سیاسەت و حکوومەت لە ئاسیای ناوەڕاست دا

سیاسەت و حکوومەت لە ئاسیای ناوەڕاست دا

نووسەران

د. حەبیبوڵڵا ئەبولحەسەن شیرازی و د. محەممەد ڕەزا مەجیدی

وەرگێڕانی

ڕەحمان ئەمیری

هەولێر - ٢٠٠٩

دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی

- **سیاسەت و حکوومەت لە ئاسیای ناوەڕاست دا**
- نووسینی: د. حەبیبوڵڵا ئەبولحەسەن شیرازیو د. محەممەد ڕەزا مەجیدی
- وەرگێڕانی: ڕەحمان ئەمیری
- نەخشەسازی ناوەوە: تەها حسێن
- پیتچنین: هەڵۆ جانانی و کۆسار خودایاری
- بەرگ: هۆگر سدیق
- ژمارەی سپاردن: (٩٤٦)
- نرخ: (٤٥٠٠) دینار
- چاپی یەکەم : ٢٠٠٩
- تیراژ: ١٠٠٠ دانە
- چاپخانە: چاپخانەی خانی (دهۆك)

زنجیرەی کتێب (٣٩١)

هەموو مافێکی بۆ دەزگای موکریانی پارێزراوە

ماڵپەڕ: www.mukiryani.com
ئیمەیل: info@mukiryani.com

پێرست

"پێشەکی وەرگێر" ٩
پێشەکی نووسەران ١١
پاژی یەکەم ١٣
"ئاسیای نێوەڕاستو کۆمارەکانی" ١٣
فەسڵی یەکەم ١٣
تایبەتمەندیەکانی ناوچەکە *١٣*
فەسڵی دووهەم ١٩
تایبەتمەندییەکانی پێنج کۆمار *١٩*
ب. جوغرافیای سیاسی ٣٢
ج. جوغرافیای ئابووری ٣٤
پاژی دووهەم ٤٧
"سیاسەتو حکوومەت لە ئاسیای نێوەڕاستدا" ٤٧
بەرهەمی یەکەم: پێش لێك هەڵوەشانەوەی یەکیەتیی سۆڤییەت ٤٧
فەسڵی یەکەم *٤٧*
سەردەمی یەکیەتیی سۆڤێیەت لە گەشەسەندنەوە تا لێك هەڵوەشانەوە ٤٧
گوتاری یەکەم: شۆڕشی بلشویكو نەتەوەکان ٤٧
گوتاری دووهەم: لنیین و پلانی ئابووریی نوێ (گەلاڵەی نپ) ٥٢
گوتاری چوارەم: ئارمانج خوازی خرۆشچۆف ٥٧
گوتاری پێنجەم: کۆمەڵگای نوێی بێرژنێف ٦٠
گوتاری شەشەم: رێبەرە بە ساڵدا چووەکان ٦٥
ئەلف. ئاندرەپۆف ٦٥
ب) چرننکۆ ٦٧
گوتاری حەوتەم: چاکسازییەکانی گۆرباچۆف ٦٧

١) پروسترۆیکا ٧٢
٢ـ گلاسنۆست ٧٣
٣ـ خەڵك سالاریو حکوومەتی یاسا ٧٤
٤ـ ئەندێشە نوێ ٧٦
"فەسڵی دووهەم" ٨١
(دەورانی گوێزرانەوەی کۆمارەکانی ئاسیای نێوەڕاست، تێڕوانین لە ناوەندەوە هەتاکو سەربەخۆیی) *٨١*
گوتاری یەکەم: وەرچەرخانە سیاسییەکان لە ئاستی رێبەراندا. ٨٣
گوتاری دووهەم: نوێ کردنەوەیان مۆدرنیزە کردنی دەسەڵاتخوازی ٩٣
گوتاری سێهەم: پرۆسەی چاکسازی فەرهەنگی ٩٧
١ ـ ٣. دەرکەوتنی ناسیونالیزم. ١٠١
گوتاری چوارم: تێروانین لە رێفۆرمی ئابووری ١٠٤
گوتاری پێنجەم: پێکهاتنی ئوپۆزسیونو حیزبە دژبەرەکان ١١٠
١ـ٥. بە سیاسی بوونی گرووپەکان ١١١
٢ـ٥. حیزبە سیاسییەکان و بیاڤە گشتیەکان (ناوەندو دامەزراوە مەدەنییەکان) ١١٤
(٣ـ٥) گرفتی ستراکتۆری حیزبو گرووپە سیاسییەکان. ١٢٣
(٤ـ٥) ئیسلامگەرایی لە ناوچەدا ١٢٧
بەهرەی دووهەم (فەسڵی یەکەم) *١٣٣*
ئاسیای نێوەڕاست پاش هەرەسهێنانی یەکیەتیی سۆڤییەت *١٣٣*
فەسڵی دووهەم: *١٣٧*
پێکهاتەی حکوومەتی، دامەزراوە مەدەنیو حیزبە سیاسیەکان لە وڵاتانی ئاسیای نێوەڕاستدا *١٣٧*
١ـ قەزاقستان ١٣٧
(١ـ١). سیاسەت و حکوومەت لە رەوتی مێژوودا ١٣٧
(٢ـ١) وەرچەرخانە سیاسییەکانی هاوچەرخ ١٥٠
(٣ ـ ١) یاسای بنەڕەتی ١٥٩
(٤ـ١) حیزبە سیاسییەکان ١٦٦
٢ـ ئۆزبەکستان ١٦٩
(٢ـ ١) سیاسەتو حکوومەت لە رەوتی مێژوودا ١٦٩
(٢ـ٢) وەرچەرخانە سیاسیەکانی هاوچەرخ ١٧٢
(٣ ـ ٢) یاسای بنەڕەتی ١٨٤
(٤ ـ ٢) حیزبە سیاسییەکانو رێخستنە ئایینییەکان ١٩٤

٣ـ تورکمەنستان ... ٢١٦

(١ـ٣) سیاسەتو حکوومەت لە ڕەوتی مێژوودا ... ٢١٦

(٢ـ٣) گۆڕانکارییە سیاسییەکانی هاوچەرخ ... ٢٢٠

(٣ـ٣) یاسای بنەڕەتی ... ٢٣٧

ج) دەسەڵاتی دادوەریی: ... ٢٤٥

(٤ـ٣) حیزبە سیاسییەکانو ڕێکخراوە ئایینییەکان ... ٢٤٨

٤ـ قرقیزستان ... ٢٧٢

١ـ٤: سیاسەتو حکوومەت لە ڕەوتی مێژوودا ... ٢٧٢

(٢ـ ٤) وەرچەرخانە سیاسییەکانی هاوچەرخ ... ٢٧٧

(٣ـ٤) یاسای بنچینەیی ... ٢٨٦

(٤ـ٤) حیزبی سیاسییەکان ... ٢٩٧

٥ـ تاجیکستان ... ٣٠٥

(١ـ٥) سیاسەتو حکوومەت لە ڕەوتی مێژوودا ... ٣٠٥

(٢ـ٥) وەرچەرخانە سیاسییەکانی هاوچەرخ ... ٣٠٩

(٣ـ٥) یاسای بنەڕەتی ... ٣٣٣

(٤ ـ ٥) حیزبە سیاسییەکان ... ٣٤٠

فەسڵی دووهەم ... ٣٥٥

پرسی شوناسو قەیرانە ئەتنیکی ـ نیشتمانییەکان ... ٣٥٥

پاژی سێهەم ... ٣٦٩

ناوچەی ئاسیای ناڤین لە سیستمی نێونەتەوەیی دا ... ٣٦٩

ژێر سیستمی ناوچەی ئاسیای نێوەڕاست و بەشەکانی ... ٣٦٩

١ـ ڕووسیە ئاسیای نێوەڕاست و دەوروبەری فەسڵی یەکەم ... ٣٧٠

٢ـ تورکیە ... ٣٩١

٣ـ ئێران ... ٤٠٦

فەسڵی دووهەم ... ٤١٣

ئاسیای ناڤین و هێزەکانی دەرەوەی ناوچەکە ... ٤١٣

١ـ ئەمریکا ... ٤١٣

٢ـ ئیسرائیل ... ٤٣٨

٣ـ پاکستان ... ٤٤٨

٤ـ ناتۆ[١](nato) ... ٤٥٤

٥. ڕێکخراویی تەناهی و هاریکاری ئەوروپا [١](osce) ... ٤٦٠

پێڕەستی چاوگەکان ... ٤٦٥

چاوگە فارسی یەکان ... ٤٦٥

کتێبەکان ... ٤٦٥

سەرچاوە ئینگلیزییەکان: ... ٤٧٥

ئینتەرنێت ... ٤٨٧

"پێشەکی وەرگێڕ"

ئەگەر بە کورتی ئاوڕێك لە نەزمی کۆنی ناوچە و وڵاتە جیاجیاکانی هەنووکەی جیهان بدەینەوە، یان تیشك بخەینە سەرهەندێك لە رابردووی رەوتی پێکهاتنی وڵاتە سەربەخۆ نۆییەکان و بیچمگرتنی شوناسی نەتەوەیی، نەتەوە ژێر دەستەکان لە جیهاندا، دەتوانین ئاماژە بە ئاسیای ناڤین وەك یەکێك لەو ناوچەگەلەی کە چەندین نەتەوە و ئەتنیکی جیاجیای لێ نیشتەجێیە، بکەین. سەردەمانێك ئەم ناوچەیە لە ژێر دەسەڵاتی یەك سیستەموحکوومەتێکی ناکۆجێیی، بێ لە بەر چاوگرتن، یان گرینگیدان بە پرسەکانی پێوەندیدار بە زمانوکولتووروئاییندا بووە. لە راستیدا دەبێ بڵێین کە دەسەڵاتی ناناوەندی زۆری هەوڵیدا کە ئەوەندەی لە توانای دایە بۆ توونا کردن و لە ناوبردنی مێژوو، زمان، کولتوورو کەلەپووری ئەم نەتەوانە، نەتەوەیەکە دەستکرد لە ژێر باندۆری چەتری ئیدئۆلۆژیکی خۆی لەم نەتەوانە پێکبێنێ. هەڵبەت بۆ ئەم مەبەستە هێزێکی مادی و مرۆیی زۆریان بێ کار هێناو لە ماوەی پتر لە حەوت دەیە، دەیان رێکاری جۆربەجۆریان گرتە بەر. بەڵام هەروەك سەرئەنجام رەوتی گۆڕانگارییەکان لە ناوچەو لە جیهاندا پێشانیدا، ساڵی ١٩٩١ی زایینی بە خرۆشانی هەموو نەتەوەو ئەتنیکەکانی ژێر دەسەڵاتی ئەم سیستمە و بە هێنانە ئارای پرسی نەتەوەی و کولتووریوزمانیوئایینییان، جارێکی دیکەش بە هەموو ئەو سیستم و ئیدئۆلۆژیك و نەتەوەخۆویستانە لە جیهاندا سەلمێندرا، کە هیچ کات نابێو ناکرێ پرسەکانی پێوەندییدار بە نەتەوەیەك یان چەند نەتەوە وەپشت گوێ بخرێ و گرینگی پێ نەدرێ. دیارە ئەم راپەڕینەو سەر هەڵدانە لە ناکاو نەبوو بەلکو ئاکامی رەوتێکی دەیان ساڵەی خەباتی نەتەوەکانی ئەم ناوچەیە بوو. بێگومان هەنووکەش زۆر وڵاتی دیکە لە جیهاندا هەن کە چەندین نەتەوەو ئەتنیك لە ژێر یەك سیستمی داخراوی سیاسی یان ئیدئولۆژیك تێدا نیشتە جێیە. لیرەدا دەتوانین ئاماژە بە تورکیەو ئێران، عێراق، سووریە... هتد بکەین. بۆ وێنە وڵاتی ئێران کە لە شەش نەتەوەی بەلووچ، کورد، عەرەب، تورکەمەن، فارس، تورکی ئازەری پێکهاتووەو هەرکام لەم نەتەوانە لە

ئێراندا خاوەنی کولتوور و زمان و مێژووی تایبەت بە خویانن و هەرکام لەم نەتەوانە ساڵانێکی دوورو درێژە بۆ دەستە بەر کردنی مافی مرۆییو نەتەوەیان خەبات دەکەن کە دیارە خەباتی رزگاریخوازی ئەم نەتەوانە یەك لە وان نەتەوەی کورد بە چەندین قۆناخی جیاجیا تێپەریوەو هەنووکەش بە خۆشییەوە گەیشتووەتە لوتکەی خۆی و هەستی نەتەوایەتی کورد لە چاو نەتەوەکانی دیکەی ئێران بەر چاوترەو دیارترەو بۆ گەیشتن بە مافە مرۆییو نەتەوەییەکانی خەباتی خۆی زیاتر چڕ کردووەتەوەو هیوای گەیشتن بە سەربەستی یەکجارەکی بەرزتر بووەتەوە، دیارە هەر نەتەوەیەك بۆ بە دەستهێنانی مافەکانی لە خەبات نەوەستێ و بەردەوام و شێلگیرتربێ باکی نەبێ لە قوربانیدان، بێگومان هیچ هێزێك و دەسەڵاتێك ناتوانێ پێش بەو رەوتە پیرۆزە بگرێ و خەباتی نەتەوەکانی ژێر دەسەڵاتی سۆڤییەت و هەڵوەشانەوەی ئەم یەکیتییە دەرخەری ئەم راستییە. لە پێوەندی لە گەڵ ئەم بەرهەمەدا دەبێ بڵێم کە بێ کەموکۆری نییە، هەربۆیە داوا لە خوێنەرانی خۆشەویست دەکەم کە بە دەستنیشان کردنی کەموکورییەکان یان ئەگەر سەرنجیان لە پێوەندی لە گەڵ کتێبەکەدا هەیە هاوکاریم بکەن. هەروەها جێی خۆیەتی سپاسی بە پایانی خۆم ئاراستەی چەند هاورێی ئازیزم، بەڕێزان کاك حەسەن سەلیمیو ئەفراسیاب گەرامیو جەلال کشوەردوست بکەم کە لە پێداچوونەوە بەم کتێبەدا هاوکارییان کردووم، وسپاسی کاك مەسعود ئەفشاری دەکەم کە لە هێندێك بواری دیکەدا یارمەتی کردووم.

رەحمان ئەمیری

١٣٨٧/٢/١٠

٢٠٠٨/٤/٢٩

پێشەکی نووسەران

هەڵوەشانەوەی یەکیەتیی سۆڤییەت و جۆری دوو جەمسەری زاڵ بەسەر سیستمی نێونەتەوەیی لە ئاستەکانی نەتەوەیی و ناوچەیی و نێونەتەوەییدا شوێنەوار و کۆمەڵێك پێشهاتەیی گرینگی بە دواوە بوو. جیا لە پێکهاتنی وڵاتانی سەربەخۆ، ناوچەگەلێکی نوێ هاتنە ئاراوە، کۆمارە باشورییەکانی سۆڤییەتی پێشوو لە دوولای دەریای مازەندەران و لە ناوچەی باشووری قەفقازدا، ئاسیای ناڤین یان پێکهێناوە، کە لە گۆڕانکارییەکانی دەیەی رابردوو و لە ئاست ناوچە و جیهاندا، خاوەن رۆڵی جیاوازو تا رادەیەك چالاك و کارتێکەر بوون. لەم نێوەدا ناوچەی ئاسیای ناوەندی و وڵاتەکانی ـ کە بابەتی خوێندنەوە و توێژنەوەی ئەم نووسراوەیەیە ـ هۆکارگەلی جۆراوجۆری مێژوویی جوغرافیایی، کولتووری، کۆمەڵایەتی، سیاسی، ئابووریو... . بایەخێکی تایبەتی هەیە. کۆمارەکانی باکووری دوولای خەزەر خاوەنی پێوەندییەکی قووڵی مێژوویی‌و کولتوورییە لەگەڵ ئێراندا ئەمە خۆی هانەیەکی گرینگە بۆ توێژینەوە لەسەر ئەم ناوچەیە. ئاشتی وسەقامگیری و ئاسایشی ناوچەکە بەستراوەتەوە بە هاوکاری ناوچەیی، لە ئاست دولایەنەو چەند لایەنە، بەتایبەتی تاقم و رێکخراوە ناوچەییەکانەوە.

ناسینی هۆکارەکانی سەرکەوتن و ئاستەنگەکان، پێویستی بە ناسینی وردی نەتەوەکانی ئەم ناوچەیە هەیە. لەسەر ئەم بنەمایەو بە سەرنجدان بە چەند یەکەیەکی (مادەیەکی) وانەیی کە لە قۆناخەکانی کارناسی و کارناسی باڵا لە بوارەکانی زانستی سیاسی‌و توێژینەوە ناوچەییەکاندا، بۆ ئەم ناوەندە توێژینەوەیە، نووسراوەی ئامادە لەبەر دەستی خوێندکارانی بەڕێزی زانکۆو هەمووی خوازیاران پێشنیار دەکەین ئەم کۆمەڵە لە سێ پاژ ئامادە کراوە:

پاژی یەکەم، ناوچەی ئاسیای ناڤین و کۆمارەکانی دەناسێنێ، جیا لە باس کردن لە تایبەتمەندییەکانی ناوچەکە، لە چوارچێوەی جوغرافیای سرووشتی و مرۆڤی، جوغرافیای سیاسی‌و جوغرافیای ئابووری و تایبەمەتمەندییەکانی پێنج کۆماری ئاسیای ناوەندی توێژینەوەی لەسەر دەکرێت.

پاژی دووهەم، تیشك دەخاتە سەر سیاسەت و حکوومەت لە ئاسیای ناڤین و لە دوو روانگەوە، سەرنجی گوڕانکارییەکانی ئەم وڵاتانە بەر لە هەرسهێنان و دوای هەرسهێنانی

یەکیەتیی سۆڤییەت دەدا، بەشی یەکەم بۆ دەورانی پێش تێکچوونی یەکیەتیی سۆڤییەت تەرخانکراوە لە دوو فەسڵدا لە دەورانی یەکیەتیی سۆڤیەتەوە "لە پێکهاتن هەتا هەرسهێنان"و لە سەردەمی تێپەڕ بوونیش بە ناونیشانی "تێڕوانین لە ناوەندەوە تاکو سەربەخۆیی" گرنگترین بابەتەکانی ناوەندی سیاسەت و حکوومەت وەبەر سەرنج دەکەوێت بەشی دووهەم کۆمارە سەربەخۆکانی ناوچەی ئاسیای ناڤین دوای هەرسهێنانی یەکیەتیی سۆڤییەت باسی لێ دەکرێت و پێکهاتەی حکوومەت، ناوەندە مەدەنییەکان‌و حیزبە سیاسییەکانی قەزاقستان، ئوزبەکستان، قیرقیزستان، تورکمەنستان و تاجیکستان بە وردی تاوتوێ دەکرێت.

پاژی سێهەم، بە سەرنجدان بە بایەخی سرووشتی ناوچەکە و کاراکتێرەکانی ناوچە و دەرەوەی ناوچەکە لە وەرچەرخانەکانی ئەم بیاڤە جوغرافیاییە، ئەم بابەتە لەژێر ناوی "ناوچەی ئاسیای ناوەندی لە سیستمی نێونەتەوەیی" لە دوو فەسڵدا لێکدەدرێتەوە، گرنگترین یاریزانانی ناوچەکە وەك رووسیە و تورکیە و ئێران و هێندێك لە یاریزانان و هێزەکانی دەرەوەی ناوچەکەو رۆڵی ئەوان لە گۆڕانکەارییەکانی ناوچەکەدا دەخرێتە بەرباس‌و لێکدانەوە. لەم بیاڤەدا جیا لە هێزە دەرەکییەکانی وەکو ئەمریکاو یاریزانانی دیکەی وەك ئیسرائیل‌و پاکستان، رۆڵی دوو رێکخراویی دەرەوەی ناوچەکە ناتۆ و رێکخراوی ئاسایش‌و هاوکاری ئەورووپا لە گۆڕانکارییەکانی ئەم ناوچەیە بایەخی پێ دەرێت.

هیوادارین کە ئەم تەقەلایە هەنگاوێکی چووکە لە ئاراستەی پەرەپێدانی پانتایی توێژینەوەی ناوچەیی ـ کە بە یەکێك لە پێویستییەکانی کۆمەڵگای زانستی و بیاڤی بڕیاردەری وڵاتی ئێمە دێتە ئەژمار. نووسەرانی ئەم بابەتە پێشەکی داوای لێبووردنی کەم کورپییەکانی دەکەن و داواکارین لە خوێنەرانی خاوەن راوو نووسەران کە هەر چەشنە رەخنە یا پێشنیار و ئاموژگارییەکی زانستییان هەیە پێمانی رابگەیەنن، هەروەها پێویستە هەموو ئەو بەرێزانەی کە لە پێکهێنانی ئەم بەرهەمە هاوکاریان کردووین و هەروەها لە بەرپرسانی بەڕێزی دەزگای چاپەمەنی (قومس) کە بەسەبر وتاقەتەوە، لە چاپ و پەلەکردن بۆ بڵاو کردنەوەی ئەم کتێبە هاوکارییان کردووین سپاسی ئەمەگناسییان بکەین.

حەبیبوڵڵا ئەبوئەلحەسەن شیرازی

محەممەد رەزا مەجیدی

ئەندامی هەیئەتی زانستی زانکۆی تاران

سەرماوەزی ١٣٨٢

پاژی یەکەم

"ئاسیای نێوەڕاستو کۆمارەکانی"

فەسڵی یەکەم

تایبەتمەندییەکانی ناوچەکە

ئەحمەدبن یەعقوب جوغرافیازانی سەدەی سێهەمی کۆچی لە کتێبی "البلدان" کە لە ساڵی ٢٨٧ی کۆچی مانگی (٨٩١زایینی) نووسراوە، تەواوی ئەو ناوچانەی کە ئەمڕۆکە کە بە نێوی ئاسیای ناوەندی(١) دەخویندرێتەوە، بە بەشێك لە خۆراسانی گەورە نێوبردووە. ساڵانی دواتر "ئەستەخەری" لە کتێبی "المسالك وممالك" کە لە ساڵی ٣٤٠ی کۆچی (٩٨٥ زایینیدا) کە نووسراوە بە (ناوچەکانی) ئەوبەری چۆمی جیحون (ئامۆدەریا) (ماوراء النهري) پێ گوتراوە و لە سەدەی دوایی کە ئیسلام بەر بڵاوتر بووە و باکووری تورکستان کەوتە ژێر دەسەڵاتی موسڵمانان، بەو بەشە داگیر کراوەی تورکستان گوتراوە کە هەمان تورانی کۆنە.(٢) لە ئینسیکلۆ پیدیای رووسیەی تەزاری واژەیەك بە نێوی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست(٣) بە ناو نیشانی چوارچێوەیەکی جوغرافیایی دیاری کراوەیەکی سیاسی وەبەرچاو ناکەوێت بەڵام بە دوو ناونیشانی تورکستانو (ماوراء النهر) بەرەوروو دەبین کە تێدا واژەی تورکستان هاتووە:

لە بەشی رۆژئاواو ناوەندی قارەی ئۆرئاسیا، وڵاتی تورکستان هەیە. ئەم نێوە لەسەردەمێکی کۆنەوە هەبووە ئەم وڵاتە لە چیاکانی ئەوراڵ تاکو دەریای خەزەر لە رۆژئاواو

(1) Teantralnaya Azyia (canteral Asia)

(٢) غولام رزا گۆلی، "کۆماری خودمۆختاری و موسڵمانەکانی قەرەقاڵپاق"

(3) Sarclnaia Asyia (Madle Asia)

باشووری رۆژهەڵاتییەوە تاکو ئالتاو سنووری چین لە باشووری ئێران و ئەفغانستان و لە باکوورەوە بە پارێزگاکانی "تورسك" "تۆمسك" هەڵکەوتووە، ئەم وڵاتە نیوەی پانتایی ئەورووپای لەخۆ گرتووە لە کاتێکدا ژمارەی دانیشتوانی کەمترە.(١) لەنێوەی سەدەی نۆزدەهەم، جوغرافیاناسان و گەشتیارانی ئەورووپایی بە سەرنجدان بە بارودۆخی جوغرافیاییو دابەش کرانی هەرێمەکان و (بە لەبەرچاو گرتنی زەنجیرە چیاکان، رووبارە گەورەکانو هەڵکەوتەکانی تری زەویی ناسی) بەشێك لە قارەی گەورەی ئاسیایی بە "ئاسیای ناوەندی"(٢) نێو دەبەن کە بریتییە لە پێنج وڵاتی ئاسیای ناوەندی هەنووکە. سین کیانگی چین، تەبەتی باکووری، بەشی رۆژئاوای مەغۆلستان، کەشمیر بەشێك لە باکووری پاکستان، ئەفغانستان و بەشێك لە خۆراسان و مازەندەرانی ئێران دەگرێتەوە دوای جێگربوونی حکوومەتی بلشویکەکان لە ساڵی ١٩٢٤ی زایینیدا ناوی داتاشراویی "ئاسیای ناڤین"(٣) بە هۆی گوشارەکانی رووسیەی کۆمۆنیستییەوە پێکهات کە بێ‌شك لە پێوەندی دەگەڵ هێزی شوورەوەی و پاوانخوازییەکانی ئەواندا بووە، بەم شێوەیە ئاسیا لە رووی سیاسییەوە بۆ مسکۆ دابەشکرا بە ئەژمارهاتووە.

١) ئاسیای نزیك: کە بە نزیکترین بەشی ئاسیای بە مسکۆ لە قەڵەم دەدرێت واتە بە داگیر کراوەکانی قەفقاز دەگوترێت.

٢) ئاسیای نێوەڕاست: کە بە نێوان ئاسیای نزیك و دوور دەگوترێت.

٣) ئاسیای دوور: کە بە دوورترین ناوچەکانی ئاسیا بە مسکۆ واتە داگیر کراوەکانی سیبریو ناوچەکانی رۆژهەڵاتی ئاسیا(٤) لەقەڵەم دەدرێت.

٤) بەشی گەورەی ئەم ناوچانەی ئێستا هەمان (ماوراء النهر)ی پێشووە کە لە رووی جواغرافیاییەوە لە نێوان دوو رووباری گەورەی "ئامۆدەریا" (جێجون)و سیردریا (سیحوون) هەڵکەتووە بەڵام بیاڤی دەسەڵاتی سیاسیو فەرهەنگی (ماوراء النهر) کە لە گرنگترین ناوەندەکانی شارستانییەتی رۆژهەڵاتە، بەپێی بەڵگە نامە مێژووییەکان پانتای ئەم ناوچەیە

(١) ئا. بلینتسکی، خۆراسان و ماوراءالنهر (ئاسیای ناڤین). وەرگێڕانی پەرویز وەرجاند (تاران: ناوەندی بەدواداچوون و لێکۆلینەوەی، ١٣٧١)، س ١٩.

(2) Central Asia

(3) Middla Asia

(٤) ناسری هومایون (چاوخشاندنێك بە ئاسیا و ناسینی ئاسیای ناوەندی" و رۆژنامەی توێژینەوی ئاسیای ناوەندی و قەفقاز، ساڵی یەکەم، ژمارەی سێهەم، زستانی ١٣٧١، لاپەڕەکانی ٣٢ ـ ٣٣.

لە توركستان واتە ناوچەكانی هەڵكەوتوو، لە ژێر ركێفی موسڵمانان و ناوچەكانی ژێر دەسەڵاتی چین كە سەحرا نشینە تورك و مەغۆلەكان ئاوەدانیان كردبوو تاكو ئەفغانستان و بەلوچستانو پاكستانی ئێستا بووەو تەنانەت كارتێكەری كولتووریان لە سین كیانگی چینیش زیاتر تێپەڕیوە.

لە بواری رەگەزەوە بەشێك لەم ناوچەیە، واتا (ماوراءالنهر) لە سەرەتا لەلایەن ئارییەكان ئاوەدان كراوەتەوە، بەڵام بە سەرنجدان بە هاتنی نەتەوەكان، عەشیرەتەكانی تورك زۆربەی بەشەكانی ناوەندییەوە بەرە بەرە كەوتنە ژێر بانەدۆری كولتووری توركانەوە. جگە لە حكوومەتەكانی تاهیرییەكان، سفارییەكان و سامانییەكان (بنەماڵە دەسەڵاتدارەكانی ناوچەكە)، بە رەچەڵەك تورك بوون. ئەمانە وەك دەسەڵاتی ئێرانی و بەشێك لە مێژووی ئێران دەئەژمێردران یا بە نوێنەری حكوومەتەكانی ئێران بۆ كۆكردنەوەی باج بۆ ئێران لەقەڵەم دەدران. ئێستاش جگە لە تاجیكەكان كە بە فارس زمانن زۆربەیان بە رەچەڵەك ئارییایین، تایبەتمەندییە رووالەتیو زمانییەكانی زۆربەی خەڵكانی ئەم ناوچەیە توركین. رووسەكان لە راستای جیاكردنەوەی نەتەوەكانی غەیرە رووس لە رابردووی مێژووی خۆیاندا وشەی "ئاسیای ناڤین" یان بە تەواوەتی بەربلاوتر بە جێگای واژەی مێژووی (ماوراء النهر) بۆ ئەم ناوچەیە دیاری كردووە. پانتایی ئەم ناوچەیە ٩٠٠ /٣/٩٩٣ كیلۆمەتری چوار گوشەیەو رێژەی دانیشتووانی دەورووبەری پەنجا ملیۆن كەسە. كە زیاتر لە سێ لە چواری موسڵمانی سونیی و حەنفین. ئەم ناوچەیە لە باكوورەوە بە رووسیە، لە رۆژهەڵاتەوە بە چین، لە باشوورەوە بە ئەفغانستان و ئێران و لە رۆژئاواوە بە دەریای خەزەر كۆتایی پێدێ و كۆمارەكانی ئوزبەكستان، قیرقیزستان، قەزاقستان، توركمەنستان، تاجیكستان لەخۆ دەگرێت. پێش ئەوەی بە شێوەیەكی جیاجیا باس لە هەركام لەم پێنج كۆمارە بكەین، ئاماژە بە تایبەتمەندییە گشتییەكانی ئەم ناوچەیە دەكەین كە گرینگترینیان دەتوانین لە هۆیەكانی خوارەوە كورت بكەینەوە.

یەكەم ئاسیای ناڤین لە بواری جوغرافیاییەوە لە شوێنی گرێدانی ئوورووپاو لە رۆژئاواو ئاسیا لە رۆژهەڵات هەڵكەتووە و لەلای باكووریشەوە بە رووسیە و لەلای باشووریش بە جیهانی ئیسلامەوە بەستراوەتەوە.[1]

---

(١) پیرۆز مجتهدزادە، "جوغرافیا و سیاسەت لە دونیای رووداوەكان"، مانگ نامەی زانیاری سیاسی- ئابووری، ژ (١١٩ ـ ١٢٠)، جۆزەردانی ١٣٧٦ لاپەرەی ٣٥

دووهەم: ئاسیای ناوەندی ناوچەیەكە لەناو وشكایدا گەمارۆ دراوە بەبێ ئەوەی كە راستەوخۆ رێگای بۆسەر دەریای ئازاد هەبێت.[1]

سێهەم: ئاسیای ناوەندی خاوەنی ژێرخانی سرووشتییە بەتایبەت گاز و نەوت و ئاسنەكانی، كەم وێنەیە ئەم ناوچەیە خاوەنی كەشو هەوایەكی تایبەتییە بۆ چاندنی لۆكە و بەرهەمەكانی دیكەیە.

چوارەم: ئەوەی كە ئاسیای ناوەندی لە شوێنی یەكگرتنی كولتووری نێوان رۆژئاواو رۆژهەڵات هەڵكەوتووە بە جۆرێك لەگەڵ كولتوورەكانی توركیو ئیسلامی پێوەندیی لەمێژینەیان هەیە، لە رووی مێژووییەوە ناوچەكە بۆ ماوەیەكی زۆر كەوتۆتە سەر رێگای (هەورێشمەوە). كولتووری رۆژئاوایش هەر لەم رێگایەوە توانیویەتی خۆی بخزێنێتەوە ناو رۆژهەڵاتەوە.[2]

پێنجەم: لە رووی ژیۆستراتیژیكییەوە ئاسیای ناڤین سیمایەكی تایبەتی لە كردەكان و دژ كردەوەكانە لە بەشێكی بەرفراوانی جیهاندا. ئاسیای ناڤین تاكە ناوچەیەكی جیهانە كە چوار هێزی ناوكی رووسیە، چین، پاكستان، هێندی پێكەوە گرێداوە.

شەشەم: لە رووی جوغرافیایی ئابووریش[3] دەتوانین سەرنج بدینە ئەم ناوچەیە كە تایبەتمەندیەكانی خوارەوە لەخۆ دەگرێت.

١ـ كۆتایی هاتن بە پەراوێز بوونی ئەم ناوچەیە لە دونیای دەرەوە، بارودۆخی لەباری جوغرافیایی بەو مانایە كە ئەم وڵاتانە لە خاڵی یەكگرتنی دوو قارەی گەورە هەڵكەوتوون دەتوانێ وەكو پردێكی پێوەندی نێوان ئەورووپا و ئاسیا رۆڵ بگێڕن.

---

(١) تیوشوكوئی "سەركەوتنی ژیئوپولتیك و ئابووری وڵاتانی ئاسیای ناوەندی لە دەیەی ٩٠و تێروانێك لە پەرەگرتنی ئەوان"، وەرگێڕانی شارۆخ بەهار، و رۆژ نامەی ئاسیای ناوەندیو قەفقاز، ژمارەی ٥ (هاوینی ١٣٧٣) لاپەرەكانی ١١١ـ ١١٢.

(٢) غولام حوسێن حەیدەری، تایبەتمەندییەكانی ژیئوپۆلوتیكی ئاسیای ناوەندی، (تاران: چاپخانەی رێكخراوی جوغرافیای وەزارەتی بەرگری، ١٣٧٢)، ل ١١٤.

(3) Geoeconmics

٢ـ هاتنە ئارای پێوەندییەکی ئاسیایی لەگەڵ هەموو وڵاتانی دراوسێ گونجاو دەبێت.

٣- بە هۆی بایەخی ڕۆژ لەگەڵ ڕۆژی فاکتەرە ئابوورییەکان لە پێوەندییە نێونەتەوییەکان و پیشەسازی دەوڵەمەندی وزە، ئاسنەکان و بناغەی پیشەسازی، کشتوکاڵ و بوارەکانی تکنۆلوژی ئەمڕۆ، وڵاتانی ئاسیای ناڤین دەتوانن لە چوارچێوەی ئابووری جیهاندا خێراترگەشە بکەن.

٤ـ پرۆسەی ناوچەیی بوونی ئابوورییەکانی جیهان هاوکات لەگەڵ نێونەتەوەیی بوونی ئەوانە کە هەر کامیان بەپێی بەشی خۆیان دەتوانن هاریکاری ئابووریان لەگەڵ وڵاتانی دراوسێ بەرز بکەنەوە. جیا لەمانە چەندین تایبەتمەندی وەکو هەڵکەوتن لە نزیک بە یەکگیشتنی ئاسیاو ئەورووپا، دراوسێەتی لەگەڵ هێزە گرینگەکانی وەکو چین و ڕووسیە و ئێران و پاکستان، خاوەنی دووهەم کۆگای گەورەی وزەی دونیا وەکو کانزاکانی زێر (بۆ وێنە کانزاکانی وڵاتی ئوزبەکستان ٩٩/٩٩ لە سەد خالسە) قورقوشم، ئۆرانیۆم، ئاسنە قورسەکانی تر، جۆراجۆری بەرهەمە کشتوکاڵییەکان، پەرەسەندنی حەشیمەت، توانایی وزە بۆ پەرەپێدان و پەروەردەکردنی کولتووری ئیسلامیو بازاڕی بەکار هێنانی زیاتر لە ٥٠ ملیون، تایبەتمەندییەکی بێوێنەی بەم وڵاتانەی بەخشیوە، بە جۆرێك کە هێندێك لە بیرۆکڤانان ئەم ناوچەیە بە "دڵی ئاسیا"[1] ناو دەبەن. بارودۆخی ئاماژە پێکراو لەگەڵ کۆمەڵێك شتی دیکە وەکو ناروون بوونی بارودۆخی حکوومەتەکان لە هەمبەر کۆمەڵگاو بە شێوەی گشتی نا چالاك بوونی پرۆسەی نەتەوە و دامەزراندنی دەوڵەت. کێشەی جوراوجۆرەکانی جۆغرافیو سنووری، فرە نەتەوەیی و عەشیرەتیو شەڕە ناوخۆییەکان و دەست پێ را نەگەیشتن بە ئاوە گەرمە نێونەتەوییەکان، گەمارودراو بە وشکایی، کۆمارەکانی ناوچەکەی لە ڕەهەندی ئەمنییەتییەوە مەترسی زیانیان لە سەرەو لە هەلومەرجێکی وادا، بوونیان و بانگهێشت کردن لە هێزەکانی دەرەکی بۆ گەشەپێدانی ئابووری وەکو بێ خەرجترین ئالترناتیڤ هەڵبژێردراوە[2]. ئەم جۆرە پێویستییە،

(1) Heartland of Asia

(٢) سەنم کازرونی، ئاسیای ناوەندی داهاتوویەکی نادیار (تاران: بلاکراوەی گوزینش ١٣٧٦)، لاپەڕەی، ١٢.

دەوڵەتانی ناوچەکەی خستووتە هەلو مەرجێکەوە، کە ئەوان ڕاستەوخۆ و بەبێ هیچ ناوبژیوانێك لەگەڵ کۆمپانیا فرە نەتەوییەکان خەرێکی وتوێژ کردن دەبن و هەر ئێستاش کۆمپانیا گەورەکای وەکو "شۆرون" ئاکسون، کۆنگۆ، هێندێکی دیکە لە کۆمپانیاکانی ڕۆژهەڵاتی دوور وەك "دوو" کە زیاتر لە یەك ملیارد دۆلاری لە ئوزبەکستان سەرمایەی داناوەو "میتسۆبیشی" کە لە بەرهەمەکانی نەوتی سەرمایەگوزاری کردووە لەگەڵ کاربەدەستانی ناوچەکە کەوتوونەتە دانووستاندنەوە. ئەم کارە بووەتە هۆی زیادە کردنی ڕکەبەری لە نێوان هێزە ناوچەیی و نێونەتەوەییەکان. زۆربەی سەرمایەدانەرەکان هی کۆمپانیا ئەمریکاییەکانن. یەکیەتیی ئەورووپاش پلانی بۆ ڕکابەری لە ناوچەکەدا لەبەرچاو گرتووە ٢٨٪ لەو ١٥/٥ ملیارد سەرمایە گوزارییی کە لە کنارەکانی دەریای خەزەر کراوە هی کۆمپانیاکانی ئوروپایی ڕۆژئاوان. یەکیەتیی ئەوروپا بە نیازە تاکو ساڵی ٢٠١٠ نزیکی ١٧/٤ ملیارد دولارلە ناوچەی غەیرە کەنارییەکان، ٢٤/٥ ملیارد دولار لە سەرچاوە کنارییەکانی دەریای خەزەرو نزیکەی ١٣/٧ ملیارد دولار لە پلانەکانی گواستنەوەی وزەی ناوچەکە سەرمایە گوزاری بکات.

فەسڵی دووهەم

تایبەتمەندییەکانی پێنج کۆمار

ئەلف. جوغرافیای سرووشتی و مرۆیی

١ـ ئەم وڵاتە لە بەشی ناوەوەی قارەی ئەوروپا- ئاسیا و باکووری ئاسیای ناوەندی هەڵکەوتووە، کە زیاتر لە سەد نەتەوەیی لەخۆ گرتووە کە بەشێك لەم نەتەوانە ژمارەیان ناگاتە چەند سەد کەس. کۆماری قەزاقستان کە دەوروبەری ١٧ملیۆن حەشیمەت و بە رووبەری ٢/٧١٧/٣٠٠ کیلۆمەتری چوار گۆشەیە، لەنێوان کۆمارەکانی سوڤییەتی پێشوو بە دووهەمین کۆمار لە بواری روبەرەوە لە قەڵەم دەدرێ. بە جورێك کە رووبەری ئەم وڵاتە لە رووباری "ولگا" لە رۆژئاواو چیاکانی ئاڵتا، لە رۆژهەڵات ١٩٠٠ کیلۆمەترە و لە باکوورەوە بە رووسیەو بەشێك لە سیبری و لە رۆژئاواوە بە هێڵکی کەناری نزیکەی ٢٣٢٠ کیلۆمەترو بە درێژای دەریای خەزەر و رۆژهەڵاتەوە بە چین و مەغولستان و لە باشوورەوە بە ئوزبەکستان و قیرقیزستان و تورکمەنستان کۆتایی پێدێ. سرووشتییە کە وڵاتێك بەم رووبەرەوە خاوەنی تایبەتمەندی ئاوو هەوای جوغرافیای جۆراوجۆرە. ئاو و هەوای قەزاقستان قارەییە، بەڵام لە ناوەوە وڵاتێکە کە خاوەنی هەوراز و نشێوێکی بەربڵاوە. بۆ وێنە، لە باکوور نێوەنجی پلەی گەرمی لە ژانوییە ١٨سانتیگرادە و لە باشوور ٣ پلەی سانتیگرادە. قەزاقستان سەرەڕای هەبوونی چەندین چیای بەفرگیربە بەرزایی ٥٠٠٠ مەتری لە ئاستی دەریاوە، چەندین دەشتی پڕ ئاو و بەپیت و ناوچەگەلێکی بیابانی و گەرم بە بەرزایی ١٣٠ مەتری لە ئاستی دەریا لەخۆ دەگرێت. نێوەنجی ساڵانەی باران بارین لەناوچەکانی کوێستانی دەگاتە ١/٦٦٠ میلیمەتر لە کاتێکدا لە ناوەندی ناوچەکەو کوریەکان لە ١٠٠ میلیمەتر تێناپەرێت[1]. کۆمار قەزاقستان وڵاتێکە کە رێگای بە ئاوی ئازاد نییە. رووبەری ئاوەکانی قەزاقستان ٤٧٥٠٠و رووبەری

(1) The Europa warld year Boo 2002 (London Europa publicationsltd, 2003), p2281

وشکایی ٢/٦٦٩/٨٠٠ کیلومتری چوار گوشەیە. تۆڕی ئاویی ئەم وڵاتە بە بەراورد لەگەڵ رووبەرەکەی کەمە. دەریاچە گرینگەکانی بریتین لە: ١ـ ئاراڵ ٢ـ بالخاش ٣ـ زایسان کە دەریاچەی ئاراڵ هاوسنوورو هاوبەشە لەنێوان دوو کۆماری قەزاقستان و ئۆزبەکستان. هەروەها رووباری "ئێرتیش"، گەورەترین و پڕئاوترین رووباری قەزاقستانە. دووهەمین رووباری گرینگی ئاسیای ناڤین واتە سیردەریای (سیحون) بە ١٤٠٠ کیلۆمەتر درێژایی لە سنووری باشووری ئوزبەکستانەوە، دێتە ناو ئەم وڵاتە و دەڕژێتە ناو رووباری ئاراڵەوە. زیاتر لە یەك لە سێ رووبەری قەزاقستان دەشتایی و نزیك بە ٢٪ی کوێستانییە. بەندەری ئەکتائو گرینگترین بەندەری ئەم وڵاتەیە. شارەگرینگەکانی بریتین لە: ١ـ ئای ئاتی ٢ـ کارئاگاندا ٣ـ چمکینت ٤ـ سمی پالاتینسك ٥ـ پاولاووار ٦ـ تاق مەلا (ئاستانە)یە.

قەزاقستان خاوەنی کانزایی جۆراوجۆرە هێندێك لەو کانزایانە، بریتین لە کانزای گەورەی بەردی خەڵووزو بەردە ئاسن، قۆرقوشم، فافۆن، مس و نەوت. بەشێك لە ئاسنەکان وەکو ئۆرانیۆم، کرومیت، نیکل، مینیزیم، تەنگستن، مەنگنز، قەلایی، بەردی کل، کادمیۆم، بۆکسیت هیدروکسیدی ئالمینیۆم، زێو، ئاسن، فوسفات و هێندێك لە ئاسنە کەم وێنەکانی دیکە لە کۆماری قەزاقستان دەر دەهێنێت. پێشەسازییەکانی بریتییە لە پێشەسازی هێنانە دەر و تواندنەوەی ئاسنەکان و غەیرە ئاسنەکان و پێشەسازی کیمیایی، سووتەمەنی، وزو دروستکرانی ئوتۆمبیل، چیمەنتۆ رستن و چنین، رستنی گۆرەویی، پێشەسازی خۆراك (تایبەت بە کونسرووت و گۆشت)و پێشەسازییە بچووکەکانی تر[1]. لە بواری کشت و کاڵییەوە لۆکە، برنج، دانەوێڵە، میوە، سەوزە، ترێ، نەی شەکر، پەتانە، کەتان دەچێندرێت، قەزاقستان لە بواری ئاژڵدارییەوە خاوەنی پلەی یەکەم بووە لە سوڤییەتدا. مەڕوماڵاتی دیکە بۆ بەدەستهێنانی گۆشت و شیرەمەنی بەخێو دەکەن پێستی مەڕی "ئەستراخان" نێوبانگی زۆری هەیە، جیا لە ماڵاتی سەرەکی، بەرزایش بەخێو دەکرێت. راوەماسی لە کۆماری قەزاقستان بە شێوەیەکی باش پەرەی سەندووە[2].

(١) حەبیبوڵڵا ئەبوئەلحەسەن شیرازی. نەتەوەکانی ئاسیای نێوەڕاست (تاران: سەنتەری بە دواداچوونی سیاسی و نێونەتەوەیی وەزارەتی کاروباری دەرەوە، ١٣٧٥)، ل ١١٦

(٢) شیرین ئاکینەر، ئەتنیکە موسڵمانەکانی سۆڤییەت، وەرگێڕانی عەلی خەزای فەر (مەشهەد: بڵاو کراوەی ئاستانی قودسی رەزەیی، ١٣٦٦)، ل ٣٥٤.

بەربلاوی زۆری ئەم ولاتە و بوونی لەوەڕگەو چیمەن و مێرگی زۆر بووەتە هۆی ئەوەی کە، ئەم ولاتە بە درێژایی مێژوو ببێتە شوێنی نیشتەجێ بوونی مەڕداره کوچەرەکانی تورك و چەندین شەڕو تێکهەڵچوون لەسەر پاوان کردنی ئەم لەوەڕگایانە روویداوە. لە دەورانی دەسەلاتداری قەیسەرییەکان و دواتر کۆمۆنیستییەکان و کەم بوونی زەوی بەپیتی کشتوکاڵ لە رووسیە بووە هۆی هاتنی رووسەکان بۆ ئەم ولاتە و داگیر کردنی زەویە بەپیتەکان. کە ئەمە خۆی بووە هۆی سەرهەڵدانی کێشە لەنێوان دانیشتوانی رەسەن و رووسەکان و لە کۆتاییدا ئاوارە بوونی خەڵکی رەسەنو گۆرانکاریی لە دێموگرافی حەشیمەتی لێکەوتەوە[1]. بە هۆی دژواری و دەست پێڕانەگەیشتنی بەم ناوچەیە کە لە دوور بوونی لە ناوەند و سنووره ئەوروپایەکانی حکوومەتی پێشوو سەرچاوە دەگرێت، بووە هۆی ئەوەی کە لە قەزاقستان وەکو ناوچەیەکی ئەمەن بۆ دانانی پێگەی مووشەکی بە کلاوەکی ناوکی و ناوەندی بەرێ کردنی کەشتی ئاسمانیو تاقی کردنەوەی ناوکی کەڵکی لێوەرگیرێت. لەلایەکی دیکەوە هاو سنوور بوونی قەزاقستان لەگەڵ چین سەرنجی دوو حکوومەتی سۆڤییەت و چین کە دژایەتی بەرژەوەندییان هەبوو بۆ بەشەکانی سنووری ئەم ولاتە راکێشرابوو. بە گشتی ئەم هۆیانە بووە هۆی گەشە سەندنی بایەخی رۆژ لەگەڵ رۆژی ئەم ولاتە بەربلاوەو دەوڵەمەندە بەتایبەتی دوای گۆڕانکاری سەردەمی گۆرباچوف و دوای بەدەستهێنانی سەربەخۆیی. هەر بەم هۆیە لەنێوان زلهیزە جیهانیو ناوچەییەکان و بۆ کارتێکەری لەم ولاتەدا رکەبەرایەتێکی چڕوپڕ دەستیپێکرد. ولاتانی دیکەی ئاسیای ناوەراستیش بەم هۆیەوە هەروەها بە سەرنجدان بە بەربلاوی کانزای بەهێز و کەرەستەی ناوکی ئەم ولاتە دەرهەق بەم حکوومەتە تێبینییان لەبەرچاو گرتووە و شێوازی رێبەری کردنی رێبەرانی ئەو ولاتەیان بەرز نرخاندووە.

جێگای وەبیر هێنانەوەیە کە سیاسەتی رووسەکان لەگەڵ دەسەلاتدارانی ناوەندە و بگرە هەتا رووسیەکانی نیشتەجێی ئەم ولاتە زۆرتر لەسەر بنەمای جیا کردنەوەی قەزاقستان لە ئاسیای ناوەڕاست دارێژرابوو، هەنووکەش ئەم سیاسەتە درێژەی هەیە. چونکە زیادەبوونی ئەم ولاتە بەرین و دەوڵەمەندە بە ئاسیای ناڤین دەتوانێ وزەی دەسەلاتی زیاتر بەم کۆمەڵەیە بدا. هەر بۆیە بە بیانووی جیاوازی پێکهاتەی حەشیمەت (نزیك بە نیوەی دانیشتوانی قەزاقستان لە

(1) Eastern Europe, Russoa and central Asia, (London: Europapubications Ltd, 2003). P. 195

رووسەکان پێکهاتوون)و هەڵکەوتەی جوغرافی ولاتەکە، هەوڵدراوە کە شوناسێکی جیا لە ئاسیای ناوەندی بۆ قەزاقستان بدۆزنەوە. هەڵبەت بارودۆخی جوغرافیاییو راستییە مێژوویی ئەتنیکیو کولتوورییەکان، ئەم جیاییە ناپەرژێنو پێوەندییە نیشتمانیو مێژوویيو کولتوورییەکانی قەزاقستان لەگەڵ ئاسیای ناوەندی ئەوەندە ئاشکرایە کە ناتوانرێ حاشای لێ بکرێ. سیاسەتوانە قەزاقەکانی قەزاقستان وێرای هەوڵدان بۆ هاو ئاراستە کردنی نێونجی لەگەڵ سیاسەتی رووسەکانی قەزاقستان و مسکۆ بە مەبەستی جیایی لە ئاسیای نێوەڕاست، لانیکەم بە ئاراستەی خۆ بە گەورە زانین بەسەر ولاتانی ئاسیای نێوەڕاستدا، لە هەندێك بڕگەدا پیشتیوانیان لەوە کردووە کە ولاتەکەیان بچێتە رێزی ولاتانی ئاسیای ناڤینەوە. زۆرینەی رووسەکان و سلاڤەکانی قەزاقستان کە نزیکەی ٤٠٪ حەشیمەتی ئەم کۆمارە پێکدێنن‌و لە بەشەکانی باکووری، نزیك بە سیبری رووسیە دەژین. قەزاقەکانیش کە نزیکەی ٤٤٪دیکەی حەشیمەتی ئەم ولاتە پێکدێنن زۆربەیان لە بەشەکانی باشوور رۆژئاواو ناوەند نیشتەجێن. ناوچە رووس نشینەکان ناوەندەگەورەکانی بەرهەمهێنان و جووتیاری و ئاژڵداری و بەشێك لە کانزاکانی ئەم کۆمارە پێکدەهێنن.

بە سەرنجدان بە دراوسێییەتی قەزاقستان لەگەڵ رووسیا، ئەم کۆمارە بە توندی جێگای سەرنجی رووسەکانە. ئەم سەرنجە تا رادەیەکە کە بانگەشەی خاوەنداریەتی خاکی ئەو ولاتەی لێکەوتوتەوە. ئەم بانگەشەیە لە دوای سەربەخۆیی کۆمارەکانی سۆڤییەت وەکو کەرەستەیەکەی گوشاری رووسەکان بەسەر قەزاقستاندا بەڕێوە چووە. بە واتایەکی دیکە نەك هەر رادەی بەرز بوونەوەی حەشیمەتی رووسەکان لەم ولاتە، بەلکو بارودۆخی جوغرافیایی شوێنی نیشتەجێ بوونیان بەردەوام وەکو کەرەستەیەکی گوشار بەسەر حکوومەتی قەزاقستان سەپاوە[1]. ناوچەکانی قەزاقستانیش بە هۆی بوونی زەریاچەی ناسراوی زایسانو بالخاشو ئوراڵو رووباری سیدریا (سیحون)و کەنارەکانی دەریای خەزەر لەگەڵ لەنگەرگای ناسراوی شفچنکو کانزای بەربلاو، یەك لەوان کانزای نەوتی تەنگیز، بایەخێکی تایبەتی ئابووری هەیە. ئەم ناوچەیە بایەخی سیاسیو کولتوریشی هەیە، کە هۆیەکی دراوسێیەتی سنووری بە پانتاییەکی زۆر لەگەڵ ولاتی چین و جیرانییەتی لەگەڵ خەڵکانی موسڵمان نشین و بوونی ویلایەتی تورکستانە.

(١) عەلی رەزاشیخ عەتارە ریشەکانی هەڵس و کەوتی سیاسی لە ئاسیای ناوەندی و قەفقاز، (تاران: چاپەمەنی وەزارەتی کاروباری دەرەوە، ١٣٧٣)، لاپەڕەکانی ٢٠٣ ـ ٢٠١

خەڵکی تورکستان بەدین داری و بەریان زۆری ئایینی نێوبانگیان هەیە و بە هۆی بوونی مەزار گەلی ناسراوی خەڵکی ئاسیای نێوەڕاست، یان گومەزی "خواجەی ئەحمەدی یوسوی" گەورەترین زانای سۆفی بە رەچەڵەك تورکی ئەم ناوچەیە شوێنی کۆبوونەوەی موسڵمانانی دیکەی ئاسیای ناوەندییە و شاری ئەترانیز کە یەکێك لە ناوەندەکانی خوارزم شاو وشوێنی دەسپێکی هێرشی چەنگیز بۆسەر ئێران بووە لە تورکستان هەڵکەوتووە. زمانی نەتەوەیی ئەم وڵاتە، زمانی قەزاقییەو یەکێکە لە لقەکانی تورکی ناوەندی، کە ئەمە وەك بەشێك لە لقەکانی زمانی قیچاقی بە ئەژماردێت. پێتەختی قەزاقستان ئاستانەیە.

٢ـ ئوزبەکستان

ئوزبەکستان کە لە رۆژئاوای ئاسیای ناوەڕاستدا هەڵکەوتووە، لەگەڵ چوار وڵاتی دیکە ئەم ناوچەیە واتە قەزاقستان، قرقیزستان، تاجیکستان و تورکمەنستان دراوسێیە، ئوزبەکستان لە باشوورەوە لەگەڵ ئەفغانستان هاوسنوورە، ئەم وڵاتە سەربەخۆ ونوێیە نزیکەی ٤٤٧ هەزار کیلۆمەتری چوار گۆشە رووبەری هەیەو ژمارەی دانیشتوانی بە پێی دوایین ژمێریاری ساڵی ١٩٩٩ نزیکەی ٢٣/٩ ملیون کەسە. ئوزبەکستان لە رووی کەش و هەواوە بە هەرێمێکی گەرمو وشکارۆ دەژمێردرێ. کە هاوینەکانی زۆر گەرم و دوورودرێژ و بە پێچەوانەوە زستانەکانی کورت و وشکە سەرمایە بە جۆرێك کە لە مانگی جوولای نێونجی پلەی گەرما دەگاتە ٣٢ پلە و هێندێك رۆژیش دەگاتە ٤٠ پلە، لە زستانیش پلەی هەوا زۆرجار بۆ ٣٠ پلەدادەبەزێت(١).

پێتەختی کۆماری ئوزبەکستان شاری مێژووی تاشکەندە و لە شارەکانی ناسراوی دەتوانین ئاماژە بە دوو شاری مێژووی سەمەرقەند و بۆخارا بکەین. کە بە زمانی فارسی تاجیکی دەدوێن. زمانی فەرمی ئەم کۆمارە تورکی ئوزبەکییە و دراوی ئەم وڵاتە سمە. لە ئوزبەکستان چەندین ئەتنیکی جوراوجۆر هەیە (نزیکەی ١٢٩ ئەتنیکی جوارجۆر) کە ٧٢ لە سەدیان ئوزبەکین. ئیسلام ئایینی فەرمی ئەم وڵاتەیە و زۆرینەی موسڵمان لە پێرەوانی حەنەفی مەزهەب پێکی دێنن. لەم نێوەدا کەمینەی وەهابیش هەن کە لەلایەن عەربستانی سعوودییەوە پشتگیری دەکرێن هەروەها دەتوانین ئاماژە بە سۆفییەکانیش بکەین کە لە باشووری ئوزبەکستان کەمینەیەکی بەرچاو پێکدێنن. لەم وڵاتەدا پەیڕەوانی ئایینییەکانی دیکەش دەژین کە دەتوانین ئاماژە بە

(1) Eastern Europe, Russiaand central Asia, (London: Europapublions Ltd 2003), p.484

پەیڕەوانی ئایینی ئورتۆدۆکسو جوولەکە بکەین. ئۆزبەکستان لە ئاسیای نێوەڕاستدا لەنێوان دوو رووباری ئامودریاو سیردریا هەڵکەوتووە و درێژایی ئەم وڵاتە لە رۆژهەڵاتەوە تا رۆژئاوا نزیکەی ١٤٢٥و لە باکوورەوە تا باشوور ٩٣٠ کیلۆمەترە. ئەم وڵاتە لە باکووری رۆژهەڵاتەوە لە رێی چیاکانی پسکام، زنجیرە چیاکانی چاڵقال. چیاکانی فەرغانە و ئالایی بە قرقیزستان و لە باکوورەوە بە باکووری رۆژئاواو لە رێگای کەلات ئەستۆرتی رووباری ئاراڵەوەو لە بیابانی قەزڵ قوم و زنجیرە چیاکانی کارژانتا و بەشی باکووری رۆژهەڵاتی بە زنجیرە چیاکانی ئوگامەوە بە قەزاقستان و لە باشووری رۆژهەڵاتەوە لە رێگای زنجیرە چیاکانی کۆرامین، تورکستان و زەرئەفشان، حەسارو باباتاق بە تاجیکستان و لە باشووری رۆژئاوا لە رێی ئامۆدریا، چیاکانی تنگستاو، باشووری قەڵاتی ئەستۆرەت و شەش کەناری بیابانی راستی ئامۆدریا بە تورکستان و لە کۆتاییدا لە باشوورەوە لە رێی ئامۆدریا بە ئەفغانستان کۆتایی پێ دێت. رووبەری ٤٤٧/٤ هەزار کیلۆمەتری چوار گوشەو پەنجاو شەشەمین وڵاتی جیهانە لە رووی رووبەرەوە. گەورەترین رووباری ئوزبەکستان رووباری ئاراڵە(١)و رووبارە گرینگەکانی ئەم وڵاتە بریتییە لە: ١- ئاناسای ٢- ئەنگیزکوول ٣- ساری قامیش ٤- شۆرکوول، ئوزبەکستان کۆمەڵێك کۆگای دەست کردی ئاوی تا رادەیەك زۆر هەیە. بەشی زۆری خاکی ئوزبەکستان دەشتە (٧٨/٧ لەسەد)و بەشەکانی دیکە لە چیاکان و هەوراز و نشیوکانی نێوان چیاکان (٢١/٣ لەسەد) پێکدێت.

بەرزترین لوتکەی ئوزبەکستان کە لە زنجیرە چیاکانی حەسار هەڵکەوتووە، چیای حەزرەتی سوڵتانە ٤٦٤٣ مەتر بەرزایی هەیە، ئامودەریا سیردریا نزیکترین رووبارن بە ئوزبەکستان. بەشی زۆری خاکی ئوزبەکستان واتە بەشەکانی رۆژهەڵات و ناوەندی ئەم ناوچەیە لەبارو بەشی رۆژئاوای ئەم ناوچەیە وشکارۆ هەڵکەوتووە. بە شێوەی گشتی تایبەتمەندی ئاووهەوای ئوزبەکستان جیاوازی زۆری پلەی گەرماو، رادەی کەمی باران بارین لە ساڵداو زۆر هەتاو دەیگرێ. ئوزبەکستان وڵاتێکە بوومەلەرزەی لێ دەدا. لە خاکی ئوزبەکستان نزیکەی ٣٠٠٠جۆری گیا دەستدەکەوێ کە دوسەدو پەنجا جۆری تایبەتە بەو وڵاتە، شارە گرینگەکانی ئوزبەکستان بریتین لە: تاشکەند بە ٢/٥ ملیۆن کەسی، سەمەر قەند بە ٣٦٠ هەزار کەس، نەمنگان بە ٣٣٠ هەزار کەس، ئەندیجان بە ٣٠٠ هەزار کەس(٢)، بۆخارا بە ٣٤٠ هەزار کەس،

(١) داود چەرمی، ئوزبەکستان، (تاران: بلاوکراوەی کاروباری دەرەوە ١٣٥٠) لاپەڕەی ١٠٢

(٢) ئەبوئەلحەسەن شیرازی، پێشوو، ل ٧٤

فەرغانە بە ١٩٥ هەزار کەس و خۆقەند بە ١٨٠ هەزار کەس حەشیمەت. تاشکەند پێتەختی ئوزبەکستان تاکە شاری ئاسیای نێوەڕاستە کە خاوەنی هێڵی میترۆیە.

کۆماری ئوزبەکستان خاوەنی پیشەسازی گەورەی گازی سرووشتی و کانزای گرینگی نەوت و بەردی خەڵووز، مس، قورقۆشم، مەنگنیز، تەنگستەن، ئورانیوم، زێر، فافۆن، فلۆریت کەلوپەلی بنیاسازی (لەوانە بەردی مەڕمەڕ و بەردی ئاسن)ە. پیشەسازی کۆماری ئەزبەکستان بریتییە لە: دەرهێنانی نەوت و گازی سرووشتی، پاڵاوتنی نەوت، ماشێن سازی، (بەرهەمهێنانی بەربڵاوی کەرەسەی ماشێن "ئۆتۆمبێل" و چاندنی لۆکە و رستن و چنین لە ئاسیای ناڤین)، کانگاو دەرهێنانی بەرهەمە کانگاییەکان ئاسن و پۆڵا، پیشەسازی کیمیایی، کارەباو بەرد، لۆکە پاککەرەوە، جۆلایی، پیشەسازی خۆراك، کۆنسرسازیو میوە پیشەسازییە سووکەکانی دیکە. لە رووی جوتیارییەوە، کۆماری ئوزبەکستان ناوەندی گەورەی چاندنی لۆکە بووە. لە دەورانی یەکیەتیی سۆڤییەتدا جگە لەوە، لە چاندنی جوراوجۆری کوش (کنف) پلەی یەکەمی لە سۆڤییەتدا هەبوو. تۆوی میوە، سەوزە و ترێش دەچێنرێت[1]. بەخێوکردنی مەڕ بە شێوەیەکی بەربڵاو گەشەی سەندووە بە جۆرێك کە کۆماری ئوزبەکستان بەرهەمهێنەری سەرەکی خۆرییە لە سۆڤییەتدا و لە بەخێوکردنی کرمی هەورێشمیش پلەی یەکەمی لە سۆڤییەتدا هەبوو. بەخێو کردنی بەراز لە ئوزبەکستان برەوی هەیەو لە ساڵی ١٩٧٩دا ژمارەی بەخێو کردنی بەراز لە ئوزبەکستان گەیشتووەتە ٣٦٨٠٠٠ سەر[2].

٣ـ تورکمەنستان

تورکمەنستان کە لە باشووری رۆژئاوای ئاسیای ناڤین هەڵکەوتووە، لە باکوورەوە بە ئوزبەکستان؛ لە باکووری رۆژئاواوە بە قەزاقستان؛ لە رۆژئاواوە بە دەریای خەزەرە لە باشوورەوە بە ئێران و لە باشووری رۆژهەڵاتیشەوە لەگەڵ ئەفغانستان هاوسنوورە. ئاو و هەوای ئەم وڵاتە تازە سەربەخۆیە وشکارۆییەکی توندە. واتە هاوینانێکی زۆرگەرمو زستانەکی زۆر ساردی هەیە. بە جۆرێك نێوەنجی پلەی گەرما لە مانگی ژانوییە دەگاتە ٤ دەرەجە ژێر سفرو هەر ئەم پلەیە لە زستان دەگاتە ٣٣ دەرجە ژێر سفر؛ بەڵام لە مانگی ژووئیەی نێونجی پلەی

(١) شیرین ئاکینەر، نەتەوەکانی موسڵمان لە یەکێەتیی سۆڤییەت. وەرگێڕانی محەممەد حوسێن ئاریا (تاران: کۆمپانیای بڵاوکراوەکانی زانستی و کولتووری، ١٣٦٧)، ٣٣٣

(٢) ئاکینەر، پێشوو، ل ٣٧١

گەرما دەگاتە ٢٨ دەرجەی سانتیگراد، یان لە باشووری رۆژهەڵات لە بیابانی قەرەقوم (kara Kum) زۆر جار پلەی گەرما لە هاوین دەگاتە پەنجا دەرجەی سانتیگراد. هەروەها لە زۆربەی شەوێنەکانی وڵات باران کەم دەبارێت. بە شێوەیەك کە نێونجی بارینی ساڵانە لە ٨٠ میلیمەتر لە باکووری رۆژئاوا تا وەکو دەوروبەری ٣٠٠ میلیمەتر لە شوێنە کوێستانییەکان لە هەڵکشان و داکشان دایە[1]. کۆماری تورکمەنستان لە ئەندامی گرووپی تورکەکانی باشوورن، لە ٢٧ ئوکتۆبری ساڵی ١٩٩١ زایینیدا بە سەربەخۆیی گەیشت. زمانی فەرمی دانیشتوانی ئەم وڵاتە تورکمەنیو ئایینی زۆرینەیان ئیسلامە. زۆربەی موسڵمانانی ئەم کۆمارە سوننە مەزهەب و حەنەفین. هەروەها لەنێو موسلمانانی تورکمەنستان کەمینەیەکی گەورە لە سۆفیان و شامانیزم (shamanism) هەن کە ئەم کۆمەڵە ئایینییانە بە شێوەی نەریتی هەرمانی خۆیان لەم وڵاتە پاراستووە. باس لەوە کراوە کە زیارەت و شوێنە پیرۆزەکان لەم کۆمارە کارێکی پەسند کراوە و باوە و بەریانی سیاسی، ئایینی لەوێ برەوی زۆرە. لە تورکمەنستان پەیرەوانی ئایینەکانی دیکەش هەن لەنێو ئەواندا دەتوانین ئاماژە بە مەسیحییەکان بکەین. پێتەختی ئەم وڵاتە عێشق ئاباده و لە شارە ناسراوەکانی دەتوانین ئاماژە بە شاری مێژووی "مرو" بکەین[2].

حەشیمەتی ئەم وڵاتە تا ساڵی ١٩٩٥ زیاتر لە ٤/٤٦ ملیۆن کەسی بووە کە بەم جۆرە لەنێو وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاستداحەشیمەتی کەمترە لە تورکەمەنستان فرە رەگەزی زۆر بەرچاوە، تورکمانەکان وەکو دانیشتوانی سەرەکی ئەم وڵاتە ٧٣/٣ لە سەدی زۆرینەی حەشیمەت پێکدێنن، رەگەزەکانی دیکەش بە دوای یەکدا ٩/٨ لە سەد رووسی، ٨/٩ لە سەد ئوزبەکی، قەزاق ٢ لە سەد، تاتار، ئازەری، ئەرمەنیو ئۆکراینی هەرکامیان ١ لە سەدی حەشیمەتی ئەو وڵاتە پێکدێنن. کەمینەکانی رووسی سپی پێست و فارسیش لەم وڵاتەدا دەژین. پێکهاتەی کۆمەڵایەتی تورکمانەکان عەشیرەتی و خێڵەکییە. ناسراوترینیان بریتییە لە ١ـ تکە ٢ـ نخوور ٣ـ یموت ٤ـ گۆگۆلان ٥ـ ئوزبەك. سەرۆك کۆماری هەمیشەیی تورکمەنستان واتە سەفەر موراد نیازۆف لە هۆزی تکەیە. زمانی فەرمی تورکمەنستان "تورکمەنی"یەو ئەلف و بێی فەرمی ئەو وڵاتە لاتینییە[3]. تورکمەنستان لەناوچەی رۆژئاوای وڵات، سنووری

(1) The Europa World year look 2002, p. 1993

(2) Eastarn Ewope, Russiqandcen trl Asia. P. 422

(٣) ئەبوئەلحەسەن شیرازی، پێشووە ل٩٦.

ئاوی لەگەڵ دەریای خەزەر هەیە. ئەم بابەتە بایەخی زۆری بەم وڵاتە بەخشیوە. رووبەری ئەم وڵاتە ٤٤٨/١٠٠ کیلۆمەتری چوار گۆشەیە.

تورکمەنستان لە رۆژئاوا تا رۆژهەڵات ١١٠٠ کیلۆمەتر درێژاییو لە باکوور تا باشوور ٦٥٠ کیلۆمەتری پانتایی هەیە. لە رووی رووبەرەوە لەنێو کۆمارەکانی یەکیەتیی سۆڤییەت پلەی چوارەمی هەیە. جەیحون یان ئامودەریا رووباری ناسراوی تورکمەنستان کە پانتاییەکەی لە هێندێك شوێن دەگاتە ٣ کیلۆمتر. زەریاچەکانی مەرغاب، تجن و ئەتراك، کاناڵی بەناوبانگی "قەرەقۆم"و کەنداوی قەرەبغاز لەم وڵاتە هەڵکەوتووە. هەشتا لە سەدی رووبەری تورکمەنستان لە بیابانی قەرەقۆم پێکدێت. بیابانی قەرەقۆم یەکێك لە گەورەترین و گەرمترین بیابانەکانی جیهانە. ئاووهەوای تورکمەنستان گەرمو وشکە. تاقە لەنگەرگای گرینگی تورکمەنستان "کراستاو دسك" (ئاوی سوور)ە. شارە گرینگەکانی بریتین لە: ١ـ عشق ئاباد پێتەختی تورکەمەنستان ٢- چارجۆ ناوەندی پارێزگاری لەباب ٣ـ تاشا ئۆز (داش حوز)، ماری ناوەندی پارێزگای مارییە[١]. کانزا هەرە گەورەکانی تورکمەنستان بریتییە لە کۆگای گەورەی نەوت و گازی سرووشتی، کانزایی گرینگی یۆد، برومین، سولفات سیدیومی سروشتی (لەناوچەی قەرە ـ) بۆ غاز کۆڵ کە لە پاڵ دەریای خەزەر هەڵکەوتووە یەکێك لە گەورەترین کانگاکانی (سولفاتی سیدیۆم لە جیهانە)، قوم کانی، بنتونسیت، سولفۆرو سولفاتی سیدیوم، پیشەسازی شیمیایی، وزە، رستن و چنین، پیشەسازی خۆرك (زیاتر لەسەر بنەمای بەرهەمی ناوچەی بەتایبەتی گۆشت)ە. دروستکردنی شەراب و چەندین پیشەی چووکەی دیکە... کێڵانی زۆربەی زەویەکانی ئەم کۆمارە پێویستی بە ئاو داشتن هەیە. بەرهەمی گشتی تورکمەنستان کەتانە بەرهەمەکانی دیکە ئەمانەن: چەندین جۆر دانەوێڵە (گەنم، جۆ، ئەرزەن). ترێ، پەتاتە، جۆرەکانی سەوزە و گزرە (بەتایبەتی یۆنجە). بەخێوکردنی مەڕوماڵات لە تورکمەنستان زۆر پێشکەوتووە. بۆ بەدەستهێنانی پێستی ناسراو بە ئەستراخان و بەرهەممهێنانی خوری بۆ پیشەسازی فەرش چنین، مەڕو ماڵات بەخێو دەکەن. گیانداری دیکە وەکو ئەسپ، وشتر و بەرزایش بەخێو دەکرێن، بەخێوکردنی کرمی هەورێشم هەیەو راوە ماسیش باوی زۆرە[٢].

(١) حوسێن کەریمی، تورکمەنستان (تاران: بلاوکراوی وەزارەتی کاروباری دەرەوە، ١٣٧٥) لاپەڕەی ١٠٨.
(٢) ئاکینەر، پێشوو ل ٣٨٥.

٤ـ قرقیزستان لە رۆژهەڵاتی ئاسیای ناوەڕاستدا هەڵکەوتووە، وڵاتێکی بچووك و بە وشکایی گەرما دراوە کە لە باکوورەوە بە قرقیزستان، لە رۆژئاواوە بە ئوزبەکستان، لە باشوورو باشووری رۆژئاواوە بە تاجیکستان و لە رۆژهەڵاتیشەوە لەگەڵ کۆماری چین هاو سنوورە. ئەم وڵاتە یەکێك بوو لە کۆمارە بچوکەکانی سۆڤیەتی پێشوو، کە لەو سەردەمەدا بە کۆماری سۆسیالیستی قرقیزستان نێو دەبرا. بەڵام دوای سەربەخۆیی، بوو بە کۆماری قرقیزستان. بەم کۆمارە قرقیز یان قرقیزیایش یان دەگوت. ئایینی خەڵکی قرقیزستان موسڵمانان و پەیڕەوی حەنەفین کە ئەم دەستەیە یەکێکە لە لقەکانی سونیی. هەرچەندە ئەم وڵاتە کەمینەکانی دیکەی ئایینی وەکو کەلیمیو مەسیحیشی هەیە. کە لە بەجێ گەیاندنی ئەرکە ئایینەکانیادا ئازادن. پێتەختی کۆماری قرقیزستان شاری بیشکێکە کە تا پێش سەربەخۆیی بە "فرونز" نێویان دەبرد. زمانی زۆرینەی خەڵکی ئەم کۆمارە قرقیزییە، بەڵام بەم حاڵەش زمانی رووسی لە قرقیزستان بە شێوەیەکی فەرمییە[١]. حەشیمەتی ئەم وڵاتە زیاتر لە ٤/٥ ملیۆن کەسە کە زۆرینەی حەشیمەت، قرقیزی پێکی دەێنن. رووسەکان ٢٠/٩ لەسەد، ئوزبکی ١٢/٧ لەسەد، ئوکراینی ٢/٤ لەسەد و نەتەوەکانی دیکەش ١١/٦ لە سەدن[٢]. کۆماری قرقیزستان لە رووی ئاو و هەواوە جۆراوجۆرە، بە جۆرێك کە پلەی گەرما لە شوێنە نزمەکان لەچاو شوێنە نەوییەکان زۆر لەیەك جیاوازە، نەك هەر ئەمە بەڵکو لەو وەرزەکانی دیکەی ساڵدا ئێمە شاهێدی هەڵکشان وداکێشانی پلەی گەرما لە رووی ئاو و هەواوە و تەنانەت رادەی باران بارینی ساڵانەشدا هەین، بە جۆرێك کە لە شوێنەنزمەکانی قرقیزستان نێونجی پلەی گەرما لە مانگی جوولایی دەگاتە ٢٨ سانتیگراد، لە کاتێکدا لە مانگی ژانوییە دەگاتە ١٨دەرجەی ژێر سفر. هەروەها بارینی ساڵانە لە قرقیزستان لە ١٨٠ میلیمەتر لە چیاکانی تین شانی رۆژهەڵات تاکو دەوروبەری ٧٥٠ میلمتر لە زنجیرە چیاکانی فرگانا لە حاڵی هەڵچوون و داچوون دایە. لە شێوە ستارگەکان کە خەڵکی لێ نیشتەجێن نێونجی بارینی ساڵانە کە نێوان ١٠٠ تا ٥٠٠ میلیمەتر لە گۆڕان دایە[٣]. کۆماری قرقیزستان لە باکووری رۆژهەڵاتی ئاسیای ناڤین کە لەناوچەی تیان شان و باشووری رۆژئاواو بە بەرزاییەکان پامیرـ ئالا هەڵکەوتووە. قرقیزستان لە رۆژهەڵاتو باشووری رۆژهەڵات لە

(1) Eartern Eutope, pussinandcentral Asia, (London: Europpublications, 2003), p.226
(2) Kyrgzstan Tnvestment Guid, Decemder 1999, p17.
(3) The Europa world yeardook, p. 2398.

ڕێگایی زنجیرە چیاکانی کووك شان بە چین و لە باشوورەوە بە هۆی زنجیرە چیاکانی زائالیسك و تورکمەنستان بە تاجیکستان و لە باکووری ڕۆژهەڵات و باکووری ڕۆژئاواوە لە ڕێگای زنجیرە چیاکانی زانالیسم ـ ئالاتوو ڕووباری چوو، بە قەزاقستان و لە باشووری ڕۆژئاواوە لە ڕێگای لوتکەی پسکەم و زنجیرەی باڵ چاتکان بە ئوزبەکستان کورت دەبێتەوە. ڕووبەری قرقیزستان ۱۹۸/۵۰۰ هەزار کیلۆمەتری چوار گوشەیە. زیاتر لە سێ لە چواری ئەم وڵاتە بە چیا داپۆشراوە کە لەنێوانیاندا ڕووبارو بەنداوی جۆراوجۆر بەرچاو دەکەوێت. "ایسك کول" گەورەترین و قووڵترین زەریاچەیەو نارین، ئالاسو چوواز، ڕووبارە گەورەکانی ئەم وڵاتەن. لە تایبەتمەندییە سرووشتییەکانی تری ئەم وڵاتە هەڵکەوتن لە سەرهێڵی بۆمەلەرزەیە[1].

ئاوهەوای قرقیزستان کوێستانییە و بەهار و هاوینی مام ناوەندییە. بەڵام زستانگەلێکی ساردو ئەستەمی هەیە. کۆماری قرقیزستان خاوەنی تایبەتمەندی ئاو و هەوای لەبارو، دیمەنی ڕەنگاوڕەنگ، زنجیرە چیای ڕازاوە و شیو و ڕووباری پڕجۆش و خرۆشە. چیاکانی تیان شانو کیسارو۔ کاریگەرییەکی باشیان لە پێکهاتنی تۆرەئاوییەکانی قرقیزستاندا هەیە. نیوەی تیان شان و بەشێك لە پامیری لەخۆگرتووە. نزیکەی ۵۵/۳ لەسەدی خاکی قرقیزستان چۆمەکان پێکیان هێناوە. گەورەترین چۆمی قرقیزستان نارین درێژاییەکەی ۵۳۵ کیلۆمەترە. لە قرقیزستان نزیکەی ۱۹۲۳ زەریاچەی بەرووبەری نزیك بە ٦۸۳۸ کیلۆمەتری چوار گۆشە هەیە. سێ زەریاچەی گرینگی ئەم کۆمارە: ۱ـ ئەیسك کۆل ۲ـ سان کۆل ۳ـ چاتیر کۆل. ناوچە و شارە گرینگەکانی قرقیزستان بریتین لە: ۱ـ ناوچەی چۆ لە باشووری ئەو وڵاتە لە شێوەکانی چۆ، چاڵیو چۆڵی نێوان شاخەکان وەك حەشارگە هەڵکەوتووە. ۲ـ ناوچەی ئێسك گۆل لە بەشی کوێستانی تیان شانە، ۳ـ ناوچەی نارین ٤ـ ناوچەی ئالاسی کە نزیکەی ۵۸ لەسەدی ڕووبەری ناوچەکە بۆ جووتیاری کەڵکی لێوەر دەگرن. ۵ـ ناوچەی جەلال ئاوا ٦ـ ناوچەی ئووش کە لە بەرەوپێش بەرانی ئابووری قرقیزستان ڕۆڵی کاریگەری هەیە. هەنووکە بەرهەمە پیشەییەکانی ڕەوانەی دەرەوە دەکرێت. کانزای گشتی قرقیزستان بریتییە لە: بەردی کل (ئانتیموفی)، جیوە، ئورانیۆم، بەردی خەڵووز، نەوت و گازی سرووشتی، قورقۆشم، فافۆن، سولفیدەکانی مس و هێندێك مەوادی کانگاییتر. کەرەسەی بینا سازیشی بریتییەلە بەردی گرانیك،

(۱) پەروین مەعزەمی گودەرزی، قرقیزستان (تاران: بڵاو کراوی وەزارەتی کاروباری دەرەوە، ۱۳۷۷) لاپەرەکانی ۱۰۲

مەڕمەڕ، قسڵ، خاکی قسڵ، بەردی گەچ و لمی نەرم لە قرقیزستان هەیە. پیشەکانی قرقیزستان بریتین لە: پیشەی وزە، کانزا، تواندنەوەی ئاسنەکان و نا ئاسنەکان، دەرهێنانی بەردی خەڵووز، گاز، نەوت، پیشەی ماشێن (بۆ وێنە بەرهەمی کەرسەی ماشێن و جووتیاری) بەرهەمی کەرستەی بینا، بەرهەمی چیمەنتۆ و کەرەستەکانی دیکەی بیناسازی، پێشەسازی خۆراك (تایبەتی شەکرو گۆشت)، جۆڵایی، ڕستنی گۆرەویی، پێشە چووکەکانی دیکە. جووتیاریی کۆماری قرقیزستان بریتییە لە چاندنی دانەوێڵە (گەنم، نەیشەکەر، تووت و کەتان). بەخێو کردنی مەڕ، کە خوری باشی هەیەو بەخێو کردنی بەرازیش برەویی زۆری[1] هەیە.

۵ـ تاجیکستان

تاجیکستان لە باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیای ناڤین هەڵکەوتووە و بە وڵاتێکی کوێستانی بە ئەژمار دێ کە لە باکووری ڕۆژهەڵاتەوە بە قرقیزستان، لە ڕۆژئاواوە و لە باکووری ڕۆژئاواوە لەگەڵ ئوزبەکستان، لە ڕۆژهەڵاتەوە بە چین و لە باشوورەوە لەگەڵ ئەفغانستان، هاوسنوورە. ئەم وڵاتە تازە سەربەخۆیە، نزیکەی ۱٤۳۱۰۰ کیلومتری چوار گۆشە ڕووبەریەتی (ناوچەی خودموختاری بەدخشانیش دەگەڕێتەوە)و حەشیمەتی دەوروبەری ٦ ملیۆن کەسە. کە ٦۷٪ لە گوندەکان و۳۳٪ لە شارەکان دەژین. تاجیکستان لەنێوان دوو زنجیرە چیای تین شان کە تاکو چین درێژایی هەیەو پامیر کە تاکو ئەفغانستان درێژایی هەیە هەڵکەوتووە. ئەم وڵاتە خاوەنی چوار پارێزگا یان ویلایەتە بە ناوەکانی خوجەند، کۆلاب، قرقان تەپەو ویلایەتی خۆدموختاری بەدەخشانی کوێستانی و ٤٤ ناوچەی دیکە. ویلایەتی خۆدموختاری بەدەخشان کە لە بەرزاییەکانی پامیر هەڵکەوتووە ٤٤٪ خاکی تاجیکستانی لەخۆ گرتوووە، ناوەندەکەی شاری خارەقە. شیویی بە پیتی فەرغانە لە باکوور و شیویی وەخش لە باشووری ڕۆژئاوای هەڵکەوتوون. بسیر دەریا (سەیحون)و چۆمی زەرئەفشان لە باکوور و ئامودەریا (جەیحون) لە باشووری ئەم وڵاتە هەڵکەوتووە کە ۷٪ زەویەکانی بۆ کێڵان بەکار دێ. پێتەختی تاجیکستان شاری دووشەنبە (ئەستالین ئابادی) پێشووە. لە ڕووی مێژوویەوە ناونرانی بە هۆی پێکهاتنی "دووشەنبە بازاڕ"ی کۆنی ئەم ناوچەیە بووە[2] زمانی نەتەوەیی ئەم وڵاتە تاجیکییەوە دەگەڕێتەوە بۆ دەستەی زمانەکانی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئێران. گەشانەوەیی سەرلەنوێی کولتووری ئێرانی دوای زاڵبوونی عەرەبەکان و بە دەسەڵات گەیشتنی سامانییەکانە. سەرچاوەی کولتوورە و وێژەی ئێرانی

(۱) ئەبولحەسەنی شیرازی، پێشوو، ل ۱۰۵

(2) Eastern Europe, Russia aqn cpntral Asiq, p. 397

تاجیکییە. زۆربەی زانایانی وەك ئەبووعەلی سینا کەڵکیان لە کتێبخانەکانی شاری بۆخارا پێتەختی سامانییەکان گرتووە. هەر بەم هۆیە لە دوو ساڵ پێش ئێستا دراوی باوی ئەم وڵاتە لە رۆبلی رووسییەوە گۆڕا بە سامانی. وێژە و شیعر لەتاجیکستان جێگای تایبەتی خۆی هەیە بە جۆرێك کە تاجیکەکان شانازی بە شیعرە کۆنەکانی حافز، مەولانا، سەعدی، خەیام، فردەوسی و، گەورەکانی دیکە وێژەی فارسییەوە دەکەن داب و نەریتی کۆنی ئێرانی وەك جێژنی نەوروز و جەژنە ئایینییەکان هەنووکەش گرینگی پێدەدرێ. بە جۆرێك کە پاش سەربەخۆیی لەلایەن دەوڵەتەوە وەکو پشووی فەرمی راگەیاندرا. ئایینی زۆربەی تاجیکەکان سوننەو لە لقی حەنەفین. تاقمێکی بچووك لە شیعەکانی ئیسماعیلی لە چیاکانی پامیر لەناوچەی بەدخشان بە رێبەری ئاقا خان ژیان دەکەنو تەنیا ١٠٪ لەم شێعرانە پەیرەوی دوازنزە ئیمامەن.

تاجیکستان وڵاتێکی کوێستانی و لەسەر هێلی بوومەلەرزەیە. بەهۆی کوێستانی بوونی، ئاو و هەوای لە شوێنە بەرزەکان و ناوچە نەوییەکان جۆراوجۆرە. بە شێوەیەك کە لەناوچە پێدەشتەکانی باکوور وەکو خەنجەد نێونجی تین لەمانگی ژانوییە ٩ پلەی سانتیگرادو لە هاوین ٢٧/٤ پلەی سانتیگرادە و ئەمە لە کاتێکدایەکە لەناوچە پێدەشتەکانی باشوور جیاوازی پلەی گەرما (تین) زیاترە. رادەی باران بارینی ساڵانە لەناوچە بەرزو کوێستانییەکان زۆر لە خوارێیە (نێوان ٦٠ تا ٨٠ میلیمەتر لە ساڵدا). بەفرو سەهۆڵبەندان دەبێتە هۆی ئەوە چەند مانگ لە ساڵ، بەشێك لەم وڵاتە دەست پێڕانەگەیشتوو بەهێڵێتەوە[١].

تاجیکستان خاوەنی رووباری زۆرە. ئامودەریا واتە جەیحون و سیردەریا واتە سەیحون لە رچێنەکە* سرووشتییەکانی پامیرو تین و شانەوە سەرچاوە دەگرن و دوو سەرچاوەی گرینگی ئاویی ناوچەکەن. گەورەترین زەلکاوی ئەم وڵاتە ناویی فراکۆلە، کە لە رۆژهەڵاتی پامیرە[٢].

کانزا گەورەکانی تاجیکستان بریتین لە کانگا دەوڵەمەندەکانی وەکو ئاسن، قورقۆشم، فافۆن، مس، قەڵایی، جیوە، بەردی گرانبایی و نیوە گرانبایش لەم کۆمارەدا هەیە. پیشەسازی کۆماری تاجیکستان بریتییە لە: پیشەسازی وزە، کانگا، درهێنانی میتاڵی نا ئاسنی، دەرهێنانی نەوت، گاز، بەردی زێر. دروستکردنی ماشێن (بەتایبەت کەرسە بۆ پیشەسازی

(1) The Europa wold Year Book 2002, p. 3835

* رچێنکە سروشتییەکان: یەخچاڵە تەبیعییەکان

(٢) رۆئیا مەنتەزەمی، تاجیکستان (تاران: بڵاو کراوی کاروباری دەرەوە، ١٣٧٤) لاپەڕەکانی ٣ ـ ١

کەتان)، پیشەسازی کیمیایی، ئالمینیۆم، لۆکە پاککەرەوە، جۆلایی رستن و چنین، جلوبەرگ، رستنی گۆرەویی، فەرش چنین، پیشەسازی خۆراك و پیشەسازی سووکی تر، بەرهەمی گشتی تاجیکستان کەتانە. بەرهەمەکانی دیکە وەك ترێ و میوەکان، سەوزە و دانەوێڵە (گەنمو جۆ)، بەخێو کردنی مەڕومالات وەکو مەڕ وگا... بەرزا و کرمی هەورێشمیش بەخێو دەکرێت[١].

ب. جوغرافیای سیاسی

١ـ قەزاقستان

کۆماری قەزاقستان بەهۆی بەربلاویی زۆری خاکەکەی و هەبوونی سنووری دوورو درێژ لەگەڵ دوو هێزی گەورەی ناوچەکە واتە رووسیە و کۆماری گەلی چین و هەبوونی زیاتر لە ٢٣٢٠ کیلۆمەتری کەناری لە بەشی رۆژهەڵاتی و باکووری دەریای خەزەر، هەروەها بوونی کانزای زۆری ژێر زەبی، بەتایبەتی نەوت و گازو هەڵکەوتەی ئێستراتیژی کەم وێنە لەنێوان وڵاتانی ناوچە گرینگییەکی تایبەتی بە خۆوە گرتووە. ئەم وڵاتە بە بوونی چەند وێزگەی ناوکی بۆ کاروباری ئاشتیخوازانە کەڵکی لێوەردەگرێت، هەروەها لەژێر رکیفدا بوونی چەند پێگەی ئاسمانی لەوانە بایکۆنۆردو بوونی کانزای گەورەی ئورانیووم دەتوانرێ وەك هێزی ناوکی لەناوچە بناسێت[٢].

٢ـ ئوزبەکستان

گرینگی ئێستراتیژیکی ئوزبەکستان لەناوچەی ئاسیای ناوەڕاستدا بەم شێوازەیە کە ئەم وڵاتە لە دڵی ئاسیای ناڤین لەنێوان دوو رووباری سیر دەریاو ئامۆدەریا هەڵکەوتووە و لەگەڵ هەموو کۆمارەکانی ئاسیای نێوەڕاستدا هاوسنوورە. هەروەها ئوزبەکستان وەك پڕ حەشیمەترین کۆماری ئاسیای ناڤین بە ئەژمار دێت. ئوزبەکستان بە هۆی هۆکارەکانی جوغرافیایی، ئابووری، مێژوویی، کولتووری، نەتەوەیی و ئایینی خاوەن تایبەتمەندییەکی باشە لە پێوەندییەکانی ژێئوپۆلۆتێك و ئابووریدا بەم هۆیانەی خوارەوە جێگای بایەخە:

١ـ لە رووی جوغرافیاییەوە وەك دڵی ئاسیای ناڤین و شوێنی یەکگرتنی ئەورووپا لە رۆژئاوا، ئاسیا لە رۆژهەڵات هەڵکەوتووە، لە باکوورەوە بە رووسیە و لە باشوورەوە بە جیهانی ئیسلام دەبسترێتەوە.

(١) ئاکینەر، پێشوو ٣٧١ ـ ٣٧٠.

(2) Hefeez Melik, Central Asia: gts strategic Tmportancand Future prospecta, (newyork: st. Martens paress, 1994), qp. 10 – 15

٢ـ ڕێگای بە ئاوی ئازاد نییە و بۆ دەسراگەیشتن بە ئاوی ئازاد دەبێ بە خاکی دراوسێ کانیدا تێپەڕێ.

٣ـ خاوەنی پیشەسازی دەوڵەمەندە بەتایبەتی گاز، نەوت، بەردی خەڵووزو زێڕ.

٤ـ لەگەڵ کولتووری ئیسلامی پێوەندی لەمێژینەی هەیە و خاوەنی شوناسی ئیسلامییە.

٣ـ تورکمەنستان

دەتوانرێ هەڵکەوتووی ئێستراتیژیکی تورکمەنستان لە ڕووی بوونی ئەم تایبەتمەندییە جۆراوجۆرانەی خوارەوە لەناوچەی ئاسیای نێوەڕاستدا لەبەرچاو بگێردرێ.

١ـ خاوەنی کانزای هەرە گەورەی ژێرزەوییە بەتایبەت نەوت و گاز، بە جۆرێك کە کانگای گازی تورکمەنستان پتر لە ١٣تریلیۆن مەتری شەشپاڵوو مەزەندە دەکرێت. هەروەها بە چوارەم، بەرهەم هێنەری گازی جیهان بە ئەژمار دێت.

٢ـ لە ڕەوگەی ڕێگای هەوریشم هەڵکەوتووە.

٣ـ کەوتۆتە لێوارەکانی دەریای خەزەرەوە.

٤ـ دراوسێی ئەفغانستانو ئێرانە.

٥ـ هەڵکەوتی ترانزێتی تایبەت بە خۆی هەیە.

٦ـ لەسەر ڕێگای پێوەندی ئاسیای دوور و ئەورووپا هەڵکەوتووە.

٤ـ قرقیزستان

گرنگیی ئێستراتیژیکی وڵاتی قرقیزستان لە تەوەرەکانی خوارەوە کورت دەبێتەوە.

١ـ چین و تاجیکستان لێك جیا دەکاتەوە و دراوسێی وڵاتانی قزاقستان و ئوزبەکستانە.

٢ـ کاریگەریی مێژوویی چین بە شێوەیەکی بەرچاو لەم وڵاتە دەبینرێت.

٣ـ لە ڕاستیدا قرقیزستان کۆگایەکی گەورەیە کە کانزای جۆراوجۆری گرانبایی تێدا شاراوەیە.

٤ـ هەڵکەوتن لە ڕەوگەی هەورێشم و چیاو لوتکەی جوان و ڕووباری شینی ئایسك کۆل بووەتە هۆی پەرگرتنی گەشتیاریی.

٥. تاجیکستان

بوونی سنووری هاوبەش لەنێوان چین و ئەفغانستان و نزیك بوونی لەگەڵ پاکستان و هێندوستان، ئەم کۆمارەی کردۆتە دەروازەی ئاسیای ناوەندی بە ڕوویی وڵاتانی چین و هێند و پاکستان. بوونی کەمینەی ڕووسی لە کۆماری تاجیکستان وەك فاکتۆرێکی بنەڕەتی بۆ

کۆماری تاجیکستان بە ئەژمار دێت. بوونی ڕچێنەکی سرووشتی و جۆراوجۆر لە چیاکانی تاجیکستان کە سەرچاوەی سەرەکییە بۆ دوو ڕووباری ئامۆدەریا و سیردەریا گرینگییەکی ئیستراتیژیکی بەم وڵاتە کوێستانییە بەخشیوە[1].

ج. جوغرافیای ئابووری

لە ڕووی کانزاو سامان لەنێوان پێنج وڵاتی ئاسیای ناوەندیدا کەلێنێکی بەرچاو هەیە، کە لەلایەك قەزاقستان و تورکمەنستان و ئوزبەکستان و لەلایەکی دیکەوە قرقیزستان و تاجیکستان هەڵکەوتوون. هەنووکە توانایەکان و سەرچاوە ئابوورییەکانی، یەکە بە یەکەی کۆمارەکانی ئاسیای ناوەڕاست تاوتوێ دەکەین:

١. قەزاقستان

ئەم کۆمارە بە سەرنجدان بە جۆراوجۆری هەرێمیو بەرینی خاکەکەی، یەکێك لە دەوڵەمەندترین کۆمارەکانی یەکیەتیی سۆڤییەت لە بواری بەرهەمهێنان و ناردنی بەرهەمە جووتیارییەکان مەوادی خاو بە ئەژمار دێت. یەك لە سێ زەویە بە پیتە جووتیارییەکانی سۆڤییەت لە قەزاقستانە. کە بەرهەمی سەرەکی ئەوان گەنمە[2]. ئەم کۆمارە خاوەنی کانزای گەورەیە. بە جۆرێك کە لەسەرژمێری ساڵی ١٩٩٠ زایینی دەری دەخا، کە ئەم وڵاتە ٩٠٪ کروم، نزیکەی ٥٠٪ بەردی خەلووز و ٧٪ نەوتی یەکیەتیی سۆڤییەتی دابیندەکرد[3]. لە ڕووی پیشەسازییەوە، قەزاقستان یەکێك لەو کۆمارانەیە، کە ناوەندی سووتەمەنیو هێزی (وزە)یە. ڕادەی ٢٠ ویستگەی بەرهەم هێنەری کارەبا کە ڕۆژانە بە هۆی ٣٠٠ هەزار تەن بەردی خەڵووز کار دەکەن، کارەبای ئاسیای ناوەڕاست و ناوچەی ئوراڵ و ڕۆژئاوای سیبری بەرهەڤ دەکەن لە شاری شفچینکۆ ڕائاکتۆرێکی ناوکی هەیە کە ئاوی دەریای خەزەر بۆ بەکارهێنانی خەڵك و پیشەسازی و بۆ خواردن، شیرین دەکا، لەم وڵاتەدا ئاسنەکانی شیاوی پیشەسازی ئەلکترۆنیکی، ناوکیو مووشەك سازی دەردەهێنرێ.

---

(1) Mohammad reza Hafeznia, "Strategic Roleofthe Cqucqsuscentarl Asia Axisin Global Competition", Amu Daryq. Vol, 7, no. 14, spring 2003, pp. 41 – 55

(٢) ئەکرەم حوسێن پوور، مەنیژە توورابسزادەو... . نێوەرۆکی وەرچەرخانەکان لە ئاسیای ناوەند و قەفقاز (تاران: ئێنتشاراتی وەزارەتی کاروباری دەرەوە، ١٣٧٣)، ل ٣٤١.

(3) Logal Regime

قەزاقستان ساڵی ١٩٩٣ لەنێو وڵاتانی بەرهەم هێنەری نەوت، پلەی بیستو چوارەمی هەبوو کە بەرهەمی دەگەیشتە ٢٣/١ ملیۆن تەن. ئەم کۆمارە سەرەڕای کانزای گەورەی نەوتی، خوازیاری بەکارهێنانی نەوتی بەستێنی دەریای خەزەر بوو. ئەمە بووەتە هۆی مشت و مڕی نێوان وڵاتانی لێوار دەریای خەزەر (ئێران و تورکمەنستان و قەزاقستان و ئازەربایجان و رووسیە). بەلەبەرچاو گرتنی ئەوەی کە بەرنامەیەکی یاسایی بۆ دەریای خەزەر دانەرێژراوە.

دوای رووسیە قەزاقستان دووهەمین وڵاتە لە هەناردنی نەوت لەنێوان وڵاتانی سەربەخۆی هاوقازانج کە، کۆگاکانی نەوتی یان لەنێوان ٥ تا ٢٢ ملیارد بەرمیل مەزندە دەکرێت[1]. بەڵام دوایین هەڵسەنگاندنی ساڵی ٢٠٠٣ باس لەوە دەکا کە ئەم وڵاتە خاوەنی ٥/٤ ملیارد بەرمیل نەوتی سەلمێنراوە تا ئێستا ١٩٨ ناوەندی نەوت و گاز لەم وڵاتە دوزراونەتەوە کە گەورەترین ناوەندیان تەنگیزە[2] کە لە باکووری رۆژهەڵاتی دەریای خەزەر هەڵکەوتووە. بە دوای ئەمەدا گرینگترین مەیدانە نەوتیەکانی ئەم وڵاتە بریتین لە: مەنگیشلاق، فەلات ئەویست ئورت و شاخپاخت. بەرهەمهێنانی نەوتی ئەم وڵاتە بە سەرنجدان بە پلانە داڕێژراوەکان لەلایەن دەوڵەت و راکێشانی سەرمایە گۆزارنی دەرەکی جۆراوجۆر، لە ساڵی ١٩٩٥دا رۆژانە ٤٠٠ هەزار بەرمیل، لە ساڵی ٢٠٠١دا نزیکەی ٨٠٠ هەزار بەرمیلو لە ساڵی ٢٠٠٣ دەورووبەری ٩٣٩ هەزار بەرمیل لە رۆژانەدا بووە.و بە گرینگیدان بە پلانی جۆراوجۆر، ئێستا لە حاڵی جێبەجێ بوون دایە، چاوەڕوان دەکرێت ئەم رێژەیە ساڵی ٢٠٠٥ بگاتە ١/٢ ملیۆن و ساڵی ٢٠١٠ بگاتە ١/٧ ملیۆن بەرمیل لە رۆژدا[3]. کۆمپانیا گرینگە نەوتییە جیهانییەکان وەکو شورەن، ئاکسۆن، تۆتاڵ، فینائەلف، ناجیب، تگزاکۆ، لووك ئاویل، مۆبیل، شەل، هەریکان، ئیمپکس و ئەی ئێف سی لە وڵاتانی ئەمریکا، بریتانیا، ئیتالیا، رووسیە، کەنەدا، ژاپۆن، ئاڵمانیا لەم پلانەدا چالاکانە بەشداری دەکەن و سەربەستانە یان هێندی جارلە شێوەی هاوبەش لەگەڵ کۆمپانیا دەوڵەتیو تایبەتییەکانی دوای سەربەخۆیی بەردەوام زیاتر بووە بە جۆرێك کە ساڵی ١٩٩٣ز نزیکەی ٦٣١ هەزار بەرمیل و لە ساڵی ٢٠٠٢ دەورووبەری ٧٩٩ هەزار بەرمیل لە

(١) گۆڤاری نەوت و گاز لە ساڵی ٢٠٠١: ٥ ملیارد بەرمیل، گۆڤاری ئەژماری BP لە ساڵی ٢٠٠١دا ٨ ملیارد بەرمیل، زانیاری وزە لە ساڵی ١٩٩٨دا ٢٢ ـ ٨ ملیارد بەرمیل مەزندەدیان کردووە.
(2) Tengiz
(3) Kazakhstan in WWW. Eiq. Doe. Gov/ emeu/ cabs/ kacak. html

رۆژدا بووە، بەپێی پلان داڕشتەکان ئەم رێژەیە ساڵی ٢٠٠٥ گەیشتووەتە ١ ملیون و بۆ ساڵی ٢٠١٠ دەگاتە ١/٥ ملیۆن بەرمیل لە رۆژدا[1].

بەکارهێنانی نەوت و پێژراوەکانی نەوتی لەم وڵاتە لە ساڵی ٢٠٠١ گەیشتە ١٨٠ هەزار بەرمیلو ساڵی ٢٠٠٢ تەنیا ١٤٠ هەزار بەرمیل لە رۆژدا بووە. قەزاقستان سێ پاڵاوگەی نەوتی خاوی هەیە کە بە ریز بەمشێوەیەن لە پاولۆدار[2] (باکووری وڵات)، ئەوەی دیکە یان لە ئاتیرائو[3] (رۆژئاوای وڵات) سێهەمیان لە چیمکەنت[4] (باشووری وڵات) هەڵکەوتووە و سەرجەم توانایی نزیکەی ٤٢٧ هەزار بەرمیلیان لە رۆژدا هەیە. هەروەها بە مەبەستی زیادکردنی وەبەرهێنان و نوێ کردنەوەی پاڵاوگەی ئاتیر ئائۆ گرێبەستێك لەگەڵ کۆمپانیایەکی ژاپۆنی بەناوی ماربین واژۆ کراوە، کە ئەم پرۆژەیە تا ساڵی ٢٠٠٤ کۆتایی پێ دێت[5].

بەپێی دوایین ژمێریاری بڵاوکراوەی مانگی جوولای ساڵی ٢٠٠٣، کۆگاکانی گازی سروشتی قەزاقستان نزیکەی٦٠تریلیۆن فووتی سێجایە[6]. بەکارهێنانی ناوخۆیی لەگازی سروشتی ئەم وڵاتە لە ساڵی ٢٠٠٠ نزیکەی ٤٩٠/٩ ملیارد فووتی سێجاو لە ساڵی ٢٠٠١ دەورووبەری ٥٠٥ ملیارد (فووتی سێجا) بووە کە لە ئاکامدا دەوڵەتی ئاستانە لە ساڵی ٢٠٠٠ نزیك بە ١٧٦/٦ ملیارد فووتی سێجا گازی لە دەرەوە (زیاتر لە ئوزبەکستان) کڕیوە. گرینگترین ناوەندە گازییەکانی قەزاقستان، کاراستگاناك[7] لە نزیکی سنوورەکانی رووسیە بە پاشەکەوتی نزیکەی ١٦ تریلیون فووتی سێجا، ئامانگلدی[8] بە پاشکەوتی نزیکەی ١/٨ تریلیۆن فووتی سێجایە کە بەپێی پلانی داڕێژراو بۆ بەکارهێنانی بازەرگانی و بۆ ناردنی گاز لەم سەنتەرانە لە ساڵی ٢٠٠٥دا دەستیپێکرد، هەروەها دەوڵەتی قەزاقستان خوازیاری ئەوەیە کە پاڵاوگەیەکی دیکەی گازی سرووشتی بە پشتیوانەیی نزیکەی ٦٠٠ ملیۆن دۆلار لە ناوەندی گازی کارانتگاناك تەرخانبکات[9]

(1) Ibid
(2) Parlodar
(3) Atyrau
(4) SHYMKENT
(5) Ibid
(6) Ibid
(7) Karachaganak
(8) Amangelqy
(9) Ibid

سەرەڕای بوونی کانزای گرینگی گازی سرووشتی، ئەم کۆمارە بۆ کەڵکی ناوخۆیی لە ڕووسیە و دڕاوسێکانی گازی خۆی دابیندەکا.

٢ ـ ١ سیاسەتی ئابووری

قەزاقەکان بۆ چاك کردنی بارودۆخی ئابووری خۆیان ڕوویان لە ڕێکخراوەکان و سەرچاوە ماڵییە نێونەتەوەییەکان کردووە. سیاسەتی پلانی ئابووری ئازادیان هەڵبژارد و هەنووکە لەحاڵی تێپەڕ بوون بەسەر ئابووری ئازاد دان، کە بە سەرنجدان بە جێبەجێ کردنی پلانی تایبەتی کردن و ئابووری ئازاد، ئەمە بۆتە هۆی ئازاد بوونی نرخەکان و دانی کۆمپانیاکان بە کەرتی تایبەت و شەریکە دەرەکییەکانو پشتگیری نەکردنی دەوڵەت لە کارخانە و بنیاتنەرانێك کە قازانجیان نییە، بۆتە هۆکاری قەیرانو داخرانی کۆمپانیاکان و بێکاری لە قەزاقستان. ئێستا قەزاقستان بۆ بەهێز کردنو پەرەپێدان بە پێوەندی ئابووریی دەرەکی و ڕاکێشانی سەرمایەی دەرەکی، هاندانی بۆ ئەنجامدانی سەرمایەدانانی هاوبەشو هێنانی تکنۆلۆژی پێشکەوتوو لە وڵات و پەروەردە کردنی پسپۆر لە بواری چالاکی ئابووری دەرەکی، هەوڵێکی بەرچاوی بەجێ گەیاندووە.

٢ـ ئوزبەکستان

ئوزبەکستان بە پڕحەشیمەتترین وڵاتی ئاسیای ناوەڕاست دەژمێردرێ و کانزای پربایەخی سرووشتیو مەعدەنی هەیە. هەنووکە لەبەر نەبوونی پێوەندی ڕاستەوخۆ لەگەڵ ئاوە نێونەتەوەییەکان، هەروەها شەڕ لە تاجیکستان و ئاڵۆزییەکانی ئەفغانستان، ئەم کۆسپانە تا ڕادەیەك، ڕێگر بووە لە بەرەوپێش چوونی زیاتر لە٥٠٪ لە داهاتەکانی هەناردەی ئوزبەکستان، لە ڕێگەی هەناردنی لۆکەوە مسۆگەر دەبێت. لەگەڵ ئەوەی کە لەم وڵاتە

سەد بواری پێشەسازی هەیە کە بەرهەمەکانیان بۆ هەفتا وڵات دەنێردرێت. بەڵام ئابووری ئەم وڵاتە تاك بەرهەمیو لەسەر بناغەی چاندنی لۆکەیە. ئوزبەکستان بەزێڕی سپی "تەڵای سفید" ناونراوە. ئوزبەکستان خاوەنی تۆڕی ڕێی ئاسنی سەرانسەرییە لەگەڵ وڵاتانی ناوچەکە و خاوەنی ڕێگایی قیرتاوە بۆ پێوەندی گرتن لەگەڵ هاوسێکانی بە جۆرێك کە دەتوانرێ لەم ڕێگا پێوەندیانەوە بۆ ناردنی کەل و پەل و یان ترانزیت بۆ وڵاتانی دیکەی ناوچەکە کەڵکی لێ وەربگیردرێ. بەرهەمهێنانی ناخالیسی ناوخۆیی ئوزبەکستان لە ساڵی ١٩٩٥ زایینیدا بەرانبەر بە ١٠ ملیارد دۆلار بووە ڕێژەی هەناردە و هاوردە بەم شێوازە بەرانبەرە لەگەڵ ١/٨و ١/٦ ملیارد دۆلار.[1]

(١) تازەکانی ئابووری، ژمارە ٧٦، بانەمەڕی ١٣٧٨، ل ١٩.

لەم وڵاتەدا بۆ یەکەم جار ساڵی ١٨٨٠ز لە هەرێمی فەرغانە نەوت و گاز دۆزرایەوە و لە ساڵی ١٩٤٠ دەرهێنانی ئەم کانزایانە دەستی پێکرد. زۆرترین کۆگاکانی وزەی فۆسیلی لەم وڵاتە لە باکووری ڕۆژئاوای زنجیر چیای حەسارو بەشی بیابانی پارێزگاکانی قشقە دەریاو بوخارا هەڵکەوتووە. بەپێی دوایین هەڵسەنگاندنەکان لە ساڵی ٢٠٠٢، کانزاکانی نەوتی باوەڕپێکراوی ئوزبەکستان ٥٩٤ ملیۆن بەرمیلە و پاشکەوتەکانی دیکە تا دوو ملیارد بەرمیل مەزەندە دەکەن[1] تاکو ئێستا ١٧١ ناوەندی نەوت و گاز لە ناوچە جۆراوجۆرەکانی ئەم وڵاتە ناسێندراون کە ناوچەی بوخاراو خێوە ٦٠٪ ئەم ناوەندانە لەخۆ دەگرێت. لە ناوەندە گرینگەکانی ئەم ناوچەیە دەتوانین ئاماژە بە ناوەندی کەك دوو حلاق[2] بکەین کە دەورووبەری ٧٠٪ لە بەهەم هێنانی نەوتی ئەم وڵاتە لە چاڵەکانی ئەم ناوەندە ئەنجامدەدرێ. هەروەها ناوچەی فەرغانە نزیکەی ٢٠٪ سەنتەرەکانی نەوتی ئەم وڵاتە لەخۆ گرتووە. لەگەڵ ئەویش دەشتی ئەستۆورتو دەریاچەی ئاراڵ، ناوچە گەلێکن کە لەبەرچاو گیراون بۆ دۆزینەوەی نەوت، کاری پێویستیان لەسەر بکرێ. بەرهەمی نەوتی ئەم وڵاتە پاش تێپەڕ بوونی ٧ ساڵ لە سەربەخۆیی، دوو بەرانبەر زیاتر بووە. واتە لە ٦٥٥٠٠ بەرمیل لە ڕۆژ، لە ساڵی ١٩٩٢ گەیشتووە ١٦٠٠٠٠ بەرمیل لە ڕۆژ و لە ساڵی ١٩٩٨، ئەمە لە کاتێکدایە کە بەکارهێنانی نەوت و بەرهەمەکانی تری نەوت لەم وڵاتە لە ١٩٤٠٠٠ بەرمیل لە ساڵی ١٩٩٢ بۆ ١٣٠٠٠٠ بەرمیل، لە ساڵی ٢٠٠٠ دابەزیوە بەم جۆرە ئوزبەکستان لە گرووپی بەرێکەرانی نەوتی ناوچەی ئاسیای ناوەندییە. هەر چەندە بە لەبەرچاو گرتنی ئەم ڕاستییە کە پاشکەوتەکانی ئەم وڵاتە ڕوولە کەم بوونە، کۆمپانیای نەتەوەیی نەوت و گازی ئوزبەکستان پێش بینی دەکات، بەرهەمهێنانی نەوت لە ساڵی ٢٠٠٥ تەنیا ١٢٠٠٠٠ هەزار بەرمیل لە ڕۆژدا دەبێ. کە ئەم ڕادەیە تەنیا لەناوخۆ کەڵکی لی وەردەگیرێتو بە کردەوە هەناردن ڕادەگیرێ. حکوومەتی ئەم وڵاتە لە کاتی سەربەخۆییەوە تا ساڵی ٢٠٠٢ نزیکەی ١/٢ ملیارد دولار لە پێناو نوێکردنەوەی پێشەسازی نەوتو گاز سەرمایەی داناوە، هەروەها لە ڕاستای ڕاکێشانی سەرمایەی دەرەکی، لە مانگی ئاوریلی ٢٠٠٠ هەستا بە فرۆشتنی ٤٤٪ لە بەشەکانی کۆمپانیا "نەوت و گاز دوو چاوە" (کۆمپانیایەکە لە ترانس گاز)، ٤٤٪ لە بەشەکانی "شرکت از ترانس گاز" (شەریکەی هێنان و گواستنەوەی نەوت و گاز)، ٣٩٪

(1) Uzbakistan in www. eia. do. gor/emeu/cabs/uzbek
(2) Kokdu malak

بەشەکانی "شرکت از نفت پورایوتگا" (شەریکەی پالاوتنی نەوت)و ٣٩٪ لە بەشەکانی "شرکت ازبور نفت گاز" (شەریکەی هەلقەندن) تەرخان کرد. هەروەها لەم کاتەدا سەرە کۆماری ئەم وڵاتە لە بڕیارێکی پەسندکراو، رایگەیاند کۆمپانیا چالاکە دەرەکییەکان لە بورای دۆزینەوە و دەرهێنانی نەوت و گاز لە ئوزبەکستان، لە دانی باجی داهاتەکەیان دەبووردرێن. دەسەلاتی بەربلاویان لە بواری بەرهەمهێنانی نەوت و گاز هەیە بەم شێوەیە سەرنجی چالاکی بۆ ئەم بەشە راکێشا. هەروەها دەوڵەتی ئەم وڵاتە پلانێکی دارِشتووە کە لە ماوەی چەند ساڵی داهاتوودا ٤٠٠ ملیۆن دۆلار بە شێوەی بەشداری لە بەرهەمهێنان لەگەڵ سەرمایەدانەرەکانی دەرەکی لە ٨٠ گۆڕەپانی نەوتی سەرمایە گۆزاری دەکا. هەر ئێستا ٧٨ ناوەند لە ١٦ بەش بۆ ئەم سەرمایەدارانە ئامادە کراوە.[1]

ئوزبەکستان خاوەنی سێ پالاوگەیە لە فەرغانە، ئالتی ئەریك و بۆخارا، کە توانای پالاوتنیان دەگاتە ٢٢٢٠٠٠ بەرمیل نەوتی خاو لە رۆژدا. پالاوگەی بۆخارا کە هەنووکە رۆژانە ٥٠ هەزار بەرمیل نەوتی خاو دەپالێوێت. توانای ئەوەی هەیە لە رۆژدا زیاتر لە ١٠٠هەزار بۆشکە بپالێوێ. یاسای ئەم وڵاتە دەرفەتی هەناردنی بەرهەمەکانی دیکەی نەوتی بە پالاوگەکانی داوە. لە پێناو نوێکردنەوەی پالاوگەکان، دەوڵەت چەند گرێبەستێکی لەگەڵ کۆمپانیاکانی ئەمریکایی تگزاکوو شۆرن واژۆ کردووە. لە ٢٠٠١دا کۆمپانیای میسوبیشی ١٠ پۆینی هەڵسا بە ٢٠٠ ملیۆن دولار سەرمایەگوزاری بۆ نوێ کردنەوەی پالاوگەی فەرغانە. هەروەها دەوڵەت بە مەبەستی پەرەپێدان لەم بوارەدا لەگەڵ وڵاتانی ئاڵمان و فەرانساش گرێبەستی واژۆ کرد[2] پاشکەوتی جێی متمانە لە گازی سرووشتی ئوزبەکستان تا ٦٦/٢ تریلیۆن فووتی سێجا مەزەندە کراوە و بەم شێوەیە ئەم وڵاتە سێهەمین بەرهەمهێنەری گازی سرووشتییە لەنێوان وڵاتانی cts (دوای رووسیە و تورکمەنستان)و یەکێکە لە دە بەرهەم هێنەری گرینگی گازی سرووشتی لە جیهاندا. هەر چەند ئیمکانی هەیە پاشکەوتی گازی سرووشتی ئەم وڵاتە لەنێوان ٧٤ تا ٨٨ تریلیۆن فووتی سێجا بێت[3]

کەڵك وەرگرتن لە گازی سرووشتی ئەم وڵاتە ٥٢ گۆڕەپانە، کە گرینگترینیان بریتییە لە: شۆرتان، گازەلی، پامۆکو خۆزاك. ئەم ناوەندانە لە دوو ناوچەی "ئامودەریا باسین"و

(1) Ibid
(2) Ibid
(3) Ibid

"مبارك" لە باشووری رۆژئاوای ئەم وڵاتە هەڵکەوتوون. بەرهەمی گازی سرووشتی لە ئوزبەکستان لە دەورانی سەربەخۆییەوە تا ئێستا ٣٠٪ پەرەی گرتووە و گەیشتووتە ١/٥١ تریلیۆن فووتی سێجا کۆمپانیای ترینتی وزەی بریتانیا،[1] لە ساڵی ٢٠٠١ لە پێناو سەرمایە گوزاری ٤٠٠ ملیۆن دولار گرێبەستێکی لەگەڵ پرۆژەکانی بەرهەمهێنانی گازی ئوزبەکستان لەگەڵ ئەم دەوڵەتە واژۆ کرد. لە مانگی مارسی ساڵی ٢٠٠٢دا کۆمپانیای لۆك ئەویلو ئەیترای رووسی بە هاوبەشی کۆمپانیای ئوزبەك گازی ئوزبەکستان کۆمپانیایەکی هاوبەشیان پێکهێنا. تاکو گۆڕەپانەکانی گازی نوێ لەم وڵاتە بۆ بەرهەمهێنانی وەگەڕ بخەن کە دەگوترێ ٨/١ تریلیۆن فووتی سێجا لەخۆ دەگرێت. لە ئاوریلی ٢٠٠٣ کۆمپانیای لووك ئەویلی رووسیەو کۆمپانیای دەوڵەتی نەوتو گازی ئوزبەکستان گرێبەستێکی یەك ملیارد دۆلاری لە پێناو وەگەڕ خستنی بەرهەم لە ناوەندی گازی ناسراو بە کاندیم شادی، هەڵکەوتوو لە باشووری رۆژئاوای ئوزبەکستان واژۆیان کرد. بەم پێیە لایەنی رووسی ٧٦٠ ملیۆن دۆلارو لایەنی ئوزبەك ٢٤٠ ملیۆن دۆلار تەواونرخی گرێبەستێك کە پێی پابەندن وەبەر دەکەوت. ئەم گۆڕەپانە لەناوچەی نێوان بۆخاراو خێوە هەڵکەوتووە کە دەگوترێ بە گوێرەی هەڵسەنگاندنی شارەزایان بەرهەم لەم ناوەندە ساڵانە نزیکەی ٢٧ ملیارد فووتی سێجا دەبێت[2] هەروەها لە مانگی مای هەمان ساڵ راگەیەندرا شەریکەی نەوتی داچ برلانکوی هۆلەندی بە واژۆ کردنی گرێبەستێك لەگەڵ رێژیمی ئوزبەکستان بە نرخی ٢٦٥ ملیۆن دۆلار لە بواری بەرهەمهێنانی گازی سرووشتی لەم وڵاتەدا سەرمایەگۆزاری دەکات. ماوەی کەڵك لێوەرگرتن ٢٠ ساڵە. دوای جێبەجێ کرانی تەواوی پلانەکە ساڵانە ٥ ملیارد فووتی سێجا گازی سرووشتی بەکار بهێنرێت. بەرهەمی ئەم پلانە لە ساڵی ٢٠٠٤ دەست پێدەکاو بڕیارە بۆ ئەم مەبەستە ٣١ ئالقەی چاڵی نەوت هەڵبقەندرێ.

١ـ٢. سیاسەتی ئابووری و تایبەتمەندییەکانی.

سیاسەتە پێویستەکان بۆ تێپەڕ بوون لە ئابووری بازاڕ لەلایەن ئوزبەکستانەوە بەم شێوەی خوارەیە:

١ـ ئابووری لە سەرەوەی سیاسەت.

(1) Trinty Energy UK
(2) Ibid

٢ـ بەجێگەیاندنی چاکسازی ئابووری و گۆڕانکاری دێمرکراتێك.

٣ـ لە سەرەوە بوونی یاسای ئابووریو پێویستی جێبەجێ کردنی لە پێناوی لەبەرچاو گرتنی مافی هاوولاتیان.

٤ـ دانانی سیاسەتی پشتیوانی لە توێژی هەژار.

٥- تێپەڕ بوونی قوناخ بە قوناخ بۆ گەیشتن بە ئابووری ئازاد و دوری کردن لە راچەڵەکاندنی کۆمەڵگا.

٣. تورکمەنستان

ئابووری تورکمەنستان بەسراوەبیەکی زۆری بە بەرهەم و ئالّ وگۆڕی کانزای وزە و لۆکەوە هەیە ئەم ولاتە لەگەلّ ئەوەی کە لە رووی بوونی کانزای سرووشتییەوە بە ولاتێکی دەولەمەند بە ئەژمار دێ و خاوەنی پاشکەوتی زۆری یۆد، سۆلفاتی سیدیۆم و کانگای زێڕو پلاتینە، بەلام زیاتر پشت بە ناردنی نەوت و گاز و کەل و پەلی سووك بەتایبەتی تالّی لۆکە دەبەستن، بە جۆرێك کە پتر لە ٧٥٪ بارستایی هەناردەکانی تورکمەنستان نوت و گاز پێکی دێنێت. بەپێی هەلّسەنگاندنی ژێدەرە نێونەتەوەییەکان لە سالّی ٢٠٠٢دا، ئەم ولاتە خاوەنی ٥٤٦ بەرمیل نەوتی پەرژێرندراوە. بەلام چاوەڕوان دەکرێت، پاشکەوتی رێتێچووی ئەم ولاتە نزیکەی ١/٧ ملیارد بەرمیل بێ[1]. بەشی زۆری کانگا نەوتییەکانی ئەم ولاتە لە رۆژئاواو ناوچەی نزیك بە دەریاری خەزەر هەلّکەوتووە. گرینگترین ناوەندە نەوتییەکان و گازی ئەم ولاتە بریتین لە: نەبیت داغ، قۆم داغ، چلکن، کوتۆرتەپە، زیگەلی دەروازە و دەشتی مەرغاب.

بەرهەمی نەوتی ئەم ولاتە لە سالّی ١٩٩٢دا نزیکەی ١١٠ هەزار بەرمیل لە رۆژ دابووە، بەلام لە سالّی ١٩٩٥ زایینی بۆ ٨١ هەزار بەرمیل لە رۆژدا دابەزی. رێژیمی ئەم ولاتە بە مەبەستی بەرهەمهێنان هەستا بە راکێشانی سەرمایەی دەرەکی و وەرگرتنی کۆمپانیا دەرەکییەکان لە پرۆژەکانی نەوت و گاز، دوابەدوای ئەم کارانە، بەرهەمی نەوتی خاو لە سالّی ١٩٩٩ گەیشتە ١٥٦ هەزار بەرمیل لە رۆژدا و ئەم رەوتە بە پەرەگرتنی بەرچاویی، لە سالّی ٢٠٠٢ گەیشتە ٢٠٠ هەزار بەرمیل لە رۆژدا.[2]

(1) Tukmenistanin www.eia.doe.gov/emeu/cabs/turkmen
(2) Ibid

زۆرترین بەرهەمی نەوتی خاوی ئوزبەکستان لەناوچەی لەباب لە رۆژهەلاتی ئەم ولاتە و هەروەها لە دەشتی بەرزی قارەکەی لە دەریای خەزەر بەدەست دێت. کۆمپانیای ئارژانتینی "برایداس"[1] لەم بوارەدا چالاکییەکی بەربلاوی هەیە و دوو کۆمپانیای ئەهلی بە ناوەکانی "یاتشار"[2] و "کیمیر"یان[3] دروستکردووە، سەرجەم نزیکەی ١٦٠ ملیۆن دۆلار لەم بوارەدا سەرمایەگۆزاری کراوە. بەپێی پلان دارِشتنەکانی عشق ئاباد بەرهەمی ئەم ولاتە تا سالّی ٢٠١٠ دەگاتە نزیکەی ١ ملیۆن بەرمیل لە رۆژدا.

کەلّك وەرگرتنی نێوخۆیی ئەم ولاتە تەنیا ٥٢ هەزار بەرمیلە. تورکمەنستان دوو پالاوگەی هەیە کە یەکیان لە شاری سەدی بە توانای ١٢٠ هەزار بەرمیل و ئەوی دیکەیان لە شاری تورکمەنباشی بە توانایی ١١٦ هەزار بەرمیل هەلّکەوتووە. ئەم ولاتە بەپێی پلانێکی کورت خایەن، بریارە ئەم پالاوگەیە نوێ بکاتەوە و لەم راستایە کۆمپانیایەکی فەرەنسایی بە هاریکاری کۆمپانیای نەتەوەیی نەوتی کۆماری ئیسلامی ئێران بەپێی گرێبەستێك بە بارتەقای ٣٠٠ ملیۆن دۆلار، بەرنامەیەك لە پێناو نوێ کردنەوەی ئەم دوو پالاوگەیە تاکو سالّی ٢٠٠٤ دەستپێبکەن. وا بریارە بەپێی ئەم پلانە توانای پالاوتنی نەوتی خاوی پالاوگەی تورکەمە نباشی بگاتە ٣٦١٥٠ هەزار بەرمیل لە رۆژدا. سەرمایە دانەرانی ژاپۆنیو ئالمانی بەرپرسیایەتی ماددی ئەم پرۆژەیان وەئەستۆ گرتووە[4] بە پێی ژمێریاری سالّی ٢٠٠٢، توکمەنستان وەك یەکێك لە گەورەترین ولاتانی خاوەنی پاشکۆی گازی سرووشتییە لەجیهاندا، کە نزیکەی ١٠١ تریلیۆن فووتی سێجا گازی سرووشتی هەیە[5]. بەشی زۆری ئەم کانگایانە لەناوچەکانی دەورووبەری ئاوی ئامودەریا هەلّکەوتووە. کارناسان لەسەر ئەوبروایەن کە نیوەی ئەم رێژەیە لە ناوەندە گازییە گەورەکانی "دولت آباد ـ دونمز"[6] هەمار کراوە. ناوەندە گازییەکانی دیکەی ئەم ولاتە لەناوچەکانی، مەرغاب، لیباتسکیو مارینسکی هەلّکەوتوون. بەرهەمی گازی سرووشتی ئەم ولاتە لە سالّی ٢٠٠١ نزیکەی ١/٦٤ تریلیۆن فووتی سێجا بووە. بەکار هێنانی نێوخۆیی گازی سرووشتی لەم ولاتە تەنیا ٢٦٠ ملیارد فووتی سێجاو بەشی گرینگ لە بەرهەم هێنان لەم ولاتە بۆ دەرەوە بەرێدەکرێت. کرِیارانی گازی سرووشتی ئەم

(1) Bridass
(2) Yashar
(3) Kaymir
(4) Turkmaistan in www.Ena.Doe.Gov/emeu/cabslturkmen.
(5) Ibid
(6) Dauletabad - Donmec

ولاّتە بریتین لە: ئوزبەکستان، قەزاقستان، رووسیە، ئۆکراین، گۆرجستان، ئازەربایجان و ئەرمەنستان.
گرینگترین هێڵی لوولەی گاز بۆ دەرەوە، هێڵی ئوزبەکستان ـ قەزاقستان ـ رووسیە ـ ئوکراینە.

دەوڵەتی عشق ئاباد بۆ راکێشانی سەرمایەدارانی دەرەکی خوازیارە کەل و پەلی بەکارهێنان و ناردنی گازی ئەم ولاّتە سەرلەنوێ نۆێژەن بکاتەوە، بە جۆرێك کە لە سەرەتای ساڵی رابردووی میلادی نۆێژەن کردنەوەی تۆڕی ئۆتۆماتیکی کەرستەکانی کۆنترۆڵی ناوەندە گازییەکانی دەوڵەت ئاباد ٣ تا ٦٠ کیلومەتری سنوورەکانی باکووری رۆژهەلاّتی ئێران بەپێی گرێبەستێك دراوە بە کۆمپانیایەکی ئیسرائیلی.[١]

١ـ٣. سیاسەتی ئابووری و تایبەتمەندییەکانی.

١ـ لەسەر بنەمای خاوەنداریەتی حکوومەتییە.

٢ـ خاوەن ئابووری تاك بەرهەمییە (گازو لۆکە)

پلان دارشتنی ئابووری لەسەر ئەساسی دووبابەت بناغەی دانراوە:

١ـ برینی هێڵە بەسراوەییە ئابوورییەکان لەگەڵ مسکۆ و ولاّتانی دیکەی سۆڤییەت.

٢ـ دارشتنی ئابوورییەکی نەتەوەیی بە مەبەستی کەڵك وەرگرتن لەسەرچاوە سرووشتییەکان،و دابینکردنی پێویستییەکانی نێوخۆیی، کە ئەم ئەستراتیژییە چەند تەوەریی سەرەکی هەیە:

ئەلف) تورکمەنستان بکرێ بە ناوەندی ترانزێتی ئاسیای ناڤین.

ب) پێکهێنانی کەرتی تایبەت.

ج) دانانی ناوچەی ئازادی بازرگانی ـ پیشەسازی.

د) زیاتر کردنی بەرهەمهێنان، بیناسازیو ئاوەدان کردنەوە، بەکارهێنانوگۆڕینی بە پێشەسازی سرووشتیی ولاّت.

٤ـ قرقیزستان

قرقیزستان ولاّتێکی کوێستانییە و تەنیا ٧٪ خاکەکەی بۆ جووتیاری بەکار دێت. سەرەڕای ئەو کێشەیە ئاماژەی پێکرا، ئابووری ئەم ولاّتە لەسەر بنەمای جووتیاری بیچمی گرتووە، بە جۆرێك کە ٣٤/٧ ٪ بەرهەمهێنانی ناخالیسی ناوخۆیی لە ساڵی ١٩٩٤ بەرهەمی وەرزێری و دارستان بووە.[٢]

(١) کەناڵی خەبەریی ئێرنا ئابووری، خەرمانانی ١٣٨٢.

(٢) حەبیبەی فەتحی، "چاوخشاندێك بە باروودۆخی ئابووری ولاّتانی موسڵمانی ئاسیای نێوەڕاست و قەفقاز"، گۆڤاری توێژینەوەکانی بازرگانی، ل ١٣٦.

کانزاکانی نەوتی و گازی ئەم ولاّتە، دەوڵەمەند بە ئەژمار نایەن. بەم هۆیە بۆ دابینکردنی سووتەمەنی پێویست، خۆی بە کۆمارەکانی دیکەی ناوچەکە گرێداوە. بەلاّم لەرووی کانگای بەردی خەڵوز دەوڵەمەندە. کە لە هەموو ئاسیای ناوەندی پلەی یەکەمی هەیە. ئەم ولاّتە لە رووی هەبوونی وزەی هیدرۆلیك دەوڵەمەندە.

سەرچاوە گەورە ئابوورییەکانی ئەم ولاّتە بەم جۆرەی خوارێیە:

١ـ کانی کانزایی بریتییە لە پاشکەوتی بەربلاّوی ئانتیموان، جیوە، ئورانیوم، بەردی خەلووز بەردی مەڕ مەڕ، زێڕ، بەردی کل، مس، ...

٢ـ پیشەسازییەکانی بریتییە لە بەرهەمهێنانی کارەبا و ئەلکترونیك (کۆی بەرهەمەکانی کارەبای ئەم ولاّتە نزیکەی ٢٠٠ ملیارد کیلۆواتی کاتژمێرە، کە کارەبای پاشکەوتی بۆ قەزستان بەرێ دەکا) توانەوەی مەتاڵە نائاسنەیەکان، پیشەی ماشێن سازی بۆ وێنە بەرهەمهێنانی کەرەسەی ماشێن و کەرەسەی جووتیاری، بەرهەمهێنانی چیمەنتۆ و کەل و پەلی بیناسازی، بەرهەمهێنانی خۆراك بەتایبەتی گۆشتو پیشەسازی ئاسیا بە ئەژمار دێ. بەرو بوومی بۆ ٥٠ ولاّتی جیهان بەرێ دەکرێ.

٣ـ جۆراوجۆری ئاوهەوایی بووەتە هۆی رەنگاورەنگی بەرووبوومەکان، کۆی خاکی شیاوی کێلاّن ١٠/٥٨١/٧٠٠ هەکتار دەبێ. کە زیاتر لە ١٩٣/٦٠٠ هەکتاری، چیمەن و سەوزەلاّنی پێکی هێناوە. لە بەرهەمە گرینگە جووتیارییەکان دەتوانین دانەوێڵە (بەتایبەتی گەنم) نەی شەکر، لۆکە، تووتن، چەوەندەر، ترێ، میوەکان نێو ببەین.

٤ـ بەپێی لێکدانەوەکانی ئەنجامدراو لەلایەن شارەزایانی نێونەتەوەیی وزە، پاشکەوتی نەوتی ئەم ولاّتە نزیکەی ٤٠ ملیۆن بەرمیلە و لە ئەساسدا پێویستی بە هاوردەی نەوت و بەرهەمەکانی دیکەی نەوتی هەیە.[١] لەم ولاّتەدا ٧ بیاڤی نەوتی دوو بیاڤی نەوت ـ گازی بینراوەتەوە، بەلاّم بەهۆی کوێستانی بوونی ئەم ناوچەیە کە لەم بیاڤگەلەدا تێدا هەڵکەوتوون، دەرهێنانی لەم کانگایانە لەگەڵ دژوارییەکی زۆر بەرەو روویە. لە ساڵی ٢٠٠٠ بەرهەمی نەوتی ئەم ولاّتە رۆژانە ٢١٠٠ بەرمیل و بەکارهێنانی نزیکەی ١٢٠٠٠ بەرمیل لە رۆژدا بووە. بەرهەم هێنانی نەوت لە ساڵی ٢٠٠٥ دەگاتە ٣٠٠٠ هەزار بەرمیل لە رۆژدا.
گرینگترین بیاڤە نەوتییەکانی ئەم ولاّتە بریتین لە: چای، ئات باشی، ئایسك کوڵ، ئالیی.

(1) Kyrgyza tan in www. Eiq. Doe.Gov /emeu/Cabslkyrgyz

کۆمپانیای حکوومەتی نەوت و گازی قرقیزستان لە پێناوی پەرەپێدانی پلانی بردنەسەرێی بەرهەمهێنانی نەوت، لەگەڵ دەوڵەتی چین لەم بوارەدا سەرمایەگوزاری هاوبەشی کردووە. هەروەها، پاش ساڵی ٢٠٠١، کۆمپانیایەکی قرقیزی ـ ئوتریشی لەگەڵ کۆمپانیای دەوڵەتی نەوت و گازی ئەم وڵاتە بە هاوبەشی نزیکەی ٥ ملیۆن دۆلار لەم راستایە سەرمایەی داناوە. کە هەتا ساڵی ٢٠٠٢ ئەم رێژەیە گەیشتە ٣٠ ملیۆن دۆلار.

پسپۆرانی قرقیزی و چین ساڵی ٢٠٠٢ هەڵسان بە چاك کردنەوە و نوێژەنکردنەوەی ١٠٠ چاڵە نەوتی بێ کەڵکی ئەم وڵاتە. هەروەها شەریکەی قرقیزی نەوت گازلە ساڵی ٢٠٠٢دا، ٣٠ ملیۆن دۆلاری تەرخان کردبۆ هەڵقەندنی ئەو چاڵە نەوتییانەی دەدۆزرێنەوە.

قرقیزستان خاوەنی پاڵاوگەیەك لە شاری جەلال ئاوا (١٥٠ مایلی باشووری بیشكێك، پێتەختی قرقیزستان). کە لە ساڵی ١٩٩٧ دامەزراوە و لەلایەن "کۆمپانیای نەوتی قرقیز"ەوە سەرپەرشتی دەکرێت. ئەم کۆمپانیایە بە سەرمایەی هاوبەشی "کومپانیای قرقیزی نەوت گاز"و کۆمپانیایەکی بریتانیایی پێکهات. توانای پاڵاوتنی پاڵاوگەکە ١٠٠٠٠ بەرمیل لە رۆژدا دەبێت. هەروەها کۆمپانیایەکی سەرمایە دانەری هاوبەشی قرقیز ـ قەزاق بە نێوی بیگمائوایل لە ساڵی ٢٠٠٢ پاڵاوگەکی بچووکی بە توانایی ٤٠٠ بەرمیل لە رۆژدا دروستکرد. کە کۆمپانیای قرقیزیی نەوت گاز ٢٥٪، ئابیلای خاویی گرووپ ٥٠٪و سەرمایە دانەرەکانی تایبەت ٢٥٪ لە خاوەندارێتی پاڵاگەکەیان لەبەردەستدا هەیە و بەرهەمەکانی ئەم پاڵاوگەیە بە دەوڵەتی قرقیزستان دەفرۆشیت. سەرچاوە سەلمێنراوەکان، گازی سرووشتی قرقیزستان بە نزیکەی ٢٠٠ ملیارد فووتی سێجا مەزەندە دەکەن. ساڵی ١٩٩٢ بەرهەمی گازی ئەم وڵاتە ٣/٥ ملیارد فووتی سێجا بووە بەڵام وردە وردە ئەم ژمارەیە کەم بووەتەوە، بە جۆرێك کە لە ساڵی ٢٠٠٠ نزیکەی ٥٠٠ ملیۆن پێ شەشپاڵوو گەیشتووە، بەم شێوازە ئەم وڵاتە لە پێشوودا بەگازی هاوردە بەتایبەتی بە وڵاتی ئوزبەکستان بەستراوە بووە. لە ساڵی٢٠٠٠دا بەکارهێنانی گازی سرووشتی دەورووبەری ٦٧/٥ ملیاردی پێشەشپاڵوو بووە کە نزیکەی ئەو میزانەی لێ دەرهێنراوە.[1]

١ـ٤. سیستمی ئابووری پلان دارێژیی دەوڵەت.

بەریان بەرەو ئابووری بازار لەسەر بناغەی پێوەندی لەگەڵ وڵاتانی دیکەی جیهان پشتیوانیی لێکراوە و سەرمایە گوزاری دەرەکی وەکو هۆکارێکی پێویست بۆ پەرەپێدانی ئابووری سەرنجی پێدراوە. یاساگەلێکی بەربلاو لەلایەن پارلمان لە پێناو تایبەتی کردن،

(1) Ibid

پێکهێنانی سەرمایەگوزاری هاوبەش و ناوچەی ئازادی بازرگانیو ئازاد کردنی بازرگانی دەرەکی پەسند کراوە[1].

٥ـ تاجیکستان

ـ نزیك بە تەواوی پیشەسازی تاجیکستان بەستراوەتەوە بە هاوردەی کەرەسەی خاو، سووتەمەنی، وزە. لە تاجیکستان پتر لە ٣٠ کانگای بەردی خەڵووز دۆزراوەتەوە و لەم بوارەدا لەنێوان وڵاتی ئاسیای ناوەندی دوای قرقیزستان پلەی دووهەمی هەیە. تەنیا لە کانگای "خان ـ یغتاب نزیکەی٦٠٪ بەردی خەڵووزی نایاب کەڵکی لێوەردەگیرێ.[2] گەورەترین سەرچاوەی وزەی ئەم وڵاتە پاشکەوتی ئاوییە. دوای فیدراسیۆنی رووسیە، تاجیکستان خاوەنی پلەی دووهەمە لە رووی سەرچاوەی ئاوییەوە. تاجیکستان تەنیا نزیکەی ١٢ملیۆن بەرمیل نەوتی پاشکەوتی بەردەوامی هەیە. بەرهەمهێنانی نەوتی ئەم وڵاتە لە ساڵی ٢٠٠١ لەلایەن کۆمپانیای "تاجیك نەفت و گاز" رۆژانە بە شێوەی نێونجی ٣٥٠ بەرمیل بووە کە لە چاو پێشوو کەمتر بووە، چونکە لە ساڵی ١٩٩٢ (پێش دەسپێکی شەڕی نێوخۆیی بۆماوەی پێنج ساڵ) رۆژانە دەورووبەری ١٣١١ بەرمیل نەوتی خاو لەم وڵاتە بەرهەم دەهات. بەکارهێنانی نەوت و مەوادەکانی تری نەوتی لەم وڵاتە لە ساڵی ٢٠٠١دا رۆژانە ٢٩٠٠٠ بەرمیل بووە. کە نزیك بە تەواوی ئەم رێژەیە لە دەرەوە دەهێنرا. بۆ وێنە ٧٠٪ لە وڵاتی ئوزبەکستان دەکڕدرا. بەڵام لە ساڵی ٢٠٠١دا پاڵاوگەی بچووکی "کونیبودم" بە پاڵاوتنی ٤٠٠ بەرمیل نەوتی خاو لە رۆژدا دەستی بەکار کرد.[3] رێی تێدەچێ کە تاجیکستان ٢٠٠ ملیارد پێ شەشپاڵووی گازی سروشتی هەبێت. بەڵام بەشی زۆری بەکارهێنانی نێوخۆیی لە گازی سرووشتی لە وڵاتانی تورکمەنستان و تاجیکستانەوە بۆ وڵاتەکەی دەبا. لە ساڵی ٢٠٠٠دا رێژەی گازی هاوردە لەم وڵاتە ٤٤/١ ملیارد پێ شەشپاڵوو بووە. ناوەندی گازی "خوجە سارتز"[4] لەناوچەی خالتوونی باشووری یەکێك لەو ناوەندانەیە کە هەنووکە بڕیارە کەڵکی لێوەربگیردرێ.[5]

(١) "ئابووری قرقیزستان"، وەرزنامەی توێژینەوەی ئاسیای ناوەڕاست و قەفقاز، ساڵی سێیهەم، ژمارەی ٧، ١٣٧٣، ل ١٩٣.

(٢) "ئابووری تاجیکستان"، وەرزنامەی توێژینەوەی ئاسیای ناوەڕاست و قەفقاز، ساڵی سێهەم ژمارەی ٧، ١٣٧٣، ل ١٧٦.

(3) Tajikstan in www. Eia. Doe. Gov /emeu/ cabs/ tajik
(4) Khoiasartz
(5) Ibid

پاژی دووهەم

"سیاسەت و حکوومەت لە ئاسیای نێوەڕاستدا"

بەرهەمی یەکەم: پێش لێك هەڵوەشانەوەی یەکیەتیی سۆڤییەت

فەسڵی یەکەم

سەردەمی یەکیەتیی سۆڤێیەت لە گەشەسەندنەوە تا لێك هەڵوەشانەوە

پاش شەڕی یەکەمی جیهانی (١٩١٤ـ ١٩١٨)؛ ڕێژیمی تەزاری بە چەندین هۆکاری وەکو گوشاری ئابووری، گەشەکردنی بیروڕای گشتی و بووژانەوەی چالاکی گرووپە شۆڕشگێڕەکان بەرەو رووخان دەرۆیشت تا ئەوەی کە بەسەرهەڵدانی شۆرشی ١٩١٧ی رووسیە سەرکەوتنی بلشویکەکان[1] بە ڕێبەری لنیین، تەمەنی سیٚسەد ساڵەی رۆمانسەکان کۆتایی پیٚهات. لە مارسی ١٩١٨دا بۆلشویکەکان واتە باڵی زۆرینەی حیزبی سوسیال دێموکراتی رووسیە، ناوی حیزبەکەیان گۆڕی بە حیزبی کۆمۆنیستی و لە ژووئیەی هەمان ساڵدا دوای پەسندکردنی یەکەمین یاسای بنەڕەتی، کۆماری سۆسیالیستی فدراتیوی سۆڤییەت[2] پێکهات. لێرەدا پێویستە کە سەرەتا سیاسەتی ڕێبەرانی سۆڤییەت لە پێوەندی لەگەڵ نەتەوەکانی ئاسیای ناوەڕاست بە شێوەی گشتی تاوتویٚ بکەین، پاشان بە شێوەی جیا ڕێبازی هەر یەك لەوانە تاوتویٚ بکەین.

گوتاری یەکەم: شۆڕشی بلشویك و نەتەوەکان

بە سەرکەوتنی شۆڕشی بلشویك لە ساڵی ١٩١٧دا، نەتەوەکان و ئەتنیکە جیاجیاکانی ئیمپراتۆری تەزاری کە پێشتر تامی تاڵی زوڵمیان چێشتبوو لە هەوڵی رزگارکردنی خۆیاندا بوون. ئەوان پیٚداگریان لەسەر شوناسی کۆنی خۆیان دەکرد و خوازیاری سەربەخۆیی، ئازادی و

(1) Bolsheviks
(2) Ussr

یەکسانی لەگەڵ ئەتنیکە دەسەلاتدارەکانی رووس بوون. لنیین کە لە گرینگی پرسەکە گەیشبوو، هەر لە سەرەتاوە بە دەرکردنی بڕیارێك، جموجۆڵی شۆڕشگێڕی نەتەوەکانی کۆنترۆڵ کرد. نێوەڕۆکی بڕیاری دەرچوو کە لە ١٥ی نوامبری ١٩١٧ ڕاگەیاندرا، هەڵگری خاڵی زۆر گرینگ، تایبەت بە نەتەوەکان بوو.

١- یەکسانی و دەسەڵاتداری نەتەوەکانی نیشتەجێی رووسیە.

٢- مافی نەتەوەکانی رووسیە بۆ ئازادی لە پێناو دەرکردنی بڕیاری پێکهێنانی ڕێکخراو یان پێکهێنانی دەوڵەتێکی سەربەخۆ.

٣- دانی گەرەنتی بۆ پەرەدانی ئازادی کەمینە نەتەوەییەکان و گرووپەئایینەکانی نیشتەجێی رووسیە[1]، بەلیٚ! لنیین، هەر ئەو لنیینەی کە ئایین و مەزهەبی بە تریاك و هۆشبەری کۆمەڵایەتی خەڵك، دەزانی، بەهۆی پێویستی تەواوی بەهێزە نەتەوەیی و ئایینییەکان، ئازادی و تەنانەت ئازادی جیابوونەوەی لە حکوومەتی رووسیەی پێشکەش دەکردن، ئەم بابەتە هیچ هۆیەکی نەبوو جیا لەوەی لنیین بۆ پتەو کردنی حکوومەتی بلشویکی خۆی، هەستی بە پێویستی تەواو، بەهێزە نەتەوەیی و مەزهەبییەکان ـ بەتایبەت هێزە ئیسلامییەکان کە یەکەمین کەمینەی گرینگی رووسیە چ لە رووی چەندایەتیو چ لە رووی چوونایەتی یان پێکدەهێنا، دەکرد.

هەست کردن بەم پێویستییە بۆ حکوومەتی نوێی سۆڤییەت بە رادەیەك بوو کە لنیین و ئیستالین بە هاوبەشی ڕاگەیاندراوێکیان لە ٧ی دیسامبری ١٩١٧ تایبەت بۆ کرێکارانی موسڵمانی رووسیە دەکرد تێدا نوسیبوویان: "بیروباوەڕو ئاکارو تەنانەت دامەزراوەی نەتەوەیی و مەزهەبی ئێوە لە ئەمڕۆوە ئازادە، هێرش ناکرێتە سەری ئێوە دەتوانن بەپێی "ڕاگەیاندراوی یاسایی نەتەوەکانی رووسیە" کە لە رۆژی ١٥ نوامبر، بە هەر شێوازێك کە ئارەزوو دەکەن ژیان بکەن و هەر جۆر حکوومەتێکیان بویٚ دامەزرێنن". هەر بەم هۆیە لە ساڵی ١٩١٨، لەلایەن حکوومەتی بلشویکی "لنیین"ەوە ڕێگا درا بە موسڵمانانی رووسیە کە "کۆنفرانسی موسڵمانانی رووسیە" لە مسکۆ ببەستن.

لەم کۆنفرانسەدا نوێنەرانی تەواوی موسڵمانانی رووسیە تێدا بەشدار بوون و داویان لە سۆڤییەت کرد کە بە پەیرەوانی ئایینی محەممەدی جۆرێك خودمۆختاری نێوخۆیی بدات. ئەم

(1) H. BDavis, nationalism and socialism – marxistand labar Theories of nationalism to 1917. (new york, 1976).

داوایە لەلایەن لنینەوە پەسند نەکراو هەر بەم هۆیە موسڵمانانی رووسیە دوو کۆنفرانسی دیکەیان پێکهێناو لە پێوەندی لەگەڵ وەرگرتنی خودمۆختاری، هەڕەشەیان لە لنین کرد. دواترو پاش پێکهێنانی چوارەمین کۆنگرەی ئایینی موسڵمانان حکوومەتێکی کاتی ئیسلامی یان هەڵبژارد و خێرا لەلایەن "عەلیم جانی باوەردی" موفتی ئەوکاتی موسڵمانانی رووسیە، خودموختاری تورکستان و جگە لە ویلایەتەکانی بۆخاراو خان نشینی خێوە، راگەیاندرا[1].

لەگەڵ کۆتایی شەڕی یەکەمی جیهانی، هەمووشتێك گۆڕانی بەسەر داهات. بلشویکەکان لەگەڵ هێزی ئاڵمانی روبەروو نەبوون و بڕیاریاندا کە ئیمپراتۆری خۆیان هەتا کەوشەنی پێشووی تەزاری دابمەزرێنن. بناغەی وەها ئیمپراتۆرییەك بەسترابوو بە "زاڵبوون بەسەر قەومەکانی رووسدا" دەبێ ئەوە بزانین کە جێگرتنی رێژیمی سۆڤییەت لەناوچەی موسڵمانانی سۆڤییەتی پێشوو بەرە بەرە جێبەجێ کراو هێزەکانی بلشویك دوای گرتنی هەر شوێنیك، پیشوویان دەداو دواتر خەریکی دەسبەسەردا گرتنی شوێنەکانی دیکە دەبوون. ئۆپەراسیۆنی ئاماژە پێکراو ١٢ساڵ درێژەی کێشاو لەم ماوەیەدا هێزەکانی بلشویك و سوپای سوور بەرە بەرە چالاکی نیزامیان دژی موسڵمانەکان ئەنجامدەدا و یەکەمین شوێن لە ناوچەکانی موسڵمان نشینی رووسیە کە کەوتە بەردەستی هێزەکانی بلشویك، تورکستان بوو کە لە ساڵی ١٩١٨ رووی داو دواین وڵاتیش تاجیکستان بوو کە ساڵی ١٩٢٩ لکێنرا بە کۆماری سۆڤییەتەوە.[2]

رەوتی بزووتنەوە و بەرەنگاری نەتەوە موسڵمانەکانی رووسیە لە بەرانبەری هێرش و تەوژمی بلشویکەکان بە دوو قۆناخ دابەش دەبێ: قۆناخی یەکەم گوشار یان بە واتای رووسی کردنی ناوچە ئیسلامییەکانی رووسیە لە ساڵی ١٩٢٤ کۆتایی پێهات و قۆناخی دووهەم هەر لەو ساڵەوە تا ١٩٣٩درێژی کێشا.

لە ساڵی ١٩٢٤ بە هۆی هێرشی توندی هێزەکانی بلشویك، دواین پێگەی هێزە ئیسلامییەکان لە بەشێکی ئاسیای نێوەڕاستی رووسیە تێك شکێندراو لەو ساڵە بە دواوە حکوومەتی سۆڤییەت سیاسەتێکی لەپێش گرت کە مەبەستی سەرەکی تواندنەوەی هەر جۆرە پاشماوەیەکی ئایینی ئیسلام بوو.

(1) Teresa Rakawska– Harmtan, Russia Nationalism in Central Asia (Boulder: Westview Press, 1953).
(2) Ibid

بە مەبەستی بەڕێوەبردنی ئەم پلانە، یەکەم هەڵوێستی دەوڵەتی سۆڤییەت، دابەشکردنی تورکستان بەسەر چەند کۆمارو چەندین ناوچەی خودمۆختاری جۆراوجۆر[1] بوو.

حکوومەتی سۆڤییەت بۆ دروستکردنی دوو بەرەکی و جیایی لەنێوان موسڵمانانی تورکستان، ئەو وڵاتە دابەشکرد بە سەر چەند کۆمار، وەك کۆمارەکانی تورکمەنستان، ئوزبەکستان، قرقیزستان، هەروەها چەند ناوچەگەلی خودمۆختاری، وەك (کاراکالپاگیا).

مەبەستی دوڵەتی سۆڤییەت ئەوە بوو ناوەندیەتی لە ئاسیای نێوەڕاست لەبەر یەك هەڵوەشێنێتەوە و بە دابەشو جیا کردنەوەیان، دووبەرەکی لەنێو موسڵمانان پێکبێنێ. پاش سەرکەوتنیان، کاری سەرەکی کۆمۆنیستەکان پروپاگەندەی توند بە دژی ئایین و نەتەوەکانی ئەم ناوچەیە بوو. بە جۆرێك کە مزگەوتەکان[2]، کتێبو نووسراوە ئایینییەکان لەنێو دەبران و تەنانەت دوایین هێماکانی نەتەوەیی لەم وڵاتە، واتە رێنووسیش کرا بە رووسی و ژمارێکی زۆر لە موسڵمانانی ئاسیای ناوەڕاست بۆ سیبری دوورخرانەوە[3]. دەوڵەتی سۆڤییەت بە جێگای ئەو ژمارە موسڵمانە دوورخراوە، لە شوێنەکانی رووسیەوە دەستەیەکی دیکەی لە رووسەکانیش بۆ ناوچەکانی دیکە رادەگواستن ولە ئاسیای ناوەڕاست نیشتەجێ دەکران تا بەم شێوە هەم پلانی بە رووسی کردنی ئاسیای ناوەڕاست بەجێ بگەیەنن و هەم موسڵمانەکانیش ئاوارە بکەن.[4] سەپاندنی ئەم جۆرە سیاسەتانە وایکرد کە خەڵکی خۆجێیی ناوچەکە، کاری وەرزێڕی بەجێ بهێلن و روو لە ناوچە پیشەسازییەکان بکەن. هەروەها، ئامانجی دیکەی دەوڵەتی سۆڤییەت ئەوە بوو کە لە بەشداری کردنی خەڵکی خۆجێیی لە کارە گرینگە کانی دەوڵەتیو ناحکوومیدا پێشگیری بکات تا بەم شێوازە رووسەکان جڵەوی دەسەڵاتی بە دەستەوە بگرن. دوای

(1) Alaxande Benigsanand Broxup, op. cit,. andalso see Edward Allworth, central Asia: 120years of Russian Rule, (London: Duke unirsity parss, 1989), pp. 60-70

(٢) بەپێی سەرژمێری فەرمی لە دەورانی تەزاری ٧٠٠٠ مزگەوت لە رووسیە هەبوون لە کاتێکدا بەپێی سەرژمێری گۆڤاری شەڕی سۆڤیەت (ساڵی ١٩٤٩) ئەم رێژەیە لە ١٣٢٠ مزگەوت پتر نییە.

(٣) بەپێی سەرژمێرییەکی فەرمی لە سەرچاوەکانی سۆڤییەت حەشیمەتی مۆسڵمانان لە ئاسیای ناوەڕاست لە ساڵی ١٩٢٦ی زایینی ٣/٩٦٨/٢٨٩ کەس بووە لە کاتێکدا کە حەشیمەتی هەر ئەم ناوچەیە لە ١٩٣٩بە هۆی دوور خستنەوەی بە کۆمەڵی مۆسڵمانان بە ٣/٠٩٨/٧٦٤ کەس دابەزیوە.

(٤) بەپێی سەرژمێری ساڵی ١٩٢٦ز دوو ملیۆن هاووڵاتی رووسی لە بەشەکانی رۆژئاوای یەکیەتی سۆڤییەت بۆ ناوچە مۆسڵمان نشینەکان کۆچ دران.

بەڕێوەبردنی ئەم نەخشەیە، دوایین قۆناخی بە رووسی کردنی ناوچە موسڵمان نشینەکانی رووسیە ساڵی ١٩٢٩ جێبەجێ کرا. بەم واتایە کە ڕێنووسی هەموو کۆمارە موسڵمان نشینەکان لەلاتینەوە بکرێ بە رووسی. هۆی گۆڕینی ئەم ڕێنووسە ئەوە بووە کە دوایین ڕێگای هاوپێوەندی ئەم نەتەوانە لەگەڵ ئیسلام بە تەواوەتی لێك دابڕن.

شەڕی دووهەمی جیهانی خاڵی وەرچەرخانی ئیسلام لە سۆڤییەتدا بوو و بارودۆخ بە تەواوەتی گۆڕا. موسڵمانەکان کە نزیکەی ٢٠ ساڵ بە تەواوی لە هەر چەشنە بەشداری لە چالاکییە ئایینییەکان بێبەش ببوون، سەرلەنوێ ئازاد بوون تاکو بە کاروباری ئایینی خۆیان رابگەن. هەر لە سەرەتای هێرشی ئاڵمانییەکان، ڕێبەرانی دەوڵەتی سۆڤییەتی بە جۆرێك نیگەران کردبوو کە سیاسەتی ئەوان لەمەڕ پەیڕەوانی ئایینەکان گۆڕانی بەسەر داهات[1]. هۆکاری سەرەکی ئەوەی کە دەوڵەتی سۆڤییەت خوازیاری ئازادییەکی رووالەتی و کاتی بە موسڵمانان بوو، ئەوە بوو لە یارمەتی ئەوان بۆ شەڕ لەگەڵ ئاڵمانییەکان لە ناوەوە بەهرەمەندبن، یان لانیکەم بەم شێوەیە ئەوان لەبیر کردنەوە لە راپەڕین و شۆڕش یان کاری تێکدەرانە دوور بخەنەوە.

کاتێك شەڕی دووهەمی جیهانی کۆتایی پێهات و هەست کردن بە پێویستییەکی توند، بەهێزە ئیسلامییەکانی رووسیە لەنێو چوو، دەوڵەتی رووسیە سەرلەنوێ سیاسەتی پێشووی خۆی دەرهەق بە موسڵمانان گرتە پێش. ئیستالین لەکاتی شەڕدا پارێزگاری کردن لە نیشتمانی باب و باپیرانی بە جێگای پارێزگاری لە کۆمەڵگای سۆسیالیزم هێنا گۆڕێ، پاش ئەوە کە پێویستی پێ نەمان سەرلەنوێ کێشەی نەتەوەکانی غەیرە رووسی لەبیر کرد و بە خێرایی سیاسەتی پێشوویی رچاو کردەوە و لە ساڵی ١٩٤٧ ئورگانە جۆراوجۆرە دەوڵەتییەکانی سۆڤییەت پەلامارێکی چڕوپڕیان بۆسەر ئایین و مەزهەب و موسڵمان دەستپێکرد بە جۆرێك کە حیزبی کۆمۆنیستی

(١) لەم پێوەندییەش بەڵگە هەیە کە دەری دەخات سەرەتای شۆڕش و راپەڕینەکانی چەند مانگ پێش هێرشی ئاڵمانییەکان بە گوێ گەیشتووە و تەنانەت راپۆرتێکی گرینگ لەم پێوەندییە لە مانگی مای ١٩٤٢ گەیشتووە ئەستالین کە باسی لە بوونی بزووتنەوەکی ئازادی خوازی لەنێوان موسڵمانی رووسیە دەکا کە وای لە دەوڵەتی سۆڤییەتی کرد کە پەرە بە راگەیاندنی ئایینی بدات و تەنانەت بووە هۆی پێکهێنانی کۆنفرانسێکی ئیسلامی ئۆفا دەکا. سەردانی ئەم چاوگە بکەن:

Helen carrere dencausse, Talamand Tho kussan Empire (lond: T. B. tairis andco lrd, 1988), pp. 38-47 .

سۆڤییەت سیاسەتی دژی ئایینی خۆی زیاتر لە هەمووان رووبەرووی چینی لاو کردو بە جۆرێك ئەوانیان فێر دەکردن کە "لاوانی کۆمۆنیست جیا لەوە کە خوا نەناسێکی بە باوەڕ بن، بەلکو ئەرکیانە بە توندی خەباتی دژی هەر جۆرە بیروباوەرێکی ئایینی لەنێو لاودا بکەن لە پروپاگەندە نەك هەر بە نوسراوە نەوەستان، بەلکو لە تەواوی کارگەکان، خوێندنگاو دامەزراوە کۆمەڵایەتی، دەوڵەتییەکان، ئەندامانی حیزبی کۆمۆنسیت ئەرکیان بوو بە بڵاو کردنەوەی کتێب و وتاری جۆراوجۆر بیروڕای لاوان لە هەمبەر دین و ئایین ناشیرین بکەن. هەروەها پاش شەڕی نێونەتەوەیی، حکوومەتی سۆڤییەت بۆ بەربەرەکانی لەگەڵ بزووتنەوە نەتەوەییو ئایینییەکان بە خێرا دەستی بە رووسی کردنی کۆمەڵگای سۆڤییەت کرد. بە جۆرێك کە هێلن کارێردانکۆس، کارناسی هەڵکەوتووی نەتەوەکانی سۆڤییەت، لەم بوارەدا بەم شێوەیە دەگەڕێنێتەوە: "ساڵی ١٩٥٢ حکوومەتی فیدراتیوی سۆڤییەت ببوو بە ئیمپراتۆرێکی راستەقینە، کە لەوێدا وەکو هەموو ئیمپراتۆرییە داگیرکەرەکانی پێشوو نەتەوەیەك بەسەر ئەوانی دیکەدا باڵادەست بووو لێرەدا نەتەوەی رووس بوو کە بە هۆی شارستانییەت و کولتووری بەرزتری خۆیان" ئەرکی بەڕێوەبردنی بەشەکانی ئیمپراتۆری لە رێگای پێشکەوتن وەئەستوو دەگرت. یەکێتی سۆڤییەت پێکهاتەیەکی نایەکسانی نەتەوەکان بوو کە لەژێر دەستی "برای گەورەتر" واتە نەتەوەی (رووس)دا بوون. برایەك کە هەوڵی دەدا ئەوان وەك خۆی لێ بکات و لەنێو خۆیدا وردوخاشیان بکەن.[1] دوای ئیستالین دەسەڵاتدارانی نوێی رووس لەگەڵ ئەوەی کە لە هەوڵی راست کردنەوەی راستییە مێژووییەکان و گەڕاندنەوەیی شانازییەکانی سۆڤییەت بوون، بەڵام تەواوی هەوڵیان ئەوە بوو کە ئەم کارە نەبێتە ئامرازێك بۆ چەکەرە کردنی بیری نەتەوەخوازی لەنێوان نەتەوەکان. ئەوان سیاسەتی دژە ئایینی بە گڕوتینێکی زیاتر، بەتایبەتی بۆ موسڵمانەکان، گرتە بەرو بە هەموو تواناوە پێشی بە تێکۆشانیانی گرت . وەها سیاسەتێك بووە هۆی ئەوە کە راپەڕینو بزاوتی موسڵمانان وەکو ژیلەمۆی ئاگر بمێنێتەوە و پریشکەیەك لە داهاتوودا گڕبگرێت.

گوتاری دووهەم: لنیین و پلانی ئابووریی نوێ (گەلاڵەی نپ)

لەنێوان ساڵەکانی ١٩١٨و ١٩٢١دا بلشویکەکان بەرێبەری لنیین لەگەڵ کێشەی گەورە بەرەو روو بوون کە بە توندی هەڕەشەی لە دەسەڵاتی ئەوان دەکرد. بۆ ئەم مەبەستە لنیین و

(1) Carrered encausse, op. cit

هاوڕێکانی بۆ بەربەرەکانێ لەگەڵ ئەم بارودۆخە نالەبارە و مەترسی هێنەرەدا، کۆمەڵێك سیاسەتیان هێنایە قۆناخی جێبەجێ کردن کە وەك "کۆمونیسم جنگی" باسیان دەکرێ بلشویکەکان بەو سیاسەتانە لە راستیدا دەیانەویست کە پێش هەموو شتێك لە هەموو کەرەستەیەکی پێویست بۆ لەناو بردنی نارازیانی دەرەوە و نێوخۆ کەڵك وەر بگرن، دواتر لە رووی ئابووری بەرنامەیەکی تۆکمەی دەوڵەتی دابڕێژن کە تیایدا خاوەنداریەتی کەرەسەکانی بەرهەمهێنان وکاروباری دیکەی ئابووری لەوانە بانکەکان و کۆمپانیا پێشەسازییەکان، هەروەها کاروباری جووتیاری و بازرگانی دەرەکی نجەنە ژێر رکێفی دەوڵەتەوە[1]. بەڕێوەبردنی ئەم سیاسەتانەی ناسراو بە "کۆمۆنیزمی جەنگی" لەئاکامدا بووە هۆی نارەزایەتی کرێکارانی پێشەسازی، هەروەها بوو بە هۆی تێکهەڵچوون لەنێوان وەرزێرانی خۆجێیی و بلشویکەکان[2].

جیا لەوە، بلشویکەکان پێش بەدەستەوە گرتنی هێزی سیاسی، بۆ مافی نەتەوەکانی نا رووسی لەژێر ئیمپراتوری تەزاری بۆ دیاری کردنی مافی چارەنووس پێداگری زۆریان دەکرت. بەڵام دوای سەرکەوتن راگەیاندراوێکیان لەم بارەیەوە دەرکرد، کە بەم پێیە هەرکام لە نەتەوەکانی غەیرە رووس رێگایان پێ دەدرێت کە بۆ خۆیان کۆمار پێکبهێنن. بەڵام لە هەمان کاتدا نابێت خۆیان لە ئیمپراتۆری رووسیا جیا بکەنەوە و دەبێ حوکمی رووسیای سۆڤییەت قبووڵبکەن، ئەوە بوو کە لە دیسامبری ١٩٢٢ حکوومەتی بلشویك بە شێوەی فەرمی پێك هاتنی "یەکیەتی گەلانی سۆسیالیستی سۆڤیەتی راگەیاند کە بریتییە لە کۆمارەکانی رووسیە، رووسیەی سپی، ئوکراین و کۆمارەکانی قەفقازو پاشانیش یاسای بنەڕەتی ١٩٢٤ ئەم شێوازەییە فەرمی ناسی، ساڵی ١٩٢٩ی زاینیش کۆمارەکانی ئوزبەکستان، تورکمەنستان و تاجیکستان بەم دستەیە زیاد کران. بەڵام دوای ماوەیەك بلشویکەکانیش وەکو سیاسەتی پێشووی تەزارەکان کە لەسەر بنچینەی رووسی کردنی هەموو ئیمپراتۆرییەکانی سۆڤییەتیان گرتە بەرو لە رێگای کەرەستە جۆراوجۆرەکانی وەکو سوپای سوور دەسەڵاتی تەواوی خۆیان بەسەر سەرجەم کۆمارەکانی سۆڤییەتدا سەپاند[3].

---

(1) Geoffrey wheele, The Modern Hisrory of Soviet centrol Asia (London: Wiedenfeld paress, 1964), p. 117

(2) Richard pipcs, The Formotion of the soviet union: Communismand nationalism in 1917 – 1923 (Combridge: Harvard University paress, 1954). Pp. 257 – 259

(3) Thoms Remington, Building Socialism in Bolshevik Russia: Tdeology ond Tndustrial organization 1917 – 1927, (Pittsburgh: university of Pittsburgh Press, 1984), p. 23

بەڵام لە چەندین بوارەوە، بەڕێوەبردنی سیاسەتی ناسراو بە کۆمۆنیزمی جەنگی، هەرەوها قەیرانە ئابوورییەکانی هەڵقولاویی شەڕە نێوخۆییەکان و تەنانەت پەرەگرتنی نارەزایەتیو مانگرتنەکان لە سەرانسەری رووسیە، دەسەڵاتی بلشویکەکان لەگەڵ مەترسییەکی زۆر بەرەورووو کرد[1].

ئەم بوارە مەترسی هێنەرانە بوونە هۆکارێك تاکو لنین لە ساڵی ١٩٢١کۆمەڵێك بەرنامەی چاکسازی بکات.و بەرنامەی نۆیی خۆی بە ناونیشانی گەلاڵەی "نپ"[2] بخاتە قۆناخی جێبەجێ کردنەوە. ئەم بەرنامە ئابوورییە لە ئاکامی شکستی تەواوی بەرنامەکانی ناسراو بە کۆمۆنیزمی جەنگی هاتە گۆڕێ لە راستیدا تایبەتمەندی سەرەکی ئەمە، قەبوولکردنی بەرژەوەندی کاتی چالاکیی کەرتە تایبەتیەکان بوو. مەبەست لە جێبەجێ کردنی گەلاڵەیە نوێ کردنەوەی ئابووری رووسیە پاش دەرئەنجامە ماڵوێرانکرەکانی شۆڕش، شەڕە نێوخۆییو دەرەکییەکان، هەروەها بەڕێوەبردنی کۆمۆنیزمی جەنگی بوو. بەم شێوەیە لە شارەکان چاودێری کردن بەسەر بەڕێوەبردنی کارگەو کۆمپانیا بچووکەکان درا بە بەشی تایبەت و رێگا درا کە گوندنیشنەکانیش هەتا پاش ماوەی بەرو بوومەکانیان بفرۆشن و لە بەرانبەردا باج بە دەوڵەت بدەن بەڵام دەبێ ئەوە لەبەرچاو بگرین کە ئەم تایبەتی کردنە هیچ کاتێك پێشەسازی گرینگ، هێڵە گرینگەکانی رێگاوبان، بازرگانی دەرەکیو سیستمی بانکی لەخۆ نەدەگرت و ئەم کاروبارە هەروا لەژێر چاودێری دوڵەتدا مایەوە[3] گوتاری سێهەم: ئیستالینیزم پاش مردنی لنین یەکیەتیی سۆڤییەت لە رووی کۆمەڵایەتی ـ ئابوورییەوە گۆڕانێکی نوێی دەستپێکرد. ژۆزێف ئیستالین کە لە ساڵی ١٩٢٢دا توانی بەسەر رکەبەرەکانی بەتایبەتی ترۆتسکی سەربکەوێودەسەڵاتی سیاسی بەدەست بێنێ، هەروەها لەهەمان ساڵدا وەکو سکرتێری گشتی حیزبی کۆمۆنیست هەڵبژێردرا. یەکیەتیی گەلانی سۆڤییەت لە دەورانی ئیستالین بەرابەر بوو لەگەڵ تەواو بوونی شەڕە ناوخۆییەکان و لە پاشان کۆجێیی نیزامی و سیاسی، کەمکردنەوەو یان لابردنی چاودێری کرێکاران بەسەر کاروباری پێشەسازی، هەوەها پەرەگرتنی دیوان سالاری و لە سەرەووی ئەمانەش بی هیوابوون لە شۆڕشی جیهانی سۆسیالیستی، کەوابوو بە سەرنجدان بەم وەرچەرخانە، ئێستالین بیرۆکەی سۆسیالیزم لە ولاتێك، یان بە واتایەکی باشتر

---

(1) Alexander Bennigsenand Enders Wimbbush, Muslims of Thesoviet Empire, (Bloomington: Tndlana university press, 1986), P. 36

(2) New Ecaonomis Policy

(3) Alexader Park, Bolshsvismin turkestan 1917-1927, (New york: Columhia unirersty Press. 1957). P. 62

"سوسیالیزمی نەتەوەیی" هێنا گۆڕێ. لەگەڵ ئەویشدا، کۆنگرەی شانزەهەمی حیزبی کۆمۆنیست لە نوامبری ١٩٢٦ پلانی پێشکەوتن لە وڵاتە پێشکەوتووە ڕۆژئاواییەکانی بە ئامانجی پەرەپێدانی پێشەسازی ئەکتیڤ هێنایە بەرباس و جەختیان لە سەر دەکرد[1] ئەمە لەکاتێکدا بوو کە باڵی چەپی حیزبی کۆمۆنیست بە ڕێبەری "تروتسکی" ئەم کارەی وەکو کەڵك وەرگرتنی زیاتر لە وەرزێران لە قەڵەم دەداو پێداگری لەسەر بیرۆکەی "شۆڕشی بەردەوام" دەکرد. کە لەم پێوەندییەدا، ڕێبەرانی سۆڤییەت لە دەیەی ١٩٣٠ز بەم لاوە "شۆڕشێك لە سەرەوە" لەم وڵاتەیان هێنایە قۆناخی جێبەجێ کردن کە پایەی سەرەکی بریتی بوو لە: بە زۆر تێکەڵکردنی پێشەسازی، گەشەپێدانی پێشەسازی و شۆڕشی کولتووری، بە جۆرێك کە ئێستالین ڕاشکاوانە لەساڵی ١٩٣٠ز ڕایگەیاند، کە ئاڕمانجی سەرەکی ئەو لەو بەرنامەیە گۆڕینی سۆڤییەت لە وڵاتێکی جوتیاریەوە بۆ وڵاتێکی پێشەسازی کە بتوانێت پێداویستییەکانی خۆی دابینبکات. ئەوە بوو کە ئیستالین بەرە بەرە گەڵاڵەی نپی لنیین کە گەرانتی پلانی نیوە سەرمایەداری بەرژەوەندی خوازانەی دەکرد وەلاناو، ئابوورییەکی تەواو سۆسیالیستی هێناگۆڕێ بەم شێوازی گۆشارێکی زۆریان خستەسەر بەشەکانی جووتیاری و زیاتر بایەخیان بە بەشداری (تعاونی) کردنی دەدا. بۆ هەرچی زیاتر پێشەسازی کردنی وڵات، بایەخیان زیاتر دەدا بە پێشەسازی قورس و کەرەستەکانیو پێشەسازی سووك و کەرەستەی کەڵك وەرگرتنیان فیدای ئەمانە کرد، دوای پێشەسازی کردنی، ڕەوتێکی سەرسوورهێنەر پێکهات، تا ئەو جێگای یەکیەتی سۆڤییەت تا کاتی هێرشی هیتلەر بەسەر ئەم وڵاتە لە ژووئەنی ١٩٤١ بوو بە یەکێك لە هێزە پێشەسازییە گەورەکانی جیهان.

ئێستالین بە لێهاتوویيو بەهێزی تەواوەوە دەستی کرد بە لەنێو بردنی ڕێبەرانی شۆڕشی بلشویکیو هاورێنانی لەمێژینەی خۆی، بە جۆرێك ناوی ئەو لەگەڵ دەوڵەتی سۆڤییەت هاوتا بووو تەنانەت لە کۆنگرەی هەشتەمی شووراکانی یەکیەتیی سۆڤییەت لە دیسامبری ١٩٣٦ یاسایەکی بنەڕەتی دیکەی پەسند کرد کە بە ناوی ئێستالین دەناسرا. ئەم یاسا بنەڕەتییە لە ڕاستیدا دێموکراتی ترین یاسای بنەڕەتی بوو کە ئازادی باری تاکەکەسو کۆمەڵایەتی لەخۆ دەگرێ. بۆ وێنە لەم یاسا بنەڕەتییە تەواوی نەتەوەکانی سۆڤییەت بوون بە خاوەنی مافی یەکسان، هەروەها بە دەستپێکی شەڕی دووهەمی جیهانیو هێرشی ئاڵمانییەکان لە ژووئیە ١٩٤١، ئێستالین دەستی کرد بە پێدا هەڵگوتن ە سەر نەتەوەخوازی و نیشتمانپەروەری تا ئەو

(1) Richard sakwa, soviet Politcs. (London:Routedge, 1989), P. 43.

جێگایەی کە، سروودی ئینترناسیونالیزمی جێگای خۆی دا بە سروودێکی نەتەوەییو بەربەرەکانی لەگەڵ ئاڵمانی وەکو بەرەنگارییەکی گەورەی نەتەوەیی ناو برد، تەنانەت لەم دەورانە کلێسا سەرلەنوێ بوو بە جێی سەرنجی ئێستالین[1]

بە کۆتایی هاتنی شەڕ، بارودۆخی کۆمەڵایەتیو سیاسی سەرلەنوێ گۆڕانی بەسەرداهات و حکوومەتی سەرەڕۆیانەی، ئێستالین سەرلە نوێ دەستی پێکردو هێرشی کردە سەر هەرێمی کولتووری، ئیدئۆلوژیك[2]. بە جۆرێك کە ئێستالین لەهەموو شوێنێك وتەی کۆتایی دەگوت و هەموو کاتێك کۆبوونەوەکان بە قسەی ئەو کۆتایی پێ دەهات. توندوتیژییەك کە ئێستالین بەکاری دەبرد لە ڕاستیدا بە ڕادەیەك بوو پێشگیری لە هەر چەشنە ناڕازییەتی نێوی خۆی سۆڤییەتی دەگرت.[3] بە دەرکەوتنی ئێستالینیزم لە ڕاستیدا خاوەندارییەتی تایبەت، بوو بە دەوڵەتی بوونی ئابووری. نەك هەر ئەمە بەلکو هەموو شتێك لەسەر بناغەی دەسەڵاتی دەوڵەتی و هێزی تەواوی ئێستالین هەڵدەسنگێندران. کەواتە دەتوانین بڵێین ئێستالینیزم نیزامی، بوو بە ئابووری کراوەی دەوڵەتی و پێکهێنانی سیاسەتی دیوان سالاری و زنجیرە شێوازی. لەم سیستمەدا دەنگەکانی خەڵك و دادوەری نەك یاسا، بەلکو هۆکارو سیاسییەکان ڕۆڵیان دەگێڕا، بە جۆرێك کە پولیسی سیاسی بەهێزێکی لە ڕادەبەدەرەوە کە بووی، ڕاستەوخۆ لە دادگاکاندا ناڕازیانی ئیعدام دەکرد. ئێستالین بەردەوام حیزبی لەگەڵ سوپا هەڵدەسەنگاند و کادرە پلە نزمەکانی وەکو خاوەن پلەکان، کادرە نێونجییەکانی وەکو ئەفسەران و کادرە پلە بەرزەکان وەکو بەرپرسانی سوپا دەشوبهاند، هەروەها ئێستالین کۆمەڵگای سۆڤییەتی لەگەڵ (ماشین) بەراوەرد دەکرد کە خەڵکی ئاسایی تێدا ڕۆڵی پێچ و مۆرەیان هەبووو ڕێبەرانیش لە پەنای ئەواندا ڕاوەستان[4].

(1) Josph stalin, on the nation guestion (London: lawrenceand wisshart, 1942), p. 29
(2) Helen carrer dencausse, the Decline of Emire (New york: newsweek Tnc, 1978), pp. 36 – 39

(٣) مارتین ئووبن، کا. گا. ب: مردون و ژیانی سەرلەنوێ، وەرگێڕانی مەحموود گەوهەرچی (تاران: ئینتشاراتی ئیتلاعات، ١٣٧٤)، لاپەڕەکانی ٤٢ ـ ٦١. هەروەها سەردانی ئەم چاوگە بکەن لە یۆگنبا ئەلباتس، کا. گا. ب: حکوومەت لە ناو حکوومەتدا، وەرگێرانی مێهدی پرتۆیی (تاران: ئینتشاراتی قفنوس، ١٣٧٩)و جیمز ئادامز، سیخورانی نوێ (تاران: ئینتشاراتی ئیتلاعات، ١٣٧٧).

(4) Edward allworth, central asia: 120 yars of rassian rule (durham :dake vniversity perss 1989), p. 555

گوتاری چوارەم: ئارمانج خوازی خرۆشچۆف

پاش مەرگی ئێستالین لە مارسی ١٩٥٣دا کاروباری وڵات کەوتە دەستی "ڕێبەرییەکی بە کۆمەڵ" ئەم کادرە ڕێبەرییە پێکهاتبوون لە پلە بەرزەکانی دەوڵەتی وەکو مالێنکۆف مۆلۆتۆف، هەروەها بریتی بوو لە بژاردەکانی حیزبی (خروشچۆف) سەرکردە نیزامییەکان (ژوکۆف)، هەروەها پۆلیسی نهێنی رووسیە (بریا) هەموو ئەم کەسایەتییە نیزامی و سیاسەییەکان جگە لە (بریا) لەسەر ئەم بڕوایە بوون کە دەبێ شێوەی بەڕێوەبردنی حکوومەتی ئێستالین گۆڕانکارییەکی بەربڵاوی تێدا جێبەجێ بکرێت، حکوومەتی تیرورو زەبروزەنگ دەبێ جێگای خۆی بە سیستمێك لەسەر بناغەی دادپەروەری ئازادی و خواستی خەڵك بدا، هەروەها سیستمی نیزامی ـ دەوڵەتی دەورانی لنیین سەرلەنوێ پێکبێتەوە و خەڵك تا رادەیەك لە ئازادیە مەدەنییەکان و دیموکراسی بەهرەمەند بن، نەك هەر ئەوە بەلکو کادری ڕێبەری ئاماژە پێکراو لەبیری ئەوەدا بوون کە گۆڕانکاری بە سەر سیستمی ئابووری سۆڤیەتیشدا بێنن. تاکو لەبەر ئەنجامە خراپەکانی کۆجێیی بوونی دەوڵەت و بۆروکراسی تاکەکەس کەم بکەنەوە. بەڵام دەبێ ئەوە لەبەرچاو بگرین ئەگەر چی ئەم کادری ڕێبەرییە لە دانی ئازادییە مەدەنییەکان بە خەڵك و مەرج دانان بۆ سیستمی سۆڤییەت لەگەڵ یەکتر ڕێك کەوتۆبوون بەڵام لە هەمان کاتدا لە رووی تاکتێکییەوە ڕێگاکانی دەست وێڕاگەیشتن بە ئامانجە جۆراوجۆرەکان لەگەڵ یەکتردا جیاوازییەکی زۆریان هەبوو، بۆ وێنە مالنکۆف بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانی خۆی، لایەنگری بەهێز کردنی تەواو دەزگا دەوڵەتییەکان، سەرمایەگۆزای زیاتری کاروباری جووتیاری و پیشەسازی سووك و چاودێری کەمتر لەسەر پرۆژەی نیزامی ـ پیشەسازییەکان بوو، بەڵام رای خرۆشچۆف لەسەر ئەوە بوو کە چاودێری تەواوی حیزبی سۆسیالیستی سۆڤییەت لەسەر کاروباری سیاسیو ئابووری ئەم وڵاتە گەرانتی بکات و هەرچی زیاترە سەرمایەگۆزارییەکان رەوانەی پیشەسازی قورس و بەرگری بکات. هەروەها ناوبراو دیگوت کە بۆ بردنە سەرەوەی بەرهەمی جووتیاری و پەرەگرتنی پیشەسازی سووك بە جێگای گۆڕینی ڕێگای سەرمایەدانەرەکان دەبێ چاکسازی پێکهاتەیی ئەنجامبدرێ، جگە لەمە گشت سەرمایەدارەکان ئاکامێکی ئەوتویان نابێ. کە واتە لەگەڵ مردنی ئێستالین جۆرێك "کەش و هەوایەکی کراوەی سیاسی"و تەنانەت ئابووریش لە گۆمەڵگای سۆڤیەتدا بەرقەرار بووو خرۆشچۆف دوای سەرکەوتن بەسەر رکەبەرەکانی توانی بە کۆمەڵێك چاکسازی کۆمەڵایەتی ـ ئابووری لە ماوەی سالأنی ١٩٥٧ تاکو ١٩٦٤ ئەم بارودۆخە تا رادەیەکی زۆر بەهێز بکات. لە گۆڕەپانی

نێوخۆییشدا خرۆشچۆف سیاسەت و پلانگەلێکی تایبەتی هێنایە قوناخی جێبەجێ کردنەوە. کە بە "سڕینەوەی ئێستالین" ناسراوە.

ئەم سیاسەتانەی ناسراوە بە سرینەوەی ئێستالین کە لە کۆنگرەی بیستەمی حیزبی کۆمۆنیستدا لە فێورییەی ١٩٥٦ ـ رەهەندگەلی بەرینتری بە خۆوە گرت. خرۆشچۆف لە ئاخافتێنێکی نا فەرمیدا دەستی بە ئاشکرا کردنی تاوانە ترسێنەرەکانی ئێستالین کردو بە دوای ئەوەدا ملیۆنان بەندکراوی سیاسیو حوکم دراوانی ئوردوگاکانی کاری زۆرەملێ ئازاد کران. هەروەها لە بواری کۆمەڵگا، کولتوور، ئەدەبیاتو بڵاو کراوەی کتێب، ئازادییەکی ڕێژەیی هاتە ئاراوە. لەم بوارانەدا جۆرێك بارودۆخی نافەرمی و لە دەرەوەی دەسەڵاتی حیزبی کۆمۆنیست پەرەی گرتو تەنانەت لە پێکهاتەکانی ڕێبەری حیزب و وڵاتیش ئاڵوگۆڕێکی بەربڵاو پێکهات. بە جۆرێك خرۆشچۆف پەرەی بە دەسەڵاتی ناوچەییەکان و بایەخێکی زۆری بە بەشداری خەڵك لە کاروباری سیاسی دەدا.[1] ناوبراو زۆر خێرا دەزگای ئەمنییەتی وڵاتی گۆڕیو سەربەخۆیی کاری لێ ئەستاندن. ئەم دەزگا ئەمنییەتییە ساڵی ١٩٥٤ بەناونیشانێکی دیکە ناسراو بەکۆمیتەی ئەمنییەتی دەوڵەتی ـ کا. گ. ب. کارەکانی دەستپێکرد. لە سەردەمی خرۆشچۆڤدا تیرۆری سیاسی بە شێوەی سەردەمی ئێستالین نەمابوو، دادگا ئاساییەکان دەسەڵات و هێزی زیاتریان پێدرا. دەزگاکانی پێشووتر دەستیان لە دەستێوەردان لە کاروباری یاسای کورت کرایەوە. تەنانەت خرۆشچۆف دەوڵەتی سوڤییەتی وەکو "دەوڵەتی هەموو خەڵك" لەقەڵەم دەدا نەك دەوڵەتی دیکتاتۆریی پرولتاریاو هەر ئەمە بووە هۆی ئەوە کە رووناکبیران بڕوایان کردبوو کە سیستمی سوڤییەت لە دیکتاتۆرییەوە بۆ حکوومەتی خەڵکی لە حاڵی گۆڕانایە. هەروەها خرۆشچۆف بە مەبەستی ئەنجامدانی چاکسازی و سرینەوەی ناوەندگەرییەتی لە کاروباری ئابووری و جووتیاری چالاکییەکی زۆری کردو هەر لەم پێناوەدا پێشنیاری کردبوو کە رادەی ئەو باجانەی کە لەژێر رکێف و دەسەڵاتی تایبەتی گوندنشینەکانی کەڵخۆزی دایە کەم بکرێتەوە هەروەها ئەستاندنی مالیات لە بە روبوومەجۆراوجۆرەکان و مەڕومالأت هەڵوەشێتەوە.

---

(١) هێلن کارردانکوس، ئیمپراتووری بەربڵاو، وەرگێڕانی غولأم عەلی سیار (تاران: بڵاو کردنەوەی نوێ، ١٣٦٦) ل ٥٩.

زێدەباری ئەوەیش ئەم دەست بەسەر داهێنانە نێوخوییانەی خرۆشچۆف سیاسەتی کەمکردنەوەی کێشە و پێکەوە ژیانێکی ئاشتیخوازانەی لە بواری پێوەندییە دەرەکییەکان کردەوە لەگەڵ جیهانی ڕۆژئاوا بە شێوەی ئاشتی خوازانە هەڵسوکەوتی کرد بە جۆرێك کە خرۆشچۆف لە مانگی مای ١٩٥٥ لەگەڵ دەوڵەتی نەمسا (ئوتریش) گرێبەستی ئاشتی واژۆ کرد. هەروەها هەر لەو ساڵەدا سەفەری بۆ ژنێف کردو لەگەڵ ڕێبەرانی وڵاتانی ڕۆژئاوا بەتایبەت ئەمریکا دەستی بە وتووێژ کرد، تا ئەو جێی کە خرۆشچۆف یەکەمین ڕێبەری یەکیەتیی سۆڤییەت بە ئەژمار دی کە لە کۆتایی ژووئیە و سەرەتای مانگی ئووتی ١٩٦٠دا سەردانی ئەمریکای کردەوە ئەم جۆرە وەرچەرخانە لە دوو بواری پێوەندی دەرەکی و نێوخۆیی یەکیەتی سۆڤییەتدا بە ڕادەیەك پەرەی گرت کە تەنانەت لە کۆنگرەی بیستەمی کۆمۆنیست بە ڕاگەیاندنی بێزاری لە ئێستالنیزمو ڕێبازی کەسێتی ناوبراو هێڵە گشتییەکانی ئیدئولۆژیی خۆی بەم شێوەیەی خوارەوە باسکردووە.[1]

١) دەرچوون لە شەڕو لایەنگری لە ئاشتی نەك هەر کارێکی گونجاو بەلکو بە کارێکی پێویست چاوی لێدەکرا ئەم بنەمایە بە لەبەرچاو گرتنی واقیع بیینەکانی پەرەگرتنی چەکی ناوکی بیچمی گرتبوو.

٢) ڕچاوکردنی بنەمای پێکەوە ژیانی ئاشتیخوازانە لەگەڵ وڵاتانی دیکەی جیهان بەتایبەت ئەمریکا و جیهانی ڕۆژئاوا، ئەم بنەمایەش هەڵقوڵاوی ئەو گۆڕانکارییە کە لە ئاستی پێوەندییە نێونەوییەکان پێکهاتبوو.

٣) بە لەبەرچاو گرتنی ئەو پەرەسەندن و لێکترازانەی کە لە پێکهاتەگەلی نێونەتەوەییدا بیچمی گرتووە، ئەو هیوایە هەبوو کە وڵاتە جۆراوجۆرەکانی جیهان لە سیستمی پارلمانیو لە ڕێگای ئاشتیخوازانەوە بە سۆسیالیزم بگەن، بە جۆرێك کە خرۆشچۆف بڕوای بەوە کردبوو کە هاوسەنگی و ئاڵۆگۆڕی هێز لە ئاست هێزە جیهانییەکان لە بەرژەوەندی کۆمەڵگای سۆسیالیزم گۆڕدراوەو ئەم کارە دەبێتە هۆی وەدیهاتنی سوسیالیزم لە ڕێگای ئاشتیخوزانەوە. ناوبراو تێزی پێکەوە ژیانی ئاشتیخوازانەی خۆی لەگەڵ بۆچوونەکانی لنین گرێدەداو سەر لەنوێ دەسپێکردنەوەی سیاسەتی (دتانت) سڕینەوەی کێشەکان بواری بە تەشەنەی کۆمۆنیزمی

(١) یانی دارابی شەڕ، ڕووداوەکانی سیاسی یەکێەتی سۆڤییەت، وەرگێڕانی هورموز هومایوون پوور (تاران: ئینتێشاراتی شۆڕشی ئیسلامی، ١٣٦٧)، لاپەڕەکانی ٢٩- ٢٨.

ئەوروپایی بەرهەڤ کرد. بەڵام لەگەڵ بوونی ئەم فاکتۆرانەش، لەو شوێنەی کە ئەم گۆڕانکارییە لە سەرەوە بۆ خوارەوە بوو بزووتنەوەکی چاکسازیو سەقامگیری لێ نەکەوتەوە بە جۆرێك کە سیاسەتەکانی ئەستالنیزم بەرە بەرە لە ساڵی ١٩٦٥دا لە کۆمەڵگای سۆڤییەت سەرلەنوێ خۆی دەرخستەوە.[1]

گوتاری پێنجەم: کۆمەڵگای نوێی بێرژنێف.

لە ئوکتۆبری ساڵی ١٩٦٥ خرۆشچۆف بە هۆی شێوە کودەتایەك لە دەسەڵات کەوت دواتر ڕێبەری یەکیەتیی سۆڤییەت کەوتە دەستی تاقمێکی پێنچ کەسی کە ناسراوترینیان لئۆنید بێرژنێف بوو، چوار کەسی دیکە کە لە گەڵ بێرژنێف بوون بریتی بوون لە: میخائیل سۆسۆلۆف، ئەلکساندر شلپین، نیکلای پادگۆڕی و لە سەرەوەی هەمووان ئالکسی کاسیکین کە بەڕێوەبەرێکی لێهاتووو کارناسێکی بواری ئابووری بوو. ئەندامەکانی ئەم ڕێبەرییە بە کۆمەڵە لەمەڕ ئیستراتیژیو سیاسەتی داهاتوویان هاوڕا بوون و لەسەر ئەم ویستە سوور بوون کە لە کۆجێیی دەسەڵات لە دەستی کەسێك و پێش بە گەڕانەوەی "کارێزما پەروەری" ئیستالیینی بکەن، ئەوان هەروەها پێشگیریان لەهێندێك لە سیاسەتەکانی خرۆشچۆف وەکو بردنە سەریی ئاستی بژێوی خەڵك، وەلانانی تیرۆر و توندوتیژی و دێموکراتیك کردنی حکوومەت دەکرد، بەڵام لە هەمان کاتدا لەو بڕوایەدا بوون کە خرۆشچۆف لە هەمبەر هێرش کردن بۆسەر پوانگەلی چینی تایبەت، غەیرە ناوەندی کردنی کاروباری ئابووری، چاکسازی دێموکراتێکی حیزبی، ئیستراتیژی بەرگریو سیاسەتی دەرەوە زیادە ڕەویی زۆری کردبوو، کەواتە دەبوایە ریڤۆرم بکرێت. بەم جۆرە ڕێبازی بنەڕەتی حکوومەتی سۆڤییەت لە دوو دەیەی پێشوو هەوڵدان بۆ گۆڕانگاریی لە هێمنانە و پارێزکارانە بوو. بەڵام لەگەڵ ئەوەیشدا لەنێو ئەندامانی ڕێبەرانی بەکۆمەڵی ئاماژە پێکراو بۆچوونگەلێکی جیاوازو بەرچاو دەکەوێت، بۆ وێنە، کاسکین خوازیاری ئەولەوییەتدان بە سەرمایەگۆزاری لە بەرهەمهێنان و بەکارهێنانی بە جێگای بەشی بەرگری بوو و تێدەکوشا بە بەرنامەرێژییەکی تۆکمە دەسەڵاتی زیاتر بە مودیران بدرێ. هەروەها کاسکین خوازیاری باش بوونی پێوەندییەکانی ڕۆژئاواو ڕۆژهەڵات و لەو بڕوایەدا بوو

(١) ئیلاهەی کۆلای، سیاسەت و حکوومەت لە فیدراسونی رووسیا (تاران: ئینتشاراتی وەزارەتی کاروباری دەرەوە، ١٣٧٦) لاپەڕەی ٢٥.

که بەرزبوونەوەی بازرگانی لەنێوان ڕۆژهەلاَت و ڕۆژئاواو دەست پێڕاگەیشتن بە تکنولۆژی پێشکەوتووی ڕۆژئاوا دەتوانێ ڕێگای چاکسازی ڕاستەقینەی ئابووری ڕێکبخا، کەواتە دەبێ لە بەدواچوونی بوارەکانی ئایینیو ئیدئولۆژیکی خۆ بپارێزین وەك یەکەمایەتی لە قۆناخەکانی دواتر دابنرێت، ئەمە لەکاتێکدا بوو کە بێرژنێف بایەخێکی زیاتر بە کۆنترۆلی تەواوی حیزب دەداو پەرەپێدانی بەشی پێشەسازی بەرگریو پێداگری لەسەر پڕوپاگەندە و هاندانیان بە جێگای بەرهەڤ کردنی هاندەرە ماددییەکان یەکەمایەتی زۆرتریان پێدەدان. ئەم جۆرە جیاوازییانە گەیشتە شوێنێك لە ڕاستیدا بناغەی بەربەرەکانێی سیاسیو تاکە کەس پەرەی سەند، لە ساڵەکانی ١٩٦٤ هەتا ١٩٧٠ بۆ زاڵبوون بەسەر بواری سیاسەتی سۆڤییەت لەنێوان بێرژنێف لەلایەكو کاسکین لەلایەکیتر ڕویدا لەم نێوەشدا بێرژنێڤ بوو کە لەم بەربەرەکانێیەدا سەرکەوتوانە هاتەدەر و لە ساڵەکانی کۆتایی دەیەی ١٩٦٠ دەسەڵاتی خۆی لە کاروباری دەرەکیو ناوخۆیی قایم کردو دەزگای دەوڵەتی خستە ژێر ڕکێفی حیزبەوە. ناوبراو لە پێوەندی لەگەڵ سیاسەتەکانی دەرەوە و نێوخۆیی سۆڤییەت شێوازێکی هەرە پارێزکارانەی گرتەپێشو، دوای تەقەلای سەرنەکەوتووی کاسکین بۆ جێبەجێ کردنی چاکسازی (١٩٦٤ـ ١٩٦٦) ڕێبازی سیاسیو ئیدئولۆژیی ئاستەمتری بەڕێوەبرد کە پێداگری لەسەر دیسیپلینی توند و ئەمەگناسو چاودێری حیزب بەسەر بوارەکانی ئابووری دەکردو هاندەرە مادییەکان کەمتر سەرنجی پێدەدرا. لە ڕاستیدا بە دوای ئەم سیاسەتانە بوو کە شوورای نەتەوەیی ئابووری و کومیتەی ناوچەییەکانی پێوەندیدار لە هەموو ئاستەکاندا هەڵوەشانەوە و بێرژنێڤ جارێکی دیکە بەڕێوەبەریو پلان دارشتەکانی کۆکراوەی خرۆشچۆف کە ئەو وەلای نابوو هێنایەوە گۆڕێ. دوای ئەوە کۆمیتەی ناوەندی سەرلەنوێ پێکهاتەوە. ناوبراو لە ساڵی ١٩٦٥ بەم لاوە لە بواری سیاسییەوە زۆر دەدواو سڕینەوەی ئیستالینیزمی لە هەموو ئاستەکاندا یاساغ کرا. ئەم سەردەمە کە بە قۆناخی سەقامگیری و پاشان ڕاوەستان دەناسرێت؛ "لیبرالیزمی ئابووری" لە تەنیشت "سیاسەتی پارێزکارانە" سەرنجی پێ دەدرا، نەك گۆڕان لە بنچینەدا، هەروەها بێرژنێڤ لەنێوان ساڵەکانی (١٩٦٤ تاکو ١٩٨٢)دا سەرنجی بە بوارەکانی سەربازی و بەرگری دەدرا. لە ڕووی پێوەندییەکانی دەرەوەیشدا بێرژنێڤ قسەوباسێکی زۆری دەکرد، بە جۆرێك کە لە ماوەی دوو دەیەی دوای کۆنفرانسی یالتا (ساڵی ١٩٤٥) پێوەندییەکانی ڕۆژهەلاَت و ڕۆژئاوا زۆر بە توندی بەرەو کز بوون ڕۆیشت. دروستکردنی دیواری بەرلین لە ساڵی ١٩٦١و

قەیرانی مووشەکی کوبا لە ساڵی ١٩٦٢ لەو هۆکارانە بوون کە پەرەی بە ناکۆکی پێوەندییەکانی نێوانی ڕۆژهەلاَت و ڕۆژئاوادا. بەڵام لە نیوەی دووهەمی دەیەی ١٩٦٠ لە ئاکامی گوشارەکانی ئالکسی کاسیکین- سەرۆك وەزیری ئەوکاتی ڕووسیا کە لەلایەك خوازیاری باش کردنی پێوەندییەکانی ڕۆژهەلاَت و ڕۆژئاوا بووو لەلایەکی دیکەوە، بواری کەشێکی دیکە لە سڕینەوەی قەیران و لابردنی دوژمنایەتی نێوان ڕۆژهەلاَت و ڕۆژئاوای لە دەیەی ١٩٧٠ ڕەخساند. بە جۆرێك کە بێرژنێف لە کۆنگرەی بیست و چوارەمی حیزبی کۆمۆنیست کە لە ساڵی ١٩٧١ لە مسکۆ بەڕێوە چوو لەسەر پێویستی گرتنە پێشی سیاسەتی توندتر لە کاروباری ناوخۆو نەرمی نواندنی زیاتر لە سیاسەتی دەرەکی، بەتایبەت لەگەڵ ئەمریکا پێداگری دەکرد.(١)

لەم دەیە بوو کە بێرژنێف ڕێبەری سۆڤییەت و هەروەها نیکسونو فۆرد ـ سەرکۆمارەکانی ئەمریکا، هەروەها برانت و ئەشمیت- ڕێبەرانی ئالمانی ڕۆژئاوا و... ڕێگای پێکەوە هەڵکردنو سڕینەوەی کێشەیان گرتەبەرو دوا بە دوای ئەمە کۆمەڵێك ڕێککەوتنامە لەنێوان ئەم کەسایەتیانە واژۆ کران، بۆ وێنە:

١ـ گرێبەستی سنوور دارکردنیو چاودێری بەسەر چەکە ناوەکییەکاندا و ئەو ئیستراتیژیەی کە لە ساڵی ١٩٧٢دا لە کاتی سەفەری نیکسون ـ سەرکۆماری ئەوکاتی ئەمریکا بۆ مسکۆ کە ئەم گرێبەستە بە "سالت یك" ناسراوە.

٢ـ گرێبەستی موشکگەلی دژە موشەکی وشکارۆ، ساڵی ١٩٧٢.

٣ـ ڕێکەوتننامەی دەستدرێژی نەکردنی ناوکی، ساڵی ١٩٧٣.

٤ـ ڕێکەوتننامەی "ولادی و ستۆك" ڕێکەوتننامەی کۆتایی هلسێنکی، لە ساڵی ١٩٧٥و دانوستانەکانی (سالتی ٢) لە ماوەی ساڵەکانی ١٩٧٦ـ١٩٧٩.

بە دوای ئەم گرێبەست و ڕێکەوتننامانەدا پێوەندییەکانی یەکیەتیی سۆڤییەت لەگەڵ ئەمریکاو ئەوروپا بەرەو باشی دەڕۆیشت. بەڵام سێ ڕووداوی گرینگ لەنێوان ساڵەکانی ١٩٧٩ـ ١٩٨١ پێوەندییەکانیان بەرەو خراپی بردو بووە هۆی ئەوەی ئەمریکاو سۆڤییەت جارێکی دیکە تووشی شەڕی سارد بن کە بریتی بوو لە:

---

(١) ئیلاهەی کۆلایی، یەکیەتی سۆڤییەت لە پێکهاتنەوە تا هەرەسهێنان (تاران: ئینتشاراتیو وەزارەتی کاروباری دەرەوە ١٣٧٦) لاپەڕەی ١٢٧.

١) رووخانی شای ئێران (١٩٧٨ـ ١٩٧٩)

٢) دەستدرێژی سۆڤییەت بۆسەر ئەفغانستان (١٩٧٩)

٣) سەرکوتی بزووتنەوەی هاوپێوەندی یەکیەتییەکانی ئازادی کرێکاری لە (هەنگاریا) لەهستان (١٩٨٠ـ ١٩٨١).

لە راستیدا چاوپێکەوتنەکانی بەرپرسانی کۆماری ئەمریکا و سۆڤییەت ـ بێرژنێڤ و کارتێر ـ لە ژووئەنی ١٩٧٩بە واژۆ کردنی پێش نووسی رێکەوتننامەی(سالتی٢) کۆتایی پێهات و کۆتایی هێنەری دەورانی ناکۆکی و دەسپێکی هێدی بوونی پێوەندییەکانی رۆژئاواو رۆژهەڵات بە ئەژمار دێت[1] یەکیەتی سۆڤییەت لە دەیەی ١٩٧٠ تووشی گۆڕانکارییەکی زۆر بوو، تا پێش ئەمە سۆڤییەت وەك وڵاتێکی تاك حیزبی دەناسرا، کە هەموو پێکهاتە بناغەییەکانی کۆمەڵگا وەك راگەیەنە گشتییەکان، دادگاکان، " سیستمی پەروەردەو تەنانەت یەکیەتی کرێکارانیش لەژێر چاودێری توندا بوون، پۆلیسی نهێنی وشیارو ترسێنەر چاودێری بەسەر هەموو ئەمانەدا دەکردو یاساکانیان بە تەواویی لە پەراوێز خستبوو، گۆڕانکاری لە سۆڤییەت تەنیا لە سەرەوە بۆ خوارێ، ئەویش بە هۆی لێکدانەوەی نوێ کە لە مارکسیزم ـ لنینیزم دەکرا، کەواتە بواری رەخنە گرتن لە ئیدئولۆژی زاڵ، یان دژایەتی کردنی بە شێوازی وڵاتانی فرە حیزبیو دێموکرات زۆر ئاستەم و تەنانەت نەگونجاو بوو، بەڵام لە دەیەی ١٩٧٠ بەم لاوە وڵاتی سۆڤییەت لەحاڵی تاقیکردنەوەی کەش و هەوایەکی نوێدا بوو. ئەم کەش و هەوا نوێیە ئاکامی وەرچەرخانێکی قووڵ بوو کە لە ئاست کۆمەڵگای سۆڤییەتو تەنانەت سیستمی نێونەتەوییدا رویدەدا. هەڵدێرە گشتییەکانی ئەم وەرچەرخانە دەرەکی و نێوخۆییانە بەسەر کۆمەڵگای سەرەڕۆیی لێدراویی سۆڤییەتدا بە توندی کاریگەریان بوو کە لە چەند دێری خوارەوە ئاماژەیان پێ دەکەین.

١) گۆڕانکاری و جێگۆڕکێ پێکردن لە رووی دێموگرافییەوە لەم وڵاتەدا، وەك کەم بوونی حەشیمەت لە گوندەکان و گەشە سەندنی شارنشینی، بەرزبوونەوەی چەندایەتیو چۆنایەتی کرێکارانی پیشەسازی، گۆڕانی حەشیمەتی سۆڤییەت لە هەمبەر بەرز بوونی رادەی تەمەنیان بۆ تەمەنی کەم کە زیاتر لە نیوەی خەڵکی سۆڤییەت لەژێر تەمەنی سی ساڵیدا بوون، هەروەها

(١) یانی دارایی شەر. وەرچەرخانە سیاسییەکان لە یەکیەتی سۆڤییەت لە بێرژنێفەوە هەتا گۆرباچۆف، وەرگێڕانی هۆرموز هۆمایۆن پوور (تاران: ئینتشاراتی شۆڕشی ئیسلامی، ١٣٦٧)، ل ٩٥.

گەشە سەندنی لە رادەبەدەری حەشیمەتی نەتەوەکانی نێو یەکیەتیی سۆڤییەت کە لەنێویاندا نەتەوەی سلاڤ زۆرترو زووتر گەشەی کرد.

٢) ئازادی رادەربڕینو ئازادی هاتوچۆ لە ئووتی ١٩٧٥ لەلایەن بێرژنێڤ لەگەڵ هۆکارەکانی وەکو بەناچار واژۆ کردنی گرێبەستی هلسینکی و دەروەستبوون بە نێوەرۆکی رێکەوتننامەکان لەسەر بناغەی پاراستنی مافی مرۆڤ هەڵێکی رەخساند تا لە پێوەندی لەگەڵ پرسگەلی وەك مافی مرۆڤ، ئازادی تاك و کۆمەڵایەتی لە سۆڤییەتدا راو بۆچوونی زیاتر بێتە گۆڕێ. لەم هەلومەرجە دایە کە خەڵکی سۆڤییەت خواستەکانی خۆیان وەکو برەودان بە دیموکراسی، ئابووری ئازاد، زانست و کولتوور لە چوارچێوەی دەسەڵاتی حیزبی دەسەڵاتداری نوێخواز لە بیچمگەلی کۆنی سۆڤییەت سەرنجی پێدەدەن، هەر چەندە کە هەوڵی رووناکبیران بۆ جێبەجێ کردنی چاکسازی لەگەڵ بەربەرەکانێی توندی هێزە پاوانخوازەکانی حیزب و پۆلیسی نهێنی بەرەو روو دەبوو.

٣) لاواز بوونو دابەزینی کارتێکەری ئیدئولۆژیك کە خەڵکی سۆڤیەتی بە دوو دەستەی رازی و نارازی دابەشدەکرد، سەرنج نەدانی روو لە زیادی لەنێو خەڵك و بێمتمانەیی ئەوان بە بەڵێنییە هلۆڵ و یەك لە دوای یەکەکان لەمەڕ گەشەپێدانی خێرای ئابووری وڵات و ئەم بێ باوەڕییە خۆی دەیتوانی هۆکارێکی گشتی بێت بۆ پەرەسەندنی رۆژ لەگەڵ رۆژی رووناکبیری لەنێو خەڵكو نەتەوەکانی سۆڤییەت، بە جۆرێك لە دەورانی دوای خرۆشچۆف جیا لە پێکهاتەی رێکخراوگەلی سەربەخۆ لەنێو دەزگای حکوومەتی سۆڤییەت، توێژێکی بەربڵاو لە نارازیانو رووناکبیران پێکهاتن کە کۆمەڵگای سۆڤییەتی بە توندی خستە ژێر کاریگەری خۆیەوە.[1] ئەم رووناکبیرو نارزاییانە دەتوانین بەگشتی بە سەر چەند دەستە دابەشبکەین لەوانە:

ئەلف) رۆژئاواخوازەکان و لیبرالەکانی سۆڤییەت کە دژی ئیدئولۆژیکی مارکسیزم ـ لنینیزم و جۆری حکوومەتی ئیستالینی بوون، ئەم تاقمانە رێزیان بۆ ئازادییە پارلمانییەکان دادەناو لە روانگەی ئابوورییەوە، دژی سەرمایەداری کۆن بوون و پشتیوانیان لە سیستمە جۆراوجۆرە ئابوورییەکان دەکرد.

ب) گرووپە سۆسیالیستییەکان کە بە دوو لقی سۆسیالیستی مەسیحی ئەخلاقی دابەش دەبوون، سۆسیالیستە ئەخلاقییەکان بە گشتی لەژێر چەتری بیرۆکەی تولستۆیی بوون و بە رای

(١) هەمان سەرچاوە ١١٤ـ ١١١.

ئەوان کۆمەڵگای سۆڤیەت لەو کاتەوە کە گرینگی بە پرسە مۆراڵییەکان، نەداوە، بەرەو دواکەوتوویی رۆیشتووە. ئامانجی سەرەکی سۆسیالیستە مەسیحییەکان دامەزراندنی کۆمەڵگایەکی سۆسیالیستی لەسەر بنەمای برواو بەها کانی مەسیحیەتە.

ج) نەتەوەخوازان و ئیسلامییەکانیش کاریگەریەکی قووڵیان لەسەر گۆڕانکارییەکانی کۆمەڵگای سۆڤییەتدا هەبوو، تەگەرە نەتەوەییەکان لە هێندێك لە کۆمارەکانی سۆڤییەت سەریان هەڵدابووو دژی زمانی داسەپاوی رووسیو بە زۆر خوێندن لەنێو خوێندنگاو زانکۆکاندا بوون، ئیسلامییەکانیش بەردەوام لە بەرانبەر سیاسەتە دژە ئایینییەکانی مسکۆ نارەزایەتیان دەردەبڕی.

د) گرووپ گەلێکی دیکەی وەکو تاقمی داهێنان (ئەبتکار)و یەکیەتییەکان و ڕێکخراوەکانی کۆمەڵگای مەدەنی پێکهاتن کە خوازیاری حکوومەتی یاساو بەهێز کردنی سیستمی یاساییو پێش گرتن لە ژێرپێنانی یاسا لەلایەن ناوەندە دەسەڵاتدارەکان و تێگەیاندنی خەڵك لە پێوەندی لەگەڵ مافە سەرەتاییەکانیان .

گوتاری شەشەم: ڕێبەرە بە ساڵدا چووەکان

ئەلف. ئاندرەپۆف

دوای مردنی بێرژنێف لە نوامبری ١٩٨٢دا زنجیرە گۆڕانکارییەك لە ڕێبەری حیزبی کۆمۆنیست پێکهات رۆژێك دوای مردنی بێرژنێف "یوری ئاندرەپۆف" کە لە ساڵی ١٩٦٧ سەرۆکایەتی "کا. گ. ب"ی لە ئەستۆ بوو، بۆ ڕێبەری حیزبی کۆمۆنیست هەڵبژێرا. ڕێفورمی ئابووری ئاندرەپۆف مزگێنییەك بوو بۆ گۆڕانکاری گەورەتر، تایبەتمەندییەکانی سەردەمی دەسەڵاتی کورتی ناوبراو روون و بەرچاوە، لەم کاتەدا خەڵکیش ئاندرەپۆف وەکو ڕێفورمخوازو ئازادیخوازێکی گەورە لە قەڵەم دەداو بە روانگەیەکی ئەرێنی دەیانڕوانییە ناوبراو و راگەیەنەرەکان لە پێوەندی لەگەڵ خۆشەویستی ئەو بۆ کولتوورو ئەدەبیات، نوێخوازی و سەرنجدان بە رووناکبیران و تەنانەت دژبەرانی حکوومەت لە هەمبەر ناوبراو زۆر نوسراوەیان بڵاو دەکردەوە. ئەندەرپۆف بیری لە بەرنامەیەکی نوێی چاکسازی لە سیستمی سیاسی سۆڤییەت دەکردەوە. لایەنگرانی خوازیاری گۆڕانکاری لە بارودۆخی هەنووکە لە ڕێگای نوێ کردنەوە و هێنانی هێزی لاو بۆ ناوگشت ناوەندەکانی دەسەڵات بوون. ئەندەرپۆف لە شەستەمین ساڵەوەگەری دامەزراندنی یەکیەتیی سۆڤییەتی سۆسیالیستی گرینگی بە"پرسی ئاشتیو

کەمایەتییە نەتەوەییەکانی"دا، چونکە لەو کاتەدا ئەم پێش بینییە بەهێز بوو کە لە ئاکامی نەتەوەخوازی، مەترسی دابەش بوونی سۆڤییەت لە گۆڕێ دایە. هەروەها چاکسازی ڕێبەرانی سۆڤییەت لە بەرز بوونەوەی چاودێری ئەکتیڤی هێزی نیزامی و بەرگری وڵات، ئەوە بوو تا لەم ڕێگایەوە سۆڤییەت بتوانێت رۆڵی زاڵبوونی بەسەر خەریتەی سیاسی جیهاندا بپارێزێو لەگەڵ وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا رکەبەرایەتی بکا.

ئامانجی سەرەکی ئەندرەپۆف لە چاکسازییەکانی، پێشخستن و رزگار کردنی ئابووریی روو لە پاشکەوتوویی سۆڤییەت بوو. بەبێ ئەوەی کە یەکێتی ئیدئولوژیك و سیاسی دەستەو گرووپەکانی نێو حیزب بخاتە مەترسییەوە. پلانی ئەو بەربەرەکانی توندە لەگەڵ گەندەڵی ئیداری، هەروەها هێندێك داهێنانی بچووکی ئابوورییە تاکو رادەی توانایی سیستم بباتە ئاستێکی بەرز. لەم راستایەدا یەکەمین پلانی ئەندرەپۆف پەیرەوی لە سیاسەتی بردنە سەرێی دیسیپلینو وەدرنانی مووچە خۆرانی بێ کەڵك و بێ توانا، هەروەها بەدوادا چوونی یاسایی ئەو کەسانەی لە بازاڕی رەشدا (ئازاد) کاریان دەکرد. ناوبراو لە سیستمی نێوخۆییدا پەرەی بە سەربەستی لەنێو ئێدارەکانداو لە بەشی جووتیاریشدا لەگەڵ میخائیل گۆرباچۆف دەستی بە پێکهێنانی گرووپە بەلێندەرەکان کرد. ئەندەرپۆف زۆر سەرنجی بە نوێ بیرکردنەوە و نوێخوازی لە پێشەسازیدا دەداو رەخنەی زۆر توندی لە بەرنامەی تۆکمەی دەوڵەتییەکان لە بواری ئابووری گرت، هەر بەم هۆیە لە دەورانی ناوبراو ماف و مووچەی کرێکاران زیاتر بە بەرهەمهێنانی نوێوە وە بەستراوە بووەوە.و بەڕێوەبەران لە رووی سەرماگۆزاریو حەقدەست و یاری کردنی نرخ، دەسەڵاتێکی زۆرتریان وەدەستدەهێنا.

هەروەها هەر لەم دەورانەدا مژاری ناکوجێیی کەرتی تایبەت و بەرزبوونەوەی ئاستی پەروەردەییەکان، لێهاتووی لە بواری لێکۆڵینەوە بۆ بەدەستهێنانی پێشەسازی بچووکی تایبەت، باسی زۆر بەربڵاوی لێ کەوتەوە. ڕێفومەکانی ئەندرەپۆف شوێنەواری ئەرێنی لەسەر ئابووری سۆڤییەت بەجێ هێشت و ئاستی چەندایەتیو چۆنایەتی بەرهەمەکانی لە پانتاییەکی بەربلاودا بردە سەرێ. لە سیاسەتی دەرەکیشدا ئەندرەپۆف رەوتی سرینەوەی کێشەی نێوان رۆژئاواو رۆژهەڵاتی گرتە پێشو بەریانی خۆی بۆ باشتر کردنی پێوەندییەکانی دەگەڵ ئەم دوو زلهێزە ئاشکرا کرد. نیشانەکانی باشتر بوونی ئەم پێوەندییە پێکهێنانی ئابلوقە ئابوورییەکانی رۆژئاواو دەستپێکردنی سەرلەنوێی وتووێژ بۆ چاودێری بەسەر مووشەکە وشکارۆ پێوەکان،

هەروەها ناوبراو زۆر هەوڵی ئەرێنیدا بوو بۆ باشتر کردنی پێوەندی لەگەڵ وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ئەوروپاو چین کە لە چاو هەوڵەکانی دیکەی سەرکەوتووتر بوو.(١)

ب) چرننکۆ

پێش هەموو شتێك دەبێ بڵێین کە "کنستانتین چرننکۆ" پاش مردنی ئەندرەپۆف لە ساڵی ١٩٨٣ وەك سکرتێری گشتی حیزبی کۆمۆنیستی سۆڤییەت هەڵبژێرا، ئەمە لەکاتێکدا بوو کە "میخائیل گۆرباچۆف" پیاویی جێیّ متمانەی ئەندرەپۆف بووو ناوبراوی بۆ جێگری خۆی دانابوو. گۆرباچۆف لاوترین ئەندامی دەفتەری سیاسی حیزب بوو کە لە ساڵی ١٩٨٠ بە تەواوەتی بوو بە ئەندام، لەم دەورانەدا لایەنگرانی بێرژنێف پشگیریان لە چرننکۆ دەکردو ئەویان لە گۆرباچوف پێ باشتر بوو، چرننکۆ خوازیاری بەڕێوەبردنی سیاسەتەکانی بێرژنێف بوو، لێك نزیك بوونەوەی کولتووری و ئیدئۆلۆژیکی لەگەڵ جەمسەری ڕۆژئاوا ڕەت دەکردەوە و ئەمەی بە خەیانەتێکی گەورە بە کۆمەڵگای سۆڤییەت لەقەڵەم دەدا، بەڵام ئەو نەیتوانی لە دەورانی ١٥مانگەی دەسەڵاتی خۆیدا ڕەوتی چاکسازی کە ئەندرەپۆف دەستی پێکردبوو، رابگرێت.(٢) بەڵام دەورانی نەخۆشی چرننکۆ لە ژانۆیەی ١٩٨٥ دەستپێکرد مەیدانی بۆ گۆرپاچۆفی ٥٤ ساڵە کردەوە، تاکو لێهاتووی خۆی بۆ پۆستی سکرتێری پێشانبدات. لە کۆتایی دەیەی ١٩٧٠ ڕادەی دەسەڵات لە دەفتەری سیاسی و کومیتەی ناوەندی بەزیانی جەناحی لایەنگری بێرژنێف گۆڕانی بەسەر داهات و هێزی باڵی ڕیفۆرم خوازان زیاتر بوو، بەم جۆرە بوو کە گۆرباچۆف لە ڕەوانگەی دەفتەری سیاسی حیزبی کۆمۆنیستەوە لە بەرانبەر ڕکەبەرانیدا خۆشەویستییەکی زیاتری بەدەست هێناو لە کۆتایدا پاش سەکتەی چرننکۆ لە دیسامبری ١٩٨٤ بەڕێوەبردنی کاروباری حیزبی وەئەستۆ گرت.

گوتاری حەوتەم: چاکسازییەکانی گۆرباچۆف

گۆرباچۆف لە سەرەتای ڕێبەریدا لەهەوڵی ئەوەدا بوو تاکو سیمایەکی دیکە لە خۆی پیشان بدات، ناوبراو بە پێچەوانەی ڕێبەرانی دیکەی سۆڤییەت بەردەوام دەچووە ناو خەڵكو سەردانی کێڵگە هاوبەشەکان و کۆمپانیاکانی دەکرد. گرینگی دان بە هۆی پاشکەوتووی ئابووری، بە یەکەمین کارەکانی بە ئەژمار دەهات. لە یەکەمین ئاخاوتنی خۆیدا لە کومیتەی ناوەندی حیزب

(١) دارایی شەر، پێشوو لاپەرەکانی ١٠٧ ـ ١٠٥.

(2) Richard sakwa, Soviet Politics, (London: Routledge, 1989), P. 25.

پێویستی جێبەجێ کردنی چاکسازی و جەختی لە سەر بەدواچوونی سیاسەتی چاودێری بەسەر چەك و چۆڵدا دەکرت. گۆرباچۆف لە کتێبی خۆی بە ناوی "پرسترویکا" کە لە مانگی نوامبری ١٩٨٧ بلاو کرایەوە لە پێوەندی لەگەڵ ئەم پێویستییە ئەڵێت "کۆمەڵگا لەگەڵ کومەڵێك پرس ڕووبەڕوو بووە کە پێشی بە توانایەکانی گرتووە" شکستە یەك لە دوای یەکەکانی ئابووری کێشەکی زۆری لە سەریەك کەڵەکە کردووەو بارودۆخەکە بەرەوو خراپی ڕۆیشتووە، جۆری مکانیزمەکانی نەگونجاو ئاستەنگە لە بەر دەم پێشکەوتنی پلانە ئابووریو کۆمەڵایەتییەکان، هەمووی ئەم گەندەڵییە لە دەورانێك بیچمی گرتووە کە شۆڕشی تێکنۆلۆژی، دەروازەیەکی نوێی بۆ پەرپێدانی کۆمەڵایەتی ئابووری کردووەتەوە"(١).

گۆرباچۆف درێژەی بە بەرنامە چاکسازییەکانی ئەندرە پۆفدا، ئەوەیش بگوترێ کە لە ساڵی ١٩٨٥دا دوازدەیەمین پلانی پێنج ساڵەی ئابووری بە مەبەستی ئامانجی بەرز فڕانە چووە قۆناخی جێبەجێ کردنەوە، گەشەی چوار لە سەدی ئابووری بۆ وەڵاتێك کە تووشی دواکەوتوویییەکی توند ببوو ئامانجی سەرەکی ئەم بەرنامەیە ڕاگەیاندرا. هەروەها ئەم بەرنامەیە بۆ بردنە سەری توانایی کرێکاران، کەڵك وەرگرتن لە تێکنۆلۆژی پێشکەوتوو، سەرمایە گوزاری بۆ توێژینەوەی زانستی و زیاد کردنی بەرهەمهێنان بوو(٢).

بیست و حەوتەمین کۆنگرەی حیزبی کۆمۆنیست لە ساڵی ١٩٨٦ وەکو نوێنگەی بەرنامە چاکسازییەکانی ڕێبەری سۆڤییەت بۆ چاکسازی لە کاروباری ئابووریو سیستمی بەڕێوەبەری وڵاتدا بوو. ئەم کۆنگرەیە دوای کۆنگرەی بیستەم لە ساڵی ١٩٥٦و کۆنگرەی بیست و دووهەم لە ساڵی ١٩٦١دا بێگۆمان لە دیارترین کۆنگرەکانی حیزبی کۆمۆنیستی سۆڤییەت بوو. ڕەنگە وەکو کۆنگرەی گۆرباچۆف یاد بکرێت. لەم کۆنگریەدا گۆرباچۆف ٥ کاتژمێر لەمەڕ کەمکاری و گەندەلییەکانی دەورانی حکوومەتی بێرژنێف بەبێ ئەوی کە ئاماژە بەناوی بکا، دووا. پاشان باسی لە پێویستیی زنجیرە چاکسازییەکی بناغەیی لە سیستمی ئابووری وڵاتدا کرد، دەیگوت کە گۆڕانکاری ڕووالەتی هیچ کێشەیەك چارەسەر ناکات.

(١) میخائیل گۆرباچۆف، پرسترویکا، وەرگێڕانی عەبدولرەحمان سەدریە (تاران بلاو کراوەی ئاویی، ١٣٦٦) لاپەڕەی ٢٩.

(2) Andrss Aslund, Gorbachevs studdle For Reform, (n. Y: Cornel universitypres, 1989), p. 20

گۆرباچۆف بەلێنیدا کە هەمووی ئەو چاکسازییانەی لە چوارچێوەی سۆسیالیزمدا جێبەجێ بکات. کۆمیتەی ناوەندی حیزبی کۆمۆنیستی سۆڤییەتیش نۆزدەهەمین کۆنفرانسی سەرانسەری خۆی لە ژووئیەی ١٩٨٧دا بۆ توێژینەوە لەسەر چاکسازییەکانی گۆرباچۆف پێکهێنا. گۆرباچۆف لەم کۆنفرانسەدا راپۆرتێکی تێروتەسەلی لەسەر بارودۆخی نا ئارامی ئابووری سۆڤییەت پێشکەش کردو دوای دانپێدانان بە دواکەوتوویی ئەم ولاتە بە راشکاوانە باسی لەوە کردکە بەربەرەکانی لە بەرامبەر چاکسازییەکانی ناوبراو دەکرێت و رەخنەی لەو کەسانەی گرد کە کارشکێنی دەکەن و زیاتر لە بیری بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان دان. گۆرباچۆف لە کۆتایی ئەم راپۆرتەدا چوارچێوەی ئابووری خۆی، بەم شێوەیە پێشنیار کرد[1].

١) ئەسپاردنی دەسەلاتی زیاتر و پێدانی خۆبەڕێوەبەری بە یەکە بەرهەم هێنەرەکان و لە پێش گرتنی سیاسەتی ناکۆجێیی ئابووری، ئازادی لە کڕین و فرۆشتنی بەرهەمەکان و کەرەستەکانی دروستکراو هەروەها دیاریکردنی حەق دەست لەسەر بنچینەی هەر یەکێکی بەرهەمهێنان.

٢) گرینگیدان بە خوشگوزرانی خەلك و بەرز کردنەوەی رێژەی کەرستەکانی بەکارهێنان و لەسەرەوەی هەموان دیاریکردنی سیستمی نرخەکان لەسەر بناغەی بووژانەوەی ئەرز، داواکارییەك لەژێر تیشکی ئەودا رەنگە هانەی چەندایەتی کەرستە بەرێتە سەرێ.

لەم رووە بوو کە گرێبەستی کۆتایی ئەم کۆنفرانسە ئەو خالانەی خوارەوەی پەسند کرد.

١) ئەنجامدانی چاکسازی سیاسی هەروەها پێدا چوونەوە بە پێکهاتەی دەولەت و حیزبی کۆمۆنیستی سۆڤییەت، دابەشکردنی ئەرکەکان لەنێوان حیزب و شووراکان، لە پێش گرتنی رێگا دێموکراتیکەکان لە پێوندی لەگەل نەتەوەکانی سۆڤییەت و دروستکردنی پێوەندی نزیکی رێبەرانی حیزبی کۆمۆنیست لەگەل خەلکی ئەم ولاتە، کەمکردنەوەی خولی بەڕێوەبەری بەڕێوەبەرانی سیاسی بە دوو دەورەی پێنج سالەو لە سەرەوەی هەموویان پێداگرتن لەسەر "گلاسنوست"و بارودۆخی کراوی سیاسی.

٢) خەبات لەگەل بۆرۆکراسی یان دیوانسالاری تاك و بێکەلك، هەروەها پێویستی چاکسازی (ریفورم) لە داد و ناوەندەکان، رەخساندنی بواری پێویست بۆ بەجێ گەیاندنی "پرۆسترویکا"و نوێکردنەوەی ئابووری یەکیەتی سۆڤییەت.

(١) مەحموود تلوعی، لە لێنینەوە تا گۆرباچۆف، (تاران: ئینتشاراتی تاران، ١٣٧٠) لاپەڕەکانی ٣٦٢ ـ ٣٥١.

٣) هەروەها لەم کۆنفرانسەدا بڕیار درا کە چاکسازی بۆ لەنێو بردنی شك و گومان لە دابەشکردنی دەسەلات لە یاسای بنەڕەتی جێبەجێ بکرێت[1]. لەم پێناوەدا لە دیسامبری ١٩٨٨ یاسای بنەڕەتی یەکیەتی سۆڤییەت بە شێوەی فەرمی چاو پێدا خشێنرایەوە بەپێی ئەم پێداچوونەوەیە گۆڕانکاری لە پێکهاتەی دەولەتی و سسیستمی پارلمانی، هەروەها یاساکانی هەلبژاردنی ئامانجی سەرەکی چاکسازی یاسای بنەڕەتی نوێی پێکدەهێنا. لەم یاسای بنەڕەتییەدا هەلبژاردن بوو بە رکەبەری و سیستمی دادوەری ئەو ولاتە تا رادەیەك سەربەستی بەدەستهێنا. یاسای نوێی هەلبژاردن لە چوارچێوەی جێبەجێ کردنی سیاسەتەکانی گلاسنۆست کە بریتی بوو لە هێندێك گۆڕانکاری بناغەیی بەم شێوەیەی خوارەوە بوو:

ئەلف) دەنگدانی نهێنیو ناساندنی پالێوراوەکانی هەلبژاردن، زیادە کردنی ژمارەی پالێوراوەکان، پێویستی بوونی هەلومەرجی بەرامبەر بۆ هەموان.

ب) بەڕێوەبردنی هەلبژاردنی فرەپالێوراویی.

ج) هەلبژاردن لە رێکخراوە کۆمەلایەتییەکان و دابەشکردنە ناوچەییو جۆغرافیاییەکان، بوونی مافی پروپاگەندە بۆ هاولاتیانو بوونی نێو زێدە یەك لە سەدی دەنگەکان بۆ سەرکەوتن.

هەروەها لە دیسامبری ١٩٨٩و مارسی ١٩٩٠ چاکسازیگەلێك لە یەکێەتی سۆڤییەت پێکهات، بۆ وێنە پێکهێنانی سیستمی فرە حیزبی، پەرەپێدانی ناوەندی هەلبژاردنی راستەوخۆ و پەرەپێدانی مافەکانی پێوەندیدار بە خاوەنداریەتی تایبەتیو سەرمایەگۆزاری. لەسەر ئەم ئەساسەیە کە لە کۆتایی ١٩٩٠دا گۆرباچۆف و یەلتسین- سەرۆکی ئەوکاتی شوورای بالای سۆڤییەت و بەپێی هەنگاوێکی هاوبەش بۆ کۆکردنەوەی بەرنامەیەك بۆ دانانی بەشی کەرتی تایبەت و سیستمی ئابووری نا حکوومی، هەروەها بە دوای ئەم هەنگاوە هاوبەشە بوو کە گەلالە یان رێفۆرمی ٥٠٠ رۆژەی ناسراو بەم رێسایانەی خوارەوە تۆمار دەکرێت[2].

١) پەلە لە تایبەتی کردنی خاوەنداریەتی دەولەتی و کەلك وەرگرتن لە نەختینەیی راگیراو.

٢) هەلوەشاندنەوەی سوبسیدەکان و دامەزراندنی بارودۆخی بەکرێدان لە هەموو بوارێکدا.

(1) Berendan Kiernan, The End of Soviet Polites, (Boulder: Westview Press, 1993), P.44.

(2) Richard. Sakwa. Gorbachvand his Redorms, (combridge: bhilip Allan, 1990), pp.133 – 141

٣) خۆ بواردنی تەواوی حکوومەت لە کۆتنرۆڵکردنی نرخەکان و فرۆشتنی خواردەمەنی لە ڕێگای کۆپینەوە.

٤) لابردنی بە پەلەی سیستمی هەنووکە، دانانی دزگای شیاو بە جێگای ئەوانە.

هەر بەو جۆری کە ئاماژەمان پێکرد گۆڕانکاری لە یەکێتی سۆڤییەت نەك هەر لەژێر گوشاری لەکار کەوتەیی سیستمی ئابووری ئەم وڵاتە بوو بەڵکو هەڵقوڵاییی گۆڕانکاریی گەلێك بوو کە لە پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و کولتووریییەوە سەرچاوەی دەگرت، گرینگترینی ئەم گۆڕانکارییانە دەتوانین بەم شێوەیە دابنێین:

١) گەشەسەندنی چینی مام ناوەندی لە ئاکامی بەرزبوونەوەی حەشیمەتی شاری، بە جۆرێك لە دەورانی خرۆشچۆفدا هێشتا زۆرینەی کۆمەڵگای سۆڤییەت گوندنشین بوون بەڵام لە دەیەی ١٩٨٠دا دوو لە سێی حەشیمەتی تەواوی وڵات لە شاردا ژیانیان دەکرد، ساڵی ١٩٥٩ تەنیا سێ شار حەشیمەتیان پتر لە یەك ملیۆن کەسی بوو بەڵام لە ساڵی١٩٨٥ئەم ژمارەیە گەیشتە سیو دوو شار[1].

٢) پەرەگرتنی چەندایەتیو چۆنایەتی ڕاگەیەنە گشتییەکان، بە جۆرێك لە دەورانی خرۆچۆف کەمتر لە یەك لە سێ خەڵك خاوەنی تەلەفیزیۆن بوون. بەڵام لە دەیەی ١٩٨٠ کەڵك وەرگرتن لەم ڕاگەیەنە گشتییانە گەیشتە هەموو شوێنەکانی وڵات. بەڕێوەبردنی بەرنامەی ناسراو بە گلاسنوست بووە هۆی ئەوە تاکو چالاکی سینەماو تیاترو ڕاگەیەنە گشتییەکان دوای نزیکەی ٧٠ ساڵ چاودێری توندی حیزبی کۆمۆنیست لە کەشێکی ئازادتردا جێبەجێ بکرێت.

٣) بەرزبوونەوەی چونەیەتیو چەندایەتی ئاستی پەروەردە، بە جۆرێك کە خەڵکی سۆڤییەت لە ساڵی ١٩٨٩ زیاتر لە دوو لە سێی خوێندەواری ناوەندیان نەبووە، بەڵام لە ساڵی ١٩٨٦ هەر ئەم ڕادەیە خاوەنی خوێندەواری مامناوەندی بوون، لەگەڵ ئەوەدا کە لە ساڵی ١٩٥٩دا نزیکەی ٥/٥ ملیۆن کەسی خوێندواری بەرزیان بوو بەڵام ئەم ڕێژەیە لە ساڵی ١٩٨٦ گەیشتە ٢٤ ملیۆن کەس.

٤) بەرزبوونەوەی حەشیمەتی لاوی ئەم وڵاتە، هەروەها دابەزینی ڕادەی تەمەنو بیچمگرتنی لێڕوانینی نوێ لە مەڕ کۆمەڵگا.

لەوەو بە دواوە هەوڵدەدەین هێڵە گشتییە چاکسازییەکانی گۆرباچۆف بە وردی باسیبکەین:

(1) Gail Lopius, statend cociety, in Dallin and lappidus The soriessystem in crisis, p. 134

١) پروسترۆیکا

گۆرباچۆف یەکەمجار وشەی پروسترۆیکای لە ئاوریلی ١٩٥٨ هێنایە گۆڕێ و مەبەستی ناوبراو لە نوێکردنەوەو چاکسازی بنچینەیی لە پێکهاتەی ئابووری وڵاتی سۆڤییەتدا بوو. گۆرباچۆف ئیدئولۆژی پروسترۆیکای بە بیرۆکەی ئەندێشەکانی لنین لەقەڵەم دەدا و بە ئاماژە بە سیاسەتەکانی نوێی ئابووری ناوبراو پێداگری لە سەر درێژەدانی ئەم ڕێگایەی دەکرد. بنەماکانی پروسترۆیکای گۆرباچۆف بریتی بوون لە، گۆڕانکاری خێراو بنچینەیی لە پێکهاتەی ئابووری وڵات، سڕینەوەی ناوەندگەرێتیو سەرمایە گۆزاری ئابووری، هاوئاهەنگی ئابووری وڵات لەگەڵ ژیاندنەوەی ئابووری، زانستیی تەکنیکی وڵاتانی سەرمایەداری ڕۆژئاوا بە هاتنی سۆڤییەت بۆ بازارەکانی جیهانیو پەیوەست بوون بە ئابووری نێوەنەتەوەیی، بەرزبوونەوەی چۆنایەتی بەڕێوەبەری ئابووریو بەدەستهێنانی تکنۆلۆژی پێشکەوتوو جێگۆڕکێی سەرمایەگۆزاری ئابووریو هاندانی بەشی کەرتی تایبەت و کۆگەڵ، هەروەها برەودانی بازرگانی تایبەتیو هەڵوێستی ناوچەیی و... . گۆرباچۆف خۆی لەم پێوەندیەدا دەڵێت:

"پروسترۆیکا بەم واتەیە کە سەرکەوتوو بین بەسەر ڕاوەستاناو ئەو هۆکارانەی کە دەبنە هۆی تەگەرە لەسەر ڕێگا لایانبەرین. پروسترویکا بە واتای داهێنان و ڕەخساندنی دەرفەتە بۆ کۆمەڵانی خەڵك و ڕێوشوێنێکە بۆ پێگەیشتوویی کۆمەڵایەتی ـ ئابووریی زیاتر! پروسترۆیکا بە واتای پاراستنی دیسیپلین و ڕەخنەگرتن لەخۆ لە هەموو بەشەکانی کۆمەڵە پێگەیشتوویی دێموکراسی لەسەر پایەکی بەربلاو، خۆبەڕێوە بەری سۆسیالیستی، ڕیزگرتن لە تاك گەرایی ئەرێنی و گرینگیدان بە کەسایەتی مرۆڤ و..... تایبەتمەندی گرینگی پروسترۆیکا ئەوەیە کە سۆسیالیزم و دێموکراسی پێکەوە گرێدەدا ..... "[1]

هەروەها گۆرباچۆف دەڵێت؛ "پرۆسترۆیکا شۆڕشێکە، شۆڕشێکی زۆر ئاشتی خوازانە و دێموکراتێك ..... لە کۆمەڵی ئێمەدا هیچ توێژێکی گەورە بوونی نییە کە خواستە درێژخایەنەکانی لەگەڵ پرۆسترۆیکا لە دژایەتیدا بێت..... ئێمە هی سەردەمی خۆمانین، سەردەمی خۆو ڕەوشتەکان و ئەندێشەیەکی یەك لایەنی، بەم هۆیە دەڵێم کە دەبێ هەمووان بگۆڕدرێین ... . "[2]

(١) میخائیل گۆرباچۆف، پروسترۆیکا، وەرگێرانی عەبدلرحمان سەدریە (تاران: بلاوکراوی ئاوبی، ١٣٦٦) ل ٤١.

(٢) گۆرباچۆف، پێشوو لاپەرەکانی ٩٧ ـ ٩٦.

٢ـ گلاسنۆست

گۆرباچۆف لە پێناو چاکسازییە ئابوورییەکەی بۆ پەرەپێدانی دێموکراسی کەشو هەوای کراوەی سیاسی هێنایە بەرباس و ئەمەی بە گلاسنوست ناساند، ناوبراو لەمبارەیەوە دەڵێت، "پروسترۆیکاش تەنیا لەسەر بنەمای دێموکراسی ئیمکانی دەبێت ..... ناکرێت جیا لە رێگای دێموکراسی هاوپێوەندی لەگەڵ رێوشوێنی ئابووریی پێشکەوتووو بەرێوەبەری بە توانا، رێگایەکی دیکە بپێوین ..... بۆ پێکهێنانی گۆڕانکاری بنەڕەتی لە یەکێتی سۆڤییەت دەبێ بە هەموو هێزەوە، دێموکراسی چالاك بکرێت[١]، گۆرباچۆف هەروەها دەڵێت "رۆژئاواییەکان وا دەزانن کە لنیین لایەنگری حکوومەت سالاری سەرەروویانە بوو لە راستیدا ئەم بۆچوونە پێشاندەری ناشارەزایی تەواو لەسەر لنیینیزم و لەوانەشە هەڵگری خواستێکی ئاگایانە بۆتە شك و گۆمان و بەراوەژوو پێشاندانی ئەم رێبازەیە. لە حالێکدا بەپێی بۆچوونی لنیین سۆسیالیزم و دێموکراسی لە یەکتر جیا ناکرێتەوە لەم بوونەدا تەنیا لە رێگای بەدەستهێنانی ئازادی و دێموکراسییەوەیە کە کۆمەلانی کرێکارو زەحمەتکێش بە دەسەلات دەگەن و سەقامگیری دەکەن..... ئێمە لە کۆبوونەوەی ژانوییەی ١٩٨٧دا زۆر تێکۆشاین تاکو بناماکانی دێموکراسی لە سۆڤییەتدا بەهێز بکەین. خۆگەردانی بکەین بە رێوشوێنی خۆمان، ئازادی بەیان لە هەموو ناوەندە ئێدارییەکان پەرە پێبدەین ..... ئێمە دەخوازین راشکاویی لە هەموو کاروباری گشتیو تاکیدا هەبێت. خەڵك دەبێ بزانێت چ شتێك باشە چ شتێك خراپە، تاکو پەرە بە بەشەکان بداتو دژایەتی لەگەڵ خراپەکان بکاتو....[٢] بە بۆچوونی گۆرباچۆف بەرێوەبردنی گلاسنۆست پێویستییەکی گرینگە بۆ باشتر بەرێوەبردنی پروسترۆیکا، بەم جۆرە پلانگەلی ناسراو بە گلاسنۆست دەرفەتێکی بەر بڵاو بۆ سرینەوەی ئیستالینی لە کۆمەلگای سۆڤییەتیدا رەخساند. چونکە گلاسنۆست بایەخی بە بەشداری کردنی سیاسی و مافە بنەڕەتییەکانی خەڵك لە سیستەمی سیاسی وڵات دەدا. بە شێوەی جیدی قۆرخ کردنی سیاسی لە حیزبی کۆمۆنیستدا دەخستە مەترسییەوە زۆربەی بژاردەکان و "نومنکلاتورا"ی نیگەران و شلەژاند بوو.

گۆرباچۆف خۆی لەمبارەیەوە دبێژێت. "ئەمانهەوی جارێکی تر جەخت لەسەر کەش و هەوای کراوەی سیاسی بکەین، رەخنەگرتن و رەخنە لە خۆمان بۆ حیزبی ئێمە وەك یاری

(1) Sakwa, Gorbachevand his Redorms, P. 65.

(٢) گۆرباچۆف، پێشوو ـ لاپەڕەی ٩٨.

دێموکراسی منالانە نییە بەلکو کردەیەکە بنەمای گرینگی هەیە. لەم کەشو هەوایەدا رێگایەك دەبینین و تێیدا روانگەگەلی جیاواز بەدی دەکرێ، کە لەواندا ویستەکانی هەموو چین وگرووپەکانی وڵاتی سۆڤییەت رەنگدانەوەی دەبێت.... ناتوانین دێموکراسی بەبێ لەبەرچاو گرتنی ئەم رێگایە وێنا بکەین... . پێویستە تەوەزەلەکان، هەڵپەرستان، بەرژەوەندیی خوازان، فریودەرانی خەڵك و کەسانێك رەخنە سەرکوت دەکەن، دەستیان ئاوەڵا نەبێ...[١]

جێگەی باسە کە تاکو دەیەی ١٩٨٠ حیزبی کۆمۆنیستی سۆڤیەت لە هەلومەرجێکی داخراودا بەبێ رکەبەر چالاکی دەکرد بەڵام لە دەیەی ١٩٩٠ لەگەڵ کۆمەلێك رکەبەری گەورەو بچووك رووبەروو بووەوەو ئەمە لە راستیدا یەکێك لە بەرەنجامەکانی گلاسنۆست یان کەشو هەوای کراوەیی سیاسی بەپێی خواستی گۆرباچۆف لە نیوەی دووهەمی ١٩٨٠دا بوو. بە جۆرێك کە لە کۆتایی ١٩٨٨ نزیکەی ٦٠ هەزار ئەنجوومەن و گرووپی سیاسی کە بریتی بوون لە رێکخراوە حکوومیو ناحکوومییەکان لە سۆڤییەتدا هاتنە ئاراوە و تاکو دوو ساڵی دواتر ١١ هەزار گرووپی دیکەشی پێ زیاد بوون کەبەرچاوترینیان بریتین لە[٢]: روناکبیرانی لایەنگری رۆژئاوا، سۆسیال دێموکراتەکان و ئیسلام خوازان، ئێستالینییە نوێییەکان و....

٣ـ خەڵك سالاری و حکوومەتی یاسا

ساڵی ١٩٩٠ حیزبی کۆمۆنیستی بیست و هەشتەمین کۆنگرەی خۆی بەست. لەم کۆنگرەیەدا پێداگریان لەسەر دەسەلاتی یاسا دەکرد و بایەخێکی زۆرتریان بە پرسە سیاسییەکاندا، گۆرباچۆفیش لەمبارەوە دەڵێت: "پارێزگاری کردن لە مافەکانی مرۆڤو دەسەلاتی یاسا بۆ ئێمە چارەنووس سازە لە نەبوونی ئەمانەدا دێموکراسی تراوێلکەیەك زیاتر نییە چونکە لەبەرچاو گرتنی مافەکانی مرۆڤ سەقامگیری سیستمی یاسا خەڵك لە بەرانبەر دەسەلاتخوازیی دەسەلات و پاوانخوازی دەسەلاتبەدەستان دەپارێزێت و ماف و ئازادییە مەدنییەکانیان گەرانتی دەکات... . یاسا دەبێ پێداویستییەکانی کۆمەلگا بە باشی وەدی بهێنێت و دەرفەتی داهێنان و هاوپێوەندی بۆ هاوولاتیان هەبێ. کە واتە ئێمە بەم ئەسڵە پابەند دەبین کە هەمووکارێك ئازادە جیا لەوانەی کە یاسا پێشی پێ گرتووە.[٣]

(١) هەمان چاوگ، لاپەرەکانی ١٠٣ ـ ١٠٣.

(2) Sakwa, op. cit, 66.

(٣) گۆرباچۆف، پێشوو، لاپەڕەی ١٤٢

له راستیدا بەڕێوەبردنی هەڵبژاردنی فرە پاڵێوراوی جیا کردنەوەی کاری حیزب لە چۆنییەتی کاری ئیدارەکان، کەم کردنەوەی دەسەڵاتی کا. گ. بۆ هەروەها سەرنجدان بە مرۆڤایەتی و مافەکانی مرۆڤ، پێداگری لەسەر دەوڵەتێکی سۆسیالیستی یاسایی و پێکهاتنی کۆنگرەی نوێنەرانی گەل، دانانی پۆستی سەرۆك کۆماری و کۆمەڵێك شتی تر لەم پێوەندیەداو لە چوارچێوەی بەرنامەکانی گلاسنۆست و خەڵك سالاری‌و دەسەڵاتی یاسایی گۆرباچۆف پێویستی بە هەڵسەنگاندنە. ناوبراو لە بارەی گرینگیدان بە توانایەکانی مرۆڤ دەڵێ: ئەگەر مرۆڤێك نەژینێینەوە، یان ئەگەر لێهاتووییە جۆراوجۆرەکانی مرۆڤەکان، خواستەکانی کرێکاران‌و ناوەندە و رێکخراوەکانی دیکەی کۆمەڵایەتی سەرنجی پێ نەدرێت، ئەوان بۆ هاوکارییەکی باش هاننەدەین هیچکات سەرکەوتوو نابین تەنانەت یەکێك لەو ئەرکانەی کە خۆمان داماننابوو جێبەجێ بکەین چ بگات بە پێراگەیشتن بە بارودۆخی وڵات....[١]

گۆرباچۆف نەك هەر بە دەستەوە گرتنی پۆستی سکرتێری گشتی حیزبی کۆمۆنیست‌و سەرۆکایەتی پرزیدیۆم و دەسەڵاتەکانی سەرچاوە گرتوو لە دەستەی بەڕێوەبەریی شوورای باڵای بۆ خۆی بە کەم دەزانی، بەڵکو کۆنگرەی نوێی نوێنەرانی گەلیش کە پارلمانێکی هەمیشەیی پەسند کردبوو گۆرباچۆفی وەك سەرۆکی دەسەڵاتداری شوورای باڵا دەستنیشان کرد. بەو حاڵەش گۆرباچۆف بەرەوپێشبردنی چاکسازییەکانی خوازیاری دەسەڵاتی زیاتر بوو. تا شوێنییەك کە لە فێورییەی ١٩٩٠پلۆنۆم یان دەفتەری سیاسی کۆمیتەی ناوەندی حیزبی کۆمۆنیستی سۆڤییەت پێشنیاری گۆرباچۆفی بۆ پێکهێنانی پۆستی سەرۆك کۆماری بە دەسەڵاتێکی زیاترەوە پەسند کرد. لەم رووەوە زیاتر بوونی دەسەڵاتی سەرۆك کۆماری لە گەورەترین گۆڕانکاییەکان بوو کە رێبەری سۆڤییەت لە سیستمی سیاسی ئەم وڵاتە پێکی هێنا، حیزبی کۆمۆنیستیش کۆنتڕۆڵی خۆی بەسەر چاودێری کادرەکان و دیوانسالاری حکوومەتی لەدەست دابوو. لە راستیدا گۆرباچۆف بە هۆی بەهێز کردنی شوورای باڵاو دواتر بە پێکهێنانی پۆستی سەرۆك کۆماری هێز و کۆنتڕۆڵی راستەخۆی حیزبی لەسەر ژیانی سیاسی وڵات کورت کردەوە و ئەمە بێگومان دژایەتییەکی توندی پارێزکارانی لێکەوتەوە. لە مانگی ژووئیەی ساڵی ١٩٩٠دا حیزبی کۆمۆنیستی سۆڤییەت

(١) هەمان چاوەگ، ل ٣٣ .

بیست و هەشتەمین کۆنگرەی خۆی بە بەشداری ٤٩٥٧ نوێنەری لە مسکۆ بەڕێوە برد. ئەم کۆنگرەیە بە خاڵی وەرچەرخان لە مێژووی حیزبی کۆمۆنیستی سۆڤییەت بە ئەژمار دێت. لەم کۆنگرەیەدا کۆمەڵێك لە نوێنەران بۆ یەکەمجار رەخنەیان لە سیاسەتەکانی سکرتێری حیزب دەگرت و تەنانەت هێندێکیان بە نیشانەی نارەزایەتی لە سیاسەتەکانی حیزب لە ئەندامییەتی خۆیان کشانەدەوە. بەو حاڵەش زۆربەی هەرە زۆری کۆنگرە سەرلەنوێ گۆرباچۆفی وەکو سکرتێری گشتی حیزب هەڵبژارد. گرینگترین بڕیارێك کە لەم کۆنگرەیەدا درا، گۆڕانی پێکهاتەی دەفتەری سیاسی حیزب و کەم کردنەوەی دەسەڵاتیان بوو. بەپێی ئەم بڕیارە دەفتەری سیاسی حیزب کە نوێنەری رێکخراوە کۆمۆنیستەکانی ١٥کۆماری یەکێتی سۆڤییەت تێدا ئەندامیەتیان هەبوو زیاتر رۆڵی هاوئاهەنگ کردنی کاروباری نێوخۆیی حیزبیان دەگێڕاو سکرتێری گشتی تەنیا لە هێندێك بواری پێویست راپۆرتی دەناردەوە بۆ کۆمیتەی ناوەندی.[١]

٤ـ ئەندێشەی نوێ

گۆرباچۆف بەشێکی زۆری کتێبی "پرۆسترۆیکا"ی خۆی بە ئەندێشەی نوێ (اندیشه نوین) تەرخانکرد، ناوبراو لەم بەشەدا باس لە گۆڕانکارییەکی قوول لە سیاسەتی دەرەوەی سۆڤییەت دەکا، رێوشیوێنە بنەڕەتیەکانی گۆرباچۆف ناسراون بە ئەندێشەی نوێ، دەتوانین لە چەند دێری خوارەوەدا بە کورتی باسیان بکەین:

١) گرێدراویی لە رادەبەدەری بە جیهان و پێداگری لەسەر هاریکاری کردنی نێونەتەوەیی، بە جۆرێك کە گۆرباچۆف لە کتێبی پرۆسترۆیکا دەڵێت، "ئەمڕوکە سۆڤییەت بە تەنیا ناتەوانێ پرسەکانی خۆی چارەسەر بکات و ئەوە شەرم نییە کە خوازیاری هاوکاری نێونەتەوەیی بیین. بە شارەزایی تەواو لە ریسالەتمان و بێ هەر چەشنە تێبینییەك دەبێ بڵێم کە هەمووان ئەمڕۆ لە جیهان زیارتر پێویستمان بە هاوکاری یەکتر دەبێت. پێویستی لێك نزیك بوونەوە خێرا لە زیاد بوون دایە... . ئێمە ئەمڕۆکە بەجیا نەبوونەوەی تەواوی جیهان‌و پێویستی یەکخستنی هەموو پێداویستییەکان بۆ تەناهی و مانەوەمان و دوارۆژی مرۆڤایەتی دەبێ زیاتر هەوڵبدەین....[٢]

(١) تلوعی، پێشوو ل ٣٧٧.

(2) M. s Gorbacheh. Porestroika (Newyork: cons, 1987), p. 186.

٢) پێویستی دامەزاندنی نەزمێکی نوێی جیهانیو مەترسی لەمەڕ کەڵك وەرگرتن لە چەکەناوکییەکان وەك ئەوەی گۆرباچۆف لەم بارەوە دەڵێت: "... . دەبێ بە شێوەیەکی دیکە لە راستییەکانی ئەمڕۆکەی جیهان بگەین و بە هەستیارییەوە هەڵسوکەوت بکەین، بە دەستپێکی دەورانی ناوکیو کەڵك وەرگرتن لە هێزی سەربازی لەوانەیە مرۆڤ ژیانی هەرمانی لەدەست بچێو مەترسی لەناوچوونی بەم چەکانە لە ئارا دایە ... . رکەبەرایەتی نیزامی لە شەڕی ناوکی، سەرکەتوو ناناسێت... . سەردەمی ئەوە هاتووە کە ئێمە دەست لەم کارانە هەڵبگرین... . ئەمڕۆ کە ئەمریکاو سۆڤییەت لە دۆخێکادانین تاکو خواستەکانی خۆیان بەزۆر بەسەر خەڵکدا بسەپێنن..... خەڵك ئەمڕۆکە لە شەڕو پێکدادان وەزاڵە هاتوون و بە دوای رێگایەکن تاکو جیهانێکی هێمن و جێگای متمانە دروستبکەن....."[1] ناوبراو هەروەها درێژەداو دەڵێت".... شەڕی ناوکی کەرەستەیەك نییە تاکو بەم شێوەیە بگەین بە ئارمانجی سیاسیو ئابووری و ئیدئولوژیك. ئاسایی کردنی پێوەندییە نێونەتەوەییەکان لە بوارەکانی ئابووریو پێوەندییەکان و کۆمەڵناسی دەبێ تایبەتمەندی نێودەوڵەتی بەربڵاوی هەبێت، ..."[2]

٣) گرینگی دەوری رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ سەقامگیریی ئاشتی و تەناهی لەنێوان نەتەوەکان، هەروەك هێنانە گۆڕێی پرسی ئەمنییەتی دوولایەنەو لێك دانەبڕاو لە جیهانو ئەوەی کە نابێ ناکۆکییە ئیدئۆلۆژیکەکان لە ئاستی پێوەندییە نێونەتەوەییەکان تێکەڵبکرێت. گۆرباچۆف لەم بارەوە دەڵێت: ".... بە هۆی ناomمکێن بوونی رێگا چارەی سەربازی بۆ کێشە نەتەوەییەکان ئاخاوتنێکی نوێ لە پێوەندی نێوان دەسەڵات و ئەمنییەت سەرنجی پێ دەدرێت.

ناتوانرێ ئەمنییەت لەگەڵ کەرەستەی سەربازی بەراوەرد بکرێ..... ئەمنییەت لێك دانەبڕاوە واتە یان ئەمنییەتێکی بەرامبەر بۆ هەمووان هەیەو یان ئەوەی کە ئەمنییەتێك بوونی نابێت. تەنیا پایەی پتەوی ئەمنییەت، ناسینی ئوگریی هەموو نەتەوەکان و یەکسانی مافەکانیان لە کاروباری نێونەتەوەیی دایە ئەمنییەتی هەر نەتەوەیەك دەبێ لەگەڵ ئەمنییەتی

(1) Tbid, p. 186

(٢) گۆرباچۆف، پێشوو، لاپەڕکانی ١٩١ ـ ١٩٠

هەموو ئەندامانی جڤاکی نەتەوەیی هاوپێوەند بێت... رکەبەرایەتی لە نێوان وڵاتانی کاپیتالیزم و سۆسیالیزم دەرباز بوونی نییە بەڵام ئەم رکەبەرایەتییە دەتوانری لە چوارچێوەیەکی هێمنانە بەڕێوە بچێت....."[1]

٤) گۆرباچۆف پێداگری لەسەر ئەم خاڵە دەکرد کە ئاژاوە نێوخۆییەکان نەك هەر داهاتووی سۆڤییەت بەلکو پێگەی ئەو وەکو هێزێکی گەورە لەگەڵ مەترسی بەرەو روو دەکات. جێگای باسە کە ئامانجی سەرەکی گۆرباچۆف لە هێنانە گۆڕی بیردۆزی ئەندێشەی نوێ (اندیشەی نوین) سەرکەوتوویی لە سیاسەتی دەرەوەی بێرژنێڤ جیا لەوەی کە ئاستی هێزی نیزامی سۆڤییەت لەگەڵ ئاستی هاوتەرازی ئێستراتیژیکی لەگەڵ وڵاتە یەکگرتووەکان بگەێنێ. بەڵام ناوبراو نەیتوانی بەو رادەیەش هێزی سیاسیو ئابووری وڵاتەکەی بەرەو باشی ببات. لەم چوارچێوەدا ئامانجی سۆڤیەت هاوسەنگ کردنی سیاسەتی "هێرشی وەڵامدەرانە" لەگەڵ ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بوو، بەڵام گۆرباچۆف بە پێویستی زانی کێشەکانی ئەمریکا بگوازیتەوە بۆ رێگاچارەی سیاسی، بەم شێوە پێشگیری لە بەفیڕۆ چوونی سەرچاوە داراییەکان بۆ بەشی پیشەسازی سەربازی بکا.

٥ـ کەمبوونەوەی سەرنج بۆ "جیهان گەرایی کرێکاری"و "جیهانی سێهەم"،..... یەکێکی دیکە لەبەرچاوترین داهێنانەکانی نوێکردنەوە لە سیاسەتی دەرەوەی سۆڤییەتە کە خۆی لە رێوشوێنی بنچینەیی "اندیشە نوین"ی گۆرباچۆف دێتە ئەژماردن. بەهۆی ئەم رێگای دەرباز بوونە رێبەری سۆڤییەت هێزەکانی ئەم وڵاتەی لە ئەفغانستان کشاندووە، ماناگەلێك وەکو لێهاتوویی ئارەزوومەندانە (کفایت عقلانی)[2] و بەرگری بەرگریکارانە (دفاع دفاعی)[3] هێنایە ناو سیاسەتی دەرەوەی سۆڤییەت. هەروەها واتای ئەمنییەتی وەڵام دەرانەی لە پێوەندی لەگەڵ ئەمریکا پێشنیار کرد و گرینگی سەرنجدان بە بۆچوونەکانی مرۆڤ، نەك چینایەتی لە پێوەندی نێونەتەوەیی هێنایە ئاراوە، جگە لەمانەش چاوپێکەوتنەکانی گۆرباچۆف لەگەڵ رێگان ـ سەرۆك کۆماری ئەوکاتی ئەمریکا کە پێوەندییەکانی دوو وڵاتی هێنایە قۆناخێکی نوێوە، هەر لەم پێناوەدایە. شایانی تاوتوێ

(1) B. Kagarlitsky. “Perestoika”, Newle8t Review, may 1988, no. 169, pp. 63 – 83
(2) Reasonable sufficiency
(3) Defensive Defence

کردنە، هەروەها پێداگری گۆرباچۆف بۆ هاوکاری وتووێژی پێکەوە ژیـانی هێمنانـە لـەنێوان هەموو وڵاتانی جیهان لەگەڵ سیستمی جۆراجۆری سیاسی لە ناوەندی ئەندێشەی نوێ بـەدی دەکرا. ئەو لەم پێوەندیەدا باسی ئەوە دەکا، "... . بەرنامەی ئەندێشەی نـوێ لـە راسـتیدا رێگایەکە بۆ وتوویژ نەك هەر لەگەڵ ئەوانەی کە رازین بەلکو لەگەڵ ئەوانەی کـە وەك ئێمـە بیرناکەنەوە و پێداگری فەلسەفە و سیستمێکن کە دژی فەلسەفە و سیستەمی ئێمەن و ئەمە بە کارێکی پێویست دەژمێرێـت..... مـن لەسـەر ئـەو بڕوایـەم کەسـایەتی سیاسـییەکانی ئەمڕۆکە دەبێ شارەزایی توانای ڕووناکبیرانی نەتەوەکانی دیکە بن، جیـا لـەوە بیرتەسـك و شوینیست و کورت بین و تەنانەت تووشی خراپتر لەوانەیش دەبن...

وتوویژ لەگەڵ خەڵکانێك لە ئایینە جۆراوجۆرەکان و بە روانگەیەکی جۆراوجۆر لە ژیـان بـۆ ئێمە گرینگییەکی بێ ئەملاو ئەولایە..... کاتێك ئێمـە رێوشـوێنی "ئەندێـشەی نـوێ"مـان قەبووڵکرد وتووێـژ و دانوسـتان بـە کەرەسـتەیەکی گونجـاو دەزانـین کـە دەبـێ لـە سیاسـەتی نێونەتەوەیی کەڵك لەوە وەربگرین، بەبێ وتوویژ و دانووستان ئاستەمە بڕوا بکەین کە دەتـوانین بە لێك تێگەیشتنێکی دوولایەنە بگەین[1].

---

(1) W. Benn,Glasnos, the Jourral of communist studies, no. 3, September 1987, p. 267.

"فەسڵی دووهەم"

(دەورانی گوێزرانەوەی کۆمارەکانی ئاسیای نێوەڕاست، تێڕوانین لە ناوەندەوە هەتاکو سەربەخۆیی)

ڕێژیمەکانی ئاسیای نێوەڕاست بۆ جێگر کردنی بارودۆخی سیاسیو بۆ چارەسەر کردنی قەیرانە کۆمەڵایەتیو ئابوورییەکان، پێویستیان بە زنجیرەیەك وەرچەرخان و گۆڕان هەبوو. لەم پێوەندییەدا، بژاردە سیاسییەکان ڕۆڵێکی زۆر گرینگیان گێڕا. ئەوان لە وەڵامی گەشەسەندنی تەنگژەکانی هەبوو نیشانیان داوە، کە لە هەوڵێکی بەربڵاودان بۆ ڕاکێشانی بیروڕای گشتی. لە ڕاستیدا، پرۆسەیەکی چاکسازی نێوخۆیی هەم لە ڕاستای ئاڵوگۆڕی کادری سیاسیداو، هەم لە ڕێبازو خەتی سیاسیدا، دەرفەتیدا بەم ڕێژیمانە تاکو خۆیان وەکو پارێزەرانی بەرژەوەندی نەتەوەیی لە قەڵەم بدەن. ناوەندیی گەری وەها ڕێبەرانێك لەسەر کێشەگەلی وەکو چاکسازی کولتووری و ئابووری (لانیکەم بۆ کورت ماوە) بووە هۆی دابەزینی شڵێژی پێوەندییەکانیانو پشتیوانی کردنی زۆرینەی چین و توێژەکانی خەڵك لە ئەوان.

هەوڵە ڕێفۆرمخوازییەکان، دوو ڕێگای بۆ بواری سەقامگیری سیاسی پێکهێنا. یەکەمین ڕێگا قەتیس کردنی وەها ریفۆرمێك بۆسەر پرسەکانی کولتووریو ئابووری بوو، چوونکە سەرنجدانی خەڵك بە گشتی بەم پرسانەی ئاماژە پێکراوە ڕێگای بۆ سیاسی بوونی ئەوان دابین کردبوو، بەم شێوازە، بژاردەکانی ئەم وڵاتانە لە دژایەتی کردنێکی سەرەڕوویانە لەگەڵ خواستەکانی جەماوەر دەستیان هەڵگرتو بۆ ڕاکێشانی پشتیوانی گشتی هەڵوێستیان گۆڕی. لە ڕاستیدا کاکڵی ئەم پرۆسەیە لەسەر هەڵوێست گوڕینێك لە کولتووری بەڕێوەبەری حکوومەتی ناوەندی، بۆ کولتوورێکی هەڵقوڵاو لە خواستەکانی خەڵك بوو. ئەم بەرخودانە پۆزوتیڤە لەگەڵ پێوەندییەکانی کۆنی ناوەند و دەوروبەر بوارێکی نوێ بۆ هەریەك لە بژاردەکانی ئەم کۆمارانە

دەرەخساند تاکو خۆیان وەکو پشتیوانی بەرژەوەندی نەتەوەیی لە قەڵەم بدەن. هەروەها ئەوان دەبوایە ئەرکی کۆنترۆڵی سیاسی وەئەستۆ و خۆشیان کێشەکان چارەسەر بکەن.

دووهەم، بژاردەکانی ئەم کۆمارانە لە ناساندنی خۆیان وەکو پێشڕەوانی بزاڤی ناسیۆنالیستی لە ئاسیای ناڤین (بە مەبەستی خەباتی دژ بە کۆجێیی بوونی سیاسی)و ڕاکێشانی ڕای گشتی لە پانتاییەکی بەربڵاو، لە ئازادییەکی زیاتر بەهەرەمەند بوون تاکو بتوانین لە بەرانبەر هەر چەشنە چاکسازی سیاسی ڕابوەستن. بەپێی وەها گریمانەیەك، هەوڵی ریفۆرمخوازانەی ئەوان زۆرتر لەسەر بەرزکردنەوەی سەربەخۆیی سیاسیو ئابووری لەنێوخۆدا بوو، هەتا بەو شێوە بتوانن دۆخێك پێکبێنن کە هەستی نەتەوەخوازی ڕاستەوخۆ دژی دوژمنێکی دەرەکی (حکوومەتی ناوەندی) نەك دەوڵەتی خۆیان ڕێنوێنی بکەن. زێدە لەوەش، ئاڵۆزی ریفۆمی ناوەند و دەوروبەریش دەیتوانی وەك مەترسییەکی بەهێز بە ئەژمار بێ بۆسەر چاودێری کردنی سیاسی لەسەر ئەوان.

بەڵام ئەوان بە سەرنجدان بە سیاسەتی ناوبراو هەر لە هەوڵی پاراستنی پێگەی خۆیان بوون. تاکە شوێنێك لە پێوەندی لەگەڵ گەشەسەندنی ناسیۆنالیزم دەتوانین ئاماژە بە تاجیکستان بکەین. واتە شوێنێك کە هەژمونی خوازەکانی ئەم کۆمارە لە پێوەندیی لەگەڵ پرۆسەی ئاماژە پێکراو بەرگرییان دەکردو کاتێك لەگەڵ پێکدادان و گێرەو کێشەی نێوخۆیی ڕوبەڕوو بوون دەستی یارمەتی و هاوکارییان بۆ مۆسکۆ درێژ کرد. لە ڕاستیدا بژاردەکانی دەسەڵاتدار بە کەڵك وەرگرتنی هێزی دەرەکی لە ڕاستای بڵاوە پێکردنی نەیاران و پشتگوێ خستنی جیایی لە ناوەندی سیاسی، نەك هەر لە بەرانبەر دوژمنێکی دەرەکیو لە پێناو پاراستنی پرستیژی خۆیان نەپاراست بەلکو بە بەستراوە بوون بە هێزی دەرەکی خۆیان لە بەرانبەر خەڵکدا پۆشتەو پەرداخ کرد. بەم شێوەیە بە شکاندنەوەی حکوومەتی تاجیکی بەلای دوژمن، بارودۆخێکی لەبار بۆ پەرەگرتنی خێرای سیاسی، دژایەتێکی بەهێزی گشتیو بوارگەلێکی زیاتری بۆ هێزەکانی دژبەر دابینکرد. بۆ دەوڵەمەند کردنی باسی پێشوو، ئەم بەشە تەرخان دەکەین بە هەڵسەنگاندنی بژاردە سیاسییەکانی حیزبی کۆمونیست و هۆی ئاڵ و گۆڕ لە نێو کادرەکانو پێوەندی ئەوانە لەگەڵ ناوەندە سیاسییەکان کە هێشتا ئیحتوباری خۆیی پاراستووە و ناوەندی دەسەڵاتیان هەر بە دەستەوەیە، لێکدانەوە و شرۆڤەی لەسەر دەکەین .

گوتاری یەکەم: وەرچەرخانە سیاسییەکان لە ئاستی ڕێبەراندا.

خەڵکی خۆجێیی ئاسیای نیوەڕاست لە بەراورد لەگەڵ هەموو نەتەوەکانی یەکیەتی سۆڤییەتی پێشوو رادەی بەشداریکردنیان لە کاروباری سیاسی زۆر لە خواریٚ بووە. نێونجی ئەندامیەتی خەڵکی سۆڤییەت لە حیزبی کۆمونیستدا لە سەرەوەی ١٠٪ بووە بەڵام هەنووکە ئەو رادە ئاماژە پێکراو لە ئاسیای ناڤیندا، کەمتر لە شەش لەسەد نیشاندەدا[١]. ئێستا دەرکەوتووە رێژەی بەشدارییو دووری کردنی خەڵك لە بەرنامە و پرۆسە پەرەگرتووی سۆڤییەت لە خواریٚ بووە. هەروەها هێندێك لەسەر ئەو باوەڕەن کە هۆکاری ئەو کێشەیە، لەلایەن خەڵکانێکەوەیە کە شوناسی سیاسی حیزبی کۆمۆنیستیان وەك تەنیا حیزبی زاڵ خەملاندووە.[٢] هەر بۆیە نیزامەکانی ناوبراویش دەگەڵ قەیرانی شوناس رووبەرووبوونەوە.

لە رووی مێژووییشەوە، دەزگاکانی سیاسی ئاسیای ناوەندی زیاتر لە کۆمارەکانی دیکەی سۆڤییەت لەژێر رکێڤی رووسەکاندا بوون. لە راستیدا، ئەم هەوڵانە بۆ کەمکردنەوەی دەستێوەردانی نەتەوەکان لە کاروباری وڵات بووە بە جۆرێك کە خرۆچۆف پێشتر وەها بوارێکی خۆش کردبوو.[٣] بە چاوپێخشاندنێکی خێرا بە سەر رێکخراوەکانی حکوومی و حیزبی کۆمارەکاندا دەبینین کە رادەکی زۆر لە پۆستەکانی فەرمی وڵات لەژێر دەسەڵاتی رووسەکاندا بووە. بۆ نموونە: لە ساڵی ١٩٦٦دا کەمتر لە نیوەی ئەندامەکانی "پریزیدیۆمەکانی" هەر کۆمارێك لە حەشیمەتەکانی خۆجێیی پێکدەهات.[٤]

لەکاتێکدا لە کۆتایی ١٩٦٠و ١٩٧٠ لە زۆربەی کۆمارەکان رادەی نوێنەرانی خۆجێیی زیاتر دەبوو، بە شێوەی دیار تەنیا لە ئوزبەکستان زۆرینەیەك توانی ئێدارەی رێکخراوە سیاسی

---

(1) The communist partyof the soviet union in figures (1967 – 1987), novosti paress Agency

(2) see: hellene carrered, encausse, decline of an empire, chapters seven. And eight and Edward allwarth, central asia: 120 years of Russian rule, chapter five

(3) john h. miller, “cadre polre policyan nationality areas recruit ment of cpsu first and second secretaries in aon – Russian republicsof the ussr”, sorietstudies, January 1984,pp,6-36.

(4) yaroslar bilinski, “the rulersand the ruled”, problemsod communism, no 2, vol 16, pp. 16-26.

بۆ وێنە ئۆزبەکستان ٧/٧، قرقیزستان ٥/٧، قەزاقستان ٤/٨، تاجیکستان ٥/٨ـ تورکمەنستان ٥/٧، لە بەراوەرد لەگەڵ کۆمارەکانی رووسیە ١٠/١، ئۆکراین ١٤/٢و بلارووس ١٠/٣.

یەکانی (پریزیدیۆمی حیزبی) لە ساڵی ١٩٧٧ وەئەستوە بگرێت.[١] هەر بۆیە لە سەردەمی بێرژنێفش بە دانی بەشی زیاتر بە نوێنەرانی بۆمی، بەرژەوەندی نەتەوەکان دابین نەکرا، ئەمە لەو راستایەدابوو کە تا پێش نێوەی ١٩٨٠ بژاردە سیاسییەکانی هەمان بیری ئەستالینیان بەڕێوە دەبرد و هەمان بیروباوەڕیان لە سەردەمی بێرژنێفیش پەرەپێدابوو.[٢] کەواتە دەسەڵاتدارانی ناوەند بە جێگای سەرنجدان بە خۆجێیی بوونی خۆیان بەلای مسکۆدا شکانەوە. لەم پێوەندیەدا ئەدوارد ئالۆرس، بەم جۆرە باسی دەکات:

"لە نیوەی دووهەمی سەدەی بیستەمدا، ئەگەر کەسێك لە ئاسیای ناڤیندا وەکو کاندیداتۆری رێبەری حیزبی یان حکوومی هەڵبژێردرابا، دەبوایە ئەو کەسە ئەم تایبەتمەندیانەی خوارەوەی هەبێت."

دەبیٚ ئەو کەسە پیاو بیٚ، بتوانیٚ بەسانای بە زمانی رووسی بدویٚ و بنووسیٚ، دەرچووی یەکێك لە پەیمانگا یان زانکۆکانی رووسی بیٚ، بە شێوەی ئاشکراو بە نووسراوە چالاکانە بەرگری لە رووسییەو حیزبی کۆمونیست بکاو بەرپرسایەتی گرینگی دەوڵەتیشی هەبیٚ و یان پێشتر بووبیٚ و....[٣]

بەدەستهێنانی ئەزموونی سیاسی وەها رێبەرانێك هەر بەو شێوازەی هاوشێوەی ئیستالین بوو کە بۆ راهێنان و بارهێنانی ئەوان لە دەرەوەی نێوخۆ دابینکردبوو. تاکو لەگەڵ بیری سیاسی هاوتەرازەکانی ناوەندی خۆی شارەزا بێت و گەشەی پێپدرێت. بە جۆرێك کەسایەتی رێبەرانی ئاسیای ناوەندی زیاتر لە بەرژەوەندی مسکۆ و بەردەوام بە زیانی خەڵکی هەژاری ئەم ناوچەیە دەشکایەوە. رێبەرانێك وەکو رەشیدئۆف و کەنایەف، ئامانجەکانی مسکۆیان لە پێناو پەرەپێدانی بەربڵاوی بەرهەمهێنانی لۆکە، رێکخستنی پەروەردەیی دژە ئایینیو رێزلێنان لە برای گەورەی رووس لە راستای گەشەپێدانی ئەم کۆمارانەدا بوو.[٤]

---

(1) B. Bellhorn, “Berzhnevs Cadre Policy” problemsod communism, No 4, vol 25, .1977, PP.15 – 29.

(٢) بۆ وێنە، زۆربەی بەڕێوەبەرانی یەکەمی حیزبی کۆمۆنیست بۆ ماوەیەکی زۆر لەو کەسانە بوون: شەرەف رەشید ئوزبەکی (٨٣ ـ ١٩٥٩)، دین محەممەد کەنایفی قەزاقی (٨٦ ـ ١٩٦٤و ٦٣ ـ ١٩٦٠)، جەبار رەسوڵ ئۆفی تاجیکی (٨٣ ـ ١٩٦٠)، محەممەد نەزیر جیۆرفی تورکەمنی (٨٥ ـ ١٩٦٠)و بۆساباليف قرقیزی (٨٥ ـ ١٩٦١).

(3) E. Allworth,, 120 years of Russian Rule in central, p. 55"

(4) Ibid

لە سەردەمی بێرژنێف، پشتگیری بەربڵاوی حکوومەتی ناوەندی لە بژاردەکانی ئاسیای ناڤین بووە هۆی زیاتر بوونی پێوەندییەکانیان. قۆناخی ئاماژە پێکراو بە پێشکەش کردنی تێزی "خوجێیی گەرایی کادری" پێیدا دەگرت بە جۆرێك کە رادەی نوێنەرانی خۆجێیی بە شێوەیەکی بەرچاو پەرەی گرت. هەروەها سیاسەتی گرینگیدان بە کادر لە دەورانی بێرژنێف بوو بەهۆی هاتنی سەردەمێکی گونجاو، بۆ بەرپرسە فەرمییەکانی کۆمارەکان.

ئاکامەکانی ئەوەبوو، هەر جۆرە سیاسەتێك بە پێچەوانەی رێچکەی بێرژنێف، دەیتوانی ببێتە هۆی گۆڕانکاری لە سیاسەتی کادری و جیابوونەوەی کۆمارەکانی ئاماژە پێکراو لە حکوومەتی ناوەندییدا. بە جۆرێك شەپۆلی چاکسازی دوای مردنی بێرژنێف (سەرەتا لەلایەن ئەندرەپۆف و دواتر لەلایەن گۆرباچۆف) ئاسیای ناوینی تووشی گۆڕانکاری سیاسی کرد. لە پێناو هەوڵدان بۆ لەناو بردنی گەندەڵی ئیداری، کۆمەڵێك پاڵاوتن دەستیپێکرد بوو و هەر لەم کاتەدا بە پەرەگرتنی چالاکییە سیاسییەکان، رای گشتی پێداگری لە سەر گۆڕانکاری لە سیاسەتی ئاسیای نێوەڕاستدا دەکرد.

گۆڕانکاری لە رێچکەی سیاسی لە ئاسیای ناڤیندا هاوکات بوو لەگەڵ مردنی بێرژنێف و هاتنە ئارای دوو شەپۆلی جیاواز. یەکەمین شەپۆل (کە لە بەشی ناوەندییەوە پێکهات) دەستی بە ناساندنی کادرەکان کرد تاکو بەم شێوازە ئەو تۆرە گەندەڵیانەی کە لەسەردەمی بێرژنێفدا پەرەی گرتبوو لەناوی ببەن و سەرلەنوێ ئاسیای نێوەڕاست بە بەشێك لە فیدراسیۆنی سۆڤییەت لەقەڵەم بدەنەوە. دووهەمین شەپۆل، وڵامدانەوەیەك بوو بە کاروکردەوەکانی ناوەند، کە بەرەبەرە رێبەرانی سیاسی لە بواری نەتەوەخوازییەوە بۆلای دەسەڵاتدارێکی تایبەت رادەکێشا. کەواتە وەها گۆڕانێکی هزری بووە هۆی پتەوتر بوونی پێگەی سیاسیو پاراستنی سەقامگیری سیاسی کۆمارەکان.

یەکەمین شەپۆلی گۆڕانکاری لە سەردەمی دەسەڵاتی یوری ئەندەرپۆف (١٩٨٢ــ ١٩٨٤) وەکو یەکەمین سەرۆکی حیزبی کۆمونیستی یەکیەتیی گەلانی سۆڤییەت دەستیپێکرد و هەڵبژاردنی گۆرباچۆف وەکو یەکەمین سەرۆکی حیزب لە ساڵی ١٩٨٥ توندتر بوو. لە راستیدا، دەستپێکی وەها بزاوتێك وەك هەوڵدان بۆ لەناوبردنی شوێنەواری نەگەتیڤ و (تورە گەندەڵیەکان، دژی، خزمگەرایی[1] لە رووی سیاسی)و سیاسەتی سەقامگیر کردنی کادری

(1) Nepotism

بێرژنێف، بە ئەژمار دێت. بۆیە حکوومەتی ناوەندی بۆ کەم رەنگ کردنی دەسەڵاتداری سیاسی خۆجێیی ئاسیای نێوەراست دەستیان بە شەڕێکی پڕوپاگەندەی بەربڵاو کرد. وەها کردەویەك بوو بە هۆی پاك بوونەوەی زۆربەی دەزگاکانی سیاسی ناوچەکە لەنێوان ساڵەکانی ١٩٨٣ ـ ١٩٨٧. لە درێژایی ئەم ماوەیە، هەزاران کادری سیاسی خۆجێیی، خاوەندارانی هاوبەش و سەرمایەداراکان لە پوستەکانیان ولانران و زۆربەیان بە فەرمانی لیگاچۆف جێگری سەرۆکی حیزبی کۆمونیست، بە هۆی ئەو گەندەڵ کارییانەیان، خرانە بەندیخانە.

ئەم هێرشە بە شێوەیەکی بەهێزتر لە ئوزبەکستان بەڕێوەچوو، بە جۆرێك تاکو ساڵی ١٩٨٨ زیاتر لە پەنجاو هەشت هەزار کادری سیاسی ئاڵوگۆڕ کران.[1] پێش لێکولێنەوەی ناوەند لە پێوەندی لەگەڵ کاروباری نەگونجاویی ئاستی بەرهەمهێنانی لۆکە، یەکەمین نیشانە لە ئاڵوگۆڕی ئیداری بە گۆڕینی جێگری سەرۆکی حیزبی کۆماری لە مانگی مای ١٩٨٣ دەرکەوت .[2] پاش دوومانگ، وەزیری ناوخۆو بەرپرسی "کا. گ. ب" گۆڕدران. مانگی دواتر یانی ئوکتۆبری ١٩٨٣، سکرتێری حیزبی کۆمونیست مرد و خێرا بە جێگای ناوبراو عوسمان خودایەفیان دانا.[3]

پانتایی پاکتاو کردن بۆ دەرەوەی سنوورەکانی ئوزبەکستان پەرەی سەند. لە نوامبری ١٩٨٥، سکرتێری حێزبی قرقیزستان کە ماوەکی زۆر (١٩٦١ـ١٩٨٥) لەسەر کورسی دەسەڵاتدا بوو، لەسەر کار لابرا. لە دسامبری هەر ئەو ساڵەشدا، رەحمان نەبی ئۆف وەکو سکرتێری حیزبی کۆمونیستی تاجیکستان هەڵبژێردراو راست چەند رۆژ دواتر، ئاڵ وگۆر بە سەر سکرتێری حیزبی تورکمەنستانیش داهات و بە جێگای ئەو نیاز ئۆف دانرا. لە راستیدا، لەنێوان ساڵەکانی ١٩٨٤ــ ١٩٨٧ تەواوی سەرۆکی کۆمیتەی ناوەندییەکانی ئوزبەکستان، تاجیکستان، قەرقیزستان و تورکمەنستان گۆڕانکاریان بە سەر داهات. لە کۆتاییدا، لە دەسامبری ١٩٨٦، بەرچاوترین کەسایەتی ئەستراتیژی حکوومەتی ناوەندی بە گۆڕینی سەرۆکی یەکەمی قرقیزستان واتە کۆنایف و جێگری گەنەدی کەلبین کە کەسێکی رووسی بووو پێشتریش هیچ جۆرە بەشدارییەك یان تێکلاوییەکی لە کۆماری ناوبراو نەبووە لەگەڵ دژایەتی گشتی بەرەوڕوو بوو.[4]

(1) J. critchlow, "obduracy of uzbek cadres castngshade on nationalities Plenum" Report ontheussk, 24 march 1989
(2) Gleason, Soviet Federalism, p. 109
(3) D. Calisle, op – cit. p - 34
(4) Birll olcott, op. cit, p. 64"Perestroika in Kazakhstan"

لەم کاتەدا، حکوومەتی ناوەندی هەوڵێکی نوێی لەسەر بنەمای پێویستی پاراستنی کولتووری نێونەتەوەیی لە سۆڤییەت دەستپێکرد. گۆرباچۆف بە درێژایی سەردەمی دەسەڵاتی خۆی (١٩٨٦ـ ١٩٨٨) رەخنەیەکی توندی گرت لە کەسانی پێش خۆی لە پێوەندی دەگەڵ لەنێوبردنی میراتە کۆنەکانی ناوچەکە و چاوپۆشی کردنی ئەوان لە هەمبەر ئیسلام هۆشداریداو تێدەکۆشا تاکو ئیحتووباری خۆی لەلای ئەوان بەدەست بهێنێت.[١] ناوبراو لە وتوێژێکی لە باکو لە(نوامبری ١٩٨٦) لۆمەی کادرەکانی حیزبی کرد و داوای لیّ کردن تاکو بایەخی زیاتر بە رێورەسمە ئایینییەکان بدەن[٢].

هەروەها پێداگری ناوبراو لەسەر پێویستی بەردەوامی پەروەردەی نێونەتەوەیی لەنێو کۆمارەکاندا جێگای سەرنج بوو. لە راستیدا، وەرچەرخانی سیاسەتی مسکۆ بۆچوونەکانی بێرژنێف بۆ لاواز کردنی ئازادی، سوور بوون لەسەر کادری خۆجێییو سەرنجدان بە بواری ئابووری لە ئاسیای نێوەڕاستداوحاشا ٚکردنو قبووڵ نەکردنی ئەوانە لەلایەن گۆرباچۆف لە خاڵە بەرچاوەکانی ئەم سەردەمەبوو. چاکسازییەکانی ئاماژە پێکراو لەژێر کاریگەری سیاسەتەکانی دژە کۆماری بە تەواویی توندوتیژانە بوو، ناڕازیان و دژبەران زۆربەیان دانانی بەرپرسانی ناخۆجێیی لەسەر دەزگا کۆمارییەکان بەڕاونان و وەدەرنانی خۆیانیان لەقەڵەم دەدا.[٣]

هەروەها کاریگەری نەخوازراوی پرۆسترۆیکا و لەنێوچوونی ئابووری لە سۆڤییەت ببوە هۆکاری زێدەبوونی ناکۆکی لەنێو نەتەوەکان و پێکدانەکان لەنێوانیاندا، لە (١٩٨٩ ـ١٩٩٠). ئازادی گلاسنوست و سەرکەوتنی بزووتنەوە سیاسییەکان لە کۆمارەکانی دیکە بووەهۆی رێکخستنی بزاوتەکانی دیکە. گرووپە گوشارە نافەرمییەکان، دامەزراوە گشتییەکان و رێکخراوە سیاسییەکان لە هەوڵی دامەرکاندنی پرسەکانی سەرەوە بوون.

بۆ یەکەمین جار، گوشاری گشتی (نەك بە شێوەی راستەخۆ بەلکو لە رێگای لەناوبردنی ئاشکرای یاساو دیسیپلین و هێژمونی سیاسی رێبەرانی کۆمار) سەپێنرایە سەر بژاردەکانی ئەو کۆمارانە. کەواتە، رێبەرانی ئاماژە پێکراو بەهۆی ئەم گۆشارانە دەبوایە سیاسەتەکانەی

(١) دانانی گەنادی کلبین شەپۆلێکی بەربڵاوی لە رێپێوانی گشتی بە دواوە بوو بە جۆرێك کە لە ئاکامی ئاژاوەکانی پێتەخت لانیکەم چوار کەس کوژران.

(2) Gail W. lapidus, "Gorba chevand tge national question" Gail W. lapidus, "Gorba chevand tge national question" soviet Economy, vol, 5, no. 3. pp 2d – 250

(3) J. Critchlow, Religion in Uzbekistan Reportan the ussr, 14: Decemberl 1986, p. 18

خۆیان لە پێوەندی لەگەڵ لاواز بوونی پێوەندییەکانیان لەگەڵ خەڵك باش بکەینو یان لە بەرانبەریاندا رابوەستن.

بەریانی ئەوان بۆ وەها کارێك بە سەرنجدان بە رووداوەکانی نێوان ساڵانی **١٩٨٣** تاکو **١٩٨٨** کە پێش هاتبوو، ئەرێنی بوو. رەزامەندی رواڵەتی لەنێوان حکوومەتە ناوەندییەکان و کۆمارەکان لە مەڕ هەوڵدانی حکوومەتی ناوەندی بۆ راکێشانی دەزگا سیاسییەکانی ژێر رکێفی ئاسیای ناڤین، لە بەریەك بڵاو ببوونەوە. سنووردار بوونی پشتیوانی سیاسی، گاڵتە پیّکردنی جەماوەری ناوچەکە کە ببووە هۆی گوشار خستەسەر ناوەند و کەم بوونەوەی داهاتی نایاسایی لەڕادەبەدەری بژاردەکانی کۆمار، هەرکام بە جێی خۆیان گوشارەکانی دەوروبەر بە دژی حکوومەتی ناوەندیان چروپڕ دەکرد. نارەزایەتی لەڕادەبەدەر بە دژی کۆمارەکان و رێبەرانیان بووە هۆی ئەوە تاکو بژاردەکان بۆ پێشگیری لە داگیرکاری حکوومەتی ناوەندی بەسەر ناوچەکە بۆلای ناسیونالیزمدا بشکێنەوە.[١]

ئاکامی هێرشەکانی ناوەند و پەرچەکردارەکانی جێی تێڕامانی چین و توێژەکانی خەڵکی راپەڕییو لە ئاسیای ناڤین دەرکەوتنی رێبەرانی کۆمۆنیستی نەتەوەخوازی لێکەوتەوە. زێدە بوونی راستەخۆی گوشارەکان، پاڵی بە رێبەرانی ئاماژە پێکراونا تا خۆیان راستەخۆ چاودێری کاروبارەکان وەئەستۆ بگرن. دژ کردەوەی بژاردە ناسیۆنالیستییەکانی زیاتر بە مەبەستی بەرگری کردن لە پێگەی خۆیان لە بەرانبەر مسکۆ، هەروەها لەپێناو دامرکانی دژ کردەوەی چین و توێژەکانی خەڵکی راپەڕیو بوو.

هەر بۆیە یەکەمین قۆناخی ئەم پرۆسەیە، لەسەر کار لابردنی کەسانی سیاسی لایەنگری ناوەند لە نێوان ساڵەکانی **١٩٨٨ ـ١٩٨٣** دا بوو. پێداگرتن لەسەر گرینگی گۆشارە کۆمەلایەتییەکان، راستییەك بوو کە پێوەندی بە شوێندانانی راستەخۆ بۆ سەر دیاریکردنی سەرلەنوێ پێگەی بژاردە سیاسییەکان لە ئاسیای نێوەڕاستدا هەبوو ئەمە کاتێك روویدا کە دووهەمین شەپۆلی گۆڕانکاری هزری سیاسی لە رێگای کۆمەڵێك راپەڕینی نێوخۆی بواری بۆ خۆش کرابوو لەڕاستیدا ئەمە بەمانای راچەڵەکاندنی بژاردەی کۆمارەکان لەقەڵەم دەدرا. ئاکامی ئەم شۆڕشانە بووە هۆی گۆڕینی سەرۆکی یەکەمی حیزبی کۆمونیست "کلبین" لە

(1) Critchlow, op. cit"Obduracy of uzbekcadres"

ئالماتــا پێتــەختی قەزاقــستانو بــۆ جێگــری شــووراى وەزیــران "نــور ســـولتان نەزەربایەف"لە(ئاوریلی١٩٨٩) دیاریکرا.[١]

لە ئوزبەکستان "ئیسلام کەریم ئۆف" بە جێگای "نیشانۆف" هاتە سەرکار لە (ژووئەنی ١٩٨٩)، زیاتر لە یەکسەدوو بیست کەس لە خەڵك بە هۆی تێکەڵچوونەکانی نێوان ئوزبکەکان و مشکاتییەکان کە لە شیوی فەراغنە روویدا، کوژران،[٢] پاش ساڵێك بە سەر ئەم رووداوە، سکرتێری حیزبی کۆمونیستی قرقیزستان لە هەڵبژاردنەکاندا شکستی خوارد و شووراى باڵاى حکوومەتی "عەسکەر ئاقایەفی" لە جێگای ئەو هەڵبژارد.[٣] کەواتە هەرکام لە کۆمارەکان بە مەبەستی گۆڕانکاری لە کەشی سیاسی، رێبەرانی پێشکەوتوویان لەسەر کورسی کاروباری دەسەڵات دادەنا، دانانی ئەوانە بە دواى لەسەر کار لابرانی بژاردە هەڵبژێراوەکانی حکوومەتی ناوەندی بە مانای دۆزینەوەی رێبەرانی نەتەوەیی لە ئاست کۆمارەکانی ئاماژە پێکراو لە قەڵەم دەدرێت. بۆ وەها رێبەرانێك پرۆسەی پێکهاتنی کۆمارەکانی ئاسیای نێوەڕاست لە چوارچێوەی دوو پرۆسەی "پێکهێنانی نەتەوە"و "حکوومەت" گرینگی هەبوو، کە باسی لە سەر دەکەین.

ئەلف: پرۆسەی پێکهێنانی نەتەوە

یەکێك لە خاڵە سەرەکییەکانی پێکهاتنی دەوڵەتێکی نەتەوەیی، نەتەوەیە (nation). لە پێناسە کردنی نەتەوەدا، دەکرێ وا بڵێین کە: نەتەوە بریتییە لە گرووپێکی کۆمەڵایەتی کە هەڵگری ئیدئولۆژی، بنیاتی سیاسی، داب و نەریت و هەستی هاوبەش.[٤]

نەتەوەکان لەژێر سێبەری هێزی دەوڵەت، پێکدێن و بیچم دەگرن و ژیان دەکەن بە واتایەکی دیکەی نەتەوەکان کاتێك لەراستیدا نەتەوەن کە هێزی خۆی واتە دەوڵەتی خۆی پێکبێنێت. شوناسو یەکێتی نەتەوەیی کە لە پرۆسەیەکی مێژوویدا پێکدێت، گرینگترین بناغەی دەوڵەتی نەتەوەین، لە پێوەندی لەگەڵ کۆمارە سەربەخۆ و نوێیەکاندا دەتوانین بڵێین کە ئەم کۆمارانە وەها پرۆسە یا رەوتێکیان تێپەڕ نەکردووە. هەر بوویە زرۆبەیان لەگەڵ کێشەی یەك نەبوونی نەتەوەیی و یەکبوونی دەروونی بەرەوڕوو بوون.

(1) Brill olcott, op. cit, p. 43."Perestroika in Kazakhstan"

(2) Brill Brown,op cit."violence Eruptsin uzbekistan"

(3) charlescarlson Report "Politicalstagnanion Gives wayto Democratic Tmpulas" on the ussr, 4 Jonuary 1991, p. 31

(4) Jack polanoand Roy Alton, the Tnternationol Relations Dictionary, p. 33.

لە هەرکام لەو کۆمارانەدا، لە بەرانبەر نەتەوە و زمانێك کە ناوی لێنراوە تۆخمگەلی نەتەوەیی و زمانی دیکەش هەن کە لە کۆمارەکانی دراوسێدا، نەتەوە و زمان، شوناسی نەتەوەیی ئەوان پێکدێنن کە خوازیاری، نیشتمان و شوێنی ژیانێکن کە لە ژێر دەسەڵاتی ئەو کۆمارەدا بێ، لەمبارەوە لەنێوان گرووپەکان و حکوومەتی ناوەندیدا کەشێکی نالەبار لە ئارادایە، دیاردەیەك کە دەبێتە هۆی لاواز بوونی یەکیەتیی نەتەوەیی و هاوبەندی ویەکبوونی نەتەوەی لە کۆمارەکاندا. سنوورەکانی نێوان ئەم کۆمارانەیە کە میراتی بەجێ ماوی ئیستالینییە و نێوەڕۆکێکی دەستکردی هەیە. چ بگا بە خەڵکانێك کە لە یەك نەتەوەن بەڵام لە دابەشکردنێکی داسەپاوداو تەنانەت لە ناوچەیەکی جوغرافیایدا لە یەك جیا کراونەتەوە. ناوچەی فەرغانە کە لە رووی رەگەزی و کولتورییەوە پێکهاتەیەکی هەیە، لەنێوان کۆمارەکانی ئوزبەکستان تاجیکستان، قرقیزستاندا، دابەشکراوە. ئەو بەشەی کە وەبەر قرقیزستان کەوتووە واتە ویلایەتی "ئووش" لە سەردەمی مانێکی کۆندا ئوزبەکی تێدا ژیاون. پاش دابەشبوونی فەرغانە، کۆمەڵێکی زۆری قرقیزی لە کوێستانەکان بۆ نیشتەجێ بوون بەرەو ئەو ناوچەیە کۆچیان کرد، بەڵام بەهۆی کەم بوونی زەوی بۆ کێڵاندن، لە ساڵی ١٩٩٠ شەڕو پێکدادان هاتە ئاراوە کە ٣٢٠ کوژراویی لێکەوتەوە.[١] هۆکاریتر زمان بوو. بە دواى پێکهاتنی ئەم کۆمارانە، تورکیە بە پشتیوانی ئەمریکا هەوڵێکی بەربڵاوی دەستپێکرد تاکو بە ناوی "زمان" وەك کەرەستەیەکی سەرەکی بۆ خزین بۆ ناوچەکە کەڵك وەرگرێت و کۆمارەکانی ناوچەکە لە ژێر ناوی "پان تورکیزم"و "پان تورانیزم" ناسنامەیەکی تورکی پێ بداو لە دەوری تاقگەی ئانکارا کۆببنەوە.

هۆکاری سێهەم، کە خوازیاری پێدانی شوناس و یەکێتی نەتەوەیی بەم کۆمارانەن. گەڕانەوە بۆ چاوگە کولتوورییەکان وگەڕانەوە بۆ لاى ئیسلام و بیروباوەڕی ئیسلامییە.[٢]

هەڵبەت سیاسەتی رێژیمی کۆمۆنیستی سۆڤییەت نەك هەر لەسەر بنەمای رەدکردنەوەی نەتەوەکان بوو، بەڵکو بە دانانی پێکهاتێکی سیاسی کولتووری کۆکراوەی رووسی، هیچ کام

(١) ئەیگۆراتۆ، "گەیۆ ئاسیای ناڤین دەتەقێتەوە؟ وەرزنامەی توێژینەوەکانی ئاسیای نێوەڕاست و قەفقاز، ساڵی دووهەم، ژمارە یەك، هاوینی، ١٣٧٢، لاپەڕەی ١٩٧.

(٢) محەممەد تاهری "ئێران پردی ستراتیژیکی رۆژئاواو رۆژهەڵات: دانی رێگای هەوریشم، رۆژنامەی ئیتلاعات، ٧٥/٢/٢٠، لاپەڕەی ١٢.

لەم وڵاتانە دەرەتانی خۆدەرخستن، یان دەربڕینی کولتووری تایبەتی خۆیان نەبوون هەر چەندە ئیسلام هیچکاتێك ئاسیای ناڤین بەجێ نەهێشت.[1]

لە نەبوونی هەر جۆرە ئیدئولۆژیەکی پەسند کراوی دەوڵەتی، تاکە ڕێگای بەردەم خەڵك بۆ گەڕانەوە و پەیویست بوون بە ئایینەکان وەك یەکێك لە بەهێزترین چاوگی شوناسییە. لەم نێوەدا بێگۆمان ئیسلام بەشێکی جیا نەکراوەیە لە شوناسی کولتووری کۆمارەکانی ئاسیای ناڤین.

ب. پرۆسەی درۆستکردنی دەوڵەت

دەوڵەت گرینگترین هێزی ڕێخستنی هەر وڵاتێکە کە باسکی بەڕێوەبردنی ئەو هێزە "واتا حکوومەت"مافی پاوان کردنیو بەکارهێنانی هێزو بەڕیوە بردنی توندوتیژی هەیەو گرینگترین یاریزانی سیاسییە لە گۆڕەپانی سیاسەتە نێونەتەوەیەکانداو پردی پێوەندی نێونەتەوەییە لە نێوان کۆمەڵێك پرسی سیاسی، ئابووری و فەرهەنگی دەوڵەتەکان.

وڵاتە سەربەخۆ نوێیەکانی ئاسیای نێوەڕاست هیچکاتێك لە مێژووی سیاسی خۆیاندا خاوەنی قەوارەیەکی سیاسی سەربەخۆ بە واتای ئەمڕۆیی "دەوڵەتی نەتەوەیی" نەبوون. قۆناخەکانی پرۆسەی پێکهێنانی دەوڵەتیان تێ نەپەڕاندووە. ئەم کۆمارانە بە درێژایی ٧٤ ساڵ دەسەڵاتداری کۆمۆنیستەکان خاوەنی پێکهاتەکی سەربەخۆ نەبوون، بەڵکو لەسەر بنچینەی دابەش بوونی دەسەڵاتی سیاسیو بەرژەوەندی ناوەند و ستراکتۆرێکی سیاسی دەروەست بە ناوەند، کە خاوەنی سێ دامەزراوەیە، واتە پارلمان، حیزبی کۆمۆنیست و دەوڵەت[2] بووە، تێدا دامەزراوە، کە پاش هەرسهێنانی دەسەڵاتی سیاسی بە تەواوەتی لە دەستی رووسەکان، دانیشتوانی ئەم کۆمارانە و خەڵکانی خۆجێیی سەربە مسکۆ بوون، وەکو کەرەستەی جێبەجێ کردنی بڕیاراتی حاکمانی مسکۆ کاریان دەکردو زۆر جار بە هۆی خۆجێیی بوونی هێندێك لە ڕێبەران، ئەندێشە سەربەخۆو نەتەوەییەکان لەم وڵاتانەدا مانایەکی نەبوو.

دەسەڵاتی پاوانخوازانەی حیزبی کۆمۆنیست و ئیدئولۆژی زاڵ، بۆ هۆی ئەوە کە بنیاتە فەرمییە بەهێزەکانی، وەك پارلمان، یەکینە ئیدارییە ناوچەییەکان و بنیاتە نافەرمییەکانی

(١) مارینا ئەستپانینت، "ئیسلام و کۆمۆنیزم و سیاسەت" وەرزنامەی توێژینەوەی ئاسیای ناڤین و قەفقاز، ساڵی یەکەم، ژمارەی ٣، زستانی ١٣٧٢، لاپەڕەکانی ٢٨٩ـ ٢٨٨.

(٢) لێرە بە مانای هێزی جێبەجێکارە.

دەسەڵاتداری وەك: یەکیەتییەکان، سەندیکاکان و... . هتد وەکو بەڕێوەبەرانی بێ ئەملاو ئەولا بنو لە هێزو دەسەڵاتی پێویست بۆ بڕیاردان بێبەش بن. بە جۆرێك کە پارلمان لە ساڵدا دوو جار کۆبوونەوە پێکدەهێنا و نوێنەرانی مەجلیسی بڕیاردان تەنیا مۆری تەئیدیان لەسەر بڕیارەکان دەدا.[1]

کۆمارەکانی ناوچەی ئاسیای ناڤین کە هیچ ئامادەییەکیان لە راستای سەربەخۆیی بووندا نەبوو بە تەواوەتی لە بارودۆخی پێش هاتوو بێ ئاگا بوون. لە وەها کەشێکدا کومەڵێك لە ئەندامانی حیزبی کۆمونیستی زاڵ بەسەر ناوچەکە بە هۆی گۆران لە راو بیرکردنەوەیان، هەروەها ڕێکخستنی حیزبیان بە یارمەتی سیخورەکانی کا. گ. ب لە دەڤەرەکان، هێزەکانی نیشتەجێی رووسی لەو شوێنەو بە پشتیوانی مسکۆ، دەسەڵاتی خۆیان دەپاراست و مەحکەمیان دەکرد. ئەم بژاردانەی دەسەڵاتدار لەراستیدا هەمان میراتگرانی سیستمی کۆن بوون، کە زنجیرە شێوازی حیزبیان تێپەڕاندبوو. ئەوان پاش سەربەخۆیی، تەواوی دەسەڵاتیان قۆرخ کرد و تەنانەت لە دابەشکردنی دەسەڵات لە نێوان هێزە دژبەرە نەتەوەیەکاندا، وەکو دێموکراتو ئیسلامی کە زۆرینەیان بەرهەمی نەوەیی سەردەمی "گلاسنوستی گۆرباچۆف" بوون، سەرپێچیان کرد.

ئەمڕۆکە جگە لە ئاقایەف سەرۆك کۆماری قرقیزستان، (سەرۆکی پێشووی ئاکادیمی زانستە سیاسییەکان) کە لە دەرەوەی حیزبی کۆمۆنیست، دەسەڵاتی بە دەستەوە گرتبوو، ئەوە ڕێبەرانی دیکەی حیزبە کۆمونیستەکانی پێشوو بوون کە دەسەڵاتیان بە دەستەوەیە.

لەگەڵ هەموو ئەمانە ڕێبەرانی ئاسیای نێوەڕاست هێزی ئەوەیان نەبوو گۆڕانکارییە بنەڕەتییەکانی هەڵقولاو لەهەڵوەشانەوەی سۆڤییەت لەبەرچاو نەگرن. بوویە دیاریکردنی شوناسی نەتەوەیی نوێ و سەربەخۆ و گەڕان بۆ پێگەیەك لە بواری پێوەندییەکانی نێونەتەوەییدا کێشەیەکی نوێ بۆ ڕێبەرانی ئاسیای نێوەڕاست پێکهێنا.

لەم روانگەوە کۆمارەکانی ئاسیای ناڤین بۆ رێکو پێك کردنی پێکهاتەی فەرمی دەسەڵات هەوڵێکی نوێیان بۆ دانانی چوارچێوەی یاساییو چاکسازی دەستپێکرد. کە باشترنیان دانان و پەسند کردنی یاسای بنەڕەتی لەم کۆمارانەدا بوو.

(١) ئەکبەر حەسەن پوور و پێشوو، "نێوەرۆکی گۆڕانکاری لە ئاسیای ناوڤینو قەفقاز"، (تاران: ناوەندی توێژینەوەی سیاسیو نێونەتەوەیی وەزارەتی کاروباری دەرەوە، ساڵی ١٣٧٣)، لاپەڕەی ٤٠٣

هەڵبەت لەگەڵ ئەوەی کە پەسند کرانی یاسای بنەڕەتی نوێ لە کۆمارەکانی ئاسیای نێوەڕاستدا دامەزراوە، بەرفراوانی دەسەڵات، قەوارەییێکی نوێ بە خۆوە گرتبووەوە، بەڵام تەنیا، حکوومەتەکانی پێکهاتوو لە نوێنەرانی دیکتاتووری پرولتاریا بوون هەتاساڵی ١٩٩١ بە ناچاری دەبوایە ڕۆڵی دەوڵەتێکی سەربەخۆ بگێڕن. بە جۆرێك کە ئەوان بە جێگەی پشتگیری لە جیهانگەری کۆمۆنیزم لەگەڵ ئەرکی پارێزگاری لە بەرژەوەندی نەتەوەیی خۆیان بەرەوروو دەبن.

گوتاری دووهەم: نوێ کردنەوەیان مۆدرنیزە کردنی دەسەڵاتخوازی

دووهەمین شەپۆلی گۆڕانی سیاسی ڕێژیمەکانی ئاسیای ناوین کاتێك دەستی پێکرد کە ئەوان شێوازێکی نوێیان بۆ بەڕێوەبردنی کۆمارەکانیان پێشکەش کرد.

ئەوان گوتیان کە خۆیان دەتوانن وەڵامدەری داواکاری ڕێکخراوەکانی نێو کۆمەڵگای خۆیان بن، بۆ ئەم مەبەستە کۆمەڵێك ڕیفۆرمیان لەبەرچاو گرتبوو تاکو بەم شێوە ڕاوەستان لە کۆمەڵگادا لەنێو ببەن و لە ئەگەری شۆڕشی نێوخۆیی کەم بکەنەوە، بەم پێیە بە ئەنجامدانی وەها چاکسازییەك ڕەزامەندی گشتی وەدەست بێنن و پێش بە سیاسی بوونی خەڵك بگرن، هەتا بەم جۆرە پێگەی سیاسی وەها ڕێبەرانێك لە هەر چەشنە هەڕەشەیەك پارێزراو بێ.

خاڵەکانی جێگای ڕاوێژی چاکسازی دەکرا لە دوو شێوازی لە یەك جیاوازی کولتووری ـ ئابووریو بێنە ئاراوە. ستراتیژی وەها هەنگاوێگ، پاراستنی سەقامگیری سیاسی کۆمارەکان بوو کە بەشێوەی هاوکات دامرکاندنی ویستە گشتییەکان و کەم بوونەوەی دوژمنایەتی ئەوان لەگەڵ ڕێبەرانی لەخۆ دەگرت. بە زیاتر کۆبوونی وەها ڕێفورمێك بەسەر ناڤگەی هەڵسورانی ئابووری، کولتووری، سەرنجی خێرای کۆمەڵگای بۆ لای وەها بابەتگەلێك ڕادەکێشرا. کەواتە ڕێژیمەکانی ناوبراو سەرکەوتوو بوون و خۆیان وەکو پێشکەوتووخواز و پشتیوانانی بەرژەوەندی نەتەوەیی بناسێنن. لە بەرانبەردا، بەربەرەکانی ڕێژیمەکانی ئاماژە پێکراو لە بەرانبەر ڕێفورمی دێموکراتێکدا نەك هەر نەکەوتە بەر نارازایەتی بەلکو توانایی ئەوان لە بواری بەڕێوەی بردنی کۆمارەکانی خۆیاندا (بە ڕێکخستنێکی بەرتەسك) پتر دەبوو.

بەم شێوەیە، پلانی وەها چاکسازییەك دەیتوانی بژاردەکانی وڵاتانی ئاسیای نێوەڕاست وەکو "هاوپەیمانی دەسەڵاتخواز" کە لەپێناو سەقامگیری ناوچەدا هەوڵی خۆیان بەکار هێناوە، بیانناسێنن لە ڕووی مێژووییەوە گۆڕانی ڕێچکەی بژاردە سیاسییەکانی ئاسیای ناڤین لە دەیەی ٨٠ز، دەسپێکی نوێ بوو لە ناوچەکەو بۆ یەکەمجار ڕێبەرانی کۆمارەکانی ئاماژە پێکراو- بە

هۆی گلاسنوست و پروسترۆئیکای گۆرباچۆف ـ توانیان لە ناوەند دوور بکەونەوەو خۆیان وەکو پشتیوانانی بەرژەوەندی نەتەوەیی بناسێنن، بەم جۆرە پاساوی بدەن کە ئەم کانگایانە، تایبەتە بە نەتەوەکانی ئاسیای نێوەڕاستە[١].

لە بەرانبەردا ئەوان توانیان تاکو چالاکییەکانیان لە ڕاستای وەدیهێنانی خواستەکانی نەتەوەیی کە لەسەر بنەمای پێدانی کولتووری نەتەوەیی بوو جێبەجێ بکەن.

لە هەر کام لە کۆمارەکانی ئاسیای نێوەڕاستدا لەسەر مەسەلەی ڕێفورمی سیاسی سەرپۆشیان داناوە و هۆکارەکەش ئەوەیە کە، ڕێبەرانی ئەو کۆمارانە لەو بڕوایەدابوون کە لە هێنانەئارای ڕێفۆرمی دێموکراتیکدا، ئابووری پێگەیەکی تایبەت بە خۆی هەیە.

پاش هەرسهێنانی سۆڤییەت، ئاڵوگۆڕێکی گرینگی سیاسی لە گوازتنەوەی دەسەڵاتی تەشکیلاتیداو لە چوارچێوەی حیزبی کۆمونیستەوە بۆ دەزگاکانی دەوڵەتی ڕوویدا. هەرکام لە کۆمارەکان لە بازنەی وەها ئاڵوگۆڕێك دا، سەرۆك کۆمار وەکو سەرۆکی دەوڵەتی نوێ (پێشتر کەسی یەکەمی حیزبی کۆمۆنیست پێگەی سیاسی باشتری هەبوو)، کابینەی وەزیرانی (جێگری شوورای وەزیران)و کۆمیتەی ڕاوێژکارانی سەرۆك کۆمار وەکو ناوەندی سەرەکی بڕیاردانی کۆماری دیاریکران.[٢] هەڵەبەت وەها ئاڵوگۆڕێك ناکرێت ئێمە بە واتای دوورەپەرێزی لە ناوەندگەرایی بەردەوامی دەسەلاتی سیاسی لێکی بدەینەوە، بەڵام بە هەرحاڵ بژاردەی کۆمارەکان لە دەسەڵاتێکی زیاتر (لە بەراورد لەگەڵ هەر بڕگە لە بەڕێوبەرایەتی حیزبی کۆمۆنیست) بەهرەمەند بوون.

کۆمارەکان لە دەڤەری خۆیاندا هەموو سازمان و ڕێکخراوەیان بە تەواوی خستە ژێر ڕکێفی خۆیان. یاساکان لە هەر کۆمارێکدا بە پەسندی دوایین قۆناخی کۆمیتەی ڕاوێژکارانی کۆماری بە ئەنجام دەگەیشتو دەکەوتە قۆناخی جێبەجێ کردن.

(ئەم کۆمیتانە ١٠ هەتا ١٤ ئەندامیان هەیەو بە بەراوەرد لەگەڵ دەزگای بۆرۆکراسی پێشوو، کۆمیتەی ڕاوێژکارانی سەرۆك کۆمار ٢٠ لە سەد، بە پێی ڕاپورتی گەیشتوو کەمترن). لە هەر وڵاتێك کۆمیتەکان، چوارچێوەی سەرەکی سیاسەت دانانی ئاشکرا دەکرد.[٣]

(1) “marking Jtwithout mocsow”, Usnewand world raport, 5 April 1991

(2) Bss Brown,, Report on "political change in central Asia: Reform or Regression" the ussr, 12 malcgh 1991, pp. 18 - 21

(٣) هەمان چاوگ.

هەڵبەت دەسەڵاتی سیاسی لە حیزبی کۆمۆنیستدا گوازرایەوە بۆ دەوڵەت. بەڵام دەسەڵاتدارانی پێشوو جیا لە سەرەکۆماری قرقیزستان هێشتا هەر دەسەڵاتیان بە دەستەوە بوو لە ئاسیای ناڤیندا[١] وکەسی یەکەمی حیزبی کۆمۆنیست بوون و ئەمە زۆر ئاشکراو حاشاهەڵنەگرە. ئێستاش ٨٥ تاکو ٩٤٪ ئەندامانی حیزبی کۆمۆنیست لە ناوەندەکانی یاسادانانی کۆمارەکان دان .[٢] هەروەها ئەندامانی کۆمیتەی راوێژکارانی سەرۆك کۆماری‌و کۆمیسیۆنەکانی چاکسازی ئابووری هەر ئەندامانی پێشووی حیزبی کۆمۆنیستن.[٣] بە شێوەی گشتی هەڵکەوتووەکانی هەر کۆمارێك لە راستای جیا کردنەوەی پێوەندی نێوان ناوەندو دەورووبەر دەبوایە بە شێوەی فەرمی حیزبی کۆمۆنیستی خۆیان لە حیزبی کۆمۆنیستی یەکیەتیی گەلانی سۆڤییەت جیا بکەنەوە. (کۆتایی ساڵی ١٩٩١)و دواتر حوکمی تەکفیری حیزبی دەر بکەن (لانیکەم بواری ناو)و بە جیگای ئەوان رێکخراوەکانی خەڵکی دامەرزێنن. لە کاتێکدا بژارەی کۆمارەکان بواریان بۆ چاکسازی دەرەخساند ئۆگری کەمتریان لە مەڕ دەستێوەردانی هێزەکانی دەرەکی لە خۆنیشان دەدا.

رێبەرانی ئاسیای نێوەڕاست بە کردەوە نیشانیاندا کە لە بەرانبەر پرۆسەی دێموکراتێك زیاتر خۆراگرییان کردووە. بە جۆرێك کە بژاردەکانی ئاماژە پێکراو لەگەڵ گەشەسەندنی رێکخراوە سیاسییەکان بەرەوروو بوون.[٤] سەرەڕای پەسند کردنی یەکێك لە بەندەکانی یاسایی بنەڕەتی لەسەر پایەی لابردنی دەسەڵاتی سیاسی حیزبی کۆمۆنیست لە جووڵای ١٩٩١، رێبەرانی ئاماژە پێکراوە لە تومارو هاوکاری هەموو حیزبەکان خۆیان پاراست تەنیا ئێزنیان بە لێبراڵە سیاسییەکان دەدا چالاکی بکەن.

کۆنترۆڵی بەردەوامی دەوڵەت بەسەر کەرەستە پێوەندیدارە گشتییەکان، بوونە لەمپەر لە بەردووەم چالاکی گرووپە سیاسییە نافەرمییەکان.[٥] کۆنترۆڵی چروپر لەلایەن کۆمیتەی هەڵبژاردن

(١) عەسکەر ئاقایەف پێشتر سەرۆکی ئاکادیمی زانستە سیاسییەکان و جێگری شوورای باڵای قرقیزستان بووە

(٢) لە ساڵی ١٩٩٠، نزیکەی ٨٧ لە سەدی ئەندامانی شوورای باڵای قەزاقسان کۆمۆنیست بوون

(٣) بەم شێوازە، نزیکەی ٨٥٪ ئەندامانی ئوزبەکستان ٩٢٪ لە قرقیزستان، ٩٤٪ لە تورکمەنستان پێکیاندەهێنا.

(4)Mosa w news. 21 July 1991. P. 5

(5) Roland Danlreuther, “Creating News States In Central Asia”, ADEIPHI Eaoer, .No, 28s, March 1994, Pp, 45

(لەژێر رکێفی کۆمۆنیستەکان) لە پێوەندی لەگەڵ کاندیداتورەکانی سەرۆك کۆماری لە ساڵی ١٩٩٠داو لە قەڵەم خستنی هێندێك لە کاندیداتۆرەکان بە هۆی دژایەتی ئەوان لەگەڵ کۆمۆنیزم و[١] دانانی ئەم مەرجە کە هەر کەسێك خۆی بۆ پۆستی سەرۆك کۆماری بپاڵێوێ دەبێ بە هۆی شەست هەزار، یان سەد هەزار ئێمزا پەسند کرابێ،[٢] ئەوە نیشانەی گۆشارە تەشکیلاتییەکان بوون کە لەلایەن ئەو رێکخراوانەوە بەسەر کەشی سیاسی ناوەند وارريد کرابوون.

به هەرحاڵ، لەناوچوونی چاکسازی دێموکراتێك لە ئاسیای نێوەڕاست لەگەڵ دژکردەوەی توندی خەڵك بەرەوروو نەبوو [٣]و لەگەڵ دانانی هێندێك لە کاندیداتوورەکان، خەڵك لە هەڵبژاردنەکان بەشداریان کرد و بەم شێوازە هەڵبژاردن بەبێ هیچ توندوتیژییەك بەڕێوە چوو.[٤] لە راستیدا گرفتی سەرەکی رێکخراوە بەرهەڵستکارەکان بوون تاکو خەڵك، بۆ نموونە: لە ئوزبەکستان[٥] زۆربەی خەڵك لە ئاست پرسە سیاسییەکان بێ هیوا بوون[٦] کەواتە تێدەگەین تاکتێکی بژاردەکان لە پرۆسەی چاکسازی زیاتر لەسەر لایەنە کولتووری‌و ئابوورییەکان کۆ کرابووەوە، چاکسازی سیاسی پشتگوێ خرابوو. بەم هۆیە رێبەرانی خۆیان وەك پێشڕەوانی گەشەپێدانی نەتەوەیی دەناساند، ئەوان بە دامرکاندنی خەباتی سیاسی‌و دڵسارد کردنەوەی رێکخراوە سیاسییە دژبەرەکان وایان دەنواند کە هیچ هێزێك ناتوانێ حاشا لە رۆڵی ئەرێنی ئەوان بکات.[٧] رێگا چارەی سیاسی بژاردە کۆنەکانی ئاسیای

(١) بۆ وێنە، ئەو رێکخراوانە کە دژی کۆمونیزم بوون و پشت گوێ خران بریتی بوون لە حیزبی رستا خیزی تاجیکستان، حیزبی دێموکراتی قرقیزستان و حیزبی بیرلکی ئوزبەکستان.

چاو لە. Soviet News, 8 March, 1990 pp- 1-4 بکەن

(٢) کاندیدا تورەکانی سەرۆك کۆماری لە ئوزبەکستان و قرقیزستان دەبوایە بە هۆی کۆکردنەوەی سەد هەزار واژۆ پەسند بکرێن، کە چی ئەم ئەژمارە لە قرقیزستان کەم کرایەوە بۆ شەست هەزار واژۆ.

(3) Eastren Europe. News letter,vol. 5, "soviet central Asia: Forced coha bitation," no. 24, 2 Decmber 1991

(4) Radio Liberty Research Bulletin, 13 December 1990.

(5) "Eastren Eruoe Newe Lettr,Centra The Samarkand scenario" vol, 6. no, 21, 7June 1992

(6) Moscow news, 30 December 1990

(7) "central Asia Tndependence" Martha Bvillolcott, Foreign Affairs, Summer 192, p. 116.

نێوەڕاست بە پاڵپشتی چاکسازی لە یاسای بنچینەیی وڵات و بەڕێوەبردنی ریفراندۆم بووە، بە جۆرێك کە بە سەرنجدان بە دەسەڵاتی بەرزتری سەرکۆماری، سیستمی سیاسی لەسەر پایەی دەسەڵاتی تاکە کەسی بونیات نرابوو. بۆ وێنە، رێبەرانی ئەم وڵاتانە بەپێی بەڕێوەبردنی کۆمەڵێك ریفراندۆم لە ساڵی ١٩٩٥، ماوەی سەرۆك کۆماری خۆیان تا کۆتایی ساڵی ٢٠٠٠ درێژ کردەوە (سەرۆکەکانی ئوزبەکستان، قزاقستان، قرقیزستان) لە هێندێك شوێندا بینراوە کە ماوەی سەرۆك کۆماری زێدە بووە، یان هەتا هەتایی بووە. بە جۆرێك لە تاجیکستان بەپێی رێفراندومێك کە لە سپتامبری ١٩٩٩ بەڕێوە چوو، ماوەی سەرۆك کۆماری لە ٥ ساڵ بۆ ٧ ساڵ زیاد کراوە لە تورکمەنستان لەسەر داوای نوێنەری ریش سپییەکان، نیازئۆف، کرایە سەرۆك کۆماری هەتا هەتایی ئەمە بەو واتایەیە کە وڵاتانی ئاماژە پێکراو بە هۆی گەشە نەکردنی کولتووری سیاسی، سیستمی ناوەندی دەسەڵات بە توندنی لەژێر چاودێری سەرکۆماردا بووە.

گوتاری سێهەم: پرۆسەی چاکسازی فەرهەنگی

ریفۆرمی کولتووری بۆ خەڵکی ئاسیای نێوەڕاست لە گرینگییەکی تایبەت و سەرنجراکێش پشکدرابوو. بە جۆرێك کە لە زۆربەی خۆپێشاندانە گشتییەکاندا هەمیشە کێشەکانی وەك: زمان، نەتەوە، مەزهەب، وەك هێما نەتەوەییەکانی هەر کۆمارێك، لەبەر چاو گیراون. هەر بۆیە لە ساڵی ١٩٨٩دا، رێژیمەکانی ئاماژە پێکراو هەوڵیان دەدا هێندێك چاکسازی لەو بوارانەی ئاماژە پێکراو جێبەجێ بکەن هەتاکو بەو شێوەیە هێما نەتەوەییەکان سەرلەنوێ زیندوو بکەنەوە.

ناوەندی ژیاندنەوەی فەرهەنگی لە کۆمارەکانی ئاسیای ناوەندی بۆ ژیاندنەوەی سەرلە نوێی زمانە نەریتییەکانی خەڵك دەگەڕێتەوە. زمانی رووسی زیاتر لە ٧٤ ساڵ رۆڵی گرینگ و بەرچاوی هەبوو لە ژیانی کۆمەڵایەتی پەروەردە و بەکارهێنان و... . هەموو دەبوایە زمانی رووسی فێربن پێداگرتن لەسەر پەرەپێدانی دوو زمانی (خۆجێییو رووسی) بەتایبەتی بە دانانی خوێندنگای رووسی بووبە هۆکارێك تا نێوەی توێژی لاو لە فێر بوونی زمانی زگماکی بێبەش بن. لەو شۆێنانە کە بەستراوەی بە زمانی بێگانە دەتوانی وەکو چاوگی ئاڵۆز کردنی

کۆمەڵایەتی بە ئەژمار بێ.[1] بۆیە نارەزایەتی جەماوەری لەنێوان ساڵەکانی١٩٨٧ و ١٩٨٩ لەسەر ئەم پرسانە کۆ بوونەوە.[2] رووناکبیرانی خۆجێیی، گرووپە نافەرمی و رێکخراوە سیاسییەکانی هەر وڵاتێك لە هەوڵی بەکار هێنانی سەرلە نوێی زمانی زگماکی لە ژیانی کۆمەڵایەتی و بە فەرمی ناسینی لەنێو کۆمەڵگادا بوون.

داخوازی ئاماژە پێکراو لە زۆربەی خۆپێشاندانەکانی خەڵکی ئەم ناوچەیە بەرچاو دەکەوێ.[3] بوویە لە وەڵامی ئەم داخوازییە جەماورییە، تاکە رێگای گونجاو، یاسایی کردنی زمانی خۆجێیی ئەوان وەکو زمانی فەرمی کۆمارەکانیان بوو.

لە دوو کۆماری قەزاقستان و ئوزبەکستان، پلانی یاسایی بوونی زمانی خۆجێیی بۆ باسێکی زیاتر لە راگەیاندنەکاندا بڵاو کرایەوە[4]. هەڵبەت لە قرقیزستان پێشتر ئەندامانی ئاکادیمی زانستی رەخنەی توندیان لە بوونی وەها پلانێك گرتبوو[5]. بەڵام ئاقایەف لە کاتی بوون بە سەرۆك کۆمار بەڵێنیدابوو کە پێویستە خۆێندنی قرقیزی لەبەر چاو بگیرێ. کەواتە لە ئاگۆستی ١٩٨٩ تاکو دسامبری ١٩٩٠، هەر وڵاتێك یاسایەکیان لە پێوەندی لەگەڵ بایەخدان بە پرسە کۆمەڵایەتی و زمانی خۆجێییەکان دانابوو[6].

هەروەها لە ساڵەکانی دواییدا، ئایینی ئیسلام ببوو، جێگای سەرنج و بایەخدانی تایبەت کۆمارەکانی ناوبراو. پالاوتنە دژە ئایینییەکان لە نێوان ساڵی ١٩٨٠ (بە تایبەتی لە ئوزبەکستانو قەزاقستان) پاش روودانی دووهەمین شەپۆلی گۆڕانی هزری سیاسی، راگیرا. بە

---

(1) Helencarrere d, Encausse, the Decline of on Empire, cha pter one.

(2) Michael Kirkwood, Glasnost: the natioalguestionand soviet language policy, sovid studies vol. 43, no. 1. pp. 61 - 81

(3) Timnr kosaoglu uzbekstudents Demand uzbek Be Mede the Republican state ", longuge Rrporton the ussr, 23 February 1989, pp. 21. 22, and olso see Martha Brill , opcit, pp. 68 – 69."olcot perestrokain kaza khstan

(٤) یەکەمین پلانی پێش نووسی یاسایی کردنی زمانی قزاقی لە مانگی مایی ١٩٨٩و لە ئوزبەکستان لە جوولای ١٩٨٩ بڵاو کرایەوە.

سەردانی ئەم ژێدەرە بکەن:

Mbrill ollcot, perestroika in kaezkhstan opcitand see M. Kirkwood, opcit, p. 77

(5) Bess Brown, Kirgizia: stagnation Gire Wey Democratic Impulse Report on the ussr. 12 june 1990, p. 32.

(6) m. Brill olcott, Ibid

جۆرێك كە ڕێبەرانی ئەو وڵاتانە بە ئەركی خۆیان دەزانی ڕەزامەندیان هەبێ لە هەمبەر بە فەرمی ناسینی ئیسلام. لە ساڵی ١٩٨٩، بە شێوەی فەرمی[١] ئیزنیاندا بە دامەزاندنو كرانەوەی سەدان مزگەوت بۆ یەكەم جار، ڕێورەسمی ئایینی وەكو گرتنی ڕۆژوو لە مانگی ڕەمەزان بە شێوەی ئازاد و بە كردەوە گیرا[٢] مەلاو زانا ئایینییەكان ئیزنیان پێدرا كە دەوری خۆیان سەبارەت بە موسڵمانەكان بگێڕن.

زنجیرە بابەتێك لە ڕۆژنامە و گۆڤارە دەوڵەتییەكاندا بڵاو كرایەوە[٣] پێشنیارو بۆچوونەكانیان لە پێوەندی لەگەڵ ئاریشە كۆمەڵایەتی و ئەخلاقییەكان پێشكەش بكەن و تەنانەت مافی بەشداری یاسایی نوێنەرانیان لە كۆنگرەی كاندیداتۆرەكانی گەلی لە ساڵی ١٩٨٩و لە پارلمانی كۆماری لە ساڵی ١٩٩٠دا هەبێ[٤].

بەم شێوازە، ڕێژمەكانی ئاسیای ناوەندی بۆ بەدەستهێنانی پشتیوانی سیاسی خۆیان ناچار بوون تاكو لە ئیسلام كەڵكی سیاسی وەربگرن، بۆیە بانگهێشتی موفتییەكانیان كرد تاكو نائارامییە جۆربەجۆرەكان لە ناوچەكانی وەك ئاڵماتا وفەراغنەو دووشەنبە هێدی بكەنەوە[٥]. گۆڤارەی فەرمییەكانیش هاوكاری و پشتیوانی ئیسلامیان دەكرد بە جۆرێك خوازیاری هەنگاوی بە پەلە لە بەرانبەر خوو گرتن بە مادە سڕكەرەكان، ئەلكۆل، بێ ئەخلاقی، بەرتیل خواردن..... هتد بوون[٦] لە وەرچەرخانێكی بێ وێنەدا، بەرێوەبەرانی سیاسی پشتیوانیان لە

---

(١) زیاتر لە ٣٠٠ مزگەوت لە ئەفغانستان لە حاڵی دروستكردندا بوو و زیاتر لە ٢٧٥ مزگەوت لە ئاسیای ناوەندی كرانەوە.

سەردانی ئەم ژێدەرە بكرێ:

moscow news, 25 septamber 1990, p. 5

(2) J. critchlow Isiam in Public Life: con this Be soviet Uzbekistan?, Report on the ussr, 16 March, 1990,p. 23.

(3)) Ibid

(٤) لە ساڵی ١٩٨٩، لانیكەم چوار زانای ئایینی چوونە ناو كۆنگەرەی گەلەوە

(5) yaacor Ro, I, "the Islamic Jnfluence Nationlin soviet central Asia Ibid, and Oslo Paul Gobl, The Muftiion Moscow TV", report an The vssr, Aeril 26,1990, pp. 21-22.

(6) No. Usmanor, "useful points of collaboration uzbekstan quoted in j. crtichlow, "Islomin public life" opcit .p.24.

ئازادی سیاسی كرد[١]بە جۆرێك كە هێنانی قورئان لە ئێران و عەربستانی سعوودییەوە ئازاد كراو، بۆیەكەمجار ڕەزامەندیی خۆیان بۆ لەچاپدانی قورئان دەربڕی[٢]

بەم پێیە، وەها هەوڵێك بە مەبەستی كاناڵیزەو چاودێری هێزە ئیسلامییەكان لە پێناو دابین كردنی سەقامگیری لەوڵاتدا بوو. ڕێبەرانی ئەم وڵاتانە ناچار بوون تاكو لەگەڵ تەڤگەرە ئیسلامییەكان بە شێوەی فەرمی وتۆوێژی سیاسی بكەن و ئازادی زیاتر بە ئەوان بدرێ. تاكو لە كاتی پێویستدا پشتگیریان بكەن، هەروەك "كریت كلئو" كارناسی ناسراوی كێشەكانی ئاسیای ناڤین، ئاماژە دەكا:

ئەگەر ڕێژیمە كۆمارییەكان دەگەڵ ئیسلام ڕێكو سازاون، هێندێك لە مەلا ڕەسمییەكانیش دەگەڵ دەوڵەت ڕێككەوتوون[٣]

لایەنی‌دیكەی كە نەوەی نوێ دەبوایە سەرنجی پێبدا، چاكسازی یا پێداچوونەوە بە رابردووی مێژوویی (پێش‌و دوای شۆڕشی بلشویكی) ئاسیای ناوەندی بوو. بە جۆرێك بەرە بەرە سەرلەنوێ ئیزن بەم كۆمەڵگایە درا تاكو لە پێوندی لەگەڵ ڕابردووی مێژووی خۆیان ئاخاوتن بكەن. كەریم ئۆف و نەزیریانۆف هەر دووك دژایەتی خۆیان لە پێوەندی لەگەڵ تێكلاو بوونی ئاسیای نێوەڕاست لەگەڵ سۆڤییەت بە درێژایی دەسەڵاتی رووسەكان دەربڕیوە[٤]و هاوبەش بوونی جووتیارانییان بردە ژێر پرسیارەوە.[٥] كۆمەڵێك لەو ڕێبەرانەی ئەو سەردەمە لە لایەن دەسەڵاتەوە ڕێزیان لێ نەدەگیرا[٦] ڕێبەرانی دیكەی وكوو خان كیساری تاسمۆف، یوزان حاجیو شێخ عەلی مایتیفیش وەبەر ئەم لوتفە كەوتن. ڕێبەری كۆمارەكان تەنانەت پێیان لەو زیاتر درێژ كردو كۆمەڵێك ئیمكاناتی فێركاری و لێكۆڵینەوەیان بۆ ئەم مەبەستە تەرخان كرد[٧]هەروەها هەنگاوگەلی خێرا لە پێوەندی دەگەڵ دژایەتی ڕووسی، گۆڕینی ناویی شارەكانو هیماكان، پێكەرەكان و هی... جێبەجێ كرا[٨]هەروەها بژاردە سیاسییەكانی ئاسیای نیوەڕاست

---

(1) J. critchlow Isiam in Public Life: con this Be soviet Uzbekistan?, Report on the ussr, 16 March, 1990,p. 23

(2) Ibid

(3) "Soviet News", 8 July 1990, P.7.

(4) J. Chritchlow, "Islam in Pilbic life… Opcit, P.25.

(5) "Soviet News", 22 march 1990, P.7.

(6) News week, 16 july 1991, p. 51.

(7) CaRISLE, Opcit.

(8) J. Chritchlow uzbebistan: wgatever Heppenedto Marxism? Report on The ussr march, 1991, pp. 17 – 20.

بە جۆرێك خۆیان دەنواند كە خوازیاری چاكسازی نەتەوەیین. هەڵبەتە ترسی ئەوە هەبوو كە رادەی ویستە نەتەوەییەكان لە رادەبەدەر زیاتر بێ، بەڵام رێبەرانی ئاماژە پێكراو وایان دەنواند كە خۆیان وەكو قارەمانی كولتوری نەتەوەییو پشتیوانی گەشەپێدانی نەتەوەیی بناسێنن تاكو كۆنترۆلی كاروبارو پرۆسەی سیاسی وڵاتی خۆیان بگرنە دەست.

١ ـ ٣. دەركەوتنی ناسیونالیزم.

دەركەوتنی ناسیونالیزم لە نێوان كەمینەكاندا دەتوانرێ وەكو یەكێك لە ئاخێزگە گرینگەكانی شلەژانی سیاسی لە هەر وڵاتێكدا بە ئەژمار بێ. هاتنی ناسیونالیزم لە هەركام لە وڵاتانی سۆڤییەتی پێشوو پێشاندەری تێكشكانی سیاسەتی نەتەوەكان لەم وڵاتەدا بوو، لەگەڵ تەقلای بەربلاویی حكومەتی ناوەندی لەسەر دانانی پێناسێكی تاك،[1] ناكۆكییە ئەتنیكییەكان بە شێوەكی لە رادەبەدەر زیاتر بووەو پێكهاتەی فیدراڵی كۆمەڵگای سۆڤییەتی دابوو بەر رەخنە.

هەروەها بزووتنەوە نەتەوەییەكان، رۆڵی سەرەكیان لە وەلانانی بژاردەكانی حیزبی كۆمۆنیست لە هەر وڵاتێكدا هەبوو. بە جۆرێك هێزە نەتەوەخوازەكان لە گورجستان، مۆڵداڤیو كۆمارەكانی باڵتیك پێش هەرەسهێنانی سۆڤییەت، وەها بارودوخێكیان هەبوو. هاتنی ناسیونالیزم بۆ ناوچەكە دەیتوانی وەك گۆنجاوترین هۆكاری لاوازبوونی رژێمەكانی ناوچەكە بە ئەژمار بێ. بەڵام دژكردەوەی ئاسیای نێوەڕاست(جگە لە تاجیكستان) نەك هەر ئامانجێكی وایان نەگرتە پێش بەلكو دژكردەوەی ئەوان لە بەرانبەر پرۆسترۆیكا گلاسنوست لە چەندین لاوە جێگای شرۆڤە و پرسیارە. یەكەم بەلەبەرچاو گرتنی ئەوە كە ناوچەكە لە رووی ئابوورییەوە بێبەش كرابوو، كە واتە بۆچی تەنگژە سیاسیو كۆمەڵایەتییەكان پێك نەهاتووە؟ دووهەم، بۆچی لەگەڵ ئەوەی كە خەڵكی ئاسیای نێوەڕاست لە رووی سیاسی وە دەروەستییەكی ئیدئۆلۆژی كەمیان لە بەرانبەر حیزبی كۆمۆنیستدا هەبووە؟، بەڵام هەموو جارە بژاردەكانی كۆمۆنیست دەسەڵاتیان بەسەر ئەوانەوە بووە؟ سێهەم، بۆچی بە سەرنجدان بەوەی كە زۆرترین جووڵانەوەی نەتەوەخوازی لە رووی كۆمەڵایەتییەوە لە ئاسیای ناڤین سەریهەڵداوە؟ بەڵام وەها بزووتنەوە گەلێك لە ئاستێكی لاوازدا كاریان كردووە؟ لە وڵامی ئەم پرسیارانەدا دەتوانین بەم

(1) Graham Fuller, centeal Asia The guest for Identity Current History. Vol. 93, no. 582. April 1994. p. 196 .

شێوەیە پاساوی بكەین كە ناسیونالیزمی ئاسیای نێوەڕاست وەكو مەترسییەكی بەهێز بە ئەژمار نەهاتووەو هەر ئەمە بۆتە هۆی سەقامگیری سیاسی لەم كۆمارانە بە جۆرێك كە بارودۆخ بۆ پاراستنی بژاردەكانی حیزبی كۆمۆنیست و دەسەڵاتی سیاسی ئەوان بۆ بەڕێوەبردنی كاروبار دابینكراوە. لە شرۆڤەی ئەم بابەتەدا دەتوانین پێداگری لەسەر سێ كاراكتێری ئەم یارییە واتە دەوڵەت (حیزبی كۆمۆنیست)، تەڤگەرە دژبەرەكان (گرووپە نافەرمییەكان كە پێش دارمانی سۆڤییەت پێكهاتن)و خەڵك بكەین. لەم پێوەندییەدا رەنگە بۆ جیا كردنەوەی سیستمی سیاسی ـ كۆمەڵایەتی بە سێ لێكدانەوەی كاتی قابیل بین. سەرەتا، قەیرانی ئابووری وەك گرینگترین لێكدانەوەی كاتی بە ئەژمار هاتووە، ئەگەر سیستمێكی ئابووری بە هێنانە دی زۆرترین خواستەكانی پێویستی خەڵك سەرنەكەوێت، سرووشتییە كە دژكردەوەو رەنگدانەوەی خەڵك لە ئاست وەها سیستمو رێبەرانێكدا نگەتیڤ دەبێت. دووهەم، لە ناخی وەها سیستمێكدا نارەزایەتی گەلێك- بەتایبەتی لە نێوان پۆلێنی روناكبیر- دەردەكەوێت كە خوازیاری گۆڕانكاریی بنەڕەتی دەبن. كەوابوو ئەم پۆلێنبەندییە بە سەرنجدان بەهێزی ئیدئولۆژیك و توانای رێكخستنی خۆیان، تاكو بە دندانی رابوونی جەماوەری و دروستكردنی ناكۆكییە كۆمەڵایەتییەكان، هەڕەشە لە دەوڵەت بكەن سێهەم، كاركردی رێژیم دەكەوێتە بەرباس. بڕیاردانی لاوازی دەوڵەتیو ناكارامەیی لە كاروبار دەتوانرێ هۆی سەرەكی سەرهەڵدانی قەیرانی كۆمەڵایەتی بێ. خەڵكی موسڵمانی ئەم ناوچەیە و ناقایلی ئەوان لە جۆری گەشەسەندنی نەتەوەیی لە سۆڤییەت و پێوەندی بەردەوامی ئەوان بە كولتووری غەیرە كۆمۆنیستی وەكو گۆنجاوترین چاوگی بزووتنەوەی نەتەوەخوازی بە ئەژمار هاتوون. بە هاتنی پرۆسترۆیكا (ئابووری ئاسیای ناوەندی بەرەو لەناوچوونێكی قورس چوو)و لە گلاسنۆستیشدا (ئازادی زیاتری بۆ باس لەسەر كێشەكانی ناوچەكە) كێشە كۆمەڵایەتییەكان پتر بوو. هەر بۆیە وا لە لێكنادرێتەوە كە كێشەكانی بەدی هاتووی لە نێوان كۆمەڵگاو دەوڵەتە، بەلكو پێكدادانەكانی ئاماژە پێكراو زیاتر لەنێوان گرووپە كۆمەڵایەتییە ركەبەرەكان بووە.

بەرنگاری خەڵكی ئاسیای ناڤین لە بەرانبەر دەسەڵاتی رووسەكاندا پیشاندەری تامەزرۆییێكی زۆری ئەوان بە كولتووری نەریتی خۆیان (لە بواری گرێدراویان بە هێندێك بەهای كۆمەڵایەتی)و بە نیشانەی بوارێكی گرینگی وەدی هاتوو بۆ بزاوتە ناسیۆنالیستی یەكانیانە، نارەزایەتیی جەماوەری لە جۆری گەشەسەندنی كۆمەڵایەتی سۆڤییەت بووە هۆكارێك تا حەشیمەتی خۆجێیی

لە رووی کۆمەڵایەتییەوە تێك بروخێن بە جۆرێك کە دەرەتانی ئەوەیان نەبێ بتوانن ناسیۆنالیزمێك کە لەناخیاندا پاراستوویانە، بیانهەوێت لە چوارچێوەی جووڵانەوەکی سیاسی دەری ببرن. لە کاتێکدا ئازادی گلاسنۆست دەرفەتێکی نوێی رەخساند هەتا لەسەر خواستەکانی ناسیۆنالیستی خۆیان پێداگری بکەن. بۆ خەڵکی ئاسیای نێوەڕاست پرسگەلێك وەکو زمان، ئایین و پێشکەوتنە مێژووییە یەکان لە گرینگییەکی تایبەتی بەهەرەمەند بوو بە جۆرێك کە تەنانەت ئامادە بوون چاوپۆشی لە گۆڕینی سیاسەتی فەرمانڕەوایی خۆیان بکەن بەڵام پێگە لە دەست نەدەن تەنیا لە تاجیکستان رواڵەتی مەسەڵەکە جیاوازی هەبووو هێرشی ناسیۆنالیزمەکان بە شێوەی راستەوخۆ دژی رێژیمی دەسەڵاتدار کۆببوونەوە.

دژایەتی کۆمەڵایەتی خەڵکی تاجیکستان لە چوارچێوەی خۆپێشاندانی گشتی، پتەو بوونی بزاڤە دژبەرەکانی‌و گرینگتر لە هەمووان رادیکالیزە بوونی ئیسلام و بەرجەستە بوونی بە شێوەیەکی جێگای سەرنج دژایەتی لەگەڵ بژاردەکانی تاجیکی کردبووە ئامانج. چاوگی سەرەکی ئەم ناکوکییە کۆمەڵایەتییە لە کارکردی خراپی حکوومەتی تاجیکستان (پێش تێکرووخانی سۆڤییەت) کورت دەبێتەوە. بژاردەکانی دیکەی سیاسی کۆمارەکانی ئاسیای نێوەڕاست (ئوزبەکستان، تورکمەنستان، قرقیزستان و قەزاقستان) لە بەربەرەکانی کە لەگەڵ ئەم ناکۆکییە کۆمەڵایەتییە، لە راستای گۆڕانی رێچکەی سیاسی ـ کادری خۆیان (٩٠ ـ ١٩٨٩)، هێندێك چاکسازیان لە بواری ئابووری، هەروەها لە بواری کولتووری دەستپێکرد. لە راستیدا، وەها کردەوە گەلێك بووە هۆکارێك تاکو مەترسی بەهێزی دژمنایەتی کۆمەڵایەتی لەنێو بچێت و بژاردەکان لە هەر چەشنە مەترسییەك پارێزراو بن.

لەلایەکی‌ترەوە، رێبەرانی ئەم وڵاتە بڕیاریاندا تاکو لە حکوومەتی ناوەندی دوور بکەونەوە و لەلایەن جەماوەرەوە پێشتیوانیان لێ بکرێ. بۆ ئەم مەبەستە هەر ئەوەندە بەس بوو کە ئەوان لەگەڵ سیاسەتی دژی ئایینی ناوەند و چاودێری چروپڕی ناوەند بەسەر سەرچاوە سرووشتییەکانی وڵاتانی خۆیان و چالاکییە ئابوورییەکان دژایەتی بکەن. هەر بۆیە بە گۆڕانی خواستی سیاسی نەتەوەیی نوێ بۆ بەدەستهێنانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابووری، ئەوان توانیان دژمنایەتی گشتی لە درێژ ماوە بە دژی حکوومەتی ناوەندی بورووژێنن و لە کورت ماوەدا لە پشتیوانی گشتی بەهەرەمەند بن.

بەم پێیە، رێبەرانی ئاسیای ناڤین (جگە لە مەحکەم ئووف سەرۆك کۆماری تاجیکستان) بە گرتنی پێشی وەها سیاسەتێك دژمنایەتی گشتی کۆنترۆڵ بکاو ئەوەی لە دژی حکوومەتی ناوەندی بە کار بێنن. لەگەڵ ئەوەیشدا بە دەستپێکردنی کۆمەڵێك چاکسازی کولتووری ـ ئابووری خۆیان وەك پشتیوانی نەتەوەیی ناساند. جیا لەوە، بە دوای وەها رێفورمێکدا چوون دەیتوانی بواری بۆ سەقامگیری سیاسی هەر کۆمارێ دابینبکاو دژ کردەوەی گرووپە بەرهەڵستکارەکان هەڵبوەشێنێتەوە. بەم شێوازە رێبەری وڵات، ئیتر کەسێکی دژی کۆمار و دژی نەتەوە لەقەڵەم نەدەدرا بەڵکو کەسێکە کە پشتیوانی کۆمارو وڵاتە.

لە راستیدا، چاکسازییە گرینگە کولتووری و ئابوورییەکان هێزێکی ئەوتۆی پێدان کە لە بەرانبەر رێفۆرمی سیاسیدا بەربەرێکانە بکاو ببنە هۆکاری سەقامگیری سیاسی ناوچەکە. بۆیە رێبەرانی پێشووی حیزبی کۆمۆنیست بە گرتنە پێشی وەها سیاسەتێك توانیان دەسەڵاتی خۆیان بەسەر تەشکیلاتی سیاسی بپارێزن. رێکخراوی دژبەر، لە کۆمارەکاندا هەبوون و هەن بەڵام لە چالاکی سیاسی‌و هەڵبژاردنەکاندا سەرکەوتنی بەرچاویان بەدەست نەهێنا. چاودێری بەردەوامی حکوومەت بەسەر پرۆسەی سیاسی‌و پەرەگرتنی کەرستەی پێوەندییە گشتییەکان لە ناوەوەی کۆمارەکاندا بووە هۆی دابەزینی کارتێکەری هێزە بەرهەڵستکارەکان و پتەو بوونی پێگەی سیاسی بژاردە کۆنەکانی ئاسیای نێوەڕاست.

گوتاری چوارەم: تێڕوانین لە رێفۆرمی ئابووری

پاشکەوتووی ئابووری لە ئاسیای ناوەندیدا و کاریگەری لەسەر بیاڤە کۆمەڵایەتیکاندا، هۆکاری سەرەکی شۆڕشە کۆمەڵایەتییەکان لەناوچەکەدا بوو. بۆیە بابەتێکی گرینگتر کە بژاردەکان دەبوایە سەرنجیان پێ‌بدایە پرسی چاکسازی ئابووری بوو سێ بابەتی سەرەکی ئەم پرۆسەیە بریتی بوون لە: بەدەستهێنانی هەموو چالاکییە ئابوورییەکانی ناوەوەی سنوورەکانی خۆیان (دەسەڵاتداری ئابووری)، چاکسازی ئیستراتیژیك بە مەبەستی دابەزاندنی کارتێکەری ناکارای چین و توێژەکانی کۆمەڵگا، سەرمایە دانانی نوێ بە مەبەستی لەناو بردنی ئاریشە کۆمەڵایەتییەکان واتە بێکاری، پێشکەوتن لە کاروباری ئاماژە پێکراوە یارمەتی بە سەقامگیری سیاسی لە درێژە ماوەدا. هەڵبەت لە کورت ماوەیشدا، بە دوادا چوونی فەرمانڕەوایی ئابووری لە بازنەی ناخۆیی دەرەتانی بە بژاردەکانی ئاماژە پێکراو دا تاکو حکوومەتی ناوەندی لەو پاشکەتنە بەرپرسیار بناسێنن‌و تاوانەکە لە خۆیان دوور بخەنەوە.

چاوگی ئابووری ئەم دژمنایەتییە (لەلایەن خەڵكو بژاردەكان) بە دژی ناوەند، زیاتر بە هۆی پێوەندی چەوسانەوەی ئابووری بوو كە دەسەڵاتدارانی حاكم بۆ ماوەی هەفتا ساڵ بەڕێوەیان برد. ئامانجی مسكۆ، كەڵك وەرگرتن لە سەرچاوە سرووشتییەكان و بەڕێوەبردنی كۆمارەكانی ئاسیای ناوەندی بوو. زیاتر لە ٩٠٪ی سەرمایەدارە پێشەسازییەكانی ناوچەكە لەژێر كۆنترۆڵی ناوەندا بوون[1]. جگە لە تەرخانكردنی سەرمایەدانانی گەورە لە پێناو مەترسی ئاماژە پێكراو، تەرخانكردنی بودجەی نێوخۆی كۆمارەكان زۆر لەوە كەمتر بوو.[2] بایەخی لە رادەبەدەر بە ناوەند (كۆبوونی پێوەندی دەروونی نێوان وەزارەتەكانی ناوەندی) ببوە هۆی بێ ئاگا بوون لە ویستە نێوخۆییەكانی ناوچەكە، بە جۆرێك ئاكامێكی خراپی لە ئاسیای ناوەندیدا بەجێ هێشت كە دەتوانین ئاماژە بە ناكارامەیی بەرهەمهێنان لە بواری ئابووریو هاندان لە رووی كۆمەڵایەتی و بارودۆخی نالەباری سرووشتی بكەین وەزارەتەكانی بەستراوە بە پێشەسازی بە دستێوەردانی نابەجێ لە پێوەندی لە گەڵ كرێكارانی دەرەكی بارودۆخی بۆ گەشەسەندنی خراپی پێوەندییە قەومییەكان پێكهێنا. هەروەها خۆراگری ئەوان لە بەرانبەر سەرمایە گوزاری زیاتر تێك دەرانە بوو. بۆ ئەو جۆرە كردەوانە دەتوانین ئاماژە بە سەپاندنی بڕیاری نارەوای پێشخستنی دروێنە كردن، بێكەڵك راگرتنی زەویو ئاو، هاندانی خەڵك بۆ كەڵك وەرگرتنی خراپ لە كوودە كیمیاییەكان بكەین.

بژاردە نوێیەكانی ئاسیای نێوەڕاست زۆر كەمتر لە باب و باپیرانیان، وەها بارودۆخێكیان قەبووڵدەكرد. بۆ وێنە، كاتێك "نەزەر بایۆف" لە ژووئیەی ١٩٨٩دا وەك یەكەمین كەسی حیزب دەركەوت زیاتر هێڵی گۆرباچۆفی لەنێو پرۆستڕویكادا رەنگی دایەوە. وتەكانی ناوبراو لە كۆبوونەوەی بەرزی كۆماریدا زیاتر لەسەر بوونی كێشە كۆمەڵایەتییەكانی ناوچەكە وەك بێكاری، شوێنی ژیان و بارودۆخی نالەباری لەش ساغی بوو. بۆ لابردنی ئەمانە دەبوایە پلانگەلێكی درێژ ماوە جێبەجێ بكرایە.[3]

لە بەرانبەردا ناوبراو سەرقاڵی پەرەپێدانی بیروباوەڕێك بوو كە بریتی بوو لە سیاسەتە سەرەكییەكانی. ناوبراو پێشكەتنی گوزەرانی كۆمەڵایەتیو بەرهەمهێنانی ئابووری لە ریزی

(1) M. Rywkin, opcit, chapter Four
(2) Donna BagryOutscde Moscow: powe, politicsand Budgetary policy in the soviet Republics, Columbia university press, 1987, p. 119 .
(3) Bess Brown, nursultan nazarbayevof Kazakhstan, opoit, p. 11."

باش كردنی گوزەرانی خەڵكی ئەو كۆمەڵگایەی لەقەڵەم دەدا.[1] بەهەرحاڵ ئامانجەكانی نەزەر بایەف زیاتر لەژێر كۆنترۆڵ دەرهێنانی سەرچاوەكان و پێشەسازییەكانی هەركام لە كۆمارەكاندا بوو، ئەمە دەرخەری ئەوەبوو كە بزوێنەرانی سەرەكی گەشەی بەڕێوەبەری لە هەر كۆمارێكدا لە ناوخۆیی دەسەڵات سەرچاوە دەگرێ.

وەها بیروبۆچوونێك لە لێكدانەوەیی دەرهەستی كەریم ئۆف و ئاقایەفیشدا، لەسەر بەدەست هێنانی دەسەڵاتی سیاسیدا هەبوو.[2] لە كاتێكدا سەرلەنوێ وتوێژەكان لە پێوەندی لەگەڵ یەكگرتنی فیدارڵی (١٩٩٠ـ ١٩٩١) پێكدەهات (واتە هێندێك پێش جیابوونەوەی سۆڤییەت) رێبەرانی ئاسیای نێوەڕاست بە روونی لە پێوەندی لەگەڵ سەربەخۆیی كۆمارەكانی خۆیان بە هۆی بەستراوەییەكی زۆری ئابووری بە سۆڤییەت رد دەكردنەوە. بە جێی ئەوە، ئەوەی كە ویستی ئەوان بوو واتە كۆتایی هێنان بە تالان بردنی ئابووری و جێگر كردنی پێوەندی دوولایەنە لە بارەتەقای دانی نرخەكان، (بە مەبەستی كەڵك وەرگرتن لە نرخەكانی ئەوان) حكوومەتی ناوەندی دەتوانێت چاودێرییەكی زۆرتر بەسەر ولاتانی ئاماژە پێكراودا بكا.[3]

بە دوای وەها ئامانجێك، هەركام لە كۆمارەكانی ئاسیای نێوەڕاست (بەرابەر لەگەڵ كۆمارەكانی دیكەی سۆڤییەت) رێچكەی سیاسی، ئابووری خۆیان لە ساڵی ١٩٩٠ بلاو كردەوە.[4] دەسەلاتداری سیاسی، لە پێوەندی لەگەڵ خاوەندارییەتیو چاودێری بەسەر سەرچاوەكان (گشت سەرچاوە سرووشتیو سەرمایە دانەرە پیشەییەكانی نێوخۆی كۆمار) لە بەرانبەر داواكاری مافی بڕیاردان لە پێوەندی لەگەڵ هەڵبژاردنی سیستەمە كۆمەڵایەتیو

(1) Brill olcott ."perestroika in Kazakhstan", , opcit
(٢) كەریم ئۆف و ئاقایەف رازی بوون بە داهاتووی یەكیەتی سۆڤییەت لە چوارچێوەی كۆنفدراسیۆنێكی سیاسی پێكهاتوو لە كیانی سەربەخۆ. هەر دوو لەو بڕوایەدا بوون كە بەستراوە بوونیان بۆماوەی ٧ دەیە بە سۆڤییەت (ناوەند) بۆ ئەوان قازانجی نەبوو لە شوێنێك كەریم ئۆف ئاماژە دەكا كە بۆچی دەبێ نرخی لۆكە مسكۆ دیاری بكاتو … .
J. critchlow, "Uzbeks look ad Gorbachevs union", op cit, p. 21.
(3) J. critchlow, , opcit ."uzbeks Baching offties With centre
(٤) ئوزبەكستان لە ١٢ سپتامبری ١٩٩٠، توركمەنستان لە ١٦ سپتامبری ١٩٩٠، تاجیكستان لە ١٨ ئوكتۆبری ١٩٩٠، قرقیزستان ٢٤، ئوكتۆبری ١٩٩٠و قەزاقستان ٢٥ ئوكتوبری ١٩٩٠.

سیاسییەکانداکرا.(١) لە کاتێکدا وەها بۆچوونگەلێك لە لایەن دەسەڵاتدارانەوە زیاتر بە شێوەی تیۆری دەگوترا. بەڵام بەهەرحاڵ ئەمە یەکەمین هەنگاو بوو کە بۆ بەدەستهێنانی کۆنترۆلی ئابووری وڵاتانی ئاماژە پێکراو هەڵێنرا. هەروەها ڕێژێمەکانی ئاماژە پێکراو لە ماوەی وتوێژەکانیان لە بارەی یەککگرتنی فیدراڵی (١٩٩٠ ـ١٩٩١) دەیانتوانی بڕیاری سەرسوڕهێنەری خۆیان لەسەر بەرگریکردن لە بەرانبەر چاودێری ناوەند رابەگەیەنن. پاساوەکانی ئەوان دەیتوانی لە سەر بنەمای پەرەدان بە گوشارە گشتییەکان لە ناوەوەی کۆمەڵگای خۆیان بێتە ئاراوە، هەر بۆیە کۆمارەکانی قەزاقستان و ئۆزبەکستان وەها پلانێکیان ڕەت کردەوەو زیاتر خوازیاری گرینگیدان بە لایەنی ئابووری بوون(٢).

ئاقایەف، نەزەبایەف و کەریم ئۆف، هەرکام یەك بە دوای یەك لە پێوەندی دەگەڵ بەرەنگاری گۆرباچۆف بۆ دانی کۆنترۆلی سیاسی بەسەر کۆمارەکانی ئاماژە پێکراودا وەبەر لۆمەیاندا. تەنانەت تاکو پێش سەربەخۆیی ڕاستەقینەی ئاسیای ناڤین، ئەم ڕێژێمانە سیاسەتی سەربەخۆیی خوازیان درێژە پێدا. چوونە سەری نرخی خواردەمەنییەکان.(٣) دابەزینی بەرهەمێنانی لۆکە لە ئوزبەکستان، (٤) زیادە بوونی کۆچی رووسەکان.(٥)و ڕەخنەی نەزەر بایەف لە گۆرباچۆف بۆ پشت گوێ خستنی پلانی ٥٠٠ ڕۆژەی "یالنسکی"(٦) بوونە هۆکاری کێشە و گرفتی بۆ کۆنترولی ناوەند.

بێگومان دەبوایە بۆ گەشەپێدانی ناوچەکان زیاتر گرینگی بە کۆمارەکان بدرایە. پێشتر هەر کۆمارێك کۆمیتەگەلێکی تایبەتی بۆ نوێژەن کردنەوەی سەرلەنوێ ئابووری پێکهێنا بووو لانیکەم لەم بوارەدا سێ ڕێکخراو بە دوای یاسای کردنی خاوەنداریەتی تاییبەتی خۆیان بوون. قەزاقستان، یەکەمین بانکی تایبەتی بە مەبەستی دابینکردنی لایەنی ماڵی پرۆژە بازرگانییەکانی ناوچەکە دروستکرد.(٧) بەم شێوەیە ڕێبەرانی ئاسیای ناڤین بە شێوەیەکی

(1) Moscow news, 23 november 1990. p. 7.
(2) J. critchlow “Uzbeks looksad Gorbache,v unian Ideas”, Report on the ussr Imarch 1997 Pp. 20 – 25
(3) Mark Rhodes “Food supply in the ussr”, Report in the ussr. 110. ctober 1991, p. 15.
(4) Moscow News, 22 march 1991, p. 6.
(5) J. crtichlow, “Uzbeks Demand Haltto Russinn In Migration” Report on the ussr, 2 march 1990, Pp. 18 – 19.
(6) Bss Brown, nursultan Nazarbayev of Kazakhstan op cit, p. 12.
(7) J. critchiow, “Political changes in cenral Asia” J. critchiow

بەرچاو هەم لە ناوەوە و هەم لە دەرەوە وەکو ئۆگرانی گەشەی ئابوورییەکی سەربەخۆ وڵات لە قەڵەم دەدران.

لە پێناوی هەوڵدان بۆ سەربەخۆیی ئابووری، ڕێژیمەکانی ئاماژە پێکراو دەبوایە کۆمەڵێك کار بۆ پێشخستنی پێگەی ئابووری خۆیان و کەمکردنەوەی ڕادەی ناڕەزایەتی گشتی جێبەجێ بکەن. ئەم کردەوانە دوو جۆر بوون: یەکەم هەوڵدان بە مەبەستی جێگرکردنی پێگەی ئابووری لە ناوخۆی وڵات، دووهەم: ڕاکێشانی سەرمایەی نوێ بە مەبەستی لابردنی ئارێشەی بێکاریو پەرە نەگرتوویی ئابووری.

یەکەمین هەنگاوی سەرەکی لەم بوارەدا، واژۆی پەیمانی هەڤکاری ئابووری لەنێوان پێنج کۆماری ئاسیای ناڤین بە مەبەستی پشتگیری لە دابەشکردنی کەڵ و پەل لەناوچەکەدا بوو.(١) وەها پەیمانێك (لە بواری بەرێکردنی مەوادی خواردەمەنی) بۆ کۆمارەکانی ئاسیای نێوەڕاست دڵنیا بوون لەوی کە زۆر باشتر لە کۆمارەکانی ئەوروپایی، سۆڤییەت دەتوانێ وەها کارێك جێبەجێ بکەن.(٢) لە لایەکی دیکەوە ئیمکانی بەستنی گرێبەستەکان، پەیماننامەکانی دوو لایەنە لەگەڵ وڵاتانی دیکەی سۆڤییەت لە ئارا دابوو.(٣)

لانیکەم کۆمارەکانی قەزاقستان، قرقیزستان و ئوزبەکستان هەنگاوگەلێکیان لە پێناو کەمکردنەوەی کارتێکری ناکارایی سیستم بەجێ گیاند. (هێندێ کاری باش کران بۆ وێنە یارمەتی دانی ماڵی بە بێکاران،(٤) دانی خواردەمەنی بە منداڵانی ژێر ١٣ ساڵ بە خۆڕایی، گەرانتی کردنی مافەکانی مامۆستایان و خانەنشینیان(٥) هێندێك هەنگاوی چاکسازی بچووك، هیوایەکی بۆ چارەسەر کردنی شوێنی نیشتەجێ بوون پێکهێنا.(٦)

هەروەها ڕێبەرانی کۆمارەکان بە مەبەستی گەشەپێدانی بناغە پیشەییە لاوازەکانی وڵاتی خۆیان، کۆمەڵێك هەنگاویان لە پێناو ڕاکێشانی سەرمایەدارانی نۆێ جێبەجێ کرد. لەم بوارەدا قەزاقستان پێشەنگ بوو، بە جۆرێك کە" نەزەر بایەف" لە ماوەی چەند ساڵی

(1) Moscow news, 13 July 1990, p. 4.
(2) M. Rywkin, op cit, p. 50
(٣) لەم بوارە، کۆمەڵێك گرێبەست لەگەڵ روسیا، ئوکراین، ئازەربایجان، بیلورووس و گورجستان واژۆکران.
(4) Weekly Record of Events on the ussr, 15 July 1991, p. 31.
(5) Izvestia, 5 octobe 1991
(6) J. critchlow, “the Crisis Deepens” Report on the ussr, 4 January 1991, p. 37.

رابردوودا، لـه پێوەنـدی لەگـەڵ سـەرمایەگوزاریدا دەسـتی بـە وتوێـژ و توێژینـەوە لەمـەڕ جۆرەکانی پەرەگرتن لە کۆریای باشوور، تورکیە، پاکستان، ئەمریکاو هێنـد کـرد. وڵاتـانی ئاماژە پێکراو لە کۆتایی مانگی مای ١٩٩١ نزیکـەی ٥٧ گرێبەسـتی هاوبەشـیان لەگـەڵ وڵاتـانی دەرەکـی و کۆمپانیـا تایبەتییـەکان واژۆ کـردووە.[١] دوو بیلیـۆن دۆلار(مـەوادی خواردەمەنیو سەوزە) لەلایـەن پاکـستانەوە، دانـی سـەرمایەی پێویـست لەلایـەن کۆریـای باشوورەوە بە مەبەستی دامەزرانـدنی ٧ کارگـەی جـلو بـەرگ، لـە بەرانبـەردا هـەناردنی ماشینی جلوبەرگ شۆردن و یەخچاڵ بۆ وڵاتانی هاوقازانج. وتووێژ لە پێوەندی لەگەڵ دانانی پاڵاوگەی نەوت لە قەزاقستان لەگەڵ کۆمپانیای ئەمریکایی شۆروون و عەربستانی سعوودی ئەنجامدراوە.[٢] هاوشێوەی ئەمە، ئوزبەکستان و تاجیکستانیش بـۆ پێشخستنی ئـابووری خۆیان ناچار لە هەوڵی راکێشانی سەرمایەی دەرەکیدا بوون. ئوزبەکستان نزیکەی ٨٢ گـرێ بەستی هاوبەش وەکو دانانی کارگەکی بەرهەمهێنانی مەوادی دەرمانی لەلایەن ئەسپانیا،[٣] کارگەیی پیاڵەی شوشەیی لەلایەن چینەوە،[٤] دانانی سەرمایە، بەبڕی ٢١٦ بیلیۆن دۆلاری بۆ دامەزراندنی پاڵاوگەکی گاز تا کۆتایی مانگی ژوئەنی ١٩٩١ واژۆ کردووە.[٥] هـەروەها وڵاتانی ئاماژە پێکراو بە مەبەستی کۆنترۆلی زیاتری گەشـە پێـدانی نێوخـۆیی لـە توانـای ئەوەیان هەبوو کە بڕێکی زۆر لە سەرمایەکانی خۆیان لەو شوێنانەی کە کرێکـاری زیـاتر لێ بوو تەرخانبکەن، بۆ نموونە، کارخانەکانی مەوادی خۆراکی لە شوێنێکی قەزاقستان بە نـاوی "نوێ ئەزەن" دروستکرا کە لە ساڵی ١٩٨٩خاوەنی کرێکارانی زیاتر و گۆڕەپـانی تەنگـژەی سیاسی بوو. بەم شێوەیە، رادەیەکی زۆر لە دووکانـەکانی ئاوریـشم بـۆ (ئـووس ئووبلاسـی) قەزاقستان تەرخانکرا.[٦]

(1) Time, 22 Jul 1991.
(2)) Bess Brown "Kazakhscounty seventy Years of Soviet Economic Disaster", Report on the ussr 29 July. 1991, Pp 21-23
(3) Pravda vostoka December 1989, p. 2.
(4) J. Critchiow "Uzbeks looking to world market" Report on the ussr, march 1990. Pp. 14-16.
(٥) گرێبەستێکی تری هاوبەش لەگەڵ پاکستان لە بـواری رسـتن و چـنین، لەگـەڵ کـۆرەی باشـوور لـە بـواری دامەزراندنی کارگەی جل و بەرگ و ئاوریشم واژۆو کراون.
(6)) J. crtichlow, "Economic Accord to Aid Kirgizia" report on the ussr, 17, Aori. 1991.

بەم پێیە، رژێمەکانی ئاسیای نێوەڕاست لە چاودێرییە نێوخۆییەکان زیاتر بەهرەمەنـد بـوون تاکو بتوانن ئاکتیڤانە لە راستای نەهێشتنی کێشە سەرەکییەکانی خۆیان هەنگاو هەڵێنەوە.

گوتاری پێنجەم: پێکهاتنی ئۆپۆزسیون و حیزبە دژبەرەکان

پشتیوانانی سەرەکی لە گۆڕانە سیاسییەکان لە ناوەوەی کۆمارەکانی سـۆڤییەتی پێـشوودا بریتی بوون لە گرووپەکانی گوشار بەرە گشتییەکان و رێکخراوە سیاسـییەکان، کـە لـە سـاڵی ١٩٨٧دا لە گۆرەپانی سیاسی دەرکەوتن، بە شێوەی گشتی، بـوونی وەهـا رێکخراوگـەلێك بـۆ یەکەمجار بە سەرنجدان بە بەستراوە نەبوونیان بە حیزبی کۆمۆنیست، پێشاندەری قازانجی گـشتی خەڵکانی جۆراوجۆری کۆمەڵگا بوو.

گۆرباچۆفیش هەبوونی وەها گرووپگەلێکی وەکو بەشێکی سەرەکی لە پلانـی گلاسنۆسـتی خۆی لە قەڵەم دەدا. و لەو بڕوایەدا بوو کە ئەوانە لە جێبەجێ کردنی وەها پرۆسـەیەك سـەرنجی کۆمەڵایەتی، ئابووری و دەوروبەر بۆلای خۆیان رادەکێشن.[١] بۆ نموونە لە گورجستان و ناوچەی باڵتیك رێکخراوگەلێکی لەو چەشنە بۆ چارەسەر کردنی ئاریشە نێوخۆییـەکانی خۆیـان ببوونـە رکەبەری سیاسی حیزبی کۆمۆنیست. لە هێندێك بواردا بۆ پێکهێنانی بـەرە (لـە چوارچـێوەی ناڤگەی گشتی) ویستەکانی خەڵکیان بەیان دەکرد.[٢]

ئامانج لە وەها گوتارێك زیاتر تاوتوێ کردنی رێکخراوەیی سیاسییە، کە لە بیچمی گرووپە نافەرمییـەکان لـە ئاسـیای نێوەڕاسـتدا دەرکـەوتبوون. لـە راسـتیدا، گەشەسـەندنی گرووپـە نافەرمییەکان زیاتر بە مانای سەرکەوتنی بژاردە سیاسییەکان لە هەر کۆمارێکدا بووە.

بۆ دەوڵەمەند کردنی باسی سەرەوە، سەرەتا شرۆڤەیەك لە سەر پێوەندی نێوان دەوڵەت و گرووپە نافەرمییەکان دەکەین تاکو لە لێکدانەوەو شروڤە کردنی گشتیدا هەڵێنجێینن کـە بـە چ شـێوەیەك رەوتی وەها پێوەندییەك زیاتر لە دەسەلاتو کۆنترۆلی تەواویی دەوڵـەتی (ناوەنـد گـەرایی حیزبـی کۆمۆنیست) هاتووەتە دەرێ و بە شێوەیەکی یەکسانو تێکلاوتر رێبـەری کـراوە. پاشـان شـرۆڤەی خاڵە لاوازەکانی گرووپەکانی ئاماژە پێکراو دەکـرێ و لـە کۆتاییـدا ئامـاژە بـە رۆڵـی ئیـسلام و کارتێکەری ئەو لەسەر سەقامگیری و یان شەڵەژاندنی رەوشی سیاسی لە ناوچەکەدا دەکەین.

(1) B. Brown. "the Role of Informal Groups". op. cit
(2) see J.Dreiteld, op. cit.

١ـ٥. بە سیاسی بوونی گرووپەکان

پرۆسەی بە سیاسی بوونی گرووپەکان لە ئاسیای ناڤیندا لە سەرەتایی ساڵی ١٩٨٩ دەستی پێکرد. گرینگترین ڕێکخراوی سیاسی لە بواری خەباتگێرییەوە، گرووپەکانی گوشار، حیزبەکان و ناوەندە گشتییەکان بوون کە لە گۆڕەپانی سیاسی ئاسیای نێوەڕاستدا دەرکەوتن‌و لە خوارەوە ئاماژەیان پێدەکەین.

گرووپەکانی گوشار:

ئاستی بەرزی چالاکی گرووپەکانی گوشار لە ئاسیای نێوەڕاستدا لەنێوان ساڵەکانی ١٩٨٩-١٩٩٠ بوو. ئامانجی سەرەکی گرووپە ئاماژەپێکراوەکان زیاتر لەسەر مەسەلەی چاکسازی لە نێو حکوومەتدا بوو. بۆ نموونە زۆربەی گرووپەکان خوازیاری ریفۆرم لەسەر کێشەی "زمان" بوون، هەنووکە ڕێکخراویی سیاسی و گرووپە ئیسلامییەکان زیاتر بە دوای ئاڵ وگۆر لە سیستمی سیاسیدا بوون. گرووپەکانی گوشار بە کارتێکەری لە ناو خەڵکداو لەژێر گوشار خستنی دەسەڵات هەنگاویان بۆ لابردنی ئاستەنگی تایبەتی هەڵدەهێناوە. هەروەها ڕێکخراوەی ئاماژە پێکراو یەکەمین ڕێکخراوگەلێکی ناحکوومی بوون کە بوون بە هۆکارێك تاکو خەڵك لە وڵاتانی خۆیان دەرفەتی بەشداریکردن لە پرۆژەی سیاسییاندا هەبێت.[1] لە راستیدا نکۆڵی جەماوەری لە حیزبی کۆمۆنیست و هۆی بەشدار بوونیان لە کاروباری سیاسی بەرێبەری وەها گرووپگەلێك دەرخەری نەبوونی ئازادی کۆمەڵایەتی و سیاسی لەنێو خەڵك بە درێژایی ٧٤ ساڵ دەسەڵاتداری حکوومەتی کۆمۆنیستییە.

زۆرینەی گرووپەکانی گوشار لە ئاسیای ناوەندی، لە چوارچێوەی ڕێکخراوی لایەنگری ژینگە، یان پرسەکانی پێوەندیدار بە لاوان و یان لایەنگرانی کەلتوورو زمانی خوجێی خۆیان، دەناسا. لە پرسەکانی گرێدراو بە ژینگە وەها گرووپگەلێك دەرفەتیان پێدرابوو تاکو توێژینەوەی ئازاد، لەنێو خۆی کۆمارەکانی خۆیان ئەنجامبدەن. بۆ وێنە "کۆمەڵەی ژینگەی پاولۆدار"[2] لە قەزاقستان (١٩٨٨)، کۆمەڵەی ژینگەی تاجیکستان و[3] گرووپی ئاشارا لە ئوزبەکستان، لە نێوکۆمەڵگادا بانگەشەیان بۆ بۆچوونەکانی خۆیان دەکرد.[4]

(1) Bess Brown, the Role of Inforimal Groups", op. cit, p. 21
(2) Kazakhstan Prarda, 13 llovember 1988
(3) Suzanne crow Informal Groups in Tajikistan: willthey Harea Role" , 23 february 1990. p 20
(4) Bess Brown, the Rok of puplic Groups", op cit, p 23. "

بەم شێوازە هێژمونی خوازانی ئاسیای نێوەڕاست، لە پێوەندی لەگەڵ گشەپێدانی ڕێکخراوە کولتووریەکان و لاوان لە ساڵەکانی ١٩٨٩و ١٩٩٠دا ڕێچکەی ئەرێنییان دەستپێکرد. لە نوامبری ١٩٨٩، دەنگۆی ئەوە هەبوو کە لە هێندێك لە ڕێکخراوەکانی لاوان لە کۆماری قەزاقستان بە پشتگیری "ئاتا- میکین چالاکیان کردووە".[1] هەروەها لە کۆمارەکانی تاجیکستان، ئوزبەکستان و قرقیزستانیش لانیکەم سازمانگەلێك لە لاوان وەکو ڕێکخراوەکی گرینگ چالاکییان بووە. سیاسەتی ئەو ڕێکخراوانە کە ئامانجی کۆمەڵایەتی و کولتووریان هەبوو، لەلایەن دەسەڵاتدارانی وڵاتانی ئاماژە پێکراو بە بپارێزەوە دەخرانە ژێر چاودێرییەوە، هەڵبەت ڕێکخراوەکانی ژینگە زیاتر لەلایەن بەرپرسانی وڵاتەوە ڕێزیان لێ دەگیرا. لە ساڵی ١٩٨٩ چەندین دەستەی زمان لە ئاسیای ناوەندی پێکهاتن. دەستەی قەزاق تیلی لە قەزاقستان، دەستەی ئوزبەکستان، دەستەی تورکی لە قرقیزستان‌و دەستەی زمان فارسی لە تاجیکستان، هەرکام بە نۆرە خوازیاری ریفۆرمی زمانی لە نێو وڵاتانی خۆیاندا بوون.[2] لە کاتێکدا گرووپە توندرەوەکان وەك تورکەکان لە مافی خۆیان بێبەش دەبوون. گرووپەکانی دیکەی زمانی لە تاجیکستان و قەزاقستان و ئوزبەکستان دەرفەتیان پێ درابوو تاکو لە دارشتنی یاسای گرێدراو بە زمانی نوێ بەشداری چالاکانەیان هەبێ[3] ڕێچکەی هاوئاهەنگ و رێك و پێکی وەها گرووپگەلێك بووبە هۆکارێك تاکو بوونی وەها ڕێکخراوەیەك لەلای بەرپرسانی کۆمارەکان بە پوزەتیف لە قەڵەم بدرێت. ڕێبەرانی کۆمارەکانی ئاسیای ناڤین ئامانجی گرووپەکانی گوشاریان لە بەراوەرد لەگەڵ سازمانە سیاسییە فریەکان بە تەواوەتی بە جیاواز لە قەڵەم دەدا. ئەوان لەو بڕوایەدا بوون کە بوونی گرووپەکانی گوشار نەك ئەوان لەگەڵ مەترسی رووبەروو ناکات بەڵکو یارمەتیدەری پلانی چاکسازی ئەم ڕێبەرانە بووە و ئەوان لە وەها ڕێگایەکی گونجاودا دەتوانن لە پێناو چارەسەر کردنی نارەزایەتی گشتی هەنگاو هەڵێنن.

(1) For detail see B. Brown the Roublican state longuage" op cit, and Timuykocaoglu, ", opcit, S. crow, Informnl Groups in Tajikistan…Opcit, and Timuky Ocaoglu uzbek students call: For uzbek to Be Made the Rpublican State language, Report on the ussr, 24 February 1989, pp 21.22.

(٢) وەها گرووپگەلێکی نافەرمی، گەڵاڵەو رەشنووسەکانی گرێدراو بە یاسادانانی زمانی نەتەوەیی خۆیان دەدا بە بەرپرسانی کۆماری‌و بە شێوەی ئازاد بۆچوونەکانی خۆیان باسدەکرد.

(3) Bess Brown, "the Rile of Informal Groups" op. cit

ئەو کەرەستانە بریتی بوون لە هێڵەکانی تەلەفوون، تەلێکس و ناوەندە ئیدارییەکان.

هەروەها ڕێبەرانی ئاسیای نێوەڕاست تێدەکۆشان لە گەشەسەندنی چالاکی سیاسی گرووپەکانی گۆشار کەم بکەنەوە تاکو ئەوان بخەنە ژێر کۆنترۆڵی خۆیانەوە. کۆنترۆڵی ئەم گرووپانە بە نۆبەی خۆی دەبووە هۆکارێك تا هەر چەشنە مەترسییەکی بەهێز دژی ڕێژیەکانی ئاماژە پێکراو لەنێو ببەن و ئەوان بە سانایی بتوانن هەر جۆرە سیاسەتێك بەسەر ئەم گرووپانەدا بسەپێنن و تەنانەت بە فەرمی ناسینی گرووپەکانی گوشار لە دەسەلاّتی ڕێبەرانی کۆمارەکاندا بوو، بە جۆرێك پاش جێ گرتنیان کەرەستەی تایبەتیان بۆ تەرخان دەکردن[1]. تاکو بتوانن بە شێوەیەکی کاریگەریانە لە چڤاکی گشتیدا هەڵسوڕانیان هەبێت. وەها ڕێکخراوێکی فەرمی جیا لەوی کە لەلایەن کەرستە پێوەندییە گشتییەکان باسیان لێوە دەکرا بۆ خۆشیان دەیانتوانی گۆڤاریان ڕۆژنامەیەکیان هەبێت.

کۆنترۆڵی بەردەوامی زۆربەی کەرەستەی پێوەندییە گشتییەکان لەلایەن دەزگا حکوومەتییەکانەوە، ئیزنی بە ڕێبەرانی ئاماژە پێکراودا تاکو بەو ڕادەیەی کە لە پێوەندی لەگەڵ ڕێکخراوەکانی ئاماژە پێکراو زانیاری بە خەڵك بدرێ و لەو بوارەشدا شارەزایی پێویستیان هەبێت. بە شێوەی گشتی ئەو گرووپگەلەی کە بە فەرمی ناسرا بوون لە خۆشەویستییەکی زیاتر بەهەرەمەند ببوون و لە ڕاگەیاندراوەکانیش باسیان لێوە دەکرا. بۆ نموونە، لە قەزاقستان ئامانجی ڕێکخراوەیی گرووپەکانی "نەواداسمی پلاتینسك"و "دادپەروەری" لە ڕۆژنامەی "پراودا" لە سەرەتایی ساڵی ١٩٨٩ ڕەنگدانەوەی دەبوو[2]. هەروەها کۆڕو خۆپێشاندانەکانیان لە گۆڤارەکانی دەوڵەتی بڵاو دەکرانەوە.

تەنانەت گرووپەکانی دژبەر هەولیان دەدا تاکو بۆچوون و ئامانجی دارێژراوی خۆیان لە ڕێگای ڕۆژنامەکانەوە بڵاو بکەنەوە.[3] بەم شێوازە ڕێکخراوەی سەرەکی هەبوو لەم کۆمەڵگایە و بەو ڕاستییە گەیشتن کە بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانیان پێویستیان بە ڕاکێشانی پشتیوانی سەرجەم چین وتوێژەکانی خەڵك دا هەیەو بۆ بەدەستهێنانی ئەم پشتگیرییە دەبی کەڵك لە کەرەستەی پێوەندییە گشتییەکان وەربگیرێت. چاودێری و سنووردانان بۆ گرووپەکانی گۆشاری کارتێکەر، زیاتر لە ڕاستای دژایەتی نەکردنی ئەوان لەگەڵ حکوومەتدا بوو. پێوەندی چین و

(1) Bess Brown, "the Rile of Informal Groups" op. cit
(2) Suzanne Crowe, "Informal Grupsn in Tajikistan : Will They Hare Role?", Report an the Ussr, 23 February 1990, PP. 20 - 24
(3) Moscow News, No, 17, 1990

توێژەکانی خەڵك لەگەڵ وەها گرووپگەلێك وەکو زمانی دایکی (گرووپی قەزاق زمانەکان)، تورکی (گرووپەکانی قرقیز زمان)، ئاشار (ناوەندی هاوکاری نیشتەجێ قرقیزی لەناوچەی ئووش) دەیانتوانی هەر جۆرە ڕەخنەیەك لە پێوەندی لەگەڵ حکوومەتێك کە سەرنجی بە ویست و داخوازییەکانێ نەبادا، بهێننەگۆڕێ.

کارکردی ئەم گرووپانە لەنێو کۆمارەکانی خۆیاندا دژوارتر دەهاتە بەرچاو. لەلایەکی دیکەوە، دەسەلاّتدارانی ئەم کۆمەڵگایە هەوڵیاندەدا تاکو ڕۆخساری نەتەوەیی ئەم گرووپانە لە ڕێگای ڕاگەیاندنەکانی خۆیانەوە لە ژێر کۆنترۆڵ بگرن و لاوازیان بکەن و وا بنوێنن کە ئەوان لە لای حکوومەت قورسایەکی ئەوتۆیان نییە.[1]

بە شێوەیەکی گشتی، گرووپەکانی گۆشار لە هەرکام لە کۆمارەکانی ئاسیای نێوەڕاستدا ڕۆڵێکی بەرچاویان هەبوو بە جۆرێك وەها ڕێکخراوێك نەك هەر ڕۆڵی دژبەریان بەجێ دەگەیاند بەڵکو نەقشی سەرکەوتووی خۆیان لە هاریکاریو هاوئاهەنگی لەگەڵ حکوومەتدا دەبینی.

دەسەلاّتدارانی وەها حکوومتگەلێك بەکارتێکەری و کۆنترۆڵی بەردەوامیان بەسەر ڕاگەیاندنە گشتییەکاندا توانیان گرووپەکانی گۆشار لە ڕاستای ئامانجی خۆیان ڕێبەری بکەن و لە کاتی ناڕەزایەتی دەربڕینەکانیشدا لە بازنەی سیاسی وەدەریان بنێن.

٢ـ٥. حیزبە سیاسییەکان و بیاڤە گشتییەکان (ناوەندو دامەزراوە مەدەنییەکان)

برەوی ڕێکخستنی ئاماژە پێکراو زیاتر لەنێو کۆمارە ڕۆژئاواییەکانی سۆڤییەتدا جێگای سەرنج بوو، گرووپەکانی وەك"ساجودیسەکانی"لیتوانی و بەرەی لەتوویان ـ بە هوکاری سەرکەوتوانەی شاندێك بە ناوی هەیئەتی "مۆتلفە" سەر بە گرووپی گۆشار توانیان گۆشارێکی گشتی بێنن بۆ دەسەلاّتداران و ناچاریان بکەن کە لە ڕاستای چاکسازیدا هەنگاوەکانیان خێراتر بکەن[2].

لە کۆمارەکانی ئاسیای ناوەندیش هەوڵدەدرا تا وەها ڕێخراوگەلێك پێکبێت بەلاّم هەوڵ و تەقەلای لەو چەشنە سەرکەوتنی ڕێژەیی بەدەستهێنا. بۆ نموونە لە قەزاقستان، قرقیزستان و

(1) Alfred Erich senn "Towardslithuanian Independence" problems of communism, March – April 1990.

(٢) لە نوامبری ١٩٨٨، یەکەمین بەرەی ئالّماتاو پاش ئەو لە ئۆکتۆبری ١٩٨٩ "بەرەی یەکیەتیی نەتەوەیی" لە قەزاقستان پێکهات تا بەم شێوازە بتوانن کاریگەرییەکی کەمیان لە سەر ڕێفراندۆم هەبێ. لە تورکمەنستانیش بەرەی ئاگزی بیرایك لە سپتامبری ١٩٨٩دا خەریکی تێکوشان بوون.

تورکمەنستان، بنیاتە گشتییەکان و حیزبە سیاسییەکان لە ئارادانەبوون، بەلاّم بەهۆی بلاّو بوونەوەی بۆچوونە حکوومییەکان. لە کەناڵی رۆژنامە دەوڵەتییەکانەوە، ئەو جۆرە رێکخراوانە برەوی کەمتریان هەبوو.[1] بەر لە کودەتای ئاگۆستی ساڵی ١٩٩١، تەنیا بزووتنەوەی دێموکراتێکی قیرقیزستان، هەڵگرو خاوەنی چۆنایەتیو پێکهاتەی رەسمی بوو.[2]

لە وڵاتانی ئوزبەکستان و تاجیکستاندا، گرووپە بەرهەڵستکارەکان سەرکەوتنی زیاتریان بەدەستهێنا. لە باشترینو سەرکەوتووترین حیزبەکانی ئوزبەکستان دەتوانین ئاماژە بە دوو حیزبی بیرلێك (وەحدەت)و ئیرەك (ئازادی) بکەین.

حیزبی بیرلێك لە ساڵی ١٩٨٨ لە لایەن ئەندامانی ئاکادیمی زانستەوە پێکهات و ساڵی دواتر بە هۆی بەشداری لە خۆپیێشاندان و بەرپا کردنی بزاڤە دژبەرەکان زۆر خێرا ناسراو جێی خۆی کردەوە[3] هەرەمی هێرشی خۆپیێشاندانەکان کە لەلایەن حیزبی بیرلێك لە ساڵی ١٩٨٩ رێکخرابوو، زیاتر لە راستای یاسای پێوەندی چەوسێنەرانەی، ئابووری حکوومەتی ناوەندی لەگەڵ ئەم کۆمارانەدا بووە، هەروەها مەسەلەکانی بیاڤی و کولتوور لەلایەن خۆپیێشاندەرانەوە سەرەنجی پێدەدرا. ئاکامی گۆشاری حیزبی بیرلێك و چین و توێژەکانی خەڵك (بەرەی گشتی) کۆمەلێك سەرکەوتنی لە بواری رێفۆرمخوازیدا لیّ کەوتەوە .

داخوازییە رێفۆرمە سیاسییەکان بریتین لە:

دانانی یاساگەلێك لەمەڕ زمانی نەتەوەیی، پێوەندییە ئابوورییەکانی ناوەند لەگەڵ کۆمارو مەسەلەی کۆچی رووسەکان بۆ ئوزبەکستان.

روانگەی کەریم ئۆف، سکرتێری نوێی کۆماری ئوزبەکستان لەسەر حیزبی بیرلێك پۆزەتیڤ بوو.[4] بە جۆرێك حیزبی ئاماژە پێکراو روڵێکی تایبەتی لە کاروباری سیاسیدا

(١) لە نوامبری ١٩٨٨، یەکەمین بەرەی ئالْماتاو پاش ئەو لە ئۆکتۆبری ١٩٨٩ "بەرەی یەکیەتیی نەتەوەیی" لە قەزاقستان پێکهات تا بەم شێوازە بتوانن کاریگەرییەکی کەمیان لە سەر رێفراندۆم هەبێ. لە تورکمەنستانیش بەرەی ئاگزی بیرایك لە سپتامبری ١٩٨٩دا خەریکی تێکوشان بوون.

(2) Bess Brown, the Fall of masaliev: kyrgyzstans Revolution Advances Report on, "the ussr 19 April 1991, Pp. 12 – 15 .

(3) A Bohr and T. Kocaoglu in Tasgkent “Birlik ‘s stages Another Demonstaration Repartan The ussr, 16 june 1990

(4) J. critchlow, nrwleader softens Stance Towards Birlik, opcit p. 12."

دەگێڕا[1] لە ساڵی ١٩٨٩دا، حیزبی بیرلێك کۆمەڵێك رەخنەی بەرچاوی لە دەسەڵاتی بەڕێوەبەرگرت.[2]

ئاکامی وەها دژایەتی کردنێك لە ژووئیەی ١٩٨٩دا بووە هۆی خۆپیێشاندانێکی توندوتیژ لە ناوچەی فەراغنە، هەروەها لە شاری پارکنیێتیش لە ساڵی ١٩٩٠[3]. لە وەڵامدا حکوومەت، هەوڵیدا تاکو پلانێکی تۆکمە بۆ کەم رەنگ کردنەوەی رۆڵی حیزبی بیرلێك دابڕێژێ ولەلایەن حکوومەتەوە بایەخێکی ئەوتۆی بۆی دانەنرێت. بەو جۆرەی کە لە وەڵام بە رووداوەکانی شاری پارکنیێت کەریم ئۆف رووی لە حیزبی بیرلێك کردوو ئەوانی وەکو هەڵپەرەست کە هەوڵی گەیشتن بە دەسەڵات دەدەن، لەقەڵەمدا.

بۆ بەربەرەکانیّ لە بەرانبەر کارتێکەریو پەرەگرتنی برەوی حیزبی بیرلێك، سەرکردە سیاسییەکانی ئۆزبەکستان چەندین تاکتیکیان گرتەبەر، یەکەمین و گرینگترینی، راگەیاندنی نایاسایی چالاکی حیزبی ئاماژە پێکراو بوو. لەلایەکی دیکەوە، حکوومەت بە بیانووی پاراستنی دیسیپلینی گشتی، بەڕێوەبردنی هەر چەشنە خۆپیێشاندانێکی گشتی سنووردار کرد. لە ٢١ ئوکتۆبری ١٩٨٩دا، ئەنجوومەنی باڵای کۆماری بڕیارنامەیەکی پەسند کرد. بەم جۆرە کە بەڕێوەچوونی هەرکارێك کە ببێتە هۆی سەقامگیری سیاسی وکۆمەڵایەتی لە نێوخۆیی وڵات، لە لایەن دەسەڵاتەوە رێگای پیّ دەدریّ. هەروەها لە بڕیارنامەی ئاماژەی پێکراودا هاتبوو کە: بەڕێوەبردنی هەرچەشنە خۆپیێشاندانێك بەبیّ مۆڵەتی یاسایی یاساغە.[4] جیا لەوەش پاش خۆپیێشاندانی شاری پارکنیێت، ناوەندی شوورای باڵا بڕیارنامەیەکی توندتری لەمەڕ ئەومەسەلەیە بلاّو کردووەتەوە: هەر کەسێك ببێتە هۆکاری توندوتیژی و بەزاندنی سنوورە یاساییەکان، هەرەشە لە ئارامیو هێمنی کۆمەڵایەتی یان پەشێوی و ئاڵۆزی لە کۆمەڵگادا پەرەپێبدا بە ٥٠٠ رووبل سزای نەغدییان دوو مانگ دوور خستنەوە بۆ کەمپەکانی کرێکاری مەحکووم دەکرێت.[5]

(1) Akaratnychy, soviet central Asia1…., " .opcit. Pp. 173 – 181.

(٢) رەخنەکانی ئاماژە پیّکراو زیاتر بریتی بوو لە کۆچی بیانییەکان بۆ ناوەندی وڵات کە دەبووە هۆی پێکهاتنی بیکاری.

(3) soviet News, 28 march 1990, p. 6.

(4) Ibid

(5) Ibid.

ئوپەراسیۆنی بەرگریانەی دیکە لە ڕێگای ڕاگەیاندنە گشتییەکانەوە لە ڕاستای بێ نێوەرۆك کردنی "حیزبی بیرلێك" بەڕێوە چوو. ئەوان حیزبیان بەهۆی کۆشتنی ژمارەیەك لە خەڵکی سەڤیل کە بەشداریان لە خۆپیێشاندانەکانی فراغنە و پارکنێت کردبوو، بە تاوانباریان لە قەڵەم دان.[١] لە ڕاپۆرتێکی دیکەدا هاتووە کە حیزبی بیرلێك ئامانجی دابەشکردنی وڵات و پەرەدان بە کێشە ئەتنیکییەکانی هەیە.[٢] لە ڕاڤەیکی دیکەدا ڕاگەیاندرا کە ڕێبەرانی بەرەی گشتی خۆیان وەك نوێنەرانی خەڵك ناساندوە و لەو باوەڕەدان کە کارێکی پۆزەتیڤ لە کۆماری ئوزبەکستان ئەنجام نەدراوە.[٣] وەها ڕێبەرانێك وەك بەکرێگیراوانێك تاوانبار کراون کە مەبەستیان بە دەستەوە گرتنی دەسەڵاتی سیاسییە. هەر بوویە بە سەرنجدان بە پروپاگەندەکانی سەرەوە، حیزبی بیرلێك سەرکەوتنێکی ئەوتۆی لە هەڵبژاردنەکاندا بەدەست نەهێنا.

بەم شێوەیە دژکردەوەی دژمنکارانەی سەرکردەکانی حکوومی بوو بەهۆی ئەوە تاکو حیزبی برلێك دابەش بێتو لە فێورییەی ١٩٩٠دا بوار بۆ پێکهاتنی بزاوتی سیاسی ئێرلیك خۆش بکرێ[٤].

بۆ کەمکردنەوەی کارتێکەری سیاسی حیزبی بیرلێك، دەسەڵاتدارانی ئوزبەکستان بە خێرایی حیزبی نوێی ئێرەکیان بە فەرمی ناساند. ڕێبەرانی حیزبی ئێرەکیش زۆر خێرا داواکارییەکانیان بەم شێوەیە بڵاو کردەوە کە ئەوان خوازیاری چاکسازی ئابووری لەسەر بنەمای بازاڕی ئازاد و دانانی سیستمی فرە حیزبین لە پارلماندا[٥].

لە ماوەی ئەو یەك ساڵەدا، گرووپە نارازاییەکان پێداگریان لەسەر مەسەلەی چاکسازی سیاسی دەکرد. دوو حیزبی ئێرەكو بیرلێك لەم بوارەدا گەیشتنە ڕێکەوتنێکی فەرمی. ئەوان رایانگەیاند کە دەبێ لە ڕاستای گۆڕین ودێموکراتیزەکردنی وڵات هەنگاو بنرێ و دووبەرەکی

---

(١) ڕێبەرانی حیزبی بیرلێك لە هەڤپیڤینێك لەگەڵ کەناڵی خەبەر مسکۆ رایانگەیاند کە هۆی کوژرانی ئەم خەڵکە بە دندانی سەربازانی چەکداری حکوومەتییەوە بووە.

(2) Pravda vostoka quoted in Ibid.

(3) Pravda vostoka quoted in J. critchlow, "Vzbekistan: the Next nationalities crisis" Report an the Ussr, 18 May 1990, p. 12.

(4) Described as “Embadying the moderate winy off Birlik” in Moscow news, No 19, 15, march 1990

(5) J. critchlow, “Political Opposition in Uzbekistan: Fact and Fiction” Report on The Ussr – 2 February 1991, PP. 17 – 21.

وەلابنرێت[١]. ئەوان ڕێفراندۆمی فێورییەی ساڵی ١٩٩١ کە لە پێوەندی دەگەڵ بەردەوام بوونی فیدراسیۆنی سۆڤییەتدا بوو بایکۆتیان کرد و خوازیاری دەست لە کارکێشانەوەی کەریم ئۆف بوون.[٢] وەها مەسەلەیەك بووە هۆی ئەوە کە ڕۆڵی گرینگی دوو حیزبی بیرلێك و ئێرلێك (کە لە ساڵەکانی ١٩٨٩و ١٩٩٠ خاوەنی دەورێکی بەرچاو بوون) لە ساڵی ١٩٩١داببەزێت.[٣] بە جۆرێك کە هەڵبژاردنەکانی سەرکۆماری لەگەڵ ڕاگەیاندنی سەربەخۆی ئوزبەکستان لە سپتامبری ١٩٩١دا هاوکات بوو، حیزبی ئێرلێك توانی تەنیا ٦٠٠٠٠ دەنگ بۆ بەربژاردەی خۆی "محەممەد سالح" کۆبکاتەوەو حیزبی بیرلێکیش بارودۆخێکی هاوچەشنی هەبوو.[٤] ئاکامی هەڵبژاردنەکە بە سەرکەوتنی کەریم ئۆف بە بەدەستهێنانی ٧٢٪ دەنگەکان کۆتایی پێهات.[٥]

شکستی حیزبەکانی ئاماژە پێکراو بە هۆی سیاسەتی پێشکەوتنخوازانەی پۆلێنە دەسەڵاتدارەکانەوە بوو. کەریم ئۆف ئورگانە سیاسییەکانی دەسەڵاتی سەرلەنوێ ڕێکخستەوەو ڕێچکەی سیاسی خۆی لەسەر پرسە تایبەتییەکان کە جێگای سەرنجی خەڵکی وڵاتەکەی بوو خستەوە ژێر پاوانی خۆی، بەڕێوەبردنی گۆڕانکاری لە بورای کولتووری و هێنانە ئارای سەربەخۆیی ئابووری، لەو پرسانە بوون کە دەبووە هۆی ڕەزامەندی خەڵك لە دەسەڵات و هەروەها دەبووە هۆی دابەزینی ڕۆلی گرووپە دژبەرەکانیش.

لە تاجیکستانیش پێش دامەزراندنی حیزبی ڕەستاخیز لە سپتامبری ١٩٨٩ هەوڵگەلێکی سەرنەکەوتوو بۆ دامەزراندنی ناوەندێکی گشتی لەلایەن توێژی ڕووناکبیری خۆجێیەوە هاتەئاراوە.[٦] ئامانجە سەرتاییەکانی حیزبی ڕەستاخیز چاکسازی ئابووری لە پێشەوەی ویستەکانیاندا بوو. تاکو سەرنجی حکوومەتی ناوەندی بۆلای خۆیان رابکێشن. تەشکیلاتی ڕێکخراوی ڕەستاخیز لە نوامبری ١٩٨٩ بە فەرمی ناسێندرا. مەبەستی سەرکۆماری

---

(1) “Weekly Record of Events” Report on the ussr, 21 Januayy 1991, p. 31

(2) Bess Brown, The ussr Referendum ln Central Asia Report on the ussr" March1991.

(3) the Econwn, ll Desember 1991, p. 56.

(4) Weekly Record of Events. Report on the ussr, 29 norember 1991. p. 31"

(5) Time, 23 February 1992, p. 46.

(٦) دوو دامەزراوەیی گشتی سەرنەکەوتوو پێش دامەزراندنی حیزبی ڕەستاخیز بریتی بوون لە ١- "یاوەرانی نوێژەن کردنەوە" ٢- دامەزراوی گشتی مەعرفەت، سەردانی ئەم ژێدەرە بکەن:

Suzanne crow, Informal Groups in Iajikistan: willthey Hovearole, "Reporton the ussr, 23 Fabruary 1990, Pp. 20. 23

تاجیکستان "تاهیر مەحکەم ئووف" لە پەسند کردنی وەها ڕێخراوێك زیاتر بۆ، هاندانی پلورالیزم لە وڵاتەکەیدا بوو.[1]

لە سەرەتای ساڵی ١٩٩٠، مەبەستی دەسەڵاتخوازانی زاڵ لە هەمبەر پێکهاتنی وەها گرووپگەلێك بەخێرای گۆڕانی بە سەر داهات، هۆکاری مەسەلەکە ئەوە بوو کە چین و توێژەکانی خەڵك لە رادەبەدەر پشتیوانیان لە گرووپە دژبەرەکان دەکرد.[2] بۆ نموونە لە ڕۆژی ٤ی دسامبری ١٩٨٩و ٢٩ ژانوییەی ١٩٩٠ مامۆستایان و خوێندکارانی ناڕازی بۆ پشتیوانی کردن لە حیزبی ڕەستاخیز لە خۆپیێشاندانێکدا کە لە شاری دووشەنبە بەڕێوەچوو، بەشداریان کرد، ئەوان خوازیاری کەم ڕەنگکردنەوەی بۆرۆکراسی حیزبیو دەوڵەتیو لابردنی ماددەی ٦ی یاسای بنەڕەتی یەکیەتیی سۆڤییەت بوون.[3] هەروەها خۆپیێشاندەران خوازیاری پەسندی یاساگەلێك لە پێوەدنی دەگەڵ زمانی نەتەوەیدا بوون.[4] قەیرانی کۆمەڵایەتی ئاماژە پێکراو لە خۆپیێشاندانی ١١ی فێورییەی هەمان ساڵدا بە ڕێبەری حیزبی ڕەستاخیز کە (گرووپە ئیسلامییەکانیش تێدا بەشدار بوون) بەڕێوەچوو، گەشەسەندو بە جۆرێك ٣٠٠٠ کەس لە خەڵکی پێتەخت "دووشەنبە" کۆبوونەوە.[5] داواکاری خەڵك زیاتر لەسەر نەبوونی خواردەمەنیو خانوو بەتایبەتی لە کاتێکدا ٢٠٠٠٠ ئاوارەی ئەرمەنی ئازربایجان لە وڵاتی ئەواندا نیشتەجێ ببوون و خەڵکی تاجیکستان زیاتر داوای شوێنی نێشتەجێ بوونی هاوشێوەیان دەکرد.[6] خۆپیێشاندانەکە بە خێرایی تێکەڵ بە توندوتیژی بوو بە جۆرێك شەقامەکانی شار زیاتر لە ٥ ڕۆژ لە ژێر کۆنترۆلی نارازیاندا بوو. لە کاتێکدا ئاڵۆزی تێکهەڵچوون درێژەی هەبوو، کۆمیتەیەك لەژێر ناوی "وەحدەت" لەلایەن گرووپە نافەرمییەکان فەرمانیان پێدرا کە بە توندی بەرەنگاری کاربەدەستانی حکوومی ببنەوە. گرووپە دژبەرەکان لەو بڕوایەدا بوون کە "مەحکەم ئۆف" "بەرپرسی یەکەمی حیزبی کۆمۆنیست" دەبێ دەست

(1) “Record ot weekly Events” Report on the ussr, 17 December 1989. p. 27
(2) Soviet News, 20 March 1989. p. 3. see olso Report on the ussr, 7 July 1989. Pp.22- 23
(٣) ماددەی ئاماژە پێکراو ڕێبەری کۆمۆنیستی گەرەنتی دەکرد.
(4) the Economist, 3 Eebruary 1990
(5) Bess Brown, Report on The uss, 23 February 1991, Pp. "Disturbances in Tajikistan," 32 – 33.
(6) Ibid

لە کار بکشێنێتەوە و بە جێگای ناوبراو "بۆری کەریم ئۆف" دابنرێت. ئەگەرچی مەحکەم ئۆف و چەند کەس لە هاورێکانی ئەم پیشنیارەیان قەبووڵکرد.[1] بەڵام کۆمیتەی ناوەندی پەسندی نەکردو بڕیاریدا تاکو سەربازەکان، بڵاوە بە خۆپیێشاندەران بکەن. پاش ٢٢ ڕۆژ پێکدادان ٢٢ کەس لە خەڵك کوژران و زیاتر لە سەدکەسیش بریندار بوون.[2]

دژکردەوەیەك کە حکوومەت لە بەرانبەر تەنگژە سیاسییەکانی ئاماژە پێکراو لە خۆی پێشاندا ئاکامێکی جیا لە زیان بۆ حیزبی ڕەستاخیزیی لێنەکەوتەوە چەند کەس لە سەرکردەکانی حیزبی ڕەستاخیز بە هۆی پەرەپێدان بەم ئاڵۆزیانە گیریان و قۆڵبەست کران. کەرستەی پێوەندییە گشتییەکانیش بە جۆرێك ترسی لەناو تەواوی خەڵکدا پێکهێنا کە حیزبی ناوبراویان وەکو هۆکاری تێکهەڵچوون و ڕووبەڕوو بوونەوە ئەتنیکییەکان تاوانبار کرد.

سەرنەکەوتنی حیزبی ڕەستاخیز لە هەڵبژاردنەکاندا، پێشاندەری سەرکەوتنی شەڕی ڕاگەیاندنی گشتی بە دژی وەها ڕێکخراوێك بوو.[3]

کێشەکانی سەرەوە، وەك چارەسەرێکی کاتی بۆ کێشەکانی نێو کۆمەڵگا هاتە ئاراوەو توانی بە شێوەی کاتی پێش بە سەرهەڵدانی بیری ڕێفورمخوازی بکا. بێ دەنگی تەواو بەسەر شاردا (بە هاتنی سەربازانی داگیرکاری سۆڤییەت بۆ ناو شار)[4] بە واتای زیاتر سنووردار کردنی خۆپیێشاندان بە دژی حکوومەت بوو. کەسانێك وەکو "بۆری کەریم" بە تاوانی هەوڵدان بۆ لاواز کردنی ستراکۆری سیاسی دەسەڵات مەحکووم کران.[5] هێرشی توندی ڕاگەیەنە گشتییەکان دژی حیزبە نارەزایەکان درێژەی هەبوو و لە سپتامبری ١٩٩٠دا ناوەندی شواری

(١) لە ڕۆژی ١٤ فێورییەی مەحکەم ئۆف، لەگەڵ سەرۆك وەزیران "عەزەت ئالە خایەف"و سەرۆکی شوورای باڵا"پالی یۆف" لە تەلەڤیزیون دەست لە کار کێشانەوەی خۆیان ڕاگەیاند.
(2) Moscow Newe, 7 march 1990, P. 5.
(٣) لە هەڵبژاردنەکانی شوورای باڵای تاجیکستان لە فێورییەی ١٩٩٠دا کە بەڕێوەچوو ئەندامانی حیزبی کۆمۆنیست بە زۆرینەی نزیکەی ٩٥٪ دەنگەکانیان بەدەستهێنا.
(٤) لە دووشەنبە هاتوو چووی خەڵك لە کاتژمێری ١٠ی شەوەوە یاساغ کرا وەها بارودۆخێك تاکوو مارسی ١٩٩١ درێژەی کێشا، سەردانی ئەم چاوگە بکەن: Moscow News. 13 April 1991. p. 4.
(5) "Weekly Record of Events" Report on the ussr 2 March 1990, p. 34.

باڵای تاجیکستان یاسایەکی بۆ ئەم مەبەستە پەسند کرد: کەسانێك کە دەبنە هۆی ئاژاوەگێڕی لە وڵات و بۆختان هەڵبەستن بۆ سەرۆك کۆمار بۆ ماوەی ٦ ساڵ دەخرێنە بەندیخانەوە.[١]

هەڵبەت وەها کردەوەگەلێك تەنیا بووبە هۆکاری زیاد بوون و پتەو بوونی گرووپ و ڕێکخراوە دژبەرەکان. بۆ نموونە لە ئاگۆستی ١٩٩٠دا حیزبی ڕەستاخیز لەگەڵ حیزبی دێموکراتی تاجیکستان، کە هەڵوێستێکی هێمنانەتریان دژ بە حکوومەت هەبوو، یەکیان گرت[٢]. مەحکووم ئۆف ترسی لەوە بوو کە کاندیاتۆرێکی دیکە لە بەرانبەر ئەودا زەق بێتەوە. هەموو حیزب و گرووپەکان، مەحکەم ئۆفیان بە هۆی بە ئەسپایی هەنگاونانی لە پێناو دامەزراندنی ڕیفورم لەناو خۆی وڵاتداو ڕێگەدان بە سەربازانی ڕووسی بۆ سەرکوتی خەڵکی سڤیلی تاجیکستان، ناوبراویان دایەبەر جنێوو سووکایەتیی پێکردن.[٣]

هەتا کۆتایی ساڵی ١٩٩٠، ڕادەی ئەندامی حیزبی دێموکرات گەیشتە ١٠٠٠ کەس‌و حیزبی ڕەستاخیزیش گەیشتە ٥٠٠٠ کەس.[٤] لەگەڵ بە فەرمی ناسینی حیزبی دێموکراتی تاجیکستان لە ژانوییەی ١٩٩١، یەکەمین ڕێکخراوی دژبەر لە مەیدانی سیاسی دەرکەوت. ئەم مەسەلەیە زیاتر بە مەبەستی وەدەرنانی حیزبە رادیکاڵەکانی دیکە لە گۆڕەپانی سیاسیدا بوو.[٥] لە گرینگترینی ئەم ڕێکخراوانە، حیزبی ژیانەوەی ئیسلامی (ڕێنسانسی ئیسلامی) بوو کە لە سێپتامبری ١٩٩٠ دامەزراو زۆر بە خێرایی چالاکییەکانی یاساغ کرا.[٦]

ڕاپۆرتە چاپەمەنییەکان هەموویان، پشتیوانیان لە سیاسەتەکانی مەحکەم ئووف لەمەڕ بەرگری لە هەوڵی کودەتاچیە نوێ پارێزەکان بە دژی حکوومەتی ناوەندی دەکرد. ئێستا کە دژکردەوەی حیزبە گرینگە کانی وەك ڕەستاخیز، دێموکرات و ژیانەوەی ئیسلامی، پێشاندەری دژایەتی لەگەڵ

(1) "Weekly Record of Events" Report on the ussr 26 July 1990, p. 36.

(2) Bess Brown set Bach torconservas in Tajikistan, op. cit. p. 16."

(3) Moscow, 30 December 1990, p. 8

(4) Moscow Newe, 12 August 1990, p. 11. seeolso "Weekly Rrcprd of Events" Report on the ussr, 26 July 1991, p. 34

(5) Record of weekly Events, Report on the ussr, 2 Januury 1991, p. 35."

(٦) ئەندامانی IRPیان حیزبی ژیانەوەی ئیسلامی، دوای دامەزرانی زیاتر لە هەزارکەس مەزەندە کراوە سەردانی ئەم سەرچاوە بکەن:

Bess Brown, the Islamic Renaissanci party in Centrol, roport on the ussr, 10 Msy 1991, p. 13 .

وەها سیاسەتێکدا بوون.[١] لە خۆپێشاندانێکی هاوبەش لەلایەن ڕێکخراوەکانی ئاماژە پێکراودا کە بەڕێوەچوو زیاتر لە ٢٠٠٠ کەس خوازیاری دەست لە کار کێشانەوەی مەحکەم ئۆف، هەڵوەشانەوەی شوورای باڵاو بەڕێوەبردنی هەڵبژاردنی نوێ بوون. وەها ڕاچڵەکاندنێك لەلایەن خەڵك و پشتیوانی نەکردنی حکوومەتی ناوەندی بۆ هێور کردنەوەی بارودۆخەکە، بووە هۆی ئەوەی کە جارێکی دیکە مەحکەم ئۆف دەست لەکار بکشێنێتەوە. دەست لە کارکێشانەوەی سەرۆکی وڵات لە ٣١ی ئوکتۆبر لەلایەن شوورای باڵاوە پەسند کرا. لە هەمان کۆبوونەوەدا، شوورای باڵا بۆ دامرکاندنی خۆپێشاندەرەکان ڕایگەیاند کە تاجیکستان وەکو وڵاتێکی سەربەخۆیە.[٢]

لە وەها بارودۆخێکدا بژاردەکانی کۆمەڵگا سەرلەنوێ دەستیان کرد بە گۆڕینی ستراکتۆری‌و نەخشەی دامەزراندنی حیزبێکی نوێیان هێنا گۆڕێ، تاکو لە ڕێژەی نارەزایەتی کەم بکەنەوە.[٣] سەرکۆماری نوێی وڵات "ئەسلانۆف"یش لە ڕۆژی ١٩ سپتامبر دەست لە کار کێشانەوەی خۆی لە حیزبی کۆمۆنیست ڕاگەیاند. ناوبراو لەو بڕوایەدا بوو کە دەسەڵاتی سەرکۆماری دەبێ لە سەرەوەی سیاسەتەکانی حیزبی بێت. بەم پێیە، ناوی حیزبی سۆسیالیستی تاجیکستان گۆڕدراو لە٢٠ی ئوکتۆبری ١٩٩١ پەسند کرا کە تاجیکستان دەبێ لەسەر بنەماکانی دێموکراسی بەڕێوە بچێ. سێ ڕۆژ دواتر ناوبراو بڕیاری هەڵوەشانەوەی حیزبی کۆمۆنیستیدا.[٤] هەڵبەتە وەها گۆڕانکارییەك یارمەتی بە بەرەی دژبەرەکانداو بوو بە هۆکارێك تاکو ئەوان لە نەمانی سۆڤییەت وەکو جووڵانەوەکی سۆمبولیك پشتیوانی بکەن.[٥]

چەند ڕۆژ پێش هەڵوەشانەوەی حیزبی کۆمۆنیست، شەڕو پێکدادان لەنێوان پێشکەوتن خوازان و پارێزەران ڕووی داو ئەمە بووە هۆکارێك تاکو هێزە بەرهەڵستکارەکان دەرفەتی هەر چەشنە مەشقەکیان هەبێت.

(1) Ibid

(2) Bess Brown, Setbach forconservatives in Tajikstan. Opcir, p. 21 .

(3) Tass, 30 Augustand 18 se ptember 1991

(4) Weekly Record of Events, Report on The ussr, 4 Octobre 1991"

(٥) خۆپێشاندەران پەیکەری لێنینیان لە چەند شار هێنایە خوارێ بابەتی جێگای سەرنج کاتێك بوو کە شارەوانی تاجیسکتان بڕیاریدا هەتا پەیکەری گەورەی لێنیین لە شاری دووشەنبە، بهێنێتە خوارێ. سەردانی ئەم چاوگە بکەن.

Bess Brown, "Biow to conservatives in tajikisstan", op cit. p. 2.

بۆیە شۆاری باڵا لە کۆبوونەوەکی نائاساییدا بڕیاری سەرۆك کۆماری بۆ هەڵوەشاندەوەی حیزبی کۆمۆنیستی ڕەدکردەوە و تاکو سەرەتای ١٩٩٢ باری نائاسایی ڕاگەیانرا. بەم شێوازە سەرۆك کۆمار ئەسلانۆف جێگای خۆی دا بە سەرۆکی شوورای باڵا "ڕەحمان نەبی ئۆف". دژ کردەوەی سێ حیزبی گرینگی دژبەر، بانگهێشت کردنی خەڵك بۆ گۆڕەپانی سیاسی بوو. بەم شێوەیە زیاتر لە ٢٠٠٠٠ کەس لە پێش بینای شوورای باڵا کۆبوونەوە.

گرینگی خۆپێشاندانی ئاماژە پێکراو بە ڕادەیەك بوو کە نەبی ئۆف ناچار بوو لەگەڵ نوێنەرانی ناڕازی وتوێژە بکا. خواستەکانی ناڕازیان بریتی بوون لە: هەڵوشاندنەوەی ڕاگەیاندنی باری نائاسایی، هەڵوەشانەوەی سەرلەنوێی حیزبی کۆمۆنیست، بە فەرمی ناسینی هەموو حیزبە سیاسییەکان، وەدوا خستنی هەڵبژارنەکانی سەرۆك کۆماری و پێکهێنانی هەڵبژاردنی نوێ بۆ شوورای باڵا. هەر چەندە وتوێژەکان بە ئاکامێك نەگەیشت.[1] بەڵام بەشداری زۆر و بەردەوامی خۆپێشاندەران لە بەردەم شوورای باڵا کاریگەری لەسەر بڕیارەکانیان دەبوو.

سەرئەنجام پارلمان لە دەنگدانێکدا (١٧٨ دەنگی بەڵێ و بەبێ ناڕازی) حکوومەت نیزامی هەڵوەشانەوەو دواتر هەڵوەشانەوەی حیزبی کۆمۆنیستیان ڕاگەیاند. لە ٢٤ی سیپتامبری ١٩٩١ بڕیار درا ڕێفراندومێك بۆ هەڵوەشانەوەی شوورای باڵا ئامادە بکرێت. هەروەها سێ حیزبی سەرەکی تاجیکستان بە فەرمی ناسێندران و ئیزنیان پێدرا هەتا کاندیداتۆرەکانی خۆیان بە کۆمیسیۆنەکانی هەڵبژاردن بناسێنن. دانی وەها ئیمتیازگەلێك پێشاندەری هێزو پتەویی گرووپە دژبەرەکانی ناو تاجیکستان بوو.

(٣ـ٥) گرفتی ستراکتۆری حیزب و گرووپە سیاسییەکان

دوو هۆکاری گرینگ بوونە هۆی دابەزینی کاریگەری حیزب و گرووپە بەرهەڵستکارەکان لە ئاسیای نێوەڕاستدا، یەکەم لە خۆبایی بوون لە ڕووی سیاسییەوە، دووهەم ڕیفۆرم لە ناوحکوومەتدا، جیا لەو دوو هۆکاری ئاماژە پێکراو گرفتە پێکهاتەیەکانیش ئاستەنگ بوون لە بەردەم گەشەی حیزبە دژبەرەکان و کارتێکەری ئەوان لە سەر کۆمەڵگاکانی ئاسیای نێوەڕاستدا. ئەم گرفتانە بریتی بوون لە: لاواز بوونی پشتگیری خەڵك لە ڕووی سیاسی و

(1) The os Angeles Times, 20 ctober 1991.

ماددییەوە.[1] دووهەم دەسەڵاتدارانی یەك کولتووری سیاسی دەسەڵاتخواز کە دوور بوون لە ڕێوشوێنی دێموکراتێك یان بەشداری گشتی . سێهەم پارێزکارە ڕووناکبیرە خۆجێییەکان. چوارەم ئەتنییك گەرایی‌و ناکارایی نێوەڕۆکی کۆمەڵگای ئاسیای ناوەند و دژبەران. لێرەدا تەنیا پێویستە تاوتوی لەسەر دوو تەوەری گرینگ لە گرفتەکانی سەرەوە بکەین:

ئەلف. ڕووناکبیران

یەکێك لە بنەما سەرەکییەکانی بزاڤە کۆمەڵایەتی‌و سیاسییەکان چینی ڕووناکبیرە کە هەم بۆ ڕاکێشانی ئەندامی چالاك‌و هەم بۆ ڕێبەری وەها بزاڤ گەلێك ڕۆڵیان هەیە.[2] لە کاتێکدا چینی ڕووناکبیر بەردەوام لە ڕیزی پێشەوەی گەشەی هێزە دژبەرەکان بوون، بەڵام لە پشتیوانییەکی باش بەهەرەمەند نەبوون. لە ژووئەنی ١٩٩١ ئاژانسی تاس نامەیەکی سەر ئاوەلای لەلایەن ڕووناکبیرانی قرقیزەوە بڵاو کردەوە ئەوان داوایان لە هاوولاتیان کردبوو کە لە کاری توندرەوانە کە دەبێتە هۆی کێشە و هەژاری دوور بکەونەوە.[3] هەروەها ئەوان سکاڵایان لەوە دەکرد کە بۆچی ڕێوشوێنی دێموکراسی دەبێ فیدای بەرژەوەندییە نەتەوەییکان بێت و هیچ جۆرە هاوسەنگییەك لەنێوان گرووپە قەومییەکانی جۆراوجۆر لە کۆمەڵگادا نەبێت. نامەیەکی هاوشێوەی تر لە ئوزبەکستان خوازیاری یەکسانی لە تێکۆشانی گرووپە دژبەرەکان بووە، لە خەباتی سیاسی ڕووناکبیرانی جۆرێك نێوەڕۆکی پارێزکارانە دەبینرێت. بۆ وێنە کۆمەڵگای ڕووناکبیرانی قەزاقستان بە شێوەیەکی تەواو پەیرەوییان لە بۆچوونەکانی "نەزەر بایەف" سەرۆك کۆماری قەزاقستان لەمەڕ قەدغە کردنی خۆپێشاندان دەکرد.[4]

جیابوونەوەکانی نێو حیزبەکانی بیرلیکی ئوزبەکستان و ڕەستاخیزی تاجیکستان زیاتر بەهۆی پارێزکارانی ڕووناکبیرەوە بووە کە لە ترسی تاوانبار بوون بە گەندەڵی‌و بناژۆ خوازی دەستیان لە کاری حیزبایەتی هەڵگرت.[5] لەلایەکی دیکەوە ئەوان مەیلی پێکهێنانی حیزبی سیاسی میانەرەوتر

(1) paul Goble problems of communism. July – August "Ethnic politics in the ussr,", 1989, Pp. 1-14

(2) Crane Brinton, Anatomy of Revolution, (ondon: penguin pul bling press, 1925) chaptertwo.

(3) Tass Report Reproduced in Report on the ussr, 26 July 1991, p. 44

(4) Bess Brown, Report on The ussr, "nursultan nazarbayevot Kazkhtan: A profile" 31 may 1991 p. 12.

(5) Suzanne Crow, opcit, p. 20." .Informal Groups in Tajikistan …"

وەکو ئیرلیك و دێموکراتیان لا دروستبوو. وەها پارێزکارانێك دەتوانێ لە چەندین بواردا بێتە گۆڕێ. یەکەم رادەی رووناکبیرانی ئاسیای نێوەڕاست زۆر کەمە، بە جۆرێك ١٠ تاکو ١٤٪ حەشیمەتی ئاسیای نێوەڕاست چینی رووناکبیر پێکی دێنێ. هەنووکە لە کۆمارەکانی سۆڤییەتی پێشوودا ئەم رێژەیە گەیشتووەتە ٢٢٪[١]. دووهەم: لە رووی سیاسیەوە چینی ئەکتیڤی ناوەند کاریگەریان لەسەر پرۆسەی سیاسی زۆر کەم و سنووردار بووە. سێهەم ئاستی پەروەردە لە کۆمارەکانی ئاسیای نێوەڕاست لە خوارێ بووە. بە جۆرێك بەپێی ئامار، رادەی خۆیندەڤانانی لە ئوزبەکستان ٣٢ ٪ لە قرقیزستان ٢٤ ٪ لە تاجیکستان و تورکمەنستان ٢٤٪ بووە. لە ئاکامدا وەها ئاستێکی نزم، بەردەوام ئاستەنگ بووە لە پێکهاتنی رێکخراوەو و حیزبی سیاسی لە ئاسیای نێوەڕاستدا.[٢] هەروەها هاوپێوەندی شوێندانەری رووناکبیرانی ئاسیای ناڤین لەم راستییەوە سەرچاوە دەگرێ کەئەوان بەرهەمی سیستمی سۆڤییەتی پێشوون.[٣] هەنووکە رووونا کبیرانی سەربەخۆی باڵتیك و گۆرجستان بە هۆی وریایی خوداگاهی خۆیان تا رادەیەك بەربەرەکانیان لەگەڵ پێدا گۆڕییە چەق بەستووەکانی سیستمی سۆڤییەتی پێشوو کردووە.

لە کۆتاییدا لە رووی مێژووییەوە سیاسەتەکانی وەها رووناکبیرانێك دەگەڵ رۆشنبیرانی کۆمارەکانی دیکە جیاوازی بەرچاویی هەبووە.[٤] ئەم هۆکارانەیە کە رووناکبیرانی ئاسیای ناڤین کەمتر ناچار بوون رێکخراو پێکبێنن تاکو لە رێگای وەها سازمانگەلێك خەبات بە دژی دسەڵاتی سیاسی بژاردەکانی دەسەڵاتدار بکەن.[٥]

ب: ئەتنیك خوازی

دابەشکردنی کۆمەڵگای سیاسی ئاسیای نێوەڕاست بە پێداگری لەسەر جیاوازییە ئەتنیکییەکان بە جۆرێك جێبەجێ کراوە کە پێشی بە پێکهاتنی تەڤگەرە دژبەرەکان لە ئاسیای

(1) L. Dienes Central Asia: Manpower and Economic poliey for the sovit Middle East opcit, pp 131 – 37.

(2) Mar the Brill oloctt, The Middle East "the communist party in centrol Asia," Journul, Pp17 – 31.

(3) Edward Allworth, Newcentral Asians in E. Allworth (ed) Centrol Asia: 120 " Years of Russian Rule, Duke university press, London, 1989.

(4) Jhon A. "Assessing The Soviet Nationalities Movements: Acritical Review" Armstrong, nationalities papers, vol 114, no, 1, Spring 1991, Pp, 1. 18.

(5) F. J. M. Feldbrugge, "samizdat and political Dissent in The sovet union", 1975 chapter seven

نێوەڕاست گرتووە. حیزبە سیاسییەکان و بنیاتە گشتییەکان بە شێوەی بەربڵاو لە دەوری گرووپە ئەتنیکی یەکانی جۆربەجۆری ناوچەیی رێکخراون. بە جۆرێك هەر ئەم بابەتە بووەتە هۆی ئەوەی تاکو گرووپگەلی ناڕازی لاواز پێکبێت. لاوازی وەها گروپگەلێك بووەتە هۆیی ئەوە تاکو رێبەرانی رێژیمەکانی ئاسیای ناوەندی هەر کاتێك بیانهەوێت گرووپەکانی ئاماژە پێکراو لە راستای ئامانجە رێفۆرمەکانی خۆیان بەکار بهێنن. رەگەز، ئاستەنگێکی سەرەکی کۆمەڵایەتییە لە ئاسیای نێوەڕاست لەنێوان ئەتنیکە خۆجێییو رووسەکاندا. باشترین نموونە دەتوانین ئاماژە بە کۆماری قەزاقستان بکەین. پێکهاتەی حەشیمەتی (نزیکەی ٤٠٪ لەنێوان رووسەکان و قەزاقەکان) وەکو یەکێك لەو هۆکارە سەرەکییانە، کە پەرەگرتنی هەر جۆرە دامەزراوەیەکی کار تێکەر لەگەڵ نسکۆ رووبەروو کردووە. بۆ وێنە کاتێك رۆشنبیرانی هەر دوو رەگەز لە ساڵی ١٩٩٠ لە بیری دامەزراندنی حیزبێکی سیاسی یەکانگیر لەژێر ناوی "حیزبی دێموکراتێکی قەزاقستان" بوون کێشەی زمان بووە هۆی ئەوەی کە لەنێوانیاندا کێشەو گرفت بخۆڵقێ. بەم شێوەیە کێشە ئەتنیکی یەکان بوو بەهۆی ئەوە تاکو لەنێوان رووسەکان (کە خاوەنی زۆرینەی بوون)و قرقیزەکان کە پێکەوە حیزبی دێموکراتی قرقیزستانیان دامەزراندبوو جیابوونەوە روو بدات[١].

بەمجۆرە قەومگەرایی لەنێو گرووپە ناڕازییەکان، بوو بە رێگر لە پەرەگرتنی هێزێکیی یەککگرتووی دژبەر، کە بتوانێت رەوتی خەباتی ناڕازیان بەدژی رێژیمەکان رێبەری بکات. بە پێچەوانە ئەندامانی هەر گرووپێك هەوڵیان دەدا تاکو پێداگری لەسەر بەرژەوەندییە قەومییەکانی خۆیان بکەن. بۆ وێنە لە ناو حیزبی دێموکراتی قەزاقستان رووسەکان جەختیان لە سەر پاراستنی بەرژەوەندی نەتەوەیی خۆیان دەکرد. هەنووکەش قەزاقەکان خوازیاری بەدەستهێنانی مافی نەتەوەیی خۆیانن.[٢]

لە کۆمارەکانی تاجیکستان و ئوزبەکستاندا، سەرکوت کردنی زۆربەی ناڕازیانی کۆمەڵگا بووە هۆی بچمگرتنی بنیاتە گشتییە نەتەوە خوازەکان. هەروەها نەبوونی حیزبی سیاسی رکەبەر، لانیکەم هەتا سەرەتای ساڵی ١٩٩٠ز بووە هۆی ئەوەی کە بنیاتە گشتیەکان (رەستاخیزو بیرلێك) لە بەرانبەر دەسەڵاتداران سەرکەوتنێکی بنەڕەتی وەدەستبێنن، بۆ نموونە بەرپرسانی ئوزبەك بۆ بیروڕای حیزبی بیرلیك لەمەڕ بەرهەمهێنانی لۆلەو زمان... . ئیعتبارێکی تایبەتیان دادەنا[٣].

(1) "Perestroika in kazakhstn" Marthe Brill Olcott, cit. p. 73.

(2) Moscow news, no. 21, 3 june 1990. p. 5.

(3) "political Opposition in Uzbekistan" J. critchlow, pp. 17 – 19.

یان ڕێبەرانی حیزبی کۆمۆنیست لە تاجێکستان ئیزنیان بە ڕێبەری حیزبی ڕەستاخیزدا هەتا لە پێوەندی لەگەڵ نائارامییەکانی دووشەنبە لە ساڵی ١٩٩٠ لە گەڵ حکوومەت دانووساندن بکەن. هەوڵەکانی ئاماژە پێکراو بە گۆڕانی ستراتیژی حکوومەتەکانی ئوزبەکستان و تاجیکستان لەسەر ناسینی ڕێکخراوە ڕکەبەرەکان و ڕکەبەرایەتی لەنێوانیاندا بارودۆخێکی لاوازو، دابڕانی لەنێو گرووپەکانی ئاماژە پێکراو پێکهێنا.

سەرکوتی گرووپە دژبەرەکان لە ئاسیای نێوەڕاستدا بە چەندین هۆکار گرێدرا بوو: یەکەم: زۆربەی خەڵکی ئاسیای نێوەڕاست لە سیاسەتدا نەخشیان نەبووو خۆیان لە حیزبە سیاسییە دژبەرەکان و دامەزراوە گشتییەکان بە جیا لە قەڵەم دەدا. دیارە بەم شێوەیە کومەڵگا لە هەمبەر کارتێکەری لەسەر پرۆسەی سیاسیدا سەرکەوتن بە دەستناهێنێ. دووهەم پەروەردەی سیاسی وەها خەڵکانێك زۆر بەرتەسك بووە بە جۆرێك بەشداری سیاسی ئەوان زیاتر لەسەر کۆمەڵێك پرسی کاتی بووە، ئاشکرایە کە وەها کۆمەڵگایەك پەیرەویان لە ئامانجە درێژ ماوەکانی حیزبە سیاسییەکان نەدەکرد. تەنانەت ڕووناکبیرانی ئەم کۆمەڵگایە بە شێوەی یەکسان لایەنگریان لە حیزبە سیاسییەکان نەدەکرد، زۆربەی پۆلێنی ڕووناکبیر بەهۆی ئەوەی کە گرووپە دژبەرەکان ڕێگای توندوتیژیانەیان گرتبووە بەر بە باشیان زانی کە پشتیوانی لە حکوومەت بکەن.

چاودێری بەردەوامی بژاردەکانی دەسەڵاتدار بەسەر پرۆسەی سیاسی، ڕێکخراوی حکوومیو ڕاگەیەنە گشتییەکان بووە هۆکارێك تاکو گرووپەکان خۆیان لەگەڵ ئامانجە سیاسییەکان حکوومەت ڕێك بخەن. ئەم مەسەلەیە یارمەتی بە پێکهاتنی پلۆرالیزمی سیاسی دەکات. بە جۆرێك ڕیشە گشتییەکان لە کەناڵێکی تایبەتی وە کانالیزە دەکرێت. بەم شێوازە دەسەڵاتداران بەهۆی ڕێکەوتن دەگەڵ گرووپە میانەڕەوەکان و هاریکاری لەپێناو خەبات بە دژی گرووپە ڕادیکاڵەکان سەرکەوتن بەدەستدێنن تا پێگەی دەسەڵاتخوازی خۆیان بپارێزن. تەنیا هۆکارێك کە ئاستەنگە لە بەردەم دەسەڵتخوازانی ئاماژە پێدراو و خوازیاری گۆڕانکاری سیاسین لە ئاسیای نێوەڕاست، ئیسلامییەکانن.

(٤ـ٥) ئیسلامگەرایی لە ناوچەدا

یەکێك لە سەرچاوە گرینگەکانی ناسەقامگیری سیاسی لە ئاسیای نێوەڕاستی سۆڤییەت ئیسلام بووە. بە باوەڕی زۆربەی شرۆڤەکاران، ئیسلام وەکو یەکێك لە تیۆرییە سیاسیو

مۆڕاڵییەکان لە ڕاستای ئیدئۆلۆژی ئایینیدا توانیوەتی خۆی وەکو تاکە هێزێك کە توانایی بەربەرەکانەی لەگەڵ دەسەڵاتخوازانی حیزبی کۆمۆنیستدا هەیە، بناسێنێت.[1] دەسەڵاتی ئیسلام لە سنوورەکانی دراوسێی ئاسیای نێوەڕاست بەتایبەتی ئێران و ئەفغانستان بووەتە هۆکارێك تاکو پێگەی ئیسلام و بە هێز بوونی بزووتنەوە ئیسلامییەکان لەناوچەکەدا دوو بەرانبەر بێت..[2] هێرشی توندی دەوڵەتی سۆڤیەت بۆسەر ئایین و هەروەها موسڵمانان دژایەتی کردنی توند لەگەڵ جێبەجێ کردنی ئەرکە ئایینییەکان، وێرانکردنی مزگەوتەکان، قوڵبەست کردنی زانایانی ئیسلامی و پەرەپێدان بەبێ نێوەرۆك کردنی ئایین لە خوێندگاو بڵاو کراوەکانی مەحەللییەکان نەك هەر نەبووە هۆی لەناوچوونی ئیسلام بەلکو باوەڕی خەڵك بە وەها ئایینێك دوو بەرابنەر بووو بواری بۆ بزاڤە دژبەرەکان خۆش کرد.[3] گۆرباچۆف بە مەبەستی دامرکاندنی وەها ژیلەمۆیەك سیاسەتی گلاسنۆستی گرتەپێش. ئەو بە توندی لۆمەی سیاسەتی ڕێبەرانی کۆمارەکانی ئاسیای ناوەڕاستی لە پێوەندی لەگەڵ گەشەپێدانی بیری دژە ئایینی دەکرد.[4]

سیاسەتی گلاسنۆست یارمەتییەکی زۆری بە گەڕانەوەی ئیسلام بۆ ئاسیای ناوەڕاستدا. بە جۆرێك لە پرۆسەی ڕیفۆرمدا، بیری ڕێبەرانی ئاسیای ناڤین لە پێوەندی لەگەڵ ئیسلام گۆڕانی بەسەر داهات و سیاسەتگەلێکی هێوریان بەڕێوە دەبرد. ئەوان بە باشیان دەزانی کە ڕێکخستنە ئیسلامییەکان بە شێوەی ڕەسمی دەرفەتی چالاکیان پێ بدرێ. بەم جۆرە ئیسلام لە ژیانی گشتیدا ڕۆڵێکی بەرچاوی گێڕا.[5] لە کۆتایی ساڵی ١٩٨٩، برگەیەکی نوێ لەلیبرالیزم لانیکەم، لە سێ وڵاتی ئاسیای ناوەندی دەرکەوت. لە سێ کۆماری ئوزبەکستان، قەزاقستان و تاجیکستان بە

---

(١) کتێبێکی زۆر لەم پێوەندییەدا نووسراوە، سەردانی ئەمانەی خوارەوە بکەن:

Bennigsen and Broxup. “The Islamic The Reat to The Soviete”, Croom Helen, 1983.
Helen carrere Dencdausse, “Decline of an Empire The soviet Socialist Republics in Revolt, News Week Book, 1986.

(2) Muriel Atkin, “The survival of Islam in Soviet Tajikistan, Middle East Journal, Vol. 43, No. 4, Autuman 1989, PP. 604 – 180

(3) See Dencauss, Decline of on Empire, chaptersix.

(٤) گۆرباچۆف لە سەفەری خۆی بۆ تاشکەند (نوامبری ١٩٨٦) سیاسەتی دژی ئایینی مەحکووم کرد. سەردانی ئەم چاوگە بکەن:

Pravda Vostoka (Tashent), 25 November 1986

(5) J.Critchlow, Islam in Public Life: can This Be Soviet Uzbekistan, Report on The Ussr. 10 march 1990, PP.25-28

شێوەی فەرمی یاسەیەك لە پێوەندی لەگەڵ ئیسلام بەم جۆرەی خوارەوە پەسند کرا: "رێکخراویی حیزبی کۆماری: باوەڕمان بە ئازادی ئایینیو مافی یاسایی هەیە و ڕێزیان لێ دەگرین و رادەگەیەنین کە ئامادەی هاوکاری لەگەڵ رێکخراوە ئایینییەکانین ... ... هەروەها پەیرەوانی ئەو ئایینە مافی بەشداری لە چالاکی سیاسیو کۆمەڵایەتی لەو وڵاتەیان هەیە".[1]

حکوومەتی هەر وڵاتێك بە مەبەستی بەڕێوەبردنی ماددەی سەرەوە ئیزنیدا تاکو مزگەوتەکانی پێشوو بکرێنەوەو لەژێر چاودێری دەوڵەت مزگەوتی نۆیش دروستبکرێن.[2] جیا لەوە لە گۆڤارە فەرمییەکانیش وێنەی زۆر لە مزگەوتە ئیسلامییە گرینگەکان و کۆمەڵێك وەرگێران لە قورئانی کەریم بە زمانی خۆجێی بڵاو کرایەوە.[3] هەروەها حکوومەتەکان دەرفەتیاندا تاکو خەڵکانێکی زۆر سەفەریماڵی خوا بکەنو لە مانگی پیرۆزی رەمەزاندا ئەرکەکانیان بەڕێوە ببەن و جێژنە ئیسلامییەکان بە شێوەیەکی رازاوە جێژن بگێرن.

لە ساڵی ١٩٨٩ بە شێوەی فەرمی پەسند کرا کە زانایانی ئایینی ناوچەکە خاوەنی رۆڵێکی کۆمەڵایەتیو سیاسی بن. بۆ ئەم مەبەستە ئەوان بۆ گێڕانی وەها رۆڵێك لە رادیو و تەلەڤیزیون و رۆژنامەکاندا، دەرکەوتن وتار و نووسراوەکانیان زیاترلایەنە مۆڕاڵیەکانی دەگرتەوە. هەروەها زانایانی ئایینی راستەوخۆ لە دامڕکاندنی ئاژاوە و خۆپیشاندانەکانی ناوچەکە وەکو پێکدادانەکانی فەراغنە و دووشەنبەو ویلایەتی ئووش دەورێکی ئاکتیڤیان هەبوو.[4]

لە روانگەی هێندێك لە شروڤەکاران، وەها گۆڕانکارییەك بە مانای کارتێکەری مەکتەبی ئیسلام و بایەخی حکوومەت بە وەها ئایینەکە. بژاردەی وڵاتانی ئاماژە پێکراو بە مەبەستی دامەزراندنی پێوەندی نزیك لەگەڵ زانایانی ئایینی ناچار بوون تاکو رەوایی سیاسی بە ئایین بدەنو رەستەکانی قۆرئان لە جێگای وشەکانی لنین و مارکس دابنێن.[5]

(1) J.Critchlow, Islam in Public Life…"Op cit, P.24.

(٢) رادیۆی ئازادیبەخش (FBIS) لە کۆتایی ساڵی ١٩٩١ رایگەیاند کە لانیکەم ٤٥٠ مزگەوتی نوێ لە ئاسیای ناوەندی درووستکراوە.

(3) A .Bohr. "Turkmenistan Under Perc Sroika: an Overview" Radio Liberty Research Bulletin. 23march 1990, PP 28-29.

(4) Y. Roi, The Islammic Influence On Nationalaism in soviet Central Asia, Op cit, P.55.

(5) J. critchlow, "Uzbekistan: Whatever Happened to Marxism Lenenism in Soviet Central Asia", Op. Cit, P.55.

وەها پاکانەیەك لەلایەن دەوڵەت زیاتر لەو راستایەدابوو کە لە دەست ئاریشە کۆمەڵایەتیو ئابوورییەکان رزگارییان بێت. سیاسەتی پێکهاتنی رێکخراوە ئایینییەکان بە شێوەی فەرمی شوێندانەر بوو. بە جۆرێك حکوومەتی هەر وڵاتێك توانی پشتیوانی خەڵك بۆ لای خۆی رابکێشیت و بەم شێوازە سەقامگیری کۆمەڵایەتیو پەیرەوی کردن لە دەسەڵاتخوازانی حاکم بسەپێنێ .[1]

هەڵبەت لە بارودۆخی ئێستادا ئیسلام وەکو هێزەکی رەکەبەر دژی حکوومەتەکانی هەر وڵاتێك بە ئەژمار هاتووە. رەوا بوونی ئایین وەکو هێزەکی کۆمەڵایەتی پۆزەتیڤ بە جۆرێك دانەرێژراوە کە هەر ساتێك توانایی کارتێکەری هەیە لە سەر وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاستدا. زۆربەی راڤەکاران لەو بڕوایەدان کە پتەو بوونی بناژۆخوازی ئیسلامی لەنێوان نەتەوەکانی ئاسیای نێوەڕاست بە رادەیەکە کە دەبێتە هۆی پێکهاتنی دامەزراوی نوێی ئیسلامی.[2]

حکوومەتەکانی ئاسیای ناوەندی بە مەبەستی کۆنترۆڵ کردنی بناژۆخوازی ئیسلامی، چالاکی رێکخراوە ئیسلامییەکانیان یاساغکرد.[3] هاوکات لەگەڵ وەها بڕیارێك، زانا ئایینییە رادیکاڵەکان بۆ ورووژاندنی هەستی ئایینی خەڵك هەنگاویان دەنا تاکو بوارێکی لەبار بۆ چالاکی موسڵمانان برەخسێنن . هاتنە ئارای وەها رەوشێك لە تاجیکستان و ئۆزبەکستان و لە شەڕو پێکدادانەکانی ساڵی ١٩٨٩و ١٩٩٠ وەبەر چاو دەکەوی.[4]

لە تاجیکستان، گرووپە ئیسلامییە نافەرمییەکان لە هێز و پتەوییەکی زیاتربەهرەمەند بوون. بەپێی سەرژمێریك کە ئەنجامدراوە زیاتر لە ٨١ ٪ تاجیکییەکان موسڵمانن.[5]

هەر بۆیە پشتیوانی گشتی موسڵمانان لە دەرکەوتنی حیزبی ژیانەوەی ئیسلامی لەگەڵ قەدەغە کرانی لەلایەن حکوومەتەوە لە ساڵی ١٩٩٠دا شایانی سەرنج بوو. راپۆرتی

(1) Y. Roi, The Islammic Influence On Nationalaism…", Opcit, PP.63-64.

(2) The red banner of Communism Mor The Green of Islam, "Isrestia, 5 October 19911991, G. melikyants, Islam in Central Asia" Isrestia, 11 October 1991.

(٣) تاجیکستان، ئۆزبەکستان و تورکمەنستان، لە سەرتای ١٩٩١ یاساگەلێك بۆ نافەرمی کردنی ئەو حیزبە سیاسییانەی کە پێکهاتەی ئایینییان هەبووە پەسند کرد.

(4) Moscow News, No. 32 1989, P.5 and Moscow, No. 51, 1990, 6-7

(5) L.Bashirov, "Islam V nashi dni" (Islam in our Day) Sloro Lektora, 1989, No, 1.P.33.

شرۆڤەکاران پێشاندەری ئەوەیە کە وەها حیزبێك دەیتوانی کۆمەڵێك میتینگی جۆراوجۆر بۆ ڕێکخستنی دژبەران و هێنانە ئارای خۆاستەکانی خەڵکی پێکبهێنن. لەم ڕاستایەدا لە پشتیوانی حیزبەکانی ڕەستاخیزو دێموکراتێك بەهەرەمەند بوو.[1] لە فێورییەی ١٩٩٠، پتر لە دە هەزار خۆپێشاندەر لە دووشەنبە پشتیوانیان لە ویستەکانی حیزبی ئاماژە پێکراو کرد. ئاکامی دژایەتی بەربڵاوی موسڵمانانەکان بە ڕێبەری وەها حیزبێك بوو بەهۆی دەست لەکار کێشانەوەی ڕێبەری تاجیکستان "مەحکەم ئۆف".

سەرچاوەی پتەو بوونی بزووتنەوە ئیسلامییەکان لە تاجیکستان دەگەڕێتەوە بۆ چەندین هۆکار، یەکەم لەم کۆمارەدا مەکتەبی ئیسلام چەندین بەرابەر بەهێزترلەکۆمارەکانی دیکە کاری دەکرد، بە بۆچوونی هێندێك، وەها بابەتێك گرێدراو بوو بە پێوەندییە مێژووییەکانی ئێرانییەکان لەگەڵ خەڵکی تاجیکستان (لە کاتێکدا کۆمارەکانی دیکەی ئاسیای ناوەڕاست بە ڕەگەز تورکن). جگە لەمە، خەڵك لە ڕێگای ئیسلامییەوە توانیان شوناسی نەتەوەیی خۆیان بهێننە گۆڕێ.[2] دووهەم سیاسەتی پارێزکارانەی ڕێژیم لە پێوەندی لەگەڵ دەرفەتدان بە چالاکی ئایینی، ڕێگای بۆ پێکهێنانی یەکگرتنی خەڵك لەگەڵ حیزبی ژیانەوەی ئیسلامی خۆشکرد. بەرەبەرە پانتایی بەرەی ئاماژە پێکراو بەربڵاوتر بوو و حیزبەکانی دیکە وەکو ڕەستاخیزو دێموکراتیش دژی حکوومەتی تاجیکی هێرشیان کرد. تاکە کۆمارێك کە حیزبی ژیانەوەی ئیسلامی ڕۆڵێکی بەرچاوی تێدا بوو، ئۆزبەکستانە. هەر وەکو تاجیکستان، دەسەڵتخوازان چالاکی حیزبی ناوبراو یاساغ و نا یاسایی ڕاگەیاند. لەکاتێکدا حەشیمەتی ئۆزبەکستان باوەڕەکی زۆریان بە ئایینی ئیسلام هەبوو، هەر بۆیە حکوومەتی ئۆزبەکی هەوڵیدەدا تا بە هێندێك حەرەکەتی چاکسازی و بایەخدان بە لێژنەی زانایانی ئایینی، پێش بە هەر چەشنە جووڵانەوەیەك بە دژی حکوومەت بگرن.

هەروەها سەرۆك کۆماری ئۆزبەکستان هەوڵیداوە تاکو لە ئیسلام بۆ بەهێز کردن و ڕەوا پێدان بە حکوەمەتەکەی کەڵك وەربگرێت. بە جۆرێك (ئیسلام کەریم ئۆف) لە کاتی سوێند خواردن بۆ سەرۆك کۆماری لە ژانوییەی ١٩٩٢ دەستی خۆی لەسەر قۆرئان دانا و سەفەریشی

---

(1) Bess Brown, The Islamic Renissance Party in Central Asia, “Radio Liberty Research Bulletin, 10 may 1991.

(2) Muriel Atkin, "The survival of Islam in Tajikistan" (3) J. critchlow, Middle East Journal, 1989, p. 606.

بۆ مەککە کرد. ناوبراو گرینگی دەدا بە پێوەست بوونی ئۆزبەکستان بە ریکخراوی کۆنفرانسی ئیسلامی، بەڵام لە هەمان کاتدا مەترسی گەشەسەندنی بناژۆخوازی ئیسلامی لە تاجیکستان و ئەفغانستانیشدا بە شێوەی واقعی هێنابووە بەرباس.

بوونی ڕێکخراوگەلی ئیسلامی نافەرمی لە کۆمارەکانی قەزاقستان و قرقیزستان بەو شێوەیە نەهاتبووە گۆڕێ. کۆمارەکانی ئاماژە پێکراو کارتێکەری تیۆری ئیسلامیان کەمتر لەسەر بووو بە شێوەی نەریتی ئیسلامیان وەکو پێناسەیەکی تاکتێکی لە بەرانبەر ئیمپریالیزمی کولتووری ڕووسیو تورکی کەڵکیان لێ وەردەگرت. بەم پێیە حکوومەتەکانی ڕێفۆرمخوازی ئاسیای ناوەندی پێشان بە پتەو بوونی جووڵانەوە ئیسلامییەکان گرتو تێدا سەرکەوتوو بوون.[1]

---

(1) Alexander Bennigsen and s. Enders Wimbush, Muslims of the soviet, (London G. Hurst and co, 1985), p. 5

بەهرەی دووهەم (فەسڵی یەکەم)

ئاسیای نێوەڕاست پاش هەرەسهێنانی یەکیەتیی سۆڤیەت

"کودەتای ئووتی ساڵی ١٩٩١ی زایینی و کۆتایی دەورانی کۆمۆنیزم"

گۆرباچـۆف لـە مـاوەی سـاڵەکانی ١٩٨٥ ـ ١٩٩٠ هەنگاوگـەلێکی گـەورەی لـەپێناو چاکسازی سیستمی سیاسی و کاروباری ئـابووری سـۆڤییەت هەڵێنایـەوە، بـەڵام بـەرێوەبردنی چاکسازییەکانی ئاکامی باشی لێنەکەوتەوەو ئەم وڵاتەی تووشی قەیرانێك کـرد کـە لـە سـاڵی ١٩٩١ بووە هۆی لەبەریەك هەڵوەشانەوەی. ترس لە پەرەگرتنی نارەزایەتی گشتی لە بەرانبـەر جێبەجێ کردنی چاکسازی رۆژ بە رۆژ بەرینتر دەبوو، تەنانەت نارەزایەتی لە بارودۆخی ئابووری لە هێندێك لـە کۆمارەکـانی سـۆڤییەت لەگـەڵ شـکانەوە بـەلای ناسـیونالیزمدا تـێکەڵاو بـە جووڵانەوەی سەربەخۆخوازانە ببوو. بەم شێوەیە، زۆربەی کۆمارەکان و لـە سـەرەوی هـەموویان فیدراسیۆنی رووسیە- گەورەترین کۆماری یەکیەتیی سۆڤییەت، سەرپێچی کردن لە حکوومەتی ناوەندی دەستپێکرد.[1] ئەمە لە کاتێکـدا بـوو هێـشتا زۆریـەك لـە کـادرە باڵاکـانی حیـزب دژایەتیان لەگەڵ پەرەپێدانی کەشی کراوەی سیاسی گورباچۆف دەکرد. بـەم پێیـە مەترسـی دژ کردەوەی نگەتیڤی ئەوان لە ئارادا بوو، هەروەها لەدەسـتدانی رۆژهـەڵاتی ئـەورووپاو دابـەزینی ئیحتوبارو پرەستیژی جیهانی سۆڤییەت بواری بۆ نارازیانی نیزامی دابـین کردبـوو، لـە رەوتـی بیست و هەشتەمین کۆنگرەی حیزبی کۆمۆنیستی سۆڤیەت کە بە کۆنگرەی کۆتایی ئەم حیزبـە بە ئەژمار دێ، توندترین هێرشەکان بۆسەر سیاسەتەکانی گورباچۆف لەلایەن لیگاچێڤ ئەندامی باڵای دەفتەری سیاسی حیزبی ئاماژەپێکراو هاتە ئاراوە، کە نـاوبراو زۆر بـە راشـکاوی باسـی هەرەسهێنانی یەکیەتیی سۆڤییەتی هێنـا گـۆڕێ. هـەروەها لـەم کۆنگرەیـەدا کێـشە لـەنێوان گورباچـۆف و بـۆریس یەلیـسن ئەنـدامی پێـشووی دەفتـەری سیاسـیو لایـەنگرانی خێـرای

---

(١) مەحموودی تلوعی، لە لنین تاکوو گورباچۆف (تاران، ئینتشاراتی تاران، ١٣٧) لاپەرەی ٣٦٩

چاکسازی، سەرلەنوێ سەری هەڵداوە. بوریس یەلسین لـەو سـەردەمە وەکـو سـەرۆك کۆمـاری فیدراسیۆنی رووسیە هەڵبژێردرابوو خۆی بە پـەیرەوی خـەڵك و دەنگـدەران لەقەڵـەم دەداو لـە پـەیرەوی کـردن لـە حیزبـی کۆمۆنیـست رووی وەرگەڕانـد. بـە دوای ئـەم کـارەی یەلـسین و ژمارەیەکی زۆر لە رێفۆرمخوازان، ریزەکانی حیزبی کۆمۆنیست بەجێ دەهێڵن و رادەگەیەنن کـە لە ستراکتۆری حیزبدا گۆڕانکاری تێدا ناکرێت. سیاسەتەکانی گۆرباچۆف، حیزبی کۆمۆنیست و بژاردەکانی سۆڤیەتی، تووشی دوو دەسـتەیی و جیابوونـەوە کـرد. دەرکـەوتنی نـاکۆکی قـوڵ لەنێوان لایەنگرانی سیاسەتە چاکسازییەکانی گۆرباچـۆف، ئەوانـەی کـە دژی رەوتـی خێـرای چاکسازی بوون، بواری بۆ کودەتای ئووتی ١٩٩١زخۆشکرد. پارێزەرانێك کە لە بیری پاراسـتنی یەکیەتیی سۆڤییەت و پێکهاتەی فەرمیدا بـوون بـە کـەڵك وەرگـرتن لـە بـارودۆخی ئـاڵۆزی دەسەڵاتو سەرکەوتنی یەلتسین لە هەڵبژاردنەکانی سەرۆك کۆماری لـە ١٩ی ئـووتی ١٩٩١دا دەستیان دایە کودەتا. ئەم کودەتایە لەلایەن پارل سەرۆك وەزیر، کریوچکۆف بەرپرسی کـا. گ. ب، یازۆف وەزیری بەرگری، نایایـەف جێگـری گۆرباچـۆف، هـەروەها بـسمەر تنبـەخ وەزیـری کاروباری دەرەوەی ئەوکاتی سۆڤییەت دارێژراو و رێبەری دەکرا.

گورباچۆف لەو کاتەی کە لە کەنار دەریـای رەش لـە پـشوودا بـوو، لـە هاوکـاری کردنـی کودەتاچییان خۆی بە دوور گرت و لەم نێوەدا یەلتسینیش لەبەر تیـشکی پـشتیوانی خـەڵکیو بێبەرنامەی کودەتاچییەکان کەوتە بەربەرەکانێ لەگـەڵیان. ئـەم کۆدەتایـە بـەهۆی پـشتیوانی نەکردنی گشتی و فەرماندەرانی سـەربازی و بـەرەنگاری یەلتـسین لـە بینـای شـوواری بـاڵای کۆماری رووسیەدا هاوکات لەگەڵ پشتیوانی خەڵکی بووبە بڵقی سەر ئاو. ناوبراو پاش شـکانی کودەتا پێشی بە چالاکی حیزبی کۆمۆنیستی گرت و گۆرباچۆفیش لە ٢٤ی ئووت لـە پۆسـتی سکرتێری حیزب خۆی کێشایەوە. لە بیست و نوهەمی ئووتیش شوواری باڵای رووسـیە حیزبـی کۆمۆنیستی سۆڤییەتی هەڵوەشاوە راگەیاند و لە ٦ی نوامبری هەمان ساڵدا تێکوشانی لەلایەن بوریسی یەلتسینەوە یاساغ راگەیاندرا.

بەم پێیە شکانی کودەتا خێراییدا بە رەوتی هەڵوەشانەوەی یەکێـەتی گـەلانی سـۆڤییەت، کۆمارەکانی ئەندامی ئەم یەکێەتییـەش لـە ئاکـامی بـەهێز بـوونی هەسـتی نەتـەوەخوازی و سەربەخۆیی خوازی یەك بە دوای یەکدا سەربەخۆیی خۆیان رادەگەیاند.

هەڵبەت لە بەهاری ١٩٩١ گۆرباچۆف تێکۆشا گرێبەستێکی نوێ لەگەڵ کۆمارەکانی یەکێەتی بەدەستبهێنیت. ئەم گرێبەستە کە لەلایەن کۆنگرەی نوێنەرانی گەلەوە پەسـند کـرا بـەڵام لەلایـەن

ڕێبەرانی کۆمارەکانەوە قەبوولْ نەکراو باسکردن لەو پێوەندییەدا درێژەی هەبوو. ریفراندومێك لە پێوەندی لەگەلْ مافی بەرابەری کۆمارەکان لە فیدراسیونی نوێ لە مارسی ١٩٩١ بەڕێوە چوو بڕاو ١٦٪ لە دەنگدەران پشتیوانیان لەم پێشنیارە کرد. لەم ریفراندۆمەدا تەنیا ٩ کۆمار (رووسیە، رووسیەی سپی، ئوکراین، ئازەربایجان و پێنج کۆمارەکەی ئاسیای ناڤین) بەشداریان تێدا کرد. واژۆی پەیمانی کۆتایی یەکیەتی پاش وتووێژێکی درێژ ماوە لەنێوان ڕێبەرانی کۆمارەکان و گورباچۆف بۆ ٢٠ی ئووتی ١٩٩١ دوا خرا. لەم دەرفەتەدا پارێزکاران لە نامەیەکدا کە بڵاویان کردەوە داوایان لە بەرپرسانی حیزب و سوپا کرد کە بە تەواوی کەرەستەوە بەرگری لە یەکیەتی سۆڤییەت بکەن، ئەوان خوازیاری پاراستنی یەکیەتیی سۆڤییەت و پێکهاتە فەرمییەکەی بوون.

بە هەر شێوەیەك بوو گورباچۆف توانی، پێنجەمین پێش نووسی کۆنفدراسیون لە نوامبری ١٩٩١ بە ڕێبەرانی کۆمارەکان واژۆ بکات. کۆنگرەی نوێنەرانیش لەنێوان ٢ تاکو ٥ی سپتامبری ١٩٩١ هەڵوەشانەوەی خۆی ڕاگەیاند و بەم شێوەیە دەزگا سەرەکییەکانی چاودێری بەسەر کۆمارەکان بەروو لە نێو چوون ڕۆیشت. لە کۆتایدا لە حەوتی دسامبری هەمان ساڵ سەرکردەکانی سێ کۆماری سلاڤنشین واتە رووسیە، ئوکراین و رووسیەی سپی لە مینسك پێتەختی رووسیەی سپی پێکهاتنی چڤاکی وڵاتانی سەربەخۆیی هاوقازانج (cis [1]) و کۆتایی تەمەنی یەکیەتیی گەلانی سۆسیالیستی سۆڤیەتیان ڕاگەیاند.

پاشان ڕێبەرانی کۆمارەکانی ئاسیای ناوەند لە ڕێکەوتی ٢١ی دسامبری ١٩٩١ لە میانەی دانیشتنێکدا لە عشق ئاباد رەزامەندی خۆیان بۆ پەیوەست بوون بە یەکیەتیی نوی ئاشکرا کرد. ئەم وڵاتانە بەردەوام لەگەڵ ئەرمەنستان، ئازەربایجان ومۆڵداڤی پروتۆکولێکیان بۆ پەیوەست بوون بە وڵاتانی سەربەخۆیی هاوقازانج واژۆ دەکرد.

هەرسهێنانی یەکێەتی گەلانی سۆڤییەت لە راستیدا بە مانای شکستی سیاسەتی پرۆسترویکای گۆرباچۆفیش بوو، ناوبراو لە دوای ئەم رووداوە گەورە مێژووییە لە ٢٥ی دسامبری ١٩٩١ لەگەڵ دەست لە کارکێشانەوەی خۆی پێداگری لەسەر پێویستی درێژەدان بە چاکسازی دەربڕی.

بەم شێوەیە بوو کە سیستمی مارکسیستی- لێنینستی لە یەکیەتیی سۆڤییەتدا پاش ٧٤ساڵ (١٩١٧ ـ١٩٩١) تێکۆشانی بەردەوام بۆ وەدیهێنانی سۆسیالیزم بوونە قوربانی بەرزە فرییەکانی خۆیان و سەرئەنجام هەرەسیهێنا.

---

(1) Commonwealth of Independent states

فەسڵی دووهەم:

پێکهاتەی حکوومەتی، دامەزراوە مەدەنی و حیزبە سیاسییەکان لە وڵاتانی ئاسیای نێوەڕاستدا

١ـ قەزاقستان

(١ـ١). سیاسەت و حکوومەت لە ڕەوتی مێژوودا

قەزقەکان،[١] لە خێڵ و عەشیرە کۆنەکانی تورك و مەغوول پێکهاتوون کە لە چاخی یەکەمی زاییینییەوە، ڕەنگە زۆر پێشتریش، لەو شوێنەدا گیرسانەوە کە هەنووکە بە قەزاقستان ناوی دەرکردووە. ئەمانە لە سەدەی شەشەم بەشێك لە دەرەبەگە تورکەکان یان فیدراسیونێکی لاوازی بیابانشینیان پێکهێنا.

بەم شێوەیە هەتا سەدەی هەشتەم دەوامیان هێنا. قەرەخانەکان لە سەدەی دەیەمدا هەتا دوازدەهەم بەسەر بەشی باکووری قەزاقستاندا (سمیرج)[٢] حوکمداریان دەکرد. هۆزەکانی قەرەختایی حکوومەتی قەرەخانەکانیان رووخاند و پاشان خۆشیان یەك بە دوای یەك لە ساڵی ١٢١٩-١٢٢١دا لەلایەن مەغولەکانەوە ریشەکێش کران. ئوردرا کوری گەورەی جووجی (کە خۆی منداڵە گەورەی جەنگیزە) لەنێوان سەدەی سێزدەهەمی زاییینی ئوردوی سپی لە لقی نیمچە سەربەخۆییەکی"ئوردوون زێرین" لەسەرزەوی نێوان سیر دەریای سفلی‌و شاخەکانی ئالەتو پێکهێنا.

---

(١) وشەی قەزاق (Kazakh) لەگەڵ قەزاق (cossach) کە لە فارس بە سەربازانی هێرشبەری رووسیەی دەگۆترا جیاوازە، چونکە یەکەم بە ئەتنیکە تورکەکانی ئاسیای ناوەندیو دووهەم بە گرووپە ئەتنیکەکانی بە رەچەڵەك رووسی باشووری رووسیە کە لە باکووری چیاکانی قەفقاز نیشتەجێ بوون دەگوترا. ئەوان لەنێو گرووپەکانی شەڕکەرو یەکینە نیزامییەکان و لە داگیرکارییەکانی تەزارییەکان بەشداریان کردووەو لە ناوچەکانی ئازاد کراو بۆ وێنە لە قەزاقستان بە شێوەی کۆچبەرانی رووسی نیشتەجێ بوون.

(2) semireehje

"ئوردووی سپی" خێرا توانی کۆنترۆڵی خاکی سمێرج و زۆربەی خاکی رۆژهەڵاتی تورکستان بە دەستەوە بگرێت. هەر چەندە رێبەرانی "ئوردووی سپی" مەغول لە منالانی جیا نەکراوە جەنگیز خان بوون. بەڵام زۆربەی دانیشتوانی ئەم شوێنانە عەشیرەتە تورکەکانیان پێکدەهێنا کە دەرویشتن تاکو داهاتووی ئەم ناوچەیە بە دەستەوە بگرن.

دوو هێزی نوێی بە جێگای "ئوردووی سپی" هاتنە گۆڕێ: یەکیان قەومی نۆگا لە "ئوردووی زێرین"و ئەوەی دیکەیان ئوزبەکەکان بوون. قەومی ئوزبەکی لە ساڵی ١٤٣٠-١٤٣١دا خوارەزمی داگیر کرد و تاکو ساڵی ١٤٣٧ توانی کەوشەنی حکوومەتی خۆی تاکو سەرزەویەکانی نێوان ئێران و رووباری ئیرتیش و سیردەریا بگەیەنێت. قەزاقەکانی دانیشتووی ئەم ناوچەیە بەرە بەرە بە ناوەکانی "قەزاقەکانی ئوزبەك" ناسران. لەگەڵ هەمووی ئەوانیش "ئوردووی سپی" تا ئەوکاتە هێشتا بە تەواویی لەنێو نەچوو بووو شەڕی دەسەڵات هەروا درێژەی هەبوو. چەند هۆزێك لە قەزاقەکان لەم ناوچەیە بۆ ناوچەی دەرەبەگەکانی مەغولستان لە باکووری رۆژهەڵات کۆچیان کرد. لەو سەردەمەدا قەزاقستان وەك بەشێك لە ناوچەی ژێر دەسەڵاتی دوهەمین کوڕی جەنگیزخان بە ئەژمار دەهات. کە بە شێوەی راستەخۆ وەکو وڵاتێکی سەربەخۆ و لەژێر کۆنترۆڵی خانەکانی مەغوولدا بوو و زۆربەی دانیشتوانی لە عەشیرەتە تورکەکان و یەك لەوان قرقیزییەکان بوون. لە ساڵی ١٩٤٥ زاییینی، دوو کەس لە میرەکانی "ئوردووی سپی" بەناوی جانی بەك و[١] گیری[٢] بۆ مەغۆلستان کۆچیان کرد ولە گەڵ خۆیان مەڕ و ماڵات و کۆمەڵێك هۆز (کەزۆربەیان لە هۆزە تورکەکان بوون) هێنان، میری مەغولستان بە گەرمی بەخێرهاتنیانی کرد و کۆمەڵێکی زۆری زەوی لە رۆژئاوای وڵاتەکەی لە کەنار رووبارەکانی چۆ[٣]و تالاس[٤] پێشکەشیانی کرد. ئەوان بناغەی سەرەکی حکوومەتیان پێکهێنا کە ناوی دەرەبەگەکانی قەزاقی بە خۆوە گرت. لە کۆتایی سەدەی پانزەیەم تا ئەو رادەیە بەهێز بوون کە دەیانتوانی کەوشەنی خۆیان تا ناوچەی قەبچاقە دەشتییەکان، کە پێشتر لەژێر کونترۆڵی ئوزبەکەکاندا بوون، پتر بکەن. لە سەرەتای سەدەی شانزیەمی زاییینیدا، پێشتر هۆزەکانی قەزاق بۆ وێنە

---

(1) Dzhanibek
(2) Girey
(3) chu
(4) Talass

قەبچاقەكانو نایمانەكان،[٥] ئوزونەكان و دالّتەكان[١] لەژێر فەرمانی حكوومەتی یەكگرتوویی قاسم خان (١٥١١-١٥١١) یەكیان گرت. ئەم سەردەمە تا رادەیەك سەقامگیر بووو لەگەلّ مردنی قاسم خان لەنێو چووو شەڕ لەنێوان عەشیرەتەكان جێگای خۆی دا بە سەقامگیری. بەو جۆرە حكوومەتی قەزاق بەرەو دابەش بوون رۆیشت، زۆربەی ئەو هۆزە نوێیانەی كە لە نزیك ئەوان نیشتەجێ ببوون و لە حالّی رووخاندا بوون، بەرەو ولاتی قەزاقەكان كۆچیان كرد. سەدەی حەڤدەیەم شاهێدی پێكهاتنی سێ‌هێزی جۆراوجۆر لەنێو قەزاقەكان بوو كە لە ئاكامدا سێ ئوردووی قەزاقی (جۆز)[٢] سەربەخۆ لە یەكتر پێكهات: ئوردووی گەورە (ئاولوو)[٣] لە سیمرچی، ئوردووی بچووك (كشی)[٤] لەنێوان زەریاچەی ئارالّ و دەریای خەزەر، ئوردووی میانە (ئوورتا)[٥] لە ناوچەی ئەستێپی ناوەندی كاتێك كە جۆنگارین نوویراتاها[٦] (كلوومووكەكان) لەنێوان سەدەی نوزدەیەم لە مەغۆلستانەوە دەست درێژیان كردە سەر ناوچەی قەزاقەكانەوە، ئەوان لە بارودۆخێكدا نەبوون كە بتوانن بە هاوبەشی خۆراگری بكەن كێشەی نێوان قەزاقەكان و ئوویراتەكان تاكو سەرەتای سەدەی هەژدەیەم درێژەی كێشا، لەو سەردەمەدا قەزاقەكان بۆ ماوەیەكی كورت یەكگرتوو بوون و شاهێدی كۆمەلّێك سەركەوتن بوون، لەگەلّ هەموو ئەو مەترسییانە كە لە سەرئوویراتەكان بوون بە تەواوەتی لەنێو نەچوو بوون، تا ئەوەی كە لە سالّی ١٧٨٥ی زایینی لەلایەن زنجیرەی منچۆ بە تەواوەتی لەنێو چوون. تاكو ئەم سەردەمە زۆربەی قەزاقەكان خۆیان بە پشتیوانی رووسەكان لە قەلّەم دەدا، ئوردووی بچووك لە سالّی ١٧٣١، ئوردووی نێونج لە ١٧٤٠و بەشێك لە ئوردووی گەورە لە سالّی ١٧٤٢ز چوونە ژێر سێبەری رووسەكان، پێوەندی نێوان رووسەكان و قەزاقەكان رۆژبەرۆژ پتر دەكێشرایە ناو بازنەی روسەكانەوە. قەزاقەكان لە نێوەی دووهەمی سەدەی هەژدەیەمدا بۆ دژایەتی كردن لەگەلّ وەها بارودۆخێك چەندین جار راپەڕین، هەر بۆیە تاكو نێوان سەدەی نۆزدەهەم ولاتی ئەوان (جگە

(5) naimans
(1) Dulats
(2) Dzhuz
(3) Uou
(4) Kishi
(5) Orta
(6) Dzhungarain Oirots

لە بەشی رۆژئاوایی، كە پەیرەوی ئیمپراتۆری منچوو بوون) بە تەواوەتی كەوتە ژێر دەسەلاّتی رووسەكانەوە. رووسەكان دەسەلاّتی خانەكانیان لەنێو برد: خانی ئوردووی نێوەنجی لە سالّی ١٨٢٢داو خان ئوردووی چووك و دوو سالّ دواتریش خانی گەورە لە سالّی ١٨٤٨ تێك رووخان. حكوومەتی رووسیە لە سالّی ١٨٥٤ لە "ورنوی" (دواتر ورنیو ئالّماتا و ناوەندی قەزاقستان) پێگەكی سەربازیان دامەزراند. بەرەبەرە كۆچبەرانی رووسی روویان لە قەزافستان كردو قەزاقییەكانیان لە خاوەنداریەتی زیاتری زەویە پڕ پیتەكان بێبەش كردن. لە سەرەتایی سەدەی نۆزدەیەم بەشێك لە ئوردووی بچووك لە لقی سەرەكی جیابوونەوە و ئوردوویەكی نوێیی بە ناوی ئوردووی بووكی[١] یان ئوردووی دەروونی پێكهێنا. بووكی، لاوترین كوڕی خان نوورعەلی، خانی ئوردووی چووكە، لە سالّی ١٧٩٩ داوای لە بەرپرسانی رووسی كرد تاكو ئیزنی پێبدەن لەگەلّ قەومی خۆی لە ناوچەكانی نێوان ئورالّ و لّگا پاش چۆلكردنی ئوویرا تاها (كۆمیكەكان) لەوێ نێشتەجێ بن. ناوبراو لە سالّی ١٨٠١ ئیزنی پێدرا تاكو بۆ نیشتەجێ بوون بەرەو رۆژئاوا بڕوات و لەگەلّ خۆی ٥٠٠٠ خێوەت (نزیكەی ٧٧٠و ٢٢ كەس)یشی لەگەلّ خۆی هێنا، دوای نیشتەجی بوونی نزیكەی ١٦٢٥ خێوەتی نیشتنی دیكەشی پێزیاد بوو. لەسالّی ١٨١٢ز فەرمانرەوایی بووكی وەكو خانی ئوردووی نوێ بوو بە فەرمی. سەرەتا ئەو خەلّكەی كە لەناوچەی ئورەنبوورگ نیشتەجێ بوون، هەلّبەت بە هۆی جێگوركێ كردنی بەردەوام و مەوداگەلی دوورودرێژ، تا دەورووبەری سەدەی نۆزدەیەم كەم تا زۆر لەناوچەی ئاستراخان بۆ هەتا هەتا نیشتەجێ بوون و چوونە ژێر دەسەلاّتی ئەو ناوچەیەوە. لەو سەردەمەدا رادەی خێوەتەكانی بووكی ١٥٠٠٠٠ دانە، ئوردووی گەورە ١٠٠٠٠٠ دانەو ئوردووی ناڤین دەگیشتە ٤٠٦٠٠٠ دانەو ئوردوی بچوك دەگەیشتە ٨٠٠٠٠٠ دانە.

تەواوی قەزاقەكان لەماوەی سەدەی نۆزدەهەمدا باوەڕیان بە ئایینی ئیسلام هێناو ئەوەی جێگای سەرسوڕمانە ئەوەیە كە، ئەو كارە بە هاوكاری رووسەكان بەڕێوەچوو. ئیسلام لەنێوان سەدەكانی حەوتەم و نۆهەم لەنێو كۆمەلّگای بوویی قزاقستاندا جی پێی خۆی كردووە. بە درێژایی چاخی شانزدەیەم ریش سپی هۆزەكانی قەزاق لەژێر كاریگەری نۆگایەكان، كە لەو سەردەمەدا پێكەوە هێزیكی هاوبەشیان پێكهێنابوو روویان لە ئیسلام كرد. لەگەلّ هەموو ئەوانیش بەشێكی زۆر لە هۆزەكانی بیاوان گەڕ نەرۆیشتبوونە ژێر سێبەری ئیسلامەوە. تەنیا

(1) Bukij

به هۆی گۆشاری لە رادەبەدەری حکوومەتی رووسیە و پروپاگەندەی بەردەوامی ئایینی تاتارەکان بوو کە قەزاقەکان روویان لە ئیسلام کرد. ئارمانجی رووسەکان ئەوە بوو کە هەستیان بەوە کردبوو کە ئیسلام دەتوانێ وەکو هێزێکی پێشکەوتنخواز و یەکانگیر، هۆزەکان لە دەوری یەکتری کۆ بکاتەوەو لە ئاکامدا ئەوان دەتوانن بە سانایی چاودێری بەسەر قەزاقەکاندا بکەن. دروستکردنی مزگەوت بە شێوەکی بەرچاو پشتیوانی لێکراو بۆ هەر عەشیرەتێك پێش نوێژکاریکیان دەستنیشان کرد. تاتارەکان پێبەپێی ئەم بارودۆخە دەچوونە پێش و زمانی تاتارەکان وەکو زمانی فەرمی ئالّقەی نێوان بەرپرسانی رووسی و خەڵکی خۆجێی جێی گرت. هەنووکەش، ئایینی زۆرینەی خەڵکی قەزاقستان ئیسلامە کە زۆربەیان سونیی‌و لە لقی حەنفیەکانن. پاش ئیسلام، ئایینی ئورتۆدوکس زۆرۆترین لایەنگری لەنێوان سلاڤییەکاندا هەیە. بەڵام لەنێوان سەدەی نۆزدەیەم سیاسەتی رووسیە لەم بوارەدا حاڵەتێکی بە پێچوانەی پێشووی بە خۆیەوە گرت: دروستکردنی مزگەوت تەنیا بە رێگائیزن پێدانی فەرمی جێبەجێ دەبوو، رادەی مامۆستایانی پێش نوێژ تا رادەیەکی بەرچاو کەم ببووو چالاکی ئایینی مەسیحییەکان چەند بەرابەر زیادی کرد بەڵام ئیسلام تا ئەوکاتە بە شێوەیەکی دیار لەنێوان قەزاقەکان بە تەواوەتی جێگای خۆی کردبوو و ئەم خەڵکە لەبەرانبەر هەر چەشنە تەقەلایەك بۆ گۆڕینی ئایینەکەیان خۆراگریان دەکرد.

کۆمەڵێکی زۆر لە قەزافەکان سەربە پۆلێنی ئەشراف و لە ژێرسایاتی پێداگۆژی بەرزی رووسەکاندا بوون و ئەم بابەتە لە روانگەی ئەوانەوە کاریگەری قووڵی بەجێ هێشتبوو. بۆ وێنە قەزاقەکان بە پێچەوانەی ئوزبکەکان کە میراتگری داب و نەریتی ئەدەبی مەزن بوون. خۆیان شتێکی ئەوتۆیان پێ نەبوو جگە لە جۆرێك کولتوورکە رەگی لە رێچکەی ژیانی عەشیرەتیاندا هەبووو زیاتر لەسەر بنەمای رێوشوێنی زارەکی بوو تاکو داب و نەریتی نووسراوە. لەم رووەوە قەزاقەکان پێشوازییان لە کولتووری رووسەکان کردو بوون بە لایەنگرانی ئەمەگناس، سێ کەس لە مەزنترین نووسەرو بیرمەندانی ئەوکاتی قەزاقستان کە وەك نموونەی دەمارگرژی کولتوورخوازی رووسی بە حسێب دەهاتن: چۆکان وەلی خان ئۆف[1] (١٨٣٥ـ١٨٦٥)، ئەبرای ئاڵتین سەرین[2] (١٨٤١ ـ١٨٨٩)و ئابای کۆنان بایەف[3] (١٨٤٥ـ ١٩٠٤) بوون.

---

(1) chokan Valikanov
(2) Ibraj Altynsarin
(3) Abaj - kunonbajev

کۆنان بایەف لە مێژووی قەزاقستاندا جێگایەکی تایبەتی هەیە، چونکە وەکو باوکی ئەدەبیاتی نوێی قەزاق چاوی لێ دەکەن، هەرسێی ئەمانە لە چوارچێوەی زمانی ئەدەبی و هەروەها کولتووری گشتی و ژیانی رووناکبیری ئەتنییکی خۆیان رۆڵێکی زۆر گرینگیان گێڕا. بەتایبەتی ئاڵتی سەرین زۆر خوازیاری چاکسازی کولتووری بوو، جگە لە دانانی چەند نێوەرۆکێکی وانەیی، خەریکی داهێنانی ئەلف و بێی زمانی قەزاقی لە سەر بنەمای رێنووسی سیریلی رووسی بوو. بەڵام ئەلف و بێی گشتگیر نەبووو رێنووسی عەرەبی تاکو دەورانی حکوومەتی سۆڤییەت هەر درێژەی هەبوو، بە هۆی پتر بوونی کۆچی رووسەکانو بە چنگ هێنانی زەوی قەزاقەکان لەلایەن ئەوانەوە بە تایبەت لە ساڵەکانی ١٨٩٠ ـ ١٩١٠ بێزاری لە رووسەکان لەنێوان لە خەڵکی خۆجێی بە جۆرێك پەرەی گرت کە کۆمەڵێك راپەڕینی بە دواوە بوو. گرینگترینی ئەم راپەرین گەلە لە ساڵی ١٩١٦بە رێبەرایەتیی "ئامان گلای" بەڕێوە دەچوون. ئامانجی ئەم راپەڕینانە یاسای سەربازگیری بەزۆرەملەو، جیاوازی دانان لەنێوان سەربازە رووسەکان و غیرە رووسەکان بوو کە بە پەیوەیست بوون بە شۆڕشی ١٩١٧ بواری بۆ سەربەخۆی خوازی پێکهێنا. پاشان قەزاقستانیش وەکو ناوچەکانی دیکەی ئاسیای ناڤین بوو بەگۆڕەپانی شەڕو پێکدادانی خوێناویی نێوان دەستێوردانی دەرەکی و سوپای سوور، سوپای سپی(بە رێبەری کلچاك)و میلیۆن (بەرێبەری حیزبی ئالاش ـ ئووردا). لە کوتاییدا هێزی سۆڤییەت لە ساڵی ١٩٢٠ز لەم ناوچەیە جێگیر بوو. لە رۆژی ٢٦ی ئوکتۆبری ١٩٢٠ز کۆماری خودموختاری سۆڤییەتی سۆسیالیستی قرقیز (قەزاق) وەکو بەشێك لە کۆماری فدراتیوی رووسیە بوونی خۆی راگەیاندووە. پاش دیاریکردنی سنووری نەتەوەیی لە ساڵەکانی ١٩٢٤ـ١٩٢٥ ز ویلایەتی سیردەریاو سیمرچی کە سەرەتا بە شێك بوون لە کۆماری تورکمەنستان، پەیوەست بوو بە کۆماری خودموختاری قەراقاڵیاق و لە ساڵی ١٩٣٢ز ویلایەتی قەراقاڵیاق بوو بە کۆمارێکی خودموختارو لە ساڵی ١٩٣٦ لە قەزاقستان جیا بووەوو پەیوەیست بوو بە ئوزبەکستان. رۆژی ٥ی دسامبری ١٩٣٦ز کۆماری قەزاقیش گەیشتە ئاستی کۆمارێکی یەکگرتوو. شەپۆلی کۆچ کردنەکان لەو سەردەمەدا هەر درێژەی هەبووە بە جۆرێك کە لە دەیەی ١٩٢٠ بەشێکی زۆر لە (گۆلاڵەکان) یان وردە بۆرژوا رووسەکان، دوورخرانەوە بۆ ئەو ناوچە کە لەوێ جێگیر کراون. لە هەمان کاتدا حکوومەتی ناوەندی هەوڵێکی زۆری بۆ جێگیر کردنی عشیرەتە قەزاقەکان بە مەبەستی کۆنترۆڵ کردنیانی دا. ئەم

هەوڵە بەتایبەتی لە دەیەی ١٩٣٠ بووە هۆی لەنێو چوونی زیاتر لە ملیۆنێك و نیو قەزاق و ئاوارە بوونی زیاتر لە یەك ملیۆن کەس بۆ وڵاتانی چین و ئەفغانستان و ئێران و تورکیە. هۆکاری ئەم زیان و فەوتان و ئاوارە بوونە، خۆڕاگری قەزاقە کۆچبەرەکان لە بەرانبەر بە زۆر جێگیر کردنیان، یان برسێیەتی، کە بۆ لاوازی لە بەرهەمهێنانی مەوادی خواردەمەنی لەلایەن عەشیرەتەکان دەگەڕێتەوە.

لەلایەکیترەوە دوورخستنەوەی نزیکەی یەك ملیۆن بە رەگەز ئاڵمانیو هەروەها لەگەڵ سەدان هەزار کەسی دوور خراوە لە گشت قەومەکان لەلایەن ئەستالینەوە لە دەیەی ١٩٤٠ وەکو سزای خیانەت بە نیشتمان، بە درێژایی شەڕ، هەروەها کۆچکردنی شەپۆلێکیتری رووسەکان لە دەیەی ١٩٥٠ وەکو زیندوو کردنەوەی زەویەکانی دەستلێنەدراو نەك هەر جارێکی دیکە دوایین پاشماوەکانی زەوییە بە پیتەکانی جووتیاری لەژێر چنگی قەزاقەکان دەرکێشاو بووە هۆی زیانی ئابووری بۆ قەزاقەکان، بەلکو پێکهاتەی حەشیمەتی ناوچەکەی بە زیانی قەزاقەکان شکاندەوە. هەڵبەت ئامانجی سەرەکی مسکۆ لەم کارانە لکاندنی قەزاقستان بە رووسیە بوو. هەر بۆیە بە هۆی سەرنەکەوتنی پلانی زیندوو کردنەوەی زەوییو بێ بەهرە بوونی ئابووری ئەو حکوومەتە پاش ماوەیەك چاوپۆشی لەم پلانە کراو رەوتی کۆچکردن بەرەو لاوازی رۆیشت و پرسی لکاندنی قەزاقستان بە رووسیە هەڵوەشایەوە.

ئەم سەردەمە قەزاقستان لە رووی ئابوورییەوە لە چاو گەلانی دیکەی ئاسیای نێوەڕاست زۆر گەشەی کرد، چونکە قەزاقستان وەکو پشتیوان و بەرهەمهێنەری خوراك و دابینکەری مەوادی پیشەسازی سەرەتایی، ناوچەکانی ئاسیایی رووسیەی لە ئورالّ و سیبری دیاری کرابوو. بوونی رووسەکان و ئۆکرانییەکانو ئاڵمانییەکانیش دەبووە هۆی بەرز بوونەوەی ئاستی شارەزایی لەم کۆمارانەدا. بۆیە نیگەرانی قەزاقەکان لە زاڵ بوونی رووسەکان، هەروەها بیزارای ئەوان لەو کوشتارو ئاوارە بوونەی کە لەلایەن رووسەکانەوە بەسەریاندا هێنان، هیچ کاتێك رازی بوونێکی دەروونی قەزاقەکان لەو بارودۆخەی کە تێدا بوون دابین نەدەکرد. هەڵبەت بەهۆی ترسی هەڵقوڵاو لە پێشنەی سەرکوتکەری حکوومەتی ئەم نارەزایەتییە دەرفەتی دەربڕینی پێنەدەدرا.

یەکەمین نیشانەی نارەزایەتی لە ساڵی ١٩٧٨ لە ئاڵماتا لە لایەن خوێندکارانی قەزاقی بە بیانووی زیاتر وەرگێرانی رێژەی خوێندکاری قەزاقی بۆ زانکۆکان، کە بووە هۆی شەڕو پێکدادان

لەگەڵ رووسەکان. ساڵی دواتر لە تێسلینوگراد یەکێك لە شارەکانی ئەم کۆمارە خۆپێشاندانێکی بەربلاو بە بیانووی دژایەتی کردن لەگەڵ دانی بەشێك لە خاکی قەزاقستان بە رەگەز ئاڵماتایەکانی دانیشتووی ئەوێ بەڕێوە چوو و ساڵی١٩٨٠یش لە ئاڵماتا بە بیانووی بە خاك سپاردنی تەرمی سەربازێکی موسڵمانی قەزاقی لە گوڕستانێکی ناموسڵمانان کە لە ئەفغانستان کوژرابوو کۆمەڵێك تێکەڵچوون هاتەگۆڕێ .

لە ساڵی ١٩٧١ کەسێك بە ناوی دین محەممەد کۆنایەف لە سەردەمی ئەستالیندا هاتبووە ناو حکوومەتەوە پێشکەوتنێکی بەرچاوی کردبوو و لەو دەگمەن موسڵمانانە بوو کە ئەندامی فەرمی دەفتەری سیاسی حیزبی کۆمۆنیست بوو، دواتر وەك کەسی یەکەمی حیزبی ئەوکۆمارە هەڵبژێردرا. ناوبراو بەدرێژایی ١٥ ساڵ دەسەڵاتداری بە سەرنجدان بە بوونی کولتووری دەسەڵاتداری عەشیرەتی لە قەزاقستان و لەگەڵ بوونی گەندەڵی حکوومەتی بێرژنێف، نەیتوانی پێش بە کەڵك وەرگرتنی نارەوایی بەربلاوی ماڵی کاربەدستانی دەوڵەتیو دابەشکردنی پۆستەکان لەسەر بنەمای پێوەندییەکانیان بگرێت. هەروەها بە سەرنجدان بە بێزاری روو لە زیاد بوونی قەزاقەکان لە رووسەکان، نەیتوانی پێش بە جووڵانەوە روو لەگەشەی لایەنگرانی ژیاندنەوەی شوناسی نەتەوەییو ئیسلامی بگرێت. بە هاتنە سەرکاری گورباچۆف لە ساڵی ١٩٨٥ دروشمی چاکسازی بنەڕەتی دژایەتی لەگەڵ گەندەڵی بووە سەرمەشقی پلانی نوێژەن کردنەوەی ئابووری و کۆمەڵایەتی، پرۆسترۆیکا و گلاسنۆست. لەگەڵ ئەویشدا روانینی ناوبراو بۆ پرسە نەتەوەییەکانی، کۆمەڵگای فرە نەتەوەیی سۆڤییەت لەگەڵ دێرینەکانی خۆی جیاوازییەکی نەبووو بەردەوام باوەڕی بە گۆڕینی شوناسی نەتەوەکان بۆ ناو شوناسی سۆڤییەت بوو. گۆرباچۆف بە پشت بەستن بە گەندەڵیو بەرتیل خواردن... هەبوو لە قەزاقستان و بە گۆشارخستنەسەر حیزبی کۆمۆنیستی ئەم کۆمارە لە دسامبری١٩٨٦ بواری بۆ لابردنی کۆنایەف خۆش کرد و بە پێچەوانەی نەریتی پێشوو، کەسێکی رووسی کە جێگای متمانەی گۆرباچۆف بوو بە ناوی کۆلبین کە ئەزموونی کاری لەم کۆمارەدا نەبوو و ساڵانێك لە پۆستی جێگری شواردنادزێ لە گورجستان کاری کردبوو، بۆ ئەم پۆستە هەڵبژێردرا. ئەم کارە گەرچی رۆخسارێکی رووالەتی رێفورمخوازانەی هەبوو، بۆیە بە سەرنجدان بە بوارە مێژووییەکانی هێرشی رووسەکان و هەستی قەزاقەکان بۆ رووسەکان بووە هۆکاری گەشەسەندنی ئەم جۆرە بیر کردنەوانە لەنێوان خەڵکی قەزاق، کە گۆرباچۆف هەنگاوێکی نوێی لە راستای دەسەڵاتی زیاتری رووسەکان بەسەر قەزاقستان هەڵێنابوو.

له دەیەکانی دوایین، قەزاقەکان هەستیان بەوە دەکرد کە وڵاتەکەیان لە لایەن مسکۆوە داگیرکراوە و بە شێوەی ناڕاستەخۆ لەلایەن رووسەکانی ناوەوەی وڵات بەڕێوە دەچێت. رەنگە ئەم هەستە گرینگترین بیانووی راپەرینی خوێندکارانی زانکۆ لە رێکەوتی ١٧و ١٨ی دسامبری ١٩٨٦لە ئالْماتا بێت. لە یەکەمین دژ کردەوە بەم راپەڕینە دین محەممەدکۆنایەف کە قەزاقی بوو لە پۆستی یەکەمی سەرۆکایەتی حیزبی کۆمۆنیستی قەزاقستان وەلا نراو کەسێکی بە رەچەڵەك رووسی بە ناوی گنادی کۆلبین لە جێگای ناوبراو دانرا.(١) سەرکردەکانی حیزبی کۆمۆنیستی سۆڤییەت هۆکاری لابردنی کۆنایەف یان بە هۆی بەرتیل خواردن؛ خراپ کەڵك وەرگرتن لە سامانی دەوڵەتی و..... راگەیاند، بەڵام هێندێك لە بیرمەندان لەو بڕوایەدا بوون کە، کەسانێك کە لە دەزگای پڕ لە گەندڵی دەسەڵاتدار بەرژەوەندییان هەبووە؛ پەرەیان بەم جووڵانەوەیە داوە تاکو پێش بە هەوڵی مسکۆ بۆ لابردنی کۆنایەف بگرن.

قەزاقەکان لەو بڕوایەدا بوون کە دەبوایە بە هەموو کەم و کورییەکانەوە بەرگرییان لە نەزەربایف دا کردبا. چونکە ناوبراو سیاسەتێکی هێمنانەتر لە هەمبەر هێندێك لە ویستەکانی ناسیۆنالیستەکان وەك پەرەدان بە زمانی قەزاقی یان زیاترکردنی رێژەی وەرگیرانی خوێندکاری قەزاقی بۆ زانکۆکان و پێشگیری رێژەی لە سیاسەتی رووسەکان لە مەڕ بە تەواوەتی زاڵبوون بە سەرئەم کۆمارەدا گرتبووەبەر. بەم شێوەیە کۆنایەف وەکو هێمای نەتەوەیی بە ئەژمار دەهات و لابردنی ناوبراو و دانانی کەسێکی رووسی لە دەرەوەی قەزاقستان وەکو بێ رێزییەك بە شوناسی نەتەوەیی قەزاق بە ئەژمار دەهات. هەر بۆیە لە رۆژی پاش لابردنی کۆنایەف گرووپگەلی نارازی لە ئالْماتا پێکهاتوو لە خوێندکاران وکرێکارانی لاو بە رێپێوان و کۆ بوونەوە لە پێش بینای حیزب، ئەم دروشمەیان دەگوتەوە کە قەزاقستان تەنیا هی قەزاقەکانە. تەنانەت داوای کورسیان لە نەتەوە یەکگرتووەکان و پەیوەست بوون بە چین و راگەیاندنی دۆستایەتی لەگەڵ ئەمریکا لەنێو دروشمەکانیان بەرچاو دەکەوت.

ئەم خۆپێشاندانە سێسەد هەزار کەسییە، پاش چەند کاتژمێر ئەم خۆپێشاندانە تێکەڵ بە توندوتیژیو هێرش کردن بۆ سەر بینا حکوومییەکان و هاووڵاتیانی رووسی و تێکهەڵچوونی

---

(١) حەسەن رەزەویی و عەلی رەحمانی، "شوك آلماآتا"، وەرزنامەی تۆێژینەوەکانی ئاسیای ناوەندیو قەفقاز، ژمارەی یەکەم، ساڵی یەکەم، هاوینی ١٣٦١، لاپەڕەی ٢٠٧.

میلیشیاکان و هێزەکانی هاوردە لە مسکۆوە لەگەڵ خۆپێشاندەران بوو، وە بووە هۆی کوژرانی نزیکەی پەنجاە کەسیو قوڵبەست کرانی نزیکەی هەزار کەس.

لەگەڵ ئەوەیشدا لیژنێك لەلایەن دەوڵەتەوە بۆ دۆزینەوەی چاوگەی رووداوەکە پێکهات، هۆکارگەلی وەکو پرسە ناسیونالیزمییەکان و پەروەردەی نەتەوەخوازی لاوان و پەرەسەندنی زمانی رووسی بەتایبەتی لەنێو دانیشتوانی باکووری قەزاقستان و کاریگەری ئیسلامی دەمارگرژانە لەسەر لاوان لە هۆکارەکانی نارەزایەتی ئەتنیکی بەئەژمار هاتووە و رێگا چارە بۆ ئەم کێشانە، بەربەرەکانێی توند لەگەڵ فێر کردن و پروپاگەندەی نەتەوەییو ئایینیو چڕترکردنی پەروەردەی لەرادەبەدەری کومۆنیستی پێشنیار کرا . هەر لەم راستایە بوو کە هێرشی بەربڵاوی پروپاگەندە دژی ئیسلامگەراییو نەتەوەخوازی لەلایەن گورباچۆف و راگەیانە گشتییەکان لە ساڵەکانی ١٩٨٦و ١٩٨٧ز دەستی پێکرد.

بۆ وێنە "پراودا" لە بابەتێکدا لە ساڵی ١٩٨٧ بوونی هەر چەشنە نیشانەیەك لە شارستانییەتی لە ئیسلامدا رەد کردەوە ئەوەی وەکو سیستمێکی بێ بەهای ناشارستانی بۆ نەفامەکان پێناسە کرد و گۆرباچۆفیش لە پەیڤێکدا لەتاشکەند لە ساڵی ١٩٨٦ رەخنەی لە نووسراوە ئایینییەکانی موسڵمانان بەتایبەتی لە ئاسیای ناوەندی گرت و هێرشی کردە سەر ئایینی ئیسلام و گوتی کە ئیسلام رێچکەی نوێی بۆ ژیان نییە.

لە ساڵی ١٩٨٩ بە سەرنجدان بە سەرهەڵدانی ناڕەزایەتی قەزاقەکان لە مەڕ دەسەڵاتی، سکرتێری یەکەمی بە رەگەز رووسی حیزبی کۆمۆنیست، بە ناچار نوورسوڵتان نەزیر بایەفیان کرد بە سکرتێری گشتی حیزب. گرینگترین گرفتی ناوبراو لە حکوومەتدا بە لەبەرچاو گرتنی بۆچوونەکانی قەزاقەکان وەکو دانیشتوانی رەسەنی وڵاتی قەزاقستان و بۆچوونی رووسەکانیش وەکو کۆمەڵگایەکی گەورەی ئەتنیکی کۆچبەر بۆ ئەم سەرزەویە بوو. هەروەها ئاکامی نەبوونی هاوسەنگی لەنێوان ئەم دوو گرووپە بووە هۆی لە مەترسی خستنی ئەمنییەت و تەناهی نێوخۆییو تەنانەت دابەش بوونی وڵات بە هۆی بانگەشەی خاوەنداریەتی خاك لەلایەن رووسییەوە. هەر بۆیە، لەگەڵ پەسند کردنی ئەوەی کە قەزاقستان دەبێ وڵاتی قەزاقەکان بێت هەوڵدرا هەتا کوو پێش بە شوناس نەتەوەی بگیرێ. رووسەکان بە سەرنجدان بەوەی کە سەربەخۆیی قەزاقستان ویستی هەر دوو دەستەیە واتە قەزاقو رووسییەکان. نەزیربایەف لە هەڵویستێکدا گوتی، قەزقستان هەم کۆمەڵگایەکی فرە نەتەوەییە هەم وڵاتی قەزاقەکانە.

ساڵی ١٩٩٠ز ناوبراو وەکو سەرۆك کۆمار دیاریکرا و بە سەرنجدان بە لێهاتوویی کە پێشانی دابوو تەنانەت گرووپگەلە توند ئاژۆ نەتەوەییەکانیش پێیان وابوو کە ئەو تاکە کەسێکە دەتوانێ وڵات بە هێمنی بەڕێوەبەرێت هەربۆیە پشتگیریان لێ کرد، هەڵبەت هێندێك رەخنەشیان لێی هەبوو.

نەزەر بایەف لە دەستپێکی کاری خۆیدا بە پەیرەویی لە سیاسەتی ئابووری گۆرباچۆف و تەنانەت لە هێندێك شوێن بە توندرووییەکی لەرادەبەدەر، پشتیوانی لە بازاڕی ئازاد و خاوەنداریەتی تایبەت دەکرد. بە هاوئاهەنگییەکی زۆرکە لە نێوان ئەو و گۆرباچۆفدا هەبوو ئەو توانی بەرە بەرە بە پێچەوانەی سیاسەتی ناوەندگەرایی پێشووی مسکۆ چاودێرییەکی رێژەی بەسەر سیاسەتە ئابوورییەکانی قەزاقستاندا بکات. نەزەربایەف وەکو درێژدەرو ئەمەگناسی گۆرباچۆف تا پێش دارمانی سۆڤییەت لەو بڕوایەدا بوو کە هێز دەبێ لەسەر بنچینەی خشتەی کاتبەندی و لەسەر بنەمای داهێنانەکانی گۆرباچۆف و پەیمانی نوێی وڵاتە سەربەخۆنۆێیەکان، بگوازێتەوە بۆ ئەم یەکیەتییە.

نەزەربایەف لەگەڵ داوای دەسەڵاتی چڕتر لەمەڕ چاودێری کردن بەسەر سەرچاوە ئابوورییەکانی قەزاقستان، بە توندی لەسەر ئەم گریمانەیە کە گواستنەوەی بازاڕی ئازاد دەبێ لەسەر بنەمای رۆڵی سەرەکی یەکیەتیی سۆڤییەت وەکو یەکەم گۆڕەپانی ئابووری بێت بەرگری دەکرد. وا پێ دەچێت پشتگیری نەزەربایەف لە پاشماوەی یەکیەتیی سۆڤییەت لە مەترسی بانگەشەی دەمارگرژە نەتەوەخوازە رووسییەکان لەمەڕ خاوەنداریەتی بەسەر بەشی باکووری ئەم وڵاتەدا سەرچاوەی گرتبێ . بۆچوونە ئابووری لیبرالیستانەی نەزەربایەف لەگەڵ بوونی ١٦٪ موشك بە کلاوەکی ناوکی سۆڤییەت، لە پێگەکانی قەزاقستان، هەروەها هاو تەریب بوونی هەڵوێستەکانی ئەو لەگەڵ گۆرباچۆف بووە هۆی راکێشانی سەرنجی حکوومەتەکان و راگەیانە گشتییە رۆژئاواییەکان بەتایبەتی پاش ساڵی ١٩٩٠. لەگەڵ ئەوەیشدا جووڵانەوە نەتەوەییە سیاسییەکان لە قەزاقستاندا لە حاڵی پێکهاتندا بوون و لە هاوینی ١٩٩٠ز گرووپی یەکیەتیی دێموکراتێك پلانی خۆی لەمەڕ سەربەخۆی وڵات بڵاو کردەوە کە بەپێی ئەوە داوا کراوە دامەزراوە حیزبی و حکوومییەکان لە یەك جیا بکرێنەوەو بە دانی مافی وەك یەك بۆ هەموو هاوڵاتیان بوار بۆ پێکهاتنی بازاڕی ئابووری ئازاد دابینبکەن. لە بەرانبەر ئەم کارەشدا بۆ بەرگری لە هەڵوێستە حکوومییەکان باڵی کۆمۆنیستیش پێکهات.

لە ئاکامدا لە ئۆکتۆبری ١٩٩٠دا پلانی سەربەخۆیی قەزاقستان لەلایەن شوورای باڵا بە لەبەرچاو گرتنی خاڵەکانی ئاماژە پێکراوو دانی مافی میراتی کولتووری بەقەزاقەکان وەك یەکەمین کۆماری نەتەوەیی‌و مافی کەڵك وەرگرتن لە زمانی رووسی بۆ رووسەکانی قەزاقستان پەسند کرا. بە دوای ئەمەدا یاساگەلێك لە بواری تایبەتی کردنی سەرمایەگوزاری دەرەکی پەسندکرا کە قەزاقستانی وەك پێشرەویی لیبرالیزمی ئابووری لە نێو کومارەکانی سۆڤییەت ناساند. هاوتەریب بوونی نەزەربایەف لەگەڵ گۆرباچۆف جۆرێك رکەبەرایەتی پێکهێنابوو وتەنانت بوونی ناوبراو دەگەڵ یەڵتسین لەسەر مەسەلەی قەرەباخ لە راستیدا بەئاشکرا بوونی رکەبەرایەتی لە نێوان گورباچۆف و یەلسین بە ئەژمار دەهات. پاش کودەتای ئووتی ١٩٩١یش یەکێك لە وتەبێژانی یەلیسین ئەگەری بانگەشەی رووسی بۆسەر خاوەنداریەتی بەشی باکووری رۆژهەڵاتی قەزاقستان هێنایە ئاراوە. کە بووە هۆی گەشەسەندنی هێندێك تێکهەڵچوون لە قەزاقستان. بەڵام یەلتسین بە سەفەرێك کە پاش کودەتا بۆ قەزاقستان کردی، سنوورەکانی هەر دوو وڵاتی بە فەرمی ناساند و بواری بۆ هاوکاری لە داهاتوودا خۆشکرد.

لەگەڵ ئەوەیشدا بە راگەیاندنی سەربەخۆیی کۆماری رووسیە کە بووە هۆی سەربەخۆ بوونی گەلانی دیکە، نەزەربایەف بە جۆرێك لەم پرسانە بێ ئاگا بوو، لە راستیدا سەربەخۆیی بەسەرناوبراو داسەپا. لە یەکەمین قۆناخی پێکهاتنی کۆمەڵەی هاوقازانجەکان لە مێنسك، کە تایبەتی پێکهاتبوو لە گەلانی سلاڤی، ناوبراویان بۆ ئەو کۆبوونەوە بانگهێشت نەکردو لە راستیدا ئەوە سەرکردەکانی گەلانی ئاسیای ناڤین بوون کە بە پێکهێنانی کۆبوونەوەیەك لە ئاڵماتا بە سەرۆکایەتی نەزەربایەف و خۆی بەسەر کۆمەڵەکەدا سەپاند.

بە دوای کودەتاو پاش هەڵوەشانەوەی حیزبی کۆمۆنیست، نەزەربایەف کەسانێك کە زۆر جێگای متمانەی نەبوون لایبردن و تریشچنکۆی بە رەگەز ئوکراینی کە زمانی قەزاقی دەزانی‌و زیاتر هەستی قەزاقی هەبوو کرا بە سەرۆك وەزیرو ئاسانبابەفی قەزاقی سەۆکی شوورای باڵا، کە خاوەنی کەسایەتێیەکی بەرزبوو بۆ پۆستی جێگری سەرۆك کۆماری دەستنیشان کرا تاکو پێش بە سەرهەڵدانی دژایەتی لەنێوان دوو رەگەزی رووس و قەزاق بگرێت، بە مەبەستی ناساندنی قەزاقستان وەك کۆمەڵگایەکی دێموکراتیك کە سەرنجی رۆژئاوا بۆ لای خۆی رابکێشێ، حکوومەتی قەزاقستان دەستی بە درۆستکردن حیزب و گرووپگەلی سیاسی کە لە ژێر چاودێری خۆیدا بێت کرد. بە هەڵوەشانەوەی حیزبی کۆمۆنیست حیزبی سوسیالیست

پێکهات کە زیاتر رووسەکان و قەزاقە ناکۆمۆنیستەکانی لە خۆی دەگرت، بەڵام لایەنگرانی نەزەربایەف دەبوون بە ئەندامی. لە پاڵ ئەوەدا کۆنگرەی خەڵکی قەزاقستان بە بیری قەزاق لە ئوکتۆبری ١٩٩١ پێکهات کە شاعیری ناسراوو هێمای نەتەوەیی قەزاق "ئولژاس سۆلێمانۆف" کە رابرویەکی لە مێژینەی هەبوو لە خەبات بە دژی زاڵبوونی کولتووری رووسی، هەروەها موختار شاهانۆف سیمایەکی ناسراوەی دیکە وەك جێگرانی سکرتێری حیزب هەڵبژێران. پێکهاتنی ئەم دوو حیزبە کۆنترۆڵ کراوە رەوتی پێکهاتنی گرووپە سیاسییەکانی لە قەزاقستان لاواز کرد. جیا لەوەیش نەزەربایەف لە مەڕ بۆچوونەکانی کە دەیگوت بۆ گەلی قەزاقستان هێشتا زووە سیستمی فرەحیزبی، ترسێکی نەبوو.

دوو حیزبی دیکە لە قەزاقستان بە کەڵك وەرگرتن لە کەشی کراوەی گلاسنۆست پێکهاتن کە پەرەگرتنی چالاکی ئەوانە بۆ نەزەربایەف مایەی نیگەرانی بوو، یەکەمیان بە ناوی ئازادی کە هەستی نەتەوەیی هەبوو هەڵبەت بە شێوەی یاسایی رێی پێدرابوو، دووهەمیان کە هێشتا مۆڵەتی یاسای پێ نەدرابوو ناسراو بە ئالاش کە هەستی نەتەوەیی‌و ئایینی هەیە. هەر چەندە ئەم حیزبە لە بڵاوکراوەکانیان رەخنەیان لە بارودۆخی هەبوو و دەسەڵاتی رووسەکان نەدەگرت، هەربۆیە جاریَ هیچ یەك لەم حیزبانە رەخنەی توندیان لە نەزەربایەف نەدەگرد، یەکەم رەنگە ئەم دژایەتییە بە توندی لەلایەن حکوومەتەوە وەڵام بدرێتەوە و دووهەم لە روانگەی ئەوانەوە هێشتا کاتی لابردنی نەزەربایەف نەهاتێبێت چونکە نە ئەلترناتیڤێکی گونجاو لە ئاستی ئەوەی کە لەنێو رووسەکاندا دەسەڵاتی هەبێت نە قەزاقەکانیش هێشتا ئەو هێزو توانایان هەیە کە بتوانن بە گوشار خستنە سەر رووسەکان بیانخەنە بارودۆخێکی لاوازەوە.

نەزەربایەف بە درێژایی حکوومەتی خۆی لە گەڵ هەوڵدان لە پێناو راکێشانی رای رۆژئاواییەکان کە پابەندی دانی شوناسی ئەوروپایی ئاسیایی‌و جیاکردنەوە لە ئاسیای ناوەندی بوو، هەوڵیشی دەدا کە رێبەری ناوچەی ئاسیای نێوەڕاست بە دەست بێنێت. نەزربایەف پانتایی دەسەڵاتی خۆی زۆر فراوانتر لە ئاسیای ناڤین و قەفقاز لێکدەدایەوە. نێوبژیوانی کردنی قەزاقستان لەنێوان ئازربایجان و ئەرمنستان لەگەڵ یەلتسین لە کۆتایی ساڵی ١٩٩١، هەروەها لە سپتامبری ١٩٩٢ز کە بە تەنیایی جێبەجێ کرا دەرخەری ئەومەیلەیە. هەڵبەتە لە پێوەندی لەگەڵ پرسی پێشوو نەك هەر رکەبەرایەتییەك لەگەڵ رووسەکان نەهاتە ئاراوە، بەڵکو رووسەکان خۆیان بە هێزی سەرەکی ناوچەکە لەقەڵەم دەدا، پێیان باش بوو کە بەهۆی بوونی کەشێکی

نگەتیڤی دژی رووسی لە قەفقاز راستەخۆ نەچنە گۆڕەپانی نێوبژیوانییەوە وبوونی قەزاقستان بۆ چارەسەرکردنی ئەم کێشانە بە گونجاوتر لێکدەدایەوە.

(٢ـ١) وەرچەرخانە سیاسییەکانی هاوچەرخ:

نوور سوڵتان نەزەر بایەف[1] لە ٢٢ ژووئەنی ١٩٨٩دا کرا بە جێنشینی کۆلبین ـ لە ئاوریلی ١٩٩٠یشدا لەلایەن شوورای باڵای قەزاقستان وەك یەکەمین سەرۆك کۆماری ئەم وڵاتە هەڵبژێردرا. لە یەکەمین هەڵبژاردنی گشتی‌و ئازادی سەرۆك کۆماریشدا کە لە یەکی دسامبری ١٩٩١دا بەڕێوەچوو، نەزەر بایەف بەبێ دژایەتی و بە بەدەستهێنانی زیاتر لە ٩٨٪ دەنگەکان وەکو سەرۆك کۆماری قەزاقستان هەڵبژێردرا. لە دەی دسامبری هەمان ساڵدا ناوی ئەو کۆمارە لە "کۆماری سۆسیالیستی شوورایی قەزاقستان"[2] گۆڕا بە "کۆماری قەزاقستان"[3] دوابە دوای ئەوەیش قەزاقستان لە ١٦ی دسامبری ١٩٩١دا رێگای سەربەخۆیی تەواویی گرتەبەر.[4] نوور سوڵتان نەزەربایەف لەلای خەڵکی قەزاقستان زۆرخۆشەویست بوو، بە جۆرێك هیچ سیاسەتوانێك هێزی بەربەرەکانێی لەگەڵ ناوبراودا نەبوو، تەنانەت رێبەری حیزبی ژلتۆکستان ـ حەسەن قازی ئەحمەد ئووفیش ناڕەزایەتی لە مەڕ لەسەرکار لابردنی دین محەممەد کۆنایەف لە سکرتێری حیزبی کۆمۆنیستی قەزاقستان دەربڕیبوو، توانی ئیتووبارێك بۆ خۆی بەدەست بێنێت. بەڵام لە بەرانبەر نەزەربایەف نەیتوانی سەرکەوتن بەدەست بێنێت. لەگەڵ پشتیوانی گشتی خەڵك لە گۆرباچۆف حکوومەتی ناوبراو بە دەست کۆمەڵێك کەم‌وکۆرییەوە ئازاری دەبینی کە زۆربەیان بە هۆی ئاکامی نالەباری سەربەخۆیی‌و پشتیوانی نەکردنی ماڵی لە قەزاقستانەوە سەرچاوەی دەگرت. چونکە یەکێك لە پێشهاتە نالەبارەکانی سەربەخۆیی ئەم کۆمارە هەر وەکو زۆربەی کۆمارەکانی دیکەی ئاسیای ناوەڕاست بە مانای بڕینی هاوکاری بازرگانی مسکۆ بۆ

---

(١) نەزەر بایەف لە چمۆلقان لە دایك بووە، لە ساڵی ١٩٦٢ بووە بە ئەندامی فەرمی حیزبی کۆمۆنیست، ئەو لە ساڵی ١٩٩٠ تا ١٩٩١ بووە سەرکۆماری قەزاقستانی سۆڤییەت و پاش هەرەسهێنانی کۆمۆنیزم تاکوو ئێستاش هەر سەرکۆماری وڵاتی سەربەخۆی قەزاقستانە.

(2) the Kazakh Soviet Socialist Republic

(3) the Repubkic of kazarhstan

(4) the EIU, The country Repot: Kazakhstan political structure (London: the EIU Press, 1993), p. 10.

پشتیوانی له ئابووری تاكه بەرهەمی ئەو وڵاته بوو، له ئاكامدا قەزاقستان دەبێ حەشیمەتی روو له زیاد بوونی خۆی بەبێ یارمەتی رووسیه بەخێو بكات، ئەمە له كاتێكدا بوو كه كۆماری قەزاقستان بۆ دامەزراندنی دامەزراوەی مەدەنی نوێ و پتەوتر كردنی بوراەكانی سەربەخۆیی خۆی پێویستی به یارمەتییەكی زیاتر هەبوو، نەك هەر ئەمە بەلكو كۆچی هەزاران تكنیسیەنی لێهاتووی ئەوروپایی كه زۆربەیان به رەچەڵەك رووسی بوون، مەترسی قەیرانی ئابووری، داخرانی كۆمپانیاكان لەم وڵاتەو زێدە بوونی بیكاری به دواوەوە بوو.[1]

كۆماری قەزاقستان هەر وەكو كۆمارەكانیتری ئاسیای ناڤین، پاش بەدەستهێنانی سەربەخۆیی بەها نەریتییەكانی وڵات، هەروەها پێكهاتەگەلی سیاسی سەردەمی سۆڤییەتی هەرمابوو. لێكولینەوەی بنچینەی یاسای سەرەكیو چۆنییەتی بەڕێوەبردنی هەڵبژاردنەكانی قەزاقستان له دەییەی رابردوودا بەڵگەیەكی روونە بۆ ئەم بانگەشەیە. جۆری پێكهێنانی حكوومەت لەنێوان كۆمارەكانی ئاسیای ناوەندی یەك لەوان قەزاقستان و رادەی بەڵێنییەكانیان بۆ چاكسازیو ئازادییه سیاسییەكان جیاوازه. به شێوەی گشتی ئەم كۆمارانه له بارودۆخێكی تێپەراوو له حاڵی گۆڕاندانو بەم پێیه چاوەڕوانی خێرا بۆ یەكسانی له سیستمی سیاسی ئەواندا لەگەڵ بەهاو بنچینەكانی دێموكراسی، تا رادەیەك ناسرووشتی وەبەرچاو دەكەوێت.

كۆمارەكانی ئاسیای ناڤین هەر وەكو وڵاتانی هاو شێوەی خۆیان له جیهانی سێهەمدا له قۆناخی یەكەم به دوای سەقامگیری سیاسییەوەن و پاشان گرینگی به رەوتی ئازادی سیاسی دەدەن. ئەم كۆمارانه پاش لەبەر یەك هەڵوەشانەوەی یەكیەتیی سۆڤییەت هەوڵێكی بەرفەراوانیاندا بۆ پێكهینانی پێكهاتەیەكی یاسای نوێ. ئەوان بۆ دامەزراندن و جێگیر كردنی یاساو رێسا كەڵكیان له سیستمی رۆژئاواییەكان وەرگرت. له قەزاقستانیشدا هەر وەكو كۆمارەكانی دیكەی ئاسیای نێوەڕاست دامەزراوە سیاسییەكانیان له دەیەی١٩٩٠وە بیچمی گرت. ئەم كۆماره به رێبەری نوورسوڵتان نەزەربایەف هەوڵی داوه كه خۆی له رێوشوێنی حكوومەتەكانی خەڵك سالار نزیك بكاتەوە. بەڵام لەگەڵ بوونی پڕوپاگەنده بۆ گەشەی سیاسیو نۆێژەن كردنەوەی گشت لایەنە ئابوورییەكان، هێشتا كۆمەڵگای قەزاقستان هەر وەكو كۆمارەكانی دیكەی ئاسیای ناوەندی به شێوەیەكی سەرەرۆیانه رێبەری دەكرێ. تەنانەت

(١) ساڵحی ئەبوولحەسەنی، قەزاقستان (تاران: ئینتشاراتی دەفتەری توێژینەوەكانی وەزارەتی كاروباری دەرەوە، ١٣٧٦) لاپەرەكانی ١٢٨ ـ ١٢٧.

بژاردەكان و "نۆمەنكلاتۆرانی" سەردەمی یەكیەتیی سۆڤییەت جگه له ئاقایەف هێشتا دەسەڵاتیان به شێوەی كۆن به دەستەوەیه لەم نێوەدا نەزەر بایەفیش یەكێكه لەو كەسانەی مەیلی بۆروكراسیو زۆردارانەی هەیەو به دوای نۆێژەن كردنەوەی ئابووری ـ سیاسی وڵاتەكەی خۆیانن. باشترین بەڵگه بۆ ئەم بانگەشەیه گۆڕینی سیستمی پارلمانی قەزاقستان بۆ سیستمی سەرۆكایەتی كه لەم ساڵانەی دوایی كەمكرنەوەی دەسەڵاتی نوێنەرانی پارلمانی به دواوه بوو. لەم جۆره سیستمه سیاسییەدا واته سیستمی سەرۆكایەتی، سەرۆك كۆمار چاودێری بەسەرناوەندەكانی دیكەی وڵات وەكو ناوەندی یاسادانان دەكا، تا ئەو جێگایەی كه سەرۆك كۆمار مافی هەڵوەشانەوەی پارلمانیشی بۆ خۆی پاراستووە. نەك هەر ئەمه بەلكو نەزەر بایەف به بەڕێوەبردنی راپرسییەكی گشتی له ساڵی ١٩٩٥، ماوەی سەرۆك كۆمار خۆی تا ساڵی ٢٠٠٠ی زایینی درێژ كردەوە.[1] هەروەها یاسایی بنەڕەتی قەزاقستان له ئاگۆستی ١٩٩٥ خرایەبەر راپرسی گشتی. لەم یاسا بنچینەیەدا به توندی له رادەی هێز و دەسەڵاتی پارلمانی كەم كردەوه و له بەرانبەردا سەرۆك كۆمار هێزو دەسەڵاتێكی زیاتری پێدرا.[2] لەگەڵ ئەوەیشدا كۆمەڵگای قەزاقستان خاوەنی پێكهاتەی تایبەتی عەشیرەتیو ئەتنیكییه و خەڵك له دەستنیشان كردنەكانی خۆیان تا رادەیەكی بەرچاو بەرژەوەندی قەومیو عەشیرەتی دەكەنه پێوانه نەك بەرژەوەندی نەتەوەیی؛ به شێوەی گشتی چەمكی نەتەوەخوازیو بەرژەوەندی نەتەوەیی له ئاسیای نێوەڕاست یەك لەوان قەزاقستان پاش تێكرووخانی سۆڤییەت؛ جیاوازی هەیه. له سوێنگەیەكی دیكەوە سنووره سیاسی یەكانی وڵاتانی تازه سەربەخۆ به جۆرێك گەلاڵەی درایێژراوه كه لەهەموویاندا پرسه ئەتنیكیەكان له بەر چاو گیراوەو ئەم كاره بووەته هۆی ئاڵۆزی و پێكدادانی قەومی لەناوچەكەدا. بەڵام لەم رووه وه قەزاقستان لەنێوان كۆمارەكانی ئاسیای ناوەندی خاوەنی ئاڵوزترین و هەستیارترین پێكهاتەی ئەتنیكییه. بەجۆرێك ئەم وڵاته جێگاوو شوێنی پتر له چەندین قەوم و نەتەوەیه كه لەم نێوەدا قەزاقەكان لەم وڵاته كەمینەن. ئەم پێكهاته قەومییه بۆته هۆی ئەوه تاكو رەوتی سەربەخۆیی خوازی له قەزاقستان به هێمنی بڕواته پێشێ. به پێی سەرژمێریه فەرمییەكان، قەزاقەكان نزیكەی ٤٤٪و روسەكانیش دەوروبەری ٣٨٪ حەشیمەتی قەزاقستانیان پێكهێناوه. رووسەكان زیاتر له باكوور و رۆژهەڵات و رۆژئاوای ئەم وڵاته ژیان دەكەن و خۆیان وەك كەمینه له قەڵەم نادەن،

(1) Cnn Roport “Election watch: kozakhstan presidential Eiection” 2000, p. 2.

(٢) ئەبوالحەسەنی، پێشوو، لاپەرەی ١٣١.

به بەراورد لەگەڵ دوایین سەرژمێری، رادەی کۆچی بە رەچەڵەك رووسی بۆ کۆماری فدراتیوی رووسیه بەرز بووەتەوە، بە جۆرێك لەکاتی سەربەخۆیی قەزاقستان تاکو ژووئیەی ۲۰۰۰ نزیکەی ۱/۵ ملیۆن کەس لە رووسەکان بەرەو رووسیە کۆچیان کردووە. هەروەها لەساڵی رابردوو تاکو مانگی ژووئیەی رادەی کۆچی رووسەکان لە قەزاقستانەوە نزیکەی ۲٤۰ هەزار کەس مەزەندە کراوە. لەسەر بنەمای هێندێك سەرژمێری تەنیا ۷٪ رووسەکانی ئەم وڵاتە دەتوانن بە باشی بە زمانی قەزاقی ئاخافتن بکەن لە کاتێکدا ئەوان نزیکەی ۳۸٪ حەشیمەتی قەزاقستانیان پێکهێناوە. لە سەردەمی سۆڤییەتدا تەنیا ژمارەیەکی کەم لە زانکۆکانی ئەم وڵاتە بە زمانی قەزاقی وانەی تێدا خوێندراوە و زمانی رووسی بە سەر هەموویاندا زاڵبوو، گۆڕانکاری لەم باودۆخە بووە هۆی گەشەی نەتەوەخوازیی رووسی، لە کاتێکدا بەردەوامی ئەم مەسەلەیە دەبووە هۆی نارەزایەتیی قەزاقەکان. کێشەیەکی دیکە دەگەڕێتەوە بۆ پێکهاتەی نەتەوەیی قەزاقستانو تێکڵاو بوونی قەزاقەکانو مەغۆلەکان کە لە سینکیانگ و مەغۆلستان کولتووریو جۆغرافیاییەکی هاوبەشیان هەیە. بە سەرنجدان بە پەرەگرتنی نەتەوەخوازی قەزاقەکان؛ ئەگەری گەشەی ئەم هەستانە لەنێوان مەغۆلەکانی سینکیانگ و مەغۆلستانیش چاوەڕوان دەکرێت. کۆچی قەزاقەکان لە مەغۆلستانەوە بۆ قەزاقستانیش رەهەندێکی بەربڵاوتری بە خۆیەوە گرتووە. لە راستیدا ئەم پرسە کە شوناسی خەڵکی قەزاقستان وەکو وڵاتانیتری ئاسیای ناڤین نەك لە رێگای هەڵبژاردنێکی سرووشتییەوە، بەڵکو لە رێگای "گەڵاڵەیەکی دەستکردەوە جێبەجێ ببێت؛ ئەمڕۆکە بووتە هۆی چاوگی زۆربەی ئاڵۆزیەکانی ناوچەکە. بارودۆخ و پێکهاتەی ئەتنیکی لە قەزاقستان چەندین بەرامبەر گەشەی سەندووە بە پێکهاتنی رێکخراوگەلی نەتەوەخوازی قەزاقی، کە لەو بوارەدا دوو دەستە بەندی سەرەکی هەیە، یەکیان رێکخراوی ئەدینیستۆ (یەکیەتیی) ئەوەی دیکەیان رێکخراوی ئازات (ئازادی)، ئەم دوو رێکخراوە زیاتر تایبەتمەندی بزاڤێکی سیاسیان هەیە، لە کردەوەدا بوونەتە سەیوانی زۆربەی رێکخراوگەلی ناحکوومی لە قەزاقستان بەڵام هیچ یەك لەوانە لە پارلمانی قەزاقستان نوێنەریان نییە. ئەگەر چی لە پارلمانی قەزاقستان ژمارێکی بەرچاو لە قەزاقەکان هەن، گرینگی ئەم تەڤگەرانە بە سەرنجدان بە گەشە سەندنی مەیلی نەتەوەخوازانە لەم وڵاتە دەر دەکەوێت. بۆ چارەسەر کردنی ئەم پرسە حکوومەتی قەزاقستان لە ساڵانی دوایین زمانی لە پاڵ زمانی قەزاقی بە فەرمی ناسی، بە فەرمی ناسینی زمانی رووسی پشتیوانی کەمینەی گەورەی بە رەچەڵەك رووسەکانی ئەم وڵاتەی بە دواوە بوو. نەزەر بایەف بۆ پێکهێنانی هاوسەنگیو

پتەو کردنی یەکیەتیی نەتەوەیی لەم وڵاتە پشتیوانی پێویستی لە دامەزرانی حیزبی یەکیەتیی قەزاقستان کرد. کەسانێك وەك ئەلژاس سولێمان ئووف ـ شاعیری گەورەی قەزاقستان، هەروەها مۆختارشاخانۆف لە دامەزرێنەرانی ئەم حیزبەن. تاکو ژانوییەی ۱۹۹۰ز موسڵمانانی قەزاقستان لە رێگای دامەزراوە ئایینییەکانی دیاریکراو لەلایەن سەرکردەکانی یەکیەتیی سۆڤییەت جێگیر لە تاشکەند رێبەری دەکران. بەڵام لەم رێکەوتەوە موفتی ئاڵماتا "رادیك ئاسانبای" خۆی وەکو رابەری موسڵمانی ئەم وڵاتە ناساند و سەربەخۆی خۆی لە تاشکەند راگەیاند. ناوبراو پشیگیری لە بزووتنەوی دژی ناوکی قەزاقستان دەکرد بەڵام هیچکات لە بەرهەڵستکارەکانی حکوومەت نزیك نەبووە. ئاسانبای لە ساڵی ۱۹۹۱ یەکەمین خوێندگای لە قەزاقستان دروستکرد و قورئانی وەرگێڕایەوە بۆ سەر زمانی قەزاقی. شایەنی گوتنە کە جێبەجێ کردنی پلانە سیاسییەکانی گۆرباچۆف ناسراو بە گلاسنۆست بواری پێویستی بۆ هەڵسوڕانی موسڵمانان لە ناوچەکەدا پێکهێنا. ئەوان توانیان پەرە بە هەستی بناژۆخوازانەی ئیسلامی بدەن، بە جۆرێك ئەم هەستە ئەمڕۆکە بۆتە گەورەترین نیگەرانیی رێبەرانی سیاسی ناوچەکە و باشووری ئەم وڵاتە یەکێکە لە ناوەندەکانی سەرهەڵدانی هزری بناژۆخوازیی. ئەم ناوچەیە بە هۆی نزیك بوونی بە شیوی فەرغانە، هەروەها بوونی کولتوورو ئایینی تا رادەیەك نزیك لەگەڵ ئیسلامگەراکانی ئوزبەکی و فەزای کراوەیی پێوەندی گرتن دەگەڵ دەوروبەری ناوەند بوونەتە هۆکارێك کە ئەم ناوچەیە ببێتە یەکێك لە ناوەندە بەربڵاوەکانی ئیسلامگەرایی لە ئاسیای نێوەڕاست. [1]

لە بەرانبەر چالاکی رێکخراوە ئایینییەکانی قەزاقستان کە بە شێوەی فەرمی لەم وڵاتە بوونیان هەیە؛ حیزبی ئیسلامی "ئالاش" هەڵکەوتووە. ئەم حیزبە کە لە بەهاری ساڵی ۱۹۹۰ پێکهات لەلایەن حکوومەتەوە بە نایاسایی راگەیاندرا. حیزبی ئالاش ئەمڕۆکە بۆتە یەکێك لە رەخنەگرانی دەوڵەتی خوجێی ئاڵماتی. هێندێك لە بیرمەندانی رۆژئاوایی، لەو بڕوایەدان کە ئەم حیزبە خاوەنی هەستی شوێنیستی تورکی، هەروەها بناژۆخوازی ئیسلامییە. بە شێوەی گشتی، حکوومەتی قەزاقستان بۆ هەر چەشنە چالاکییەکی ئیسلام گەرایی لەناوچەکەدا دژکردەوەی نگەتیڤی پێشانداوە و ئەم هەڵوێستەیان بە مەبەستی پاراستنی تەناهی خۆیان و وڵاتانی دیکەی

---

(١) برات شمسا، "پەرەگرتنی ئیسلام گەرایی لە ئاسیای ناوەندی"، رۆژنامەی ئیتلاعات، ١١ی رەشەمەی ١٣٧٨، لاپەرەی ١٢.

ناوچەکە لەقەڵەم دەدا. بە جۆرێك حکوومەتی قەزاقستان لە بەرانبەر جووڵانەوەی ئەم دوایانەی ئیسلامگەرایانی چەکدار لە ئوزبەکستان و قرقیزستان؛ حاڵەتی نائاسایی راگەیاند و کۆمەڵێك هەڵوێستی لەو پێوەندییەدا گرتە بەر. تەنانەت نەزەر بایەف لە ئاخافتنێکی لە پارلمانی قەزاقستان لە سپتامبری ٢٠٠٠ی زایینیدا گوتی، بۆ بەرنگاری لەگەڵ بناژۆخوازی ئیسلامی داوای زیاد کردنی بودجەی سەربازی کردە بوو، هەروەها داوای لە خەڵکی قەزاقستان کرد تا لە بەرانبەر ئیسلامگەرایی بەرەیەکی یەکگرتوو لەناوچەکەدا پێك بێنن.(١) هەڵبەتە دەبێ ئەوەش بزانین کە لە رووی مێژووییەوە، ئیسلام لە وڵاتی ئەمڕۆکەی قەزاقستان لە چاو ناوچەکانی دیکەی ئاسیای ناوەندی درنگتر هاتووە و تەنانەت لەگەڵ کولتووری خۆجێی ئەو وڵاتە تێکلاویەکی بەربلاویی لێ پێك نەهاتووە. لە وەڵامی راپرسییەکدا؛ قەزاقەکان کە خۆیان بە مسڵمان لەقەڵەم دەدا، کەمتر لە نیوەی حەشییەتی ئەم وڵاتەیان واتە نزیکەی ٤٧٪ پێکدەهێنا.

لەم رادەیەش تەنیا ژمارەیکی زۆر کەم لەوانە بڕیارو ئەرکە ئایینییەکانیان بەجێ دەگەیاند. یەکێکی‌تر لە ئاستەنگەکانی بەردەم پەرەگرتنی ئیسلام لە قەزاقستان پێکهاتەی ئەتنیکی بوو کە بە کورتی باسی لێوە دەکەین. لە ٧ی فێورییەی ١٩٩٤، شوورای باڵای قەزاقستان کە هەر بە شێوەی سەردەمی پێشووی یەکیەتی سۆڤییەت مابووەوە، ئاستنگی بۆ سەرۆك کۆماری ئەم وڵاتە پێکهێنا؛ چونکە پارلمانی قەزاقستان خۆی بۆ شەڕو پێکدادانە خوێناوییەکان کە لە مسکۆ لەنێوان پشتیوانانی پارلمانی رووسیە و لایەنگرانی سەرۆك کۆمار روویاندا، ئامادە نەکردبوو. بە دوای ئەم بشێوییانە، پارلمانی قەزاقستان لەلایەن حکوومەتەوە هەڵوەشایەوە و نوێنەرانی پارلمان بە شێوەی کۆ دەستیان لەکار دەکێشاندەوە. لە حەوتی مانگی مارسی ١٩٩٤یشدا یەکەمین هەڵبژاردنی پارلمانی فرە حیزبی لە قەزاقستان لە پاش سەربەخۆیی ئەم وڵاتە بەڕێوە چوو کە پاڵێوراوانی ئەم هەڵبژاردنە بە سەر سێ لیستەدا دابەش کران، حیزبە سیاسییەکان نزیکەی ٤٤٪، کاندیداتورو سەربەخۆکان نزیکەی ٤٨٪و لیستی سەرۆك کۆماریش نزیکەی ٨٪ .(٢) لە کۆتاییدا لایەنگرانی نەزەربایەف لەم هەڵبژاردنەدا بە زۆرینەیەکی جێگای سەرنج سەرکەوتنیان بە دەستهێنا کە ٧٣/٥٢ لە سەدی دەنگەکانی خەڵکیان پێکدەهێنا. هەروەها لەم هەڵبژاردنە قەزاقەکان ٦٠ لە سەدی کورسییەکانیان بۆ

(1) BBc Radio, Cenfral Azian Zurvey, 1 septempar 2000
(2) Gregory Glesaon, Central Asian "Indigenous Democracyin central Asia," survery, 1996, Pp. 5-6.

خۆیان تەرخانکردبوو کە ئەم کارە بووە هۆی نیگەرانی رووسەکانی دانیشتووی قەزاقستان. چاودێرانی نێونەتەوەیی رەخنەیان لە دەستێوەردانی دەوڵەت لە پرۆسەی هەڵبژاردنەکەدا گرت. پاش پێکهاتنی پارلمان لە ١٩ی ئاوریلی هەمان ساڵ؛ رەخنە لە سیاسەتە ئابوورییەکانی حکوومەتی ترشینکۆ سەرۆك وەزیری بە رەچەڵەك رووسی قەزاقستان دەستیپێکرد. کە لە کۆتایدا بووە هۆی لەسەر کار لابردنی ناوبراو و ئاقاجان خواجە گولدین(١) بە جێنشینی ئەو دیاریکرا. بە پەرەگرتنی پانتایی کێشەکان لە ساڵی ١٩٩٥ی زایینی پارلمان خۆی بوارد لە وەرگرتنی پێش نووسی بودجەی دەوڵەت و بەم شێویە لە ٦ی مارسی هەمان ساڵ دادگای یاسای بنەڕەتی بە بیانووی شکاندنی بڕیارەکان لە کاتی هەڵبژاردندا، پارلمانی ئەم وڵاتەی هەڵوەشاندەوە؛ چونکە ئەم دادگایە رایگەیاندبوو کە لە کاتی هەڵبژاردنەکەدا، یەکێك لە یاساکان "تاکێك"و "یەك دەنگ"(٢) پێشل کراوە. هەڵبەتە نەزەربایەف لە سەرەتادا حوکمی دادگای یاسایی بنەڕەتی رەد کردەوە و لە بەرانبەردا ئەم دادگایە، بۆچوونەکانی ئەوی پەسند نەکرد، تا ئەوەی کە نەزەربایەف مل کەچی بڕیاری دادگابوو و هەڵوەشانەوەی پارلمان و چاکسازی لە یاسایی بنەڕەتیدا پەسند کرد.

یاسای بنەڕەتی نوێ کە لەلایەن نەزەربایەف ئامادە کرابوو، لە ئاگۆستی ١٩٩٥ خرایە بەر راپرسی گشتی کە ٩٠٪ خەڵك دەنگی پۆزەتیڤیان پێدا.(٣) لەم یاسا بنەڕەتییەدا، شوورای باڵای قەزاقستان هەڵوەشایەوە و بە جێگای ئەو دوو پارلمانی "سەنا"و "نوێنەران" دیاریکران. لە پێنج و نۆیی دسامبری ١٩٩٥یشدا ١١٤ نوێنەری ئەم دوو پارلمانە لە رێگای هەڵبژاردنی گشتییەوە دیاری کران. لەنێوان ٤٧ ئەندامی پارلمان سەنا؛ ٤٠ کەسی بە شێوەی ناراستەوخۆ لەلایەن ئەنجوومەنە بیاڤی یەکان و ٧ کەس لەلایەن سەرۆك کۆمارەوە هەڵبژێران، ٦٧ ئەندامی پارلمانی نوێنەرانیش لەلایەن خەڵکەوە هەڵبژێران. لەم هەڵبژاردنەدا ١١٠ چاودێر لە ١٤ وڵاتی جیهانو ١٠ رێکخراویی نێونەتەوەیی یەك لەوان رێکخراویی ئاسایشو هاوکاری ئەورووپا، ... . بەشداریان کرد.(٤)

(1) Akezhen Kazheyeldin
(2) one person, on vote
(3) Jim " .snew states: Political Developments and Implicatlons For U. S. Interests ، Nichol. Centrol Asia Foreign Affails and national Defence Devision, 19 December 1996, Pp. 10 – 11.
(4) Cnn Report, op. cit…. p. 2

لە راپرسییەکی گشتیدا کە لە ٢٩ی ئاوریلی ١٩٩٥ بەڕێوە چوو خەڵکی قەزاقستان بۆ دووهەم جار دەنگیان بە درێژەی ماوەی سەرۆك کۆماری نەزەربایەفدا. بەم جۆرە ماوەی سەرۆك کۆماری ناوبراو تا ساڵی ٢٠٠٠ نوێ کرایەوە. نەزەربایەف ئەم کارەی بۆ درێژی رێفورم لە قەزاقستان بە پێویست زانیو جەختی لەسەر سیاسەتی پەیوەست بوون بە سیستمی بازاری ئازاد کرد. ناوبراو بە سەرنجدان بە پێکهاتەی قەومی قەزاقستان رێوشوێنی زۆر بەپارێزی دەگرتە پێش. لە هەمان کاتدا هێرشی توندی دەکردە سەر هێندێك لە سیاسەتەکانی سەردەمی یەکیەتیی سۆڤییەت. نەزەربایەف وەدیهاتنی ئابوورییەکی پەرەگرتوو لە قەزاقستان، سەقامگیری سیاسی لە وڵاتدا بە پێویستییەکی زۆر گرینگ لە قەڵەم دەدا. هەروەها ناوبراو لە سیاسەتە نێوخۆییەکانی بایەخێکی زۆری بە دوو خاڵی هەستیاردەدا، یەکێکیان رووسەکانی دانیشووی قەزاقستان بوون کە بەشێکی گەورەی لە هێزی کاری (پسپۆر)ی ئەم وڵاتەیان پێکدەهێنا هەر بۆیە لە گەشەسەندنی ئابووریدا بایەخێکی شایانی هەبوو. دووهەمیان، پێوەندی پێشە سازی باکووری قەزاقستان، لەگەڵ پێشەسازی رووسیە راستییەکی گرینگیدیکە بوو کە پێویستی پاراستنی پێوەندی باش لەنێوان ئەم دوو وڵاتەی دەردەخست.

پێش ئەوەیی خولی سەرۆك کۆماری نەزەر بایەف کۆتایی پێ بێت؛ ناوبراو لە هەڵبژاردنی ١٠ی ژانوییەی ١٩٩٩دا وەکو کاندیداتۆری "حیزبی یەکیەتیی گەلی قەزاقستان" بەشداری کرد و بە وەدەستهێنانی ٧٩/٧٨ لە سەدی دەنگەکان بۆ جارێکیتر بۆ ماوەی٧ ساڵی دیکە دەسەڵاتی گرتەوە دەست. لەم هەڵبژاردنەدا بە سەدان چاودێری دەرەکی چاودێرییان دەکرد؛ بەڵام گرووپە دژبەرەکانی حکوومەت؛ باڵی نەزەر بایەفی بە دانانی بەربەست گەلی سیاسیو یاسایی بۆ بەربژاردە رکەبەرەکان تاوانبار دەکرد. هەروەها لەم هەڵبژاردنە ئاغای "سەیك بۆلسین عەبدئەلدین" لە حیزبی کۆمۆنیستی قەزاقستان، نزیکەی ١١/٧٠ی دەنگەکان، ئاغای "گانی گاسیوف"[1] ٤/٦١ دەنگەکان، هەروەها ئاغای "ئەنگلیس گاباسۆف"[2] دەوروبەری ٠/٧٦ لە دنگەکانیان بەدەستهێنا. بەڵام رکەبەری سەرەکی نەزەر بایەف واتە ئاقاجان خواجە گولدین،[3] سەرۆکی حیزبی کۆماری خوازی قەزەاقستان، لەلایەن لێژنەی ناوەندی هەڵبژاردن لە رەوتی رکەبەرایەتیدا وەلانرا.

(1) Gany kasymov
(2) Engles Gabbasov
(3) Akezhen kake Yeldin

لە ساڵی ٢٠٠٦ی زایینی خولی سەرۆك کۆماری نەزر بایەف کۆتایی پێ دێت و بەپێی یاسای بنەڕەتی مافی خۆپاڵاوتنی سەرلەنوێی نابێت. بەڵام لەسەر داواکاری حیزبی خەڵکی قەزاقستان کە لایەنگری سەرۆك کۆمارن؛ لە ٢٧ی ژووئەنی ٢٠٠٠ی زایینی گەڵاڵەیەك لەلایەن پارلمانەوە پەسند کرا کە نەزەر بایەف بە شێوەی هەمیشەیی بەسەر قەزاقستاندا حکوومەت بکات، یان بە واتایەکی تر وەکو رێبەرێکی لێهاتوو بمێنێتەوە؛ بۆ وێنە چاودێری بەسەر بەڕێوەبردنی وڵاتدا بکات و پلانەکانی خۆی بۆ جێبەجێ کردن بخاتە بەردەست دامەزراوە حکوومییەکانەوە. ناوبراو سەلاحییەتی هەیە بۆ پاراستنی دەسەڵاتی خۆی بڕیار بەسەردەوڵەت و خەڵك بدات لە پارلمان و کۆبوونەوەکانی تر ئاخافتن بکات هەروەها نەزەربایەف وەکو ئەندامی شواری تەناهیو سەرۆکی جڤاکی ئەتنیکەکان بمێنێتەوە و بۆ راگەیاندنی بارودۆخی نائاسایی لەم وڵاتەداو لابردنی و هێنانی بەرپرسانی حکوومی پێشنیارەکانی خۆی بەخاتە بەردەست سەرۆك کۆماری داهاتوو. ئەو یاسایە بۆ هەموو سەرۆك کۆمارەکانی داهاتووی کۆماری قەزاقستانە. تەنانەت لەسەر بنەمای یەکێك لە خاڵەکانی یاسای نوێ؛ هەموو ساڵێك دیاری یەکەمین سەرۆك کۆماری قەزاقستان لەلایەن نەزەربایەف بۆبە جێ گەیاندنی خزمەتگۆزاری بەسوود بە ئەو کەسانە دەبخشرێ.[1] پارلمان لە دانیشتنێکدا، ٥٧ کەس بەم یاسایە دەنگی بەڵێیان دا؛ ٣ کەسیش ناو و١٧ کەسیش لە دانی دەنگ خۆیان بوارد.[2]

لە کاتێکدا حیزبە دژبەرەکان؛ پەسند کردنی ئەم یاسایەیان لەگەڵ یاسای بنچینەیی بە ناتەبا لە قەڵەم دەدا، دادگای یاسای بنەڕەتی ئەم یاسایەی پەسند کرد. تەنانەت پاش پەسندکردنی ئەم یاسایە کۆمەڵێك لەو بڕوایەدابوون کە ئەگەر نەزەربایەف ئەم یاسایە پەسند نەکات دەبێتە هۆی زیاتر بوونی خۆشەویستی ناوبراو لە ناو خەڵکدا. پانزە حیزب و گرووپی دژبەری حکوومەت یەك لەوان حیزبی کۆمۆنیستی قەزاقستان داوایان لە نەزەر بایەف کرد کە نەچێتە ژێر رکێفی ئەم یاسایەوە؛ بەڵام ناوبراو زۆر سەرسوڕ هێنەرانە، نەك هەر قەبووڵی کرد بەلکو جەختی دەکرد تەنانەت رەنگە بۆ جارێکی دیکەش خۆی بۆ هەڵبژاردنی سەرۆك کۆماری بپالێوێت؛ نەزەر بایەف بۆ ئەم مەبەستە پاساوی دەهێنایەوە کە کاتێك یاسای بنەڕەتی قەزاقستان لە ساڵی ١٩٩٥ پەسند کرا ئەو تەنیا جارێك سەرۆك کۆمار بووە، بۆیە پەسندی ئەم یاسا تایبەتییە بەم واتایە

(1) BBC Radio, Centrol Asian survey, 16 June 2000
(2) BBC Radio, Centrol Asian survey, 27 June 2000

نییە کە لە پۆستی سەرۆك کۆماری خۆی دەکشێتەوە؛ نەزەربایەف تەنانەت داوای لە دادگای یاسای بنەڕەتیش کرد کە لەم پێوندییەدا بەرگری لە ناوبراو بکات. [١]

لە ساڵی ١٩٩٩ی زایینی هەڵبژاردنی پارلمانی قەزاقستان لە دوو قۆناخدا بەڕێوەچوو، لە قۆناخی یەکەم کە بەرابەر بوو لەگەڵ ١٧ی سپتامبر، ئەندامانی پارلمانی سەنا هەڵبژێردران کە چل ئەندامیان بە شێوەی ناڕاستەخۆ لەلایەن ئەنجوومەنە بیاڤییەکانەوە و ٧ کەسیتریش لەلایەن سەرۆك کۆمار دیاریکران. لە دەی ئوکتوبریش قۆناخی دووهەمی هەڵبژاردنەکان واتە هەڵبژاردنی پارلمانی نوێنەران بەڕێوە چوو. کە ٨ ملیۆن لە حەشیمەتی ١٥ ملیونی قەزاقستان تێدا بەشداریان کرد، لەم هەڵبژاردنەدا ٥٤٨ کەس بەستراوە بە ٩ حیزبی جیاوازی وڵات خۆیان پاڵاوتبوو کەدەبوایە لەم رادەیە ٧٧ کەسی بۆ پارلمان هەڵبژێردرابان، ئەمە لە راستیدا یەکەمین هەڵبژاردنی ئازادو فرە حیزبی بوو لە قەزاقستاندا کە تێدا بەشداران بەستراویی خۆیان بۆ حیزبە جۆربەجۆرەکان رادەگەیاندو خەڵك دیانزانی بە چ کەسێك و بە چ مەبەستێك دەنگ بدەن. جیا لە حیزبی کۆنی کۆمۆنیست؛ حیزبە ناسراوەکانیتر کە بەشداریان کردبوو، بریتی بوون لە حیزبی ئووتان[٢] (میهن) کە ئەندامەکانیان لە کەسانی پلە بەرزی سیاسی بوون، حیزبی کۆماری خواز کە ڕێبەرەکەیان لە بەشداری کردن بێبەش کران؛ حیزبی مەدەنی بستراوە بە سەرۆك کۆماری کە ٩ خاڵیان وەکو گەلاڵەی سیاسی و ئابووری خۆیان دیاری کردبوو، لەم نێوەدا حیزبی کۆمۆنیستی لایەنگری زیاتر بوونی دەسەڵاتی پارلمان و دابەزینی دەسەڵاتەکانی سەرۆك کۆماریش بوون. لە هەڵبژاردنی ئاماژە پێکراودا زۆرترین کورسییەکانی پارلمانی نوێنەران ڕێکخراو گەلی سیاسی بەستراوە بە سەرۆك کۆمار یەك لەوان حیزبی ئووتان بە خۆیان تەرخانکرد.[٣]

(٣ ـ ١) یاسای بنەڕەتی

یەکەمین یاسای بنەڕەتی کۆماری قەزاقستان لە ٢٨ی ژانوییەی ساڵی ١٩٩٣ زایینیدا پەسند کرا. یاسای بنەڕەتی نوێی ئەم کۆمارە لە ٢٩ی ئاگۆستی ١٩٩٥ خرایە بەر راپرسی گشتییەوە کە

---

(١) رۆژنامەی ئیتلاعات، ١٣٧٩/٥/١٩

(2) otan party

(٣) حیسام ئەدین ئیمامی، "قەزاقستان و ئەزموونی نوێی دێموکراسی"، رۆژنامەی عەسری ئازادەگان ١٣٦٧/٧/٢٠.

پتر لە ٩٠٪ خەڵك دەنگی ئەرێنیان پێدا. بەپێی ماددەی یەکەمی ئەم یاسا بنەڕەتییە؛ قەزاقستان وڵاتێکی دێموکراتێك و خاوەنی دەسەڵاتێکی خەڵکی بە سیستمێکی سێکۆلار کە لە چوارچێوەی کۆماریدا خۆی نیشاندەدات. ماددەی چوارەمی یاسای بنەڕەتی مافی دەسەڵاتداری بە هی خەڵکی قەزاقستان دەزانێ و بە راشکاوی باسی ئەوە دەکات کە هیچ تاك یان دامەزراوێك ناتوانێ وەها مافێك لە ئەوان وەربگرێت؛ بەڵام بە نوێنەرایەتی لەلایەن خەڵکەوە تەنیا پارلمان و ناوەندی سەرۆك کۆماری دەرەتانی بەڕێوەبردنی دەسەڵاتیان هەیە.

لە بەشی چوارمی یاسای بنچینەییشدا ماف و ئازادی هاوڵاتیان باسی لێوە کراوە، بۆ سەرجەم هاووڵاتیان بەرابەری تەواوی ماف و ئازادییەکانی تاك و کۆمەڵایەتی بێ لەبەرچاو گرتنی رەگەز، زمان و نەتەوەو ئایین و ئایینزاکانو بیروباوەڕە سیاسییەکان گەرانتی کراوە. لە چاو پێدا خشاندنێکدا، هاووڵاتیانی قەزاقستان مافی دیاریکردنی شوێنی نیشتەجێ بوون یان جێگۆڕکێیەی ئارەزوومەندانیان هەیە و بێبەش کردنی هاووڵاتیان لەم مافە بە پێشێل کردنی یاسا لە قەڵەم دەدرێت؛ بەڵام بەپێی یاسا، هاووڵاتیان لە مافی دووجار هاووڵاتی بوون بێبەشن، تەنیا کاتێك کە بەگوێرەی رێککەوتنی نێوان حکوومەتەکان ئەم کارە جێبەجێ بکرێت. بەڵام رووسیە لە ساڵانی دواییندا هەوڵێکی زۆری بۆ هاووڵاتیانی رووسی لە قەزاقستاندا کە مافی نیشتەجێ بوونیان لە وڵاتی قەزاقستان بەدەست بێنێت. ئازادی بەیانو قەڵەم، ئازادی پێکهێنانی رێکخراوە و حیزبە سیاسییەکان، ئازادی هەڵبژاردن پیشە، ئایین، ئایین زاکان و ئامانجە سیاسییەکان، مافی پێکهێنانی رێپێوانی ئاشتییانە و هێمن و پەیوەست بوون بە یەکێەتییە کۆمەڵایەتییەکان، مافی مانگرتن و بەڕێوەبردنی رێپێوانو..... بۆ هاووڵاتیان لە بەر چاو گیراوە، هەڵبەتە ئەم ماف و ئازادییانە دەبێ لە چوارچێوەی یاسای بنەڕەتیدا بێت، هەروەها هاووڵاتیانی ئەم کۆمارە بە شێوەی راستەخۆ، یان لە رێگای بژار کردنی نوێنەرانی خۆیان مافی بەشداری لە بەڕێوەبردنی وڵاتیان هەیە.

لە بەشی پێنجەمی یاسای بنەڕەتیشدا بۆ تەواویی هاووڵاتیان مافی خاوەنداریەتی لەبەرچاو گیراوە؛ بەڵام لە کاتی کەڵك وەرگرتن نابێ ببێتە هۆی تێکدانی ئاسایش و نەزمی گشتی وڵات.

لەم بەشەدا گەشە سەندنی چالاکییەکانی تاك یەك لەوانە پەروەردەی تایبەتی سەرنجی زۆری پێدراوە لەم رووەوە ئەرکە لە سەر دەوڵەت کە کەرستەکانی پێویست بۆ ئەم بەشە دابینبکات.

بەشی هەشتەمی یاسای بنەڕەتیش هەموو خاوەنداریەتی لە سیستمی ئابووری لە وڵاتدا بە فەرمی ناسیووە، بەڵام لەگەڵ ئەوەیشدا، سەرچاوە سرووشتییەکان بە شێوەی گشتی لەبەر دەستی دەوڵەتدا دەبێ؛ لە ماددەی ٤٩ی ئەم بەشەشدا چالاکی ئابووری بۆ هەموو خەڵکانی بیانی بە فەرمی ناسراوە. ماددەی هەشتەمی یاسای بنەڕەتی، زمانی قەزاقەکان وەکو زمانی فەرمی وڵات ناساندووە؛ بەڵام لە ساڵانی دواییندا زمانی رووسیش لەلایەن حکوومەتی قەزاقستان بە فەرمی ناسراوە. بە سەرنجدان بەوەی کە قەزاقستان لەنێوان کۆمارەکانی ئاسیای ناوەندیدا؛ ئاڵۆزترین و هەستیارترین پێکهاتەی ئەتنیکی هەیە؛ بە فەرمی ناسینی زمانی رووسی بێ فەلسەفە نەبوو. ئەم کارە نەك هەر پشتیوانی کەمینەی گەورەی بە رەچەڵەك رووسی ئەم وڵاتەی بە دوواوە بوو بەلکو بە وتەی بیرمەندان، قەزاقستان شوێنگەی کۆبوونەوەی پتر لەسەد ئەتنیك و نەتەوەیە کە لەم نێوەدا قەزاقەکان لە ناو هەموویاندا کەمینەن، ئەم پێکهاتە نانۆڕمە ئەتنیکییە بۆتە هۆی ئەوە تاکو رەوتی سەربەخۆخوازی لەم وڵاتەدا لاواز بێت. ماددەیەکی‌تر کە لە یاسای سەرەکی وەبەرچاو دەکەوێت؛ پەیویستە بە سیستمی هەڵبژاردنی وڵات. لەم ماددەیەدا هەموو هاوڵاتیان مافی هەڵبژاردنی نوێنەرانی خۆیانیان هەیە. لە ماددەی ١١٧یشدا بەڕێوە چوونی هەڵبژردن لە قەزاقستانی ئازاد و راستەخۆ ئاشکرا راگەیاندووە، و رێکخراوو دامەزەراوە سیاسییەکانیش بە شێوەی یاسایی ناودێر دەکرێن. دەرەتانی بەشداری لە هەڵبژاردن جەختی لەسەر کراوە. لە بەشەکانی نۆزدە و بیستیی یاسای بنەڕەتی پرسە ماڵییەکان، بەرگری و یەکریزی خاکی وڵات ئەسپێردراوە بە هێزە چەکدارەکان؛ بەڵام لە ماددەی ١٢٦دا کەڵك وەرگرتن لەم هێزانە بۆ سەرکوت و بەرتەسك کرنەوەی ماف و ئازادییەکانی هاوڵاتیان لەم کۆمارە یاساغ راگەیاندووە.

هەروەها یاسای بنچینەیی قەزاقستان پێداگری لەسەر بنەمای سیستمێکی سیاسی‌و سێکولار دەکات؛ بە جۆرێك لە ماددەی ٥٨ی ئەم یاسایە، پێکهاتنی ناوەند و رێکخراوگەلی ئایینی ئازاد کراوە، بەڵام لە هەمان کاتدا ئەوانی لە دەستێوەردان لە کاروبارییی دامەزراوە حکوومییەکان دوورخستنەوە؛ هەروەها لەم ماددەیەدا جەخت لە سەر ئەوە کراوە کە حکوومەت نابێ پشتیوانی لە ئایینەکی تایبەت بکات و رێکخراوە ئایینییەکانیش نابی ئامانجی سیاسی بگرنە بەر. بەم پێیە لە کۆماری قەزاقستان پێکهاتنی رێکخراوی سیاسی لەلایەن ناوەندە ئایینییەکان قەدەغە کراوەو تەنانەت سەرۆك کۆماری قەزاقستان ـ نوورسوڵتان

نەزەربایەف ـ کە خۆی بە سێکولار لەقەڵەم دەدات و لە پەیڤێکدا ئەڵێت "... . ئێمە ئەمانهەوێت دەوڵەتێکی دێموکرات بە ئابوورییەکی ئازاد دروستبکەین کە دژی بناژۆخوازی ئیسلامی بێ ..... لە وڵاتی ئێمە ئاین و ئایینزای جۆراوجۆر هەیە، بەڵام هیچکام لەوانە فەرمی نیین"[1].

گۆڕینی یاسای بنەڕەتیش بە پێی ماددەی ١٢٩ تەنیا بە بەدەستهێنانی دوو لە سێی (٢لە٣)ی دەنگی نوێنەرانی شواری باڵا ئیمکانی دەبێت. بەڵام بۆ رێفۆرم لە یاسای بنەڕەتی پێویستی بە پتر لە ٣ی دەنگی نوێنەران هەیە و لە کۆتایدا ماددەی شەشەمی یاسای بنەڕەتی، دەسەڵاتی دەوڵەت لەنێوان سێ دەسەڵات واتە دەسەڵاتی یاسادانەر و بەڕێوەبەر و داد دابەش کراوە. کە هەرکام لەوانە بە شێوەی راستەخۆ کار دەکات، بەڵام لە هەمان کاتدا هاوکاری یەکتریش دەکەن. لەم نێوەدا سیستمێکیش بۆ پاراستنی هاوسەنگی هەیە؛ بەم شێوەیە یاسای بنەڕەتی قەزاقستان رێوشوێنی دابەشکردنی هێزی پەسند کردووە کە لە درێژەدا هەرکام لەم سێ دەسەڵاتە بە شێوەی جیاو کورت تاوتوێ یان دەکەین.

ئەلف) ـ دەسەڵاتی یاسادانەر: لە ماددەی ٦٢ی یاسای بنەڕەتیدا پەسندکراویی ساڵی ١٩٩٣؛ شوورای باڵای قەزاقستان تەنیا ناوەندی یاسادانانی ئەم وڵاتە بە ئەژمار دەهات و دەسەڵاتێکی بەربلاویشی پێدرابوو تاکو ئەم شوورایە بتوانێت بە بەجێ گەیاندنی رۆڵی چاودێری لە بەرانبەر دەسەڵاتی بەڕێوەبەردا کار بکات. بەڵام بەهۆی دەستکاری لەم یاسا بنەڕەتییەدا لە ٢٩ی ئاگۆستی ١٩٩٥؛ شوورای باڵای قەزاقستان هەڵوەشێندرایەوە و بە جێگای ئەو دوو پارلمانی (سەنا)و (نوێنەران) بە کۆی ١١٤ نوێنەر پێکهات. هەروەها لە یاسای نوێی بنەڕەتی، لە هێز و دەسەڵاتی پارلمانی سەناو نوێنەران کەم کرایەوە و بەجێی ئەوە هێزو دەسەڵاتێکی زیاتر بە سەرۆك کۆمار درا؛ واتە ناوەندی سەرۆك کۆماری لە سەرەوەی ناوەندەکانی حکوومەت یەك لەوان پارلمانە؛ بەڵام لەگەڵ ئەوەیشدا، نوێنەرانی شوورای باڵای قەزاقستان بە چوونە ناو پارلمان بە دوور نەبوون (واتە مافی ئەوەیان هەبوو بن بە ئەندامی پارلمانیش) کە لە ماددەی ٦٩ی یاسای بنەڕەتی جەختی لەسەر کراوەتەوە. بەپێی یاسای بنەڕەتی قەزاقستان پارلمانی ئەم وڵاتە خاوەنی ئەرکی جۆربەجۆرە کە بەچاوترینیان بریتییە لە؛ ١) دانانی یاساو چاودێری بەسەر جێبەجێ کردنیاندا، ٢) جێبەجێ کردنی هەر جۆرە گوڕانێك، یان چاکسازی لە یاسای

---

(1) Fred vonder, , op. cit, p. 6."Islam and Energy in centrol Asia"

بنەڕەتیدا، ٣) راگەیاندنی لێبوردنی گشتیو بەڕێوەبردنی رێفراندۆم و هەروەها بڕیاردان لە پێوەندی لەگەڵ راگەیاندنی شەڕ یان ئاشتی، ٤) واژۆی گرێبەستگەلی نێونەتەوەیی و ئاشکرا کردنی سیستمیماڵیو دراوی وڵات، ٥) پەسندی ئەندامانی کابینەی حکوومەت و نوێنەرانی قەزاقستان کە لەلایەن سەرۆك کۆمارەوە پێشنیار دەکرێت؛ ٦) گۆڕینی سنوورەکانی وڵات لە رووی دەرەکی و ناوەوە، هەروەها شیکردنەوەی فەرمی هەموو یاساکانی وڵات؛ ٧) هەڵبژاردنی قازییەکانی دادگای باڵا، داداگای یاسای بنەڕەتی، ئاشکرا کردنی سەرۆکی بانکی نەتەوەییو دادگای گشتی وڵات.

ب) دەسەڵاتی بەڕێوەبەر: ئەم دەزگایە لە وڵاتی قەزاقستان خاوەنی زنجیرە شێوازێکی تایبەتییە لە سەرەوەی ئەم دەسەڵاتە سەرۆك کۆمار هەڵکەوتووە، پاشان کابینەی دەوڵەت، سەرۆك وەزیرو ئەندامی دیکە و رێکخراوگەلی ناوچەییو ئیدارە بیاڤییەکان تێدا هەڵکەوتوون لەم نێوەدا سەرۆك کۆمار لە رێگای هەڵبژاردنی گشتیو بۆ ماوەیەکی ٧ ساڵە هەڵدەبژێرێت، وکەس ناتوانێ لە دوو خول بۆ ئەم پۆستە خۆی بپاڵێوێ . ماددی ٧٧ی یاسای بنەڕەتیش پێداگری لە سەر ئەوە دەکا کە سەرۆك کۆمار ناتوانێ بەرپرسایەتی حکوومییەکانی دیکەی وەئەستۆبێت؛ هەروەها نابێ بەشداری لە یەکیەتییە گشتییەکان یان چالاکییە ئابوورییەکان بکات. لەماددەی ٨٠شدا سەرۆك کۆمار خاوەنی پارێزراویی سیاسییە و بە پێی ماددەی ٨٢ لابردنی سەرەك کۆمار تەنیا بە دوو سێهەمی (٢ـ٣)ی دەنگی نوێنەران ئیمکانی هەیە.

یاسای سەرەکی قەزاقستان دەسەڵاتێکی فراوانی بە ناوەندی سەرەك کۆماری داوە، هەتا ئەوجێگایەی کە سەرەك کۆماری ئەم وڵاتە حوکمی یاسایی هەیەو جێبەجێ کردنی پێویستە، تەنانەت بە شێوەی فەرمی سیستمی سیاسی قەزاقستان سەرۆکایەتی راگەیاندراوە واتە لە سەرەوە بوونی سەرۆك کۆمار بەسەر ناوەندەکانی وڵات یەك لەوان دەسەڵاتی یاسادانەر. لە ٥ی مارسی ١٩٩٧ نوور سوڵتان نەزەر بایەف، سەرۆك کۆماری قەزاقستان، بە دەرکردنی بڕیارێك ئاڵو وێری چەندایەتیو چۆنایەتی بەرفراوانی لە دامەزراوە حکوومییەکاندا پێکهێنا. بەپێی ئەم بڕیارە سیستمی بەڕێوەبەری حکوومەت لە ٤٧ ئورگانی سەربەخۆی ئیداری کرا بە ٢٤ ئورگان، لە ٢١وەزاروتخانە کرابە ١٤ وەزارەتخانەو لە ١٣ کۆمیتەی دەوڵەتی بووبە ٧ کۆمیتە و هەروەها رادەی فەرمانبەرانیش کەم کرایەوە. بەپێی پەسند کراوەکانی ١٩٩٥، وەزارەتی دەرەوە بە شێوەی راستەخۆ چووە ژێر کۆنترۆلی سەرۆك کۆمار، هەروەها ناوەندی ئەستراتیژیك و ناوەندی

پلان داڕێژی ئەستراتیژیکی قەزاقستان وەکو دوو ئۆرگانی دەوڵەتی چوونە ژێر کۆنترۆلی راستەوخۆی سەرۆك کۆمار. بە دەرکردنی ئەم بڕیارە لە دەسەڵاتی سەرۆك وەزیران کەم کرایەوە. بە وتەی نەزەربایەف گۆڕانکاری جێبەجێ کراو لە دەسەڵاتی بەڕێوەبەری وڵاتدا بۆ باشتر بەڕێوەبردنی دامەزراوە حکوومییەکان و پێش گیری لە تێچوویەکان کە بەم چاکسازییە سیاسیو ئابووری دێتە گۆڕێ. بەپێی مادەی ٧٨ یاسای بنەڕەتی؛ گرینگترین ئەرکەکانی سەرۆك کۆمار دەتوانین بەم جۆرە باس بکەین؛ ١) بەجێ گەیاندنی یاسای بنەڕەتی و یاساکانی دیکەی وڵات؛ هەروەها واژووی پەسندکراوەکانی پارلمان، یان بە پێچەوانە گۆڕین و چاکسازی. جێگای باسە کە ئەگەر نوێنەرانی پارلمان بە زۆرینەی دوو لە سێی (٢ لە ٣) دەنگ سەرلەنوێ هەمان یاسای پێشوو پەسند بکەن سەرۆك کۆمار ئەرکە لەسەری کە واژۆی بکات ٢) پێشکەش کردنی پلانە حکوومییەکان، ئاشکرا کردنی سیستمی ماڵی وڵات. ٣) دەرکردنی بڕیاری لێبوردنی گشتیو چارەسەر کردنی پرسە یاساییەکانی هاووڵاتیان. ٤) دانی خەڵاتی نەتەوەیی و پلەو پایەی بەرزی سەربازیو دیپلوماتی ٥) فەرماندەی گشت هێزە چەکدارەکان و دیاریکردنی فەرماندەکانی دیکەی نیزامی ٦) واژۆی گرێبەستە نێونەتەوەیی یەکان ئاشکرا کردنی رێچکەی سیاسەتی دەرەوە ٧) پێکهێنانی شوورای ئەمنی، بەجێ گەیاندانی راپرسی گشتی لە بارودۆخی نائاساییدا. ٨) دیاریکردنی سەرۆك وەزیران و ئەندامانی تری حکوومی، هەروەها هەڵبژاردنی سەرۆکی کۆمیتەی ئاسایشی نەتەوەیی و نوێنەرانی دیپلۆماتێکی قەزاقستان، هەڵبەتە ئەو دیاریکردنە، دەبێ نوێنەرانی پارلمان پەسندی بکەن ٩) ناساندنی پاڵێوراوانی سەرۆکایەتی بە قازی دادگای باڵا، دادگای یاسای بنەڕەتی، دادگای باڵای لێکولەرو داواکاری گشتی وڵات، هەروەها ناساندنی سەرۆکی بانکی نەتەوەیی بە پارلمان تاکو ئەوان لەلایەن نوێنەرانەوە دەنگی متمانەیان پێ بدرێت.

لە زنجیرە شێوازی دەسەڵاتی بەڕێوەبەری کاری قەزاقستاندا، پاش سەرۆك کۆمار هەیئەتی وەزیران کە لە بەشی چوارەمی یاسای بنەڕەتیدا ئەرکەکانیان دیاریکراوە قسەی دووهەم دەکات. بەپێی یاسا، هەیئەتی وەزیران لە بەرانبەر سەرۆك کۆمار بەرپرسیارن و ئەوان مافیان هەیە بە شێوەی کۆمەڵ یان تاك لە کاتی پێویستدا دەست لەکارکێشانەوەی خۆیان پێشکەش بە سەرۆك کۆمار بکەن. هەروەها هەیئەتی وەزیران لە بەرانبەر پارلماندا بەرپرسیارن و نوێنەرانیان ئەو مافەیان هەیە کە داوای روونکردنەوەیان لێ بکەن. لە بەشی پانزەی یاسای بنچینەیشدا

ڕێکخراوگەلی ناوچەیی و ئیدارە ویلایەتییەکان ـ چوارچێوەی دەسەڵاتیان دیاریکراوە. بە مەبەستی ئاسانکاری لە کاروباری ئیداری وڵات، قەزاقستان دابەشکراوە بە ٢١ بەش کە بریتییە لە ١٩ویلایەت ٢ شار؛ هەرکام لەم ویلایەتانە خاوەنی شوورایەکی هەڵبژێراون.

کاربەدەستانی ئەم ناوچەگەلە لە بەرانبەر سەرۆك کۆمار بەرپرسیارن و سەرۆك کۆمار دەست نیشانیان دەکاو لایشیان دەبا؛ هەڵبەتە ئەم لەسەرکار لابردنە و دانانە دەبێ ڕەزامەندی پارلمان شوورای نەتەوەیی، یان پارلمانە ناوچەییەکانی لەگەڵ بێت. هەر حکوومەتێکی ناوچەیی ئەرکی بەربڵاوی وەئەستۆیە؛ یەك لەوان چاودێری بەسەر بودجەی ناوچەکان، پێشکەش کردنی خزموتگۆزاری فێرکاری و کۆمەڵایەتی، پاراستنی پاك و خاوەنی و هێندێك ... . هتد.

جێگای ئاماژەیە کە بە گشتی پێکهاتەی سیاسی هەرکام لەکۆمارەکانی ئاسیای ناوەڕاست (یەك لەوان قەزاقستان) بەم شێوەیە: پێکهاتەی سیاسی حکوومەت لە چوارچێوەی سیستمێکی کۆماریدا بریتییە لە ناوچەکان؛**شارەکان،** شارۆچکەکان، کۆماری خودموختار، لە کۆتاییدا گوندەکان؛ هەڵبەتە ئەم دابەش کردنانە لە هێندێك شوێن جیاوازە، بۆ نموونە لە کۆماری قرقیزستان و تورکمەنستان، پێکهاتووە لەکۆمارگەلی خودموختاری و لە هێندێك لەکۆمارەکان بەجێی ویلایەت خاوەنی دابەشکردنی سیاسی خوموختارییە.

ج) ـ دەسەڵاتی دادوەری: لە فەسڵی ١٦ی یاسای بنەڕەتیدا، ئەرك و راسپاردەکانی ئەو دەسەڵاتە بەیانکراوە. بەپێی ماددەی ٩٥ی هەر ئەم بەشە، دەسەڵاتی دادوەری لە کۆماری قەزاقستان لە دادگاگەلی جۆراوجۆر پێکدێت کە بریتییە لە: دادگای باڵا، دادگای نێوبژیوانی باڵا، دادگای یاسای بنەڕەتی، دادگای باڵای لێکولەر، دادگای گشتیو دادگاکانی خوارتر لەم ئاستە، کەواتە بێجگە لە دادگاکانی ژێر چاودێری یاسای بنەڕەتی هیچ کەس یان ناوەندێك مافی کاری دادوەری نییە، لە بە رانبەری ئەم ماددەیە دادگای باڵاو دادگای ناوبژیوانی باڵا، بەرزترین ناوەندی دادوەری وڵاتن. لەبەشی هەڤدەهەمی یاسای بنەڕەتیدا پێداگری لە مەڕسەربەخۆیی کاری دادگای گشتی وڵات کراوە کە لەلایەن سەرۆك کۆمارو بە پەسندی نوێنەرانی پارلمان بۆ خولێکی پێنج ساڵە هەڵدەبژێرێت. دانانی دادوەر لە ماددەی ١٠١ پەسند کراوە و ماددەی ١٠٢یش پێداگری لە سەر ئەوە کردووە کە قازییەکان ناتوانن لە هەمان کاتدا پوستی دیکەی حکوومییان هەبێت، یان بە دوای ئامانجی سیاسی خۆیانەوە بن. بە شێوەی گشتی یاسای بنەڕەتی دەسەڵاتی دادوەری و دادگاکانی لە قەزاقستان بە مەبەستی بەڕێوەبردنی دادپەروەری، دابینکردنی ماف و ئازادی هاوڵاتیانپێك هاتووە.

(٤ـ١) حیزبە سیاسییەکان

١ـ حیزبی سۆسیالیستی قەزاقستان[١]

ئەم حیزبە لە پاییزی ١٩٩١ واتە پێش سەربەخۆبوونی قەزاقستان پێکهات کە خاوەنی ١٤٠٠ ڕێکخراوی ناوچەیی و ٦٥ هەزار ئەندامە. حیزبی سۆسیالیستی قەزاقستان جەخت لەسەر دادپەروەری کۆمەڵایەتی، بایەخە مرۆیەکان، یەکیەتیی نەتەوەیی و پەرەگرتنی ئابووری ئەم وڵاتە دەکات. هەروەها ئەم ڕێکخراوە، پشتیوانی لە کرێکاران و گرینگی بە دامەزراندنی پێوەندی لەگەڵ ڕێکخراوە نێونەتەوەییە سۆسیالیستەکان دەدا.

٢ـ کۆنگرەی گەلی قەزاقستان[٢]

لە کۆتایی دسامبری ١٩٩١ واتە ماوەیەکی کورت پاش سەربەخۆیی قەزاقستان دامەزرا کە لە لایەن ئەلجاس سولێمان ئۆف، شاعیرو نووسەرو لە سیما ناسراوە کولتوورییەکانی ئەم وڵاتە ڕێبەری دەکرێ. لەنێوان دامەزرێنەرانی ئەم حیزبە، کەسانێك وەکو ڕێبەرانی بزاڤی ناوکی "نەوادا ـ سەمی پالاتنیسك"و بزووتنەوەی ئابووری "ئاراڵ ـ قەزاقستان ـ ئاسیا" وەبەرچاو دەکەوێت. کۆنگرەی گەلی قەزاقستان ئەندامەکانی پتر لە سێ هەزار کەسەو لە هەڵبژاردەکانی پارلمانی ١٩٩٥یەك کورسیان بە دەست هێنا بەڵام بەربژاردەکانی ئەم حیزبە لە هەلبژاردنی پارلمانی ١٩٩٩ لە جووم سەرکەوتیان بە دەستنەهێنا. کۆنگرەی گەلی قەزاقستان خۆی وەکو نوێنەرانی هەموو گرووپە ئەتنیکییەکان لەم وڵاتە ناساندووە و لەگەڵ تەواوی گرووپە دێموکراتێکەکان پێوەندی هەیە. بۆ وێنە گەلاڵەنی ئەم ڕێکخراوە بریتی یە لە سەرنجدان بە ژینگە، چالاکی ئازادی ئابووریو یەك لەوان گەشەسەندنی دامەزراوە تایبەتییە بازرگانییەکان.[٣]

٣ـ حیزبی کۆمارخوازی ئازات (ئازادی)

ئەم حیزبە لە ساڵی ١٩٩٢ بە یەکگرتنی سێ حیزبی ناسیۆنالیستی بەرهەڵستکار بە ناوەکانی، "تەڤگەری ئازات"، "حیزبی کۆماریخواز"و "حیزبی دێموکراتێکی نەتەوەیی ژلتۆکسان" پێکهاتووە. یەکێك لە کەسایەتییە هەڵکەوتووەکانی ئەم حیزبە ئاقاجان خواجە گۆلدین، سەرۆکی حیزبی کۆماریخوازی قەزاقستانە. ناوبراو لە ساڵی ١٩٩٨ بە هۆی لە ژێر پێنانی یاسای ئەو وڵاتە، سکاڵای یاسایی لەسەر تۆمارکرابەڵام لە وڵات چووە دەرەوە. خواجە

(1) the socialist partyof kazakhston
(2) the peoples congressparty of kazakhston

(٣) ئەبولحەسەنی، قەزاقستان، لاپەڕەی ٤٣. *مەکی ومنۆکی: مادی و معنوی

گۆلدین لە ١٢ی ژووئیەی ٢٠٠٠ی زایینی لەم ڕۆم، پێتەختی ئیتالیا بە تۆمەتی تیرۆریست بوون لەلایەن پۆلیسی ئینتەر پۆلەوە قۆڵبەست کرا.[١] نەزەر بایەف پشتیوانی لە چالاکی حیزبی کۆماریخوازو هەڵبژاردنی سەرۆك کۆماری و پارلمانی ١٩٩٩ کرد. ئەم حیزبە یەکێك لە ئاکتیڤترین حیزبە سیاسییەکانی قەزاقستانە کە نزیکەی دە هەزار ئەندامی هەیە. حیزبی کۆماریخوازی ئازات بە درێژایی تەمەنی خۆی پلانی جۆراو جۆری بووە، بۆ نموونە هەوڵدان بۆ ریفۆرم لە ستراکتۆری وڵات و هێنانە ئارای حکوومەتێکی سەربەخۆ و دیموکراتێك؛ بەرگری لە یەکیەتیی نەتەوەیی و پشتیوانی لە ئازادی تاك و کۆمەڵایەتییەکانی هاوڵاتیان، دژایەتی لەگەڵ چەکە میکرۆبیلوژیکەکان‌و پێشگیری لەتاقی کاری ناوکی؛ هەوڵدان بۆ دامەزراندنی سوپایەکی نەتەوەیی سەربەخۆ؛ ئامادە کاری بۆ بوارگەلی مەکی‌و مەنۆکی* بە مەبەستی برەودان بە گەشەو تواناکانی وڵات، دابینکردنی دادپەروەری کۆمەڵایەتی بۆ وێنە کەڵك وەرگرتنی یەکسان لە سەرچاوە و سامانییە سرووشتییەکانی وڵات لەنێو سەرجەم ئەتنیکەکاندا.[٢]

٤ـ ڕێکخراویی یەکیەتیی خەڵکی قەزاقستان. نوور سوڵتان نەزەر بایەف لە ساڵی ١٩٩٤دا بە مەبەستی سەرکەوتن لە هەڵبژاردنی داهاتووو بۆ بەدەستهێنانی پێگەی باشتر لە گۆڕەپانی سیاسی، ئەم ڕێکخراوەیەی دامەزراند کە خاوەنی ئامانجی گەورەی سیاسی و ئابوورییە. پاشان ناوبراو حیزبی ئووتانی (وڵاتی باوك) لە تێکەڵکردنی حیزبی دیموکرات و یەکیەتیی خەڵك پێکهێنا. ئەم حیزبە لە هەڵبژاردنی پارلمانی ١٩٩٥دا، حەوت کورسی لە پارلمانی بۆ خۆی مسۆگەرکرد و لە هەڵبژاردنی ١٩٩٩یشدا ٢٢ کورسی بەدەستهێنا. بەرچاوترین ئامانج و پلانەکانی ڕێکخراوی یەکیەتیی خەڵکی قەزاقستان بریتیی بوون لە: چاکسازی سیاسی لە وڵاتدا؛ لابردنی ئاستەنگەکانی بۆرکراتێك و هاوکاری لەگەڵ دامەزراوەکانی سەرۆك کۆماری بۆ باشتر بەڕێوەبردنی وڵات؛ پشتیوانی لە مافی خانە نشینان؛ منالانی هەتیوو، خوێندکاران، هەروەها پشتگیری لە چاکسازی ئابووری و پێکهێنانی کەشێکی لەبار بۆ پەرەگرتنی کۆمەڵایەتیو... شیاوی باسە کە ئەم یەکێتییە، ناوەندگەراو دژی ناسیۆنالیزمی توندڕۆ بە پێچەوانە لایەنگری هاوسەنگی ڕەگەزی و ئەتنیکییە لە قەزاقستان.[٣]

(1) BBC Radip, Central Asian survery, 14 July 2000

* مادی و مەعنەوی

(2) BBC Radip, Central Asian survery, 27 may 2000

(٣) ئەبولحەسەنی، پێشوو. ل ٤٤.

٥ـ حیزبی کۆمۆنیستی قەزاقستان

چالاکی ئەم حیزبە لە ئاگۆستی ١٩٩١ قەدەغە ڕاگەیاندرا، بەڵام سەرلەنوێ لە مارسی ١٩٩٤ بە هەوڵی ژمارەیەك لە کۆمۆنیستە وەفادارەکانی پێشوو دامەزرایەوە و ناودێر کرا. ڕێبەرانی ئەم حیزبە لە پاش دانی بڕیاری نوێنەرانی پارلمانی دوومای رووسیە، پشتیوانیان لە هەمبەر پێکهێنانەوەی سەر لە نوێی یەکیەتیی سۆڤییەت کرد و کارە دژ کردەوەی توندی دادگای باڵای قەزاقستانی بە دواوە بوو. لەم ڕووەوە داواکاری گشتی وڵات پێشنیاری بە وەزارەتی دادوەری کرد کە پێش بە درێژی چالاکی حیزبی کۆمۆنیستی قەزاقستان بگرێت؛ چونکە ئەم جۆرە چالاکییانە ناتەبایان لەگەڵ یاسای بنەڕەتی‌و یاساکانی تری وڵاتدا هەیە، تەنانەت لە بەشێك لە ئامانجی ئەم حیزبە پێداگری لە سەر پێکهێنانی سیستمێکی سۆسیالیستی و دامەزوراندنی سەر لەنوێی یەکیەتیی سۆڤییەت کراوە، ئەمە بە پێچەوانەی ناوەڕۆکی یاسای بنەڕەتی و یەکیەتیی خاکی قەزاقستانە. داواکاری گشتی وڵاتیش لەم بوارەدا ئاشکرای کرد کاتێك، مۆڵەتی سەرلەنوێ چالاکی دەدرێتەوە بە حیزبی کۆمۆنیستی قەزاقستان، کە ئەساسنامەی خۆی لەسەر بنچینەی یاسای بنەڕەتی دابرێژێت. و لە ئەنجامدانی کاری بە پێچەوانەی یاسای وڵات دوورەپەرێزی بکات. پاش ئاڵوێڕی پێویست لە ئەساسنامەی ئەم حیزبە، درێژەی بە کارو چالاکی خۆیدا. ڕێبەری حیزبی کۆمۆنیستی قەزاقستان "سریك بۆلسین عەبدالرەحمان"ە کە لە هەڵبژاردنی سەرۆك کۆماری ١٩٩٩لە نەزەر بایەف شکستی خوارد، بەڵام ئەم حیزبە لە هەڵبژاردنەکانی پارلمانی ١٩٩٥ دوو کورسی و لەهەڵبژاردنەکانی پارلمانی ساڵی ١٩٩٩ سێ کورسی پارلمانی بەدەستهێنا.[١]

٦ـ حیزبی گەلی ـ هاوکاری قەزاقستان

ئەم حیزبە لە ٢٠ی فێوریەی ١٩٩٥ لە وەزارەتی دادی قەزاقستان ناودێر کرا. پاشان لە نوزدە پارێزگای وڵاتدا لقی کردووە کە سەرجەم ١٢٣٣ لقی ناوچەیی لێکەوتەوە، ڕێبەری حیزبی گەلی ـ هاوکاری قەزاقستان نەزەر بایەفە، کە ئەم حیزبە لە هەڵبژاردنی پارلمانی ١٩٩٥ کورسی و لە هەڵبژاردنی پارلمانی ١٩٩٩ پانزدە کورسی بەدەست هێنا. گرینگترین ئامانج و پلانەکانی ئەم حیزبە دەتوانین بەم جۆرە باسی بکەین: پشتیوانی لە وەرزێران و فەرمانبەران، تایبەتی کردنی خاوەنداریەتی زەویی‌و هەوڵ بۆ باش کردنی بارودۆخی کارو ژیان لە گوندەکان؛

(1) http: llwww. A: lekolkazahastan

بەرز کردنەوەی ئاستی بژێویی ژیانی خەڵك و پشتیوانی کردن لە بواری سیاسییەوە؛ لایەنگری لە خاوەنداریەتی تایبەت و سیستمی ئازادی ئابووری؛ دژایەتی لەگەڵ سەرەڕۆیی سیاسیو گرینگیدان بە پێوەندی نێوان ئەتنیکەکان لە قەزاقستاندا.

٧ـ حیزبی دێموکراتی عەزمەت (هاووڵاتی)ی قەزاقستان

رادەی ئەندامەکانی ئەوحیزبە زۆر کەمە، وەك تاکە حیزبێکی دژبەر لە وڵاتدا ناسراوە. حیزبی ناوبراو لە ساڵی ١٩٩٦دا لەلایەن کۆمەڵێك لە بژاردەکانی کۆمەڵگای قەزاقستان وەکو بزاڤێکی دژبەر ناسێندراو لە ساڵی ١٩٩٩ وەك حیزبێکی سیاسی بە شێوەی فەرمی ناودێر کرا.

لە حیزبەکانی دیکەی ئەم وڵاتە "بزووتنەوەی سلاڤەکان"و "حیزبی مەدەنی قەزاقستان"ـە.

بزووتنەوەی سلاڤەکان لە ساڵی ١٩٩٢دا بنیاتنرا. دامەزراوەکی فەرهەنگی کۆمەڵایەتییە. کە بە مەبەستی چاکسازی لە کاروباری کەمینەی گەورەی بە رەچەڵەك رووسی لە قەزاقستاندا چالاکی دەکا. ئەم بزووتنەوەیە نزیکەی ٣٠ هەزار ئەندامی هەیە. حیزبی مەدەنی قەزاقستانیش بە رێبەری "ئازات تورلی بگویچێر ناشەف" چالاکی دەکا ئەم حیزبە لە هەڵبژاردنی ١٩٩٥دا دوو کورسیولە هەڵبژاردنی ١٩٩٩یش سێزدە کورسی بەدەست هێنا. جیا لەوانەش، بزاڤی قەزاقە ناسیۆنالیستە توندئاژۆکان"و "گرووپە ناسیۆنالیستە رووسی یەکان"و هەروەها "حیزبی وەحدەت" لە حیزبە سیاسییەکانی وڵاتی قەزاقستانن.(1)

٢ـ ئۆزبەکستان

(٢ـ ١) سیاسەت و حکوومەت لە رەوتی مێژوودا

خاکی ئوزبەکستان لە رووی مێژووی و کولتوورییەوە رابردوویەکی زۆر کۆنی هەیە کە بۆ چەند هەزار ساڵ پێش زایین دەگەڕێتەوە. شوێنەواری وەك "رێگای هەورێشم" وشکارۆکانی تاشکەند، سەمەرقەندو بۆخارا... . زیاتر لە سێ هەزار ساڵ خزمەتی مێژوویان هەیە و لانکەی فەرهەنگ وشارستانییەت بوون. دواتر بیابانگەڕانی تورك، پێکهاتووە لە تورکە توورانییە مەغوولییەکان ناوچەگەلێکی گەورەی ئاسیای نێوەڕاستیان داگیر کرد و تێیدا ئیمپراتۆرییەکی گەورەی مەڕداریان پێکهێنا تا ئەوەی کە لە نێوان سەدەی هەشتەم ئەو بەشە

(1) Sergei Diachenko “political parties of kasak hstan in the Eleciton context” Journal of social and political sxudies, no. 4, Winter 2000, PP. 12 – 19.

لە بیاڤی شارستانییەتی ئێران لە لایەن عەرەبە داگیرکەرەکان دەستی بەسەردا گیراو ئیسلام بەرەبەرە تێیدا پەرە دەگرت. کەواتە مێژووی پێکهاتنی وڵاتی ئۆزبەکستانی ئەمڕۆکە، دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتای ئیسلام. ئەم وڵاتە مێژووییە لە چاخی پازدەهەمدا دەکەوێتە ژێر دەستی ئۆزبەکەکان، بەڵام بەردەوام بە بەشێك لە شارستانییەتی ئێرانی ـ ئیسلامی بە ئەژمار هاتووەو هیچکاتێك ناوچەیەکی سەربەخۆ نەبووە. بە واتایەکی دیکە ئەم وڵاتە کەوتە بەر دەستی تورکە ئۆزبەکییەکان، بەڵام بە بەشێك لە ئیمپراتۆریی ئێران بە ئەژمار هاتووەو خەڵکی ئۆزبەك هیچ کات بە تەواویی خۆیان لە شارستانییەتی ئێرانی بە جیا لە قەڵەم نەداوە. هەڵبەتە لەم وتەیە نابێ بەو جۆرە هەڵێنجێنین کە بە درێژایی مێژوو ئۆزبەکەکان لەگەڵ نەتەوە ئێرانییەکان هیچ ناکۆکی و کێشەیان نەبووەو هەمیشە لە ئاشتی و یەکگرتوویی‌دا بوون.

بە جۆرێك بە دەرکەوتنی حکوومەتی سەفەوی و برەوی سەپاندنی باوەڕمەندیی ئایینی بەرەبەرە بوارگەلێکی بۆ جیایی ئاسیای ناوەندی لە ئیمپراتۆری ئێرانیدا پێکهێنا. بەڵام ئەم جیاییە یەکلاییکەرەوە تەواو نەبووە. تا ئەو کاتەی ئیمپراتۆریی رووسیە بیچمی گرت و لە رەوگەی جۆراوجۆرەوە ناوچەگەلی بەربڵاو لە ئاسیای ناڤینی لە ئێران جیا کردەوەو چەسپاندنی بە خۆیەوە. بەم شێوازە ئۆزبەکستان کرا بە بەشێك لە ناوچەی ژێر دەسەڵاتی رووسیەی تەزاری و پێوەندیی خۆی لەگەڵ ئێراندا پچڕاند.

یەکەمین هێزە سۆسیالیستییەکان لە نوامبری ١٩١٧ هاتەنە نێو ئوزبەکستانو لە سەرەتایی ساڵی ١٩١٨ کۆماری خودموختاری سۆسیالیستی تورکستان پێکهات. بەڵام بەهۆی سەرنەکەوتنی سۆسیالیستەکان لە بەرانبەری سوپای سپی و هێزەکانی بریتانیا، هەروەها هێزە نەتەوەییەکاندا، ئەم کۆمارە نەیتوانی درێژە بە مانەوەی خۆی بدات. تا ئەوەی کە سۆسیالیستەکان ساڵێك دواتر شوێن و پێگەی خۆیان بەدەستهێنا و لە ناوچەکەدا باری نائاسایان راگەیاند. پاشان لە ساڵی ١٩٢٢ یەکیەتیی گەلانی سۆڤیەتییان دروستبوو و لە ٢٧ ئوکتۆبری ١٩٢٤یش ئۆزبەکستان بوو بە یەکێك لەو کۆمارەنەی کە تاکو ساڵی ١٩٢٩ کۆماری تاجیکستانیش بەشێك لەو پێکهاتەیە بوو. بەم پێیە کۆماری ئاماژە پێکراو لەژێر ناوی سۆسیالیستی ئۆزبەکستان نێویی لێ دەبرا و لە ساڵی ١٩٢٩دا بەهێز بوو ئەم کۆمارە تاکو پێش ساڵی ١٩٩١ بەشێك بوو لەو پانزدە وڵاتانەی یەکیەتیی سۆڤیەتی پێشوو لە ساڵی ١٩٩١ سەربەخۆیی خۆی بەدەستهێناوە و وەك وڵاتێکی سەربەست ناسراوە. لە سەردەمی تەزارەکان، ئاسیای ناوەڕاست، بەتایبەت کۆماری ئوزبەکستان بواری پیشەسازی بە شێوەیەکی ئەوتۆ

پەرەیی نەگرتبوو، بەڵام بە هاتنە سەرکاری سۆسیالیستەکان و بەتایبەت بە تێپەڕاندنی دوو پلانی ٥ ساڵەی پەرەسەندن واتە لەنێوان ساڵەکانی (١٩٢٨ـ١٩٣٣) و (١٩٣٣ـ ١٩٣٨) ئەم ناوچەیە لە رووی ئابووری و پیشەسازییەوە بە شێوەیەکی بەرچاو گەشەی سەند. لە راستیدا ئەم گەشە ئابوورییە زیاتر بەهۆی هاتنی کەسانێکی پسپۆر لەناوچە جیاجیاکانی سۆڤییەتەوە بۆ ئوزبەکستان بوو. بەم پلانانە گۆڕانکارییەکی گشتی لەناوچەکە، بەتایبەت لە پێوەندی لەگەڵ خوێندن پێکهات؛ بە جۆرێك تا کۆتایی ساڵی ١٩٣٣ نزیکەی ٥٢/٥ لەسەد رادەی خوێندەڤان لە وڵات بەرز بووەوە؛ ئەم رەوتە پێشەڤەچوونێکی مەزنی بۆ سیاسەتوانانی سێکولار لە ئوزبەکستان پێکهێنا؛ بە جۆرێك بەربەرەکانێ لە بەرانبەر ئاینن و ئایینزاکان و بەریان بە لای سۆسیالیستی، سیاسەتی گۆشار بۆسەر کەسایەتییەکان و خوێندنگا ئیسلامییەکانو هەروەها داخستنی مزگەوتەکان و لێکۆلینەوە لە زانایانی ئایینی، ... . بەشێك بوون لەو کارانە کە بەهۆی گەشەی سیاسی و ئابووری بەرێوە دەچوو. ئوزبەکستان لە رووی پیشەسازییەوە لە ماوەی شەڕی دووهەمی جیهانیدا زۆر جێی بایەخ بوو هەڵبەتە پاش شەڕ بە شێوەیەکی نەریتی تەنیا وەکو دابینکەری لۆکە لە یەکیەتیی گەلانی سۆڤیەت بەئەژمار دەهات.[1]

لە دەیەی ١٩٨٠ واتە لە دەورانی هاتنە سەرکاری گۆرباچۆف بوارگەلی پتر بۆ رەخنە گرتن لە کارکردو سیاسەتی سەرکردەکانی سۆڤییەت لە ئوزبەکستان هاتە ئاراوە. لەم دەوورانەدا پرسگەلی جۆراوجۆر و لەوانە هەژاریو پرسە ژینگەییەکان و لایەنە مێژووییەکانی دیکەی ئوزبەکستان سەرنجی پێدەدرا و رەخنەیان لێدەگیرا. بۆ وێنە لە پرسە ژینگەییەکان کە بایەخی پێدەدرا، مەسەلەی ئاودێری لە رادەبەدەری زەوییە جووتیارییەکانی ئوزبەکستان بۆ هەرچی زیاتر بەرهەمهێنانی لۆکە، دەبوو هۆی بێ کەڵك و لاواز بوونی زەوی و لە هەمووی خراپتر وشك بوونی دەریای ئاراڵ کە رۆڵێکی سەرەکی لە ئێکۆلۆژی ناوچەکەدا هەبوو، چونکە لە سەرەتایی دەییەی ١٩٨٠ رادەی ئاویی دوو رووباری ئامووەدریاو ـ یەك بەدوای یەکدا جێحون و سێحون، گەیشتبووە نزمترین رادەی خۆی کە پێکهێنەرانی دەریای ئاراڵ بوون. لە ساڵی ١٩٨٨ گرووپێك لە رووناکبیرانی تاشکەند بزووتنەوەیەکیان لە چوارچێوەی حیزبی بیریلیك (وەحدەت) لە ئوزبەکستان

(١) حبیبوڵڵا ئەبولحەسەنی شیرازی، نەتەوەکانی ئاسیای ناڤین (تاران: دەفتەری توێژینەوەی سیاسیو نێونەتەوەیی وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ١٣٧٠) لاپەڕەکانی ٧٣ ـ ٦٥.

پێکهێنا کە نێوەڕۆکێکی دژی کۆمۆنیستی هەبوو و بە خێرایی لەگەڵ حیزبی دەسەڵاتدار بەسەر ئەم کۆمارە، واتە حیزبی کۆمۆنیست ناکۆکیان لێ دروستبوو.

ئەم تەڤگەرە لە راستیدا یەکەمین جووڵانەوەی سیاسی ناکۆمۆنیستی ئوزبەکستان بەئەژمار دێت کە تا رادەیەك مەیلی نەتەوەخوازانەی هەبوو. بە جۆرێك چارەسەر کردنی کێشە سەرەکییەکانی حیزبی بیریلیك یان یەکگرتووی ئوزبەکستان بوو. هەڵبەتە بەم حیزبە دژی کۆمۆنیستو نەتەوەخوازە ئیحتووباری یاساییان پێنەدەدا. لەئاکامدا دامەزرێنەرانی نەیانتوانی نوێنەریان لە پارلماندا هەبێت؛ بە جۆرێك لە هەڵبژاردنی ١٨ی فێوریەی ١٩٩٠ ئیزن بە چالاکی ئەندامی حیزبی یەکگرتوو (بیریلیك) لە ئوزبەکستان نەدرا، بەم جۆرە زۆربەی پاڵێوراوانی حیزبی کۆمۆنیست لەم کۆمارەدا بۆ بەدەستهێنانی ٥٠٠ کورسی پارلمانی باڵای بێ رکەبەر مانەوە. لەم هەڵبژاردنەدا ئیسلام کەریم ئۆف وەکو سەرۆکی حیزبی کۆمۆنیستی ئوزبەکستانو شوکروا... . میرسەعید ئۆف وەکو سەرۆکی کابینەی دەوڵەت هەڵبژێردرا. هەڵبەت ساڵێك دواتر ئیسلام کەریم ئۆف بووبە جێگری سەرۆك کۆماری ئوزبەکستان. بەڵام بەجۆرێك ئاکامی هەوڵ و تەقەلای حیزبی نەتەوەخواز و ناکۆمۆنیستی بیریلیك گەیشتە ئەو جێیە کە لە ئوکتۆبری هەمان ساڵدا زمانی ئوزبەکی وەك زمانی فەرمی ئیداری ئوزبەکستان پەسند کرا.[1]

(٢ـ٢) وەرچەرخانە سیاسیەکانی هاوچەرخ

لە ئاوریلی ١٩٩١ ئوزبەکستان و هەشت کۆماری پێشوی سۆڤییەت رەزامەندی دەربڕی لە مەڕ واژۆی گرێبەستێك بۆ گۆڕینی پێکهاتەی تەناهی ئەم یەکیەتییە، بەڵام لە ١٩ ئاگوستی هەمان ساڵدا واتە رۆژێك پێش واژۆ کردنی گرێبەستی نوێ، کۆمیتەی ویلایەتی تایبەت بە ئالۆزی لە مسکۆ دەستی دایە کودەتا؛ کەریم ئۆف سەرۆك کۆماری ئەوکاتی ئوزبەکستان، لە بەرانبەر کودەتاچیان هیچ دژکردەوەیەکی لە خۆی نیشان نەداو تەنانەت کۆمەڵێك لە رێبەرانی باڵە بەرهەلستکارەکانیشی بە شێوەی کاتی قۆڵبەست کرد.

بەڵام کاتێك کودەتا شکستی خوارد ناوبراو حیزبی کۆمۆنیستی ئوزبەکستانی هەڵوەشاوە راگەیاند و حیزبی دێموکراتیکی گەلیش ناچار کرا بە گۆڕینی ناوی کە لە لایەن کەریم ئۆفەوە

(1) Eastarn Europe, Russia and central Asia, (London: Europa publications Ltd, 2002), Pp. 485 – 490

سەرۆکایەتیی دەکراو بەم شێوەیە بوو کە لە یەکی سپتامبری ١٩٩١ سەربەخۆیی ئوزبەکستان لە یەکیەتیی گەلانی سۆڤییەت بە فەرمی ناسراو لە رێگای راپرسییەکی گشتییەوە لە ٢٩ی دسامبری هەمان ساڵ پەسند کرا. لە دسامبری ساڵی ١٩٩١یشدا هەڵبژاردنی سەرۆك کۆماری لەم وڵاتە بەرێوە چوو کە ئیسلام کەریم ئۆف بە بەدەست هێنانی ٨٦ لەسەدی دەنگەکان پۆستی سەرۆك کۆماری بەدەست هێنا. تاکە رکەبەری کەریم ئۆف لەم هەڵبژاردنەدا شاعرێك بە ناوی محەممەد سالح ـ رێبەری حیزبی ئێرەك (ئازادی) بوو. کە ١٢ لە سەدی دەنگەکانی بەدەستهێنا. رۆژئاوا، سیاسەتەکان و رابردووی کەریم ئۆفیان لە پێوەندی لەگەڵ لە ژێرپێنانی بەهاکانی مافی مرۆڤ مەحکووم کرد؛ لە هەمان کاتیشدا پێوەندییەکانی خۆیان لەگەڵ ئوزبەکستان درێژەی پێدەدا و ئەم وڵاتەیان وەکو پەرژینێك لە بەرانبەر ئیسلامی سیاسی وڵاتانی وەکو ئێران، عەرەبستانی سعوودی و پاکستان لە قەڵەم دەدا.

کەریم ئۆف بۆ پەرەپێدانی بوارگەلی ئابووری و کۆمەڵایەتی وڵاتەکەی حکوومەتی تورکیەی وەك نموونە هەڵبژاردو لە چاوپێکەوتنە جۆراوجۆرەکانیدا لەگەڵ سەرکردەکانی ئەم وڵاتەدا ئۆگری خۆی بۆ ئەم جۆرە سیستمە پێشان دەدا. تورکیە وەکو مۆدلی وڵاتێکی ئیسلامی رۆژئاوایی، هەروەها ئاڵا هەڵگری شوناسی تورکیو پان تورکیزم بەتایبەت بە سەرنجدان بە رۆڵی مێژوویی ناسیۆنالیستە تورکەکان لە راپەرین بە دژی سەماچییەکان پێگەیەکی تایبەتی لە پێوەندییەکانی ئوزبەکستان بە دەستهێنا. بەم رێگا چارەیە؛ کەریم ئۆف دوای قۆرۆخ کردنی دەسەڵات گۆشار گەلێکی قورسی خستە سەر ئیسلامی گەراکان، تا ئەو جێگایەی کە لە لایەن رێکخراوی مافی مرۆڤەوە رەخنەی توند لەم سیاسەتەی کەریم ئۆف گیرا. بەم شێوەیە ئەم سیاسەتانەی کەریم ئۆف بوون بە ئاستەنگ لە هەمبەر جێبەجێ کردنی چاکسازی سیاسیو پەرەدان بە دێموکراسی لە ئوزبەکستاندا. ناوبراو بۆ ئەوەی کە پاساو بۆ کارەکانی بهێنێتەوە شەڕی نێوخۆیی تاجیکستانی وەکو هۆکاری پەرەگرتنی هەستی ئایینی و ئەتنیکی لە قەڵەم دەدا کە ئەم نموونەیە دەتوانێ لە تەواوی وڵاتانی ئاسیای ناڤین یەك لەوان ئوزبەکستان دووپات بێتەوە. بە بیانووی ئەوەی کە سێ کەس لە رێبەرانی حیزبە دژبەرەکانی ئەم وڵاتە کە لە کۆنفرانسی مافی مرۆڤ لە پێتەختی قرقیزستان بەشدارییان کردبوو؛ بە تاوانی تێکدانو خەیانەت لەلایەن پۆلیسی ئوزبەکستانەوە قولبەست کران. چالاکی رێکخراوە سیاسییەکان، بەتایبەتی رێکخراوگەلێك کە خاوەنی هەستی ئیسلامیخوازیان هەبوو، لەلایەن حکوومەتی

کەریم ئۆفەوە لەگەڵ بەرتەسکییەکی لە رادەبەدەر رووبەروو دەبوونەوە بە جۆرێك کە حیزبی وەحدەت یان بیریلیك، هەروەها حیزبی ئازادی یان ئێرلێکی ئوزبەکستان پێش بە چالاکییان گیراو تەواویی راگەیاندنەکانی ئەم وڵاتە کەوتنە ژێر چاودێری کۆمیتەی ناوچەیی، کە لەلایەن ئورگانە دەوڵەتییەکانەوە دیاری دەکران.

ئەم گۆشارانە هەتا نێوەی ساڵی ١٩٩٣دا درێژەی کێشا: سەرەڕای ئەوەی کە کەریم ئۆف لەمەڕ ئازادی حیزبە سیاسییەکاندا بەڵێنی دابوو، تەنیا حیزبی گەلی دێموکراتێکی ئوزبەکستان و رێکخراوەکانی گرێدراو بە حکوومەت وەك حیزبی زێدی باوکی (سرزمین پدری) رێیان پێدرا لە هەڵبژاردنەکانی داهاتوودا بەشداری بکەن. بە جۆرێك لە هەڵبژاردنی دسامبری ١٩٢٤ حیزبی دەسەڵاتدار واتە حیزبی گەلی دێموکراتێك و هاوپەیمانانی ٢٥٠ کورسی پارلمانیان بەدەستهێنا، لەم نێوەدا حیزبی خەڵکی دێموکرات ٦٩ کورسیو حیزبی زێدی باوکیش لە کوێ ٢٥٠ کورسی ١٤ کورسیان بەدەست هێنا، ١٦٧ کورسی ماوە لەلایەن حیزبە سیاسییەکانی دیکەی بیاڤییەوە وەرگێران. کە لە راستیدا ١٢٠ کەسیان بە ئەندامی حیزبی گەلی دێموکراتێك بەئەژمار دەهاتن. بەپێی راپۆرتەکانی راگەیاندرا ٩٤٪ ئەو کەسانەی مەرجەکانی دەنگدانیان هەبوو بەشداریان لە هەڵبژاردندا کردبوو، ئیسلام کەریم ئۆف خوازیار ئەوەیە کە خۆی وەکو بەربەستێك لە بەرانبەر مەترسی ئیسلامییەکاندا بناسێنێت. بە جۆرێك لە رۆژی یەکەمی مانگی مای ١٩٩٨ی زایینی لە کاتی دەستپێکی دادگایی کردنی ئیسلامگەراکان لە شیویی فەرغانەی راگەیاند کە..... ئامادەیە لە کاتی پێویستدا خۆی گولە بەسەر ئیسلام خوازەکانەوە بنێت....[1] بەم شێوەیە شێوازی مامەڵە کردنی کەریم ئۆف لەگەڵ دژبەران زۆر توند ئاژووانەو بە دوور لە پەرەنسیپە دێموکراتێکەکان بووە؛ بۆ وێنە دەتوانین ئاماژە بە سەرکوتی خۆپێشاندانی خوێندەڤانانی زانکۆ لە لایەن پۆلیس لە سەرەتایی ١٩٩٢دا بکەین کە ٣٠ کوژراوی بە دواوە بوو.

لە ژانوییەی ١٩٩٥دا کەریم ئۆف رایگەیاند کە حکوومەتەکەی ئامادەیە کە ئەندێشەی جیاواز لە پارلمان وەربگرێت و کەلکیان لێوەربگرێت؛ بەم جۆرە لە فێورییەی هەمان ساڵدا حیزبێکی سیاسی نوێ بە نێوی حیزبی سوسیال دێموکراتی عەداڵەت دامەزرا. ئەم حیزبە لە

---

(١) ماری جگوا، "ئاسیای ناڤین": لە توتالیتاریزمی سوسیالیستی هەتا خان سالاری، وەرگێڕانی حوسێن کازم پوور، گۆڤاری "ترجمان سیاسی" ساڵی چوارم، ژمارەی ١، رێبەندانی ١٣٧٧ لاپەڕەی ٢٩.

یەكەمین راگەیاندنی خۆیدا دامەزراندنی پارلمانێكی راستەقینەی كردە ئامانجی سەرەكی خۆی؛ هەروەها لە مانگی ژووئەنی ١٩٩٥دا دوو رێكخراویی سیاسی نوێ یەكیان بە ناوی "حیزب دمكراتێك احیا گران ملی"و ئەوی دیكەیان "جنبش خلق متحد" كە هەر دوو پەیوەست بوون بە حكوومەت و بە شێوەی فەرمی دەست بەكار بوون. لە هەمان ساڵدا واتە ساڵی ١٩٩٥ چەند كەس لە ئەندامانی حیزبی ئازادی بە تاوانی كودەتاو چالاكی نایاسایی قۆڵبەستو رەوانەی گرتووخانە كران. هەروەها لە مانگی مارسی ١٩٩٥دا كەریم ئۆف لە رێگای بەڕێوەبردنی راپرسییەكی گشتییەوە خۆی وەك سەرۆك كۆماری نوێ بە سەر خەڵكدا سەپاندەوەو لەم راپرسییە گشتییەدا توانی بە بەدەستهێنانی ٩٩/٦ لە سەدی دەنگەكان ماوەی سەرۆك كۆماری خۆی لە ساڵی ١٩٩٦ تاكو ٢٠٠٠ درێژ بكاتەوە. كەریم ئۆف بە مەبەستی پتەو كردنی پێگەی خۆی لە ساڵی ١٩٩٦ حكوومەتێكی یەكگرتووی پێكهێنا بەڵام زۆریەك لە سلاڤییەكان كە لە كەمینەدا بوون لە پەرەگرتنی نەتەوەخوازی هەستیان بە مەترسی دەكرد.

لە سەردەمی سۆڤییەتی پێشوو ئیسلام كەریم ئۆف،[1] كەسایەتی ناسراوی سیاسیو نەتەوەخوازی ئوزبەكستان، ماوەیەك سەرۆك وەزیری ئەم كۆمارە بوو. ناوبراو قۆناخەكانی حیزبی لە سەردەمی بێرژنێفدا تێپەڕاند. سەرەتا وەكو كەسی یەكەمی حیزبی كۆمۆنیست هەڵبژێرا، پاش گۆڕانكاری لە سیستمی گشتی واتە لە ٢٤ی مارسی ١٩٩٠ پۆستی سەرۆك كۆماری ئوزبەكستانی بەدەستهێنا.[2] ئیسلام كەریم ئۆف لە ساڵی ١٩٩٦دا بۆ كەمكردنی نارەزایەتییەكان، لە رێگای حیزبی دێموكراتی ئۆزبەكستانەوە پێشنیاری بە پارلمانی باڵای ئەم وڵاتە كرد هەتا ئەو رێكخراوانەی كە لەسەر بنەمای ئایین و نەتەوە پێكهاتوون پێش بە چالاكیان بگیرێ و هەموو حیزبەكانیش پابەندبن بەوەی كە لانیكەم خاوەنی ٥٠٠٠ ئەندام لە ٨ ناوچەی وڵاتدا بن هەروەها ئیزنی بە بڵاو كردنەوەی رۆژنامەو بەشداری كردن لە هەڵبژادرنەكان، بە هەموو هاووڵاتیانی وڵاتەكەی دا.

(١) ئیسلام عەبدوقانویچ كەریم ئۆف لە ٣٠ ژانوییە ١٩٣٨دا لە سەمەرقەند لە دایك بووە بڕوانامەی دوكترای لە زانستی ئابووریدا هەیە. لە ساڵی ١٩٨٣ كەریم ئۆف وەكوو وەزیری دارایی ئوزبەكستان هەڵبژێردرا لە ژوئەنی ١٩٨٩دا كەریم ئۆف وەكوو سەرۆك كۆماری ئوزبەكستان هەڵبژێرا پێشتر وەكوو سكرتێری حیزبی كۆمۆنیستی ئوزبەكستان دیاری بكرێت.

(2) The EIU, The country Report: Tajikistan political structure, (London: the EIU, Press 1993), p. 14.

لە كۆتایی ساڵی ١٩٩٧ جێگیری فەرمانداری نەمەنگان تیرور كراو٤ ئەفسەریش لە تێكهەڵچوونێك كە لە رۆژهەڵاتی ئوزبەكستاندا هاتە ئاراوە، كوژران. حكوومەتیش لەم پێوەندییەدا كۆمەڵێك لە ئیسلامخوازانی بەستراوە بە گرووپگەلی وەهابی قوڵبەست كرد، بە گوێرەی راپۆرتە نافەرمییەكان، ئەم تیرۆرانینە پێوەندیی بە مامەڵە كردنی ماددە سڕكەرەكانەوە بووە، بۆیە ئەم كارە بیانوویەك بوو بۆ حكوومەت هەتا لەم رێگایەوە بزاوتە ئیسلامییەكان لەناوچەكەدا سەركوت بكات. بەربەرەكانی حكوومەت لە بەرانبەر گرووپە ئیسلامییەكاندا تاكو ساڵی ١٩٩٨ز بەردەوام درێژەی هەبوو هەتا ئەوەی كە لە فێورییەی ساڵی ١٩٩٨دا وەزیری دەرەوەی ئوزبەكستان داوای لە پاكستان كرد تاكو دەست لە پشتیوانی كردن لە گرووپە ئیسلامییەكان و راهێنانی ملیشیاكان هەڵبگرێت. حكوومەتی پاكستانیش بێ ئاگایی خۆی لەم كارانە دەربڕی. لەم پێوەندییەدا حكوومەتی كەریم ئۆف لە مانگی مای ١٩٩٩دا یاسایەكی بە پارلمان پەسند كرد كە هەر جۆرە چالاكی حیزب و جوولانەوە ئایینی یەكان، بەتایبەتی وەهابییەكان بە مەترسییەك بۆسەر ئاشتیو تەناهی ئوزبەكستان لەقەڵەم درا، تا ئەو جێی كریم ئۆف بە پارلمانی راگەیاند كە ئامادەیە تەواوی ئەندامانی گرووپە بناژۆخوازە ئیسلامییەكان، خۆی ئیعدامیان بكات. لە مانگەكانی مای و جوولای دادگا بڕیاری قوڵبەست كردنی هێندێك لە خەڵكانی جێگای گومانی ئیسلامی خوازی دەركرد و یەكیانی بە تاوانی كوشتنی ٥ كەسو مەشق پێكردنی نیزامی بە وەهابییەكان لە ئەفغانستان مەحكووم بە مەرگ كرا. رێكخراویی مافی مرۆڤ لە ئوزبەكستان رایگەیاند كە دەوڵەتی كەریم ئۆف تێدەكۆشێ كەشێكی ترسو توقاندن لەنێو گرووپگەلی ئایینی پێك بێنێت تاكو لە هەڵبژاردنەكانی سەرۆك كۆماریو لە خولی چوارمی پارلمانی نەبنە تەگەرە بۆیی.

لە ژانوییەی ١٩٩٩دا لە دادگایەكی ئوزبەكستان پێنچ كەس لە هەڵسوراونی وەهابی بە تۆمەتی هاوكاری لەگەڵ ئیمامی مزگەوتی تاشكەند هەوڵدان بۆ رووخاندنی حكوومەت، تاوانبار كران. كەچی رێكخراویی مافی مرۆڤ ئەم تۆمەتانەی بێ بناغە لەقەڵەم دا. لە ناوەڕاستی مانگی فێورییەی ١٩٩٩ لە تاشكەند زنجیرەیەك تەقینەوە روویدا كە نزیكەی ١٥كەس كوژراوی بە دواوە بوو. حكوومەتی ئوزبەكستان رایگەیاند كە ئامانج لەم بومب دانانەوەیە تیرۆری ئیسلام كەریم ئۆف بووە. لەم راستایەدا حكوومەت یاساگەلێكی چڕوپڕتری دژی جیاخوازانی، توندرۆی ئایینی و بناژۆخواز هێنایە ئاراوە. بە جۆرێك

٢٢کەس بە مەرگ و کۆمەڵێکی دیکە بە زیندانی درێژ ماوە حوکم دران. لەنیوەی مانگی ئاگۆستی هەمان ساڵدا ٦کەس لە ئەندامی حیزبی ئێریك یان ئازادی ئوزبەکستان بە دانانی بومب تاوانبار کران کە دوو کەس لەوانە برای محەممەد ساڵح ـ ڕێبەری حیزبی ئاماژە پێکراو بوون. کەریم ئۆف پشتیوانی لە رووسیە لە مەڕ شەڕی جیاخوازانەی چیچان دەکرد؛ چونکە زۆرینەی چیچانییەکان موسڵمان بوون و خەباتەکەیان رەنگ و بۆی ئایینی بە خۆوە گرتبوو. کۆشکی کرملین رایگەیاند کە کەریم ئۆف و وەلادیمیر پۆتین سەرۆك کۆماری رووسیە، کۆمەڵێك وتوێژیان لە پێوەندی لەگەڵ هاوکاریو شەڕی دوولایەنە بە دژی تیرۆریزمی نێونەتەوەیی کردووە. رەنگە هەر بەم هۆیە بوو کە لەنیوەی نوامبری ١٩٩٩دا ناوچەی تاشکەند پێتەختی ئوزبەکستان پێنجسەد کەس بەنیشانە نارەزایەتی خۆپیشاندانیان بە رێوە برد کە لەنێو ئەوانەدا کۆمەڵێك چیچانی بەرچاو دەکەوت. لە کۆتایی ئەم بەزمە راگەیندرا کە ژمارەیەك لەو کەسانەی کە لەلایەن هێزە ئەمنییەکانەوە کوژراون لە راستیدا ئەندامی جیاخوازی کۆماری چیچانی بوون کە لە رێگای قەزاقستانەوە هاتبوونە خاکی ئەم وڵاتەوە. لە ماوەی ئەم رووداوانە کەریم ئۆف رایگەیاند کە بۆ پێوەست بوون بە یەکیەتیی ئەوروپا دەبێت رێوشوێنی چڕوپڕتر لە بەرانبەر تیرۆریزمدا بگرینە پێش.

لە هەڵبژاردنی پارلمانی باڵای ئوزبەکستان کە لە نێوان پێنج هەتا نۆزدەی دسامبری ساڵی ١٩٩٩دا بەڕێوە چوو؛ حیزبی گەلی دێموکراتی ئەم وڵاتە رایگەیاند کە ٤٨ کورسی لە پارلمان باڵای بەدەستهێناوە هەر کام لەو رێکخراوە رادیکاڵە بیاڤیانە نەیانتوانی زیاتر لە یەك کورسی زیاتر بەدەستبێنێن. حیزبی ناسیونالیستی (فیدوکولار) بە بەدەستهێنانی ٣٤ کورسی و حیزبی زێدی باوکی (سەزمین پدری) ٢٠ کورسی؛ حیزبی سوسیال دێموکراتی عەداڵەت ١١ کورسیو حیزبی ناسیونالیستی (تێکلانیش)١٠ کورسیان بەدەستهێنا کە بەسەر یەکەوە ١٨٤ کورسی لە کۆی ٢٥٠ کورسی نوێنەرانی پارلمانی باڵا لە یەکەمین خولی هەڵبژاردن چوونە ناو پارلمانەوە. دواتر لە پێنجی دسامبر خولی دووهەمی هەڵبژاردن بەڕێوەچوو کە لە کۆتاییدا حیزبەکانی ئاماژە توانیان ئەو کورسیانەش بەدەستبێنن. رادەی ئەو دەنگدەرانەی کە مەرجەکانی دەنگەکانیان هەبوو لە خولی یەکەمی ئەم هەڵبژاردنە ٩٣/٥ لەسەد راگەیەندرا. لەم هەڵبژاردنە تەواوی باڵەکان پشتیوانیان لە حکوومەت کردو دەرەتانی چالاکیان بە گرووپە بەرهەڵستکارەکان نەدا.

هەڵبژاردنی سەرۆك کۆماریش لە ٩ی ژانوییەی ٢٠٠٠ی زایینی بەڕێوە چوو کە لەم هەڵبژاردنەدا ئیسلام کەریم ئۆف لە حیزبی "فیدوکورلا"[1]، هەروەها "عەبدولخەفیفی جەلال ئۆف"[2] سکرتێری حیزبی دێموکراتیکی گەلی ئوزبەکستان رکەبەرایەتیان دەکرد. لەم نێوەدا ئیسلام کەریم ئۆف ٩١/٩ لە سەدەی دەنگەکانی بەدەستهێنا و سەرکەوتنی بە دەستهێنا و جەلال ئۆفیش تەنیا توانی ٤/١٧ لە سەدی دەنگەکان بەدەست بێنێت. هەڵبەت پێشتر سەرچاوەیەکی ئاگادار سەرکەوتنی سەرلەنوێی کەریم ئۆفی بە زۆرینەی دەنگەکان شیمانە کردبووو گوتبوویان کاربەدەستانی ئوزبەکستان پرفیسۆر جەلال ئۆفیان تەنیا لەبەر دێموکراتێك پیشاندانی هەڵبژاردنەکە دەرفەتی بەشدارییان پێ دابوو. ١٢١ چاودێری نێونەتەوەیی چاودێریان بەسەر ئەم هەڵبژاردنەدا دەکرد[3]. بە گوێرەی راپۆرتەکان ٩٥٪ کەسانی خاوەن مەرج بۆ دەنگەکان چوونە پێش سنووقی دەنگەدانەوە، هەر بۆیە رێکخراوی هاوکاریو تەناهی لە ئەوروپا، هەروەها حکوومەتی ویلایەتە یەکگرتووەکان بە چاوەی گۆماناوییەوە دەیانروانییە ئەم هەڵبژاردنەو بە نادێموکراتیکیان لەقەڵەم دا، کەریم ئۆف رۆژێك پێش هەڵبژاردنی سەرۆك کۆماری بڕیاری و دوورخستنەوەی شێخ سادق، رێبەری ئایینی ئوزبەکستانی دەرکرد تاکو بەم شێوەیە وا بنوێنێت کە لەگەڵ گرووپە ئیسلامگەراکاندا رێککەوتوون. ئەمە لەکاتێکدا بوو کە ئیزنی بە حیزبە دژبەرکان نەدا کە بۆ هەڵبژاردنەکان چالاکی بکەن .

لە مانگی دسامبری ٢٠٠٠ی زایینی یوری ئاگزامۆف، وەزیری بەرگری ئوزبەکستان لەسەر کار لابراو بە جێگای ئەو قەدیر غولام ئۆف هاتە سەرکار، هەروەها ژمارەکی ترلە وەزیرانی کابینەی حکوومەت ئاڵو وێریان پێ کرا. لە مانگی ئوکتۆبری ساڵی ٢٠٠٠ی زایینییدا دادگای ئوزبەکستان بۆ پێراگەیشتن بە تاوانی دوانزە کەس لە تۆمەتبارانی بومب دانانەوە لە ساڵی ١٩٩٩ دەست بەکار بوو لە کۆتاییدا بەپێی بڕیاری دادگا لە مانگی نوامبری هەمان ساڵدا "تەخیر یوادو شۆف" رێبەری ئایینی تەڤگەری ئیسلامی ئوزبەکستان، هەروەها بەر پرسی باڵی سەربازی "جووم بووی خۆجیف"، ناسراو بە (جومعە نەمنەگانی) بە مەرگ مەحکووم کران. بەپێی هەمان بڕیاری دەرکراو، دە تاوانباری دیکە لەوانە جوملە محەممەد

(1) the Fidokorlar party
(2) Abdulkfizjulolov.
(3) Vitaly naumkin, the Elrction of the president of Republic of Uzbekistan was conducted line with Internationol Norms" 11 januavy, Pp. 1. 2

سەلیم، ڕێبەری حیزبی ئازادی (ایرك)ی ئوزبەكستان بە ١٢ تاكو ٢٠ ساڵ زیندانی مەحكووم كرا. هەروەها لە ژووئەنی ساڵی ٢٠٠١ی میلادی پتر لە ١٠ كەس لە خەباتگێرانی ئیسلامی بە تاوانی هەوڵدان بۆ ڕووخانی حكوومەت زیندانی كران. لە سەرەتایی دسامبری ٢٠٠١یش محەممەد سەلیم لەلایەن دادگاوە بێ تاوان ناسرا و ئازاد كرا، هەروەها لە كۆتایی ئاگۆستی هەمان ساڵدا ٢٥٠٠ كەس لە بەندكراوەكان بە هۆی دەیەمین ساڵوەگەری سەربەخۆیی ئوزبەكستان ئازاد كران. حكوومەتی ئوزبەكستان گوشارێكی بەربڵاویی خستە سەر كەمایەتیی فارس زمانەكانی وڵاتەكەی؛ بە جۆرێك وەزیری پەروەردەی ئوزبەكستان بڕیاری لابردن و كۆكردنەوەی كتێب و بڵاڤۆكە تاجیكەكانی لە سەرانسەری وڵات دەركرد. شیاوی باس كردنە كە لە دوو شاری گەورەی سەمەرقەند و بۆخارا كە بەشێكن لە خاكی ئوزبەكستان بە زمانی فارسیو تاجیكی دەدوێن و لە ڕووی كولتوور و شارستانییەوە خۆیان بە ئێرانی لەقەڵەم دەدەن تاجیكەكانی وڵاتی ئوزبەكستان خوازیاری زیندووراگرتن وگەشەدان بە كولتوورو شارستانییەتی ئێرانی لەم وڵاتەدان. تەنانەت لە سەردەمی سۆڤییەتی پێشوشدا بۆ فێر بوونی زمانی فارسی كتێبی فارسی لەوێدا وەك وانە دەگوترایەوە. تاجیكەكانی ئوزبەكستان لە ساڵی ١٩٩١دا ڕێكخراوێكی سیاسی و نافەرمیان بە ناوی"سغدیانا" (دەنگی تاجیك) بۆ چالاكییە كولتوورییەكانیان پێكهێناو ناوەندێكی كولتووریشان بۆ تاجیكەكان و فارس زمانەكان دامەزراند. تەنانەت ئوزبەكییەكان لەگەڵ بوونی جیاوازی زمانی؛ هاوپێوەندی خۆیان لەگەڵ فارسەكان زیاتر لە هەر ئەتنیكەكی دیكە لە ئاسیای نێوەڕاست لێكدەدایەوە.

ڕووداوی ١١ی سپتامبر لە ئەمریكا، بیانوویەك بوو بۆ كەریم ئۆف هەتا زیاتر گوشار بۆسەر گرووپە ئیسلامییەكان بهێنێت. بە جۆرێك لەم سەردەمەدا ئازادی چاپەمەنی بەرتەسكتر بوو و ڕێكخراوگەلێك وەكو حیزبی تەحریری ئیسلامی، كە ئامانجیان دامەزراندنی حكوومەتێكی ئیسلامی بوو لە ڕێگای ئاشتیانەوە، پێش بە چالاكیان گیرا. نزیك بە ٥ هەتا ٧ هەزار لە ئەندامانی جووڵانەوەی ئیسلامی ئوزبەكستان چالاكیان بۆ تالبان دەركرد. بەڵام لە ٤ی مارسی ٢٠٠٢ی زایینی حكوومەتی ئوزبەكستان ئیزنی بە یەكەمین هەیئەتی بەرگری لە مافی مرۆڤی لەم وڵاتە دا. كۆمەڵێك لە چاودێرانی سیاسی ئەم كردەوەی حكوومەتی كەریم ئۆفیان بۆ ڕەخساندنی بوار بۆ دامەزراندنی پێوەندی لەگەڵ ئەمریكاو ڕێكخراویی مافی مرۆڤ لێكدایەوە. بەڵام چاودێرانی مافی مرۆڤ ئاشكرایان كرد كە حكوومەتی كەریم ئۆف بۆ

سەركوتی بەرهەڵستكارن، ژن ومنداڵی بەرهەڵستكاران قۆڵبەست و پاشان ئازاریان دەدا. ئوزبەكستان پێش داڕمانی یەكیەتیی سۆڤییەت، گەلێك تێكهەڵچوونی ئەتنیكی تێدا هاتە ئاراوە. بۆ وێنە؛ لە ساڵی ١٩٨٩دا لەنێوان ئوزبەكەكان و توركەكانی مەشكانی ئەم وڵاتە شەڕو پێكدادانی خوێناوی ڕوویدا كە نزیكەی ١٦٠ كەس لە هەر دوولا كوژران، كە زۆربەی كۆژراوەكان لە توركەكانی مەشكانی بوون. ئەم تێكهەڵچوونە لە نزیك سنوورەكانی قرقیزستان ڕوویدا و بەم شێوەیە بووە هۆی گرژی و ئاڵۆزی لە نێوان پێوەندییەكانی هەر دوو وڵاتدا؛ تا ئەو جێگایەی سەرۆك كۆماری ئوزبەكستان لەم ناوچەیەدا باری نائاسایی (نیزامی) ڕاگەیاندو درێژەی بە مین چاندن لەم سنوورانەدا. بەم شێوەیە قرقیزستان سەرپێچی لە واژۆ كردنی ڕێكەوتنامەی نیزامی كرد؛ ئەم گرژییانە تاكو ئاوریلی هەمان ساڵ لەنێوان هەر دوو وڵاتدا بەتایبەت لەناوچەی سوخ و باررووك درێژەی كێشا.

لە ئاوریلی ساڵی ٢٠٠١ی زایینیدا لە ڕونیشتێك لەنێوان ڕێبەرانی وڵاتانی تورك زمانی ئازربایجان و توركیە، قەزاقستان و كۆماری قەرقیزستان، توركمەنستان، ئوزبەكستان ڕێكەوتنامەگەلێك لەپێناو دژایەتی لەگەڵ تیرۆریزم و قاچاخی ماددەسڕكەرەكان و هەروەها بۆ نوێكردنەوەی ڕێگای هەورێشم واژۆ كران. لەگەڵ ئەویشدا ئەم كۆمارانە لە هەوڵی پێكهێنانی كومیتەیەك بۆ چاو پێخشاندن بەسەر ڕەوشی ژینگەی ناوچەكەدا بوون، لەوانە نوێژنكردنەوەی ڕووباری ئاراڵ و گرینگی دان بە پاك و خاوەنی و تندروسی، هەروەها لە نوامبری ٢٠٠١ی زایینیدا ئوزبەكستان و قەزاقستان هێڵی سنووری خۆیان دیاری كردووو لەم بوارەدا پەیماننامەیەكیان واژۆ كرد، بەڵام لەگەڵ ئەوەیشدا ئاریشە سنوورییەكان لەنێوان دوو وڵات سەرلەنوێ پەرەی گرت؛ بۆ وێنە لە ساڵی ٢٠٠٢ی زایینیدا لە دوو ئاوایی Baggsو Turkestants كۆمەڵێك تێكهەڵچوون هاتە ئاراوە، كە كاریگەری لە سەر ئاڵۆز كردنی پێوەندییە سنوورییەكانی هەر دوو وڵاتدا هەبوو. دانیشتوانی ئەم دوو ئاوایییە لەژێر دەسەڵاتی ئوزبەكستاندا بوون بۆیە پێش سەربەخۆیی قەزاقستان دەبوایە بگەرابایەوە بۆ ژێر دەسەڵاتی ئەم وڵاتە. بەڵام ئوزبەكەكان لەم كارە سەرپێچیان كرد و قەزاقستانیش بۆ پێشگیری لە تێكهەڵچوون، بە دوای چارە سەركردنی ئەم مەسەلەیەوە بوو، بەڵام خەڵكی ئەم دوو گوندە كۆماری قەزاقی "Baggs"یان ڕاگەیاند بۆ خۆیان سەرۆك كۆماریان هەڵبژارد تا ئەوەی كە

ئۆزبەکەکان بەگرتنە پێشی هەڵسوکەوتی توندوتیژانەو راگەیاندنی باری نائاسایی لەم هەرێمەدا کۆتاییان بە کۆمارە بچووکە هێنا.[1]

ئوزبەکستان لە شەڕی نێوخۆیی تاجیکستاندا یارمەتی ئەم ولاتەیدا لە مەڕ سەرکوتی ئیسلامخوازەکان. بە جۆرێك کەریم ئۆف داوای لە حکوومەتی تاجیکستان کرد لەگەڵ شەڕخوازە ئیسلامییەکان بە هیچ جۆرێك رێك نەکەوێت و لە ئاکامدا کۆمەڵێك گرووپی تاجیکی بە تەواوەتی لە پرۆسەی ئاشتەوایی وەلانران. لە ساڵی ٢٠٠٠ی زایینیدا دەستەیەك لە ئیسلامخوازانی تاجیکی دەستیان دایە چالاکی نیزامی دژی هێزەکانی حکوومەت. ئەوزبەکستان بۆ بەربەرەکانێ لەگەڵ ئەم شەڕخوازانە کە گەیشتبوونە ١٠٠ کیلۆمەتری تاشکەند؛ بەهاوکاری تاجیکستان لە سەر سنووره هاوبەشەکاندا دەستیان بە چاندنی مین کرد تاکو پێش بە هاتنییان بگرن؛ نەك هەر ئەوە بەلکو لە مارسی ٢٠٠١یشدا کاربەدەستانی ئوزبەکی ژمارەیەك لە هاوولاتیانی تاجیکی کە لە کاتی شەڕە ناوخۆییەکاندا لە سنوور دەرباز ببوون بۆ ولاتی خۆیان دیپۆرتیانی کردنەوە. ئەمە لەکاتێکدا بوو کە ئوزبەکستان لە ساڵی ١٩٩٨دا راگەیاندبوو کە لە کێشە نێوخۆییەکانی تاجێکستاندا هیچ دەستێوەردانێك ناکا. و هەروەها بێلایەنی خۆی رادەگرێت. تەنانەت ئوزبەکستان لە ساڵی ١٩٩٩دا رایگەیاند کە لە پەیمانی ئەمنییەتی cis دێتە دەرەوە تاکو بەم شێوەیە دژایەتی خۆی لەگەڵ بوونی رووسیە لە تاجیکستاندا رابگەیەنێت.

ئوزبەکستان لە پێکدادان و شەڕە نێوخۆییەکانی دراوسێی باشووری خۆی واتە ئەفغانستان بەردەوام نێگەرانی خۆی دەردەبڕێ و لەم نێوەشدا پشتگیری لە ژنراڵ رەشید دوستوم دەکرد کە کونترۆڵی بەشێکی زۆر لە باکووری ئەفغانستانی بە دەستەوە بوو. بە جۆرێك کەریم ئۆف پێوەندییەکی چڕوپڕو لەگەڵ ئەم شەڕکەرە بەتوانا ئوزبەکییە بە رەچەڵەك ئەفغانییەدا دامەزراندووە. ئوزبەکستان هێڵێکی سنووری بە درێژایی ٢٠٠ کیلۆمەتر لەگەڵ ئەفغانستاندا هەیەو هەر بۆیە بۆ پێکهێنانی سنوورێکی ئەمنییەتی لە هەرێمە باشوورییەکاندا خۆی یارمەتی لە ژنراڵ دۆستەم وەردەگرت. هەڵبەتە ئەم کارە بووە هۆی نارەزایەتی رەبانی، سەرۆك کۆماری ئەوکاتەی ئەفغانستان.

(1) Eastem Europe, Russia and central Asia (London: Europa publecat ions ltd, 2002) Pp. 485 – 488.

و حکوومەتی ئوزبەکستانیش حاشای لە هەر چەشنە دەستێوەردانی نیزامی لە ئەفغانستان دەکرد. ئەم دەنگۆیانەی بێبناغە لە قەڵەم دەدا. حکوومەتی کەریم ئۆفیش لەم بوارەدا روونی کردەوە کە ئێمە تەنیا یارمەتی مرۆڤ دوستانە دەنێرین بۆ ئەفغانستان بەڵام دواتر کەریم ئۆف دانی بەوەدا نا کە یارمەتی گەلێکی نیزامی داوە بە ژنراڵ دۆستەم و ئەم یارمەتیانە بۆ پارێزگاری لە ولاتانی ئاسیای ناڤین یەك لەوان ئوزبەکستان لە بەرانبەر هێزەکانی تالێبانـدا بووە. بە دوای شکستی هێزەکانی دۆستەم لە ساڵی **١٩٩٧** گرووپە ئوزبەکییەکان لە نێوان سنوورەکانی ئەفغانستان و ئوزبەکستاندا زیاتر بوون و ئەم کارە بووە مایەی نیگەرانی حکوومەتی کەریم ئۆف. هەر لەم راستایەدا کەریم ئۆف گوتی کە حکوومەتی نوێی ئەفغانستان کاتێك بە یاسایی دەناسێت کە هەموو قەومەکان و گرووپە ئەفغانییەکانی تێدا بەشدار بووبن؛ بەڵام لەگەڵ ئەوەیشدا، پاش سەقامگیر بوونی حکوومەتی تالێبان لەنێوان دوو ولات کۆمەڵێك رێککەوتن هاتە ئاراوە تاکو کاریگەری لە سەر دابەزینی ئالۆزییە سنوورییەکاندا بێ.

لە ئاگۆستی **٢٠٠١**ی زایینیدا نەمنەگانی وەکو فەرماندەی هێزەکانی تالێبان دیاریکرا کە ناوبراو لە راستیدا سەرۆکی هێزە ئیسلامی خوازاە ئوزبەکییەکان بوو؛ لەهەمانکاتدا راگەیەندرا کە رێبەری بە رەچەڵەك سعوودی گرووپی ئەلقاعیدە، وەك سەرۆکی هێزەکانی تالێبان هەڵبژێراوە. ئەم رووداوانە لە راستیدا ئەو هۆکارانە بوون کە پێوەندییەکانی دوو ولاتی ئوزبەکستان و ئەفغانەستانی تێکدەدا. لەلایەکی دیکەوە، بە رووداونی ١١ی سپتامبری تەنگەژەگەلێکی نوێ لەناوچەکەدا هاتە ئاراوە؛ ئەم کارە بووە هۆی باش بوونی پێوەندییەکانی ئوزبەکستان لەگەڵ ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا. لەم نێوەدا ئەمریکا لە کۆماری ئوزبەکستان وەکو کەرەستەکی گۆشار، بۆ لەنێو بردنی گرووپە بناژۆخوازە ئیسلامییەکان کەڵکی وەردەگرت؛ بە جۆرێك کە ئەمریکا لە **٢٣**ی سپتامبری داوای لە حکوومەتی کەریم ئۆف کرد کە بۆ هێرش بۆسەر ئەفغانستان چەند پێگەیەکی ئاسمانی خۆی بە هێزەکانی ئەمریکابدا، ئەوەیش بەڵێنی بە ئوزبەکستان دا ئەگەر مەترسییەك هەڕەشەی لە حکوومەتی ئوزبەکستان بکات ئەوە بە شێوەی راستەخۆ ئەمریکا پشتگیری نیزامی لێبکات. لە ئوکتۆبری **٢٠٠١**ی زایینیدا حکوومەتی ئوزبەکستان سەربازەکانی لە سنوورەکانی باشووری خۆی لەگەڵ ئەفغانستان جێگیر کرد. و پێشی بە هاتنی پەناپەرانی ئەفغانی بۆ ناو خاکی خۆی گرت، هەر چەندە ملیون ونیوێك لەوانە ئوزبەکی بوون، بەڵام حکوومەتی ئوزبەکستان تەنانەت ئیزنی گەیاندنی یارمەتییە مرۆڤانەی لە رێگای سنوورەکانی خۆیەوە بە ئەفغانستان نەدا.

هەروەها لە نوامبری ساڵی ٢٠٠١ی زایینیدا لەنێوان ئەمریکا و ئوزبەکستان چەن گرێبەستی بازرگانی واژۆ کران کە لەم نێوەدا حکوومەتی ئەمریکا رەزامەندی خۆی بۆ دانی ١٥٠ملیۆن سلفە بە کۆماری ئوزبەکستان راگەیاند تاکو بەسەر کێشە ئابوورییەکانیدا زاڵبێ. لە دانیشتنێکدا کە لە نێوان رێبەرانی وڵاتانی ئاسیای ناڤین پێکهات هەموویان داکۆکییان لەسەر پشتیوانی لە حکوومەتی نوێ دەربڕی؛ لەم پێوەندییەدا حکوومەتەکانی ئوزبەکستان و ئەفغانستان لە مارسی ٢٠٠٢ی زایینیدا لە پێناو ریشەکێش کردنی بەشێك لە تیرۆریزم و خەبات بە دژی مادده هۆشبەرەکان و لەناو بردنی جوولانەوەی IMY پەیمانامەیەکیان واژۆکرد. پێوەندییەکانی رووسیە لەگەڵ ئوزبەکستانیش کە یەکێك لە گرینگترین ئەندامەکانی CIS بوو، بە هۆی کۆچکردنی رووسەکانی دانیشتووی ئەم وڵاتە بەرەو ساردی رۆیشت. حکوومەتی کەریم ئۆف بەرە بەرە لە دانی مافی هاووڵاتی بوون بەم کەمایەتییانە ملکەچی دەکرد؛ لەکاتێکدا ئەوان خەڵکانێکی لێهاتووو لە پسپۆڕانی کۆمەڵگا بە ئەژمار دەهاتن، بەڵام لەگەڵ ئەوەیشدا لەنێوان ئوزبەکستان و رووسیە کۆمەڵێك رێکەوتنامەی حکوومەتی واژۆ کران. حکوومەتی ئوزبەکستان هەروەها چەند گرێبەستێکی کولتووری و بازرگانی لەگەڵ وڵاتی گەورەی چین واژۆی کرد؛ تا ئەو جێگایەی کە (جیان زمینگ) یەکەمین سەرۆك کۆماری چین بوو کە بۆ ئوزبەکستان سەفەری کردووە. ئوزبەکستان لە راستیدا بەشێکە لە ئەندامانی رێکەوتنامەی دژی تیرۆریستی کە بریتین لە: وڵاتانی رووسیە، تاجیکستان، تورکمەنستان و چین.

هەروەها دەبێ ئەوەش بزانین کە ئوزبەکستان تاکو پێش سەربەخۆیی هێزی نیزامی سەربەخۆیی نەبوو. بەڵام پاش سەربەخۆیی کۆی هێزە نیزامییەکانی ئەم وڵاتە لە ٥٠ هەزار تاکو ٥٥ هەزار کەس مەزندە کراوە.

لەم نێوەدا هێزی زەمینی نزیکەی چل (٤٠) هەزار کەس، هێزی ئاسمانی لەنێوان دە هەتا پانزدە هەزار کەس،و هەروەها هێزەکانی هەواڵگری و ئەمنی لەنێوان ١٧ تاکو ١٩ هەزار کەس مەزندە کراوە. بودجەی نیزامی ئوزبەکستان لە ساڵی ٢٠٠٠ی زایینی نزیکەی ٣٠٠ ملیۆن دولار بووە. هەڵبەت لە ژانوییەی ١٩٩٦دا ئەم وڵاتە بە ناتۆوە پەیوەست بوو و دواتریش حکوومەتی کەریم ئۆف لە ئاوریلی ١٩٩٩دا پەیماننامەی وڵاتانی هاوقازانجی واژۆ نەکرد.[1]

(1) The Europa World year Book 2002, (londn: Europa publicationsltd, 2003), Pp. 4336 – 4339.

(٣ ـ ٢) یاسای بنەڕەتی

یاسای بنەڕەتی ئوزبەکستان لە ٨ی دسامبری ١٩٩٢دا لە پانزدەهەمین کۆبوونەوەی شووڕای باڵای ئەم وڵاتە پەسند کرا؛ ئەم یاسا بنچینەییە لە کۆدا لە پێشەکییەك، ٦ بەش، ٢٦ فەسڵو ١٢٨ مادده پێکهاتووە. بەپێی ماددەی ١٥ی یاسای بنەڕەتی؛ لە سەرەوە بوونی ئەم یاسایە بەسەر یاساکانی تردا بەبێ هیچ مەرجێك پەسند کراوە هەروەها لە بنچینەی ١٦دا هاتووە کە "هیچ بەڵگەیەك، یان دیکومێنتێك نابێ بە پێچەوانەی نێوەڕۆکی یاسای بنەڕەتی بێت".[1]

لە ماددەی یەکەمی ئەم یاسایەدا، کۆماری ئوزبەکستان وەکو وڵاتێکی دیموکراتیك پێناسە کراوە کە مافی وەکو یەکی هەموو هاوڵاتییان بە فەرمی ناسراوە و لە ماددەی حەوتەم، خەڵك وەکو تاکە سەرچاوەی بەڕێوەبەری هێزی حکوومی لەقەڵەم دراوە.

لەم نێوەدا ئەرکی حکوومەت تەنیا بۆ دابینکردنی ماف و ئازادییەکانی هاوڵاتییان و بۆ جێبەجێکردنی یەکسانییە.

بەپێی ماددەی دەیەم تەنیا مەجلیسی باڵای ئۆزبەکستانە کە مافی دانی بڕیاربە سەر خەڵکدا هەیە. بەپێی ماددەی یانزەهەمی یاسای بنەڕەتی، تواناو دەسەڵاتی ئۆزبەکستان لەنێوان سێ دەسەڵاتی یاسادانەر، بەڕێوەبەری و دادوەری دابەش کراوە کە پێکهاتەی ئەم سێ دەسەڵاتە بەشێوەی سەربەخۆ کار دەکەن بەڵام لە هەمان کاتدا هاوکاری یەکتری دەکەن و لە ماددەی حەوتەمدا بە وردی شیکراوەتەوە کە بەڕێوەبەری دەسەڵات بەسەر خەڵکدا تەنیا لە ئەستۆی ئەو دەزگایانەن کە لە یاسای بنەڕەتیو یاساکانی بەستراوە بەمانە لەبەر چاو گیراوەو جێبەجی دەکرێت کەواتە هەر جۆرە سنووربەزاندنێك لەم بوارەدا لێپرسینەوەی یاسایی هەیە.

ئەلف: دەسەڵاتی یاسادانەر

پارلمانی باڵای ئۆزبەکستان بەپێی ماددەی ٧٦ی یاسای بنچینەیی، تەنیا ناوەندی یاسادانەرو بەرزترین نوێنگەی دەسەڵاتداری خەڵکی ناسێندراوە. ئەم پارلمانە یاسادانەرە لە هەڵبژاردنی دسامبری ١٩٩٤ هاتووەتە ئاراوەو هەنووکە خاوەنی ٢٥٠ نوێنەرە کە بۆ ماوەی ٥ ساڵە لەلایەن خەڵکەوە هەڵدەبژێررێن. سەرۆك و جێگرانی پارلمانی باڵای ئۆزبەکستانیش لەلایەن ئەم پارلمانتارانەوە بۆ خولێکی پێنج ساڵە هەڵدەبژێررێن. بەپێی

(١) داود چەرمی، ئوزبەکستان، (تاران: چاپەمەنی دەفتەری توێژینەوەکانی وەزارەتی کاروباری دەرەوە، ١٣٥٧) لاپەڕەی ٧٨.

یاسا، یەکێك لە جێگرانی سەرۆکی پارلمانی باڵا دەبێ لەنێوان نوێنەرانی ناوچەی خودموختاری قەرەقاڵپاغستان بێت.

مەرجەکانی خوازیارانی نوێنەرانی ئەم پارلمانە یاسا دیاریان دەکا کە پێویستە لانیکەم تەمەنی ٢٥ ساڵ بێت. پارلمانی باڵای ئۆزبەکستان هەمیشەییە و لەکاتی پێویستدا بەبوونی لانیکەم دوولەسەر سێی کۆی نوێنەران بەفەرمی دەناسرێت. بۆ پەسەندی یاساش دەنگی زۆرینەی نوێنەرانی پارلمان پێویستە و مەرجەکانی پێویست و کاتی جێبەجێکردنی لە ڕێگای ڕاگەیەنە گشتییەکان و بڵاوکراوەکانەوە ڕادەگەیەنرێت. لە کۆبوونەوەکانی پارلمانی باڵای ئۆزبەکستان، کاربەدەستانی وەك سەرکۆمار، سەرۆکی وەزیران و هەیئەتی وەزیران، بەرپرسانی دادگای یاسای بنچینەییو دادگای باڵای دادوەری، هەروەها دادوەری گشتیو سەرۆکی بانکی ناوەندی دەتوانن بەشداری بکەن، هەڵبەت ئەم بەرپرسانە لەگەڵ بەرپرسی بەرزی ناوچەی خودمۆختاری قەرەقاڵپاغستان کە بەپێی یاسای بنەڕەتی ئەم مافەشیان هەیە کە گەڵاڵە یاساییەکان بۆ تاوتوێ بە پارلمانی باڵای ئۆزبەکستان پێشنیار بکەن.

بەپێی ماددەی ٨٨ی یاسای بنەڕەتی، نوێنەرانی پارلمانی باڵا پارێزراویی پارلمانیان هەیە. ئەم پارلمانە خاوەنی دەسەڵاتێکی بەرفراوانە، لە پەسندی یاساوە بگرە تاکو دیایکردنی ڕێچکەی سیاسەتە دەرەکی و نێوخۆییەکان. ئەم دەسەڵاتە لە ماددەی ٧٨ی یاسای بنچینەییدا بەشێوەی تەواو بەیان کراوە کە هێندێك لەوانە دەتوانین بەمجۆرە ناو بەرین:

١) پەسند چاکسازی یاسا ئاساییەکان، هەروەها خودی یاسای بنەڕەتیش.
٢)دیاریکردنی ڕێبازو ڕێچکە و پێوەندییە نێوخۆیی و دەرەکییەکانی کۆماری ئۆزبەکستان
٢) پەسندکردنی پلانە درێژخایەنەکان و دانانی یاسای گۆمروك،
٣) بودجەی وڵات پاش پێشکەشکردنی لەلایەن پارلمانەوە و چاودێری بەسەر جێبەجێکردنیدا.
٤) پەسند کردنی بوودجەی وڵات پاش پێشکەش کردنی لە لایەن حکوومەتەوە وچاودێری کردن بە سەر شێوەی دابەشکرانی
٥) دەست نیشانکردنی کاتی هەڵبژاردنەکان وەکو هەڵبژاردنی سەرکۆماری و پێکهێنانی کۆمیسیۆنێکی هەڵبژاردن.
٦) هەڵبژاردنی دادوەری دادگای یاسای بنەڕەتیو دادگای باڵای دادوەری، هەروەها هەڵبژاردنی دادوەری دادگای باڵای کۆماری ئۆزبەکستان.

٧) پەسند کردنی بڕیارات و بڕیارەکانی سەرۆك کۆمار لە پێوەندی لەگەڵ دانان یان وەلانانی سەرۆك وەزیران و دادوەری گشتی ئۆزبەکستان و جێگرەکانیان، هەروەها دانان و لابردنی سەرۆکی کۆمیتەی پاراستنی ژینگەو سەرۆکی بانکی ناوەندی لەسەرداوای سەرۆك کۆمار.
٨) پەسند کردنی بڕیاراتی سەرۆك کۆمار لە بواری بەرگری شارستانی و ڕاگەیاندنی باری نا ئاسایی، هەروەها لە پێوەندی لەگەڵ پێکهێنان یان هەڵوەشانەوەی وەزارەتخانەکان و دەزگا حکوومییەکان.
٩) پەسند یان هەڵوەشانەوەی ڕێکەوتنامە و گرێبەستە نێونەتەوەییەکان، هەروەها دانی خەڵات و نیشانەکانی حکوومەتی

ب: دەسەڵاتی دادوەری

دەسەڵاتی دادوەری ئۆزبەکستانیش بەپێی بنچینەی ١٠٦ یاسای بنەڕەتی؛ سەربەستەو بەستراوە نییە بە هیچ دامەزراوەیەکەوە و لە چەند دادگا پێکهاتووە ئەم دادگایانە بریتین لە: دادگای یاسای بنەڕەتی (شوورای چاودێری)؛ دادگای باڵا، دادگای کاروباری ئابووری؛ دادگای باڵای دادوەری و لە کۆتاییدا دادگای کۆماری خودموختاری قەرە قالپاغستان، لقەکانی دادوەری ئۆزبەکستان بریتییە لە دادگا دادوەییەکانی ویلایەتی، هەرێمی، شارەکان، شارۆچکەکان؛ شاری تاشکەند. قازییەکانی ئەم دادگایانە، هەروەها لقەکانی دادوەری ئەوان بۆ خولێکی کاتی ٥ ساڵە هەڵدەبژێرین دادگاکانی یاسای بنەڕەتی کۆماری ئۆزبەکستان لە سەرۆك و جێگرەکەی، هەروەها قازیەکانی دادگا و نوێنەری ناوچەی قەرەقالپاغستان پێکهاتووە. ئەم دادگایە لە یاساناسان و کارناسانی سیاسی پێکهاتووە کە ئەرکی سەرەکی ئەوان دڵنیا بوون لە ناتەبا نەبوونی یاساگەلی ئاسیاییە لەگەڵ یاسای بنەڕەتییەکان. هیچ یەك لە ئەندامانی دادگای یاسای بنەڕەتی مافی ئەندامەتی هاوکات لە پارلمانی باڵای ئۆزبەکستان و حیزبەکان و یان بزووتنەوە سیاسییەکانیان نییە و ناتوانن پۆستەکیتر کە سەرچاوەی ماددیان هەبێت، بە دەستەوە بگرن. قازییەکان دادگاکانیش لە چالاکی خۆیاندا سەربەست و خاوەنی مافی پارێزراون و دەبێ پەیرەوی لە یاسای بنەڕەتی بکرێت. بڕیاراتی دادگای یاسای بنەڕەتی لە کاتی بڵاو کردنەوەدا بە گوشار گۆڕانی بە سەردا نایەت.

بەهەرحاڵ، ئەرکەکانی دادگای بنەڕەتی بەپێی ماددەی ١٠٩ی یاسای بنەڕەتیدا دەتوانین بەم شێوەیە باسی لێوەبکەین:

١ـ تاوتویٚ و هاوئاهەنگ کردنی فەرمانەکانی سەرۆك کۆمار، یاسا ئاساییەکانی پارلمانی بالاٚ، پەسندکراوە حکوومەتییەکان و ناوچەیی، گرێبەستەکان و پەیماننامە نێونەتەوەییەکان لەگەڵ یاسا بنەڕەتییەکان.

٢ـ تاوتویٚ و چاودێری کردن بە سەر یاسای بنەڕەتی ئۆزبەکستان، هەروەها یاسای بنەڕەتی ناوچەی خودمۆختاری قەرەقالْپاغستان و دژ نەبوونی لە گەڵ یاساگەلی ئەم ولاٚتە

٣ـ شیکردنەوەی یاسای ئۆزبەکستان

یاسای بالاٚی ئۆزبەکستانیش بەرزترین ناوەندی دادوەری لە بواری لێکۆڵینەوەی مەدەنی، سزاییو ئیدارییە کە بڕیارەکانی لە سەرانسەری ئۆزبەکستاندا پێویستە جێبەجیٚ بکریٚ. ئەم دادگایە مافی چاودێری کردن بەسەر چالاکی دادگای بالاٚی دادوەری و دادگا ناوچەییەکان و شارۆچکەکان و شارەکاندا هەیە. دادگای بالاٚی دادوەری و دادگا دادوەرییەکانی دیکەی دادوەری ئەرکی پێڕاگەیشتن بەسەر کێشە ئابوورییەکان و بەڕێوەبەری نێوان فەرمانبەران، کۆمپانیاکان و ڕێکخراوگەلی دیکە کە لەسەر بنەمای جۆراوجۆر خاوەندارییەتییان هەیە، دەکەن. بەگوێرەی ماددەی ١١٨ی یاسای بنەڕەتیش دادگای گشتی و دادگاکانی ژێر ڕکێفی، چاودێری بەسەر جێبەجیٚکردنی تەواو و یەکسان لە کۆماری ئۆزبەکستانیان وەئەستۆیە. هەروەها دەبیٚ ئەوەمان لە بەرچاو بیٚ کە دادگا ناوچەییەکان، قەزاکان، شارەکان و کۆمپانیاکان لەلایەن دادگای گشتی کۆماری ئۆزبەکستانەوە دەستنیشان دەکرێن و دادگای کۆماری قەرەقالْپاغستان لەلایەن بەرزترین ئۆرگانی نوێنەرایەتی کۆماری قالْپاغستان دیاریدەکریٚ. ماوەی ئەرکی دادگاکان لەگشت ئاستەکاندا، ٥ ساڵە. جێگای وەبیرهێنانەوەیە کە دادگاکانو تەنانەت قازی دادگاکانی لە ئۆزبەکستان ناتوانن هاوکات لە پارلمانی بالاٚ، حیزبەکان و جووڵانەوە سیاسییەکان ئەندامەتییان هەبیٚو یان پۆستێکی دیکە کە سەرچاوەی ماددی هەبیٚ، هەڵبژێرن. بەپێی ماددەی سەدو سێزدە، پیٚڕاگەیشتن بە فایلەکان لە تەواویی دادگاکاندا دەبیٚ بەشێوەی ئاشکرا بەڕێوە بچیٚ، جیا لە هێندێك بواری تایبەتی کە یاسا دیاری بکا.

ج) دەسەلاٚتی بەڕێوەبەری

دەسەلاٚتی بەڕێوەبەری کۆماری ئۆزبەکستانیش لە سەرۆك کۆمار، سەرۆك وەزیران و ئەندامانی دیکەی هەیئەتی دەوڵەت، هەروەها دامەزراوەکان و ڕێکخراوگەلی بەستراوە بە ئەوان پێکدیٚ.

لەم نێوەدا سەرۆك کۆماری ئۆزبەکستان وەکوو نوێنەری یاسای ولاٚت لە سیستمی نێونەتەوەیی بە ئەژمار دیٚ، هەروەها سەرۆکایەتی هەیئەتی دەوڵەتی لە ئەستۆیە. بەپێی بەندی ١٩ی یاسای بنچینەیی، سەرۆك کۆمار بۆ ماوەیەکی کاتی پێنج ساڵە بە دەنگی ڕاستەوخۆو لە هەمان کاتدا نهێنی خەڵك هەڵدەبژێردریٚ و کەس ناتوانیٚ زیاتر لە دوو خول سەرۆك کۆمار بیٚ. پالێوراوانی سەرۆك کۆماری ئۆزبەکستان دەبیٚ هەموو مەرجەکانی پێویستیان هەبیٚ، بۆ وێنە دەبیٚ هاوولاٚتی ئۆزبەکی بیٚ و ١٠ ساڵ پێش هەڵبژاردن بە شێوەی بەردەوام لە خاکی ولاٚتەکەی نیشتەجیٚ بووبیٚ، هەروەها تەمەنی ٣٠ ساڵ کەمتر نەبیٚو شارەزای زمانی فەرمی ولاٚتەکەی بێت. هەروەها بە گوێرەی ماددەی ٩١ی یاسای بنەڕەتی، سەرۆك کۆمار ناتوانیٚ هاوکات پۆستێکی دیکەی هەبیٚ، یان ئەندامی ڕێکخراوێکی تایبەت بووبیٚ، هەروەها ناتوانیٚ چالاکی ئابووری یان کارێك کە سەرچاوەی ماڵی ببیٚ، هەبیٚ. سەرۆك کۆمار خاوەنی پارێزراوییە، یاسا پشتگیری لێدەکا. هەروەها بەپێی یاسا سەرۆك کۆمار جێگۆڕکێی دەسەلاٚتی خۆی بۆ ڕێکخراوەکانی حکوومی یان بەرپرسانی دیکەی نییە و هەرکات بەهۆی نەخۆشی یان هەر هۆیەکی دیکە لە بەجیٚ گەیاندنی ئەرکەکانی وەدوا بکەویٚ، پارلمانی بالاٚ لە ڕۆنشتنێکی نائاسایی و بە لانی زۆرەوە لە ماوەی دە ڕۆژ دەتوانیٚ لەنێوان ئەندامانی نوێنەران کەسێك وەکوو سەرۆك کۆماری کاتی هەڵبژێریٚ. بەلاٚم دەبیٚ لە ماوەی سیٚ مانگ هەڵبژاردنی سەرۆك کۆماری بەڕێوەببات. هەڵبەت دەبیٚ ئەوە ڕەچاو بکەین کە سەرۆك کۆماری ئۆزبەکستان پێش کۆتایی ماوەی خۆی ببیٚ بە ئەندامی هەتاهەتایی دادگای یاسای بنەڕەتی. بەپێی ماددەی ٩٣ی یاسای بنچینەیی، سەرۆك کۆماری ئۆزبەکستان ئەرکی قورسی وەئەستۆیە. کە بەرچاوترینیان دەتوانین ئاماژە بەمانەی خواریٚ بکەین:

١ـ سەرۆك کۆمار لە کاتی سەرهەڵدانی کێشەی چارەسەرنەکراو لە پارلمانی بالاٚ کە باندۆری نەرێنی لەسەر ڕەوتی کارەکاندا هەبیٚ یان لە کاتی پەسندکردنی بەردەوامی یاساگەلێك کە دژایەتی لەگەڵ یاسای بنچینەییدا هەبیٚ دەتوانیٚ پارلمانی بالاٚ هەڵوەشێنێتەوە کە هەڵبەت هەڵوەشانەوەی ئەم پارلمانە لە بارودۆخی نائاساییدا بە قازانج نییە، پاش هەڵوەشانەوەی پارلمانیش دەبیٚ لە ماوەی ٣ مانگ هەڵبژاردنی دیکە بەڕێوەبچیٚ.

٢ـ فەرماندەیی گشت هێزەکانی چەکدارو دانان و لابردنی فەرماندەکان، هەروەها دانی پلەی نیزامی.

٣ـ دانی پەنابەری سیاسی، هەروەها دانی هێما ڕێزلێنانەکانی کۆماری ئۆزبەکستان.

٤ـ دەرکردنی حوکمی لێبوردن یان کەمکردنەوەی حوکمەکان.

٥ـ ڕاگەیاندنی شەڕ لەکاتی هێرش بۆ سەر کۆماری تاجیکستاندا هەڵبەت ئەم بڕیارە دەبێ پەسندی پارلمانی باڵایشی لەگەڵدا بێ.

٦ـ ئەنجامدانی دانووستاندن، هەروەها واژۆی گرێبەستەکانی کۆماری تاجیکستان لەگەڵ وڵاتانی دیکە.

٧ـ وەرگرتنی نوێنەرانی "ئاکرودیتە"و سەفیرەکان...، واژۆکردنی پەیماننامەکان، هەروەها لابردن و دانانی نوێنەرانی دیپلۆماسیو نوێنەرانی دیکە لە گشت وڵاتاندا.

٨ـ دانان و لابردنی سەرۆك وەزیران، جێگری یەکەم و جێگرانی دیکەو ئەندامانی دیکەی حکوومی، هەروەها دانان و لابردنی سەرۆکی دادگای گشتی وڵات و جێگرانی، هەروەها دامەزراندن یان هەڵوەشاندنەوەی وەزارەتخانەکان و ڕێکخراوە حکوومییەکانی دیکە، هەڵبەت هەمووی ئەم دانان و لابردنانە دەبێ پەسندی پارلمانی باڵای ئۆزبەکستانیشی لەگەڵدا بێ.

٩ـ پێشکەش کردنی ڕاپۆرتی ساڵانە لە بواری بارودۆخی نێوخۆیی و نێونەتەوەییدا بە پارلمانی باڵای کۆماری ئۆزبەکستان، هەروەها سەرۆك کۆمار دەبێ پاڵێوراوەکانی خۆی بۆ بەدەستهێنانی پۆستی سەرۆکایەتی بانکی ناوەندی و سەرۆکایەتی کۆمیتەی حکوومی بۆ پاراستنی ژینگە، هەروەها بۆ بەدەستهێنانی سەرۆکایەتی دادگا جۆراوجۆرەکان لەم وڵاتە بە پارلمانی باڵا بناسێنێ. لەگەڵ ئەوەیشدا دانان و وەلانانی دادوەرانی ناوچەکان، شارەکانوشارۆچکەکان و دادگاکانی دادوەری ئۆزبەکستان لە ئەستۆی سەرۆك کۆمارە.

١٠ـ واژۆی یاسای بنەڕەتی ئۆزبەکستان، لەم بوارەدا دەبێ بڵێین کە سەرۆك کۆمار دەتوانێ یاسایەك کە ئەو لێی ناڕازییە بە دەستکارییەوە بیگەڕێنێتەوە بۆ پارلمانی باڵا، بەڵام هەرکات پارلمانی باڵا بە دوو لە سێی دەنگەکانی خۆی بڕیارو یاسای پێشووی پەسند کرد، سەرۆك کۆمار دەبێ واژۆی بکا.

١١ـ دانان و لابردنی دەسەڵاتداران و ڕێبەرانی ئیداری تاشکەندو ناوچەکانی دیکەی ئۆزبەکستان، هەروەها دانان و وەلانانی بەرپرسانی شارەکان و قەزاکانی ئەم وڵاتە، هەڵبەت هەمووی ئەم دانان و لابردنانە دەبێ پەسندی شوورای قەزای نوێنەرایەتی گەلی لەگەڵدا بێ.

١٢ـ پێکهێنانی ڕێکخراوی ئەمنی و نووسینگەی چاودێری حکوومی، دانان و وەلانانی بەرپرسانو بەکاربردنی دەسەڵاتەکانی دیکەی سەرۆك کۆماری.

لە بەندی بیستەمی یاسای بنەڕەتیشدا ئەرکەکانی هەیئەتی وەزیران و چۆنییەتی هەڵبژاردنیان دەستنیشان کراوە. هەیئەتی وەزیران لەلایەن سەرۆك کۆمارو بە پەسندکردنی پارلمانی باڵا پێکدێ. ئەندامانی کابینەی حکوومەتی ئۆزبەکستان لە سەرۆك وەزیران، جێگری یەکەم و دوو جێگری دیکەی سەرۆك وەزیران، هەروەها لە پانزە وەزیر پێکدێ. سەرۆکی حکوومەتی کۆماری خودموختاری قەرەقاڵپاغستانیش هاوکات ئەندامی هەیئەتی وەزیرانن. سنووری دەسەڵاتی هەیئەتی وەزیران یاسا دیاریدەکات. هەڵبەت نوێنەرانی پارلمانی باڵا مافی "ئیستیزاحی"وەزیرانیان هەیەو دەتوانن داوای ڕوونکردنەوە لە مەڕ پرسە جۆربەجۆرەکان لە وەزیران بکەن.

لە بەندی ٢١ی یاسای بنەڕەتی، دامەزراوە سیاسییە ناوچەییو بیاڤییەکانیش دەسەڵات و ئەرکەکانیان پێناسە کراوە. لە ماددەی ١٠١ ئەرکی کاربەدەستە ناوچەییەکان بەم شێوەیە باسی لێوە کراوە:

١ـ چاودێری بەسەر هەڵسووڕانی شوورای نوێنەرانی گەل و چارەسەرکردنی ئاریشەماڵیو ناوچەییەکان.

٢ـ بەڕێوەبردنی یاساکانی ئۆزبەکستان و بڕیاراتی سەرۆك کۆماری.

٣ـ پارێزگاری لە ژینگەو بڕەودان بە پرسە کۆمەڵایەتی- ئابووری، ناوچە جیاجیاکانی وڵات.

٤ـ جێبەجێکردنی خزمەتگوزاری شاریو پەسندی ڕێسایەك کە دژی یاسای بنەڕەتیو یاساکانی دیکەی کۆماری ئۆزبەکستان نەبێ.

٥ـ وەرگرتنی بودجە بۆ ناوچەکان، دیاریکردنی سەرانەو خەسارە ناوچەییەکان.

٦ـ بەڕێوەبردنی یاساو دابینکردنی ئاسایشی هاووڵاتیان.

ماوەی دەسەڵاتی یاسایی نوێنەرانی شووراکان و کاربەدەستان ٥ ساڵە کە ماددەی سەدو دوو لە پێوەندی لەگەڵ دانانو وەلانانیان بەم جۆرە هاتووە:

١ـ بەرپرسانی ناوچەکانو شاری تاشکەند لەلایەن سەرۆك کۆمارو بە پەسندکردنی نوێنەرانی گەل دادەنرێن و وەلا دەنرێن.

٢ـ بەرپرسانی شارەکان، شارۆچکەکان، لەلایەن کاربەدەستانی ناوچەکان و بە ڕەزامەندی شوورای نوێنەرانی باڵای گەل، پێوەندیدار بەوانەوە دادەنرێن و لادەبرێن.

٣ـ بەرپرسانی ئیداری شارەکانیش لەلایەن فەرماندراری شارەکان و بە پەسندی شوورای نوێنەرانی گەل، پێوەندیدار بەوانەوە دادەنرێن و لادەبرێن.

٤ـ بەرپرسانی شارۆچکەکان لە ژێر چاودێری فەرماندارو لەلایەن بەرپرسی گشتی ناوچەکەو بە پەسندی شوورای نوێنەرانی گەل، پێوەندیدار بەوانەوە دادەنرێن و لادەبرێن.

٥ـ دانیشتووانی ناحییەکان، گشت پرسەکانیان لە ڕێگای کۆبوونەوەی جەماوەرییەوە بەرێوە دەبەن.

ئەم دەزگا خۆبەڕێوەبەرە خۆجێییانە بۆ ماوەی دوو ساڵ و نیوو سەرۆك و دەستەی راوێژکارانی خۆیان هەڵدەبژێرن. لە ئەرك و پێکهاتەکانی گرێدراو بە سێ دەسەڵاتی ئۆزبەکستان کە بێنەدەر. یاسای بنەڕەتی هێلی گشتی دیکەی بۆ پێوەندییە دەرەکی و نێوخۆییەکانی ئەم وڵاتە دیاری کردووە. بە گوێرەی ئەم یاسایە، ئۆزبەکستان خاوەنی سیاسەتی سەربەخۆیی نێوخۆیی و دەرەکییە، لە رووی نێوخۆییەوە یاسای بنەڕەتی ئۆزبەکستان بۆ گشت هاووڵاتیان یەکسانی ماف و ئازادی باری تاك کەس و کۆمەڵایەتی بەبێ گوێدان بە رەگەز، رەچەڵەك، زمانو ئایین و نەتەوە و بیرو باوەڕی سیاسی گەرانتی کراوە. بە جۆرێك کە لە بەندی شەشەمدا، پرسی هاووڵاتی بوون (تابعیت) باسی لێکراوە کە لە بەرچاو نەگرتنی شێوەی بەدەستهێنانی بۆ هەموو هاووڵاتیانی وڵات وەکوو یەك و بەرانبەر دیاریکراوە. بەپێی ماددەی بیست و یەکەم، کۆماری خودموختاری قەرەقاڵپاغستان وەك بەشێك لە کۆماری ئۆزبەکستان بە ئەژمار دێ. بەپێی ئەم ماددەیە لەگەڵ کەسانێك کە مافی هاوڵاتیان نییە بەگوێرەی رێسا نێونەتەوەییەکان هەڵسوکەوتیان لەگەڵ دەکرێ. وەها کەسانێك دەبێ تا ئەو کاتەی لە ئۆزبەکستانن پەیرەویی لە یاساکانی ئەم وڵاتەو رێککەوتننامەکانی نێونەتەوەیی پەسند کراوەیی ئەوان بکەن. لە بواری مافی ئازادی بیروباوەڕەوە لە ماددەی سیو یەکەمدا هاتووە کە "بۆ هەموو کەسێك مافی بیروباوەڕ گەرانتی دەکرێ، هاووڵاتیان مافیان هەیە کە پەیڕەویی لە بیرو باوەڕی خۆیان بکەن یان پەیڕەوی لە هیچ کام نەکەن". بەگوێرەی ماددەی چوارەمی یاسای بنەڕەتی، زمانی فەرمی وڵات تورکی ئۆزبەکییەو بۆ زمانەکان و گشت داب و نەریتە ئەتنیکەکانی ئاکێنجی لە ئۆزبەکستان رێز گرتنیان گەرانتی کراوە[1]. هەروەها لە یاسای بنەڕەتی جیا لە ئایین لە سیاسەت و کۆمەڵگایەکی سیکۆلار گەرانتی کراوە کە پێکهاتە ئایینییەکان لە دەوڵەت جیا لە قەڵەم دەدا. شایانی باسە کە پێش هەرەسهێنانی سۆڤییەت

(١) ئیلاهە کوولایی، یاسا سەرەکییەکانی فدراسیۆنی رووسیەو کۆمارەکانی ئاسیای نێوەڕاست (تاران: بلاوکراوەی دادوەری، ١٣٧٧) لاپەڕەکانی ٥٧ ـ ٨٠

خەڵکی ئۆزبەکستان بێبەری بوون لە ئازادییە ئایینییەکان و هیچ تاکێك یان تاقمێك مافی دروستکردنی مزگەوت و بەجێ گەیاندنی ئەرکە ئایینییەکانیان نەبوو، بەڵام پاش سەربەستی ئۆزبەکستان، ئیسلام کەریم ئۆف رایگەیاند کە "سەرنجدان بە ئایین پرسێکی گرینگ، لە سیاسەتە نێوخۆییو نێونەتەوەییەکانی ئێمە پێکدێنێ و ئێمە لە چالاکییەکانی خەڵك لە رەوگەی بەرزترین راگرتنی بەها ئەخلاقی و دەروونییەکان، پشتیوانی دەکەین". لەم رووەوە کەریم ئۆف لە کاتی یەکەمین هەڵبژاردندا سەردانی مزگەوتەکی تازە بینا کراو لە نەمنەگان کرد. هەروەها دوای سەربەستی بیناکردنی مزگەوت بە شێوەیەکی بەرچاو رووی لە زیاد بوون کرد، بە جۆرێك رێژەی ١٧٠٠ تا ١٧٣٠ مزگەوت لە وەزارەتی نێوخۆ ناودێرکراوە. بەڵام ئەم رەوتە زۆری نەکێشاو دوای ساڵی ١٩٩٨ بەدوای گەشەسەندنی هەڵسوڕانی ئیسلامی خوازان و کوژرانی دوو ئەفسەری حکوومەتی لە نەمنەگان چالاکی زۆربەی مزگەوتەکان بەرتەسك کرا. لەم بوارەدا یاسای بەرتەسك کردنەوەی ئازادییە ئایینییەکان و پێکهاتەگەلی ئایین زایی پەسند کرا. بەدوای جێبەجێکردنی ئەم یاسایە ژمارەیەك لە مزگەوتەکان دران بە خەڵکانی هەژارو هێندێکیش کران بە چاپخانە[1].

بە شێوەیەکی گشتی چالاکی ئیسلامییەکان لە ئۆزبەکستان لەژێر ناوی "رێکخستنی ئایینی فەرمی"و "رێکخستنی نافەرمی و بناژۆخواز" دەستیپێکرد. دەستەی یەکەم سەر بە حکوومەت بوون پەیڕەویی لە سیاسەتەکانیان دەکرد. دەستەی دووهەم بناژۆخوازی ئیسلامین[2]، ئارمانجی چالاکی دەستەی دووهەم رووخاندنی حکوومەتی کەریم ئۆف[3]و پێکهێنانی حکوومەتیکی ئیسلامییە، بەم پێیە چالاکی بناژۆخوازانی ئیسلامی نایاسایی راگەیەندراوەو یاسا بەدوای رێبەرانیانەوەیە. لە ساڵانی رابردوودا ژمارەیەکی زۆریان قۆڵبەست، یان ئێعدام کراون.

(1) B. B. C, Radio, Central Asian Surrey, 17 July 2000

(2) Morthe Brillolcott, "Islamic Consciusness and National Ideology", in Anoushiran Ehteshami, from the Gulf to Central Asia, p. 20. See Also Alexiv. Malashenko, "the Eigttis: Anew Political Start for Islam", Russian Sorial Science Review, March 1993, P. 89

(٣) کەریم ئۆف بەردەوام لە ساڵی ١٩٩٢ مەترسی بناژۆخوازی دووپات دەکرد. سەردانی ئەم چاوگە بکەن:
BessBrown. "The Fallof Nabier", RFE/RL Resiarch Report vol. 1,NO. 38, 25 Septamber 1992, P. 14.

لە رووی سیاسەتی دەرەکیشەوە، ئۆزبەکستان وەك ولاَتێکی سەربەخۆ پێناسە کراوە کە لەسەر بناغەی یەکسانی مافی خاوەنداریەتی حکوومەتەکان، دووری کردن لە دەستێوەردان لە کاروباری نێوخۆیی ولاَتانی دیکە، هەروەها رێزگرتن لە مافی نێونەتەوەیی، پێکهاتووە. لە بەشی نۆیەمی یاسای بنەڕەتی بۆ گشت هاوولاَتیان مافی خاوەنداریەتی ئاماژەی پێکراوە، هەروەها بەپێی یاسا مافی کارو هەلّبژاردنی کاری دلّخواز، مافە کۆمەلاّیەتییەکان بۆ خانە نشینان و پەککەوتووەکان، مافی بەهرەمەندبوون لە خوێندنی بێ بەرانبەر تاکو ئاستی ناوەندیی، گەرەنتی کراوە. حکوومەتیش ئەرکە لەسەر شانی کەرەستەی خوێندن دابینبکاو پەرە بە رەوشی کۆمەلاّیەتی ـ ئابووری بدا. لە بەشی سێزدەهەمی یاسای بنەڕەتیشدا باس لە یەکیەتییە سڤیلەکان کراوە کە داگری یەکیەتییە کرێکارییەکان، حیزبە سیاسییەکان، ئەنجوومەنە زانستییەکان، رێکخراوەکانی لاوان و رێکخراوگەلی دیکە کە یاسا ریگای هەلّسورانی پێداون.

هەلّبەت لەم بەشەدا هاتووە کە رێکخراوەکان و بەرپرسانی حکوومی نابێ دەستێوەردان لە چالاکی یەکیەتییە کۆمەلاّیەتییەکان بکەن و لە بەرانبەردا ئەوانیش مافی دەستێوەردان لە کاروباری دەولّەتیان نییە. لە یاسای بنەڕەتی ئۆزبەکستان، چالاکی راگەیەنە گشتییەکان ئازادەو یاسا چوارچێوەی کاری ئەوانی دیاریکردوە. ئەم یاسایە، داوا لە راگەیەنە گشتییەکان دەکا لە هەر چەشنە سانسۆرێك خۆیان بوێرن. لە بەشی دوانزەی یاسای بنچینەییشدا بناغەی ئابووری ولاّت لەسەر شێوازی جۆراوجۆر خاوەنداریەتی بنیاتنراوە. سەرچاوەی سرووشتییەکان بە شێوەی گشتی لە ژێر رکێفی حکوومەت دایە، بەلاّم لە هەمان کاتدا مافی خاوەنداریەتی تایبەتیش رەچاو کراوە. بە جۆرێك کە لە یاسای بنەڕەتیدا تەنیا لە هێندێك خالّی دیاری کراوو دەگمەن، خاوەنداریەتی تایبەتی بەرتەسك کراوەتەوە. بەشی شانزەهەمیش باسی لە پێکهاتەی ئیداریو نیشتمانی کۆماری ئۆزبەکستان دەکاو کە بریتین لە: ناوچەکان، شارەکان، شارۆچکەکان و گوندەکان، هەروەها کۆماری خودموختاری قەرەقالّپاغستان. هەر جۆرە گۆڕانێك لەم دابەش کردنانەدا گرێدراوە بە رەزامەندی پارلمانی بالاّی ئۆزبەکستان. لەم نێوەدا بەشی حەڤدەیەمی یاسای بنەڕەتی تەرخانکراوە بە پرسی ناوچەی خودموختاری قەرەقالّپاغستان. بە گوێرەی ئەم یاسایە کۆماری قەرەقالّپاغستان بەشێکە لە خاکی ئۆزبەکستان کە هەر چەشنە گۆڕانێکی سنووری دەبێ رەزامەندی ئۆزبەکستانی لەگەلّدا بێ. ئەم

کۆماری خودموختارە خاوەنی یاسای بنەڕەتی جیاوازە و کۆکە لەگەلّ یاسای بنەڕەتی ئۆزبەکستان. هەلّبەت خەلّکی قەرەقالّپاغستان دەبێ پەیڕەوی لە یاساگەلی کۆماری ئۆزبەکستانیش بکەن. پێوەندییەکانی نێوان ئەم دوو کۆمارە لە چوارچێوەی یاسای بنەڕەتی ئۆزبەکستانداو لەسەر بنەمای گرێبەستەکان و رێککەوتننامەکانی دارێژراون. ئەم کۆمارە خودموختارە بەپێی ماددەی ٧٤ی یاسای بنچینەیی ئۆزبەکستان، مافی جیابوونەوەی لەم ولاّتەی هەیە.

بەپێی ماددەی ١١٧ی یاسای بنەڕەتی ئۆزبەکستان، هەموو هاوولاّتیانی ئەم ولاّتە کە تەمەنی گەیشتە ١٨ سالّ، مافی دەنگدان و بەشداری لە هەلّبژاردنەکانیان هەیە، لەو رووەوە خاوەنی مافی بەرانبەرن، بەلاّم بەپێی ئەم یاسایە لە ئۆزبەکستان تاوانباران و زیندانییەکان مافی دەنگدانیان لە هەلّبژاردندا نییە. لە بەشی ٢٥ی یاسای بنەڕەتی ئۆزبەکستان باس لە پرسە مالّیو دراوییەکان دەکا. بەپێی ماددەی ٢٢ بوودجەی ولاّت بریتییە لە بوودجەی نەتەوەیی، بوودجەی ناوچەکان و بوودجەی کۆماری قەرەقالّپاغستان. لە ماددەی ١٢٣یشدا سیستمی سەرانەی ولاّت تەنیا ئەسپاردراوە بە پارلمانی بالاّی ئۆزبەکستان. لە کۆتاییدا بەپێی ماددەی ١٢٧، گۆرانکاریو چاکسازی لە یاسای بنەڕەتیدا تەنیا بە زۆرینەی ٢ لە ٣ی کۆی نوێنەرانی پارلمانی بالاّ دێتە ئاراوە. بە گوێرەی ماددەی ١٢٨یش چاکسازی و گۆڕینی یاسای بنەڕەتی دوای پێشنیارو لە ماوەی ٦ مانگدا لەلایەن پارلمانی بالاّی ئۆزبەکستانەوە جێبەجێ دەبێ. لەکاتی رەتی پێشنیارو لە ماوەی ٦ مانگدا لەلایەن پارلمانی بالاّوە هێنانەگۆڕی سەرلەنوێ تاکو سالّێك مومکین نییە[١].

(٤ ـ ٢) حیزبە سیاسییەکان و رێخستنە ئایینییەکان

ئەلف: حیزبە سیاسییەکان

بە شێوەی گشتی ٩ حیزب لە ئۆزبەکستان هاتوونەتە گۆڕەپانی سیاسییەوە کە جیا لە چوار حیزبی بیرلیك، ئیرەك، حیزبی ئەلتەحریرو جوولاّنەوەی ئیسلامی ئۆزبەکستان، ئەوانی دیکە بە شێوەی فەرمی لە هەلّبژاردنەکانی پارلمانی سالّی ١٩٩١ دەستیان بە هەلّسووڕان کردووە کە بریتین لە:

(١) کولایی، پێشوو، لاپەڕەکانی ٧١ ـ ٨٠

١ـ حیزبی خەڵكی بیرلیك (وەحدەت)

ئەم حیزبە پێش سەربەخۆیی ئۆزبەكستان لـە سـاڵی ١٩٩٨دا، لەلایـەن ئەنـدامانی ئاكـادیمی زانستییەوە پێكهات و لەو سەردەمەدا تەنیا هێزی ئەڵترناتیڤی حیزبـی كۆمۆنیـست بـە ئـەژمار دەهات. لە سەرەتا رێكخراوێكی دژی سۆڤییەت بوو كە بە ئارمانجی سەربەخۆیی ئۆزبەكـستان و بووژانەوەی كولتووری ئۆزبەكی پێكهات. لە خۆپیشاندانێك كە لە ساڵی ١٩٨٩دا لەلایەن حیزبـی بیرلیك بەرێوەبرا[1] پتر بەهۆی پێوەندی چەوسێنەرانەی ئـابووری حكوومـەتی ناوەنـدی (مـسكۆ) دەگەڵ كۆمار بوو. گوشاری حیزب بووە هۆی چاكسازیی گەلێك لەلایەن كەریم ئۆفەوە[2].

رێبـەرانی هەنووكـەیی ئـەم جووڵانەوەیـە عەبـدولڕەحمان پۆڵاتـۆف مامۆسـتای زانـستی كامپیۆتێر لە زانستگای فەنی مسكۆ، پاش نایاسایی بوونی چالاكی جووڵانەوە، سەرەتا چـووە توركیەو پاشان بەرەو ئەمریكا رۆیشت. تەڤگەری خەڵكی بیرلیك (وەحدەت) لەو بڕوایەدایە كە دێموكراسی لە سەرەوەی سەربەخۆییە، تاكو حكوومـەت رێخۆشـكەر نـەبێ بـۆ هاتنـە ئـارای دێموكراسی لە وڵاتدا، مەترسـی سـەرهەڵدانی بنـاژۆخوازی ئیـسلامی هەیـە. هـەروەها ئـەم بزووتنەوەیە باس لەوە دەكا كە لە بارودۆخێكدا كـە پارلمـانی وڵات بـە شـێوەی گـشتی لـەژێر چاودێری دەوڵەتدا بێ دێموكراسی جگە لە تراویلكەیەك واتایەكی دیكەی نییە.

حیزبـی بیرلیـك دوای دامەزرانـدن لـەنێو خـەڵكی ئۆزبەكـستان بەتایبـەتی لـەنێو توێـژی رووناكبیر، لایەنگرێكی زۆری لە دەوری خۆی كۆكردۆتەوە. تـاكو نیـوەی سـاڵی ١٩٨٩ رێـژەی لایەنگرانی ئەم گرووپە نزیكەی یەك ملیۆن كەس بوو. زۆر یەك لە چاودێران لەو بڕوایـەدان كـە بیرلیك دەیتوانی لە هەڵبژاردنی ١٩٩٥دا زۆرینەی دەنگەكان بەدەستبێنێو لانیكەم بەرەیـەكی بەهێزی دێموكراتیك لە پارلمانی كۆماری پێكبێنێ. بـەڵام كـەریم ئـۆف لـە ژووئـەنی ١٩٨٩دا توانی پشتیوانی هێندێك لە رێبەرانی بیرلیك بۆ لای خۆی راكێشێ. بەڵێنیدا بەم رێبەرانـە كـە پشتیوانی لە هێندێك لە پرسە نەتەوەییەكان بكا بەو مەرجەی ئەم گرووپانە دەست لـە دروشمـە دژە كۆمۆنیستییەكان هەڵگرن[3]. هەڵسووڕاوانی حیزبی بیرلیك لەو سەردەمەدا لە لایەن سـاڵح

---

(1) a Bohr and T. Kocaoglu, "Birlks Stages Anotehr Democstration in Tashen", Reporton the Ussr, 16 June 1989, and G. Gleson, "Birlik", Repart on the Ussr, 15 Jun 1990 Critchlow, Uzbek… Loose". Reparton the Ussr, 22 september 1989

(2) J. Crithlow, "Newleade Softens Stance Towards Birlik" Repart on the Ussr, 26 September 1990

(3) Mehrdod Hoghoyeghi, Islam and Politicsin Central Asia, (London: Macmillan Press, 1995), P. 66

مەحموود ئۆفەوە (محەممەد ساڵح) رێبەری دەكران كە لە سێپتامبرو نوامبری ١٩٨٩دا لە بیرلیـك جیابۆوەو دواتر حیزبی ئێرەكی دامەزراند.

بەرپرسانی حكوومەتی كەریم ئۆف، حیزبی بیرلیكیـان بـە هاریكـاری كـردن لەگـەڵ هێـزە دێموكراتەكانی رووسیە تاوانبار دەكردن[1]

بە گرینگیدان بە بەرتەسكییەكان، كۆمەڵێك لە هەڵسووڕاوانی سەربەخۆی لایەنگری بیرلیك لـە هەڵبژاردنەكاندا سەركەوتنیان بە دەستهێنا، تەنانەت چەند كەس لـە ئەنـدامانی بیرلیـك (كـە وەك رێبەرانی بزووتنەوە ناوبانگی كەمتریان هەبوو یان هەر ناویـان لـە لیـستدا نـەبوو) توانیـان بـچنە پارلمانەوە بەڵام ئەوان نەیانتوانی لەنێو ٥٠٠ ئەندامی پارلمان كە زۆربەیان لایەنگری حكوومەت بوون كاریگەرییان هەبێ. بەم شێوازە بیرلیك توانی هێزی خۆی بەدەست بێنێتـەوە و رێكخراوگـەلی وەك لاوان و ژنان لەنێو بزووتنەوەكەیدا پێكبێنێ. بیرلیك یارمەتی بە دامەزراندنی حیزبـی جووتیـارانی ئازاد كرد. رۆژنامەو بڵاوكراوەو نامیلكەی ژێرزەمینی ئەم حیزبەیشی بڵاودەكردەوە[2].

پاش تێكچوونی سۆڤییەت لـە كۆتـایی سـاڵی ١٩٩١دا، سـەربەخۆیی ئـەم وڵاتـە، هێـزە بەرهەڵـستكارانی حكوومـەتی ئۆزبەكـستان سـەركوت دەكـران. لـە نیـوەی سـاڵی ١٩٩٢دا، عەبدولڕەحیم پۆلاتف، رێبەری بیرلیك لەلایەن گرووپێكی نەناسراوەوە بە توندی وەبەر كوتەك و لێدان كەوت و كاپیلكەی سەری شكاو مێشكی زەبری لێ كەوت و بـۆ نەخۆشـخانە بـەرێكراو ئەم هێرشە لە رووبەڕووی بینای دادوەری رووی دا. پاش ئەم هێرشە بەرگریكردنی ناراستەوخۆی كەریم ئۆف لە قەوڵبەست كراوان، بە كردوە هێرش بۆ سەر نارازییان دەستیپێكرد. دەیان كـەس لە لایەنگرانی بیرلیك ئاخێندرانە بەندیخانەكانەوە[3].

لە كۆتایی ساڵی ١٩٩٢دا پاش دووەمین هێرش بۆ سەر گیانی سەرۆك كۆمار، پولادئۆنـۆف ـ نوێنەری پێشووی پارلمان و ئەندامی بەرەی دێموكراتیك، قۆڵبەسـت كـرا. نـاوبراو پـاش دوو ساڵ و نیو، بە گوشاری رێكخراوگەلی نێونەتەوەیی ئازاد كرا.

---

(1) Darron rali, Banned Islamic Morement Inereasingly Increasingly Active in Central Asia, See / internet Site

http:/www. transoospion. ru

(2) Hoghayeghi, Islam and Politicsin central Asia, p. 73

(3) Borisz. Rumer, "the potential For Political Instabilhy and Regiond Conflicts", in Ali Bonuzizi and Myron Weiner, The New Geopolitics of central Asia and Its Border Londs (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1994), PP. 89-105

٢ـ حیزبی ئیرەك یان حیزبی ئازادی (ERK party)

ئەم حیزبە لە تەڤگەری خەڵكی بیرلیك جیابووەوە لە ساڵی ١٩٩٥ لە لایەن **محەممەد** ساڵح پێكهات. ئەم حیزبە بە پێچەوانەی تەڤگەری بیرلیك (وەحدەت) لەو بڕوایەدایە كە سەربەخۆیی ئۆزبەكستان لە بەرهەڤكردنی دێموكراسی پێویستترە. لەم ڕەهەندەوە ڕێبەری حیزب، **محەممەد** ساڵح لە كاتی ئەندامیەتی لە پارلماندا كەڵكی لە خەباتی پارلمانی واتێ چوونی هەر چی زیاتری نوێنەرانی حیزب بۆ پارلمان بۆ بردنەپێشی ئارمانجە سیاسییەكانی خۆی دەكرد.

محەممەد ساڵح پاش سەرنەكەوتنی لە هەڵبژاردنی سەرۆك كۆماریدا بەهۆی گوشاری حكوومەت سەرەتا چووە توركیە پاشان بەرەو ئاڵمان ڕۆیشت[1].

محەممەد ساڵح كە لە هەڵبژاردنی ساڵی ١٩٩٥دا بەرچاوترین و بەهێزترین ركەبەری ئیسلام كەریم ئۆف بوو. لە یەكەمین دامەزرێنەرانی حیزبی بیرلیك و پاشان حیزبی ئیرەك بوو. **محەممەد** ساڵح لە ساڵی ١٩٤٩دا لە پارێزگای خوارەزم لە ڕۆژئاوای ئۆزبەكستان لە دایك بوو. پاش تەواوكردنی دواناوەندی لە ساڵی ١٩٦٦دا، چووە تاشكەندو بەهۆی سەرنەكوتنی لە چوون بۆ دامەزراوەی هونەری تاشكەند، چووە نێو ریزی سوپای سۆڤییەتەوە.

ناوبراو لەگەڵ سوپای داگیركەری سۆڤییەت بۆ چكسلۆواكی نێردراو بۆ ماوەی ٣ مانگ لە براتیلاوا ئەركەكانی سۆپای بەڕێوەدەبرد پاشان بۆ مەجارستان بەرێكرا. لە ساڵی ١٩٧٥ماوەی خزمەتی لە سوپادا تەووا كردو بۆ تاشكەند گەرایەوە[2]. لە ساڵی ١٩٧٥دا، ساڵح وەك خوێندكاری پەیمانگای ڕۆژنامەوانی لە زانكۆی حكوومەتی وەرگیرا. ئەو بە درێژایی دەورانی خوێندنی دەستی بە هۆنینەوەی شیعرو وەرگێڕانی بەرهەمی ئەدەبی دەرەكی كرد.

ساڵح كاتێكی زۆری بۆ خوێندنەوەی "ئاگزیستانسیالیست"و بەرهەمەكانی ساتی، كامۆو كافكا تەرخانكردو تێزی كۆتایی خوێندنی لە بارەی "شێعری مۆدێڕنی فەڕانسە"یە. ساڵح بەشێك لەم بەرهەمەكانی بۆ سەر زمانی توركی ئۆزبەكی وەرگێڕاوەتەوە. لە هەمان كاتدا، بەرهەمی توركی "دەدەقوورقوت"و "یوونس عومەری" بۆ سەر زمانی ئوزبەكی وەرگێڕاوەتەوە وسەلماندوویەتی كە ئەوانە بەشێكن لە كولتووری ئۆزبەكی توركی. ساڵی ١٩٧٧ خاڵی وەرچەرخان بوو لە ژیانی (**محەممەد** ساڵح) دا. یەكەمین كتێبی شیعری لەلایەن خەڵكەوە بە باشی

---

(١) چەرەمی، پێشوو، لاپەڕەكانی ٩٩ ـ ٩٥

(2) Internet Source: Mirror: www. ummah. com/uzbakistan 2002-muslim Uzbakistan

پێشوازی لێكرا. ئەم بەرهەمە سەرەتای زەمەنێك لە شیعری ئۆزبەكی بوو كە بەناونیشانی "ڕێچكەی میتافۆرێكی" دەناسرێ. لە ماوەیەكی كورتدا ئەم كتێبە بە زمانی ڕووسی، ئۆكراینی، لیتوانی، ئەستونیو زاراوەكانی دیكەی توركی وەرگێڕدرایەوە. لە ساڵی ١٩٧٧، **محەممەد** ساڵح چوو بۆ مسكۆو بۆ ماوەی دوو ساڵ لە ئەنیستیتۆی باڵای ئەدەبی خەریكی خوێندن بوو. لە ساڵی ١٩٨٥دا ٥ بەرگی كتێبی شیعری بڵاوكردەوە و سێ كتێبیشی وەرگێڕایەوە. لە ساڵی ١٩٨٥دا، **محەممەد** ساڵح و هاوبیرە ڕووناكبیرەكانی لە نامەیەكدا بۆ گۆرباچۆف ڕەخنەیان لە كردەوەی حكوومەتی ئۆزبەكستان گرت كە بە چاوێكی سووك دەڕوانێتە بەها كولتوورییە نەتەوەییەكان. لە وەڵامی ئەم نامەیەدا، بەرهەمی ٥٣ نووسەرو شاعیری لاو كە ئەم نامەیان واژۆ كردبوو، قەدەغە كران. بەم پێیە، **محەممەد** ساڵح لە سەردەمی گلاسنۆست وەك زۆربەی ڕووناكبیرانی ناسیاسی بە پێچەوانەی ویستی خۆی هاتە ناو بازنەی سیاسەتەوە. ساڵح بەم جۆرە باس لەو سەردەمە دەكا: پێویستییە گرینگە سیاسییەكان پڕۆپاگەندەكان، خۆویستانەیە، بە پێچەوانە شیعر پێویستی بە زایەڵەی ئەوین و مرۆڤایەتی هەیە... . بۆیە ئێمە هاتینە ناو سیاسەتەوە، چونكە لە مێژووی هەر نەتەوەیەكدا، سەردەمێك هەیە كە دەبێ بۆ ئامانجە گشتییەكان دەست لە بەرژەوەندی تاك هەڵبگرین لە پێناو بەرژەوەندی گشتیدا. پاش ساڵی ١٩٨٥، ئێمە هاتینە نێو وەها سەردەمێكەوە. تا كاتی تێكچوونی یەكیەتیی سۆڤییەت، ئێمە بۆ سەربەخۆیی ئۆزبەكستان شەڕمان دەكرد، دواتر بۆ دابینكردنی دێموكراسی لە ئۆزبەكستان شەڕ دەكەین".

لە ماوەی ١٩٨٨دا **محەممەد** ساڵح وەك سەرۆكی یەكیەتیی نووسەرانی ئۆزبەكستان هەڵبژێردرا. یەكیەتیی نووسەران بوو بە ناوەندی نافەرمی دژبەرانی ڕێژیمی كۆمۆنیستی. **محەممەد** ساڵح و یەكیەتیی نووسەران بۆ وشیاركردنەوەی وڵات و پرسگەلی وەك ناچاركردنی دەوڵەت بۆ بە فەرمی ناسینی زمانی توركی وەك زمانی نەتەوەیی، بارودوخی ژینگە كە ڕێژیمی كۆمۆنیستی پێكی هێنابووو ئابووری تاكە بەرهەمی لۆكە كە خەڵك بەدەستییەوە دەیناڵاند، دەستیان دایە خەبات.

لە ئۆكتۆبری ١٩٨٨، كۆمیتەی ناوەندی حیزبی كۆمۆنیستی ئۆزبەكستان پێشنیاری بە **محەممەد** ساڵح كرد كە ئەندامەتی لەم حیزبەدا قبووڵبكا. ناوبراو ئەم پێشنیارەی ڕەت كردەوە و لە بەرانبەردا ڕێژیم، بۆ شكاندنی كەسایەتی ئەو لە ڕۆژنامەكاندا دەستی بە پڕۆپاگەندە كرد، بەڵام ئاكامی ئەم دنەدانە بە پێچەوانەی چاوەڕوانییەكانی حیزبی كۆمۆنیست بوو.

خەڵکی ئۆزبەك و رووناکبیران لە دەوری **محەممەد** ساڵح کۆبوونەوەو پێشتیوانیان لێ دەکرد. ئەم هەڵوێست گرتنەی خەڵك ئەو دەرفەتەی بە **محەممەد** ساڵح و هاورێیانی دا کە لە ساڵی ١٩٨٩ تەڤگەر(اتحاد)ی خەڵکی (بیرلیك) پێکبێنێ.

بیرلیك یەکەمین جووڵانەوە بوو لە سەردەمی دەسپێکی حکوومەتی کۆمۆنیستی لە ئۆزبەکستاندا و وەك یەکەمین رێکخراوی سیاسی نافەرمی کۆمارەکانی ئاسیای ناوەڕاست ناسراوە. لە ساڵەکانی ١٩٨٩ـ ١٩٩٠، رێژیمی ئۆزبەکستان بەهۆی دەسەڵاتی جووڵانەوەی بیرلیك ناچار بوو کۆمەڵێك چاکسازی بەفراوان بکا. لە هەڵبژاردنی پارلمانی ئەو کاتەدا، **محەممەد** ساڵح وەك پاڵێوراوی هەڵبژاردنی ئەساتیدی شاری تاشکەند ناسێندرا. ناوبراو ٨٩٪ دەنگەکانی بەدەست هێناو وەکوو نوێنەری خەڵك هەڵبژێرا. پەرەگرتنی خێرای جووڵانەوەی گەلی بیرلیك و بوونی بە رێکخراوێکی جەماوەری، بووە هۆی پێکهاتنی کێشەگەلی بەرفرە. بیرلیك بەرەبەرە لە رووناکبیران دوورکەوتەوە. ئەم تەڤگەرە پتر لە پێشوو بوو بە رێکخراوێك کە لە هەڵ تێکهەڵچوون لەنێو شەقامەکان بە دژی کاربەدەستانی فەرمی حکوومەتدا بوو. **محەممەد** ساڵح نیگەرانی خۆی لە پێوەندی لەگەڵ ئەم مەترسییە لە کۆبوونەوە گشتییەکانی حیزب لە ساڵی ١٩٩دا دەردەبڕی.

بەڵام رادیکاڵەکانی (توندرۆکان) حیزبی ئەویان بە کۆنسرواتیڤ تاوانبار دەکرد. لە ئاکامدا، **محەممەد** ساڵح لە بزووتنەوەکە جیابۆوە و حیزبی "ئازادی و دێموکراتیك"ی پێکهێنا. رێساو ئارمانجەکانی حیزبی دێموکراتیکی ئێرەك هەوڵدان بۆ دەستەبەر کردنی "سەربەخۆیی" بۆ ئۆزبەکستان بوو. **محەممەد** ساڵح ئەم راگەیەندراوەی لە پارلمان راگەیاند. پاش دوو رۆژ خەباتی پارلمانی، وێنەیەك لە راگەیەندراوەکە لە ٢١ی ژووئەنی ١٩٩٥ پەسند کراو وەك "راگەیەندراوی ئەرزی ئۆزبەکستان" راگەیەندرا. جیا لەم سەرکەوتنە، رێژیمی ئۆزبەکستان ئامادە نەبوو حیزبی ئێرەك وەك حیزبێکی فەرمی بناسێ.

ئێرەك لە ٥ی سێپتامبری ١٩٩١، پاش کودەتایەکی سەرنەکەوتووی ١٩ی ئاگۆست ناودێر کرا. یەك ساڵ و نیو دوای راگەیەندراوی یەکیەتیی ئەرزی، حیزبی ئێرەك بە خێرایی گەشەی سەندو لەنێو خەڵکدا خۆشەویستی بەدەستهێنا. ئەندامانی حیزبی بیرلیك و گرووپە سیاسییەکانی دیکە بەرە بەرە بە ئێرەکەوە پەیویست بوون. لەگەڵ هەوڵی رێژیمی ئۆزبەکستان بۆ بەستنی رەوگە پێوەندییەکانی ئەم حیزبە، لە دێسامبری ١٩٩١، حیزب توانی **محەممەد** ساڵح بە فەرمی وەك

پاڵێوراوی هەڵبژاردنەکانی سەرۆك کۆماری بناسێنێ. هەر بەو جۆرەی بەرهەڵستکاران چاوەڕوانییان دەکرد، لە کاتی هەڵبژاردنەکاندا سەرۆك کۆمار بە خراپ کەڵك وەرگرتن لە پێگەی فەرمی خۆی، توانی بە گوشارو فێڵ کردن بە شێکی زۆر لە دەنگەکان بۆ خۆی کۆ بکاتەوە، هەروەها گشت رۆژنامە و راگەیەنە گشتییەکان پڕۆپاگەندەیان بۆ "کەریم ئۆف" دەکرد. لە خەباتێکی چل رۆژەدا، تەنیا ١٥ خولەك کاتی تەلەڤیزیۆنی بۆ **محەممەد** ساڵح تەرخانکراو ئەم کاتە کەمەیش وەبەر سانسۆڕ کەوت. سەرۆك کۆمار لە هەموو کەرەستە حکوومییەکان بۆ پڕۆپاگەندە بۆ خۆی کەڵکی وەرگرت لە کاتێکدا رکەبەری ئەو واتە **محەممەد** ساڵح هیچ جۆرە کەرەستەیەکی لە بەردەستدا نەبوو. حکوومەتی کەریم ئۆف رێپێوانە ئاشتیخوازانەکەی ئێرەکی شێواند. کۆمیسیۆنی هەڵبژاردنەکان بە تەواوەتی لەژێر رکێفی دەوڵەتدا بوون و سندووقەکانی دەنگ، بەپێی بۆچوونی چاودێرانی نێونەتەوەیی، دەستکاری کرابوون. لەگەڵ هەمووی ئەوانیش، لە یەکەم راگەیەندراوی ئاکامی هەڵبژاردنەکان، کە لە رادیۆی ئۆزبەکستانەوە بڵاوبۆوە، ٣١٪ دەنگەکانی لە بەرژەوەندی **محەممەد** ساڵح راگەیەندرا، تەنیا کاتژمێرێك دواتر، رادیۆ رایگەیاند کە هەواڵی پێشوو هەڵە بووە، **محەممەد** ساڵح تەنیا ١٢/٦٪ دەنگەکانی بەدەستهێناوە. لە ئاکامدا، کەریم ئۆف سەرلەنوێ بۆ سەروك کۆماری هەڵبژێرایەوە. ناوبراو ١٨ رۆژ پاش هەڵبژاردنی سەرۆك کۆماری لە ١٦ی ژانوییەی ١٩٩٢ خۆپیشاندانی خوێندکارانی زانستگای نەتەوەیی لە تاشکەندی سەرکوت کردو لە درێژەی ئەم سەرکوت کردنانە ٢ خوێندکار کوژران، زۆر خێرا پاش ئەم رووداوە حکوومەت رێوشوێنی چڕوپڕتری بۆ سەرکوتی رێکخراوەکانی سەر بە ئێرەکی گرتەبەرو زۆربەی ناوەندەکانی حیزبی ئێرەك داخران.

لە سێی مارسی ١٩٩٢، بە رێبەری حیزبی ئێرەك، نوێنەرانی هێزە بەرهەڵستکارەکان "کۆبوونەوەی دێموکراتیکی ئۆزبەکستان"یان پێکهێنا. لەم کۆبوونەوەدا باس لەسەر هەڵوێستەکانی حکوومەت کرا. ١٥ کەس لە ئەندامانی سەربەخۆی پارلمان لەم کۆبوونەوانە بەشداریان کرد، پاش ئەم رۆنیشتنە، کەریم ئۆف پۆستی جێگری سەرۆك وەزیرانی بە **محەممەد** ساڵح پێشنیار کرد، هەروەها پێشنیاری تەرخانکردنی ٨ پۆستی دیکەی بە رێبەرانی حیزبی ئێرەکی کرد. **محەممەد** ساڵح و رێبەرانی ئێرەك لە مەڕ هەڵوێستەکانیان تونتر بوون. لە دووی جۆلای ١٩٩٢، بە نیشانەی ناڕەزایەتی دەربڕین لەمەڕ هەڵسوکەوتەکانی حکوومەت، **محەممەد** ساڵح دەستی لە نوێنەرایەتی پارلمان هەڵگرت.

له سەرەتای ئاگۆستی ١٩٩٢، پرۆفیسۆر دوکتور ئاتازاد ئارلۆپۆف، سکرتێری حیزب بە تاوانی "هەوڵدان بۆ ڕێکخستنی کودەتا دژی حکوومەت" قۆڵبەست کرا. لە مانگی دێسامبر، بڵاوکردنی ڕۆژنامەی حیزبی ئیرەك یاساغ کرا. ئەم هەڵسوکەوتانە، حیزبی ئیرەکی ناچار بە هەڵسورانی نهێنیی کرد.

له ساڵی ١٩٩٣دا، هەڵسوکەوتەکانی حکوومەتی کەریم ئۆف دژی حیزبی ئیرەك چووە قۆناخێکی نوێوە. لە مانگی ئاوریل، **محەممەد** ساڵح، سەرۆکی حیزبی ئیرەك بە تاوانی "ڕێبەری کردنی کۆمیتەیەکی شۆڕشگێڕی" قۆڵبەست کرا. لەگەڵ ئەوەیشدا بەهۆی دژکردەوەی نێونەتەوەیی، ناوبراو لە ٩ی ئاوریلی هەمان ساڵ ئازادکرا. پاش ئەم ڕووداوانە، دەرەتانی مانەوە لە ئۆزبەکستان بۆ **محەممەد** ساڵح وەك ڕێبەری حیزبێکەی نەیار بەرتەسك کرایەوەو ناوبراو لە نیوەی ئاوریلی ١٩٩٣ وڵاتی بەجێهێشت. ئەم کارەی ساڵح، کەریم ئۆفی لە وەلانانی ئاستەنگ گەلێك کە حیزبی ئیرەك نوێنگەی بوو، پێداگرتر کرد. ئەندامانی پارلمانی حیزبی ئیرەك، لەوانە ئینجاماجان تورسونۆف، جەهانگیر **محەممەد**، ئیمام فەیزلەتیف، سەمەندەر قوقنانۆف، نەسروڵڵا سەعیدئۆف و موراد جەوازیف لە پارلمان دەرکران و دەسەڵات و ئیمتیازەکانیان لێسەندرانەوە. دانیشتنەکانی دادگا بۆ پێڕاگەیشتن بە تاوانەکانی کەسی یەکەمی حیزبی ئیرەك ئاتازاد ئارییوف، ئەندامانی کۆمیتەی بەڕێوەبەری حیزبی ئیرەك، سەڵەوات عومەر زەقوف، سەرنووسەری ڕۆژنامەی ئیرەك، ئیبراهیم حەق ئەقولۆ نووسەری ڕۆژنامە، نەزەر ئەشانقول دەستپێکرد.

بە کەڵکوەرگرتن لەدوور کەوتنەوەی ساڵح لە ئۆزبەکستان، کەریم ئۆف بڕیاری وەلانانی ساڵحی لە ڕێبەری حیزب دا، کەریم ئۆف شادی کەریم ئۆفی کە ئەندامی هەیئەتی بەڕێوەبەریی حیزبی ئیرەك و مامۆستای زانستگا بوو دیاریکرد، بەڵام لە ٢٥ی سێپتامبری ١٩٩٣ لە کاتی بەریوەچوونی کۆنگرەدا ئەندامانی کۆنگرە شادی کەریم ئۆفیان لە ژووری کۆنگرە وەدەرناو سەرلەنوێ بە تێکڕایی دەنگ **محەممەد** ساڵحیان بۆ سەرۆکایەتی حیزب هەڵبژاردەوە. وا بەرچاو دەکەوێ لەگەڵ دووربوونی ساڵح لە نیشتمان، حیزبی ئیرەك بارودۆخێکی باشی هەبووە.

لە سەرەتای ساڵی ١٩٩٣دا ڕۆژنامەی حیزبی ئیرەك سەرلەنوێ لە مسکۆ بڵاوبۆوە. ئەم کارە سەرلەنوێ بووە هۆی هێرش کردنی حکوومەت بۆ سەر ئەم حیزبەو بنەماڵەی ساڵحو بنەماڵەی ساڵح لە سنووری تورکمەنستان دەست بەسەر کران. مەقسوود بکجان، براچووکەی

ساڵح، بە تاوانی بەرنامەدارشتن و بڵاوکردنەوەی ڕۆژنامەی ئیرەك قۆڵبەست کرا(ئەو لە شاعیرانی لاوی ئۆزبەکستانە).

لەگەڵ هەمووی ئەم هەڕەشەو سەرکوتەکردنانەشدا، حیزبی ئیرەك ئێستاش درێژە بە چالاکی خۆی دەدا. لەم بارودۆخەدا، **محەممەد** ساڵح و هاوکارانی بەدوای ئالتێرناتیڤێك بۆ حکوومەتی ئیسلام کەریم ئۆف بوون. ئەگەرچی ئەندامانی حیزب تووشی بەرتەسکییەکی توندن و زۆربەیان کەوتوونەتە بەندیخانەوە بەڵام حیزبی دێموکراتیکی ئیرەك بە ئاگا بوو لەم مەسەلەیەی کە ئۆزبەکستان، وەك کۆمارەکانی سۆڤییەتی پێشوو، لە بارودۆخێکی دژواری گواستنەوەدان. لەو جێگای کە حکوومەت بەردەوام لەلایەن کۆمۆنیستەکانی پێشوو کۆنترۆڵ دەکرا، تا کاتی بوونی ئەم حکوومەتە ئەنجامدانی چاکسازییەکانی جێی مەبەستی ئیرەك مومکین نییە. بە وتەی ئیرەك کۆمۆنیستەکانی پێشوو دوورن لە نوێگەری بۆیە ناتوانن میتۆدی بەڕێوەبردنی وڵات کە لە سیستمی پێشوو ماوەتەوە، بگۆڕن، ڕەوشی هەمەلایەنەی خەڵك باش بکەن. بەم هۆیە پێویستی بە بوونی هزرو باوەڕمەندی نوێ هەیە. حیزبی دێموکراتیکی ئیرەك جەختی لەسەر هەوڵەکانی دەوڵەت بۆ بەرهەڤ کردنی بازاڕی ئازاد دەکرد. داوای لە حکوومەت دەکرد کە دەرەتانی بەشداریکردنی چالاکانە لە بواری سیاسەت بۆ خەڵکی ئۆزبەکستان برەخسێنێ. ئەم حیزبە مافی مرۆڤی وەك بنەمایەکی سەرەکی لە قەڵەم دەدا. ئۆزبەکستان گرینگترین ناوچەی ئاسیای ناوەندیەو پێشکەوتنو گەشەی ئۆزبەکستان کارتێکەرێکی سەرەکیو بناغەیی لەسەر چوار وڵاتی دراوسێی دادەنێ. ئەو سەقامگیریەی جێگای مەبەستی حکوومەتی ئێستای ئۆزبەکستان، بە گوێرەی وتەی بەرپرسانی حیزبی ئیرەك، جۆرێك گەڕانەوە بۆ دواوەو پاشکەوتنی وڵات و ناوچەکەش پێشکەوتوویەکی بەدواوە نابێ.

حیزبی ئیرەك لە بەرنامەکەیدا ئارمانجەکانی بەم جۆرە باس دەکا: سەربەخۆیی ئۆزبەکستان، سیستمی دێموکراتیکی فرە حیزبی، بازاڕی ئابووری، کۆمپانیا تایبەتەکان و چاکسازییە سیاسییەکان.

لە ڕوانگەی ئەم حیزبەوە، چاکسازییەکانی خوارەوە وەك یەکینەیەکی سەرەکی دەبێ لەبەرچاو بگیرێن:

١ـ پێکهێنانی حکوومەت، سوپاو کولتووری نەتەوەیی ئۆزبەکی.

٢ـ پێکهێنانی دامەزراوەی دێموکراتیك و سیستمی بەڕێوە بەری دێموکراتیك.

٣ـ دەستكاری لە سیستمی مووچەو دانانی ڕێژەی نرخ و سەرانەكان.

٤ـ تایبەتی كردنی زەویی كەلو پەلی بەرهەم كە هەنووكە لەژێر ركێفی دەوڵەت دایەو چاكسازی لە سیستمی بەڕێوەبەری كۆمپانیاكان.

٥ـ پەرەگرتنی بانك و بیمەو گۆڕینی سیستمی دەوڵەتی لە پێوەندی لەگەڵ بازاڕەگانی دەرەكی و بەرهەم.

٦ـ دامەزراندنی پێكهاتەیەكی یاسایی بە زووترین كات، وەك بەشێك لەژێرخانی نیزامێكی ئابووری بازاڕی ئازاد.[1]

٣ـ حیزبی دێموكراتیكی گەلی ئۆزبەكستان (Peoples Democratic Party)

پاش هەڵوەشاندنەوەی حیزبی كۆمۆنیست، لە پانزەی نوامبری ١٩٩١ حیزبی دێموكراتیكی گەلی ئۆزبەكستان جێی حیزبی كۆمۆنیستی گرتەوە. ئەم حیزبە كە هەنووكە حیزبی دەسەڵاتداری ئۆزبەكستانە، لە لایەن ئیسلام كەریم ئۆفەوە ڕێبەری دەكرێ. ئۆرگانی فەرمی ئەم حیزبە ڕۆژنامەی "ئۆزبەكستان ئاوازی"یە كە پشتیوانی لە سیاسەتەكانی دەوڵەت دەكا. خاڵی هاوبەشی حیزبی دێموكراتیكی گەلی ئوزبەكستان و بزووتنەوەی گەلی بیرلێك لە دژایەتی كردن لەگەڵ ئیسلامیخوازەكانە. هەنووكە ٤٨ كەس لە ئەندامانی ئەم حیزبە لە پارلمانی باڵای ئۆزبەكستان نوێنەرن. سكرتێری ئەم حیزبە عەبدولحافز جەلال ئۆفە[2].

٤ـ حیزبی وەتەنی تەرەقیاتی

حیزبی وەتەنی تەرەقیاتی پێش یەكەمین هەڵبژاردنی پارلمانی باڵای ئۆزبەكستان و لەلایەن یەكێك لە خزمەكانی سەرۆك كۆماری ئەم وڵاتە لە ١٠ی جوولای ١٩٩٢ دامەزرا. ئەم حیزبە بە هاتنە ئارای حیزبی عەدالەت پێگەی خۆی لەنێو نوێنەرانی پارلمان لەدەستدا. ئۆرگانی فەرمیان ڕۆژنامەی "وەتەن تەرەقیاتی"یە. ڕێچكەی حیزبی وەتەنی تەرەقیاتی بریتییە لە: دەستێوەردانی كەمتری حكوومەت لە ئابووری، گەشەی خێرا بەرەو لای بازاڕی ئازادو هاتنە سەركاری بژاردە ئابوورییەكان، هەروەها سەرمایەدارەكان و خاوەن پیشەسازییەكان.

لە كۆتاییدا پێویست وە بیرهێنانەوەیە كە بەپێی ماددەی ٥٧ یاسای بنەڕەتی ئۆزبەكستان، چالاكی حیزبە سیاسییەكان لەم وڵاتە ئازادە بەڵام لە هەمان كاتدا نابێ چەند بنەمایەك ببەزێنن، ئەم بنەما قەدەغە كراوانە بریتین لە:

(1) Ibid
(2) "Political Parties of Uzbekistan", see internet site: A:/eko/ uzbakistan/parties. htm

١ـ هەوڵدان بۆ تێكدانی ئاسایشی نەتەوەیی و یەكیەتیی خاكی وڵات.

٢ـ پەرەدان بە ئاریشە نەتەوەیی، ڕەگەزی، ئایینییەكان.

٣ـ گۆڕینی سیستمی یاسای هەبوو لە ڕێگای بە كارهێنانی توندوتیژییەوە.

٤ـ دەستدرێژی بۆ سەر سەروەری و ئاسایشی خەڵك.

٥ـ دامەزراندنی هەر جۆرە حیزبی سیاسی لەسەر بنەمای ئایین و ئەتنیك.

٦ـ ئەنجام نەدانی چالاكی شاراوەو نادیار[1].

٥ـ حیزبی ڕێنیسانسی نەتەوەیی تیكلانیش (Tiklanish Natinal Renessaince)

ئەم حیزبە لە نۆی ژووئەنی ١٩٩٥ دامەزرا. ئەندامانی ئەم حیزبە پێكهاتووە لە ڕووناكبیران، هونەرمەندان، ئەدیب و زانست خوازەكان. حیزبی ناوبراو ١١كورسی لە پارلماندا هەیە. سەرۆكایەتی ئەم حیزبە لە ئەستۆی "ئیبراهیم كافۆرفە"و ناوەی ڕۆژنامەی فەرمییان "تیكلانیشی نەتەوە"یە"[2].

٦ـ حیزبی سۆسیال دێموكراتی عەدالەت (Adalat Socialist Democratic Party)

ئەم حیزبە لە ١٨ی فێورییەی ١٩٩٥ لە تاشكەند دامەزرا. ١١ كەس لە ئەندامانی حیزبی ئاماژەپێكراو لە پارلمانی باڵای ئۆزبەكستاندا نوێنەرن. سەرۆكی حیزب "ئورگۆن پولاتە" سكرتێری حیزب "تی. دامینۆف"و ناوی فەرمی ڕۆژنامەكەیان "عەداڵەت"ە[3].

٧ـ حیزبی فیداكاران (Fidakarlarorself – Sacrificers)

ئەم حیزبە لە چواری ژانوییەی ١٩٩٩ دامەزراو زۆربەی ئەندامانیان هونەرمەندان، كرێكاران، بازرگانان، ڕووناكبیران و لاوان پێكی دێنن. حیزبی ئاماژەپێكراو ٥٤ كورسی لە پارلمانی بەدەستەوەیە لە ئاوریلی ساڵی ٢٠٠٠ لەگەڵ حیزبی وەتەنی تەرەقیاتی بەرەیان پێكهینا. سكرتێری حیزب ناوی "ئەختەم تورسونوف"ەو ناوی ڕۆژنامەی فەرمیان "فیدكەر یان (فیداكار)"و" وەتەن"ە[4].

(1) Ibid
(2) Political Parties of Uzbakistan", 25 December 1999, see Interner Site http:// A:/eko/ uzbakistan/parties. htm
(3) - http:/www. ummah. com/uzbakistan
(4) Ibid and see "Uzbek Election" in http://a:/eko/uzbekistan/bbu91429. htm

٨ـ حیزبی ئەلتەحریری ئیسلامی ئۆزبەکستان (Hizb-vl-tahriral-Islami=HTI)

لەگەڵ ئەوەی کە لەسەر حیزبی ئەلتەحریری ئیسلامی زانیارییەکی زۆر هەیە. بەڵام ئەم حیزبە لە ئاسیای ناوەندی نەناسراوە و لە روانگەی زۆربەی سیاسەتوانانی حکوومەتی ئۆزبەکستان، هێز، لێهاتوویی و بەرنامە بەرزە فرەبییەکانی حیزبی ئەلتەحریری ئیسلامی بەو جۆرەکە پێویستە روون نییە.

حیزبی ئەلتەحریری ئیسلامی لە ساڵی ١٩٥٢ بناغەی لە لایەن باڵی فەلەستینی ناسراو بە "ئیخوان لمسلمین"دانرا. (باڵی سەرەکی ئیخوان لمسلمین لە ١٩٢٩ لە میسر دامەزرا. دامەزرێنەری حیزبی ئەلتەحریر ناوی تەفیەددین نەباحی[1] فەلەستینی بوو). نەباحی لە زانستگای ئەلئەزهەرو مامۆستای زانکۆی ئیلاهیات بوو. ناوبراو چالاکییە حیزبییەکانی بە سێ قۆناخ دابەشکرد:

١ـ پەروەردەو ناساندنی هزری کۆنی ئیسلامی.

٢ـ پێکهێنانی نەتەوە، کە لە رەوگەی پێکەوەژیان لەگەڵ خەڵك و کۆمەڵگای ئیسلامی پێکدێ

٣ـ بیچم گرتنی حکوومەتێك لەژێر چاودێری جێنشینی موسڵمان .[2]

کەسێکی دیکە بەناوی عەبدولکەریم زەلوم ئەندامی دامەزرێنەرانی گرووپەکە بوو. دەستەی سەرەکی حیزب لە ئاڵمان (یان رەنگە لە ولاتی ئوتریش (نەمسا) بوون. لقەکانی حیزبی ئەلتەحریر لە میسر، توونیس، تورکیەو... چالاکییان دەکرد. ئارمانجی ئەم حیزبە دامەزراندنی جێنشین گەری بۆ جیهانی ئیسلامییە.

ئیدئۆلۆژی بنچینەیی ئەم حیزبە، لە ساڵی ١٩٨٩، لە کۆنفرانسی نێونەتەوەیی لە میسوری ئەمریکا ئامادە کرا. بنەما سەرەکییەکانی ئەم هزرە تێکلاوێکە لە بناژۆخوازی ئیسلامیو دەستکەوتە پێشکەوتەکانی شارستانییەت. تێگەیشتنی ئەم حیزبە لە جیهاد، شەڕ بۆ جێنشین گەری، بلاوکردنەوەی هزری ئیسلامیو ژیاندنەوەی سەرلەنوێی ئیسلامە. لە ساڵەکانی دواتر، ئیدئۆلۆژی سەرەکی چالاکی حیزبی ئەلتەحریرکە لە میسووردیدا باسی کرابوو، خۆی لە چوارچێوەی هەڵسووڕانی لقی ئۆزبەکستاندا پیشاندا[3].

---

(1) taghi-aldinal-Nabhani
(2) Seyyed Rassul Mousavi, "Islamic Morementsin Central Asia", Amu Darya, vol. 7, No. 14, spring 2003, P,33
(3) Internet http:/www. rferl. org. RFe/RL-may30,2002

رێکەوتی راستەقینەی دەرکەوتنی باڵی حیزبی ئەلتەحریر لەنێوان ساڵەکانی ١٩٩٥ تا ١٩٩٦دا باسی دەکرێ بەڵام کارتێکەری ئەم حیزبە لە ئۆزبەکستان لە ساڵی ١٩٩٢ەوە دەرکەوت.

لە ماوەی دەیەی ٩٠، لە ولاتی ئۆزبەکستان گرووپگەلی بچووك و گەورە هاتنە ئاراوە کە بیروباوەڕی وەك حیزبی ئەلتەحریریان هەبوو. لە هەمان کاتدا، یەکەمین راگەیەنەکانی حیزبی ئەلتەحریر لە مزگەوتەکانی ئۆزبەکستان بلاوبۆوە. هەڵسووڕاوانی ئیداری ناوچەیی لقی حیزبی ئەلتەحریر لە سەرەتای٩٠ەوە، دەستیپێکرد. ئامانجی یەکەم، پێکهێنانی گرووپی نهێنیی (ئەم مەسەلەیە دەرخەری ئەوە کە ئارمانجی حیزب رەگداکوتانە لە نێوخۆی ولات بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ).

تۆیی یەکەمی پێکهاتەی ئەم حیزبە، شانەییە. هەر شانەیەك بریتییە لە پێنج تا حەوت کەس. بە بەرپرسی هەر شانەیەك پێیان دەگوت "مشەرەف". گشت ئەندامانی شانەکە تەنیا شانەی مشەرەفیان دەناسی کە ئەرشەد لە قۆناخی دواییدا جێی دەگرت. بەشداران لە شانەدا، زانست و زانیاری خۆیان لەمەڕ داب و نەریتەو مێژووی ئیسلام پەرە پێدەدەن و بەڵگەکانی ناوەوەی رێکخستن و رۆژنامەکانی حیزبی ئەلتەحریر لەنێو شانەدا دەخوێننەوە. ئەندامانی حیزب لەمەڕ پڕۆپاگەندە بۆ ئیسلام شارەزایی تەواویان هەیە. هەرچەند هێندێ جار وەك وتاربێژ چالاکی دەکەن و بە شێوەی سرووشتی لەنێو ئاخوندە فەرمییەکان کارتێکەریان کەمتر بووەو لە ئاکامدا ئاخوندە فەرمییەکان زۆر لەگەڵ ئەواندا نەبوون. دەبێ بە خێرایی بڵێین کە ئەندامانی شانە بە هیچ جۆرێك لە بواری نیزامییەوە، پەروەردە ناکرێن. حیزبی ئەلتەحریر زۆر دەروەستێ بە مێتۆدگەلی ئاشتیخوازانە و لە مێتۆدی نیزامی کەڵك وەرناگرن بەم پێیە ئارمانجی سەرەکی حیزبی ئەلتەحریر دامەزراندنی جێنشینخوازی ئیسلامییە لە ناوچەی ئاسیای ناوەندی.

لەگەڵ ئەوەیشدا حیزب هەوڵنادا بۆ پێکهێنانی دەسەلاتی ئیماراتی چاخەکانی نێوەڕاست (لە کاتێکدا حکوومەت وەها تومەتێك دەداتە پاڵ ئەم حیزبەوەو هەر ئیسلامی خوازێکی دیکە). ئارمانجی سەرەکی حیزبی ئەلتەحریر دامەزراندنی سیستمێکی کۆمەڵایەتی، سیاسیو ئابوورییە کە لەگەڵ رێوشوێنەکانی هەنووکە یەکدەگرێتەوە و دەستکەوتەکانی پێشکەوتووی کولتووری نائیسلامی لەگەڵ دابو نەریتە بەرچاوە ئیسلامییەکان واتە یەکسانی کۆمەڵایەتی، یەکیەتیی هێزە نامادییەکان و سرووشتییەکان، پاراستنی بنچینەی شەریعەتو... پێکەوە پەیوەست بکەن. ئەمە راستییەکە کەبە پێچەوانەی زۆر یەك لە بزووتنەوەکانی دیینی هاوتا لە

خۆرهەڵاتی ناوەڕاستە. حیزبی ئەلتەحریر ترسی لە بۆچوونگەلی دەرەکی نەبووەو ئامادەیە لەگەڵ هەر جۆرە سیستمێکی هزری و ئیدئۆلۆژی دیکەیە بە مەبەستی راوێژکردن ئاڵوگۆڕی بیرو بۆچوونەکان دابنیشێ. لەگەڵ ئەوەیشدا ئەمە بەو مانایە نییە کە حیزبی ئەلتەحریر پاشەکشێ لە بۆچوونەکانی دەکا. ئاشکرایە کە بناغەو چاوگی ئەم ئامانجە گۆڕینی رێژیمی ئۆزبەکستانە. ئەمە بەواتای کەڵك وەرگرتن لە کەرەستەی توندوتیژانە نییە. یەکێك لە رێگاکانی چالاکیان، پڕۆپاگەندەی چڕوپڕی ئیدئۆلۆژیانە بوو لەنێو موسوڵماناندا. چالاکی دیکەیان کارتێکەری لەسەر پێکهاتەی دەوڵەتیو نیزامی ئۆزبەکستانە کە بە شێوەی پەروەردەو ناسینی هەنگاو بە هەنگاوی بیروباوەڕی حیزبی ئەلتەحریر لەنێو بەرپرسانی دەوڵەتیو نیزامیدایە. دیارە هەنووکە نیشانەو دەرکەوتەکانی ئەم چالاکیانە بۆ هەموو لایەك ئاشکرایە. هۆیەکانی هاوکاری حیزبی ئەلتەحریری ئۆزبەکستان لەگەڵ گرووپە دژبەرەکانن بەو مەرجەیە کە ئەم هاوکارییە، حیزب لە گەیشتن بە ئارمانجە ستراتیژیکییە سەرەکییەکانی یارمەتی بدا[1].

کاتێك ئیسلام کەریم ئۆف رەخنەی لە دژبەرانی خۆی دەگرێ، زۆر جار ئەوانی بە لایەنگری کردن لە ئیسلامی خوازان، یان تەنانەت پشتیوانی لەوانە تاوانبار دەکرد. دوکتۆر عومران وەحید، وتەبێژی حیزبی ئەلتەحریر لە لەندەن لەو باوەڕەیە کە خەڵکی ئۆزبەکستان پشتیوانانی لە دامەزراندنی حکوومەتێك دەکەن لەسەر بنەمای تایبەتمەندییەکانی ئیسلامی[2].

لە هاوین و پاییزی ساڵی ٢٠٠٠دا، حیزبی ئەلتەحریر لە پێکدادانەکانی بزووتنەوەی ئیسلامی لە ئۆزبەکستان لە ناوچەی سەرخانی دەریای ئۆزبەکستان، بەشی بەتکانی قەرقیزستان لە ناوچەی فەرغانە بە شێوەی گشتی بەرگریان لە سنوورەکان دەکرد. تایر یوولداش لە رێبەرانی بزووتنەوەی ئیسلامی لەو بڕوایەدایە هەر چەند هیچکام لە ئەندامانی حیزبی ئەلتەحریر لە چالاکییەکانی نیزامی بەشدار نەبوون بەڵام هێندێ جار دەنگۆگەلێك لەمەڕ ئیمکانی دەستپێکی هاوکاری دەگەڵ HTIو IMUو یان تەنانەت تێکەڵ بوونیان بەگوێ دەگات. لەگەڵ هەموو ئەوانیشدا، بە هۆی دوو لایەنی لە حیزبی ئەلتەحریر HTI، ئەم یەکگرتنە بۆ ئەم گرووپە چارەنووس سازە، یان دەبێ گۆڕانکاری لە شێوازی میتۆدەکان قەبووڵبکەن و پێداگری لە "شەڕی پیرۆز" (جیهاد) بکەن یان بەرپرسایەتی ئۆپەراسیۆنی

(1) Europa Insight September 29, 2002-Internet Source: http/www. eurasianet. org
(2) Cenral Asia, "Islamic Mobilization and Regional Seeurity"ICG Asia Report. P. 8

سەربازی بزووتنەوەی ئیسلامی وەئەستۆ بگرن. حیزبی ئەلتەحریر بەریانێکی زۆری بۆ پەلەکردن لە بڕیاردان نەبوو. جگە لەوە، ئەم کردەوەیە دەتوانێ ببێتە هۆی لێك ترازانێکی دیکە لە حیزبی ئەلتەحریرو لاوازی بکا. لەبەر ئەوەی کە حیزب پێشتر ئەزموونی دوو جیابوونەوەی تاقیکردووەتەوە، یەکیان لە ساڵی ١٩٩٧دا، کە گرووپێك بە رێبەری ئەکرام یەجلەر لە حیزبی ئەلتەحریر جیا بۆوە، ئەوی دیکە لە ساڵی ١٩٩٩ روویداو "حیزبی النصرت" لە حیزبی ئەلتەحریر جیابۆوە. سەرکردەکانی حیزبی "النصرت" جەختیان لە سەر بەڕێوەبردنی ئۆپەراسیۆنی سەربازی چڕوپڕتر دەکردەوە و لەو بڕوایەدا بوون کە ئەگەر کردەوەو گوشارەکان بە سەر زانا ئیسلامییەکان لەلایەن حکوومەتەوە بەردەوام بێ، حیزب دەبێ لە بەرانبەر هێزی دەسەڵاتدار بەرەنگاری چەکدارانە دەستپێبکا. روانگەی حیزبی (النصرت) دەتوانین وەك ئامانجی راستەوخۆی کردەوەکانی تۆڕە شاراوەکانی ئۆزبەکستان لە قەڵەم بدەین کە بووە هۆی کەلێن و جیایی لە حیزبی ئەلتەحریرو دامەزراندنی بزووتنەوەیەکی رادیکاڵ لەنێو ئەندامانی ئەم حیزبەدا[1].

تۆڕە شاراوەکانی ئۆزبەکستان خوازیاری بەدواداچوونی چڕوپڕو قۆڵبەست کردنی ئیسلامی خوازانن، هەر چەندە ئەم جیاییە بووە هۆی لاوازبوونی ئیسلامی خوازانی ئۆزبەکستان بەڵام نەیانتوانی حیزبی ئەلتەحریر ناچار بە چاوپۆشی لە باوەڕەکانیان بکەن و گۆڕانێك لە کردەوەی سیاسی خۆیان پێکبێنن. راستییەکەی ئەوەیە کە بەرپرسانی ئۆزبەکی ناچارن بە شێوەی نافەرمیدان بە حیزبی ئەلتەحریر وەك یەکێك لە دژبەرانی سەرەکی حکوومەت بنێن. هەتا رەنگە لەم رەوگەیەوە ناچار دەست بە پێوەندیگرتن لەگەڵ ئەواندا بکەن[2].

ئیسلام کەریم ئۆف دەستی لە دژایەتی کردنی حیزبی ئەلتەحریر هەڵنەگرتووە بەڵام بڕیاری ئەنجامدانی گوتارێکی بە پارێزەوە لەگەڵ لایەنگرانی ئەم حیزبەی داوە. شیاوی باسکردنە ئەم گوتارە لایەنی فەرمی نییە، بەڵکوو لەلایەن کومیتەی راوێژکارییەوە بەڕێوە دەچێ کە پراکتیك گەراکانی ئۆزبەکستان، نوێنەرانی زانا ئایینییە موسوڵمانەکانن[3]و زانایانی پێوەندیدار ئەندامی ئەوانن. ئەم کومیتەگەلە چاوپێکەوتنیان لەگەڵ موسوڵمانان کردووەو کۆبوونەوە پێکدێنن و بۆ پشتیوانی نەکردن لە ئیسلامی خوازەکان هانیان دەدەن. لە هەمان کاتدا،

(1) http://www. hizb-ul-tahirir,org
(2) http://www. eaurasianet. org/resource
(3) http://www. kholifah. com

کومیتەکانی ئاماژەپێکراو لە ڕەوگەی ناسینی بارودۆخی دژبەرانیش چالاکی دەکەن. ئاکامی ئەم کردەوانە لە داهاتوودا دەردەکەوێ بەڵام لە ڕوانگەی حیزبی ئەلتەحریرەوە ئەم کردەوانە بە ئاکامێك گەیشتووەو حکوومەت ناچار بە گۆڕینی تاکتیکی خۆی بووە، لەگەڵ ئەوەی کە حکوومەتی ئۆزبەکستان لەگەڵ حیزبی ئەلتەحریر خاڵی هاوبەشی قەومی لە بەرچاو گرتووە بەڵام ئەم دەستەیە چوارچێوەی چالاکی خۆی تەنیا بە ئۆزبەکستانەوە کورت ناکاتەوە. بە پێچەوانەی تەڤگەری ئیسلامی ئۆزبەکستان کە لە دەستەی گرووپە تێرۆریستییەکانە. حیزبی ئەلتەحریر لە لایەن ئەمریکایشەوە خراوەتە ڕیزی گرووپە تیروریستەکانەوە. حکوومەتی ئۆزبەکستان ئەم حیزبە بە تیرۆریست و نایاسایی لە قەڵەم دەدا کە لەلایەن ئۆردون و وڵاتانی دیکەی ئیسلامی بودجەی ماڵییان دابیندەکرێ. هەروەها ئەم حیزبە لە لایەن حکوومەتەکانی قەرقیزستان و تاجیکستان نایاسایی ڕاگەیەندراوە. ئەم حیزبە لە قەرقیزستانیش چالاکی هەیەو لەلایەن هێندێك لە چین و توێژەکانی ئەم وڵاتە پشتگیری دەکرێ[1].

حیزبی ئەلتەحریر هەڵیداوە کە لە تاجیکستانیش چالاکی خۆی دەستپێبکا، بەڵام لە ساڵی ٢٠٠٠، حکوومەتی تاجیکستان ٥٠٠ تا ٦٠٠ کەس لە لایەنگرانی ئەم حیزبەی قۆڵبەست کرد. لەگەڵ ئەوەیشدا هێشتا ڕێژەی سەرکەوتنی حیزبی ئەلتەحریر روون نییە. بەڵام ئەم حیزبە یەکێکە لە فاکتۆرەکانی ژیانی سیاسی گشتی لە ئۆزبەکستان و تا ڕادەیەك لە وڵاتانی دراوسێشە. کاریگەری و کارتێکەری ئەم گرووپە تا ڕادەیەك بە ئەسپایی بەڵام پلە بە پلە دەڕواتە پێش و لە داهاتووی نزیکیش درێژەی دەبێ.

٩ـ بزووتنەوەی ئیسلامی ئۆزبەکستان (movement of Uzbekistan)

بزووتنەوەی ئیسلامی ئۆزبەکستان کە بەناوی حیزبی ئیسلامی تورکستان ناسراوە، حیزبێکی بناژۆخواز، نەتەوەخواز و جیایی خوازە. ئەم تەڤگەرە ئیسلامییە لە ساڵی ١٩٩٩ پێکهات.

ئەم گرووپە سەرەتا، ئارمانجی ڕووخاندنی حکوومەتی ئیسلام کەریم ئۆف و دامەزراندنی حکوومەتێکی ئیسلامییە. لە کاتی گۆڕینی ناوی خۆی بۆ حیزبی ئیسلامی تورکستان لە ژووئەنی ٢٠٠١دا، گرووپەکە ئامانجی سەرەکی دامەزراندنی حکوومەتی ئیسلامی لە ئۆزبەکستان و پاشان دامەزراندنی حکوومەتێکی ئیسلامی بۆ گشت ئاسیای ناوەندی کە

(1) Ibid

بریتییە لە قەزاقستان، قەرقیزستان، تاجیکستان، تورکمەنستان، ئۆزبەکستانو پارێزگای سین کیانگی چین[1].

بزووتەوەی ئیسلامی لە توندڕۆ میلیشیاکان پێکهاتووە کە بە شێوەی گشتی بە ڕەچەڵەك ئۆزبەکستانین بەڵام گشت نەتەوەو ئەتنیك و گرووپەکانی ئاسیای نێوەڕاست لە خۆ دەگرێ. ئەم گرووپە بەگشتی چالاکییە سەربازییەکانی لە ئاستێکی بەرتەسکدا بوو کە بریتی بوو لە مین چاندن، بارمتەگرتن و لە هەمان کاتدا، پلانیان بۆ هێرشی میلیشیاکان بۆ سەر قەرقیزستانو ئۆزبەکستان و تاجیکستان دادەڕشت. لەگەڵ ئەوەی کە، سەرەتای هێرشەکانی ئەم گرووپە تەنیا بۆ سەر ئۆزبەکستان بوو، بەڵام لەم دواییانەدا، ئۆپەراسیۆنی ئەم گرووپە نزیك سنوورەکانی قەرقیزستانیش بووەوە کە پێشاندەری پاوانخوازی ئەم گرووپە و ئاڵۆزکردنی سنوورەکانە. تەڤگەری ئیسلامی ئۆزبەکستان هێرشی بەربڵاوتری بەڕێوە بردووە بەڵام پاش هێرش کردن بەرەو لای گوندەکان و پاشەکشەیان دەکردەوە و بەجێی ئەوەی کە لە چیاکان خۆیان حەشار بدەن خۆیان وەك خەڵکی ئاسایی لێدەکرد. مەقەڕی سەرەکی ئەم گرووپە لە شیوی فەرغەنانە. دەبێ ئەوەمان لە بەر چاو بێ دەڤەری فەرغانە شوێنێکە زۆرترین ڕێژەی هەژاری لەخۆ گرتووەو لە رووی ئابوورییەوە یەکێکە لە دواکەوتووترین و بێبەشترین ناوچەی ئۆزبەکستان. لەگەڵ ئەوەی کە هەواڵەکان لە شوێن هێرشی بزووتنەوەی ئیسلامی بڵاودەبۆوە، لە ڕاستیدا ئیدئۆلۆژی ئەم گرووپە ئامادەکراو نییە و پتر لەسەر پێداگوژییە کولتووری ـ نەریتی ئیسلامی سوننەی حەنەفیو تا ڕادەیەك پشت بەستوو بە وەهابییە. بۆ ناسینی ئەم گرووپە جێی خۆیەتی کە بەتایبەتی لەگەڵ ڕێبەرانی سەرەکیو چالاکی ئەوان ئاشنا بین.

تاهیر یولداش: یولداش وەك سەرۆکی حیزبی عەداڵەتی ئۆزبەکستان هەڵبژێردراو لە فیورییەی ١٩٩٩ وەك یەکێك لە تاوانبارانی هێرش بۆ سەر گیانی کەریم ئۆف باسی لێدەکەن. لە مانگی مای ١٩٩٩ یۆڵداش مۆڵەتی دامەزراندنی فێرگەی پەروەردەی نیزامی لە باکووری ئەفغانستانی لە تالیبان وەرگرت.

جومعە نەمنەگانی: نەمنەگانی بەشداری لە شەڕی نێوخۆیی تاجیکستاندا کردووە. لە ئاگۆستی ١٩٩٩، ناوبراو گرووپێکی ٨٠٠ کەسی لە میلیشیای لە باشووری قەرقیزستان ڕێبەری کردو لەو ناوچەیە گوندێکی داگیر کردو چەند کەسێکی بە بارمتە گرتو هەڕشەی

(1) Internet: http:/www. rferl. org. RFE/RI-30may2002, Religoscope.

نیزامی لە حکوومەتی ئۆزبەکستان دەکرد. لە ئاگۆستی ساڵی ٢٠٠٠دا چەکدارانی بزووتنەوەی ئیسلامی، بە ڕێبەری تایر یۆڵداش لە باشووری ئۆزبەکستان لە ناوچەی کوێستانی تاشکەند کۆمەڵێك چالاکی نیزامیان کردو لە ناوچە جۆراوجۆرەکانی باشووری قەرقیزستانیش کۆمەڵێك هێرشی قورسیان ئەنجامدا. لە جوولای ٢٠٠١ ڕاپەڕیوەکان هەوڵیاندا کە ئێستگەی تەلەڤیزیۆنی قەرقیزستان کە بۆ قەرقیزستان و ئۆزبەکستان بەرنامەی بڵاو دەکردەوە، داگیری بکەن. نەمنەگانی تاکو ساڵی ٢٠٠١ پێگەی لە باکووری ئەفغانستاندا هەبوو. لە نوامبری ٢٠٠١دا یۆڵداش و نەمنەگانی هەردووکیان بە تاوانی مین چاندن لە فیوریەی ١٩٩٧ لە دادگای تاشکەندی ئۆزبەکستان لە نەبوونی ئەواندا بە مەرگ مەحکووم کران.

بزووتنەوەی ئیسلامی ئۆزبەکستان بوو بە بەشێك لە تۆڕی میلیشیای ئیسلامیو لەلایەن گرووپگەلی هاوتایی لە ئاسیای ناوەندی و باشووری پشتیوانی دەکران. ڕووسیە، چین و ئەمریکا لەو باوەڕەن کە تاڵبان، بە چێکردنی فێرگەی نیزامی و کەمپە نیزامییەکان یارمەتی ئەم گرووپەی داوە. بزووتنەوەی ئیسلامی، ئامانجی هاوبەشی بەربڵاوی لەگەڵ حیزبی ئەلتەحریردا هەیە، هەرچەندە حیزبی ئەلتەحریر لەمەڕ ئەم گرووپانە کەمتر لە مێتۆدگەلی توندوتیژانە کەڵك وەردەگرێ. تەڤگەری ئیسلامی لەلایەن لایەنگرانی بن لادنەوە پشتیوانی ماڵیش دەکران.

شوێنگەی هەڵسووڕانی بزووتنەوەی ئیسلامی لە قەرقیزستان، ئۆزبەکستان و تاجیکستانە. ئەم گرووپە پێشتر لە شێوەی فەرغانە لە سنووری ئۆزبەکستان چالاکیان دەکردو لەلایەن دانیشتووانی خوجێیی پارێزگاری و پشتیوانی دەکران. بزووتنەوەی ئیسلامی، جگە لە باکووری ئەفغانستان و تاجیکستان، پێگەیەکی فەرماندەیی لە بەختانی قەرقیزستاندا هەیە. بۆ وێنە لە دێسامبری ٢٠٠٠، نەمنەگانی ٢٥٠ تا ٣٠٠ چریکی ڕاهێنراوی بۆ کەمپی نوێ لە تاجیکستان گواستبۆوە.

ڕێژەی ئەم گرووپە نادیارە بەڵام چاوگە زانیارییەکان ڕێژەیان بە چەند هەزار کەسێك بەراوەرد کردووە. لەگەڵ هێرشی نیزامی بزووتنەوەی ئیسلامی ئۆزبەکستان، تۆڕەکانی ئەمنی قەرقیزستان لەو بڕوایەن کە ئەم گرووپە دەوریان لە قاچاخی ماددەی بێهۆشکەرەکان لە نێوان ئەفغانستان و ئاسیای ناوەندا هەیە.

بەپێی راپۆرتی تۆڕە ئەمنییەتییەکانی قەرقیزستان، جومعە نەمنەگانی کەسانێکی چەکداری بۆ چاودێری کردن بەسەرکاروانی قاچاخچییە ماددە سڕکەرەکان بەرەو قرقیزستان بەرێ کردووە تاکو لەم ڕێگایەوە سەرچاوەی ماڵی چالاکی نیزامی گرووپەکەیان دابینبکەن. بە سەرنجدان بەم بابەتە کە دوو لە سێی هێرۆئینی جیهان لە ئەفغانستان بەرهەم دەهێنرێ، سەرچاوە زانیارییەکان لەو بڕوایەدان کە چاوگی سەرەکی سەرچاوەی بزووتنەوەی ئیسلامیش، وەك گرووپی تاڵیبان، لە ڕێگای قاچاخی ماددە هۆش بەرەکانەوەیە.

ب: ڕێکخستنی ئایینی

ڕێکخستنی ئایینی لە ئۆزبەکستان بەسەر دوو ڕێکخراویی فەرمیی و نافەرمی دابەش دەکرێ. هەنووکە کاروباری ئایینی ئۆزبەکستان لەلایەن دوو ڕێکخراوی فەرمییەوە بەڕێوە دەچێ، یەکیان "ئیدارەی کاروباری ئایینی موسوڵمانانی ماوەرائەلنەهرە"و ئەوی دیکەیان "ئیدارەی بەها ئایینییەکان"ە.

١ـ ئیدارەی کاروباری ئایینی موسوڵمانانی ماوەرائەلنەهر

ئەم ئیدارەیە لە ٢٠ی ئۆکتۆبری ١٩٤٣ بۆ بەجێگەیاندنی ئەرکە ئایینییەکانی موسوڵمانانی ئاسیای ناوەندیو قەزاقستان دامەزراو لە ساڵی ١٩٩٢ لە پێنجەمین کۆنگرەی موسوڵمانانی ناوچەی ئاسیای ناوەندیو قەزاقستان بۆ ئەم نێوە گۆڕدرا. ئیدارەی کاروباری ئایینی موسوڵمانانی ماوەرائەلنەهر سەرەتا ڕێکخراوێکی کۆمەڵایەتی بوو کە لە لایەن وەزارەتی دادەوە تۆمار کراو لە هەموو پارێزگاکان لقی هەبوو. ئەم ناوەندە ئەرکی دانی فتوا، چاپی بڵاوکراوە ئایینییەکان و دانان و لابردنی وتەبێژانی مزگەوتەکان لە ئۆزبەکستان وەئەستۆیە. دانان و لابردنی موفتییەکان لە ناوچەی ئاسیای ناوەندی تاکو ١٩٩٣ لە ئەستۆی ئەم ئیدارەیە بووە پاش ئەو ڕێکەوتە بە شێوەی سەربەست چالاکییان دەکرد. ئەم ناوەندە تەنیا لە پێوەندی لەگەڵ موسوڵمانان هەڵسووڕانی هەبووە.

٢ـ ئیدارەی بەها ئایینییەکان

ئەم ئیدارە لەسەر بڕیاری سەرۆك کۆمار لە مارسی ١٩٩٢ دامەزرا. لە ڕاستیدا ڕێکخراوێکی حکوومییە کە ئەرکی هاوئاهەنگ کردنی پێوەندییەکانی نێوان کاروباری ئایینی لەگەڵ سازمانە دەوڵەتییەکان و تەنانەت دامەزراوەکانی نێونەتەوەییە. بەم پێیە ئیدارەی بەها ئایینییەکانی ئۆزبەکستان سیاسەتەکانی حکوومەت لە مەڕ کاروباری ئایینی بەڕێوە دەبا. یەکێك لە ئەرکەکانی دژایەتی لەگەڵ بێباوەڕی ڕێکخراوە حکوومییەکانە کە لە ڕاستیدا بەمانای هەڵگرتنی شوێنەواری کۆمۆنیستی لە ئیدارە حکوومییەکانە.

ئەم ئیدارەیە پەیوەندی لەگەڵ گشت ئایینەکانی هەبوو لە ئۆزبەکستان پێوەندی ئەکتیڤی هەیەو نوێنەرانی گشت ئەوانەی لەخۆی گرتووە. لە راستیدا هانەی سەرەکی لە دامەزراندنی ئەم ئیدارە، لاوازکردنی ئیدارەی کاروباری ئایینی موسوڵمانانی ماوەرائەلنەهرە، چونکە لایەنی خەڵکەکەی پترە. لە گرینگترین بیاڤە زانستییەکانی ئەم وڵاتە دەتوانین ئاماژە بە "ئەنیستیتۆی بالآی ئیمام سماییلی بۆخار" لە تاشکەندو "خوێندنگەی میرعەرەب" لە بوخارا بکەین.

شیاوی ئاماژەیە کە لە ماوەی دەیەی رابردوودا دووگۆڕانکاری گەورە لە رێبەری رێکخراوەی بەڕێوەبەری زانایانی فەرمی موسوڵمانانی ئاسیای ناوەندی و قەفقاز رووی داوە. ئەم کارە پیشاندەری گۆڕانکاری سیاسی، ئایینی و کۆمەڵایەتییە لەم ناوچەیەدا بەتایبەتی لە کۆماری ئۆزبەکستان.

یەکەمین ئاڵوگۆڕ، گۆڕان لە رێبەری و دووهەمین ئاڵوگۆڕیش پەیوەستە بەدژایەتی لەگەڵ ناکۆجێیی لە پێکهاتەی ئیداری و ئایینی، ئەم راستیە پێشان دەدا کە سنووردارێژان لەنێوان ئیسلامی "فەرمی"و "نافەمی" واتای یەکەمی لەدەست داوە و بەجێگای ئەوە پرسی سیاسی بوون، یان یەکسانی گرووپە ئایینییەکان، کەوتوونەتە بەرباس.

یەکەمین گۆڕانی بەرچاو لە ساڵی **١٩٨٩** روویدا کە دواتر رێبەری دەستگای ئیداری ئایینی "شەمسەلدین قاری بابا قاربابائۆف" جێگای خۆی بە "**محەممەد** سدیق **محەممەد** یوسف"دا. **محەممەد** سدیق کە خەڵکی ناوچەی نەمنەگان بوو لە تاشکەندو لە بوخاراو لیبی خوێندنی تەواو کردبوو بەدوای ئەمەدا لە فیوریەی **١٩٩٣** لە "کورلەتاری"[1] گشتی ئۆزبەکستان "موختار عەبدوڵلائۆف" لە رێگای هەڵبژاردن وەك رێبەری نوێی دەستگای ئیداری، ئایینی موسوڵمانانی ئۆزبەکستان لە جێی **محەممەد** سدیق دیاریکرا. هەڵبژاردنی موختار عەبدوڵلائۆف لە هێندێك رووەوە ناشیاویی مێتۆدی نەریتی دوو لایەنەی ئیسلامی فەرمی و نافەرمی لە سەردەمی سۆڤیەت وەبیر دەێنێتەوە. هەرچەند عەبدوڵلا ئۆف لە خوێندنگای میرعەرەب لە بوخاراو ئەنیستیتۆی تاشکەند خوێندوویەتی بەلآم ناوبرا ئەندامێکی چالاکی کۆمەڵەی نەقشبەندییە. لە رووی مێژووییەوە کۆمەڵەی نەقشبەندی گرووپێکی ئەکتیڤی سیاسی و کۆمەڵایەتی لە کۆمەڵگای پێش سۆڤییەت و بە تایبەتی لەنێو خوێندەڤانان و بژاردەکانی کۆمەڵدا بوو. بۆیە پاساوەکانی "عەبدولجەبار

(1) kurultai

عەبدولوەحید ئۆف" رێبەری دەزگای ئیداری، زانایانی ئۆزبەکستان بەهۆی عەبدوڵلا ئۆف، هێندێك هەستی بناژۆخوازانەی لەنێو زانایانی ئایینی ئیسلامی فەرمی لاواز کرد.

لە کاتێکدا خۆی وەك ئیسلامییەکی میانەڕو پێشاندەدا بەڵام پشتیوانی لە لاگیری سیاسی هەیئەتی "ئەمناء"یش دەکرد[1].

ج: رێخستنی نافەرمی و بناژۆخوازیی ئیسلامی

لەپاڵ رێخستنە فەرمییە ئایینییەکاندا، بناژۆخوازە ئیسلامییەکانیش لە چوارچێوەی حیزب و رێکخراوەگەلی دیکە لە ئۆزبەکستان چالاکی دەکەن. هەرچەند حکوومەت چالاکی ئەوانی بە نایاسایی راگەیاندووە[2].

هەروەك کۆمارەکانی دیکەی ئاسیای ناڤین زانایانی ئایینی فەرمی پشتیوانیان لە بناژۆخوازی ئیسلامی نەدەکردو تەنانەت کێشەی ئایینی بەربڵاویش لە نێوانیاندا هەیە. لەو حیزبو رێکخراوە بەرچاوە ئیسلامییەکان کە لە راستیدا دژی حکوومەتن بریتین لە:

١ـ حیزبی دێموکراتیکی ئیسلامی.

٢ـ حیزبی ژیانەوەی ئیسلامی.

٣ـ رێکخراوی یەکسانی ئیسلامی.

٤ـ حیزبی ئەلتەحریری ئیسلامی.

٥ـ جووڵانەوەی ئیسلامی ئۆزبەکستان[3].

حیزبی ژیانەوەی ئیسلامی، خوازیاری پێکهاتنی سیستمێکی ئیلاهییە لە ئۆزبەکستاندا. ئەم حیزبە دژی هەر چەشنە بیرۆکەی نەتەوە خوزانەیەو بە توندی دژایەتی لەگەڵ دەکەن. بە جۆرێك کە سکرتێری گشتی حزبی ژیانەوەی ئیسلامی لە لێدوانێکدا دەڵێ: "لە ئیسلامدا نەتەوە جێگایەکی نییە و ئەم ئایینە ئاسمانییە تەنیا لەنێوان موسوڵمان و کافر جیاوازی لە بەرچاو دەگرێ"[4] رێژەوی ئەندامانی ئەم حیزبە لەنێوان ٤٠ هەتا ٥٠ هەزارکەس دایە.

(١) جۆئان گەراس، "پێناسەی کولتووری و ئایینی لە ئاسیای ناوەندی"، وەرگێڕانی مەحموود شووری، وەرزنامەی توێژینەوەی ئاسیای ناوەندی و قەفقاز، ساڵی دووهەم، ژمارەی چوارەم، بەهاری **١٣٧٣**ھ، لاپەڕەکانی **٩-٢١٧**.

(2) the middele East (London), February1993, P36

(3) the Europa World Year Book 2002, (London:Europa Polications Ltd, 2003), p. 4337

(٤) سەید حوسێن سەیفزادە، "قەیرانی شوناسی نەتەوەیی لە وڵاتانی ئاسیای ناوەندی و قەفقاز"، وەرزنامەی توێژینەوەکانی ئاسیای ناوەندی و قەفقاز، ساڵی دووهەم، ژمارەی چوارەم، بەهاری **١٣٧٣**ھ، لاپەڕەی **٧٧**

حیزبی دادپەروەریی ئیسلامیش بە ڕێکخراوێکی خەڵکی بە ئەژمار دێت. بەتایبەتی لەلایەن لاوانەوە پشتگری دەکرێ. بە جۆرێك کە لەنێو ئەندامانی ئەم ڕێکخراوە لاوانێکی زۆر هەن کە خۆیان وەکوو پارێزەرانی ڕەوشتی ئیسلامی دەناسێنن. حکوومەت چالاکی ئەم حیزبە ئیسلامییەی نافەرمی ڕاگەیاندووە و ڕێبەرانیانی قۆڵبەست کردووە. حیزبی ئەڵتەحریری ئیسلامی یەکێك لە حیزبە ئیسلامییەکانە. ئەم حیزبە لە ساڵی ١٩٨٠ چالاکی خۆی دەست پێکردووەو ئارمانجی سەرەکییان پێکهێنانی حکوومەتی ئیسلامی لە ئۆزبەکستان بە شێوەی جێنشینییە. ئەم حیزبە نزیکەی ٨٠ هەزار کەس ئەندامی هەیە. چالاکی حیزبی ئەڵتەحریری ئیسلامیش قەدەغە ڕاگەیەندراوەو دەستگیرکردنی ئەندامانیان درێژەی هەیە[١].

"جووڵانەوەی ئیسلامی ئۆزبەکستان"یش بە ڕێبەری تایر یۆڵداش خوازیاری پێکهێنانی حکوومەتی ئیسلامی لە ئۆزبەکستانە. ڕێبەری ئەم حیزبە لە ساڵی ١٩٩٢وە لە دەرەوەی وڵات ژیان دەکا. ئامانجی "لەنێوبردنی ڕژێمی سیکۆلاری کەریم ئۆف و ئیجرا کردنی شەریعەتی ئیسلامییە لە ئۆزبەکستاندا"[٢]. لە ساڵی ١٩٩٩ جومعە ئەمەنگانی لە فەرماندەیانی پلەی باڵای بزووتنەوەی ئیسلامی، خەباتی سیاسی خۆی لەگەڵ کەریم ئۆف دەستپێکردووە، ناوبراو هەنووکە نیشتەجێی کۆماری تاجیکستانە. حکوومەتی کەریم ئۆف هەر چەشنە دانووساندنێك لەگەڵ ئەم گرووپە ڕەت دەکاتەوەو تەنیا ڕێگای سەرکوتی تەواوی ئەندامانیان ئەم گرووپەی گرتووەتە بەر. لە ئاگۆستی ساڵی ٢٠٠٠ی زایینی نزیکەی سێ هەزار کەس لە خەڵکی تاشکەند بە مەبەستی دژایەتی لەگەڵ بناژۆخوازی ئیسلامی لەو شارە، هەیئەتێکی دژە تیرۆریستان پێکهێنا، بەتایبەتی حیزبی ئەڵتەحریری ئیسلامی لەگەڵ نایاسایی بوونیشی، ئێستاش لە پارێزگای تاشکەند ئەکتیڤ ماوەتەوە.

هەنووکە حیزبی ئەڵتەحریرو بزووتنەوەی ئیسلامی وەك دوو حیزبی توندڕۆ لە کۆماری ئۆزبەکستاندا بە ئەژمار دێن[٣].

زیاتر لەوەی کە، ئەمڕۆکە ناوچەی فەرغانە لە ناوەندە بەهێزەکانی ئیسلامی خوازان لە ئۆزبەکستان بە ئەژمار دێ. ئەم ناوچەیە پاش داڕمانی سۆڤییەت ناوەندی ڕاپەڕینو نائارامییەکانی ناو شارو ئیسلامی خوازەکان بووە کە لە سەردەمە جۆراوجۆرەکاندا

(1) B. B. C. Radio, Central Asian Surrey, 18joly2002
(2) B. B. C Word Service NEWS, 18 August 2000
(3) B. B. C Word Service NEWS, 29 August 2000

کەڵکیان لە تاکتیکی جۆر بە جۆری گرتووە، بە جۆرێك "کان. ئانی. سوبوکا" بە باشی باسی ئەو دەکات، "شیوی فەرغانە لە ڕاستای گەڕاندنەوە بۆ شوناسی نەتەوەیی خۆی دەروانێتە ئیسلام"[١].

٣ـ تورکمەنستان

(١ـ٣) سیاسەت و حکوومەت لە ڕەوتی مێژوودا

پێتەختی ئەم وڵاتە عشق ئاباده و لە شارە بەرچاوەکانی دیکە دەتوانین ئاماژە بە شاری مێژوویی مەرۆ بکەین. لە کۆتایی چاخی نۆزدەیەم رووسەکان سیاسەتی پاوانخوازانەی خۆیان لە وڵاتی هەنووکەی تورکمەنستاندا هێنایە ئاراوە، بەدوای ئەم سیاسەتانە بوو کە لە ساڵی ١٨٨١دا لەنێوان رووسەکان و تورکمەنەکاندا کۆمەڵێك شەڕی خوێناوی ڕوویدا کە بە شەڕی Tepegok ناسراوە. ئەم شەڕانە کوژرانی بیست هەزار کەسی لێ کەوتەوە کە بە سەرکەوتنی سوپای رووسەکان بەسەر ئەم وڵاتە کۆتایی پێ هات کە هەڵبەت ئەم کارە بە ڕەزامەندی بریتانیا جێبەجێ کرا. بەم شێوازە، رووسەکان زۆربەی تورکمەنەکانی خستە ژێر رکێفی خۆیەوەو ئەوانی لە تورکمەنەکانی دیکەی ژێر رکێفی بریتانیان جیاکردەوە. لە ڕەوتی شۆڕشی کۆمۆنیستی ١٩١٧یش، شۆڕشگێڕانی بلشویك زۆر هەوڵیاندا کە لە ناوچەی ئاسیای ناڤیندا لەوانە تورکمەنستان بە دەسەڵات بگەن، بەڵام خەڵکی خۆجێی زۆر کەم پشتیوانیان لێکردن نەك هەر ئەمە بەڵکوو حکوومەتی هەرێمی دژی بلشەویکیشی لەوبەری "کاسپین" پێکهێنا و بە گژ هێزەکانی ئینقلابیدا چوونەوە. بەڵام لەگەڵ ئەوەیشدا، هێزەکانی بلشویك توانیان گشت ناوچەی ئاسیای ناڤین بخەنە ژێر رکێفی خۆیانەوەو لە ٣٠ی ئاوریلی ١٩١٨ کۆمارێکی خودموختاری سۆسیالیستی لە ناوچەکە پێکبێنن کە تورکمەنستانیش لەخۆ دەگرێ. هەر چەند لە مانگی ژووئیەی هەمان ساڵدا، ناسیۆنالیستەکان و دژە شۆڕشەکان بە هاوکاری هێزەکانی بریتانیا حکوومەتی بلشویکیان لە ناوچەکەدا ڕووخاندو حکوومەتێکی سەربەخۆو خۆجێییان لە عشق ئاباد دامەزراند کە لەلایەن پێگەیەکی نیزامی بریتانیاوە دەپارێزرا، بەڵام پاش کشانەوەی بریتانییەکان لە ناوچەکەدا ئەم حکوومەتە هەرێمییە بە

(١) بەرات شەمسا، "گەشەی ئیسلامخوازی لە ئاسیای ناوەندی"، ڕۆژنامەی ئیتلاعات، ١١ی ڕەشەمەی ١٣٧٨، لاپەڕەی ١٢

خێرایی تێکڕووخاو لە ساڵی ١٩٢٠ی زایینی سوپای سوور بە ڕێبەری ژنراڵ فرونز عشق ئابادی خستە ژێر ڕکێفی خۆیەوە.

شایانی باسە لەدوای ماوەیەك سۆڤییەتەكان كۆماری خودموختاری سۆسیالیستی توركستانیان لە ئاسیای نێوەڕاستدا هەڵوەشاندەوە و سنووری نوێیان لە ناوچەكەدا دارشتەوە، لەم ڕووەوە لە ٢٧ی ئۆكتۆبری ١٩٢٤ی زایینی كۆماری سۆسیالیستی توركمەنستان هاتە ئاراوە كە بە بەشێك لە كۆمارەكانی یەكیەتیی سۆسیالیستی سۆڤییەت یەك لەوان كۆماری توركمەنستاندا دەستپێكرد. ئەم كارە بە زۆر نیشتەجێكردنی خەڵكانێك كە هەر بە شێوازی نەریتی خێڵەكی مابوونەوە، جێبەجێ دەكرا. ئەم بە زۆر نیشتەجێ كردنە بە نۆبەی خۆی هەڵچوونی نیزامی دەورووژاند بەجۆرێك تاكو ساڵی ١٩٣٦ كۆمەڵێك شەڕی نافەرمی لە بەرانبەر هێزەكانی سۆڤییەتدا روویان دەدا. هەروەها لە ساڵی ١٩٢٨ی زایینیدا، ڕێبەرانی كۆمۆنیستی سۆڤییەت دژی دەسەڵاتداریی ئایین و دامەزراندنی بیچمە ئایینییەكان خەباتیان لە توركمەنستان دەستپێكرد. لەو ماوەیەدا گشت دامەزراوە ئایین زاكان بریتی بوون لە خوێندنگاكان و دادگاكان، مزگەوتەكان و شوێنە پیرۆزەكانی دیكە... داخران. جگە لەوە لە سەرەتای دەیەی ١٩٣٠دا ڕووناكبیران و زانایانی توركمەنی بۆ بەدەستهێنانی سەربەخۆیی سیاسی چڕتر خەباتیان دەكرد، كە زۆربەیان ئاخێندرانە بەندیخانەكان یان ئێعدام كران. ئەم پاكتاوە نزیك بە دەیەیەكی كێشا، تەنانەت كۆمەڵێك لە كاربەدەستانی حكوومیو بەتایبەتی ڕێبەرانی حیزبی كۆمۆنیستی توركمەنستانیشی گرتەوە، بە جۆرێك كە بەرپرسی هەیئەتی پارلمانی باڵای لە ساڵی ١٩٣٧ لەم پێوەندییەدا بە ئێعدام مەحكووم كرا. لە دەیەی ١٩٣٠ پەرەگرتنی پیشەسازی توركمەنستان لەچاو بەشی وەرزێری لاواز بوو، بە جۆرێك پڕۆژەگەلی سیستمی ئاودێری وەك تۆڕی كاراكیۆم و بەرهەمهێنانی لۆكەی لە كۆماری یەكیەتیی سۆڤییەت بڕەوی پێدرا. هەرچەند پێشهاتە ئیكئۆلۆژییەكانی بەسەر دەریاچەی ئاراڵ تراژدییەكی گەورەی بەجێ هێشت. هەروەها لە دەیەی ١٩٢٠، كۆچی ڕووسەكان بۆ ناوچەگەلی توركمەنەكان پەرەی گرت و ئەوان پۆستە سەرەكییەكانی ئەم كۆمارەیان بە دەستەوە گرت، تا شوێنێك ڕێژەی توركمەنەكان لەمەڕ كۆچبەرانی ڕووسی بۆ بەدەستهێنانی پۆستی حكوومەتی توركمەنستان بە خێرایی دابەزی بوو و ئەم كارە دژكردەوەی ژمارەیەك لە بەرپرسانی هەرێمی لێكەوتەوە، بە جۆرێك لە ساڵی ١٩٥٨دا بابایەف، ڕێبەری حیزبی كۆمۆنیستی توركمەنستان

پێشنیاری كرد، دەبێ توركمەنەكان پۆستی گرینگتر بەدەست بێنن تاكو ئەوان چارەنووسی خۆیان بەدەستەوە بگرن. ئەم پێشنیارەی بابایەف سەركردەكانی حیزبی كۆمۆنیستی سۆڤییەتی تووڕە كرد تا شوێنێك ناوبراو زۆربەی هاوكارانی لە حكوومەت دەركرد[1]. لە كۆتایی دەیەی ١٩٨٥یش بناغەییترین مەسەلەی كۆماری توركمەنستان لە ڕووی ئابووری، ژینگە و كولتوورییەوە شایانی هەڵسەنگاندنە. پێگەی توركمەنستان وەكوو دابینكەری كەرەستەی خاو ـ بەزۆری گازی سرووشتی و لۆكە- بۆ كۆمارە پیشكەوتووترەكانی سۆڤییەت بەتایبەت كۆمارە ئەوروپاییەكان جێگای پێزانین بوو بەڵام خەسارە ژینگەییەكانی هەروەها خەسارەتەكانی گرێدراو بە لەرادەبەدەر كەڵك وەرگرتن لە زەویی جووتیارییەكان بە تایبەتی هەڵگرتنی لە ڕادەبەدەری لۆكە ببوە تراژیدیایەكی خۆجێییو لەلایەن ڕاگەیەنەكانی كۆماری توركمەنستان نارەزایەتی و مشت و مڕی لەسەر كرا. ئەم قەیرانی ژینگەیە لەگەڵ پرسی بەستراو بە زمان و مێژوو و كولتوور ببوە هۆی دڵساردبوونەوە لە یەكگرتنی توركمەنەكان لەگەڵ سۆڤییەت، هەر چەند دووربوونی جوغرافیایی ئەم كۆمارەو پێوەندییە زۆر نزمەكانی لەگەڵ بەشەكانی دیكەی سۆڤییەت پێشی بە هەر چەشنە هەوڵێكی یەكگرتووانە گرت، هەوەها دابەشبوونی بەردەوامی پێكهاتەی خێڵەكی ببوە هۆكاری ئەوە تاكو جووڵانەوەیەكی سەربەخۆ خوازانەی ڕەسەن وەك ئەو جووڵانەوەانەی كە لە شوێنەكانی دیكە هەبوون، لەم كۆمارە سەر هەڵنەدات. سەرنجنەدانی حیزبی كۆمۆنیستی توركمەنستان بە وەها پرسگەلێك، هەروەها گرینگی نەدان بە بەڕێوەبردنی هەڵبژاردنی ئازاد بووە هۆی ئەوە تاكو لە سێپتامبری ١٩٨٩ ڕووناكبیرانی توركمەن كۆبوونەوەیەك پێكبێنن و لەم بوارەدا بیر لە ڕێگا چارەیەك بكەنەوە.

ئەم ڕووناكبیرانە لە ڕاستای وەها ئارمانجێكدا ڕێكخراوێك بەنێوی "ئاقازی بیرلیك"[2] یان دامەزران كە تێدا گرینگییان بە پرسگەلێكی وەك زمانی توركی، هونەرە خۆجییەكان، ئاریشە ئابوورییەكان و ژینگە دەدا. ئەم ڕێكخراوە واتە ئاقازی بیرلیك مانگێك پاش دامەزراندنی بە شێوەی فەرمی تۆمار كرا، هەرچەند لەگەڵ دژایەتی سەركردەكانی حیزبی كۆمۆنیست بەرەوڕوو بوو بەڵام لەبەر ئەوەی كە پشتیوانی لەم جووڵانەوەیە ڕۆژ بە ڕۆژ ڕوو لە زیادبووندا بوو لە ژانۆیەی ١٩٩٥دا پێش بە چالاكییان گیرا.

---

(1) Ibid, P. 425
(2) Agybarilik or Unity Party

لە ساڵی ١٩٨٥ەوە ئەندامانی حیزبی کۆمۆنیست لە پارلمانی باڵای تورکمەنستان زۆرینەی کورسییەکانیان بەدەستهێنا. سەفەر موراد نیازئۆفیش[١] وەکوو سکرتێری گشتیی حیزب بەرزترین پۆستی حکوومەتی تورکمەنستانی وەدەستهێنا. ناوبراو لە ساڵی ١٩٨٩ وەك سەرۆك کۆماری تورکمەنستانی یەکیەتیی سۆڤییەت هەڵبژێردرا. پاش سەربەخۆیی لە ٢١ی ژووئەنی ١٩٩٢ بە ٩٩/٥٪ دەنگەکان خولی سەرۆك کۆماری خۆی تاکو ساڵی ٢٠٠٢ نوێ کردەوە. جووڵانەوەی سەربەخۆیی خوازانە لە کۆماری تورکمەنستان لەچاو کۆمارەکانی دیکەی سۆڤییەت بە هۆکارگەلی جۆراوجۆر پاش کەوت، گرینگترینی ئەم هۆکارانە دەتوانین بەم جۆرە دەست نیشان بکەین: لاوازی جووڵانەوەکان و حیزبە سیاسییەکان، بەردەوامی رەوتی بڕیاردان بە شێوازی کوێخایەتی و خێڵەکی، لاوازی رابردووی مێژووی نەتەوەبوون، پەرەنەگرتوویی ئابووری‌و بەستراوەیی چڕوپڕی کۆماری تورکمەنستان بە حکوومەتی ناوەندی بۆ وەرگرتنی سۆبسید... هتد.

ئەم هۆکارانە لە راستدا بوونەتە هۆی ئەوە کە تەنەنات هێندێك لە رێبەرانی کۆماری تورکمەنستان بۆ مانەوە لە یەکیەتیی سۆڤییەت هەوڵبدەن، چالاکییەکانی نیازئۆف لە ساڵەکانی کۆتایی تەمەنی یەکیەتیی سۆڤییەتدا، بۆ پاراستنی ئەم یەکیەتییە، یان دیاریکردنی قەوارەیەکی دیکە بۆ خۆیان بوو. باشترین بەڵگە بۆ ئەم شتە، لە مارسی ١٩٩١ی زایینیدا، ٩٥/٧٪ دەنگدەرانی تورکمەنستان خوازیاری پاراستنی یەکیەتیی

(١) سەفەر مورادئۆف لە ١٩ی فێورییەی ١٩٤٠ لە بنەماڵەیەکی کرێکار هاتە دونیاوە. ناوبراو لە ١٩٦٦ لە دامەزراوەی پۆل تکنیکی لینینگراد بوو بە ئەندازیارو لە ئیدارەی کارەبای "بزمین شایا" نزیك عشق ئاباد سەرقاڵی کار بوو، لە ساڵی ١٩٦٢ نیازئۆف بوو بە ئەندامی حیزبی کۆمۆنیست. لە ساڵی ١٩٨٥ کرا بە سەرۆکی شوورای وەرزێرانی تورکمەنستان، پاشان بوو بە سکرتێری گشتی حیزبی کۆمۆنیستی تورکمەنستان. پاشان لە ١٣ی ژانویەی ١٩٩٠ بوو بە سەرۆکی ئۆرگانی باڵای یاسادانان. لە ٢٧ی ئۆکتۆبری ١٩٩٠ ناوبراو وەك سەرۆك کۆماری سۆسیالیستی سۆڤییەتی تورکمەنستان دانرا. لەژێر رێبەری نیازئۆف لە ٢٧ی ئۆکتۆبری ١٩٩١ تورکمەنستان سەربەخۆیی بەدەستهێناو لە یەکیەتیی سۆڤییەت جیابۆوە. لە دووهەمین هەڵبژاردنی سەرۆك کۆماری کە لە ٢١ی ژووئەنی ١٩٩١ بەڕێوەچوو، نیازئۆف وەك سەرۆك کۆماری تورکمەنستان دیاریکرا. پاشان لەنێو تورکمەنەکانی جیهان نازناوی "تورکمەن باشی" واتە "رێبەری گشت تورکمەنەکان"ی پێ بەخشرا.

سۆڤییەت بە پێکهاتەیەکی نوێوە و چاوخشاندنەوە بەسەر ئەم پێکهاتەیە بوون. ئەم رێژەیە لەراستیدا بەرزترین رێژەی دەنگدەران لە هەمبەر کۆمارەکانی دیکەی یەکیەتیی سۆڤییەت بۆ پاراستنی ئەم یەکیەییە بوو[١].

(٢ـ٣) گۆڕانکارییە سیاسییەکانی هاوچەرخ

حکوومەتی نیازئۆف لە هیچ کام لە راگەیەنە گشتییەکان نە لە کودەتای ساڵی ١٩٩٠ی رووسیە پشتیوانی کرد نە دژایەتی لەگەڵ کردن بەڵکوو لەم بوارەدا سیاسەتێکی پارێزەرانەیان گرتەبەر. هەڵبەت گرووپە دژبەرەکانی و رێکخراوی ئاقازی بیرلیك بە شێوەی گشتی دژی کودەتا بوون کە بووە هۆی قۆڵبەست بوونی هێندێك لە سەرکردەکانیان. لەگەڵ ئەوەیشدا، پاش شکستی کودەتا دیسان نیازئۆف لە دەسەڵاتدا مایەوەو رایگەیاند کە حیزبی تورکمەنستان بە پێچەوانەی کۆمارەکانی کە تێدا حیزبی کۆمۆنیست هەڵوەشاوە راگەیەندراوە، وەك حیزبی دەسەڵاتدار دەمێنێتەوە. هەر چەند ئەم حیزبە لە مانگی دسامبری هەمان ساڵدا ناوی خۆی بۆ حیزبی دێموکراتیکی نەتەوەیی تورکمەنستان گۆڕی کە سەرۆکی هەیئەتی بەڕێوەبەریەکەی سەرلەنوێ نیازئۆف وەئەستۆی گرت. هەڵبەت لە ساڵەکانی سەرەتای دوای سەربەستی، کۆمەڵێك حیزبی دیکە وەك حیزبی دێموکرات، حیزبی ئاگزی بیرلیك (وەحدەت)و حیزبی دادپەروەری جووتیاران لەم کۆمارەدا پێکهاتن و دەستیان بە چالاکی کرد. بەڵام حکوومەتی نیازئۆف چالاکی ئەوانی یاساغ کردو زۆربەی لایەنگرانی قۆڵبەست یان دوورخرانەوە. نیازئۆف بۆ کۆنترۆڵی نەیارانی خۆی زۆر بە وردی دەجووڵایەوە. گرووپی دژبەری ئەو لەنێو حیزبدا زۆر لاواز بوون و لە بەراوەرد کردن لەگەڵ نیازئۆف تواناییەکی کەمتریان هەبوو. لە ١٨ی ئۆکتۆبری ساڵی ١٩٩١دا تورکمەنستان چووە ناو وڵاتە هاوبەرژەوەندییەکان کە پێکهاتوون لە چەند کۆماری سۆڤییەتی پێشوو، کە لە ٢٦ی ئۆکتۆبری هەمان سال خرایە بەر راپرسی گشتییەوە. بەڵام بەپێی راپۆرتە گشتییەکان، لەم راپرسییە گشتییەدا ٩٤/١٪ دەنگدەران دەنگیان بە سەربەخۆیی ئەم کۆمارەدا کەتێیدا ٢٧ی ئۆکتۆبری وەك رۆژی سەربەخۆیی نەتەوەیی دیاریکرا.

شایانی باسە کە لەنێو کۆمارەکانی ئاسیای ناڤین بەجێگەیاندنی سیاسەتی گلاسنۆست یان کەشی کراوەی سیاسی گۆڕباچۆف کەمتر لە تورکمەنستان بەرچاو کەوتووەو پێکهاتە سیاسی‌و کۆمەڵایەتییەکانی زۆر بە توندی بەرتەسك کراوەتەوە. بە جۆرێك تورکمەنستان یەکێك لە

(1) The Europan World Yaeare Book 2002, pp. 3993-3995

بەرتەسكترین سیستمەكانی چاودێری سیاسی لە ئاسیای ناوەندییە. كاروباری ئەم كۆمارە تاكو سەرەتای ساڵی ١٩٩٢ كە یەكیەتیی سۆڤییەت بە شێوەی فەرمی هەڵوەشێندرایەوە، لە چوارچێوەی "سیستمی سۆڤییەت"دا بەڕێوەدەچوو. واتە هەرچەند توركمەنستان بە رواڵەت دامەزراوەی حكوومیو یاسا دانەری بوو، بەڵام كاروبارەكەی لە راستیدا لەلایەن راسپێراوانی جێی متمانەو هەڵبژێراوی بەرپرسانی ناوەندی مسكۆ لە چوارچێوەی گەڵاڵەیەكی كۆجێییو دەست نیشانكراوی دامەزراوەكانی ناوەندی حیزبی كۆمۆنیستی یەكیەتیی سۆڤییەت بەڕێوە دەچوو[١]. نیازئۆف وەك رێبەرانی دیكەی كۆمارەكانی ئاسیای ناوەندی پاش تێكڕووخانی سۆڤییەت، سەقامگیری سیاسی بەسەر پەرەگرتنی دێموكراسی بە باشتر لە قەڵەم دەداو مەیلی بۆ لایِ گەشەپێدان بە نیزامێكی سیكۆلار نیشاندەدا.

ناوبراو نیزامی سیاسی توركیەی وەك نموونەیەكی لەبارو جێی پەسندی خۆی دەزانی، بەگشتی نیازئۆف رێچكەی نادێموكراتیك و پاوانخوازانەی گرتە بەر. ناوبراو بارودۆخی وڵاتەكەی بۆ هاتنەدی گەشەی سیاسی پێ باش نەبوو بەردەوام بەرژەوەندییە نەتەوەییو پەرەگرتنی ئابووری لە سەرەوەی گەشەی سیاسی لە قەڵەم داوە. بەم شێوازە، نیازئۆف بە پاڵپشتی سەرچاوەی نێوخۆیی، پێشگرتن بە گەشەی سیاسی كردە رێچكەی كاری خۆی، بەو جۆرە هەنووكە دەسەڵات لە توركمەنستاندا لە پاوانی لایەنێكدایەو تەنیا نیاز ئۆف بڕیار دەدا. هۆكارەكەی دەگەڕێتەوە بۆ تایبەتمەندی خێڵەكی توركمەنەكان بەریانی سەرپێچی نەكردن لەسەركردەكانەو بەردەوام خوازیاری دابینبوونی مووچەو ئاسایشی خۆیانن. كۆماری توركمەنستان لەژێر ساباتی بەڕێوەبەری نیازئۆف لە سەردەمی تێپەڕبوونی ئابووری ـ كە شەپۆلی نائارامیو بشێوی زۆربەی وڵاتە سەربەخۆ نوێیەكانی لەخۆ گرتبوو ـ تەناهییەكی رێژەیی جێی سەرنجی بەسەر كۆمەڵگای توركمەنیدا هێنایە ئاراوە. نیازئۆف بە دابەشكردنی پۆستە دەوڵەتییەكان لەنێوان هۆزەكان و هێنانەئارای رەزامەندی رێژەیی لەنێوان لایەنەكانی هێز، پیشانیداوە كە سیاسەتەكانی خۆی لەسەر بناغەی ناسینی كولتووری ناوچەكە جێبەجی دەكا. ناوبراو هاوكات لەگەڵ ئەنجامدانی ئەركەكانی سەرۆك كۆماری و سەرۆك وەزیران، سەرۆكایەتی كۆمیسیۆنی مافی مرۆڤیشی وەئەستۆیە.

---

(١) كۆمەڵە وتاری جوغرافیایی وڵاتانی ئاسیای ناڤین (تاران: ئینتشاراتی سەنتەری جوغرافیای وەزارەتی بەرگری)، لاپەڕەی ١٠١

ناوبراو هەوڵیداوە تاكو روخسارێكی دێموكراتیك و كراوە لەخۆی پیشانبدا. وەها هانەیەك ببوە هۆی ئەوە كە نیازۆف لە ئاوریلی ١٩٩٨ی زایینیدا ژمارەیەك لە زیندانییە سیاسییەكان ئازاد بكاو لە مارسی هەمان ساڵیش نزیكەی ٢٥٠٠٠ زیندانی لە بەندیخانەكان ئازاد كران. سەرۆك كۆماری توركمەنستان بەتوندی لەگەڵ هەر چەشنە جووڵانەوەیەكی سەربەخۆو دژی خۆی بەربەرەكانێ دەكات. هەرچەند پشتگیری گشتی لەو زۆر بەرچاوە بەڵام كۆمەڵێك رەخنەش لە هەمبەر دەسەڵاتخوازی لە سەرە. ناوبراو بۆ خۆدوورخستنەوە لە نارەزایەتی خەڵك وڵاتی وەك سەردەمی كۆمۆنیستی بەڕێوە دەبا، لەم وڵاتە ئاو، كارەباو گاز بە خۆڕاییە[١]. لە مانگی مای ١٩٩٩ی زایینی نیازئۆف بەڵێنیدا كە دەسەڵاتەكانی سەرۆك كۆماری كەم بكاتەوە، چوارچێوەی دەسەڵاتی دەزگاكانی یاسادانەرو دادوەر زیاتربكا. بەڵام ئەم بەڵێنییە تەنیا هەشت مانگ بڕی هەبوو، بە جۆرێك لە ٢٨ی دسامبری ١٩٩٩ لە كۆشكی "رۆحیت"، كوشكی نوێی بینكراو جێی كۆنگرەو كۆبوونەوەكان، سەرۆك كۆماری هەمیشەیی نیازئۆف و بە بەشداری پتر لە سێ هەزار كەس لە ئەندامانی شوورای بەرژەوندی گەلی، بەرپرسانی حكوومی، ریش سپییەكان و زانا ئایینییەكانی توركمەنستان، گەڵاڵەی داڕێژراویان تاوتوێ كردو لە كۆتایی كۆبوونەوە سێ رۆژ دیاریكرا كە بە زیاد كردنی تێبینییەك بەپێی یاسای بنچینەیی، ئەم هەڵبژاردنە بە شێوەی تایبەتی بۆ "توركمەن باشی" رەوایی هەبێ. ئەم رووداوە پاش سەربەخۆیی توركمەنستان لە راستیدا گرینگترین رووداوی ئەم وڵاتە بە ئەژمار دێ[٢].

كارێزما پەروەری نیازئۆف لە توركمەنستان زۆر بەرچاوە، وێنەی ئەو لە هەموو شوێنێك وەبەرچاو دەكەوێ، لە شەقامەكان، گۆڕەپانەكان، فرۆكەخانەكان و بەندەری كرانس دەسك لە قەراخ دەریای خەزەر بۆ نێوی توركمەن باشی گۆڕانی بەسەر داهات كە توركمەن باشی نازناوی سیاسی نایازئۆف بوو.

لە مانگی مای ١٩٩٩ زمانی توركمەنی وەك زمانی فەرمی وڵات راگەیەندرا. لە راستیدا توركمەنستان دوایین كۆماری سۆڤییەت بوو كەوتە ژێر سێبەری وەها یاسایەكەوە. بە جۆرێك لە هەمان ساڵدا بە خەڵكی توركمەنستانیان راگەیاند كەڵك لە زمانی فەرمی وڵات بەجێی زمانی رووسی بگرن[٣].

---

(١) رۆژنامەی ئیتلاعات، ١٣٧٨/١٠/٢٦

(٢) رۆژنامەی ئیتلاعات، ١٣٧٨/١٠/٢٧

(٣) حوسێن كەریمی، توركمەنستان (تاران: دەفتەری توێژینەوەكانی وەزارەتی كاروباری دەرەوە، ١٣٧٥)، لاپەڕەی ٦٤

شایانی باسە کە لە ساڵی ١٩٩٢ ڕێنووسی کۆنی عەرەبی لەگەڵ ڕێنووسی لاتین جێگۆڕکێی پێکرا کە ئەمەش لە ساڵی ١٩٤٠ لەگەڵ ڕێنووسی سریلیك جێگۆڕکێی پێکرا. بەڵام لە ساڵی ١٩٩٣ ڕاگەیەندرا کە ڕێنووسی کۆماری تورکمەنستان بەرەبەرە لەگەڵ ڕێنووسی تورکی لەسەر بنەمای تورکی گۆڕانی بەسەردا دێ کە ئەم ئاڵوگۆڕە بە شێوەی فەرمی لە ژانوییەی ٢٠٠٠ی زایینی کەوتە بواری جێبەجێکردنەوە.

لە ساڵی ١٩٩٨ کۆمەڵگا بەهۆی بەرزبوونەوەی گیرۆدەبوون بە مادده سڕکەرەکان، گەندەڵی کۆمەڵایەتی‌و تاوان لەگەڵ نیگەرانییەکی گشتی بەرەوڕوو بوو. سەرنجی سەرکردەکانی حکوومەتی تورکمەن یەك لەوان نیازئۆف بەدەوری مەعنەوییو گرینگیدان بە پەروەردەی ئایینی لە پێناو چاکسازی لە کۆمەڵگادا بەرز ببوو. بەتایبەتی نیازئۆف لە بەشێك لە کتێبەکەی "ڕۆحنامەی نیازئۆف" پرسەکانی مەعنەویی لەوانە هەڵسوکەوت و نۆرمە کۆمەڵایەتییەکان لەسەر بناغەی کولتوورو داب و نەریتی تورکمەنی تیشکی خستوەتە سەر. پێش ئەمەش واتە لە ساڵی ١٩٩٦ی زایینی نیازئۆف فەرمانی دابوو کە قورئان وەربگێڕدرێتە سەر زمانی تورکمەنی، هەرچەند کە ناوبراو لە مارسی ٢٠٠٠ی زایینی بڕیاری دابوو گشت ئەو چوارهەزار قورئانەی کە لەلایەن حاجی مەلا ئەحمەد وەرگێڕدرابوو ئاگری بدەن، نیازئۆف هۆی ئەم بڕیارەی گەڕاندەوە بۆ بوونی هەڵەی جۆراوجۆر لە وەرگێڕانی حاجی مەلا ئەحمەد[1].

لە کۆماری تورکمەنستاندا هەرچەندە بە هێمنی‌و ئەسپایی بەڵام بە شێوەی بەردەوام مەیل بۆ لای ئایین بەتایبەت لەنێو توێژی لاواندا، ڕوو لە زیادبوونە. بە جۆرێك لەبەرکردنی جلو بەرگی ئیسلامی لەنێو کچانی تورکمەندا ڕۆژ لەگەڵ ڕۆژ لایەنگری پتر دەبێ و بەشداری سەدان کچ بە جلوبەرگی ئیسلامی بۆ بەڕێوەبردنی نوێژی جەژنی ڕەمەزان لە ساڵی ١٩٩٩ لە مزگەوتەکانی عشق ئاباد دەرخەری ئەم ڕاستییەیە. بەڵام نیازئۆف دژایەتی لەگەڵ هەرچەشنە ئیسلامی سیاسی‌و بناژۆخوازی ئایینی دەکرد، بەو جۆرە کە ئەو لە ١٧ی دسامبری ١٩٩٩ی زایینی فەرمانێکی دەرکرد کە بەو پێیە تەواوی چالاکییە ئایینییەکان و ئایینزاکان لەژێر چاودێری ئیدارەی کاروباری ئایینیدا بێ. نیازئۆف لە ٢٨ی دسامبری هەمان ساڵیش کاتێك لەلایەن شوورای بەرژەوەندی گەلی بە سەرۆکایەتی هەمیشەیی دیاریکرا، سووربوو لە سەر ئەوەی کە ئەو بە هیچ شێوەیەك دەرەتان بە پێکهێنانی حیزبگەلی ئایینی نادا[2].

(1) BBC. Radio Central Asian Surrey, 5 July 2000

(٢) ڕۆژنامەی ئیتلاعات، ١٣٧٨/١٠/٢٨، لاپەڕەی ١٢

لە ٢١ی دسامبری ساڵی ١٩٩١ تورکمەنستانیش لەگەڵ ١٠ کۆماری دیکە بەشێك لە واژۆکارانی بەیاننامەی ئاڵمائاتا بوو کە بەهۆی ئەم بەیاننامەیە CIS بە شێوەی فەرمی دامەزرا. ئەم بڕیارە دواتر لەلایەن شوورای باڵای تورکمەنستان دەستکاری کرا. DPTیش بە سەر شوورای وەرزێران و یەکیەتیی باڵای ئەم کۆمارە بە تەواوەتی زاڵبوو. ئەمە لە ڕاستیدا هەمان بارودۆخ بەبیر دێنێتەوە کە حیزبی کۆمۆنیستی سۆڤییەت پێش تێکچوون تووشی ببوو، ئەم بارودۆخە لە ڕاستیدا کۆمەڵێك ڕەخنەی سەرەکی بەدواوە بوو کە لەوانە دەتوانین ئاماژە بە چاودێری کردنی چڕوپڕ بە سەر ڕاگەیاندنەکان، بەرتەسك کردنەوەی چالاکی هەڵسووڕاوانی دژبەرو سەرکوتی حیزبە سیاسییەکان، هەروەها ڕەخنە لەمەڕ بەرزبوونەوەی کاریزما پەروەری نیازئۆف بکەین.

ڕەخنەکان گەیشتە ئاستێك کە بووە هۆی دەست لەکار کێشانەوەی وەزیری کاروباری دەرەوەی تورکمەنستان عەبدی کۆلیف لە مانگی ئووتی ساڵی ١٩٩٢دا. بەڵام بەو حاڵەش، پێکهاتەی کابینەیەك کە لە ١٨ی مای ساڵی ١٩٩٢ پێکهات پێش هەموو شتێك هێزی سەرۆك کۆماری پیشاندەدا، بە جۆرێك لەم کابینەیەدا نیازئۆف هەم ڕۆڵی سەرۆك وەزیرانیشی دەگێڕاو هەم ڕۆڵی فەرماندەی گشتی هێزە چەکدارەکانی دەگێڕا. زێدەباری ئەوە ئاڵ و گۆڕی بنەڕەتی دیکە لەم قەوارەیە هەمان پێکهاتە نوێیی لێکەوتەوە، شوورای باڵای تورکمەنستان دەبێ تێکەڵ بە هەیئەتی یاسادانانی ئەم کۆمارە ببێ، هەرچەند تاکو پێش خولی ٥ ساڵەی شوورای باڵای تورکمەنستان کە لە ساڵی ١٩٩٥ هەڵبژێردرابوو، دەبوایە وەك پارلمانی کۆماری خوازان بمێنێتەوە. ئەمە لە کاتێکدا بوو ئەم شوورایە نێوی گۆڕدرا بە پارلمان. هەروەها شوورایەکی خەڵکی وەك دامەزراوەیەك بۆ بەشداری خەڵك پێکهات، ئەم شوورایە تەنیا دەبێ لە چوارچێوەیەکی چاودێری کاربکاو هیچ کات نابێ لە پانتایی هێزی سەرۆك کۆمار یان پارلمان کەم بکاتەوە. ئەم شوورایە دەبوایە لە ٥٠ نوێنەری پارلمان لەگەڵ ٥٠ نوێنەری هەڵبژێردراوی دیکە لە هەڵبژاردنەکانی بەشە جۆراوجۆرەکانی تورکمەنستانن دیاریبکرێ، ئەندامانی شوورای پێشووی ڕاستەوخۆ لە نوامبری ١٩٩٢ هەڵبژێران. ئەم بڕیارە داگری ئەندامانی بەرچاوی کۆمەڵگای تورکمەنستانە وەك حکوومەتو سەرۆکی هەیئەتی بەڕێوەبەری دیوانی باڵاو کە سەرۆکایەتییەکەی وەئەستۆی سەرۆك کۆمارە. لە یەکەمین کۆبوونەوە کە لە نێوان دیسامبری هەمان ساڵدا، شوورا پلەی نیاز ئۆفی تاکو ژنراڵی بەرز کردەوەو بەردەوام دەسەڵاتی زیاتر دەکرد.

بەدوای وەها گۆڕانکارییەك ئەم ترسە دروستبوو کە مافی کەمینە ئەتنیکییەکانی نێو تورکمەنستان بکەوێتە مەترسییەوە. بە تایبەتی ئەم ترسە لەنێو دوو گرووپی گەورەی ئەتنیکی تورکمەنستان واتە رووسەکان و ئۆزبەکییەکان هەبوو کە بەدوای یەکدا ١٠ لە سەدو ٩ لە سەدی گشت حەشیمەتی ئەم کۆمارەی لە دەیەی ٩٠ پێکیان دەهێنا. چونکە لەو دیکۆمێنتەدا هاتبوو تەنیا تورکمەنەکان دەتوانن لە پۆستی حکوومی دابمەزرێن. نەك هەر ئەوە بەڵکوو زمانی رووسی ئیتر وەك کەرەستەیەکی پێوەندی نێوان قەومەکان کەڵکی لێ وەرنەدەگیراو زمانی تورکمەنی وەك زمانی فەرمی تورکمەنستان دیاریکرا. لەگەڵ ئەوەیشدا، تورکمەنستان ئەزموونی توندوتیژی لەنێو ئەتنیکەکان یان دەستێوەردانی ئایینی هەر وەك کۆمارەکانی دیکەی سۆڤییەت کە روویدابوو، هەبوو. لەگەڵ ئەوەی کە زۆربەی خەڵکی تورکمەنستان موسوڵمانن، بەڵام یاسای سەرەکی سیکۆلاریزمی لەم وڵاتەدا بە فەرمی ناسیوە، مەسەلەیەك کە نیازئۆف بە توندی جەختی لەسەر دەکرد. تورکمەنستان لە کاتی سەربەخۆییەوە بە شێوەی حکوومەتێکی تاکە حیزبییە، بەڵام نیازئۆف لە کۆتایی ساڵی ١٩٩٣ رایگەیاند کە ئیزنی چالاکی بە حیزبێکی دیکە بەنێوی حیزبی دادپەروەری جووتیاران دەدا تا وەك یەکەمین هەنگاو لە راستای پێکهێنانی سیستمێکی فرەحیزبیدا بێ. هەروەها لە دسامبری ١٩٩٤ هەڵبژاردن لە پارلمانی تورکمەنستان بەڕێوەچوو. بەپێی راپۆرتە هاتووەکان لەم هەڵبژاردنەدا ٤٩ نوێنەر لە ٥٠ نوێنەر بەبێ رکەبەر هاتنەوە ناو پارلمانەوە کە زۆربەیان ئەندامانی حیزبی دێموکراتیکی نەتەوەی تورکمەنستان بوون و ئەم حزیبە پەیوەستنە بە نیازئۆفەوە.

لەگەڵ بوونی راپرسی گەلی رواڵەتیو هەڵبژاردنی بێرکەبەر لە تورکمەنستان زۆربەی خەڵکی ئەم وڵاتە لەو بڕوایەدا بوون کە گرووپگەلی بەرهەڵستکارو دژبەرانی نیازئۆف لە تورکمەنستان بوونیان هەیە، بەڵام لە راستیدا وا نەبوو بەڵکوو ئەوان لە کۆمارەکانی دیکەی سۆڤییەتدا یەك لەوان رووسیە دوور خرابوونەوە، بە جۆرێك لە مانگی نوامبری ١٩٩٤ دوو ئەندامی رێبەری دژبەرانی حکوومەتی نیازئۆف کە دوور خرابوونەوە لەلایەن هێزەکانی پاراستنی رووسیەوە لە مسکۆ قۆڵبەست دەکرێن، حکوومەتی تورکمەنستان ئەم دوو کەسەیان بە پلان داڕێژی بۆ کوشتنی نیازئۆف تاوانبار کردو داوای لە سەرکردەکانی رووسیە کرد کە ئەو تاوانبارە رادەستی وڵاتەکەی بکاتەوە. بەڵام گرووپە رووسیەکانی پشتیوانی مافی مرۆڤ بۆ پێشگیری لەم کارە دەستیان دایە رێپێوان و خوازیاری ئازادکردنی تاوانباران بوون و بەم شێوەیە

لە مانگی دسامبری ١٩٩٤ ئەوان ئازاد کران. لەگەڵ ئەوەیشدا، لە ژووئەنی ١٩٩٥ی زایینی دیوانی باڵای تورکمەنستان دوو کەس لە رێبەرانی دژبەر بە ١٢و ١٥ ساڵ زیندانی هاوکاتی کاری زۆرە ملێ لە کەمپەکاندا مەحکووم کرد. ئەوانی بە دەست تێدابوون لە پیلانی کوشتنی نیازئۆف تاوانبار کرد، بەڵام لە مانگی ژووئیەی هەمان ساڵ رێپێوانێکی گەورە لە عشق ئاباد لەلایەن گرووپە بەرهەڵستکارەکانەوە بەڕێوە چوو کە لە راستیدا یەکەمین رێپێوان و ناڕەزایەتی سیاسی لە تورکمەنستان پاش سەربەخۆیی ئەم کۆمارە لە ساڵی ١٩٩١ بووە. لەم رێپێوانە کە نزیکەی هەزار کەس بەشدار بوون، رەخنە لە گەشەنەسەندنی ئابووری وڵات، هەروەها چۆنییەتی رێبەری کردنی نیازئۆف و کارێزما پەروەریی نیازئۆف گیرا.

شایانی گوتنە کە لە مانگی ئووتی هەمان ساڵدا نیازئۆف لە بەرانبەر نائارامییەکانی مانگێك لەمەوپێشی تورکمەنستان ـ رێپێوانی ژووئیەی ١٩٥٥- دژکردەوەی نیشان داو ١٠کەس لە ٥٠ ئەندامی بەڕێوەبەری هەرێمی ئەم وڵاتەی لەسەر کار لابرد. لە مانگی ئۆکتۆبری هەمان ساڵ بە بەشداریکردن لە کۆبوونەوەیەکی شوورای گەلیدا، لابردنی ژمارەیەك لە ئەندامانی پلەبەرزی شوورای وەزیرانی راگەیاند. سەرۆك کۆماری تورکمەنستان لە کۆبوونەوەیەکدا سەرنجی هەموانی بۆ لای کەمکاریو کەم و کورِیەکان لە ئیدارە حکوومییەکان راکێشا. لە هەمان مانگدا شوورای گەلی دووهەمین هێمای "قارەمانی تورکمەنستان" کە بەرزترین هێمای ئەم وڵاتەیە پێشکەش بە نیازئۆفی کرد، تەنانەت لە مانگی ژانوویەی ١٩٩٦دا ٢٧ کەس لە پێوەندی لەگەڵ خۆپیشاندانەکان کە لە مانگی ژووئیەی ١٩٩٥دا، زیندانی کران، هەرچەندە ٢٠ کەس لەوانە بەهۆی لێبوردنێکی گشتی ئازاد کران. هەروەها لە مانگی ژووئەنی ١٩٩٦یشدا نیازئۆف چەندین پۆستی بەرزی لە وەزارەتی بەرگری بە بیانووی گەندەڵی ماڵی و بەرتیل خواردن سەرلەنوێ دامەزراندەوە.

نەك هەر ئەمە بەڵکوو نیازئۆف وەزارەتی نەوت و گازی سەرلەنوێ دامەزراندەوەو ئاڵوگۆڕێکی بەرفرەی لە پرسیونێلیدا پێکهێنا. زیدەباری ئەوەش لە مانگی ژووئیەی هەمان ساڵدا سەرۆك کۆمار درێژەی بە لابردنی سەرکردە فەرمییە حکوومییەکان داو لەم راستایەدا دوو رێبەری بەڕێوەبەری هەرێمی لەسەر کار لابرد. لە مانگی ئووتی هەمان ساڵێشدا نیازئۆف ژمارەیەك لە بەرپرسانی فەرمی ناسراو لە وەزارەتی ناوخۆ بەهۆی درێژە کێشانی بشێوی لە بەندیخانەی مەروی (بەندیخانەی مەروی پێشوو) لە پۆستەکانیانی لابرد. لە ئاوریلی ١٩٩٧یشدا

سەرۆك كۆمار دادوەری گشتی ئەم وڵاتەی لەسەر كار لابردو فەرمانیدا گەڵاڵەیەكی سێ ساڵە بۆ هێنانە خوارەوەی ڕێژەی تاوان دابڕێژن. لە مانگی ژووئەنی هەمان ساڵیشدا كۆمەڵێك لە ئەندامانی پلە بەرزی هێزی بەرگری و دادوەری لابرانو دانران، كە دیارە بەڕێوەچوونی ئەم پاكتاوە لە مانگی ژووئیە گەیشتە ئەوپەڕی خۆی.

لە سێپتامبری ١٩٩٧دا، سەرۆك كۆماری توركمەنستان بۆ چارەسەركردنی نەخۆشی دڵی سەردانی ئاڵمانی كرد. ناوبراو پاش چاكبوونەوە ئاڵوگۆڕێكی لە شوورای وەزیراندا پێكهێنا. لە فێورییەی ١٩٩٨یش نیازئۆف بە دەركردنی فەرمانی لێبووردنی گشتی حەوت هەزار زیندانی دیكەی بە بۆنەی ڕۆژی ئاڵای نەتەوەیی، هەروەها لەدایك بوونی سەرۆك كۆمار لە بەندیخانەكانی ئەم وڵاتە ئازاد كرد. ئەو لە هەمان كاتدا ڕایگەیاند كە بە نیازە پاش هەڵبژاردنی یاسایی دسامبری ١٩٩٩ زنجیرەیەك گۆڕانكاری لە یاسای بنەڕەتیدا پێكبێنێ، بۆ نموونە لە هێزو دەسەڵاتی سەرۆك كۆماری كەم بكاتەوەو بە پێچەوانە دەسەڵاتی پارلمانی ئەم وڵاتە پتر بكا، هەروەها ڕایگەیاند كە ئەو بە نیازە دەست لە پۆستی سەرۆك وەزیران هەڵبگرێو بیسپێرێ بە كەسێكی دیكە، پۆستێك هەرچەند تا ساڵی ٢٠٠٢ هەر لەبەر دەستی خۆیدا بوو.

پاكتاوی یەك لە دوای یەكی بەرپرسانی فەرمی وڵات لەلایەن نیازئۆفەوە تا مانگی مای ١٩٩٨ درێژەی هەبوو. ڕاپەڕینێكی نیزامی گوماناویی و لەپێش دارێژراو لە ڕۆژئاوای توركمەنستان كە لە سێپتامبری هەمان ساڵ ڕوویدا، بووە هۆی لاچوونی وەزیری بەرگری و ڕێخستنی سەلەنوێی ئەم وەزارەتە. بە جۆرێك كە لە هەمان مانگدا بەشێك لە فەرماندە نەتەوەییەكان لە پۆستی خۆیان لابران، هەروەها لە مانگی دسامبری ١٩٩٨دا، بەهۆی تێكچوونی ڕەشی هێمنی لە عشق ئاباد كۆمەڵێك كاربەدەست لەسەر كار لابران. لەوانە لابردنی پرسینۆلی وەزارەتی ئابووری وماڵی تەنانەت لابردنی بەرپرسانی پۆلیسی ناو شارەكانو بەرپرسانی ئەمنی، لەگەڵ ئەوەیشدا كارێزما پەروەری سەرۆك كۆمار لە ساڵی ١٩٩٨ سەرلەنوێ بەرز بووەوە، بە جۆرێك كە لە مانگی ئۆكتۆبری هەمان ساڵ سێهەمین هێمای "قارەمانی توركمەنستان" درایە ناوبراو. هەڵبەت لە مانگی ئاوریلی ١٩٩٨دا نوێنەرێك لە ڕێكخراوی ئاسایش و هاوكاری ئەورووپا داوای لە نیازئۆف كرد كە هەشت هەزار زیندانی سیاسی كە بەشداریان لە ڕێپێوانی ژووئیەی ١٩٩٥ لە عشق ئاباد كردبوو ئازاد بكا،

نیازئۆفیش بۆ ئازادكردنی ئەوانە ڕەزامەندی دەربڕی. باس لەوە كراوە كە لە یەكەمین سەردانی فەرمی نیازئۆف بۆ وڵاتە یەكگرتووەكان، بیل كلینتۆن، سەرۆك كۆماری ئەوكاتی ئەمریكا، لەگەڵ ناوبراو لەپێوەندی لەگەڵ بارودۆخی مافی مرۆڤی توركمەنستان، هەروەها پێویستی بە چاكسازی سیاسیو ئابووری باس و وتووێژیان كردووە. دوای ئەم سەردانە ناسراوترین ڕێبەری دژبەرانی دوورخراوەی توركمەنستان واتە عەبدی كۆلێف بە شێوەیەكی چاوەڕوان نەكراو لە ئاوریلی ١٩٩٨دا گەڕایەوە وڵاتی خۆی. بەڵام هەر لە كاتی هاتنە ناوەوە بەتاوانی گێرەشێوێنی و گەندەڵی ئابووری قۆڵبەست كراو پاشان بەهۆی دەستێوەردانی ڕووسیە ئازاد كرا. دەگوترێ كە عەبدی كۆلێف خوازیارە پێش سەردانی نیازئۆف بۆ ئەمریكا چاوی بە نیازئۆف بكەوێ تاكو بە هەوڵی ئەو نیازئۆف ناچار بە چاكسازی سیاسیو هێنانە ئارای نیزامێكی دێموكراتیك بكا.

شایانی باسە لە گەڵ بوونی چاودێری چڕوپڕی حكوومەتی توركمەنستان بەسەر دژبەرانی سیاسی، لە مانگی ئووتی ١٩٩٦دا پتر لە سەد نوێنەر لە حیزبە نافەرمییەكان بە شێوەی نهێنی لە عشق ئاباددا كۆبوونەوەو لە كۆبوونەوەكەدا، حیزبی دێموكراتیكی كۆمەڵایەتی لە كۆی هێزەكان پێكهات، ئامانج لەم یەكگرتنە حیزبییە، یەك بوونی هێزە پرشو بڵاوەكان لە ڕاستای دژایەتییەكی یەكگرتووانە لەگەڵ حكوومەتی نیازئۆف دا بوو.

لەپێناو كەمكردنی گوشاری ڕێكخراوە نێونەتەوەییەكانی مافی مرۆڤ، سەرۆك كۆماری توركمەنستان لە دسامبری ١٩٩٨ پێداگری لە سەر بەڕێوەچوونی هەڵبژاردنی داهاتووی پارلمانی ئەم وڵاتە لە كۆتایی ساڵی ١٩٩٩ دەكرد، بریاریدا كە دەبێ هەڵبژاردنەكە فرەحیزبی بێت و بەم پێیە چالاكی حیزبە سیاسییە نوێكان لەپێش هەڵبژاردن ئازاد كراو لە سەرەتای ساڵی ١٩٩٩ نیازئۆف لە هەوڵێكی بەربڵاو بۆ سەلماندنی بەڵێنی خۆی لەمەڕ مافی مرۆڤ، دەرفەتێكی یاسایی بۆ سزای مردن دەستنیشان كرد كە ئەم خەڵك هەڵخەڵەتێنانەی لەگەڵ لێبووردنێكی چەند هەزاركەسی بەندكراودا درێژەی هەبوو. لە مانگی دسامبری هەمان ساڵ فەرمانی سزای مردنی ڕاگرت و لە ئاكامدا توركمەنستان یەكەمین كۆماری ئاسیای ناڤین بوو كە سزای مردنی هەڵگرت، لە كۆتاییدا هەڵبژاردنی پارلمانی توركمەنستان لە ١٢ی دسامبری ساڵی ١٩٩٩ بەڕێوەچوو كە بەپێی ڕاپۆرتە فەرمییەكان، نزیكەی ٩٩٪ بیاڤەكانی هەڵبژاردن لەم هەڵبژاردنە بەشدارییان كردبوو بەڵام بە پێچەوانەی لێدوانەكانی نیازئۆف و لەپێوەندی لەگەڵ فرەحیزبی بوونی هەڵبژاردنەكان و دامەزراندنی پۆلۆرالیزمی سیاسی كە پێشتر بەڵێنی دابوو، تەنیا

رێگایان بە حیزبی دێموکراتی تورکمەنستان دا کە لە هەڵبژاردن بەشداری بکاو تەنانەت رێکخراوی تەناهی و هاریکاری ئەوروپای (OSCE) لە چاودێری کردن بەسەر هەڵبژاردنەکاندا خۆی بوارد، بەو هۆیە کە دیکۆمێنتی تەواو بۆ دێموکراتیك بوونی هەڵبژاردنەکان لە ئارادا نییە. لە کۆتایی مانگی دسامبری هەمان ساڵدا پارلمانی هەڵبژێراو ریفۆرمی نوێی یاسای بنەڕەتی پەسند کرد کە بەم چاکسازییە ماوەی سەرۆك کۆماری نیازئۆفی بە شێوەیەکی دیارینەکراو درێژ کردەوە. ئەو بانگەشەکانی خۆی دووپات کردەوە کە بەڕێوەچوونی چاکسازی ئابووری و هینانە دی سیستمێکی دێموکراتیك گرێدراو بە بەردەوامی پلانی درێژخایەنی ١٠ساڵەیە. بەدوای ئەمەدا نیازئۆف لەو بڕوایە بوو کە نابێ چاوەوانی دروستبوونی حیزبە سیاسییە دژبەرەکان تاکو پێش ساڵی ٢٠١٠ بین، چونکە ئەم کردەوەیە کاتێك بە تەواوەتی دێتەدی کە هاوولاتیانی تورکمەنی بگەنە ئاستی خودئاگایی سیاسی.

لەسەرەتای ژانویەی ٢٠٠٠دا تورکمەنستان بە شێوەی فەرمی رێنووسی لاتینی هەڵبژاردو لە هەمان کاتدا هەشت شاری ئەم ولاتە وەك "کۆشکاو کراکی"سەرلەنوێ نێویان لەسەر دانرایەوە. هەروەها نیازئۆف یاسایەکی دانا کە تێیدا یەکەمین قۆناخی ریفۆرم لە پێکهاتەی بەڕێوەبەری تورکمەنستاندا، شیدەکردەوە. لە هەمان کاتدا نیازئۆف ژمارەیەك لە بەرپرسانی ناسراوی حکوومی بە بیانووی کەمکاری و نەبوونی شارەزایی لەسەر کار لابرد، لەوانە نوێنەری سەرۆك وەزیران، وەزیری وزەو پیشەسازی، هەروەها وەزیرانی کشت و کاڵ و کاروباری دەرەوە، پاشان هەموو بەرپرسانی فەرمی بۆ خولێکی تاقیکردنەوەی شەش مانگە هەڵدەبژێردران. نەك هەر ئەمە بەڵکوو لە ژووئەنی ٢٠٠٠ سەرۆك کۆمار دامەزراندنی شوورایەکی هاوبەشی بۆ چاودێری بەسەر خەڵکانی بیانی پەسند کرد، کە تێیدا دەسەڵاتی لێکۆڵینەوەی بە تورە ئەمنییەکانی تورکمەنستاندا کە هاتوچۆی ئەو خەڵکانەی کە سەردانی تورکمەنستان یان مەبەستی مانەوەی کاتییان هەیە، بکەن. جگە لەمەش گشت بەربژێرانی پۆستە گرینگەکان لە تورکمەنستان، دەبێ سێ پشت رەسەنایەتی تورکمەن بوونی خۆیان بسەلمێنن. لە مانگی ئووتی ٢٠٠٠یش دا یاسایەك دانرا کە بەو پێیە پۆلیسی دادوەری گشتی ولات بە بێ مۆڵەتی نووسراوەی سەرۆك کۆمار یان شوورای وەرزیران مافی ئەوەیان نییە بچنە ناو ماڵی هاوولاتیانەوە. لە کۆتایی ئۆکتۆبری هەمان ساڵیش سەرۆك کۆمار فەرمانی لێبووردنی گشتی بۆ ١٠هەزار زیندانی دەرکرد. لە کۆتاییدا لەنێوان فیەورییەی ٢٠٠١ ئیازئۆف رایگەیاند کە بە

نیازە کە لە ساڵی ٢٠١٠دا دەست لە کاروباری حکوومی هەڵبگرێ و خانەنشین بێت، بەلام لە هەمان کاتدا رێوشوێنی چڕوپڕتر بۆ پالێوراوانی داهاتووی سەرۆك کۆماری دیاریبکا.

پرسەکانی جێی سەرنجی رۆژئاواییەکان لە تورکمەنستان جیا لە ئابووری، بۆ لای تەوەرەکانی دێموکراسی، کەشی کراوەی سیاسی، ئایینو مافی مرۆڤ بوو، بە جۆرێك کە لە ٦ی ژانویەی ١٩٩٩دا هەیئەتێك لە رێکخراوی ئاسایش و هاوکاری ئەوروپا چاویان بە نیازئۆف کەوت کە مژاری وتووێژەکانی هەردوولا مافی مرۆڤ، ئازادییە سیاسییەکان، لەبەرچاوگرتن و جێبەجێکردنی یاساو لە کۆتاییدا کردنەوەی فەزای سیاسی بوو. بەدوای ئەم چاوپێکەوتنە، واتە دەرۆژ دواتر بە فەرمانی سەرۆك کۆمار سزای ئیعدام لەم ولاتە هەڵگیرا، هەروەها بە هۆی گوشاری رۆژئاوا زانکۆیەکی مافی مرۆڤ، دێموکراسی لەژێر چاودێری سەرۆك کۆمار پێکهات. لەگەڵ ئەویشدا نیازئۆف تا کۆتایی ساڵی ١٩٩٩ راسپاردەکانی رێکخراوی ئاسایشی و هاوکاری ئەوروپای لە پێوەندی لەگەڵ دێموکراسیو دانی ئازادییە سیاسییەکان پشت گوێ خست.

لە ٢٨ی سێپتامبری ١٩٩٩ جارێکی دیکە هەیئەتێك لە رێکخراوی تەناهی و هاوکاری ئەوروپا بە سەرۆکایەتی "کێنت و ولبك"، وەزیری کاروباری دەرەوەی نورویژ، سەردانی عشق ئابادیان کرد. ئەم وتووێژانەش وەك خولی پێشوو لەسەر تەوەرەکانی مافی مرۆڤ و ئازادییە سیاسییەکان بوو، وباسیان لەسەر چۆنییەتی بەڕێوەچوونی هەڵبژاردنی پارلمانی ١٢ی دسامبری ١٩٩٩و چاودێری ئەم رێکخراوە بەسەر هەڵبژاردنەکاندا دەکرد. نیازئۆف لەم وتووێژانەدا بە راشکاوی تەواوەوە خواستەکانی ئەوروپا لەمەڕ دێموکراسی لە ولاتەکەی دا رەت کردەوە[1]. ناوبراو بە نوێنەرانی ئەوروپای گوت کە ئاریشە هەنووکەییەکان هی سەردەمی کۆمۆنیستەکانە و رۆژئاوا نابێ چاوەڕوانی ئەوەی هەبێ لە ماوەی ١٠ ساڵ دێموکراسی لە ولاتێکی نوێ جێگیر بێت. ئەو پشتیوانی لە سیاسەتی قۆناخ بە قۆناخ بۆ جێگیرکردنی دێموکراسی لەو لاتەکەیدا دەکاو لەو بڕوایەیە کە راسپاردەکانی رۆژئاوا لەم پێوەندییەدا، تورکمەنستان بەرەو زەلکاوێکی خراپ دەبا. لە کۆتاییدا هەڵبژاردنی پارلمانی لە ١٢ی دسامبری ١٩٩٩دا لە کەشو هەوایەکی هێمن بە دوور لە هەر چەشنە کەش و هەوایەکی رکەبەریانە بەڕێوەچوو.

رێکخراوی ئاسایش و هاریکاری ئەوروپا لە بەرانبەردا ناڕەزایەتی لە مەڕ چۆنییەتی بەڕێوەچوونی هەڵبژاردنەکە پێشاندا و لە ناردنی هەیئەتێکی چاودێری، خۆی بوارد

(١) رۆژنامەی ئیتلاعات ١٣٨٧/١٠/٢٩، لاپەڕەی ١٢

هەڵبژاردنەکەی نادێموکراتیك لە قەڵەم دا. نیازئۆفیش لە دژکردەوەدا رەخنەی لەم هەڵویستەی ئەم رێکخراوە گرت، و گوتی ئەو ناخوازێ وڵاتەکەی بە شێوەی رۆژئاواییەکان بەڕێوە ببا. راگەیەنەکان و چاپەمەنی تورکمەنەکان هاودەنگ لەگەڵ سەرۆك کۆمار بەڕێوەچوونی ئەم هەڵبژاردنەیان بە بێ هیچ چەشنە سەرپێچی کردنێك راگەیاندو ئەمەیان وەك سەرکەوتنێکی گەورە بۆ کۆماری تورکمەنستان و رێبەرەکەی لە قەڵەم دەدا[1].

لە هەمبەر ئەو بابەتانەی کە رۆژئاواو تورکمەنستان لە پێوەندی لەگەڵ دێموکراسیو ئایین مشتومڕیان لە سەر دەکرد وەها بەرچاو دەکەوێ کە نیازئۆف لە هەوڵی ئەوەیە کە دێموکراسی لە گەڵ داب و نەریت و کولتوورو ئایینی وڵاتەکەی بگونجێنێ. رۆژئاواییەکان بەتایبەتی ئەمریکا پشتیوانیان لە دەسەڵاتی ئایینی تورکمەنستان دەکرد، بەڵام بە پێچەوانەوە بەردەوام رەخنەیان لە نەریتی بوونی دێموکراسی واتە سیستمێك لەسەر بنەمای داب و نەریتە خێڵەکییەکان دەگرت. نیازئۆف لە ئاوریلی ساڵی ٢٠٠١دا، ئۆپێرو شانۆی باڵەی داخست، چونکە ئەوەی بۆ کولتووری تورکمەن بە نامۆ لە قەڵم دەدا، ناوبراو بە پێچەوانەوە پەرەی بە موسیقای نەتەوەییو شانۆی درامی دا تاکو بەم کارەی هونەری نووسەرانی تورکمەن گەشە پێبدا. لە مانگی ژووئەنی هەمان ساڵیشدا یونیفۆرمێکی نوێ بۆ خوێندکارانی تورکمەنستان دیاریکرا.

لە مانگی ئۆکتۆبریش نیازئۆف چەندین بەرگ لە کتێبی رۆحنامە (Rukhnama)ی بڵاوکردەوە. لە هەمان مانگ شوورای بەرژەوەندی گەل (Khalkmaslakhaty) پێنجەمین هێمای شانازی قارەمانی تورکمەنستانی بە سەرۆك کۆمار بەخشی.

لە جوولای ساڵی ٢٠٠١یشدا باتین بەندیف (Batyn Bandiyer) بەهۆی کەمکاری لە پۆستی وەزارەتی دەرەوە لابراو بەجێی ئەو رەشید مەرپۆف (Rashid Marpov) دیاریکرا. هەروەها لە کۆتایی هەمان ساڵدا وەزیری پێشووی دەرەوە شێخ موراد ئۆف (Shekhmuradov) لە پۆستی خۆی واتە نوێنەرایەتی گەلی چین لابرا، ناوبراو بەهۆی دەرکردنی بەیانێك بە دژی نیازئۆفی، بۆ مسکۆ دوورخرایەوە. هەڵبەت دەبێ بزانین کە شێخ مورادئۆف تەڤگەرێکی دێموکراتیکی بە ئامانجی وەلانانی نیازئۆفی پێکهێنا، لە سەرەتای

---

(١) رۆژنامەی ئیتلاعات ١٣٧٩/١/٣١، لاپەڕەی ١٢

فیەوریەشدا، نوور محەممەد حانازئۆف لە باڵوێزخانەی تورکمەنستان دەستی لەکار کێشاندەوە تاکو پەیوەست بێ بەم جووڵانەوە بەرهەڵستکارە. لەنێوان ئەم مانگەشدا جێگری پێشووی سەرۆك کۆمار، خودای بەردی ئارازۆف (Khuday berdy arazov) کە لە تاراوگە ژیانی بەسەر دەبرد، پشتیوانی خۆی لەم جووڵانەوەیە دەربڕی. لە مانگی مای هەمان ساڵیش ئالکساندەر دۆدۆئۆف (Aleksander dodonev) جێگری پێشووی سەرۆك وەزیران و باڵوێزی تورکمەنستان لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، پشتیوانی لەم جووڵانەوەیەی کرد. لە دژکردەوەدا بەرپرسانی تورکمەنی بڕیاری لابردنی خامانۆف (Khamanov)یان داو ئۆرازۆف Orazovیشیان بە بیانووی گەندەڵی لە سامانی حکوومی تاوانبار کرد. هەروەها دیسان نیازئۆف لە دژکردەوە بەم پشتگیریانە، ژمارەیەك لە بەرپرسانی وەزارەتی بەرگری یەك لەوان وەزیری بەرگری لەسەر کارلابرد، چونکە وەزیری بەرگری بە پلانگێڕی بە دژی نیازئۆف تاوانبار کرابوو، جیا لەوەیش سەرۆك کۆمار تەواو هێڵە سنوورییەکانی وڵاتی راستەوخۆ خستبووە ژێر چاودێری خۆیەوە تا هەر چەشنە پلانگێڕییەکی دژی خۆی سەرکوت بکا.

یەکێك لە بنەماکانی سیاسەتی دەرەوەی تورکمەنستان "بێلایەنی هەمیشەیی"یە. بنەمایەك کە کاربەدەستان زۆر پێی دەروەستن، کۆمەڵەی وڵاتە بێلایەنەکان لە دسامبری ١٩٩٥ لەلایەن سەرۆکی رێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکانەوە درووستبوو. دوو مانگ دواتر تورکمەنستان بوو بە ئەندامی ئەم کۆمەڵەیە هەتا پێوەست بێ بە کۆمەڵەی بێدەروەستەکان. سیاسەتی بێلایەنی تورکمەنستان شێوازەکی دوو لایەنەی لەمەڕ ئەندامیەتی لە CIS هەبوو. سەرۆك کۆمار دژایەتی خۆی لەگەڵ هەموو رێکەوتنەکانی لە پێوەندی دەگەڵ کەوشەنی وڵاتانی هاوقازانج راگەیاند، کە بەوانەیان دەگوت "هەیئەتی راوێژکاری". زێدەباری تورکمەنستان لە واژۆکردنی ژمارەیەك لە رێککەوتننامەکانی CIS کە بۆ هاوبەندی سیاسی، نیزامی، ئابووری بوو، خۆی بوراد. هاوپەیمانی گرینگی تورکمەنستان و شەریکی ئابووری ئەم وڵاتە "رووسیە"یە. کە بە یەکێك لە ئەندامانی CIS بەئەژمار دێ. لە دێسامبری ١٩٩٢دا تورکمەنستان بوو بە ئەندامی کۆمەڵەو کۆمەڵێك گرێبەستی لەسەر بنەمای پەیڕەوی کردنی دوولایەنە لەگەڵ رووسیەدا واژۆ کرد کە ئەم گرێبەستە دەبووە هۆی پتەوبوونی پێوەندییەکانی هەردوو وڵات، هەروەها پێش بە چوونەدەرەوەی رووسیەی لە کۆمەڵەی دەگرت.

هەڵبەت لەنێوان دوو وڵاتی رووسیەو تورکمەنستاندا کۆمەڵێك پێکدادانی بەربڵاو رووی دابوو، یەکێك لە گەورەترین هۆکارەکانی ئەم پێکدادانە دەگەڕێتەوە بۆ هەناردنی گازی سروشتی تورکمەنستان کە بە کەڵکوەرگرتن لە سیستمی بۆریی شوورا کە لەژێر چاودێری رووسیەدا بوو، دەبەسترایەوە.

لە ساڵی ١٩٩٣ دەست پێڕاگەیشتنی تورکمەنستان بۆ بازاڕە ئەوروپاییەکان لە رێگای ئەم سیستمەوە قەدەغە کرا، چونکە رووسیە بڕیاری دابوو گازی سرووشتی تورکمەنستان بە شێوەی راستەوخۆ بەڕێ بکا بۆ کۆمارەکانی قەفقازو یەکیەتیی کۆمارەکانی سۆڤییەتی سۆسیالیستی پێشوو. بەڵام بەهۆی وەدواخستنی تێچوویی گازی هەناردە لەلایەن وڵاتانی وەرگرەوە، تورکمەنستان هەناردنی گازی وەدواخست و ئەم کارە خەسارێکی زۆری لە ئابووری ئەم کۆمارە لە ساڵەکانی ١٩٩٣ ـ١٩٩٥ دا. هەناردنی گاز بۆ ئۆکراین‌و قەفقاز لە ساڵی ١٩٩٦دا سەرلەنوێ دەستی پێکردووە.

لە مارسی ١٩٩٧یشدا سەرۆك کۆمار فەرمانی جیاکردنەوەی کۆمپانیای تورکمەنستانی لە رووسیە دەرکرد، چونکە فرۆشتن و هەناردنی ئەم کۆمپانیایە تایبەتی کراوە. رووسیەش لە دژکردەوە بەم کارە پێشی بە هێنانی گازی تورکمەنستان لە رێگای بۆڕی سەرەکی گرت. تەنانەت لە گەڵ ئەوەیشدا، ئامادەیی ئوکراین بۆ دانی قەرزەکانی بە تورکمەنستان، لەگەڵ کارشکێنییەکانی رووسیە لەم بوارەدا بەرەوڕوو ببو. لە کۆتاییدا لە دێسامبری ١٩٩٨ حکوومەتی تورکمەنستان لەگەڵ رووسیە لەسەر راگواستنی گازی سرووشتی رێککەوتن.

هەروەها لە مانگی فیەوریەی ساڵی ١٩٩٩ لەگەڵ ئۆکراین وەها رێکەوتنێك هاتە ئاراوە، بەڵام دیسان لە مانگی مای هەمان ساڵدا وەدوا خرا کە دواتر بووە هۆی دروستبوونی ئاریشە. بەڵام لە نوامبری ٢٠٠٠دا تورکمەنستان پاش وەرگرتنی پارە لە ئۆکراین، سەرلەنوێ هەناردنی گازی بۆ ئەم وڵاتە دەست پێکردووە. لە مانگی مای ٢٠٠١یشدا تورکمەنستان رەزامەندی خۆی بۆ هەناردەی ٢٥٠ هەزار میتری سێجا گاز بۆ ئۆکراین دەربڕی، کە ئەم پەیماننامەیە تا ساڵی ٢٠٠٦ درێژەی کێشا. بەڵام لە سەرەتای ساڵی ٢٠٠٠١ حکوومەتی تورکمەنستان بە ناردنی گاز بۆ رووسیە دوودڵ بوو. لە ئاکامدا هەردوو وڵات لەسەر پارەکەی تووشی کێشەگەلێك هاتن، بەڵام بەو حاڵەشەوە لە فیەوریەی هەمان ساڵدا لەگەڵ ئیترا (ITRA) بە رێککەوتن گەیشتن. بە جۆرێك لە هەمان کاتدا تورکمەنستان گرێبەستێکی لەگەڵ ئیتراو

کۆمپانیایەکی وەزەی رووسیە زارو بێەژنێف (zarubezhnef) واژۆ کرد. ئەم کۆمارە بە پێچەوانەی وڵاتانی قەزاقستان، قرقیزستان و ئوزبەکستان لە مەڕ شەڕی نێوخۆیی تاجیکستان بێلایەن بوو هەر بۆیە سوپای خۆی تێکەڵ بە هێزەکانی پاراستنی ئاشتی ناوچەی CIS نەکرد. تەنانەت عشق ئاباد بووە شوێنێك بۆ وتوێژی ئاشتی تاجیکستان.

لە سێپتامبری ساڵی ٢٠٠٠دا، دوو وڵاتی تورکمەنستان و ئوزبەکستان گرێبەستێکیان لە راستای دیاریکردنی سنوورەکانی خۆیان کە نزیکەی ١٨٦٧ کیلۆمەتر بوو، واژۆ کرد.

لە ساڵی ٢٠٠١یشدا بە فەرمانی فەرمی سەرۆك کۆمار نزیکەی ١٧٠٠ کیلۆمەتر لە سنوورەکانی تورکمەنستان حەساربەندی کرا. بەم حاڵە چوونەسەرەوەی چاودێری سنووری بووە هۆی سەرهەڵدانێکی کێشەی هەرێمی تاکو ژانویەی ٢٠٠٢ هەردوو وڵاتی تورکمەنستان و ئۆزبەکستان بڕیك پارەیان بۆ ئەو هاووڵاتیانەی کە خوازیاری بەزاندنی سنوور بوون دیار کرد. بەڵام لە سەرەتای ٢٠٠٢ کۆمەڵێك هەواڵ کە باسی لە تەقەکردن لەو کەسانەی بە شێوەی نایاسایی دەیانویست سنوورەکان ببەزێنن، بڵاوبووەوە.

تورکمەنستان لەنێوان ساڵی ١٩٩٥دا، لەگەڵ وڵاتانی دەوروبەری دەریای خەزەر واتە کۆمارەکانی رووسیە، قەزاقستان، ئێران و ئازەربایجان گرێبەستەکان لە پێوەندی لەگەڵ سەرچاوەکانی ئەم دەریایە لەوانە نەوتی خاو و گازی سروشتی واژۆ کرد. هەرچەندە کانزای دەریای خەزەر لەنێوان وڵاتانی بیاقی لە سەردەمی شوورا دابەشکرابوو.، بەڵام لە ساڵی ١٩٩٢ ئەم وڵاتە خوازیاری دیاریکردنی سنوورێکی نوێ بوون. بە جۆرێك لە کۆبوونەوەیەك لەنوامبری ١٩٩٥دا بە بەشداری وەزیرانی دەرەوەی پێنج وڵاتی قەراخ دەریای خەزەرلە عشق ئاباد، پێتەختی تورکمەنستان بەڕێوەچوو، هەموویان لە سەر رێککەوتنێکی نوێ کۆك بوون. لە سەرتای ساڵی ١٩٩٧ دوو کۆماری تورکمەنستان و ئازەربایجان لەمەڕ پرسە نەوتییەکان دەستیان بە وتوویژ کرد کە ئەم جۆرە وتووێژە بەهۆی ئازەربایجان و کۆنسێرسیۆمی چەند کۆمپانیایەکی نێونەتەوەیی بەربڵاوتر بۆوە.

لە جوولای ١٩٩٧یش دا کاتێك ئازەربایجان رایگەیاند کە بەنیازە پێوەندییەکانی خۆی لەگەڵ کونسێرسیۆمی کۆمپانیا رووسییەکان گەشە پێبدا بەڵام رووسیە پاشەکشەی لەم کارەکردو بارودەۆ ئاڵوزخەکە ببوو، بەڵام ئازەربایجان سوور بوو لەسەر پێکهێنانی سێهەمین کۆنسێرسیۆمی نەوتی. لە وڵامدانەوە بەم کارە تورکمەنستان لە مانگی دسامبری هەمان ساڵدا

کەرەستەکانی خۆی بۆ هێنانەدەرێ نەوت و گاز بەرەو دەریای خەزەر بەرێ کردو داوای لە ئازەربایجان کرد بەهۆی گەشەپێدانی پەیماننامەی ئازەری و چیرگ غەرامە بدا، کەڵك وەرگرتنی بازەرگانی لەم پەیماننامەیە، لە کۆتایی مانگی نوامبردا جێبەجێ کرا.

لە ئۆکتۆبری ساڵی ٢٠٠٠دا قەزاقستان گرێبەستێکی لەگەڵ رووسیە لە راستای دەست نیشان کردنی سیستمێکی یاسایی لە دەریای خەزەردا واژۆ کرد. هەڵبەت بڕیار بوو کە ئەوان لەگەڵ وڵاتانی دیکەی کەنار دەریای خەزەر (ئازەربایجان، ئێران، تورکمەنستان) لەمەڕ نێوەڕۆکی ئەم گرێبەستە کۆبوونەوەیەك بەڕێوە ببەن. ئەم کۆبوونەوەیە سەرلەنوێ لە ساڵی ٢٠٠١ەوە دواخرا. هەرچەند ئەم کۆبوونەوەیە لە ئاوریلی ٢٠٠٢ لە عشق ئاباد بەسترا، بەڵام ئاکامێکی لێنەکەوتۆتەوە. هەروەها لە جوولای ٢٠٠١ تورکمەنستان و قەزاقستان پەیماننامەیەکیان لەسەر دیاریکردنی سنوورەکانیان واژۆ کرد. ئێران دەورێکی زۆر گرینگی لە دامەزراندنی پێوەندییەکانی دەرەوەی تورکمەنستان لەگەڵ وڵاتانی دەرەوەی cis گێراوە. لە ساڵی ١٩٩٢ کۆمەڵێك گرێبەست لە نێوان ئێرانو تورکمەنستان لە بوارە سیاسی، ئابووریو کولتوورییەکاندا واژۆ کراون، لەوانە دروستکردنی هێڵی ئاسن لەنێوان دوو وڵات لە ساڵی ١٩٩٦دا، هەروەها دروستکردنی هێڵی ئاسنی لەنێوان شاری تەجەن (Tejen)ی تورکمەنستان و مەشهەد لە باکووری رۆژهەڵاتی ئێران دا بووە. بە دامەزراندنی ئەم هێڵانە، هێڵی ئاسنی تورکمەنستان بە دوو ناوچەی خەلیجی فارسو شاری ئیستانبۆل پێوەند دران، هەروەها تورکمەنستان و ئێران گرێبەستێك لە راستای دامەزراندنی هێڵی بۆری گاز یان بە درێژایی ١٤٠ کیلۆمەتر لە نێوان کۆرپج لە باشووری رۆژئاوایی تورکمەنستان و کوردکویی هەڵکەوتوو لە باکووری رۆژهەڵاتی ئێراندا واژۆ کرد.

ئەم هێڵی بۆرییە کە گازی تورکمەنستان لە رەوگەی ئێرانەوە بە تورکیەو دواتر بۆ رۆژئاوای ئەوروپا دەنێرێ لە نێوان ساڵی ١٩٩٧دا تەواو بوو. ئەمە یەکەمین هەناردنی سەربەخۆی تورکمەنستان بوو کە لەو رێگایەوە خۆی لە ئابووری رووسیە جیاکردۆتەوە. جگە لەوەیش لە ئاوریلی ٢٠٠٢ دوو وڵاتی ئێران و تورکمەنستان کۆمەڵێك هاوکارییان لە بوارە زانستیو تکنۆلۆژییەکاندا لەگەڵ یەکتر دەستپێکرد لەوانە کۆمەڵێك توێژینەوەو پلانیان لەسەر یەکانەگیری بازرگانی ئابووری بەڕێوەبرد.

هەروەها لە نوامبری ساڵی ١٩٩٩ی زایینی لە کۆبوونەوەی هەیئەتەکانی OSCE کە لە ئێستانبۆل بەسترا، سەرۆکەکانی کۆماری تورکمەنستان، تورکیە، ئازەربایجان و گورجستان

چاویان بە یەکتری کەوت و توێژینەوەو پلانگەلێکیان لەسەر دامەزراندنی هێڵێکی گاز بۆ تورکیە لە رێگای ئازەربایجان و گورجستانەوە کرد. لە ئۆکتۆبری ٢٠٠١یش ئەمریکا پشتیوانی لێبڕاوانە و هەمەلایەنەی خۆی بۆ ئەم پڕۆژەیە دەربڕی و هۆشداری بە حکوومەتی نیازئۆفدا تاکو توێژینەوە لەسەر پێشنیاری ئازەربایجان لەسەر هەناردنی گاز لە رێگای ئەم پڕۆژەیەوە بکا. شایانی باسە کە لە ساڵی ١٩٩٨دا پلانی تێپەڕاندنی هێڵی بۆری گازی ئەم وڵاتە لە رێگای خاکی ئەفغانستان و پاکستانەوە تاوتوێ کرا کە ئەم پلانە بەهۆی نەبوونی ئاسایش و بەهۆی شەڕی نێوخۆیی ئەفغانستانەوە دواخرا.

تورکمەنستان بۆ بووژاندنەوەی ئەم پڕۆژەیە پاش رووخانی تالێبان هێندێك هەوڵیداو تەنانەت لە کۆتایی ئاوریلی ٢٠٠٢دا نیازئۆف داوای لە کۆمەڵگای نێودەوڵەتی کرد کە بۆ دروست کردنی ئەم هێڵی بۆرییە هەوڵ بدات.

حکوومەتی کاتی ئەفغانستانیش پشتیوانی لەم پلانە کرد تەنانەت لە کۆتایی مانگی مای ٢٠٠٢ رێبەرانی سێ وڵاتی تورکمەنستان، ئەفغانستان و پاکستان رێکەوتنێکی فەرمیان لەسەر تاوتوێ و هەڵسەنگاندنی ئەم پلانەیان واژۆ کرد.

لە کۆتایی ساڵی ١٩٩٠دا سەرۆك کۆماری تورکمەنستان بێلایەنی خۆی لەمەڕ شەڕی نێوخۆیی ئەفغانستان راگەیاند. دیارە تورکمەنستان رۆڵی سەرەکی لە پێوەندی لەگەڵ وتووێژی ئاشتیانە لەنێوان لایەنەکانی بەشەڕهاتووی ئەفغانییەوە گێڕاوە. لە ساڵی ٢٠٠١یش پاش هێرشی تیرۆریستی ١١ی سێپتامبر بۆ سەر ئەمریکا، حکوومەتی تورکمەنستان هەروا بێلایەنی خۆی پاراست و خوازیاری پێکهاتنی هێزێکی فرە رەگەزی بۆ شەڕ بە دژی تیرۆریزم بوو کە رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان رێبەرییەکەی وەئەستۆ بگرێ نەك ئەمریکا. هەروەها حکوومەتی نیازئۆف ئامادەیی خۆی راگەیاند کە تاکو یارمەتی مرۆییانەی خۆی لە رێگای زەوییو ئاسمانەوە پاش هێرشی ئەمریکا بۆ سەر تاڵبان و ئەفغانستان بگەیەنێ. نیازئۆف لەگەڵ دەربڕینی بێلایەنی خۆی بە هاتنی هێزەکانی ئەمریکا بۆ ئەفغانستان رازی نەبوو. بەڵام لە ئاوریلی ٢٠٠٢دا ئەمریکا لەمەڕ رۆڵی یارمەتی گەیاندنی مرۆیی بۆ ئەفغانستان، سپاسی تورکمەنستانی کرد. بەڵام هۆی سەرەکی یارمەتی نیازئۆف بە ئەفغانستان گواستەنەوەی هێڵی بۆری بوو بۆ پاکستان کە لە رێگای ئەفغانستانەوە جێبەجێ دەبوو. هەڵبەت لە جوولای ٢٠٠٠ی زایینی سەرۆك کۆماری چین Jian zemin دوای

چاوپێکەوتنێك لەگەڵ سەرکردەکانی تورکمەنستان لەگەڵ یەکتر لەمەڕ دامەزراندنی هێڵی بۆری لە تورکمەنستانەوە بۆ چین و ژاپۆن، وتوویژیان کرد.

لە مانگی سپتامبری هەمان ساڵدا ڕێبەرانی تورکمەنستان و چین ڕێککەوتنێکیان لەسەر هاوکاری لە بواری وزەو گاز واژۆ کرد. هەروەها لە ئاوریلی ۲۰۰۱ی زایینی ڕێبەرانی وڵاتە تورك زمانەکانی ناوچە وڵاتانی ئازەربایجان و تورکیە لەگەڵ چوار وڵاتی ئاسیای ناڤین بە سەرۆکایەتی ئۆزبەکستان گرێبەستێکیان لەمەڕ هاوکاری لە بواری خەبات دژی تیرۆریزم و قاچاخی ماددە هۆشبەرەکان، هەروەها بووژاندنەوەی بازەرگانی SILK لەنێوان چین و ئەوروپا و پارێزگاری لە ژینگە واژۆ کرد. لەم نێوەدا تورکمەنستان بەهۆی رکەبەرایەتی لەگەڵ ئێران بۆ پتر بە دەستەوە گرتنی دەسەڵاتی سیاسیو ئابووری ناوچەکە، خوازیاری دامەزراندنی پێوەندی لەگەڵ تورکیە بوو کە ئەم پێوەندییە دەبووە هۆی لێك نزیك بوونەوەی رەگەزی و زمانی لە نێوانیاندا. لە نێوان ساڵی ۱۹۹۲ حکوومەتی تورکمەنستان دەستی بە پێکهێنانی هێزی تەناهی نەتەوەیی کرد. کە ئەم هێزانە لەسەر بناغەی شوورای نیزامی پێشووو لە ژێر چاودێری رووسیەدا بوون. لە ئاگوستی ۲۰۰۱ی زایینی ژمارەی سوپای تورکمەنستان گەیشتە نزیکەی ۱۷۵۰۰ کەس، کە لە ناویاندا هێزێکی ئاسمانی بچووکی ۳۰۰۰ کەسی هەبوون، هەڵبەت حکوومەت دەیویست گاردێکی دەریایی بۆ قەراخ دەریایش پێکبهێنێ. لە ساڵی ۱۹۹۳دا تورکمەنستان لەگەڵ رووسیەو بە هاوکاری قەزاقستان هێزێکی ئەمنی لە دەریای خەزەر بە فەرماندەیی رووسیە پێکهێنا. هەروەها تورکمەنستان یەکەمین کۆماری سۆڤییەتە کە بوو بە ئەندامی ناتۆ[1].

(۳ـ۳) یاسای بنەڕەتی

یاسای بنەڕەتی کۆماری تورکمەنستان لە ڕێکەوتی ۱۸ی مای ۱۹۹۲ پەسند کراوە کە سەرجەم لە ۱۸ پاژو ۱۱۶ ماددە پێکدێ[2]. لە پاژی یەکەمی ئەم یاسایەدا، کۆڵەکە سەرەکییەکانی نیزامی سیاسی تورکمەنستان شرۆڤە کراوە و لە ماددەی یەکەمی ئەم کۆمارەدا تورکمەنستان بە وڵاتێك

(1) The Europa World Year Book 2002, PP. 3994-4007

(۲) تورکمەنستان لەنێوان وڵاتانی ئاسیای ناڤین یەکەمین وڵات بوو کە یاسای بنەڕەتی نوێی لەجێی یاسای بنەڕەتی کۆمۆنیزم دانا.

لەسەر بناغەی سیکۆلاریزم و خاوەنی دەسەڵاتداری گەلیو سیستمێکی دێموکراتیك پێناسە کراوە. بە گوێرەی یاسای بنەڕەتی مافی دەسەڵاتداری تەنیا پەیوەستە بە خەڵك و ئەوان مافی خۆیانە بە شێوەی راستەوخۆ یان بەهۆی نوێنەرانەوە ئاڵوێر لە یاسادا بکەن.

هەروەها بەپێی ماددەی پێنجەم، یاسای بنەڕەتی باڵاترین یاسای ئەم وڵاتەیە کە یاساکانی بە شێوەی راستەوخۆ دەخرێتە قۆناخی جێبەجێ کردنەوە. بەم جۆرە یاساو بەڵگە یاساییەکانی دژ بە یاسای بنچینەیی هیچ چەشنە بەهایەکیان نابێ. لە ئاکامدا گشت پێکهاتەکانی کۆمەڵگاو دامەزراوە حکوومییەکان دەبێ پەیڕەویی لە یاسای بنەڕەتی بکەن و بە گوێرەی یاسا دارێژرابێتن.

هەڵبەت کۆماری تورکمەنستان نۆرمەکانی جێگای پەسندی یاسا نێونەتەوەییەکان پەسند کردووە و ئەوانەی هاوتەریب لەگەڵ یاسای بنەڕەتی خۆی دانەوە. بە جۆرێك ئەم وڵاتە لە سیاسەتی دەرەکی خۆیدا ڕێسایەك وەك پێکەوە ژیانی هێمنانە، کەڵك وەرنەگرتن لە هێز، دەستێوەرنەدانی لە کاروباری نێوخۆی وڵاتانی دیکە رەچاوکردنی سیاسەتێکی سەربەخۆ لەمەڕ پێوەندییە نێونەتەوەییەکانی، پەسند کردووە.

لە ماددەی نۆهەمی یاسای بنەڕەتیدا، جەخت لەسەر هەموو جۆرە خاوەندارییەتییەك کراوە، لەوانە خاوەندارییەتی تایبەت بە زەویی و کەرەستەی بەرهەمهێنەکان، بەپێی ئەو ماددە ئاماژە پێکراوە زەوتکردنی سامانی تاك قەدەغەیە، تەنیا سامانێك کە بە شێوەی نایاسایی بەدەست هاتبێ. تەنانەت بە گوێرەی ماددەی سی و پێنج، یەکیەتییەکان و هاووڵاتیان دەتوانن دامەزراوەی تایبەتی راهێنان بەپێی رێوشوێنەکانی دیاری کراو لە یاسادا دابمەزرێنن. لە ماددەی سێزدەهەمیشدا زمانی تورکمەنی وەك زمانی فەرمی وڵات باسیکراوە. بەپێی ماددەی ۲۸ی یاسای بنەڕەتی، هاووڵاتیان مافی پێکهێنانی ڕێکخراوی سیاسی و دامەزراوە گشتییەکانی دیکە لەسەر بنەمای بەریانی قەومی، رەگەزی و لەوانە ئایین و ئایینزاکان یاسایی نییە. هەڵبەت بەپێی ماددەی یانزەهەم، حکوومەت ئازادی و یەکسانی هەموو ئایینەکانی گەرانتی دەکات و هەر کەسێك مافی ئەوەی هەیە دینو ئایینی خۆی سەربەستانە هەڵبژێرێ و لە ڕێکخراو و بۆنەکانی پێوەندیدار هەڵسووڕانی هەبێ. بەڵام بەو حاڵەش ئەم وڵاتە دامەزراوە حکوومییەکان لەوانە نیزامی پەروەردەیی کۆمەڵگایە لە کاروباری ئایینیدا جیا دەکاتەوەو نیوەرۆکی نائایینییان هەیە. بە واتایەکی دیکە سیستمی سیاسی تورکمەنستان لەسەر بنەمای سیکۆلاریزم دارێژراوە.

لە ماددەی چلی یاسای بنەڕەتیشدا، دەزگای دادوەری مافی باری تاك کەسی و کۆمەڵایەتی هاووڵاتیان گەڕانتی دەکات. بە جۆرێك هەموو هاووڵاتیان خاوەنی مافی ژیانن، نابێ تاك لێی بێبەش بکرێ. سزای مەرگ بەپێی بڕیاری دادگا وەك کەرەستەیەکی پێویست بۆ سزادانی کەسانێك کە تووشی تاوانی گەورە هاتوون، جێبەجێ دەکرێ. نابێ کەس ئازاری جەستەیی بدرێ، تەنانەت بە بێ ڕەزامەندیی نەخۆشەکە تاقیکردنەوەی دەرمانی، یان تاقیکردنەوەکانی دیکە لەسەر جەستەی ئەو کەسە نایاساییە. هەروەها قۆڵبەستی هاووڵاتیان تەنیا بەپێی حوکمی دادگا یان بڕیاری دادوەر ئیمکانی هەیە. شوێنی نیشتەجێ بوونی هاووڵاتیان پارێزراوە و بەبێ مۆڵەتی یاسایی کەس ناتوانێ گەڕان و پشکنینی لە شوێنی نیشتەجێ بوونی هاووڵاتیاندا بکا. تەنانەت لە ماددەی ٤٢ی یاسای بنەڕەتیدا ئەعتراف وگرتنی تۆمەتباران لە ڕێگای گوشاری دەروونی یان جەستەییەوە بایەخی یاسایی نییەو بە گوێرەی ماددەی ٤١یش ئەگەر هاووڵاتیان لەلایەن دامەزراوە حکوومییەکان یان تایبەتەکانەوە خەساری مەکییو مێنۆکیان (ماددیو معنوی) لێبکەوێ دەتوانن داوای قەرەبوو کردنەوەی خەسارەتەکەیان لە دادگا بکەن.

بەهەرحاڵ لە یاسای سەرەکی کۆماری تورکمەنستاندا، یەکسانی ماف و ئازادییەکانی هاووڵاتیان بەبێ لەبەرچاو گرتنی ڕەگەز، نەتەوە، دین، ئایینزا، زمان، پێگەی کاری و باوەڕی سیاسی گەرانتی کراوە. بە جۆرێك بەپێی ماددەی حەوتەم، کەس لە مافی هاووڵاتی بوون بێبەش ناکرێ و ئەم مافانە بە گوێرەی یاسا "بەدەست دێ"، "دەپارێزرێ"، یان "هەڵدەوەشێندرێ"تەوە.

مافەکانی تاك و کۆمەڵایەتی هاووڵاتیانی تورکمەنستان بە گوێرەی یاسا داگری کۆمەڵێك خاڵە کە بەرچاوترینیان دەتوانین بەم شێوەیە باسبکەین:

١ـ هاووڵاتیانی ئەم کۆمارە مافی بەدەستهێنانی هاووڵاتی بوون یان گۆڕینیان هەیە.

٢ـ ئازادی چاپەمەنیو پێوەندییە تەلەفۆنییەکان و پێوەندییەکانی دیکەی هاووڵاتیان بەبێ هیچ چەشنە سانسۆڕ یان پشکنینێك گەرانتی کراوە.

٣ـ مافی دەست پێڕاگەیشتنی یەکسانی بە خزمەت گوزاری حکوومی بەپێی لێهاتوویی و فێرکارییە پیشەییەکانی خەڵك.

٤ـ ئازادی هەڵبژاردنی کارو دیاریکردنی شوێنی کارو مافی دابینکردنی ئاسایشی کار

٥ـ ئازادی کۆڕو کۆبوونەوەکان، ڕێپێوان و خۆپیشاندان.

٦ـ مافی کەڵك وەرگرتن لە ساغڵەمی بێ بەرامبەر لە دامەزراوە حکوومییەکان، هەروەها مافی کەڵك وەرگرتن لە خزمەتگوزاری کۆمەڵایەتییەکان لەکاتی پەککەوتوویی و نەخۆشی، نەبوونی کەسو کارو یان کاتی نەبوونی کارو زیان لێکەوتوویيدا.

٧ـ مافی کەڵك وەرگرتن لە پێداگۆژی و فێرکاری بێ بەرانبەر.

شایانی باسە لە ڕووبەڕووی پاژی هەشتەمی یاسای بنەڕەتی تورکمەنستان، ماددەکانی ئەم یاسایە کە قەوارەی نیزامی کۆماری دەستنیشان دەکا، چاوپێخشاندن و ئاڵ و گۆڕی بەسەردا نایە. پەسندکردنی یاسای نوێ پێویستی بە وەرگرتنی دەنگی ٢ لە ٣ی دەنگی نوێنەرانی پارلمان هەیە. لە نێوان یاسای نەگونجاو یاسای بنەڕەتی لە دادگاکان، پشتیوانی لە یاسای بنەڕەتی دەکرێ. لە کۆتاییدا بەپێی ماددەی چوارەمی یاسای بنەڕەتی تورکمەنستان، هێزو دەسەڵاتی یاسا لەم وڵاتە لە نێوان سێ دەسەڵاتی یاسادانەر، بەڕێوەبەریو دادوەریی دابەش کراوە کە پێکهاتەکانی بە شێوەی ڕاستەوخۆ کار دەکەن بەڵام چاودێری بەسەر یەکتردا دەکەن و بە کورتی لێرەدا شرۆڤەیان دەکەین.

ئەلف) دەسەڵاتی یاسادانەر: ئەم ناوەندە خاوەنی قەوارەیەکی دوو پارلمانییە، یەکیان شووڕای بەرژەوەندی گەل و ئەوی دیکەیان پارلمانی نوێنەرانە کە سەرقاڵی یاسادانانە. هەڵبەت پارلمانێکی نافەرمی بەنێوی شووڕای ڕیش سپیەکانیش هەیە کە لە یاسای بنەڕەتیدا باسی لێوە نەکراوە. دامەزرانی لەسەر بناغەی داب و نەریتە کۆنە ئەتنیکەکانی تورکمەنە. ئەم پارلمانە واتە شووڕای ڕیش سپیەکانیش ساڵێ جارێك کۆبوونەوە پێکدێنن و لەمەڕ پرسە گرینگەکانی وڵات ئاڵ و گۆڕی بیروڕا دەکەن. بەپێی ماددەی ٤٥ یاسای بنەڕەتیش شووڕای بەرژەوەندیی گەل لە تورکمەنستان بەرزترین دامەزراوەی نوێنەرایەتییە کە خاوەنی ٦٠ ئەندامەو لە ڕێگای بەڕێوەبردنی هەڵبژاردنی گشتی بۆ ماوەی ٥ ساڵ دەستنیشان دەکرێن. سەرۆکایەتی ئەم شووڕایە لە دەستی سەرۆك کۆماردایە، بەڵام کەسێکی دیکەش دەتوانێ ئەم بەرپرسایەتییە وەئەستۆ بگرێ.

شووڕای بەرژەوەندی گەل لە سەرکردە بەرچاوەکانی وڵات پێکدێن کە بریتییە لە: سەرۆك کۆمار، ئەندامانی پارلمانی نوێنەران، لە هەر بەشێك کەسێکە، سەرۆکی دادگای باڵا، هەروەها سەرۆکی دادگای باڵای ئابووری، دادوەری گشتی وڵات و ئەندامانی ئەنجوومەنی وەزیران،

سەرۆکی ئیداری پارێزگاکان، سەرۆکی شووراى شارەوانییەکان و لە کۆتاییدا بەرپرسانی شارەکان و گوندەکان. نوێنەرانی ئەم پارلمانە مووچە وەرناگرن.

بەپێی ماددەی ٥٠ی یاسای بنچینەیی گرینگترین دەسەڵاتەکانی یاسادانەر، دەتوانین ئاماژە بەو خاڵانەی خوارەوە بکەین:

١ـ بڕیاردان لەمەڕ پێویستی دەستکاری یان گۆڕینی لە یاسای بنەڕەتیدا.

٢ـ بەڕێوبردنی راپرسی گشتی لە دابەشکردنەکانی ئیداری، نیشتمانیدا.

٣ـ گۆڕانکاری لە سنوورەکانی وڵات، هەروەها دیاریکردنی هێڵە گشتییەکانی سیستم لە مەڕ پرسە جۆراوجۆرەکاندا.

٤ـ پەسند یان رەتکردنەوەی پەیماننامە پێوەندیدارەکان بە بەشداری لە یەکیەتییەکانو ئەنجوومەنە نێونەتەوەییەکاندا.

٥ـ راگەیاندنی شەڕو ئاشتیو پرسەکانی دیکە.

٦ـ شوورای بەرژەوەندی گەل لانیکەم ساڵێك جارێ بە بانگهێشتی سەرۆك کۆمار یان پارلمان، یان بە بانگهێشتی ١ لە ٤ی گشت ئەندامانی ئەم شوورایە کۆبوونەوە پێکدێنن.

پارلمانێکی دیکە کە تورکمەنستان مافی دانانی یاسای هەیە، پارلمانی نوێنەرانە. ئەم پارلمانە خاوەنی ٥٠ نوێنەرە کە لە رێگای هەڵبژاردنێکی گشتی بۆ خولێکی پێنج ساڵە هەڵدەبژێردرێن. پارلمانی نوێنەران بە شێوەی راستەوخۆ سەرۆك و جێگرەکان، هەروەها کومیتەو کۆمیسیۆنەکانی خۆی هەڵدەبژێرێ، هەروەها لێهاتووی ئەندامەکانی هەڵدەسەنگینن، جگە لەوەش ئەم پارلمانە بە شێوەی راستەوخۆ لێکۆڵینەوە لەسەر راستیو یاسایی بوونی هەڵبژاردنەکان دەکات. لە بەرانبەر ماددەی ٦٦ی یاسای بنەڕەتیشدا پارلمانی نوێنەران دەتوانێ مافی دیاریکردنی یاسا لە هێندێك بواری دیاریکراو بسپێرێ بە ناوەندی سەرۆك کۆمار، هەڵبەت ئەم جۆرە یاسایانە دواتر دەبێ نوێنەرانی پارلمان پەسند بکات. بەڵام لەگەڵ ئەویشدا لە بوارەکانی هێزی دادوەری، پەسندکرانی دەستکاری لە یاسای بنچینەیی، هەروەها لە بواری یاسای تاوانەکان و ئیداری و... هتد پارلمانی ناتوانێ دەسەڵاتی خۆی بسپێرێ بە دامەزراوەیەکی دیکە. بەپێی ماددەی ٧٢یش سەرۆکی پارلمانی تورکمەنستان بە دەنگدانی شاراوە هەڵدەبژێردرێ، ئەو لە بەرانبەر پارلمان بەرپرسیارەو بە دەنگی لانیکەم ٢ لە ٣ی نوێنەرانی پارلمان لەسەر کار وەلادەنرێ.

شایانی باسە کە لە نەبوون یان لێنەهاتووی سەرۆکی پارلمان بۆ بە ئەنجامدانی ئەرکەکانی، جێگری سەرۆکی پارلمان هێندێك لە دەسەڵاتەکانی جێبەجێ دەکا. جێگری سەرۆك کۆماریش بە دەنگدانی ئاسایی دەستنیشان دەکرێ. پارلمانی تورکمەنستان خاوەنی لێژنەیەکی سەرۆکایەتییە کە لە سەرۆکی پارلمان، جێگری سەرۆك و بەرپرسی کۆمیتەو کۆمیسیۆنەکانی پارلمان پێکدێ. بەپێی ماددەی ٦٩یش نوێنەرانی پارلمان دەتوانن دوای روونکردنەوە لە لێژنەی وەزیران و بەرپرسانی دیکەی حکوومی بکەن و دوای وڵامدانەوە لەمەڕ پرسە جۆراوجۆرەکان بکەن. نوێنەرانی پارلمان خاوەنی پارێزراویی پارلمانین و ئیمکانی دەرکردنی ئەندامێکی پارلمان بە ٢ لە ٣ی دەنگی ئەندامان، جێبەجێ دەکرێ.

بە گوێرەی ماددەی ٦٨ی یاسای بنەڕەتی، مافی دانانی یاسای پارلمان لەلایەن سەرۆك و کابینەی وەزیران دیاریدەکرێ.

بەپێی ماددەی ٧١ی یاسای بنەڕەتی، نوێنەرانی پارلمان مافی ئەندامەتی لە لێژنەی وەزیران یان هەبوونی بەرپرسایەتی لە ئیدارەی پارێزگاکان، شارەکان و قەزاکانیان... دا نییە، یان ناتوانن پۆستگەلی دیکەیان هەبێ. لەماددەی ٦٤یشدا مەرجەکانی پارلمان لە کۆمەڵێك بواری دیاریکراودا پێناسە کراوە. یەکەم هەڵوەشانەوەی لە رێگای بەڕێوەبردنی راپرسیو دووهەم، هەڵوەشاندنەوەی لەلایەن خودی پارلمانەوە کە لەم کاتەدا ٢ لە ٣ی نوێنەران دەبێ پەسندی بکەن. بەمجۆرە هەڵوەشاندنەوەی پارلمان، خۆهەڵوەشانەوەیشی پێدەڵێن. شێوەی سێهەمیش بەم جۆرەیە ئەگەر پارلمان، نەتوانێ دەزگاکانی پێوەندیداری خۆی پێکبێنێ و یان نەتوانێ لە ماوەی ١٨ مانگ دەنگی متمانە بداتە وەزیرانی نوێ دەکرێ لەلایەن، ناوەندی سەرۆك کۆمارییەوە هەڵبوەشێنرێتەوە. لە ماددەی ٦٧ گرینگترین دەسەڵاتەکانی پارلمان بەم جۆرە باسی لێوە کراوە:

١ـ شرۆڤەی یاسای بنەڕەتیو دەستکاری کردنی.

٢ـ راگەیاندنی بەڕێوەبردنی هەڵبژاردنەکانی پارلمانی، سەرۆك کۆماری، هەروەها شوورای بەرژەوەندی گەل.

٣ـ بەڕێوەبردنی راپرسی گشتیو پێکهێنانی کۆمیسیۆنی ناوەندی هەڵبژاردنەکان.

٤ـ پەسندی بوودجەی وڵات و راپۆرتی جێبەجێ کردنی.

٥ـ پەسندی گەڵاڵەکانی حکوومی، یان رەتکردنی بۆ دەستکاری کردن.

٦ـ دانان و لابردنی سەرۆکی دادگای باڵای ئابووری و دادوەری گشتی وڵات.

٧ـ تاوتویێ پەسندکراوەکانی پارلمان و چالاکی ڕێکخراوە حکوومییەکان، کەلەگەڵ یاسای بنەڕەتیدا بگونجیێ.

٨ـ بڕیاردان لەمەڕ توێژینەوە لە پێوەندی لەگەڵ ئەو پرسانەی کە لە یاسای بنەڕەتی یان یاساکانی دیکە پێشکەشی پارلمانی دەکات.

٩ـ دانی خەڵات و هێما شانازییەکانی وڵات.

ب) دەسەڵاتی بەڕێوەبەری: دەسەڵاتی بەڕێوەبەری لە تورکمەنستان لە ناوەندی سەرۆک کۆماری، ئەنجومەنی وەزیران و ڕێکخراوگەلی بەڕێوەبەری وڵات بەتایبەتی دەزگای بەڕێوەبەری هەرێمی پێکدیێ. لەم ناوەندی دەسەڵاتە، سەرۆك کۆمار بەرزترین پلەی فەرمی وڵات و گرنگترین سەرچاوەی بەڕێوەبردنی دەسەڵاتی نەتەوەییە کە بەپێی یاسای بنچینەیی سەرۆك کۆمار، سەرۆکی ئەنجوومەنی وەزیرانیشە.

بەم شێوەیە، ناوەندی سەرۆك کۆماری لە تورکمەنستان ڕۆڵی سەرۆك وەزیرانیش دەگێڕیێ. بە تاوتویێکردنێکی کورت دەتوانین بگەین بەم خاڵە کە سیستمی حکوومەتی لە تورکمەنستان سەرۆکایەتییە، واتە زۆربەی دەسەڵات و ناوەندەکانی هێز لە ناوەندی سەرۆك کۆماریدا کۆ بۆتەوە، هەر چەند لە ماددەی ٤ی یاسای بنەڕەتی ئەم وڵاتەدا جەخت لەسەر جێبەجێکردنی بنەمای جیایی هێز کراوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەیشدا سەرۆك کۆمار هێزو دەسەڵاتێکی بەرفرەیی هەیە، بە جۆرێك کە سەرۆك کۆمار لەلایەك بە لابردن و دانانی بەرپرسانی گرینگی دادگا باڵاکانی وڵات و ئیدارەو چاودێری بەسەر هێزی دادوەریدا دەکا، لەلایەکی دیکە بەسەر کۆڵەکەکانی هێزی یاسادانەر زاڵە، چونکە سەرۆك کۆمار سەرۆکایەتی هەمیشەیی شوورای بەرژەوەندی گەل کە باڵاترین ناوەندیی یاسادانەری وڵاتە، وەئەستۆی گرتووە. نەك هەر ئەمە بەڵکوو بەپێی ماددەی ٦٨یش، مافی یاسادانان لە کۆماری تورکمەنستان جیا لە پارلمان دراوەتە ناوەندی سەرۆك کۆماریش، بە جۆرێك کە سەرۆك کۆمار دەتوانیێ حوکم و بڕیارگەلێك بدا کە دەبیێ بیێ ئەم لاوئەولا بڕیارەکەی جێبەجیێ بکریێ، هەروەها ناوبراو دەسەڵاتی ڕەتکردنەوەی پەسند کراوەکانی پارلمان، یان هێزی گەڕاندنەوی ئەوانەی هەیە یان دەتوانیێ لە کاتی پێویستدا پارلمانی تورکمەنستان هەڵوەشێنێتەوە.

سەرۆك کۆمار بە دەنگی ڕاستەوخۆی خەڵك بۆ ماوەیەکی پێنج ساڵ هەڵدەبژێردریێ، هەڵبەت هیچ کەسێك زیاتر لە دوو جار ناتوانیێ ببیێ بە سەرۆك کۆمار. مەرجەکانی

پاڵێوراوانی سەرۆك کۆماری بریتییە لە کۆمەڵێك خاڵی تایبەت کە گرینگترینیان، تەمەنی لانیکەم چل ساڵ و بە ڕەچەڵەك تورکمەن بێت. هەڵبەت یاسای بنەڕەتی لە هێندێك کاتدا لابردنی سەرۆك کۆماری تا پێش تەواوبوونی خولی سەرۆك کۆماری ڕەچاو کردووە، بە جۆرێك کە لە ماددەی ٦٠ی یاسای بنەڕەتیدا هاتووە کە ئەگەر سەرۆك کۆمار بەهۆی نەخۆشی توانای بەجیێگەیاندنی ئەرکەکانی نەبیێ، شوورای بەرژەوەندی گەل دەتوانیێ بە ڕێگەدان بە کۆمیسیۆنێکی پزیشکی سەربەخۆ و بە بەدەستهێنانی ٢ لە ٣ی دەنگی نوێنەرانی خۆی، سەرۆك کۆمار لەسەر کار لاببەن. هەروەها ئەم شوورایە دەتوانیێ خوازیاری دەرکردنی نەدانی دەنگی متمانە بە سەرۆك کۆمار بیێو لەکاتی پێشێلکردنی یاسای بنەڕەتی، یان یاساکانی دیکەشد شوورای بەژەوەندی گەل دەتوانیێ پرسی وەلانانی ئەو بخاتە ڕاپرسییەوە. پرسی دەنگی متمانە لەلایەن ١ لە ٣ی نوێنەرانی بەرژەوەندی شیاوی تاوتویێ کردنەو هەر چەشنە بڕیارێك لەم بارەیەوە دەبیێ لانیکەم ٢ لە ٣ی نوێنەران پەسندی بکەن.

ئەرکەکانی سەرۆك کۆماری تورکمەنستان بەپێی ماددەی ٥٧ی یاسای بنەڕەتی بریتییە لە کۆمەڵێك خاڵ کە دەتوانین بەم جۆرە ئاماژە بە بەرچاوترینیان بکەین:

١ـ دیاریکردنی بوودجەی ساڵانەی وڵاتو دانەوەی ڕاپۆرت بە پارلمان بۆ پەسند کردنی.

٢ـ جێبەجێکردنی یاسای بنەڕەتی، هەروەها جێبەجێکردنی پەسندکراوەکانی پارلمان و یاسا ئاساییەکانی دیکەی وڵات، لەم بوارەدا. هەر کات سەرۆك کۆمار زانی پەسندکراوەکانی پارلمان بە قازانجی وڵات نییە، بۆ چاوپێخشاندنەوەو دەنگدانی دووبارە دەتوانیێ بۆ پارلمانی بگەڕێنێتەوە.

٣ـ فەرماندەیی گشتی هێزە چەکدارەکان.

٤ـ دانان و لابردنی سەرۆکی دادگا باڵاکانی ئابووری و دادوەری گشتی وڵات بە ڕەزامەندی پێشووی پارلمان.

٥ـ بەڕێوەبردنی ڕێفراندۆم بەپێی حوکمی شوورای بەرژەوەندی گەل، هەروەها دانی خەڵات و هێما نەتەوەییەکانی ئەم وڵاتە.

٦ـ بانگەوازو پێکهێنانی شوورای بەرژەوەندی گەل کە بەپێی یاسا سەرۆکی ئەو بەشەش بە ئەژمار دیێ، ئەم شوورایە بەهێزترین دامەزراوەی دەسەڵاتی یاسادانەرە لە تورکمەنستان کە سیاسەتە گشتییەکانی نیزام دیاری دەکا.

٧ـ دەستنیشان کردنی بەرپرسانی باڵوێزی وڵاتەکەی لە وڵاتەکانی دیکە.

٨ـ لێبوردن یان کەمکردنی سزای تاوانباران. هەڵبەت سەرۆك کۆمار مافی دانی دەسەڵاتی خۆی بە ناوەند یان کەسێکی دیکە نییە تەنیا لە بارودۆخی تایبەتی دەتوانێ هێندێك لە دەسەڵاتەکانی خۆی بدا بە سەرۆکی پارلمان.

لە زنجیرە قۆناخی دەسەڵاتی بەڕێوەبەریدا، دوای ناوەندی سەرۆك کۆماری، هەیئەتی وەزیران لە ریزی پێشەوەدایە، کە دیارە سەرۆکی هەیئەتی وەزیرانیش لەئەستۆی سەرۆك کۆمارە کە بە لانی زۆرەوە مانگێك پاش وەرگرتنی ئەم پۆستە دەبێ کابینە پێکبێنێ. سەرۆك کۆمار بەربژاردەکانی بە پارلمان پێشنیار دەکاو نوێنەران، لێوەشاوەیی کاندیداتۆرەکان تاوتوێ دەکەن و دەنگی متمانەیان پێدەدەن. هەروەها دەبێ بەرنامەی کاری هەیئەتی وەزیران لەلایەن پارلمانەوە پەسند بکرێ یان نوێنەران دەتوانن دەنگی متمانە بە کابینەکەی نەدەن، بەڵام ئەگر لە ماوەی ١٨ مانگدا دەنگی متمانە نەدەن بە کاندیداتۆرە دەست نیشانکراوەکان، سەرۆك کۆمار ئەم مافەی هەیە کە پارلمان هەڵوەشێنێتەوە. شایانی گوتنە کە کابینەی حکوومەت لە وەزیران و جێگرەکانی پێکدێ، کە سەرۆك کۆمار بەرپرسایەتییەکەی وەئەستۆیە. هەڵبەت ئەندامانی کابینەی حکوومەت ناتوانن لە هەمان کاتدا پۆستی دیکەیان هەبێ یان سەرقاڵی چالاکی ئابووری بن. دەزگا بەڕیوەبەریەکانی وڵات بۆ وێنە ناوەندە بەڕێوەبەریەکانی هەرێمیش بریتیە لە دەسەڵاتی بەڕێوەبردن کە هەرکام خاوەنی ماف و ئەرکی تایبەتین. گرینگترین ناوەندی بەڕێوەبردنی وڵات پاش کابینەی حکوومەت بریتییە لە بەرپرسانی پارێزگاکان، شارەوانییەکان و شۆوراگەلییەکان. هەموو بەرپرسانی پارێزگاکان وەك جێگری ئەنجومەنی وەزیران بە ئەژمار دێن. بەم پێیە بەرپرسانی پارێزگاکان بەشێك لە کابینەی حکوومەت بە ئەژمار دێن و لە بەرانبەر پارلماندا بەرپرسیارن. ئەرکەکانی بەرپرسانی پارێزگاکان و شارەوانییەکان بریتییە لە کۆمەڵێك خاڵی زۆر، کە لەوانە رێبەری ئۆرگانە حکوومییەکان لە شوێنی کار، چاودێری بەسەر جێبەجێکردنی نێوەرۆکی یاسای بنەڕەتی پەسند کراوەکانی پارلمان و یاسا دیاریکراوەکان لەلایەن ناوەندی سەرۆك کۆماری لە چوارچێوەی دەسەڵاتی خۆیدا، هەروەها بەرپرسانی پارێزگاکان و شارەوانییەکان لە چوارچێوەی کاری خۆیان دەتوانن بڕیارو جێبەجێکردنی حوکمیش بدەن.

ج) دەسەڵاتی دادوەریی:

لە تورکمەنستان ناوەندێکی سەربەخۆ بەنێو دەسەڵاتی دادوەری بەو جۆرەی کە لە وڵاتانی دیکەدا بوونی هەیە، بەرچاو ناکەوێ. دەسەڵاتی دادوەری لەم وڵاتەدا لەراستیدا کۆیەکە لە

ناوەندە دادپەروەرییە پرش‌و بڵاوەکان کە تێکەڵ بە دەسەڵاتی بەڕێوەبەری بووە. خاڵی هاوبەشی هەموو ئەو دامەزراوانە ئەوەیە کە بە شێوەی راستەوخۆ لەژێر چاودێری سەرۆك کۆمار دان یان ئەوەی کە دەگوترێ دەسەڵاتی دادوەری لەگەڵ دەسەڵاتی بەڕێوەبەریدا تێکەڵ بووە[1]. بە گوێرەی ماددەی سەدی یاسای بنچینەیی، دەسەڵاتی دادوەری تورکمەنستان لەلایەن دادگای باڵا، دادگای باڵای ئابووری، دادگای نیزامی‌و دادگاکانی دیکە کە لەلایەن یاساوە دیاریکراون، بەڕێوە دەبرێ. ئەم دەسەڵاتە بەهۆی لایەنەکانی یاسای مەدەنی، دادوەری و ئیداری و سزا بەڕێوە دەچێ. بەپێی ئەم ماددەیە دامەزراندنی دادگاگەلێکی باڵاتر لە یاسا یان دامەزراوەکانی دیکە بۆ کاری دادوەری، یاساغ کراوە.

یەکێك لە پێکهاتە بەرچاوەکانی دەسەڵاتی دادوەری لە تورکمەنستان، وەزارەتی دادوەرییە. وەزیری دادوەری وەکوو بەرزترین پلەی ئەم وەزارەتخانەیە هەروەکوو وەزیرانی دیکە لەلایەن سەرۆك کۆمارەوە پێشنیار دەکرێ بە پارلمان و دەنگی متمانە وەردەگرێ و ئەرکە لەسەر شانی راپۆرتی گشت گەڵاڵەکانی خۆی بداتەوە بە سەرۆك کۆمار کە گرینگترینیان بەم شێوازەیە:

١ـ بەشداربوون لە ئامادەو دیاریکردنی یاسا بە شێوەی دانی رەشنووس گەلی یاسایی کە سەرەتا ئەم رەشنووسانە لە کابینەو پاشان دەبێ پارلمان تاوتوێ و پەسند بکا.

٢ـ هەڵسەنگاندنی خاڵە بەهێزو لاوازەکانی یاسا، ئاڵو گۆڕکردنیان.

٣ـ دانان و چاکسازی لە رێوشوێنی لێکۆڵەری دادوەر، هەروەها هەڵسەنگاندن و پەسندی لێهاتوویی قازییەکان.

٤- پێڕاگەیشتن بە ناوەندەکانی تۆمارکردنی ناو، هەروەها پێڕاگەیشتن بە ناوەندەکانی ئارشیڤ.

٥ـ دانانی بەشێك لە کادری دادگاکان، هەروەها توێژینەوەو پەسندی پەیڕەوی گشت وەزارەتخانەو کۆمیتە حکوومییەکان.

٦ـ تاوتوێکردنی یاسای دەسەڵاتی دامەزراندنی حیزب و رێکخراوە سیاسییەکانی دیکەی‌و تۆمارکردنیان، لەم بوارەدا دەبێ. بڵێین کە لە تورکمەنستان لە رووی یاساییەوە، هەر حیزبێك

(١) دەسەڵاتی دادوەری تورکمەنستان، وەرزنامەی توێژینەوەی ئاسیای ناوەندی و قەفقاز، ژمارەی ١٠٠، ساڵی ١٣٧٤، لاپەڕەی ١٩٨

خاوەنی هەزار ئەندام بێ و بەرنامەکانی لەگەڵ یاسای بنەڕەتی ناکۆك نەبێ، دەتوانێ مۆڵەتی چالاکی وەربگرێ.

٧ـ تاوتوێی یاسای دەسەڵاتی پێکهێنانی ئەنجوومەنە ئایینییەکان و تۆمار کردنیان، بە سەرنجدان لە خاڵەکانی ئاماژەپێکراو دەتوانین بڵێین وەزارەتی دادوەری پتر ئەرکی بەڕێوەبەری وەئەستۆیە تاکو کاری دادوەری.

لە پاژی حەوتەمی یاسای بنچینەییشدا پرسە پێوەندیدارەکان بە (ئیدارەی دادوەرییەوە) باسکراوە. ئەم ئیدارەیە لەژێر چاودێری دادوەری گشتی وڵاتدایە کە لەلایەن سەرۆك کۆمارەوە بۆ ماوەیەکی پێنج ساڵە دادەنرێ. دادوەری گشتی لە بەرانبەر سەرۆك کۆمار بەرپرسیارەو راپۆرتی چالاکی خۆی پێ دەداتەوە. هەروەها جێگری دادوەری شارەکان و قەزاکان لەلایەن دادوەری گشتییەوە هەڵدەبژێردرێ. گرینگترین ئەرکی ئیداری دادوەری بەپێی ماددەی ١١٥ی یاسای بنچینەیی، چاودێری وردو یەکسان بەسەر جێبەجێکردنی یاسایە لە چالاکییە پیشەییو بازرگانی، رێکخراوە کۆمەڵایەتییەکانو بابەتگەلی دیکە لەم چەشنە. سەرچاوەی یاساییش رەنگە پارلمان، ناوەندی سەرۆکایەتی کۆماری، ئەنجوومەنی وەزیران، دەزگا خوبەڕێوەبەرە هەرێمییەکان و بەرزتر لە هەموویان یاسای بنەڕەتییە. نەك هەر ئەمە بەڵکوو بەپێی ماددەی ١١١ی یاسای بنەڕەتی ئیداری دادوەری یاسای بوونی لێکۆڵینەوە سەرەتاییەکان، تاوانەکانو بەڵگە پێوەندیدارەکان بەوانە تاوتوێ و چاودێری بەسەردا دەکرێ[1]. خاڵی کۆتایی ئەوەیە، لە کۆماری تورکمەنستاندا دەسەڵاتی دادوەری تایبەتی پێوەندیدار بە دادوەرەکان، بە گشتی سێجۆرن کە بریتین لە: دادگا گشتییەکان، دادگا ئابوورییەکان و دواتر دادگای نیزامی. لەم نێوەدا دادگا گشتییەکان لەژێر چاودێری راستەوخۆی دادگای باڵا (دیوانی باڵای وڵات) ئەرکەکانی بەجێ دەگەیەنێ. ئەمانە دابەش دەکرێن بەسەر دادگای پارێزگاکان، شارەکانو قەزاکان. ئەو دۆسییانەی کە لە دادگا گشتییەکان پێی رادەگەن، لەکاتی پێویست بۆ پێداچوونەوە بۆ دادگای باڵا رەوانە دەکرێ. سەرۆکی دادگای باڵا لەلایەن سەرۆك کۆمار دەست نیشان دەکرێ. دادگا ئابوورییەکانیش بەسەر بەشی ماڵیو ئابوورییەکانی نێوان خەڵکانی حەقیقیو حقووقی پێ راگەیشتن دەکا. ئەم دادگایانە لەژێر چاودێری و کۆنترۆڵی دادگای باڵای ئابوورین و ئەم دادگایەیانەش لە کاتی پێویستدا وەك دادگا باڵاکان، سەرلە نوێ دۆسیە

(١) کولایی یاسای سەرەکی فیدراسیۆنی رووسیەو کۆمارەکانی ئاسیای ناوەندی، لاپەڕەکانی ١٢٨ ـ ١٢٥

پێڕاگەیشتووەکان لە دادگا ئابوورییەکاندا تاوتوی دەکاو بڕیاری لە سەر دەدەن. سەرۆکی دادگای باڵای ئابووریيش لەلایەن ناوەندی سەرۆك کۆمارەیەوە دیاری دەکرێ. دادگای نیزامی کۆماری تورکمەنستانیش لەژێر چاودێری دادگای باڵا، یان بە واتایەکی دیکە دیوانی باڵای وڵات چالاکی دەنوێنن‌و بەسەر تاوانە نیزامییەکان رادەگەن.

لە تورکمەنستان دا قازی دادگاکان بۆ ماوەی پێنج ساڵ بۆ کاری دادوەری دیاری دەکرێن کە هەڵبەت خولی چالاکی ئەوانە دووبارە دەکرێتەوە، بەڵام ئەگەر کارەکانیان جێی پەسند نەبێ، بە بڕیاری دادگا پاش تەواوبوونی خولی پێنج ساڵە، یان تەنانەت پێش ئەمەش لادەبرێن.

وەزارەتی داد کەسانی مەرجدار دەناسێنێ و سەرۆك کۆمار بڕیاری دانانیان دەردەکا. قازی دادگاکان جگە لە پیشەی مامۆستایی و توێژینەوە زانستییەکان مافی هیچ پیشەیەکی دیکەی نییە. هەروەها ئەوان لە ماوەی بەجێگەیاندنی ئەرکەکانیاندا ناتوانن لە حیزبە سیاسییەکان یان گرووپەکانی دیکەی لەم بابەتە چالاکییان هەبێ. زێدەباری ئەوە کەسێك دەتوانێ ببێ بە قازی کە لانیکەم ٢٥ ساڵ تەمەن، رادەی خوێندەواری بەرزی یاساییو پێشینەیەکی باشی هەبێ، هەڵبەت لەش ساغی و باری دەروونی، هەروەها زاڵبوون بەسەر زمانی تورکمەنیو... هتد، لە مەرجەکانی دیکەی دادوەر بوونە.

(٤ـ٣) حیزبە سیاسییەکانو رێکخراوە ئایینییەکان

سەرۆك کۆماری تورکمەنستان سەفەر مورادنیازئۆف، لەمەڕ دانان و دامەزراندنی دامەزراوە دێموکراسییەکان بەتایبەت حیزبەکان، روانگەی رەهاو چەوسێنەرانەی خۆی بەسەر وڵاتەکەی خۆی دەسەپاند و جارناجارێکیش بە سەرنجدان بە بارودۆخ و گۆڕانکارییە نێوخۆییو دەرەکییەکان و گوشارە نێونەتەوەییەکان لەمەڕ دامەزراندنی رێکخراوەکان روانگەگەلی جۆراوجۆری دەردەبڕی. بە جۆرێك لە دوایین وتەی ناوبراو لە ١٣٨٠/٥/٢٥، لەمەڕ ئازادی خەڵکی تورکمەنستان بۆ پێکهێنانی حیزب لەسەر بنەمای یاسا بەم جۆرە دوا:

"هاووڵاتیانی تورکمەنستان ئازادن لەم وڵاتەدا حیزب دابمەزرێنن و تەنانەت خەڵکانێك کە لە وڵاتانی دەرەوەن مۆڵەتی دامەزراندنی حیزبیان پێدەدرێ، بەڵام نابێ حیزبەکان بە شێوەی دەستکرد دابمەزرێن، چونکە لەم کاتەدا دەتوانین لە ماوەیەکی کورت دا ١٠ حیزب دروستبکەین لە کاتێکدا هیچ چەشنە بەرژەوەندییەك بە خەڵك ناگەیەنێ. ئێمە لە یاسای تورکمەنستان یاسای حیزبەکانمان هەیە، بەپێی ئەوە حیزبەکان دەتوانن دابمەزرێن بەڵام ئێوە

ناتوانن ئیزن بدەین گرووپێکی دژبەر، حیزب پێکبێنن و خەڵك بە لاڕێدا ببەن. لەگەڵ ئەوەی کە کۆمەڵگای تورکمەن ئامادەیی پێکهێنانی حیزب و گرووپی دژبەریان نییە"[١].

وتەکانی نیازئۆف لە کاتێکدایە بە سەرنجدان بە بارودرخی هەنووکەیی کۆمەڵگای تورکمەنستان، خوازیاران بۆ پێکهێنانی حیزب لە گۆرەپان نین.

ڕێکخراوی ئاسایش و هاوکاری ئەوروپا[٢] (OSCE) پێشتریش چەندین جار تورکمەنستانی بەهۆی نەبوونی کەشی سیاسی کراوە لەم وڵاتەدا، دێموکراسی و مافی مرۆڤ داوەتە بەر رەخنەوە[٣] بەڵام نیازئۆف بە خۆڕاگری لە بەرانبەر ئەم ڕێکخراوە ڕۆژئاواییانەدا گوتوویەتی: "ئەگەر کەسانێك، باس لە دێموکراسی دەکەن نێوەرۆکی دێموکراسییان بۆ دەرکەوتووە دەزانن کە ئێمە باشترین دێموکراسیمان هەیە".

سەرۆك کۆماری هەمیشەیی تورکمەنستان لەو بڕوایە دایە، کۆمەڵگای تورکمەنستان بۆ دامەزراندنی دێموکراسی بە شێوەی ڕۆژئاوایی ئامادەییان نییە. نیازئۆف بە گرنگیدان بەوەیکە هێندێك لە وڵاتانی دەرەکی دێموکراسی بەدوای خۆیاندا رادەکێشن، گوتی: "دێموکراسی ئەوەیە کە ئازادی خەڵكو یەکسانی لە کۆمەڵگا دابین بکا".

نیازئۆف لەو ئاخاوتنەدا بەم شێوە دەڵێ: "ئەوەی کە هەنووکە فەرمانڕوایانی تورکمەنستان بیری لێدەکەنەوە ئەوەیە کە لە کۆمەڵگای تورکمەنستاندا، چاکسازیو جووڵانەوە سیاسییەکان دەبێ بە ئەسپایی و قۆناخی جێبەجێ ببێو حیزبەکان خاوەنی رابردوویەکی پێویست بن، چونکە جگە لەمەش، پێکهێنانی حیزبەکان بەبێ لەبەرچاوگرتنی لێهاتووییان، کەڵکی نابێ".

بە باوەڕی نیازئۆف، حیزبەکان دەبێ جیا لە ئازادی، توانای سیاسییان هەبێ و بتوانن هێز پەروەردە بکەن. سەرۆك کۆماری تورکمەنستان لە هەمان کاتدا ئاریشەکانی هەبوو لە بنیاتنانی دێموکراسی و مافی مرۆڤ و دامەزراندنی ڕێکخراوەکان لە وڵاتەکەیدا بە دەرئەنجامی کارکردی ڕێبەرانی سۆڤییەتی پێشوو لە ماوەی ٧٠ ساڵی رابردوو لە قەڵەم دەداو دەڵێ: "هیچ وڵاتێك ناتوانێ لە ماوەی ١٠ ساڵ گۆڕانی بەسەردا بێ ئەمە هەتا ساڵی ٢٠٠٨و ٢٠٠٩ درێژە دەکێشێ"[٤].

---

(١) هەواڵنێری کۆماری ئیسلامی لە عشق ئاباد ١٣٨٠/٥/٢٥

(2) Organization For Secrity and Copoerationin Europe

(3) htpp://www. hrw. org/Europe/Turkmenistan. php

(4) http://www. web. ommensty. org/web/ar2000web. nsf/countries/1cd

لە ماوەی ساڵانی رابردوودا نیازئۆف لە هەمبەر گوشارە بەربڵاوەکانی ڕۆژئاواداو ڕێکخراوەکانی مافی مرۆڤ لەمەڕ کردنەوەی کەشی کراوەی سیاسی وڵات بەرەنگاری کردووە، هەروەها پێداگری لەسەر تیۆری خۆی لە راستای هەنگاو بە هەنگاو بۆ پیادە کردنی دێموکراسی دەکا.

هەروەها نیازئۆف لە هەمبەر چاکسازی لە تورکمەنستاندا بەمجۆرە دەڵێ: "چاکسازی لە تورکمەنستان قۆناخی گواستنەوەی کۆمەڵگا بۆ کۆمەڵگایەکی دیکە ٢٠ ساڵ کاتی دەوێت و ئێمە بۆ هەموو کاروبارە حکوومییەکان لە ئەزموونی باوباپیرانی خۆمان کەڵك وەردەگرین".

نیازئۆف جەختی کردەوە کە ڕێکار بۆ پێکهێنانی حیزبەکان لە تورکمەنستان ئاوەڵایەو تەنانەت خەڵکانی نارازیش دەتوانن بەپێی یاسا حیزب پێکبێنن و نابێ بەدوای تێکدانی ئاسایشی خەڵك بن. نیازئۆف لەو بڕوایەدایە کە وڵاتەکەی هەروا لەگەڵ کۆمەڵێك پێشنیار بەرەوڕوویە کە خاوەنی ئەم پێشنیارانەیەو ماوەی گواستنەوەیان ئەزموون نەکردووە، لەگەڵ ئەوەی کە ئامادەی هاریکاری کردن لەو بوارەدا نین. ئەو لە پێوەندی لەگەڵ پرۆپاگەندە بە دژی وڵاتەکەی بەم شێوەیە رای دەبڕی: "بە پێچەوانەی پرۆپاگەندە بڵاوکراوە ڕۆژئاواییەکان و رووسیە، من هیچ بڕیارێکم بۆ زیندانی کردنی خەڵکانی سیاسی نەداوە و هیچ کەسێك بە تاوانی سیاسی لە گرتووخانەکانی تورکمەنستان بوونیان نییە.

نیازئۆف لە ساڵی ١٩٩١ لەمەڕ چاکسازی و تاودان بە دێموکراسی لە وڵاتەکەی گوتی: "ئەم گوشارانە لە کاتێکدا بۆ چاکسازی لەم وڵاتە دێتە ئاراوە کە هزری خەڵکی تورکمەن بۆ ئەم چاکسازییە ئامادە نییە".

نیازئۆف لە کۆڕی بەرپرسانی ڕێکخراوەکانی ئەندامی بزووتنەوەی نەتەوەیی رەستاخیزو حیزبی دێموکراتیکی تورکمەنستان و بەرپرسانی پارێزگاکانی وڵات لە بەرواری ١٣٨٠/١٠/٤ بەمجۆرە دوا: "ڕێژەی حیزبەکان ڕێگاچارەی سەرەکی یارمەتی بە خەڵك نییە". "حیزب دەبێ چاوگی خزمەت بە وڵاتەکەی بێ"و لە درێژەی ئاخاوتنەکەیدا بەم شێوە دوا: "لە زۆربەی وڵاتەکان دا کە حیزبەکان چالاکی دەکەن خەڵك برسی بوون، ژیانیان پڕ لە چەرمەسەری بەسەر دەبەن و هێندێك لە بەرپرسانی وڵاتەکان پۆز بە ڕێژەی حیزبەکانەوە دەدەن لەکاتێکدا لەگەڵ پرسی جۆراوجۆری گشتی بەرەوڕوون و نوێنەرانی حیزبەکان تەنیا قسە دەکەن".

به باوەڕی نیازئۆف وڵاتەکەی پێکهاتەی کۆمەڵگای وڵاتەکەی نەریتییە و دەبێ بەرەبەرە بەرەو دێموکراسی هەنگاو هەڵبێنێ[1].

ئەلف: حیزبە سیاسییەکان

هەرچەند لە یاسای سەرەکی تورکمەنستاندا مافی دروستکردنی حیزبە سیاسییەکان گەرەنتی کراوە، بەڵام راستییەکی ئەوەیە کە حیزبی کۆمۆنیستی پێشووی تورکمەنستان لە گشت بوارو رەهەندە سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابوورییەکانو هتد... بە کەڵك وەرگرتن لە شێوازو کردەوەی جۆربەجۆر کە لەلایەن باپیرانی خۆیان واتە حیزبی سۆڤییەت، پەروەردە کراون، هێشتا بەسەر کۆنترۆڵی سیاسی وڵاتی تورکمەنستان باڵا دەستەو بە کەڵك وەرگرتن لە ئەزموونی چەندین ساڵەی تەشکیلاتی حیزبی، هەرچەند نێوی گۆڕیوە بەڵام هەمان نێوەڕۆك و بنیاتیان پاراستووە و لە تان و پۆی وڵاتی تورکمەنستاندا لە گشت بوارە جۆراوجۆرەکاندا، سەرکەوتوو و یەکەمینن.

تورکمەنستان تەنیا حیزبێکی یاسایی بەنێوی حیزبی دێموکراتی هەیە کە هەمان حیزبی کۆمۆنیستی پێشووە و سەرۆك کۆمار نیازئۆف سەرۆکایەتییەکەی وەئەستۆیە. ماددەکانی ١٦و ١٧ی یاسای بنەڕەتی تورکمەنستان تایبەتە بە ماف و ئازادیی خەڵکانی بیانی کۆماری تورکمەنستان. بەپێی ئەم دوو ماددەیە خەڵك لەسەر بنەمای یاسا خاوەنی ئازادی تەواون و هیچ کەس مافی ئەوەی نییە کەسێك لە ماف و ئازادییەکانی بێبەری بکا، یان رادە و سنووری بۆ دیاری بکا. ماددەی ١٧یەم بەتایبەتی جەخت لەسەر ئەم خاڵە دەکا کە هیچ جیاوازییەك لەنێوان خەڵکانی بیانی لەڕووی رەسەنایەتی، هەڵکەوتوویی، شوێنی نیشتەجێبوون، زمان، ئایین، باوەڕمەندی سیاسی و بەستراوەیی حیزبییەوە نییە، کە ئەم خاڵە بە سەرنجدان بە پێکهاتەی حەشیمەتی تورکمەنستان داگری هۆزو نەتەوە جۆراوجۆرەکانن کە ئایین و زمانی جۆراوجۆریان هەیە و لە بایەخێکی تایبەت بەهرەمەندن. ماددەکانی ٢٦ تاکو ٣٠، مافە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانی خەڵکی بە فەرمی ناسیوەو ئازادی کۆبوونەوەکان، میتینگەکان، دامەزراندنی حیزبەکان و یەکیەتییەکان کە لە چوارچێوەی یاسای سەرەکیدا کاردەکەن بە فەرمی دەناسێو شێوەی بەشداری سیاسی و کۆمەڵایەتی خەڵك دەستنیشان

(١) هەواڵگری کۆماری ئیسلامی، عشق ئاباد، ١٣٨١/١٠/٤

دەکا. لە راستیدا ئەم ماددانە بە جۆرێك دەسەڵاتی لە تورکمەنستان رادەگەیەنێ و دەلالەت لە کۆتایی سەردەمی نیزامی سیاسی یەکیەتیی سۆڤییەت دەکەن.

حیزبی دێموکرات کە تەنیا حیزبی حکوومی لە تورکمەنستاندایە نیازئۆف خولقێنەر و پێکهێنەریەتی و هیچ حیزبێکی دیکە لەم وڵاتە تا ئێستا نەیتوانیوە بە شێوەی فەرمی لەم کۆمارە مۆڵەتی هەڵسووڕانی ئازاد بەدەستبێنێ. لەم نێوەدا ئەگەر گرووپگەلێکیش هەبن کە خوازیاری دامەزراندنی حیزب بن و لە ترسی رەتکردنەوەی خواستەکەیان لەلایەن وەزارەتی دادو حکوومەتەوە لە کۆمارکردنی حیزبی خۆیان بواردەبێ. ئەم ترسە ئەوەندەیش بێهۆ نییە. چونکە رێبەرانی یاسای وڵات چەندین جار بێمەیلی خۆیان بۆ وەدواخستنی پڕۆسەی فرەحیزبی کردنی وڵات نیشانداوە. بۆ وێنە سەرۆك کۆمار نیازئۆف لە پەیامی گرینگی خۆی بەبۆنەی کرانەوەی یەکەمین پارلمانی تورکمەنستانەوە لە ساڵی ١٩٩٢دا بەم جۆرە دەدوی:

"لەماوەی یەکەمین قۆناخی سەردەمی گواستنەوە، راگەیەنە گشتییەکان لە راستای پێشگیری لە ئەگەری گرژییەکان لەنێوان گرووپە ئەتنیکی و ئەو خێڵانەی کە لەم وڵاتە نیشتەجێن لەژێر چاودێریدا دەبن. ئەزموونی یەکەمی دراوسێکان پیشاندەدەن کە بڵاوبوونەوەی وتارو هەواڵەکان لەمەڕ مەسەلەکانی پێوەندیدار بە سنوورو خاکەوە دەبێتە هۆی بووژانەوەی هەستی نەتەوەیی و ئەمەگناسی بەهۆزی تایبەتی خۆیان، ئەم کارە شەڕو ئاژاوەی لێدەکەوێتەوە. ئێمە رێچکەیەکی دێموکراتیکمان بۆ کردنەوە و ژیانی خۆمان هەڵبژاردوە و لەم رێگایەوە ئێمە باوەڕی تەواومان بە ژیانێك و سیستمێکی فرەحیزبی هەیە. بەڵام لە قۆناخی گواستنەوەدا دەبێ زۆر خۆپارێز بین چونکە نیزامی فرەحیزبی دەتوانێ یارمەتی بە پەرەگرتنی هێزە دژبەرەکان و ئاڵۆزی نێوخۆیی بدا. ئیدئۆلۆژی دەوڵەت نابێ ئیدئۆلۆژیەکی تایبەت بە حیزبێك بێو ئارمانجی ئەو هێنانەدی بەرژەوەندییەکانی خەڵك بێ. بنەمای ئەم ئیدئۆلۆژییە یەکگرتوویی خەڵك و سەرۆك کۆمارە. پشتیوانی خەڵك لە حکوومەتی ئێمە زۆر گرینگ و حەیاتییە[1].

لە راستای ئەم بۆچوونانەی نیازئۆفدا، حکوومەتی تورکمەنستان لە هێندێك شوێنیدا بۆ پیشتگیری لە بەرزبوونەوەی نارەزایەتی کەڵکی لە توندوتیژی وەرگرتووە. بۆ وێنە "شێرکۆ عەلی نوورمۆرادۆف" شاعیری ناسراو کە لە هەڵسووڕانی حیزبی گەشەی دێموکراسی

(١) پەیامی نیازئۆف بەبۆنەی کردنەوەی یەکەمین پارلمانی تورکمەنستان، ١٩٩٢

تورکمەنستان ناچار کرا بۆ وڵاتی ئازەربایجان کۆچ بکا[1]. بە هەرحاڵ نیازئۆف لە چەندین بۆنە رایگەیاندووە کە کۆمەڵگای تورکمەنستان هێشتا ئامادەیی پلۆرالیزمی سیاسی نییە. بەڵام لە مانگی مای ٢٠٠١، جارێکی دیکە نیازئۆف باسی لە دانان و دامەزراندنی سیستمێکی فرەحیزبی لە تورکمەنستان دەکرد. ئەم واتانە کاتێك لەلایەن سەرۆك کۆمار بەیانکرا کە لە ناوبراو لە رێگای تەلەڤیزیۆنی نەتەوەیی بۆ خەڵکی تورکمەنستان دەدوا، نیازئۆف لەم ئاخاوتنەدا رایگەیاند کە هیچ چەشنە سنووربەندییەکی بۆ دامەزراندنی حیزبە سیاسییەکان لە تورکمەنستاندا نییە. بەڵام دامەزراندنی رێکخراوگەلێك لەسەر بنەمای چاوگ، رێوشوێنی ئایینی، نەتەوەیی یان خێڵەکی بێ، قەدەغەو مۆڵەتی دامەزراندنیان پێ نادرێ.

زێدەباری ئەو، سەرۆك کۆمار نیازئۆف بەڵێنییدا کە یاسایەك پێشتر لەلایەن وەزارەتی دادی وڵاتەوە بۆ دانی مۆڵەتنامەو پێکهێنانی حیزبێك لەسەر بنەمای واژۆی ١٠٠٠ کەسی هەڵوەشاندنەوەو لەمە بەدواوە ئەم رێژەیە دابەزی بۆ ٥٠٠ کەس.

بە هەرحاڵ تا نیوەی ٢٠٠١، هیچ تەڤگەرێکی بەرهەڵستکار یان رێکخراو لە وڵاتی تورکمەنستاندا تۆمار نەکراوە. تەنانەت حیزبی یەکسانی وەرزێران کە بە مۆڵەت و پەسندو پێشنیاری نیازئۆف لە سەرەتای سەربەخۆیی وڵات بڕیار بوو وەك باڵێك و حیزبێك لە پارلمان، مۆڵەتی چالاکی فەرمی و یاسایی هەبێ. هەنووکەش بۆ تۆمارکردن و وەرگرتنی مۆڵەتنامە لەلایەن وەزارەتی دادی وڵاتەوە رێگای پێ نەدراوە[2].

نیازئۆف لە ٢٨ی دێسامبری ١٩٩٩، کاتێك لەلایەن شوورای بەرژەوەندی گەل بە سەرۆکی هەمیشەیی وڵات دیاریکرا، لە هەمبەر چالاکی حیزبەکان گوتی کە ناوبراو دەرفەتی پێکهاتن بە رێکخراوگەلی ئیسلامی بە هیچ شێوەیەك نادا.

لێرەدا پێویستە شرۆڤەی تاکە حیزبی فەرمی تورکمەنستان بکەین:

حیزبی دێموکراتیکی تورکمەنستان[3]

لە ١٦ی دێسامبری ١٩٩١و لە کۆنگرەی بیست و پێنجەمی حیزبی کۆمۆنیستی تورکمەنستان (CPT)دا، حیزبی کۆمۆنیست، هەڵوەشاوە و ئەم حیزبە بە فەرمانی سەفەر

---

(١) ئایگۆرراتر، ئایا ئاسیای ناڤین دەتەقێتەوە؟ وەرزنامەی توێژینەوەی ئاسیای ناوەندی و قەفقاز، ساڵی دووهەم، ژمارەی ١، هاوینی ١٣٧٢، لاپەڕەی ٢٠٣

(2) Reyional Surveys of the World, p. 427

(3) Democratic Party of turkmenistan

نیازئۆف گۆڕا بە حیزبی دێموکراتیکی تورکمەنستان و وەکوو تەنیا حیزبی یاسایی و فەرمی وڵات ناسرا.

نیازئۆف لە سەرەوەی هەرەمی ئەم رێکخراوە هەڵکەوتووە. ئەم رێکخراوە لە راستیدا پێکهاتەو بناغەی تەشکیلاتی هەمان حیزبی کۆمۆنیستی یەکیەتیی کۆمارەکانی سۆڤییەتی هەیە. حیزبی دێموکراتی تورکمەنستان نوێنەرایەتیو لقی لە هەر پێنج پارێزگاو شارو قەزاکاندا هەیە. تەواویی بڕیاراتی حیزبی لە عشق ئاباد دەدرێ. چالاکییە سیاسییە ناوچەییەکانی ئەم حیزبە قەدەغەو لەکاتی سەرپێچی لە بڕیاراتی ناوەند لەگەڵ کاردانەوەیەکی توند رووبەڕوو دەبن. حیزبی سیاسی هەنووکە لەم وڵاتەدا نییە. حیزبی دێموکراتیك، هێندێ جار ساڵانە کۆنگرەکانی بە شێوەی رێك و پێك بەڕێوەدەبا. ئەم حیزبە خاوەنی ٤٤٥ نوێنەرو لە ١٣ شارو ٤٢ شارۆچکە، نزیکەی ٣٠٠٥ ئەندامی سەرۆکی و ٧٥ هەزار لایەنگری هەیە.

لەم حیزبەدا ٤٧ ئەتنیك نوێنەریان هەیە کە ٨٠ لە سەدی تورکمەنەکانن. لە ساڵی ١٩٩٦ دووهەمین کۆبوونەوەی حیزب بەڕێوەچوو. ئەم حیزبە حەوتوونامەیەك بە نێوی "سیاست صحبت دانش" واتە "وتووێژە سیاسییەکان" بە زمانی تورکمەنیو مانگ نامەیەك بە زمانی رووسی بڵاو دەکاتەوە[1].

ـ رێبەرایەتی حیزب

رێبەرایەتی حیزبی دێموکراتیکی تورکمەنستان DPT لەژێر فەرمانڕوایی بێئەملاو ئەولای سەرۆك کۆمار نیازئۆفە. لە مەڕ جێنشینی گریمانەیی بۆ سەرۆکی حیزب، ناتوانین هەنووکە گریمانەی کەسێك بکەین. چونکە لە بارودۆخی ئێستادا ناتوانین کەس وەك ئاڵترناتیڤ لەقەڵەم بدەین. لە بڕگەیەك لە زەمەن، وەزیری دەرەوەی ئەوکاتی، بۆریس شێخ مورادئۆف وەك کەسی دووهەم و کەسایەتییەکی بەهێز لە کۆبوونەوە سیاسییەکان ناسراو بوو و کە دەیتوانی دوای نیازئۆف لە ئاستی حیزب و تەنانەت وڵاتیشدا بناسرێ، بەڵام بەرپرسانی دەزگای حکوومی رایانگەیاند کە شێخ موراد ئەرمەنییە و هەر ئەمە بوو بە هۆی سەرنەکەوتنی شێخ مورادئۆف. چاودێرانی سیاسی لەو باوەڕەدان لە پێوەندی لەگەڵ رێبەرایەتی و ئیدارەی ئەم حیزبەدا، لایەنە راستییەکانی رێبەری حیزب بە شێوەی شاراوە ماوەتەوەو راستییەکان دوای نیازئۆف دەردەکەون.

---

(١) حوسێن کەریمی، تورکمەنستان (تاران: ئینتشاراتی ناوەندیی توێژینەوەی سیاسی و نێونەتەوەیی، ١٣٧٩)، لاپەڕەکانی ٢١٥ ـ ٢١٤

- گەلاڵەو ئارمانجەکانی حیزب

حیزبی دێموکراتیکی تورکمەنستان DPT لە ساڵی ١٩٩٤دا یاسانامەیەکی بڵاوکردەوە کە لەم یاسانامەیەدا سیاسەتی حیزبییان بەم جۆرە باسدەکا: حیزبی دێموکراتیکی تورکمەنستان، پشتیوانی چاکسازی ئابووری و دێموکراتیکە لە وڵاتداو لەم بوارەدا هەنگاو هەڵدێنێ.

لەم بەیاننامەیەدا کردەوە حیزبییەکان بە شێوەی رەوایی باسیکراوە کە رەگی چاکسازی و دێموکراتیک بوونی وڵاتە. ئەم حیزبە بانگەشەی ئەوە دەکات کە وەك حیزبێك، پشتیوانی مافی مەدەنی خەڵك و هاووڵاتییان و پشتیوانی حکوومەتی یاساو یەکسانی ئەتنیکی لە تورکمەنستان دایە. لە یاسانامەی حیزبدا هاتووە کە رێبەرایەتی حیزب باوەڕی قووڵی بەگەیشتن بەم ئامانجانە هەیەو وەبیر دێنینەوە گەیشتن بەم ئامانجانە لە کورت ماوەدا وەدی نایەت و رایگەیاندووە هەنووکە ئازادی سیاسیو دێموکراتیك نزۆکە، نیازئۆف وەك سەرۆکی ئەم حیزبەیە، ئارمانجی سەرەتاییو خێرای ئەم وڵاتە لە ئێستادا پاراستنی هێمنی و سەقامگیری وڵات لە قەڵەم دەدا. ئەندامانی سەرەکیو رێبەرانی راستەقینەی ئەم حیزبە لە راستیدا رێچکەی حیزبی کۆمۆنیستی تورکمەنستانی پێشوویان لە بیرو ئیدئۆلۆژی خۆیاندا هێشتوونەتەوەو هیچ کات بەریانیان بۆ پێکهێنانی کۆمەڵگایەکی ئازادو مەدەنی لەسەر بناغەی حکوومەتی یاساو لەسەر بنەمای ئیرادەی گشتی خەڵك و جیایی لە ناوەندی دەسەڵات یاسادانەرو دادوەری و بەڕێوەبەری نەبووە. رێچکەو ئەندێشەی رێبەرانی ئەم حیزبە لەسەر بنەمای رێوشوێنی حیزبی کۆمۆنیستەو نزیك بوونەوە لە بازاڕی ئازاد، هەروەها رێوشوێنی پێوەندیدار بە مافی مرۆڤ و شارستانییەتی قەبوول نییەو لەو بڕوایەدان جیایی هێز، کۆمەڵگای تورکمەنەکان بۆ لای بێسەرو بەریوئاڵۆزیو لەناوچوونی وڵات پاڵ پێوە دەنێ و رێگای گەیشتن بە سەربەستیو پێشکەوتن تەنیا بەهۆی هێزی و رێبەری نیازئۆف دێتە ئاراوە.

- ئەندامەتی و وەرگیران لە حیزبدا

ئەندامەتی لە حیزبی دێموکراتیکی تورکمەنستاندا وەك ئیمتیازێکی تایبەت و سنووردار بە ئەژمار دێ. ئەم ئیمتیازە لە سەردەمی حیزبی کۆمۆنیستی پێشووی تورکمەنستاندا وەك دانی ئیمتیازێك بە ئەژمار دەهات. رێژەی ئەندامانی حیزبی دێموکراتیکی تورکمەنستان نزیکەی ٦٠٠٠٠ کەسی بەراورد دەکرێ کە بە شێوەی راستەوخۆ لەنێو حیزب دان بەڵام بارستایی گشتی ئەم حیزبە نزیکەی ١١٦٠٠٠ کەسی دەبێ.

ئەندامانی نوێ بە مەبەستی پەیوەست بوون بەم حیزبە پێویستی بە پشتگیری و پێشنیاری کەسانی جێی باوەڕ هەیە. ئەم پێشنیارو راسپاردانە لە سەردەمی حیزبی کۆمۆنیستیشدا باوی هەبوو. چونکە بۆ ناوەندیی حیزب مەرج و رەوتێکی درێژماوەی پێویست بوو کە ئەم رەوتەی وەرگرتنە بریتی بوو لە خولێکی تاقیکردنەوەی لێهاتووییو قۆناخی وەگرتنی کۆتایی بەدواوە بوو.

لە ساڵی ١٩٢٤دا نیازئۆف دەستی دایە بەرنامەیەکی سەرەکی لەمەڕ بەرفراوانکردنی رێژەی ئەندامانی حیزب و چالاکی ئۆرگانە سەرەتاییەکانی حیزبی لە ئاستە جۆربەجۆرەکانی وڵاتدا پەرەپێدا.

گشت ئەندامانی سەرەکی حیزبی دێموکراتیکی تورکمەنستان لە پۆستە هەستیارەکانی وڵاتدا بەتایبەتی لە بواری رۆژنامەکان و کەناڵە تەلەڤیزیۆنەکان، ئێزگە رادیۆییەکان رۆڵێکی سەرەکییان هەیەو پێگەیەکی تایبەتییان هەیە.

- رۆڵو کارکردی حیزب

ئەرکی حیزب، پشتیوانی لە پلانەکانی دەرەکی و نێوخۆییەکانی سەرۆك کۆمارە. ئەندامانی حیزب بە نۆرە ٨٢و ٩٥ لە سەدی کورسییەکانی شوورای بەرژەوەندی گەلو پارلمانیان لە بەردەست دایە[1]. بەم پێیە حیزبی دێموکرات فاکتۆرێکی سیاسی سەرەکییە بۆ جێبەجێکردنی سیاسەتەکانو هێنانەدی ئارمانجەکانی سەرۆك کۆمار. ناوەندی ئەم حیزبە لە شاری عشق ئابادە[٢].

نیازئۆف لە بەرواری ١٣٨٠/١٠/٤ لەمەڕ رۆڵی ئەم حیزبە بەم جۆرە دەپەیڤێ:

"حیزبی دێموکراتی ئێمە لەم ماوەدا، واتە لە کاتی سەربەخۆییەوە، دەستێوەردانی لە کاروباری حکوومەت و پرسە یاساییەکان نەکردووەو رای زۆرینەی لە بەر چاو دەگرێ، حیزب بە بێ پشتیوانی ماڵی حکوومەت درێژەی بە چالاکی خۆی بە شێوەیەکی جێی شیاو داوە[٣]".

- پێگەو بوودجەی حیزب

ئەم حیزبە وەك حیزبی دایك[٤] لە وڵاتی تورکمەنستاندا ناسراوە کە دەسەڵات و باندۆری لە بن نەهاتووی بە سەر چالاکییە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکاندا هەیەو هەروەها باسکی سیاسی و

(1) http://www. broadlet. org/tm. htm
(2) Regional/survery of the World
(٣) هەواڵگری کۆماری ئیسلامی عشق ئاباد ١٣٨١/١٠/١٤
(4) Mother Party

پڕوپاگەندە و گەشەپێدەری چالاکی دەزگا حکوومییەکان لە تەواو شوێنەکانی وڵاتدایە. ئەم حیزبە وەك پشتیوان و دایکی حیزبە دژبەرەکان بە حسێب دێ بە مەرجێك ئەمەگناس بن بە سەرۆك کۆماری وڵاتی تورکمەنستان و یاسای سەرەکی وڵات. حیزبی دێموکراتی تورکمەنستان. بە شێوەی نەرێنیو ڕێچکەی حیزبی کۆمۆنیستی پێشووی بەدەستەوە گرتووە. دروشم و پڕوپاگەندەی ئەم حیزبە بۆ پاراستنی بارودۆخی هەنووکە (preserving stabiliy) و ئاشتی مەدەنی (Civil Peace) و هەڤبەندی ئەتنیکی نێوخۆییە (Intertrhnic Accard).

پڕوپاگەندەی حیزب بەردەوام لەمەڕ گەورە نیشاندانی ئەم حیزب بووەو بۆ خۆ بە زل زانینی ئەم حیزبە دەتوانین ئاماژە بە دانی ڕێژەو بارستایی پێرسۆنێل و کادرەکانی ئەم حیزبە بکەین. بە جۆرێك تاکو ئێستا ڕایانگەیاندووە کە ئەم حیزبە ١٦٥ هەزار کەس ئەندامی هەیە. ئەمە لە کاتێکدایە ڕەخنەگران و ناڕازیان بانگەشەی ئەوە دەکەن کە زۆرینەی شارۆمەندانی تورکمەنستان لەسەر وەها حیزبێك زۆر کەمی زانیارییان هەیە.

لە پێوەندی لەگەڵ ڕادەی بودجە و تێچوونییەکانی حیزبی دێموکراتی تورکمەنستان هیچ چەشنە بڵاوکراوەیەکی ئاشکرا و فەرمیی نییە.

بەڵام بە شێوەی گریمانەکراو مووچەیەکی دیاریکراوی لە ئاستە جۆراوجۆرەکاندا بە بەرپرسان و کادرەکانی حیزب دەدرێ[1] حیزبو ڕێکخراوە دژبەرو بەرهەڵستکارەکانی تورکمەنستان

١ـ ڕێکخراوی یەکگرتووی گەل (ژێرزەوینی)

بیرۆکەی دامەزراندنی ڕێکخراوی یەکگرتووی گەل لە ڕاستیدا لە سەردەمی سۆڤییەت و لە قۆناخە جۆراوجۆرەکاندا ئەم هزرانە لە بری هێندێك لە رووناکبیران ڕەنگی دەدایەوە. کەسانێك کە لە لوتکەی لێژنەی فەرمانڕوایی تورکمەنستاندا بوون چاوگو ئەندێشەکانی ڕێکخراویان خولقاندبوو کەسانێك وەك: نادر بای عەتاکەیف سەرۆك کۆماری تورکمەنستان لە سۆڤییەت لە ساڵی ١٩٢٤دا. قیقەر عەتابایەف سەرۆك وەزیرانی تورکمەنستان لە ساڵی ١٩٢٤، شاچە باتیرئۆف سکرتێری گشتی حیزبی کۆمۆنیستی تورکمەنستان لە سۆڤییەت لە نێوان ساڵەکانی ١٩٦٩ تاکو ١٩٧٥داو بە مەبەستی گەشەو پەرەپێدانی ئەندێشەی ئەم ڕێکخراوە لە ساڵەکانی ١٩٣٠ تاکو ١٩٥٠دا کەسانێك وەك: بەردی کربابایەف، بەکی سەعید ئۆفو کۆمەڵێکی دیکە هەولیان داو ساڵانێکی زۆر لە گرتووخانە شاراوەکانی

(1) http://www. lupinfo. com/country-guide-study/turkmenistan

(کا، گ، ب) ژیانیان بردە سەر. بۆ وێنە کەسایۆف کە لە تەواو یەکیەتیی گەلانی سۆڤییەت کەسێکی بەرچاوو رووناکبیر بوو لە ساڵی ١٩٧٥ بە هۆی ئەم ئامانج و ئەندێشەیەی (ڕێکخراو) کەوتە گرتووخانەو دواتر کوژرا.

ـ بیرۆکەی دامەزراندنی ئەم ڕێکخراوە دەگەڕێتەوە بۆ پێش پرۆستریکا (کەشی کراوەیی سیاسی)

دوای ڕاگەیاندنی پرۆستریکا لە گشت یەکیەتیی کۆمارەکانی سۆڤییەت هەستی سەربەخۆیی سیاسی بە تێپەڕبوونی کات پتر دەبوو. لە ساڵی ١٩٨٩، لە تورکمەنستان هەڵبژاردن بە مەبەستی پێکهێنانی شوورای باڵا یان هەمان پارلمان پێکهات و لەسەر بناغەی ڕێوشوێنی سیاسیو ئەوەی کە هەڵبژاردن لە کەشێکی کراوەی سیاسی ڕەنگی دێموکراتیك بە خۆوە بگرێ، هەوڵدرا لە گشت توێژەکان لەم هەڵبژاردنە وەك نوێنەر بەشداری بکەن کە لەم نێوەدا یەکێك لە کرێکارانی کارخانەی قەندی عشق ئاباد بۆ ئەم پارلمانە هەڵبژێردرا. ئەم کەسە ئاقا محەمەدئۆف بوو. لە قۆناخی بارودۆخی کراوەی سیاسی، لەلایەن حکوومەت شوێنێك لە چوارچێوەی هەڵبژاردنەکان بۆ ئاخاوتنی نوێنەر دیاریدەکرا کە ئەم تریبوونە کەشێك بوو بۆ ئەندێشە ڕاشکاوەکان.

یەکەمین بەردی بناغەی پێکهاتنی ئەم ڕێکخراوە بە ڕێژەیەکی کەم لە خوێندکارانی زانکۆو هەڵسووڕاوانی سیاسیو بە ئەندێشەو هزری دژی کۆمۆنیستی بیچمی گرت. بەڵام بە پێکهاتنی ئەم ڕێکخراوە تۆڕە ئەمنییەکانی نیازئۆف دەستیان دایە ناساندنی ئەندامان و مۆرە سەرەکییەکانی ئەم ڕێکخراوە. لە ساڵی ١٩٩٠ەوە نوور بەردی ئۆف وەك ڕێبەری ڕێکخراو هەڵبژێرا. یەکێك لە بەرنامە سیاسییەکانی ڕێکخراو سەربەخۆیی سیاسی و سەربەستی وڵاتی تورکمەنستان لە رووسیە بوو. دووهەمین ئامانجی سەرەکی ڕێکخراو ئازادی ئایین بوو.

بە تێپەڕبوونی زەمان و گوشاری دەزگا ئەمنییەکانی تورکمەنستان و گرتنی سەرکردەکانی ئەم ڕێکخراوە لەوانە مۆراد خۆجە مۆرادئۆف دەربازبوونی هێندێك لە ئەندامانی ئەم ڕێکخراوە یەك لەوان محەمەد موراد سەلامەت ئۆف بۆ مسکۆ ئەم ڕێکخراوەی لەگەڵ ئاریشەی ماڵیو هێز بەرەوڕوو کرد، هەروەها نەناسراوی لە ناو خەڵکدا، نەبوونی زانیاریی سیاسی ئەوان لەسەر ئەم ڕێکخراوە بەرهەڵستکارەیە کۆمەڵێك ئاریشەی دیکە بوون.

پێکهاتەی سەرەکی ئەم ڕێکخراوە لە ژوورنالیستەکان، نووسەران، شاعیران، پەیکەرتاشەکان، فەرمانبەران بوون و ڕادەی تەمەنیان لە نێوان ٢٥ تاکو ٤٠ ساڵدا بوو(١).

٢ـ بزاوتی دێموکراتیکی خەڵکی تورکمەنستان:

(The Democratic Movement of Turkmenistan Peoples)

ئەم تەڤگەرە دژبەرە لەلایەن بۆریس شێخ مورادئۆف سەرۆك وەزیرانی پێشوو، هەروەها وەزیری پێشووتری دەرەوەی تورکمەنستان دامەزرا(٢).

دوای ئەوەی کە بوریس شێخ مورادئۆف(٣) لە حکوومەتدا دەرکراو وەلانرا. ناوبراو جوولانەوەی بەرهەڵستکاری دێموکراتیکی لە مسکۆ لە ژانوییەی ٢٠٠٢ پێکهێنا. شێخ مورادئۆف کە پێشتر ڕۆژنامەڤان بوو لە پێوەندییەکانی جێگای سەرنجی کە دەگەڕێتەوە بۆ پێوندی پێشووی لەگەڵ ڕۆژنامەڤانە رووسییەکان و بە کەڵك وەرگرتن لەم پتانسیەلە چاپەمەنییەکان تاوی بە هێرشی ڕاگەیاندنی خۆی لە ناوەندی ڕاگەیەنە گشتییەکانی رووسی بۆ سەر حکوومەتی نیازئۆف دەداو بەردەوام باسی لە هەڵبژاردنی دێموکراتیکی ئازاد، پێشێلکردنی یاسای بنەڕەتیو پێشێلکردنی مافی مرۆڤ دەکرد(٤).

شێخ مورادئۆف بۆ ماوەی ١٠ ساڵ ڕۆژنامەڤانی ئاژانسی هەواڵی تاسی(٥) لە هێندووستان و پاکستان بوو(٦).

٣ـ حیزبی یەکیەتیی (ئاگزی بیرلیك) Agzy Birlik

پێکهاتنی ئەم حیزبە بەرهەمی سەردەمی گلاسنۆستی گۆڕباچۆفە. حیزبی یەکیەتیی بە مەبەستی وشیار کردنەوەی خەڵکی تورکمەن لە بواری مێژوویی، کولتووری، زمانی باوك و باوپیرانی خۆی لە ساڵی ١٩٨٩دا پێکهات. ڕێبەری حیزب وەئەستۆی نووروەدی محەممەد ئۆفەو ناوەندەکەی لە عشق ئاباد پێتەختی تورکمەنستانە. ئەم حیزبە لە سەرەتاوە وەك ناوەندو هێزێکی ناسیاسی لە کۆماری تورکمەنستان ناسرا، بەڵام پاش سەربەخۆیی وڵاتی تورکمەنستان

(١) دەفتەری هەواڵنێری لە عشق ئاباد

(2) http://www. asasource. org/new
(3) Boris Shikh Murodov
(4) http://www. asasource. org/news
(5) Tass Agency
(6) http://www. eurasianet. org/depatmeentsinsight/articles

لە ساڵی ١٩٩١ حیزبی یەکیەتیی هەوڵ و تەقەلایەکی زۆری دا، تا وەك حیزبێکی سیاسی لە گۆڕەپانی سیاسەت و دەسەڵات لە تورکمەنستان بیچم بگرێ، بەڵام هەروەك حیزبی گەشەی دێموکراتیکی (PDO) لە تۆمارکردنی خۆی سەرکەوتوو نەبوو(١).

هەرچەند قانوونی سەرەکی ساڵی ١٩٩٢ی تورکمەنستان مافە پێوەندیدارەکان بە ئازادییە ئایینییەکان و جیایی کەلێسا لە حکوومەت، ئازادی تەڤگەرەکان، ئازادی شاردنەوەی نهێنییەکان، خاوەنداریەتی، سامانە تایبەتییەکانی پەسند کردووە، هەروەها لەم یاسای بنەڕەتییە لەمەڕ ڕێکخراوەکان و دامەزراوە گشتییەکان، مافی دامەزراندنی حیزبە سیاسییەکانو دامەزراوە گشتییەکانی دیکە کە لە چوارچێوەی یاسای بنچینەییو یاسا پەسندکراوەکانی وڵاتی تورکمەنستاندا چالاکی بکا گەرانتی کردووە، بەڵام لە یاسایەکی دیکەدا کە دواتر پەسند کرا، ئەو حیزبانەی کە بانۆری نەگەتیڤیان لە سەر کردەوەی خەڵك هەبێ (The of Marals and Health)، هەروەها پێکهێنانی حیزبی ئەتنیکیو ئایینییەکان (Formation of Ethnicro Religious) قەدەغە ڕاگەیێندراوە. ئەم ڕەشنووسە مەرجدارە، دیکۆمێنتێکە کە حکوومەتی تورکمەنستان پێش بە چالاکی چەندین گرووپی گرت.

لە وەها کەشێکدا چالاکی بەرهەڵستکارانە لە تورکمەنستان لە بنچینەوە، کپ دەکرا. لەم ڕووەوە حیزبی ئاگزی بیرلیك کە لە ساڵی ١٩٨٩ ناودێر کرابوو لە خەڵکانی خوێندەڤان پێکهاتبوو، گەلاڵەی حیزبیان لە سەر بنەمای کۆمەڵگایەکی دێموکراتیکی فرە حیزبی داڕشت و ئەمە وێنەی مۆدێلی تورکیە بوو (Turkish Model).

حیزبی یەکیەتیی، بەرنامەی کار و چالاکی خۆی لەبابەت ئەو پرسانە کە توانایی و دەسەڵاتی نەتەوەیی، هەروەها ڕەوگەو ئەو مەسەلانەی کە ببێت بە ئەڵتەرناتیڤی میراتی سیاسی کۆمۆنیست، کۆکردبۆوە، بەڵام پاش ڕاگرتن و یاساغ کردنی چالاکییەکانی لە ژانوویەی ١٩٩٠دا ئەندامانی ئەم حیزبە، گرووپێکی دیکەیان بە نێوی حیزب بۆ گەشەی دێموکراتیك دامەزراند کە لەم بنەڕەتەوە، لە هەمان ئەندێشەی حیزبی یەکیەتیی پێشوو سەرچاوە دەگرێ(٢).

حیزبی کۆمۆنیستی حکوومەتی تورکمەنستانیش بەدەست بەسەر داگرتن و ڕاگرتنی گشت هەبووەکانی حیزبی یەکیەتیی (ئاگزی بیرلیك) گورزێکی توندی لە پەیکەری ئەم حیزبەدا بە

(1) World Encycnlopedia
(2) http://www. 1upinfo. country-quid-studyturkmenistan

جۆرێك كه له رووی داراییەوه لەگەڵ تەنگ و چەڵەمەیەکی زۆر رووبەڕوو بۆوه كه له ژانوییەی ١٩٩٠دا به فەرمی پێش به هەڵسووڕانی ئەم گرووپە گیرا[1].

حیزبی ئاگزی لیك بە شێوەی سرووشتی لەكاتی پێكهاتنییەوه له توركمەنستان له هێنانەگۆڕی گرووپێكی بەرهەڵستكاری سیاسی خۆی دەبواردو رێچكەو حەرەكەتی خۆی بەلای كاروبارو پرسە نانۆرمە كولتووری و كۆمەڵایەتیو پرسە ئابوورییەكانەوه پاڵ پێوه دەنا حكومەتی ئەوكاتی بۆ پێشگیری له درێژەی چالاكی ئەم حیزبە نوێیە لە سەرەتاوه پێشیان بە چاكسازی ئەم جووڵانەوه گرت.

گرینگترین پلانەكانی حیزبی یەكیەتیی بووژانەوەی سەرلەنوێی هەستی نەتەوایەتیی توركمەنستان بوو كه لەنێو گەڵاڵەكانی خۆی گونجاندبوو، ئەوه بوو كه دەستی بە بەڕێوەبردنی گرینگترین خۆپیشاندانەكان كرد. یەكەمین بزاوتی خۆی له ١٤ی ژانویەی ١٩٩٠ له گوگ تەپە (goktepe) كه شوێن و ناوەندی بەرەنگاری مێژوویی توركمەنەكانە له سەردەمی حكومەتی رووسیەدا، دەستپێكرد. لەم خۆپیشاندانە لەگەڵ هەڕەشەو گوڕەشەی بەرپرسانی حكوومی نزیكەی ١٠ هەزار كەس بەشدارییان له رێز گرتن لە گیان بەختكردووەكانیان بە دەستی رووسەكان لەو شوێنە واتە "گوگ تەپە" كرد.

رۆژی دواتر له كۆبوونەوەی بەرپرسانی حكوومی توركمەنستان بزاوتی حیزبی خەڵكی ئاگزی بیرلیكیان نایاسایی راگەیاند و پێش به هەڵسووڕانی ئەم حیزبەیان گرت[2].

له ژانویەی ٢٠٠٠دا نووروەردی محەممەدئۆف، به تاوانی خوێڕیگەریو هەولدان بۆ كوشتنی كەسێك لەلایەن تۆڕە ئەمنییەكانی توركمەنستانەوه دەستبەسەر كرا. بەڵام هۆی راستەقینەی قۆڵبەستكردنی ناوبراو بەدوای وتووێژەكانی لەگەڵ دەنگی ئەمریكاو رادیۆی ئازادی كە تێیدا رەخنەی له كردەوەكانی نیازئۆف و بەرپرسانی حكوومی گرتبوو، هاتە ئاراوه. محەممەدئۆف لە بەرنامەیەكی رواڵەتی تەلەڤیزیۆنی كه لەلایەن تۆڕە ئەمنییەكانی توركمەنستانەوه رێكخرابوو، ناچار كرا كه داوای لێبوردن له نیازئۆف بكاو پەژیوانی له كردەوەكانی خۆی دەربڕێ. پاشان له دێسامبری ٢٠٠٠دا، له بڕیاری لێبوردنێكی گشتی كه لەلایەن نیازئۆفەوه دەركرا، محەممەد ئۆفیش وەبەر ئەم لێبورنە كەوت[3].

(1) http://www. encartanmsn. com/encent/refpages/rearyical. aspx
(2) Regional Surveys of the World, Eastern Europe, Russia and Central Asia 2020, P. 44
(٣) هەمان سەرچاوەی پێشوو

٤- حیزبی سۆسیال دێموكراتیك (The Social Democratic Party)

له ساڵی ١٩٩٦ ئەم حیزبە له ناوەندی پێتەختی عەشق ئابادی توركمەنستان دامەزرا. بەپێی زانیارییەكان، دامەزرێنەرانی ئەم حیزبە له چەندین دامەزراوەو گرووپگەلی نافەرمی شاراوەی بچووك پێكهاتووه، بەڵام لەو كاتە بەدواوه هیچ چەشنە زانیارییو هەواڵێك لەوان بڵاونەكرایەوه، جگە لەوەی كه له دەرەوه كۆمەڵێك خەڵك و كادرو لایەنگرانیان له كۆبوونەوەی گرووپە یەكگرتووەكان بەشدارییان دەكردو نێوی ئەم حیزبەش بەشێك له واژۆكەرانی راگەیاندنی گرووپی یەكگرتوو، له دوایین لیستەكەدا هاتووه[1].

٥- حیزبی ژیانەوەی ئیسلامی (The Party of Islamic Renassance)

ئەم حیزبە ئیسلامییە كه پاش تێكچوونی یەكیەتیی سۆڤییەتو بووژانەوەی سەرلەنوێی ئایینی ئیسلام لە وڵاتی توركمەنستان، دوای تێپەڕبوونی ٧٤ ساڵ دەسەڵاتی بەهێزی ئیمپراتۆرییەكانی تێزاری و سۆڤییەت دروست بوو. هەرچەند بە شێوەی فەرمیو یاسایی تۆمار نەكراوه، بەڵام له سەرەتای سەربەخۆییەوه چالاكی دەستپێكرد، بەڵام بە داخەوه بە هۆی ئەندێشەی نیازئۆف و یاسای بنەڕەتی وڵاتی توركمەنستان كه وڵاتی توركمەنستان بە لائیك لەقەڵەم دەدا، ئەم حیزبە ناچار بوو بە شێوەی نهێنی چالاكی بكا بەڵام له كاركردو ژیانی هیچ زانیارییەك و هەواڵێك نییە[2].

ئەم حیزبەش لە سەردەمی سۆڤییەتی پێشوودا ناو و ناوبانگی هەبوو بەڵام بەهۆی پێكهاتەی داپڵۆسێنەرانەی سۆڤییەت هیچ كات نەیتوانی وەك دوای سەربەخۆیی، خۆی بناسێنێ[3].

٦- حیزبی گەشەی دێموكراتیك (The Party For Democratic Derelopment)

ئەم حیزبە له دسامبری ١٩٩٠دا پێی نایە گۆڕەپانی سیاسییەوه. ئەندامانی ئەم حیزبە پێكهاتبوو له رووناكبیران و خوێندەڤانان و دێموكراتەكان. ئەم حیزبە بەدوای یاساغ كرانی ناوی گۆڕدرا واتە له بنەڕەتەوه هەمان حیزبی یەكیەتییە.

ئامانج و ئیدئۆلۆژی ئەم حیزبە به گوێرەی بانگەشەی راگەیەنەكانی، بەرەو رەوگەو رەوتی ئەو حیزبە بەرهەڵستەكانی كه له سەرانسەری ماوەی یەكیەتیی سۆڤییەتی پێشوو بیچمیان

(1) Regional Surveys of the World, P. 443
(2) http://inic. utxas. edu/menic/utaustincourse/oi/course
(3) Regional Surveys of the World, P. 444

گرتبوو، دارێژراوە. ئەم حیزبە لەلایەن "دورودی مۆراد حاجی محەمەدئۆف" ڕێبەری دەکرا. ئەم حیزبە تاکو ساڵی ١٩٩١ بەو تەقەلایەی کە دابووی، نەیتوانی وەك دامەزراوەیەکی حیزبی خۆی تۆمار بکات، چونکە ئەم حیزبە وەکوو ڕێکخراوێکی ژێرزەوینی، چالاکییەکانی لە تورکمەنستان یاساغ کرابوو، هەنووکە هیچ چەشنە زانیارییەك لەسەر پێکهاتەو بنچینەی حیزبیو کارکردەکانی دیکەی لەبەردەستدا نییە. جیا لەوەیکە ئەم حیزبە لە دەرەوەی مسکۆیەو بۆ ماوەیەکی کورت بڵاوکراوەیەکی بەنێوی ئاتاوەتەن (Atawatan) بڵاوکراوەتەوە[١].

رەخنەی رۆژ لەگەڵ رۆژی حیزب لەسەر پاوانخوازی و هێژمۆنیخوازی بێکۆتایی نیازئۆف و سەرکردە حکوومییەکانی دەسەڵاتدار داوای سەربەخۆیی چڕتر ببوو کە بووە هۆی قەدەغەکرانی ئەم حیزبە. حیزبی گەشەی دێموکراتیك کە هەر چەشنە چالاکی و کردەوەیەکی لە تورکمەنستان یاساغە لەگەڵ حیزبی یەکیەتیی پێکەوە لە مسکۆ رۆژنامەیەکیان بەناوی پشتیوانی دیناچ (Daynach) بڵاودەکەنە بەڵام بڵاوکردنەوەی لە تورکمەنستان یاساغە.

ئەم دوو حیزبە بەرهەڵستکارە لەبەرەیەك بەناوی کۆنفرانسی گەنجە (Genjeh) هاوکاریی یەکتریان دەکرد تاکو ئەم یەکانگیرییە باندۆری ئەرێنی لەسەر رەوتی چاکسازی دێموکراتیك لە کۆماری تورکمەنستاندا هەبێ[٢].

ڕێبەری ئێستای حیزبی گەشەی دێموکراتیك دورووەدی حاجی محەمەد ئۆفە[٣]، سکرتێری پێشووی ئەم حیزبە وەئەستۆی محەمەد موراد سەلامەت ئۆف بوو کە لە ترسی قۆڵبەست کران و گیرانی لەلایەن تۆڕە ئەمنییەکانی تورکمەنستانەوە بۆ وڵاتی ئازەربایجان هەڵات.

٧ـ تاقمی هەلسینکی

ئەم تاقمە بۆ هاوئاهەنگی لە نێوان کۆمەڵێك لە دژبەرانی حکوومەت و سەرۆك کۆماری تورکمەنستان، چالاکی خۆی دەستپێکردووە. ئەم تاقمە، لە هێزە بەرهەڵستکارەکان، حیزبەکان و بزاوتەکانی دیکە لە دەرەوە پێکهاتبوون و ناوەندەکەی لە رووسیەیە[٤].

ئەم گرووپە بە ئیلهام وەرگرتن لە ناوەندی فیدراسیۆنی نێونەتەوەیی هێلسینکی[٥] لەمەڕ مافی مرۆڤ و لە بۆنەکان و بارودۆخی نێونەتەوەیی و گوشارەکانی حکوومەتی تورکمەنستان

(1) World Encyclopedia
(2) http://ready. Rbe. sk. ca/turkmenistan,htm
(3) http://inic. vtexas. edu/menic/utautincourse/oi/course
(٤) بە گوتەی بەشەی تورکمەنی رادیۆی ئازادی گرێدراو بە ئەمریکا "تەلکسی چاپەمەنی" ١٣٨١/٩/١٠
(5) The International Helsinki Federation for Human Rights

لە پێوەندی لەگەڵ پێشێل کارییەکانی مافی مرۆڤ، بە شێوەی کۆبوونەوە لە شاری ڤییەن کۆمەڵێك کۆبوونەوە بەرێوە دەبەن کە تەواوی ئۆپۆزیسیۆنی دژی حکوومەتی نیازئۆف لەم رۆنشتنە سیاسییەدا لەدەور یەکتری کۆدەبنەوەو گۆڕانکارییە نێوخۆییەکانی وڵاتەکەیان وەبەر رەخنەو تاوتوێ کردنو لە کۆتایی رۆنیشتنەکەدا راگەیەندراوێك لەلایەن هەموو گرووپ و حیزبە بەشداربووەکانەوە واژۆ دەکەن و لە ئاستی نێونەتەوەییداو لە رێگای رادیۆی ئازادی بۆ هاووڵاتیانی نێوخۆی تورکمەنستان دەخوێندرێتەوە[١].

گرووپە بەرهەڵستکارە تورکمەنەکان لە ٣ تا ١٢ی ژانوویەی ٢٠٠٣دا لە ڤییەن کۆبوونوەیان پێکهێناو ئەم کۆبوونەوەیە بەدوای تیرۆری نیازئۆف و بارودۆخی نالەبار لەمەڕ درێژی کارو چالاکیان بوو و لە پێوەندی لەگەڵ قۆڵبەستکرانی شێخ مۆرادئۆف، هەروەها دەستبەسەرکردنی ٦١ کەسی دیکە لەمەڕ پلانی سەرنەکەوتووی شێخ مۆرادئۆف، ئەم گرووپە بیرورایان ئاڵوێر دەکرد.

٨ـ کۆمەڵەی کۆمیسیۆنی ١٥

ئەم کۆمیسیۆنە لەلایەن بەرهەڵستکارانی حکوومەتی تورکمەنستان لە دەرەوەی وڵات بوونی خۆیان راگەیاندووە. ئامانجی سەرەکی ئەم کۆمیسیۆنە کۆکردنەوەی بەڵگەو دیکۆمێنتی تاوانەکانی رێژیمی نیازئۆف بۆ دادگای نێونەتەوەییو پێراگەیشتن بە کاروباری تاوانەکانە. ئەم کۆمیسیۆنە بە هەوڵی سەفەر موراد ئەقلیم ئۆف، پێکهات و لەگەڵ پێشوازی کۆمەڵێك لە هاووڵاتیانی تورکمەنستان لە تاراوگەدا رووبەڕوو بۆوە.

هەروەها ئەم کۆمیسیۆنە خوازیاری پێراگەیشتن و ناردنی دیکۆمێنتی تاوانەکانی باتیربوساکەف "بەرپرسی کۆمیتەی ئەمنییەتی نەتەوەیی تورکمەنستان (KNB)"، ناق موراد رەجەب ئۆف "بەرپرسی بادیگاردی نیازئۆف"، قوربان بی بی عەتا جانوا "دادوەری گشتی تورکمەنستان"،

کاکا موراد بالی ئۆف "سەرنووسەری رۆژنامەی عەسگەر"و ئوونجیق موسائۆف سەرۆکی حیزبی دێموکراتیکی تورکمەنستان" بوون. بە گوتەی ئەقلیم ئۆف ئەم کۆمیتەیە لە ١٥ی دسامبر، ١٩ی مانگی رەزبەری ١٣٨١ لەگەڵ رێکخراوێکی لێبوردنی نێونەتەوەیی نیشتەجێ لە بریتانیاو ناوەندی مافی مرۆڤ لە رووسیەو رێکخراوی مافی مرۆڤ لە سوئیسو هۆڵەند،

(1) http://www. refer. org/naa/features/2002

هەروەها لەگەڵ ڕێکخراوە کۆمەڵایەتی‌و سیاسییەکانی تورکمەنستان لەوانە وەتەن، "ڕستاخیز"، کۆماری دیموکراتیکی گەلی تورکمەنستان بەردەوامو بە شێوەی ڕاستەوخۆ هاوکاریی باشیان پێکەوە هەیە[١].

٩ـ ڕێکخراوی مەقسەد (Maksat)

ئەم ڕێکخراوی خوێندکارییەش لەو ڕێکخراوانەیە کە لە ناوەندی خوێندکاری‌و زانستییەکانی وڵات ناسراوە. بەڵام لە پێکهاتەو ڕێچکەوو چۆنییەتی چالاکی ئەم ڕێکخراوە خوێندکارییە هیچ چەشنە هەواڵو زانیارییەك بڵاو نەکراوەو ئەم ڕێکخراوە خوێندکارییە هەروەك حیزب و ڕێکخراوەکانی دیکەی بەرهەڵستکار بە شێوەی نافەرمی و شاراوەو ژێرزەوینی چالاکی دەکا[٢].

١٠ـ ڕێکخراوی خوێندکاری نەزەرییەت (Nazaryet)

لە زانستگاکان و زانستە ئاکادیمییەکان، هەر چەشنە چالاکی سیاسی کە ناتەبا لەگەڵ سیاسەتەکانی حکوومەت و نیازئۆف بێتە ئاراوە، لەلایەن تۆڕی ئەمنی‌و پۆلیسی وڵاتەوە بە توندی لەگەڵ بەڕێوەبەران و بڵاوکەرەوانی ئەم جۆرە هزرە سیاسی‌و ئەمنیيانە بە توندی هەڵسوکەوتی دەگەڵ دەکرێ. ڕێکخراوی خوێندکاری نەزەرییەت، لەلایەن خوێندکارانی زانکۆوە دامەزرا، بەڵام لە چەندایەتی و چۆنایەتی ئەم ڕێکخراوە نهێنییە سیاسییە خوێندکارییە هیچ چەشنە زانیاری باوەڕپێکراو لە گۆڕێدا نییە. بەڵام لەنێو خوێندکارانی وشیاری زانکۆکانی تورکمەنستاندا ئەم ڕێکخراوە ناسراوە بەڵام لەبەر ئەوەی کە تۆڕە ئەمنییەکانی تورکمەنستان چاودێری چڕوپڕیان بەسەر ناوخۆ و پێکهاتەی زانکۆکانیاندا هەیەو بەکرێگیراو و سیخوری بێ ئەژماریان هەیە، لە کاتی ئاشکرا بوونی شوێن و ناوەندی کۆبوونەوە کۆمەڵایەتییەکانی ئەم ڕێکخراوە بە توندی لە لایەن هێزەکانی ئاسایشەوە بە توندی هەڵسوکەوتیان لەگەڵ دەکەن[٣].

١١ـ حیزبی جووتیاران بۆ دادپەروەری (The Peasants Party for Justice)

پاش ئەوەی کە حیزبی دیموکراتیکی تورکمەنستان وەك ئاڵترناتیڤی حیزبی کۆمۆنیست هاتە گۆڕەپانی سیاسی وڵاتەوە، وەك حیزبی دایك چالاکی دەستپێکرد لەو کاتە بەدواوە هەر حیزبێکی دیکە کە بوونی خۆی ڕادەگەیاند وەك حیزبێکی بچووکتر (minor party) پێناسە دەکرا.

(١) بابەتەکە لە بەشی تورکمەنی ڕادیۆی ئازادی ١٣٨١/٩/٢٣ ئەلێکسی چاپەمەنی وەگیراوە
(2) World Encyclopedia
(3) Ibid

لە ڕاستیدا حیزبێکی بچووك کە بە شێوەی یاسایی لە تورکمەنستان نێوی هاتۆتە ئاراوە حیزبی جووتیارانە بۆ دادپەروەری. ئەم حیزبە تەنیا دژبەرێکی دەروەستە کە بە خێرایی‌و لە ماوەیەکی کورتدا پاش سەربەخۆیی تورکمەنستان مۆڵەتی پێدرا کە خۆی تۆمار بکا. هەنووکە لە هەڵو مەرجی ئەم حیزبە زانیاری‌و هەواڵێك نییە، وادیارە کە بەرەو هەڵوەشانەوەو لەناوچوون دەچێ[١].

بابەتەکانی شیاوی ئاماژە لە پێوەندی لەگەڵ ئەم حیزبەو شێوەی هاتنە ئاراوەو دروست بوونییەوە، دەبێ بڵێین دەستپێکردنی چالاکی ئەم حیزبە لەسەر پێشنیاری نیازئۆف بوو.

لە ساڵی ١٩٩٢ پاش فەرمانی نیازئۆف ئەم حیزبە وەك حیزب دژبەر تۆمار کراو ڕێبەران و کادرە سەرەکییەکانی تێکلاوێك لە بەڕێوەبەرانی حیزبی دیموکراتیك بوون[٢].

ناوەندی ئەم حیزبە لە ساڵی ١٩٩٣ لە عشق ئاباد بوو. لە ساڵی ١٩٩٤ نیازئۆف ڕایگەیاند کە دەبێ بە زوویی مۆڵەتی تۆمار بە حیزبی دادپەروەری جووتیاران بدرێ بەڵام لە کردەوەدا، لەو ساڵەوە تا ئێستا واتە لە ساڵی ٢٠٠٣ ئەم بەڵێنییەی تورکمەنستان نەچووە قۆناخی جێبەجێ کردنەوە[٣].

١٢ـ حیزبی بەرەی خەڵکی تورکمەنستان (The Popular Front of Turkmenistan)

ئەم حیزبە هەروەك حیزبەکانی دیکە لە وڵاتی نیازئۆف تەنیا باس لە نێویان دەکرێ بەڵام لە بارودۆخی ئەم ڕێکخراوە و شێوەی کارکردی هیچ زانیارییەك بە شێوەیەکی ئاشکرا بڵاونەکراوەتەوەو لە وڵاتی تورکمەنستان ئەم حیزبە بە فەرمی تۆمار نەکراوە. هەرچەند جارناجارێك لەمەڕ ڕێژەو ئەندامانی ئەم ڕێکخراوە لەلایەن لایەنگرانی کە بەشێکیان خوێندکارەکان بوون لە کۆڕە نافەرمی‌و تایبەتییەکاندا باسیان لە ڕێژەیەکی لەرادەبەدەر دەکرد[٤].

١٣ـ بەرهەڵستکارانی دیموکراتیکی یەکگرتوویی تورکمەنستان

(Unifeid Democratic Opposition of Turkmenistan)

ڕێبەری ئەم بزاوتە بەرهەڵستکارە، عابدی قولی ئۆفە. عابدی یەکەمین وەزیری دەرەوەی تورکمەنستان دوای سەربەخۆیی بوو کە ئەم جووڵانەوە دژبەرەی بە دژی حکوومەتی

(1) World Encyclopedia
(2) http://www. upinfo. com. ycounty-quide-study/turkmenistan
(3) Regional Surrey of The World
(4) World Encyclopedia

تورکمەنستان لە مسکۆ پێکهێنا. ئەم بزاوتە لە یەکەمین تەڤگەرە دژبەرەکانی حکوومەتی نیازئۆف لە دەرەوەی تورکمەنستان بەئەژمار دێ. هەنووکە عابدی قولی ئۆف لە سەرەکیترین و بەرچاوترین بەرهەڵستکارەکانی تاراوگە نشین بە ئەژمار دێ. بە باوەڕی ڕێبەری ئەم بزاوتە کە لە بەرواری ١٣٨١/١٠/٧ لە وتووێژێکدا گوتی:

"بزووتنەوەی دژبەران لە داهاتوودا پەرە دەگرێ چونکە نیازئۆف بە تالآن کردنی سامانی حکوومەت، گشت خەڵکی تورکمەنی لەخۆی ڕەنجاندووە، تەنانەت کەسانی نزیکی خۆیشی لەم کارە پاوانخوازنەیەو سەرەڕۆیانەی وەزاڵە هاتوون کە ئەم ناڕەزامەندییانە یارمەتی بە گەشە کردنی جووڵانەوەی دژبەران دەدا"[1].

بەدوای هەوڵی تیرۆری سەرنەکەوتووی نیازئۆف، عابدی قولی ئۆف گوتی کە کردەوەی توندوتیژانە شەرمەزار دەکاو تەنیا ڕێگای هێنانە ئارای دێموکراسی لە وڵاتەکەیدا، گرتنە پێشی ڕێگای ئاشتیخوازانەو هێمنانەیەو خەڵك سالارییە. عابدی هەڵسوکەوتەکانی دوای هەوڵدان بۆ تیرۆری نیازئۆف کە بووە هۆی گرتن و قۆڵبەستکردنی بەردەوامی خەڵکی بێتاوان لەلایەن پۆلیس و وێرانکردنی ماڵی تۆمەتبارانەوە، مەحکووم کرد.

قولی ئۆف داوای لە کۆڕو کۆمەڵە نێونەتەوەییەکان و گشت حکوومەتە دەرەکییەکان و ڕێکخراوە نێونەتەوەییەکانی ئەمریکاو ڕێکخراوی "OSCE"و دامەزراوە دێموکراسییەکان لە جیهان کرد کە یارمەتی بە دژبەرانی یەکگرتوویی تورکمەنستان بدەن بە مەبەستی وتووێژ لەگەڵ (نیازئۆف) داو تەنیا ڕێگای هێنانە ئارای دێموکراسی، ئاڵ و گۆڕی بیروڕاو بۆچوون لەگەڵ نیازئۆف، چاودێری کۆڕو کۆمەڵە نێونەتەوەییەکانە[2].

١٤ـ حیزبی پێشڕەوی دێموکراتیك (The Democratic Prgrssive Party)

ڕێبەری ئەم ڕێکخراوە دژبەرە لە ئەستۆی دوردی مۆرادخۆجا محەمەدئۆفە کە لە فیەوریەی ساڵی ١٩٩٦ لەلایەن هێزە ئەمنییەکانی KNB تورکمەنستان بەدوای وتووێژێك لەگەڵ ڕادیۆی ئازادی تورکمەن قۆڵبەستو ڕەوانەی گرتووخانە کرا. دوردی مۆراد لە وتووێژێکدا لەگەڵ ئەم ڕادیۆیە ڕەخنەی توندی لە کارکردی نیازئۆف و دەزگاکانی دەسەڵاتدار گرتبوو.

هەنووکە ئەم حیزبە یەکێکە لە حیزبە دژبەرەکان کە لە دەرەوەی وڵات بە کارو چالاکییەکانی خۆی بە جۆرێك گوشاری سیاسی خستووەتە سەر حکوومەتی تورکمەنستان.

(١) ناوەندی هەواڵنێری لە عشق ئاباد ١٣٨١/١٠/٥
(2) http://www. rferl. org/nca/fcatures/2003

لە کاتی سەفەری نیازئۆف بۆ ئەمریکا لە ساڵی ١٩٩٩، لەسەر داوای بەرپرسانی ئەمریکایی چەند کەس لە گیراوان و ڕێبەرانی حیزبە دژبەرەکان ئازاد کران کە یەك لەوان دوردی موراد بوو[1].

١٥ـ بزاوتی وەتەن The vatan (motherland) movement

ئەم بزاوتە کە پێکهاتووە لە دژبەران و خەباتگێڕانی تورکمەنستانی و خەباتگێڕانی سیاسی وڵاتانی دیکەی ئاسیای ناڤین، بە کۆبوونەوە لە وڵاتی سوئیس ناوەندی ئەم بزاوتە سیاسییەیان پێکهێناوە و چالاکییە یەکگرتووەکانی خۆیانیان بە شێوەی گشتی لە سوئێسەوە ڕێبەری دەکرد.

ئەندامانی دیکەی بەرهەڵستکار کە لە وڵاتانی دیکە (CIS)دان لە فیدراسیۆنی ڕووسیە بەرەی بەرهەڵستکاریان پێکهێنا. ئەم بزاوتە، بە ئیلهام وەرگرتن لە ئەندێشە سیاسیونارازی لە کردەوەکانی نیازئۆف و گوشارگەلێك کە بەسەر خەڵك و بژاردە سیاسییەکانی وڵات کە لە گرتووخانە نهێنییەکانی ئەم وڵاتەدا، زەبروزەنگی هێزە ئەمنییەکان کە هەموو جۆرە ئازاردانێکیان لە هەمبەر گیراوە سیاسییەکان و پێشێل کردنی مافی سەرەکی شارۆمەندان بە ڕەوا، لە قەڵەم دەدەن ناڕەزایەتیان دەردەبڕی. بەڵام بە هۆی ئەوەی کە ئەم تەڤگەرە، دژی حکوومەتی نیازئۆف و ئامانجی ڕووخاندنی حکوومەتە، لەنێو وڵاتی تورکمەنستان کەم کەس زانیاری لە تایبەتمەندییەکانی و کارکردی ئەم جووڵانەوەیە هەیە. هێندێ جار نێوی ئەم بزاوتە لە ڕۆنیشتنەکانی سیاسییەکانی مسکۆ و ژێنۆو لە بەیاننامەکان و کۆمەڵەکانی دیکەی دژی حکوومەتی نیازئۆف، دێتە ئاراوە[2].

ـ تیرۆری نیازئۆف و ڕۆڵی بەرهەڵستکاران تێدا

لە چواری مانگی خەزەڵوەری ١٣٨١ی هەتاوی لەلایەن چەند کەسێکی نەناسراوەوە تەقە لە نیازئۆف دەکرێ، بەڵام چونکە پێش تەقەکردنەکە ئۆتومبیلەکی گاماز کە یەکێك بوو لە کەرەستەکانی هاتووچۆ پێکردنی تیرۆریستەکان، پلەدارێکی نیزامی نێوشار وەبەردەدادا و سەر ڕێگای پارێزەرانی سەرۆك کۆمار دەگرێ و تەقە دەست پێدەکا لە تەقەکردنی هێزەکانی پاراستنی سەرۆك کۆمار، دوو کەس لە جێبەجێکارانی تیرۆریستان برینداروو پاشان هەڵدێن، هەر بۆیە زیانێك بە سەرۆك کۆمار ناگا.

(1) http://www. Inf-hr. org/reports/ar99tuk. html
(2) Regional Surrey of The World, P. 443

دەگوترێ کە لەم کردەوەدا ١٦ کەس کە چوارکەسیان هاووڵاتی گورجستانی بوون دەستبەسەر دەکرێن و بەرێز نیازئۆف لە هەڵوێستێکی تونددا، وڵاتی رووسیەی بە پشتیوان و دالّدەدەری بەرەی بەرهەڵستکارانی حکوومەتەکەی تاوانبار دەکات.

نیازئۆف لەم پێوەندییەدا قامکی تاوانی بۆ لای چوار کەس لە دژبەران (بوریس شێخ مورادئۆف، وەزیری پێشووی کاروباری دەرەوە، خودای بەردی ئەرازئۆف سەرۆکی پێشووی کۆمیتەی ئاسایشی نەتەوەیی، باڵی محەممەد حانائۆف سەفیری پێشووی تورکمەنستان لە تورکیەو ئیمام بەردی ئەقلیم ئۆف کە گوایە لە هاوبیرانی حانام ئۆفە) راداشت و بانگەشەی ئەوەی دەکرد کە ئەو ئوتومبیلەی تیرۆریستەکان کەڵکیان لێوەرگرتبوو هی ئیمام بەردی ئەقلیم ئۆف بووە، ئەمە لە کاتێکدایە ئیمام بەردی ئەقلیم ئۆف لە کاتی تیرۆرەکە لە عشق ئاباد بووەو دەست بەجێ دوای ئەو هەوڵە تیرۆریستییە قۆڵبەست و لێپرسینەوەی لێکرا.

هەڵبەت لە پێوەندی لەگەڵ جێبەجێکردنی تیرۆرو ئەوەی کە ئەم کارە لەلایەن چ کەسانێکەوە پلانی بۆ دارێژراوە و جێبەجێ کراوە لێکدانەوەی جۆراوجۆر هەیە بەڵام دوو بۆچوونی سەرەتایی هەیە ئەویش ئەوەیە کە:

١ـ بەجێگەیاندنی ئەم تیرۆرە بەجۆرێك رەگی لەنێو جووڵانەوە دژبەرەکاندا هەیە.

٢ـ رەنگە ئەم تیرۆرە سیناریۆی سەرۆك کۆماری ئەو وڵاتە بێ، کە بەم کارە ویستبێتی کە بارودۆخ بۆ سەرکوتی دژبەران خۆش بکا. کە ئەمە دیارە لێکدانەوەی ئۆپۆزیسیۆنەو بەگشتی لە وتووێژەکاندا پێداگرییان لەسەر ئەم بۆچوونە دەکردەوە.

هەڵبەت یەکێك لە دژبەران بەنێوی قاقاجان بەکی ئۆف گوتبووی کە ئەم کارە لەلایەن کەسانێکەوە ئەنجامدراوە کە چیدیکە مۆاری ئەو هەموو چەوسانەوەیان نەدەکردو هەموو دەرگاکانیان لەسەر خۆیان بە داخراویی دەبینی و ئەم خەڵکانە لە بنەڕەتەوە ناتوانن خاوەنی تاقم و گرووپ بن.

بەڕێز سەردار "دردی ئۆف" وتەبێژی سەرۆك کۆماری تورکمەنستان پاش رووداوی تیرۆرەکە لەمەڕ کەسانی دەستگیرکراو رادەگەیەنێ گومان لێکراوانی دەستبەسەرکراو هەموویان لە دژبەرانی تاراوگە نشینن و لە بەرپرسانی پێشووی حکوومەت بوون. ناوبراو گوتی کە: لە رووسیە کۆمەڵێك لە سیاسەتوانان هەن کە لە پشتی دژبەرانی حکوومەتی تورکمەنستان راوەستاون و پشتگیری و دالّدەیان دەدەن.

لەم راستایەدا هەموو دژبەران بە شێوەی جیاجیا ئەم کردەوەیان (تیرۆر) لەلایەن خۆیانەوە رەتدەکردەوە و بانگەشەیان دەکرد کە ئەوان خوازیاری لابردنی نیازئۆفن لەسەر کورسی دەسەڵاتی تورکمەنستان، بەڵام بە شێوەی ئارام و هێدی و کەڵك وەرگرتن لە توندوتیژی بە دواپین رێگاچارە دادەنێن و بە راشکاوانە ئەم جۆرە کردەوانە رەتدەکەنەوە.

یەکێك لە دژبەران بەنێوی ئەقلیم ئۆف لەم پێوەندییدا گوتی: هیچ چەشنە پێوەندییەك یان دەستێداهەبوونێکی لەم رووداوەی تیرۆری سەرۆك کۆماردا نەبووە، ئەم کارە رەنگە بە ئەنقەست پێکهاتبێ‌و بە دروستکردنی سناریۆ لەلایەن کۆمەڵێك لە بەڕێوەبەران ئەم سناریۆیە رێبەری کرابێ. ناوبراو لە درێژەدا دەڵێ: ئەگەر ئێمە دژی بۆچوونەکان و هەڵسەنگاندنەکان و کارکردەکانی یەکێك (نیازئۆف)و یان کۆمەڵێك کەس بین، بەڵام هەوڵدان بۆ زەفەر پێگەیاندنی(تیرۆر) ناتوانێ واتایەك بگۆڕێ. بەرپرسانی رووسیە لە بەرانبەر نووسراوە باس کراوەکاندا لەلایەن هێندێك سەرچاوە حکوومییەکانی تورکمەنستانەوە لەسەر ئەگەری دەستێدابوونی کۆمەڵێك لە بەرپرسە پلە بەرزە رووسییەکان لە رێکخستنی زەفەر بردن بۆ گیانی سەفەر موراد نیازئۆف سەرۆك کۆماری تورکمەنستان هیچ چەشنە دژکردەوەیەکی فەرمییان نیشان نەدا. لە هەمان کاتدا سێرگی ئی ئەیوان ئۆف سەرۆکی فیدراسیۆنی پارلمانی باڵای رووسیە لە وتووێژێکدا گوتی: تاوانبارکردنی رووسیە لەمەڕ هەوڵدان بۆ کوشتنی نیازئۆف جیا لە شك و گومان هیچی دیکە نییەو لە راستییەوە بەدوورە.

هەر لەو راستایەدا، بەرپرسانی ئەمنی تورکمەنستان لە هەوڵی گرتنی هاووڵاتییەکی ئەمریکایی گومانی بەشداریکردن لە داڕشتنی تیرۆرەکەدا، ئەم بابەتە لە هزرمان پێکدێنێ کە رەنگە ئەم کارە لەلایەن ئەمریکاییەکانەوە پلانی بۆ دارێژرابێ هەڵبەت وەزارەتی دەرەوەی ئەمریکا لە هەمبەر ئەم کارەی حکوومەتی تورکمەنستان ناڕەزایەتی دەربڕیوە و رایگەیاند کە لە هەمبەر دەستگیرکردنی هاووڵاتی ئەم وڵاتە دەبوایە سەفارەتی ئەم وڵاتەیان ئاگادار کردبایە.

بە سەرنج دان بەم خاڵانە کە لەم نووسراوەیەدا ئاماژەی پێکرا وەها تێبگەین کە خەڵکی تورکمەنستان لەژێر زوڵم و زۆرداری حکوومەتی ئەم وڵاتەدان و ماوەیەکە نیشانەگەلێك لە ناڕەزایەتی لەم وڵاتەدا بەرچاو دەکەوێ کە بەرەو زیادبوون دەچێ.

بەڕێوەبردن و فەرمانڕوایی و سەرکوتکردنەکانی سەرۆك کۆمار، جیا لە خەڵکیش، کۆمەڵێك لەو خەڵکانەش لەخۆ دەگرێ کە لە حکوومەت دەرکراون.

خەڵکی ئەم وڵاتە لە رەوشی خراپی ئابووری نارازی و نیگەرانن و دەڵێن چۆن دەتوانرێ بەو مووچەی کە هێندێ جار لە مانگدا ناگاتە ٣٠ دۆلار ژیان بەسەر ببەن‌ولە ئێش‌و ئازاری هێزە ئەمنییەکان وەزاڵە هاتوون. بەرهەڵستکاران بانگەشەی ئەوە دەکەن کە دەبێ لەم راستایەدا خەڵك بە مافەکانی خۆیان ئاشنا بکرێن و لەم رووەوە هەموو هەوڵێك دەدەن، تەنانەت لە دوایین کۆنفرانسی بەرهەڵستکاران لە مسکۆوە بڕیار درا کە دژبەران بۆ گەڕانەوە بۆ وڵات هەوڵ و خەبات بکەن و سەرتا بەدوای ئەوەدان تاکو بوار بۆ ئەم مەبەستە لەنێو خەڵکدا خۆش بکن کە هەڵبەت لەم بوارەدا هێندێك لەو بڕوایەدان کە جیا لە دژبەران لە دەرەوە گرووپێکی دیکەش لەنێو خۆ بە شێوەی شاراوە چالاکی بکەن. ئەم گرووپە گۆڕانکاری شیمانەکراو لە وڵاتدا پێکبێنن.

بەڵام ئەوەی کە بەرچاوە تورکمەنستان لە قەیرانێکی تایبەتی سیاسی دایەو بارودۆخەکە نائاساییە، بە جۆرێك کە لە سەروبەندی کودەتاو گۆڕینی رێژیم دایە. یەکانگیری و هاوکاری هێزە دژبەرەکان یەکێك لە هۆکارە گرینگەکانی سەرکەوتنە، بەڵام ئەم پرسیارە لە زەیندا بیچمی گرتووە کە داهاتووی تورکمەنستان بەرەو کام ئاکار دەڕواو لە کۆتاییدا تورکمەنستان پاش نیازئۆف چی بەسەر دێ؟

ب: رێکخراوە ئایینییەکان

١ـ ئیدارەی "قازیات": ئەم ئیدارەیە کە پاشماوەی سەردەمی سۆڤیەتەو ئەندامان و هەڵسووڕاوانی موسوڵمانە سوننەکان لە خۆ دەگرێ، ئەمڕۆکە بەڕێوەبردنی بۆنە ئایینییەکان و دروستکردنی مزگەوتەکان، پەروەردەکردنی خوێندکاری ئایینی، ئەنجامدانی ئەرکە ئایینییەکان و کاروباری دیکەی لەم بابەتەی وەئەستۆیە. مزگەوتەکان و بیاڤە زانستییەکانی تورکمەنستان، لەژێر چاودێری ئەم ئیدارەدایە. پەروەردە ئایینییەکان بە شێوازی نوێ و جیاواز لە رێوشوێنە کۆنەکان پێشکەشی لاوان و خوێندڤانە ئایینییەکان دەکەن.

٢ـ ئیدارەی کاروباری دینی: ئەم ئیدارەیە بە بڕیاری سەرۆك کۆمار لە ژانوییەی ١٩٩١ دامەزرا. ئەم ئیدارەیە تاکو ساڵی ١٩٢٤ بەرپرسی کاروباری ئایینی وڵات بوو بەڵام لە ئاوریلی هەمان ساڵدا، "شوورای ئایینی" بەجێگای ئەم ئیدارەیە دامەزرا.

٣ـ شوورای کاروباری ئایینی : ئەم شوورایە لە ئاوریلی ١٩٩٤دا دروستبوو. بەرپرسانی ٥ پارێزگای وڵات، وەزیری دادوەری، وەزیری راگەیاندن، کەشیشەکی ئەرتدۆکس و ئیمامی گشتی وەك ئەندامانی ئەم شوورایە بە ئەژمار دێن. بەڕێز ئەڵڵا موراد ئۆفیش نوێنەری حکوومەتە لەم شوورایە.

شوورای کاروباری ئایینی تورکمەنستان چاودێری بەسەر رێکخستنی گشت چالاکییە ئایینییەکانی ئیسلامی‌و نائیسلامی دەکا. ئەم شوورایە لە راستیدا ئاڵقەی نێوان حکوومەت و رێکخراوە ئایینییەکانە. لە بەرچاوترین ئەرکەکانی شوورای کاروباری ئایینی، دەرکردنی مۆڵەت بۆ ئەنجوومەنە ئایینییەکانە. هەڵبەت لە کۆماری تورکمەنستاندا جیا لە رێکخراوە ئایینییە فەرمییەکان کە لەژێر چاودێری حکوومەتدا چالاکی دەکەن، گرووپە بناژۆخوازە ئایینییەکانیش سەرقاڵی هەڵسووڕانن کە ناوەندی کۆبوونەوەو خەباتیان لە ناوچەی خوارەزم دایە. خوارەزم شوێنێکە بریتییە لە رۆژئاوای ئۆزبەکستان و رۆژهەڵاتی تورکمەنستان کە ئەم ناوچەیە گرینگترین شوێن لە جووڵانەوەی ئیسلامی سیاسی لە وڵاتی تورکمەنستاندا پێکدێنێ[1] و ئەوەی کە دەسەڵاتی حەفتا ساڵەی کۆمۆنیزم، گوشاری حکوومەتە سەرەڕۆکان و هەروەها پەرەگرتنی ئەندێشەی رۆژئاوایی خوازانە لەنێو نەوەی نوێ لە هۆکارگەلێکن کە ئاستەنگن لەپێش گەشەسەندنی ئیسلام لە تورکمەنستاندا. هەڵسەنگاندنێك کە خەڵکی ئەم وڵاتە لەسەر ئیسلام هەیانە بریتییە لە: کۆمەڵە نەریتگەلێك کە لە رەوتی ژیانی خەڵکدا بەردەوامە[2].

٤ـ قرقیزستان

١ـ٤: سیاسەت و حکوومەت لە رەوتی مێژوودا

وڵاتی ئیستای قرقیزستان لە ساڵی ١٨٧٦ بە شێوەی فەرمی پەیوەست بوو بە ئیمپراتۆری رووسیە. ئەم وڵاتە دوای شۆڕشی ئۆکتۆبری ١٩١٧ شەڕی نێوخۆیی لەگەڵ هێزە دژە شۆڕشەکان ئەزموون کردووە. لەم شەڕەدا هێزە ئەمگناسەکانی رێژیمی پێشوو لەوانە سوپای سپی رووسیە، گرووپە چەکدارەکانی خۆجێیی (باسماچی) دژی بلشوییەکان و سوپای سوور شەڕیان دەکردو لە کۆتاییدا لەگەڵ شکست بەرەوڕوو بوون، بەدوای ئەم سەرنەکەوتنەی بلشویکەکان و سوپای سووردا هێزی خۆیان لە ناوچەکەدا رۆژ لەگەڵ رۆژ پتەوتر دەکرد. لە ساڵی ١٩١٨ کە بلشویکەکان کۆماری سۆسیالیستی خودموختاری تورکستانیان (ASSR) لە ناوچەی ئاسیای ناڤین و هەڵبەت لە دڵی یەکیەتیی سۆڤییەتدا پێکهێنا. قرقیزستانیش بەشێك لەم کۆمارە

(١) شەمسا، پێشوو، لاپەڕەی ١٢

(٢) کەریمی، پێشوو، لاپەڕەکانی ٢٢-٢٠

بوو. لەو کاتەدا رووسەکان دەستەواژەی "کارا قرقیز"یان بۆ جیاکردنەوەی قرقیزەکان و قەزاقەکان بەکار دەهێنا.

بەم پێیە رووسەکان لەو سەردەمەدا خەڵکی ئەم نیشتمانەیان بەناوی قرقیز ناودێر کرد. بەڵام لە ساڵی ١٩٢٤ کۆماری ئێستای قرقیزستان بوو بە پارێزگای خودموختار کارا قرقیزو دواتر لەساڵی ١٩٢٥دا ئەم نیشتمانە ناوی بە پارێزگای خودموختاری قرقیز گۆڕدرا، پاشان لە فیەوریەی ١٩٢٦ کرا بە کۆماری سۆسیالیستی قرقیزستان. لە ماوەی دەیەی ١٩٢٠ کۆماری سۆسیالیستی قرقیزستان لەڕووی کۆمەڵایەتیو ئابووری گەشەی بەرچاوی بەخۆی بینی. ئەم گەشەسەندنە هاوکات لەگەڵ رەوتی چاکسازی زەویی لە سۆڤییەت کە بەدوای ئەمەدا زۆر یەك لە قرقیزەکانی رەشماڵ نشین ناچار کران روو لە ژیانی وەرزێری بکەن. بەڵام گەلاڵەی گشتی کرانی وەرزێری لە سەرەتای دەیەی ١٩٣٠ لەگەڵ دژایەتی توندی خەڵك بەرەوڕوو بوو کە لە ئاکامدا بووە هۆی بووژانەوەی تەڤگەری باسماچی. لەگەڵ سەرکوتی ناسیۆنالیزم و شوناسی نەتەوەیی لە سەردەمی ئیستالین (١٩٢٤ـ ١٩٥٣)، هێشتا زۆربەی لایەنە کولتوورییەکانی نەتەوەیی قرقیزستان پارێزراوە. ئەندامانی سەرەکی حیزبی کۆمۆنیستی قرقیز (KCP) کە بە کۆمۆنیستە نەتەوەخوازەکان ناسراوبوون، بە چڕی تێدەکۆشان تاکو رێژەی بەشداری خەڵك لە حکوومەتی خۆیاندا بەرز بکەنەوە، بەڵام لە کۆتایی دەیەی ١٩٣٠دا ئەم خەڵکە لە حیزبی کۆمۆنیستی قرقیزستان دەرکران و زیندانی، یان دوورخرانەوە. کۆماری سۆسیالیستی قرقیزستان (SSR) لە پێنجی دسامبری ساڵی ١٩٣٦ وەك هاوپەیمانی بێ ئەملاو ئەولای یەکیەتیی سۆڤییەت دەستنیشان کرا[1]. بەڵام بە هاتنەسەرکاری میخاییل گۆرباچۆف وەك رێبەری سۆڤییەت و دەسپێکی گەلاڵەکانی پرسترویکاو گلاسنۆست لەم ولاتە کەشێکی نوێ لە ئاسیای ناڤین و لە یەك لەوان قرقیزستاندا هاتە ئاراوە. یەکەمین پێشهاتی ئەم کەشە نوێیە لە قرقیزستان بەدەست لەکارکێشانەوەی ئاسابالیف سکرتێری حیزبی کۆمۆنیستی قرقیزستان دەرکەوت.

جێنشینی ئاسابالیف، ئاباسامات ماسالیف ئەوەی بە فەسادی ئەخلاقی، سەرەڕۆو خزمگەرایی تاوانبار کردو زۆربەی کەس و کاری ئاسابالیفی لەسەر کارە حکوومییەکان لابرد.

(١) حەبیبوڵڵا ئەبولحەسەنی شیرازی، نەتەوەکانی ئاسیای ناوەڕاست (تاران: ناوەندی توێژینەوە و سیاسی و نێونەتەوەییەکانی وەزارەتی کاروباری دەرەوە، ١٣٧٠)، لاپەڕەکانی ١٠٤-١٠١

بەڵام لەگەڵ ئەوەیشدا دەروەستی ماسالیف لەمەڕ سیاسەتەکانی گۆرباچۆف زیاتر لە هەوڵەکانی ئاسالیف بڕی نەکرد، بە جۆرێك کە سیاسەتی گلاسنۆست ئازادی چاپەمەنی گەڕانتی کردبوو ماسلیف رەخنەی توندی لەم سیاسەتە دەگرت، چونکە چاپەمەنی قرقیزستان لە ساڵی ١٩٨٨دا هەڵوێستی ئازادانەتری گرتبووە بەر[1].

هەروەها لە ژوئەنی ١٩٩٠دا لە ناوچەی پڕ حەشیمەتی فەراغنە هەڵکەوتوو لە پارێزگای ئووش لەنێوان ئۆزبەکیەکان و قرقیزەکاندا کۆمەڵێك تێکهەڵچوونی خوێناویی هاتە ئاراوە. بەپێی راپۆرتەکان لەم پێکدادانەدا پتر لە ٣٠٠ کەس گیانیان لەدەستداو لە هەمان ساڵدا باری نائاسایی و تایبەتی راگەیەندراو بەم شێوازە سنووری ئۆزبەکستان ـ قرقیزستان داخرا. دەگوترێ کە ئەم پێکدادانە خوێناوییە بەهۆی قەیرانگەلی گرێدراو بە نەبوونی شوێنی نیشتەجێبوون و داگیرکردنی زەویە بایەرەکان لە ناوچەی پڕحەشیمەتی فەراغنە لە پارێزگای ئووش بووە. ئووش لە ساڵی ١٩٢٤دا بە قرقیزستانەوە لکێندرا. لە کاتێکدا زۆرینەی دانیشتوانی ئۆزبەکییەکان پێکیان دەهێنا، تەنانەت لەم دواییانەدا خوازیاری حکوومەتی خودموختاری ئۆزبەك لە ناوچەکەدا بوون. بە هەرحاڵ، حەشیمەتی زۆرو کەمی زەوی و شوێنی نیشتەجێبوون بوو بەهۆی ئەوەی کە چەند گرووپێکی نافەرمی بە مەبەستی کەمکردنەوەی ئاڵۆزییەکانی گرێدراو بە شوێنی ژیان و داگیرکردنی زەوییە بایەرەکان لەم ناوچانەدا کۆمەڵێك کاربکەن. پارێزگاری قرقیزستان دژی پێکهاتنی ئەم جۆرە گرووپە نافەرمییانە بوون، لەگەڵ دژایەتی کردنی ناوبراو لە ساڵی ١٩٨٩دا کۆمەڵێك گرووپ بۆ ئەم مەبەستە پێکهاتن کە یەکێك لەم گرووپانە ناوی "ئاشار"ە تا رادەیەك لەلایەن بەرپرسانی حکوومییەوە پشتگیرییان لێ دەکراو زۆر خێرا توانیان رۆڵێکی سیاسی بەربلاوتر بگێڕن. بەڵام گرووپێکی دیکە کە ناوی "ئووش ئایماقی" بوو، رێکخراوێك بوو لە شێوەی گرووپی ئاشار کە لە پارێزگای ئووش پێکهاتبوو.

ئەم گرووپە واتە ئووش ئایماقی بە چڕی تێدەکۆشا تاکو زەویی و ستارگە بۆ قرقیزەکان بەرهەڤ بکاو تەنانەت بۆ ئەم مەبەستە زەوییو زارێکی زۆری داگیر کرد، لە کاتێکدا زۆرینەی پێکهاتەی دانیشتووانی ئەم ناوچەیە ئۆزبەکی بوون، پاشان لە ژوئەنی ١٩٩٠ لەسەر داگیرکردنی زەوییەکانی بایری ناوچەی ئووش لەنێوان ئۆزبەکییەکان و قرقیزەکان تێکهەڵچوونی

(1) http://www. kirgz. politics. com

خوێناوی روویدا کە دەیان کەس لە هەردووك لا کوژران و بریندار بوون. کۆماری خوازانی ناوچەیی‌و گرووپە نافەرمییەکان، "ئووش ئالماقی"یان بە هەڵگیرسێنەری ئەم تێکهەڵچوونە تاوانبار کرد. گرووپە بەرهەڵستکارەکانی ناوچەی ماسالیف، رەخنەیان لە سەرکردەکانی حیزبی کۆمۆنیستی قرقیزستانیان بەهۆی بایەخ نەدان بە پرسە کۆمەڵایەتی ـ ئابوورییەکانی ناوچەکە گرت. بەرپرسی حیزبی کۆمۆنیستی ئووش لە ناوچەی ئووش لە مانگی ئاگۆستی ١٩٩٠دا، ناچار بە دەست لەکارکشانەوە کراو، هەروەها بە هۆی کەم تەرخەمی سەرۆك کۆمار لە مەڕ ئەم مەسەلەیە بە توندی وەبەر رەخنەو گازەندەیان لێگرت [١]. لەگەڵ پەرەسەندنی دێموکراسی لە سەردەمی گۆرباچۆف، هەڵبژاردنی شوورای باڵای قرقیزستان لە فیەورییەی ساڵی ١٩٩٠ بە شێوەی نەریتی واتە وەك پێش سەردەمی گۆرباچۆف بەڕێوەچوو. لەم هەڵبژاردنەدا ٣٥٠ نوێنەر بۆ شوورای باڵای قرقیزستان هەڵبژێران کە زۆربەیان پاڵێوراوانی حیزبی کۆمۆنیستی ئەم کۆمارە بوون. لە ئاوریلی ساڵی ١٩٩٠ شوورای باڵای قرقیزستان، ماسالیفی وەك بەرپرسی دەفتەری شوورای باڵا دەستنیشان کردو زۆرینەی ئەندامانی حیزبی کۆمۆنیستی قرقیز لە شوورای باڵاش دەنگی ئەرێنیان بە ناوبراو دا. بەڵام لە ئۆکتۆبری ١٩٩٠ی زایینی دا کاتێك کۆبوونەوەیەکی نائاسای شوورای باڵا بۆ هەڵبژاردنی سەرۆك کۆمار پێکهات.، بەهۆی توندوتیژی و پێکدادان لە ناوچەی ئووش، دەنگی متمانەیان بە ماسالیف نەدا [٢]، زێدەباری ئەوە، تاقمی نارین [٣] کە لە ژێر کۆنترۆڵی حیزبی کۆمۆنیستدا بوون لە پارلمان وەك باڵێکی دێموکراتیك خۆیان ناساندو بە پشتیوانی کردن لە رووناکبیران‌و لیبراڵە موسڵمانەکان رادەی قورسایی خۆیان بەرز کردەوە. تاقمی نارین لە ٢٨ی ئۆکتۆبری ١٩٩٠ی زایینی عەسگەر ئاقایەف [٤] سەرۆکی ئاکادیمی زانستی قرقیزستانیان وەك یەکەمین سەرۆك کۆماری قرقیزستان هەڵبژارد، ئەمە لە کاتێکدایە

---

(١) پەروین مەعزەمی گودەرزی، قرقیزستان (تاران: دەفتەری توێژینەوە سیاسی و نێونەتەوەییەکانی وەزارەتی کاروباری دەرەوە، ١٣٧٧)، لاپەڕەکانی ١٢١-١٢٠

(2) james charin "Democracy and Central Asia", Central Asia Surrey, No.5.1993, PP. 1-7

(٣) عەسگەر ئاقایف لەگەڵ تاقمی نارین بوو

(٤) عەسگەر ئاقایف لە ساڵی ١٩٩٤ لە ئاوایی گزل ـ بایراك لە ناوچەی کەمین لەدایك بوو، ئەو خاوەنی بڕوانامەی بەکالێوریسی زانستی فەنییە. لە ئۆکتۆبری ١٩٩٠ ئاقایف وەك سەرۆك کۆماری قرقیزستان هەڵبژێرا.

کە هێشتا یەکیەتیی سۆڤییەت تێکنەچبوو وکۆماری قرقیزستان سەربەخۆیی بە دەست نەهێنابوو. بە هەرحاڵ ئاقایف بە پەلە خۆی کرد بە هاوپەیمانی سیاسەتوانان و ئابووری زانانی ریفۆرمیست، لەوانە رێبەرانی تەڤگەری دێموکراتیکی قرقیزستان. لە هەمان کاتدا کۆمیتەیەکی حکوومەتی بۆ چاکسازی ئابووری پێکهات و بەدوای ئەودا رێگای بۆ کۆمەڵێك گەلاڵەی کەرتی تایبەتی خۆشکرد. لە مانگی دسامبری هەمان ساڵێشدا ماسالیف دەستی لە بەرپرسایەتی شوورای باڵا هەڵگرت. هۆکاری سەرەکی شکستی ماسالیف لە بەرانبەر ئاقالیف ئەوە بوو کە زۆربەی سیاسەتوانانی کادری رێبەری حیزبی کۆمۆنیستی قرقیزستان متمانەیان بە لێهاتوویی حکوومەتداری ماسالیف نەبوو، لەم رووەوە ئەوان بە باشیان دەزانی کە لەگەڵ هێزە بچووکە بزاوتە دێموکراتیکەکانی قرقیزستان کە بۆ ئاڵترناتیڤێکی لیبراڵی سیاسی کە هەردووك لا بتوانن هاوکاری بکەن، پەیوەست بن.

لەگەڵ دژایەتیکردنی حیزبی کۆمۆنیستی قرقیزستان بەتایبەتی ماسالیف لە نیوەی ساڵی ١٩٩٠ی زایینی شوورای باڵای قرقیز ناوی ئەم کۆمارەی لە کۆماری سۆسیالیستی قرقیزستانەوەیە بە کۆماری قرقیزستان گۆڕی. هەروەها لە فیەورییەی ١٩٩١ ئەم شوورایە ناوی پێتەختی قرقیزستانی لەفرۆنزەوە بۆ نێوی راستەقینەکەی خۆی واتە بیشکەك گۆڕی. شایانی باسە کە فرۆنز نێوی فەرماندەی سوپای سوور بوو کە لە شەڕە نێوخۆییەکاندا زۆربەی بەشەکانی ئاسیای ناڤینی رزگار کردبووو بەم هۆیە لە ساڵی ١٩٢٦ نێوی فەرماندەی رزگاریدەریان لەسەر شاری بیشکەك داناو گۆڕدرا بە فرۆنز. لە ١٩ی ئاگۆستی ١٩٩١ی زایینی کۆمەڵێك هەول درا لەپێناو لابردنی ئاقایف لە دەسەڵاتداری مسکۆو حیزبی کۆمۆنیستی قرقیزستانیش پێشگیری خۆی لەم کارە راگەیاند، بەڵام لە چاوپێکەوتنی ئاقایف لەگەڵ بۆریس یەلتسین ـ سەرۆك کۆماری ئەوکاتی رووسیە ئەم هەوڵانە لە گەڵ نسکۆ بەرەوروو بوون. لە ٢٠ی ئاگۆستی ١٩٩١ی زایینی ئاقایف بە شێوەی راشکاوانە دژی کودەتای مسکۆ هەڵوەستی گرت‌و رەخنەی لەو کارە گرت. هەر لەم راستایەدا ئاقایف فەرمانی یاساغکردنی چالاکی گشت حیزبە سیاسییەکانی لە وڵات راگەیاند. دوای سەرنەکەوتنی کودەتا لە مسکو واتە لە ٢٦ی ئاگۆستی ١٩٩١ ئاقایف‌و لایەنگرانی ئەندامیەتی خۆیان لە حیزبی کۆمۆنیستی قرقیز راگرت و دەستیان لە کۆمیتەی بەڕێوەبەری

حیزبی کۆمۆنیستی قرقیزستانیش هەڵگرت. شایانی باسە کە حیزبی کۆمۆنیستی قرقیز لە هەمان ساڵ هەڵوەشێندرایەوە بەڵام لە ساڵی ١٩٩٢ سەرلەنوێ پێکهاتەوە[1].

(٢ـ ٤) وەرچەرخانە سیاسییەکانی هاوچەرخ:

لە ٣١ی ئووتی ساڵی ١٩٩١ی زایینی شوورای باڵای قرقیزستان دەنگی بە سەربەخۆی ئەم کۆمارە لە یەکیەتیی سۆڤییەت دا، پاشان عەسگەر ئاقایف، سەرۆکی ئاکادیمی زانستی قرقیزستان کە یەکێك لە دژبەرانی سیاسی سەردەمی سۆڤییەت بە ئەژمار دەهات، لە ١٢ی ئۆکتۆبری ١٩٩١ لە ڕێگای هەڵبژاردنی گشتیو بەدەست هێنانی ٩٥/٩ لە سەدی سەرجەم دەنگەکان بۆ سەرۆك کۆماری قرقیزستان هەڵبژێرا. ئاقایف کە لە هەڵبژاردنەکان تەنیا پاڵێوراوی سەرۆك کۆماری بوو لە راستیدا لە دەگمەن ڕێبەرانی یەکیەتیی سۆڤییەتە کە لەنێو ئەندامانی ڕێبەرانی پێشوو رۆڵێکی ئەوتۆی نەبووەو بە دروشمگەلی دێموکراسی و مافی مرۆڤ بە دەسەڵات گەیشت. ئاقایف بە جەختکردنی لەسەر پێویستی چاکسازی کۆمەڵایەتی ـ ئابووری داوای لە کۆمەڵگای نێونەتەوەیی کردووە کە وڵاتەکەی بێلایەن بناسێنی. ناوبراو خوازیارە قرقیزستان ببێت بە سوئیسی ئاسیاوە[2]. عەسگەر ئاقایف بۆ کردنەوەی فەزای کراوەی سیاسی هەوڵێکی بەرفراوانی دا. لەم کۆمارە گەشەی ئازادییە سیاسییەکان لەچاو کۆمارەکانی دیکە پتر بووە، بەڵام بەو حاڵەش، چالاکی حیزبەکان و گرووپە دژبەرەکانی حکوومەت لەگەڵ ئاستەنگەلێك بەرەوڕوو و دەبێ. هەروەها لە ٢١ی دسامبری ١٩٩١ حکوومەتی ئاقایف لەنێو واژۆکەرانی راگەیاندنی ئاڵماتا بوو کە کۆمەڵەی سەربەخۆی هاوقازانجیان (CIS) بە شێوەی فەرمی پێکهێنا.

حکوومەتی قرقیزستان پاش سەربەخۆیی لەگەڵ پتربوونی کردەوەی تاوان و بازرگانی ماددە بێهۆشکەرەکان بەرەوڕوو بۆوە، ئاقایف بەڵێنی خۆی بە دژایەتی کردن لەگەڵ ئەم دیاردانە راگەیاندو لەگەڵ هەبوونی رەوشی خراپی ئابووری چاکسازییەکانی جێی مەبەستی خۆی دەست پێکرد. ئەم چاکسازییە لەلایەن زۆرینەی خەڵکەوە پشتگیری لێدەکرا، بەڵام هێندێك گرووپ لە پارلماندا دژایەتییان دەکرد کە زۆربەی نارازییان خەڵکانی کۆمۆنیستی پێشووو

(١) بریل ئولکات، "سەربەخۆیی لەناکاو بۆ ئاسیایی ناوەندی"، وەرگێڕانی مێهدی ئەعیانی فەرد، وەرزنامەی توێژینەوەکانی ئاسیای ناوەندی و قەفقاز، ژمارەی ٤، بەهاری ١٣٧٢، لاپەڕەکانی ١٤٠-١٤١

(2) http://www. Russiantoday. com

ناسیۆناڵیستەکان بوو، هەتا ئەو شوێنەی لە نیوەی ساڵی ١٩٩٢دا حیزبی کۆمۆنیستی قرقیزستان بە ڕێبەری ماسالیف سەرلەنوێ بووژایەوە. لە ماوەی ساڵی ١٩٩٢ ڕووناکبیرانی قرقیزی لە ئەندێشەی ئەوەدا بوون کە پێکهاتەیەکی سیاسی نوێ پێکبێنن کە تێدا پارلمان دەسەڵاتی زیاتری هەبێ و بە پێچەوانە لە دەسەڵاتی سەرۆك کۆماری کەم بکرێتەوە. لە پاشان یاسای بنەڕەتی ئەم کۆمارە لە مانگی مای ١٩٩٣ی زایینی لە شوورای باڵادا پەسند کراو لە ماوەی ساڵەکانی ١٩٩٤، ١٩٩٦و ١٩٩٨ دەستکاریو گۆڕانکاری تێدا کرا، بە جۆرێك کە ئەمڕۆکە لە قرقیزستان پارلمان بەرزترین ناوەندی نوێنەرایەتییە[1].

حکوومەتی قرقیزستان کەوتبووە ژێر باندۆری نەتەوەخوازی قرقیزی و ئەمە لە کاتێکدایە کە حەشیمەتی ئەم وڵاتە لە ئۆزبەکیش پێکهاتبوون، بەڵام پێکهاتەی هەیئەتی حکوومەت بە شێوەی گشتی قرقیزییە. بەڵام لە یاسای نوێ تا رادەیەك نیگەرانی ڕۆژ دەگەڵ ڕۆژی سلاڤەکان و گرووپە قرقیزییەکانی دیکەی قرقیزستان کە پێشتر مافی شارۆمەندییان بە باشی رەچاو نەدەکرا، دابەزاندووە. بە جۆرێك لەگەڵ هەوڵ و تەقەلای ناسیۆناڵیستەکانی ئەم کۆمارە، لە مانگی مای ١٩٩٣دا پارلمان دەنگی بە زمانی ڕووسی وەك زمانی پێوەندی نێوان خێڵەکاندا. ئەمە لە کاتێکدا بوو کە لە پێشنووسی یاسای بنەڕەتی ساڵی ١٩٩٢دا ئاماژەیەك بە زمانی ڕووسی نەکرابوو، سەرەڕای ئەوەی کە نێوی فەرمی ئەم وڵاتە لە کۆماری قرقیزستانەوە گۆڕدراو بوو بە کۆماری قرقیز کە ئەم نێوە کەمتر ڕەنگ و بۆی خێڵەکی و عەشیرەیی پێوە دیاربوو بەڵام لەگەڵ هەموو ئەو بوار رەخساندنەشدا، دیسان ئاریشەو تێکهەڵچوونگەلی نەتەوەیی ـ رەگەزی لەم وڵاتەدا پەرەی گرتووە، بە جۆرێك کە لە نیوەی ساڵی ١٩٩٣دا شیمانە کراوە ١٤٥ هەزار ڕووسی تاکو ساڵی ١٩٩٨ خاکی ئەم وڵاتە بەجێ دەهێڵن، هەوڵەکانی ئاقایفیش بۆ هاندانی قرقیزەکان بەتایبەتی سلاڤەکان لەپێناو مانەوەیان لەم کۆمارەدا بێ ئاکام مایەوە، بەتایبەتی، جێگری یەکەمی سەرۆك کۆماری قرقیزستان، بەڕێز کۆزنسۆف، کە لە کەسایەتییە ناسراوەکانی سلاڤە لەناو حکوومەتدا، رایگەیاند کە بڕیاری داوە بگەڕێتەوە بۆ ڕووسیەو جیابوونەوەی خۆی لە حکوومەتی قرقیزی بە راشکاوەی راگەیاند. لە مانگی ژووئەنی ساڵی ١٩٩٤دا لە هەوڵێك بۆ پێشگرتن لە کۆچبەران کە زۆربەیان ڕووسین لە قرقیزستان، ئاقایف رایگەیاند کە لە کاتە بەدواوە لەو ناوچەیەی کە زۆربەی حەشیمەتەکەیان ڕووسی یان لە ڕووی

(1) Eastern Europe, Russia and Central Asia, PP, 230-232

ئابوورییەوە گرینگیان هەیە، زمانی رووسی دەبێتە زمانی فەرمی. هەروەها ئاقایف داوای لەو حکوومەت کرد کە دوایین ڕێکەوتی دیاریکردنی زمانی قرقیزی وەك زمانی فەرمی وڵات تاکو ساڵی ٢٠٠٠ وەدوا بخات و تەنانەت ئەم بەروارە دواتر تاکو ساڵی ٢٠٠٥ نوێ کرایەوە. نەك هەر ئەمە، بەڵکوو نوێنەرایەتی رووسەکان لە حکوومەتدا، بە شێوەی یەکسان گەرانتی کرا. لە مانگی مارسی ١٩٩٦ لەلایەن ژۆگۆر کۆکنیش هەوڵێکی کارتێکەرانە لەم بوارەدا ئەنجامدرا کە بووە هۆی دابەزینی ڕێژەی کۆچ رەویی سلاڤەکان، ئەم هەوڵە لە راستیدا هەر ئەو مۆڵەت بە خوێندنانە بە زمانی رووسی لە زانکۆی سلاڤی لە شاری بیشکەکدا بوو.

قرقیزستان بەهۆی ستراکتۆرێکی خێڵەکیو هەرێمی، سەرۆك هۆزو عەشیرەتەکان رۆڵی گرینگیان لە سیاسەتەکانی وڵاتدا گێڕاوە. هەروەها کۆمارەکانی دیکەی ئاسیای ناڤین و رێبەرانی قرقیزستان، لە ساڵی ١٩٩٤ لە بەرانبەر پارلمانی ئەم وڵاتە تووشی قەیران و ناکۆکی بوون. پارلمان لە بەرانبەر سەرۆك کۆمار خوازیاری دەسەڵاتی پتر بوو کە لە ئاکامدا پتر بوونی دەسەڵاتی سەرۆك کۆمار بووە هۆی کۆتایی ناکۆکییەکانی نێوان پارلمان و دەسەڵاتی بەڕێوەبەریی عەسکەر ئاقایفیش بە پێچەوانە دروشمەکانی خەڵك سالارانەی، بە بەڕێوەبردنی راپرسییەکی گشتی خولی سەرۆك کۆماری خۆی تاکو ساڵی ٢٠٠٠ درێژ کردەوە. خولی سەرۆك کۆماری ئاقایف لە ئۆکتۆبری ٢٠٠٠ی زایینی کۆتایی پێهات. بەپێی یاسای بنچینەیی ناوبراو مافی خۆپاڵاوتنی بۆ سەرۆك کۆماری نییە. بەڵام دادگای یاسای بنەڕەتی ئەم وڵاتە بۆ هێشتنەوەی ئاقایف لە پۆستی سەرۆك کۆماری بەم جۆرە بەرگری لێدەکاو دەڵێ: چونکە یەکەمین خولی سەرۆك کۆماری پێش سەربەخۆیی وڵات بەڕێوەچووە ئەو دەتوانێ لە هەڵبژاردنەکانی سەرۆك کۆماری ٢٠٠٠ی زایینیشدا بەشداری بکا.

دوای سەربەخۆیی قرقیزستان، ئاقایف بە بەڕێوەبردنی راپرسیگەلی جۆربەجۆر بەردەوام پەرەی بە دەسەڵاتخوازی لە رادەبەدەری خۆی داوە. هەروەها پرسەکانی وەك دابەشکردنی زەویی، خاوەنداریەتیی تایبەت، دامەزراندنی پارلمانی دوو ئەنجوومەنی، ئازادی چاپەمەنی، هەڵوەشاندنەوەی پارێزراوەیی پارلمانتارەکان لەرێگای بەڕێوەبردنی راپرسی گشتی جۆربەجۆر لەلایەن خەڵکەوە پەسند کراوە. بەدوای دوایین راپرسی کە لە ئۆکتۆبری ١٩٩٨ بەڕێوەچوو، ئاقایف دەسەڵاتی هەڵبژاردن و دەستنیشانکردنی زۆربەی بەرپرسایەتی پلە بەرزی وڵاتی بەدەست هێنا. عەسکەر ئاقایف لە سەرەتای سێپتامبری ١٩٩٤ی زایینی پارلمانی قرقیزستانی

هەڵوەشاندەوە. ناوبراو لە ٢٧ی ئۆکتۆبری ١٩٩٤ پێشنیاری خۆی لەمەڕ چاکسازی یاسای بنەڕەتیو دامەزراندنی پارلمانێك بە دوو ئەنجوومەنەوەو ١٥٠ ئەندام خستە بەردەم راپرسییەکی گشتییەوە. خەڵکی قرقیزستان دەنگی ئەرێنییان بە پێشنیارەکەی ئاقایف دا. ناوبراو دەیگوت کە ریفۆرم لە یاسای بنچینەیدا بە شێوازی وڵاتە رۆژئاواییەکان پێویستە بەڵام هێشتا زووە بۆ قرقیزستان دێموکراسی تێدا جێگیر بکرێ. بەڵام دژبەران وڵامیان دەدایەوە کە ئەم یاساو دانە تەنیا بیانوویەکە بۆ دامەزراندنی پارلمانێکی دەستەمۆ و زیاتر بوونی دەسەڵاتی ئاقایفە. ئەوان هەروەها دەڵێن کە راپرسی گشتی بۆ یاسای بنەڕەتی کە بە فەرمانی ئاقایف بەڕێوە چووە، یاسای بنەڕەتی پێشێل کردووە، چونکە تەنیا پارلمان توانایی دەرکردنی بریاری بەڕێوەبردنی راپرسی گشتی هەیە. لەگەڵ بوونی ئەمجۆرە نارەزایەتییانەدا کاندیداتۆری عەسکەر ئاقایف لە خولی دووهەمی هەڵبژاردنەکانی سەرۆك کۆماری قرقیزستان پاش سەربەخۆیی لە ٢٤ی سێپتامبری ١٩٩٥ نوێ کرایەوە. لایەنگرانی ئاقایف پاساوی ئەم کارەیان بەم جۆرە دەدایەوە چونکە خولێك لە خولەکانی سەرۆك کۆماری ناوبراو پێش سەربەخۆیی قرقیزستان بووە، بەم پێیە ئەو دەتوانێ بۆ جاری سێهەم ناوی خۆی بۆ سەرۆك کۆماری تۆمار بکا. ئەم هەڵبژاردنە لە راستیدا یەکەمین هەڵبژاردنی رکەبەرایەتی قرقیزستان بووە لەدوای بەدەستهێنانی سەربەخۆیی لە ساڵی ١٩٩١. لەم هەڵبژاردنەدا ئاقایف بە بەدەستهێنانی ٧٥ لە سەدی دەنگەکان سەرکەوت. چاودێرانی نێونەتەوەیی کە کۆنترۆڵی هەڵبژاردنەکەیان دەکرد لەمەڕ پێشگرتن بە زۆرینەی کاندیداتۆرەکان و قۆرخ کردنی راگەیەنە گشتییەکانی قرقیزستان رەخنەیان ئاراستەی ئاقایف دەکرد.

لە ١٠ی فیەورییەی ١٩٩٦ ئاقایف پێشنیارەکانی خۆی لەمەڕ چاکسازی یاسای بنەڕەتیدا خستە بەر راپرسی گشتییەوە کە زۆرینەی خەڵك دەنگی ئەرێنییان دا. بەم شێوەیە دیسان هێزی ئاقایف زۆرتر بوو. لە سپتامبری ١٩٩٨دا سەرۆك کۆمار پێشنیارەکانی خۆی لەمەڕ چاکسازی یاسای بنەڕەتی، دامەزراندنی خاوەنداریەتی تایبەت بەسەر زەویی، بەرزکردنەوەی رادەی نوێنەرانی باڵا لە ٤٥ کەس بۆ ٦٧ کەسو هێنانە خوارێ رێژەی نوێنەرانی ئەنجوومەنی ئەم وڵاتە لە ٧٥ کەسەوە بۆ ٣٨ کەس، دانی ١٥ کورسی لە پارلمانی باڵا بە حیزبەکان و لابردنی پارێزراوەیی نوێنەرانی خستە بەردەم راپرسی گشتییەوە. هەروەها بەپێی پێشنیاری ئاقایف هیچ کەس یان ناوەندێك بۆی نییە تەگەرە بخاتە بەر کاری راگەیەنەکانەوە.

لە دوایی هەڵبژاردنەکان سولێمان ئیمان ئۆف، سەرۆکی کۆمیسیۆنی ناوەندی هەڵبژاردنەکانی قرقیزستان، ئاکامی کۆتایی راپرسی گشتی بۆ ریفۆرم لە یاسای بنەڕەتی وڵات بەم جۆرە راگەیاند کە نزیکەی ٩٦/٢ لە سەدی خەڵکانی مەرجدار بەشداریان لەم راپرسییەدا کردووەو دەنگدەران دەنگی ئەرێنییان داوە. سەرنجراکێشترین پێشنیاری ئاقایف لەم راپرسییەدا دامەزراندنی خاوەندارییەتی تایبەت بوو کە ١٠٠٪ گوندنشینەکانی مەرجدار دەنگی ئەرێنییان پێدابوو. ئەم راپرسییە بە چاودێری نوێنەرانی ٣٠ وڵات و رێکخراوە نێونەتەوەییەکان بەڕێوە چوو[١].

لە دواین راپرسی کە لە ئۆکتۆبری ١٩٩٨ لە قرقیزستان بەڕێوەبرا، تێکڕای دەنگدەران دەنگی ئەرێنییان بە پێنج پێشنیارەکانی ئاقایف دا، کە ئەم پێنج پرسە بریتی بوون لە: جێبەجێکردنی دابەشی زەوییو پلانی خاوەندارییەتی تایبەتی زەویی، ئازادی چاپەمەنی و هەڵوەشاندنەوەی پارێزراوەیی نوێنەرانی پارلمان، بێ بەش کردنی پارلمان لەمەڕ مافی دابەشکردنی رێژەی بوودجەکان بە بێ رەزامەندی حکوومەت.

ئاقایف دەیگوت کە ئەم راپرسییە نەك هەر بۆ چارەنووسی چاکسازییەکان بەڵکوو بۆ دواهاتی سیاسی ئەویش گرینگە. ئەم راپرسییە دەسەڵاتی بە ئاقایف دەدا کە زۆربەی بەرپرسانی پلە بەرزی وڵاتی دەستنیشان بکا، هەروەها بەدوای ئەم راپرسییەدا، ئەژماری نوێنەرانی ئەنجوومەنی یاسادانەر گەیشتە ٦٠ کەس و رێژەی نوێنەرانی پارلمانی میللیش بۆ ٤٥ کەس دابەزی. بەپێی راپۆتە فەرمییەکان، ٩٦/٥ لە سەدی دەنگدەرانی مەرجدار لەم راپرسییەدا بەشدارییان کردو ٩٤/٥ لە سەد لەوانە پاڵپشتیان لە عەسگەر ئاقایف کرد. ئەم راپرسییە بەبێ چاودێری رێکخراوە نێونەتەوەییەکان و وڵاتە دەرەکییەکان بەڕێوەچوو.

لە ساڵی ١٩٩٨ وەزیری دادوەری، پێشی بە کاری کۆمیتەی مافی مرۆڤی قرقیزستان گرت و ئەوانی بە لەژێر پێنانی جاڕنامەی ساڵی ١٩٩٦ تۆمەتبار کرد. بەرپرسانی قرقیزی رایانگەیاند ئەم کارە بەهۆی کردەوە دژە حکوومییەکانی کۆمیتەی مافی مرۆڤ لەم وڵاتە بووە. بەڵام ئەم کۆمیتەیە بە گوشاری رێکخراوە نێونەتەوەییەکان سەرلەنوێ کاری خۆی دەستپێکردووە. هەروەها لەنێوان دسامبری ساڵی ١٩٩٨ دەرکەوت کە ژمارەیەك لە بەرپرسانی حکوومەتی قرقیز لەوانە سێ جێگری سەرۆك وەزیران بە تاوانی گەندەڵی ئەخلاقی و جنێودان بە حکوومەت دەستبەسەر

(١) بڵاوکراوەی هۆبەی بازرگانیو پیشەسازی کانزای ئێران، ژمارە ٩، ئازەری ١٣٧٧، لاپەڕەی ٤٦

کران. ئەم کارە بوو بە هۆی چڕبوونەوەی خەباتی ئاقایف دژی گەندەڵیماڵیو ئەخلاقی کە لە ئاکامدا ٣٨٣ لە بەرپرسانی حکوومی لە پۆستەکانیان لابران.

هەروەها لە کۆتایی ساڵی ١٩٩٨دا سەرۆك کۆمار حکوومەتی هەڵوەشاندەوەو پاساوی بۆ ئەم کارەی ئەوە بوو کە حکوومەت تاکو ئێستا نەیتوانیوە ئاریشە ئابوورییەکانی وڵات چارەسەر بکاو بیر لە رێگا چارەیان بکاتەوە.

ئاقایف هەروەها خوازیاری پتربوونی دەسەڵاتی سەرۆك وەزیران بوو تاکو لەم رێگایەوە بتوانێ بۆ دانان و لابردنی وەزیرەکان و بەرپرسی باڵوێزخانەکان کە پێشتر لە دەسەڵاتی سەرۆك کۆماردا بوون، هەر خۆی بڕیاری لەسەر بدا.

لە کۆتایی مانگی مای ساڵی ١٩٩٩، یاسایەکی تایبەت بە هەڵبژاردنی نوێ هاتە ئاراوە کە ١٥ پۆست لە کۆی هەموو پۆستەکان بۆ گرووپگەلێك تەرخان کرا کە لانیکەم ٥٪ دەنگەکانیان بەدەستهێنابێ. هەروەها پارلمان بە کەڵك وەرگرتن لە سەرچاوەی ماڵیو دەرەکیو شەخسی لە کێبەرکێی هەڵبژاردنەکاندا یاساغ کردووە[١]. سەرەڕای ئەوەیش لەنێوان مانگی ژووئەنی هەمان ساڵدا بۆ پێکهێنانی حیزب و رێکخراوە سیاسییەکان یاسایەکی تایبەت داڕێژراو بە پیچەوانەوە پێش بە چالاکی ئەو حیزب و گرووپانەی کە مەترسین بۆ سەقامگیری و یەکیەتیی نەتەوەیی ـ عەشیرەتی قرقیزستان گیرا.

لە مانگی جوولای هەمان ساڵیشدا دوو حیزبی بەرهەڵستکاری نوێ دامەزران. یەکێك لەوانە حیزبی یەکسانییە کە لەلایەن جێگری پێشووی سەرۆك کۆمارو شارەداری بێشکەك رێبەری دەکرا، ئەوی دیکەیان حیزبی ئارنامیس (شکۆ یان شەرافەت)ە کە رێبەرییەکەی لە ئەستۆی فیلیکس کۆلۆفە. لەنێوان مانگی ئووتی هەمان ساڵدا لقێك لە حیزبی کۆمۆنیستی قرقیزستان پێکهات کە "کلارا ئاجیبکۆف" رێبەری دەکرد.

ئاجیبکۆف رایگەیاند کە رێبەری حیزبی کۆمۆنیستی قرقیزستان واتە ئابسامات ماسالیف سەرپێچی لە ئیدئۆلۆژی ئەم حیزبەی کردووە، چونکە ناوبراو بەرگری لەو وەزێرانەی کردووە کە گەندەڵی ماڵیو ئەخلاقیان بووە. هەر لەم مانگەدا وەزیری بەرگری قرقیزستان "ماج گێن مۆرزاکان سوباتۆف" لەسەر کار لابراو سەرۆکی شوورای نەتەوەییان بەجێگای ئەو دانا.

(1) Kyrgyzstan Daily Digest. 30 May 1999

چاودێران هۆکاری لابردنی وەزیری بەرگریان بۆ کەمتەرخەمی ناوبراو لەمەڕ سەرکوت و چارەسەرنەکردنی ئالۆزییەکانی ناوچەی ئەوش لە مانگی ئاگۆستی ۱۹۹۹دا گەراندەوە[1]. ئەمە لە کاتێکدا بوو کە ۱۲ کەس لە پارێزگای ئەوش لەلایەن هێزەکانی حکوومییەوە بە تۆمەتی هاوکاری لەگەڵ بناژۆخوازە ئیسلامییەکان و پیلان دارشتن بە دژی سیستمی یاسایی تاوانبار قۆڵبەست کران.

لە ۲ی فیورییەی ۲۰۰۳ راپرسییەك بەڕێوەچوو کە تێدا داوا لە خەڵك کرابوو، کە ماوەی سەرەك کۆماری عەسگەر ئاقایف لە ساڵی ۲۰۰۵ دواییی دێت، لە دەسەڵاتدا بمێنێتەوە یا نا؟

راڤەوانانی سیاسی لەو بڕوایەدان کە ئاکامی راپرسی یاسای سەرەکی قرقیزستان روانینی گشتی کۆمەڵگا پیشاندەدات و دوورە لەوەی کە مەبەستێکی بەرژەوەندییانەی لە پشت بێ. قرقیزستان بەردەوام لەمەڕ ناسەقامگیری زیان هەڵگرتر دەبوو[2].

گرووپ و حیزبە سیاسییەکان هەرکام بەرنامەو روانگەی خۆیانیان هەیەو حکوومەتی عەسگەر ئاقایف وەك پێویست لە راستای گشتی ئەم بەرنامەدا حەرەکەت ناکا، قرقیزستان لەچاو کۆمارەکانی دیکەی ئاسیای ناڤین لە دێموکراسییەکی زیاتر بەهرەمەندە، گرتنە بەری شێوازی راپرسی وەکوو مێتۆدێك بۆ رێکخستن و چارەسەرکردنی ئاریشە روو لە پەرە گرتنە سیاسییەکان، گرینگی پێدراوە.

لە روانگەی ئاقایفەوە، راپرسی دووی فیورییە باشترین رێگا چارەو یارمەتی کردنە بە گەشە کردنی قرقیزستان. بەپێی ئامارە فەرمییەکان، دەوروبەری ۷۵ لە سەدی دەنگدەران پشتیوانییان لە یاسای بنەڕەتی نوێ کردووە. دەبێ سەرنج بدەین کە ئەم یاسایە لەلایەن کۆمیتەیەکەوە ئامادە دەکرا کە ئاقایف بۆ خۆی دەستنیشانی کردبوو. ۷۷٪ دەنگدەران لە راپرسی دوایی بۆ مانەوەی ئاقایف لە پۆستی سەرۆك کۆماری تاکو ساڵی ۲۰۰۵ دەنگی ئەرێنییان دا. لە ئاکامدا، ئاقایف، ناچار دەبوو کە پێداچوونەوە بە سیاسەتە ئیدارەکانیدا بکات. لە هەمان کاتدا هێزە بەرهەڵستکارە شکست خواردووەکان داوای دەست لەکارکێشانەوەی ئاقایفیان دەکرد.

لەگەڵ هەموو ئەوانەش دا، رێبەرانی بەرهەڵستکار، شك و گومانیان لە مەڕ ئاکامی هەڵبژاردنەکاندا هەبوو، حکوومەتیان بە دەستێوەردان لە هەڵبژاردن تاوانبار کرد. بەپێی

(1) RFE/RL Kyrgyz News, 25 August 1999

(2) http://www. eurasia. insight. kyrghstan

راگەیەندراوی کۆمیتەی مافی مرۆڤی قرقیز (HCHR) کە دژی دەسەڵاتی ئاقایفن کۆمەڵێك خاڵی نائاسایی بەرفراوان لەکاتی دەنگدانەکەدا بینراوە. هێندێك لە چاودێران لەو بڕوایەدان کە ئاکامی راستەقینەی رێژەیەکە لەنێوان بانگەشەی ئامارە فەرمییەکان و بەرهەڵستکارەکانە، بەڵام لە هەمان کاتدا، چاوەڕوان ناکرێ کە بەڕێوەبردنی رێفراندۆم رەوشی سەقامگیری حکوومەت بەرەو ئاقارێکی ببا.

گرژی لە قرقیزستان کە لە کاتی دەستگیرکرانی نوێنەری کەمینەی پارلمان "عەزیم بەك نەزەرۆف" سێ مانگ درێژەی کێشا، چووە قۆناخی ناڕەزایەتی نیشاندانەوە بۆ یەکەم جار پۆلیس تەقەی لە خۆپیشاندەران کرد کە پشتیوانییان لە "عەزیم بەك نەزەرۆف" دەکردو لانیکەم شەش کەس کوژران. هەوڵدان بۆ چارەسەرکردنی کێشەکان لە رێگای هێزەوە، لەگەڵ شکست بەرەوڕوو بوو، ئەمە پیشاندەری لاوازی بەرپرسان و رۆڵی گرینگی ناڕازییانە. بەك نەزەرۆف پاش دەستگیرکردنی ئازاد کراو ئەمە کارێکی ژیرانە بوو لەپێناو هێورکردنەوەی وڵات. ناڕەزایەتییەکان زۆر بە خێرایی دوای قۆڵبەست کرانی لە ٥ی ژانویەی ۲۰۰۳ دەستی پێکرد. نوێنەرانی پارلمان و لایەنگرانی خۆپیشاندانەکان، هەروەها مانگرتنەکان لە پێتەخت و باکووری وڵات ـ هەرێمی ئەجلال ئاباد، (مەبەست هەمان هەرێمە کە دەنگیان دابوو بە بەك نەزەرۆف بۆ پارلمان) ئەم خۆپیشاندانەیان رێکخستبوو. ژمارەیەك لە خەڵك کە بەشدارییان لە مانگرتنی خواردن کە چەند رۆژێك درێژەی هەبوو، کرد کە لە ئاکامدا لە رۆژی ۷ی فیەورییە بووە هۆی مردنی چالاکوانی ناسراوی مافی مرۆڤ "شرارلی نەزەر ئاقلو" کە لەلایەن رێکخراوگەلی مافی مرۆڤەوە شەرمەزار کرا. زێدەباری ئەوەش بنەماڵەی بەك نەزەرۆف، بە تاوانی پشتگیری کردن لە حکوومەت بۆ ماوەی چەند حەوتوو قۆڵبەست کران. ناڕازییەکان خوازیاری ئازادی بەك نەزەرۆف و نوێژەن کرانەوەی گشتی بوون. هەروەها لە هێندێك لە دروشمەکانیاندا راستەوخۆ خوازیاری لاچوونی ئاقایف لە پۆستی سەرۆك کۆماریدا بوون.

ئەم ناڕەزایەتییە کۆمەڵایەتییە (گشتییە) لەلایەن نوێنەری کەمینەوە رێکخرابوو، کاتێك دەستیپێکرد کە لە تریبۆنی پارلمانەوە رەخنەی ئاراستەی سەرۆك کۆمار دەکرد (ئەگەرچی بە گشتی ئاکامی راستەوخۆی ورووژاندنی کەمینەی سیاسی نەبوو). دادوەری گشتی ۷ ساڵ زیندانی بۆ بەك نەزەرۆف برانەوە، کە بووە هۆی گرژی و ئالۆزی لە ناوچەکەو تا هەنووکوش وێنەی نەبووە، لە ۱۷ی مارس، نزیکەی ۲۰۰ کەس لە

دانیشتووانی ئاوایی دراوسێی "بەك" ڕێپێوانێکی نارەزایەتییان لە ئاوایی کیزا بەرەو ناوەندی فەرماندەیی هەرێمی حکوومەت لە کەبرەن وەڕێ خست کە پۆلیس تەقەی لە خۆپیشاندەران کردو لە ئاکامدا ٥ کوژراوی لێکەوتەوە.

سەرکوتی خوێناوی خۆپیشاندەران بووە هۆی شڵەژانی رەوشی سیاسی قرقیزستان. لە ١٨ی مارس سەرۆك کۆمار وتارێکی تایبەتی پێشکەشکردو داخ و کەسەری قووڵی خۆی لە کوژرانی خۆ پیشاندەران دەربڕی. لە هەمان کاتدا ناوبرا پڕۆپاگەندەیی هاوئاهەنگ، لەلایەن هێزە کەمینەکانەوە بە مەبەستی ناسەقامگیرکردنی رەوشی وڵات مەحکووم کردو ژیرانە لە ئاماژەکردن بە هەر چەشنە ناوێك خۆی بوارد. وەزیری ناوخۆ بانگەشەی ئەوەی دەکرد کە کەڵکوەرگرتن لە چەکی گەرم لەلایەن پۆلیسەوە بۆ رووبەڕووبوونەوە لەگەڵ کردەوەی سەرەڕۆیانەی خەڵك بە جێ و لۆژیکانە بووە. (ئەگەرچی شایەت حاڵەکان روونیان کردەوە کە هەڵس و کەوتی خۆپیشاندەوران هێدی بووەو تەنیا بەرەو کەبرەن رۆیشن هەتا نارەزایەتی دەربڕن). کەڵك وەرگرتن لە کەرەستە نیزامییەکان بەهۆی کەمی بودجە بۆ دابینکردنی گازی فرمێسك رێژ و گوللە مەشقییەکان لە بوودجەی وەزارەتی ناوخۆ تاوتوێ کراو لە ١٨ی مارس وتەبێژی وەزارەتی دەرەوەی ئەمریکا، ریچارد بەوچێر نیگەرانی خۆی لەمەڕ بارودۆخی هەنووکەی قرقیزستان دەربڕی ئەم رووداوە بە نۆبەی خۆی پێوەندییەکی گرینگی لە بەرەی دژە تێرۆریستی ئاسیای ناڤیندا هەیە. ناوبرا وەبیری هێنایەوە کە ئەمریکا هەرچەشنە پێشێلکردنێکی مافی مرۆڤ قبووڵ ناکاو پاڵپشتی کردن لە مافی مرۆڤ یەکێکە لە هۆیەکانی شەڕ دژی تێرۆریزم. لە هەمان رۆژدا، دادوەری گشتی کە دۆسیەی بەك نەزەرۆفی وەئەستۆ بوو گوتی کە دادگاییکردنی بەکی بۆ ماوەیەکی نادیار وەدوا خستەوە.

رۆژی ١٩ی مارس خۆپیشاندەران لە کەبرەن چاویان بە کۆرمانێك باکێوی، سەرۆك وەزیر کەوت، هەر ئەو کەسەی خوازیاری ئاسایشی بوو و بەڵێنیی قەرەبووکردنەوەی ماڵی بە بنەماڵەی کوژراوەکان دا، هەر لەو کاتەدا ناوبراو گوتی لەبەر ئەوەی کە خۆپیشاندان کۆتایی پێدێت کاربەدەستان باری نائاسایی لە هەرێمی ئەجلال ئاباد راناگەیەنن. لە هەمان کاتدا کاربەدەستان پێش ئەوەی کە بەك نەزەرۆف بەڵێننامەی واژۆ کرد لە شوێنی مانەوەی (ئەو جێگایەی کە پەیوەست ببوو بە خۆپیشاندەران) ئازاد کرا. گرژییەکان تا رادەیەك کەم بۆوەو لەگەڵ ئەوەیشدا کاربەدەستان جەختیان دەکردەوە دادگایی بەك نەزەرۆف کە ئاکامێکی ئەرێنی بۆ ئاشتی لە وڵاتدا لێناکەوێتەوە، دەبێ دادگا رەوتی کارەکانی لە مەڕ دۆسیەی بەك درێژە پێبدا.

بەو جۆرەی کە دژبەران لە رێگای یاساییەوە لە هەمبەر قۆرخ کردنی گشت دام و دەزگا حکوومییەکانەوە لە لایەن نیز ئۆفەوە بێ هیوا ببوون، مەترسی گرتنە پێشی رێکاری نادێموکراتیك و رادیکاڵیانە لەنێو بەرهەڵستکاراندا هاتە ئاراوە یان لە هێندێکیان پەرە دەگرێ و ئەمە دەبێتە هۆی ئەوەی کە نوێنگەیەکی گشتی دوای تێکچوون لەنێو کۆمارەکانی ئاسیای ناڤیندا هەر وەك حکوومەتێکی دەسەڵاتخواز (ئۆزبەکستان) لە قرقیزستانیش گەشە بکا.

لە گۆڕانکارییەکانی ئەم دواییانەی قرقیزستاندا، دەتوانین ئاماژە بە چالاکی بناژۆخوازە ئیسلامییەکان لە باکووری رۆژئاوای ئەم وڵاتەدا بکەین. ئەمە بووە هۆی بەرزبوونەوەی نیگەرانی کاربەدەستانی قرقیزی، هەر بۆیە ئەوان هەوڵیان دەدا بە هاریکاری کۆمارەکانی دیکەی ئاسیای نێوەڕاست و رووسیە بەرەنگاری ئیسلامی خوازانی سەلەفی ببنەوەو پێش بە پەرەگرتنی چالاکییان لە ناوچەکەدا بگرن. هەروەها حکوومەتە ناوچەییەکان لە هەوڵی ئەوەدابوون چاوخشاندنەوە بەسەر سیاسەتەکانی خۆیاندا بکەن و لە پێوەندی لەگەڵ سەلەفی خوازی ئایینیو تیرۆریزم هەڵوێستی بە بڕشتر لەمەڕ ئەم هەزرە بگرنە بەر. شایانی ئاماژەپێدانە کە باکووری رۆژئاوای قرقیزستان بەهۆی دراوسێیەتی بە ناوچەی فەرغانەو بوونی کولتووری و ئایینی وەك یەك، بەردەوام لەژێر باندۆری ئەندێشەی ئیسلامی خوازی و بناژۆخوازانی ئایینیدا بووە[1].

(٣ـ٤) یاسای بنچینەیی

یاسای بنەڕەتی کۆماری قرقیزستان لە دوازدەهەمین رۆنیشتنی کۆبوونەوەی شووراى باڵای ئەم وڵاتە لە ٥ی مای **١٩٩٣**دا پەسندکرا. ئەم یاسا پەسندکراوەیش چوارجار خرایە بەر راپرسی گشتییەوە و کۆمەڵێك گۆڕانکاری تێدا کراوە. دوایین راپرسی گشتی کە بۆ ئەم مەبەستە کرا، لە ئۆکتۆبری ساڵی **١٩٩٨** بوو کە **٩٤/٥** لە سەدی بەشداربووان دەنگی ئەرێنییان پێدا[2].

یاسای بنەڕەتی کۆماری قرقیزستان بریتییە لە **٨** پاژو **٩٧** مادده.

ماددەی یەکەمی، ئەم کۆمارە بە وڵاتێکی یەکگرتوو، خاوەنی دەسەڵاتێکی خەڵکیو لەسەر بنەمایا سێکۆلاریزم پێناسە کراوە کە دەبێ مافی یەکسانی بۆ گشت شارۆمەندان

(١) بەرات شەمسا، "پەرەگرتنی ئیسلامی خوازی لە ئاسیای نێوەڕاست"، رۆژنامەی ئیتلاعات، ١١ی رەشەمەی ١٣٨٧، لاپەڕەی ١٢

(2) Europe World Year Book 2002, P. 229

گەرانتی بکا، بەپێی ئەم ماددەیە، ئاخێزگەی سەرەکی دەسەڵات و فەرمانڕوایی حکوومی، هاووڵاتیانی ئەم وڵاتەن و بەم جۆرە حکوومەت تەنیا نوێنەری یاسایی ئەوانن. هەر لەم ڕاستایەدا تەنیا ناوەندی سەرۆك کۆماری و شوورای باڵای ئەم وڵاتە مافی ئەوەیان هەیە کە لەلایەن خەڵکەوە بڕیار بدەن. هەروەها لەم ماددەیەدا، ڕاپرسی وەك یەکێك لە کەرەستەکانی بەڕێوەبردنی دەسەڵاتی خەڵکی دەژمێردرێ. بەپێی ماددەی دوانزەی ئەم یاسایەش گرێبەستەکان و هەموو نۆرمە یاساییە نێونەتەوەییەکان کە لەلایەن حکوومەتی قرقیزستان پەسند دەکرێ و بە بەشێکی تێکلاو لە سیستمی یاسایی ئەم وڵاتە بە ئەژمار هاتووەو بە شێوەی ڕاستەوخۆ جێبەجێ دەکرێ. لە ماددەی چوارەمی یاسای بنەڕەتیدا، هەموو جۆرە خاوەندارییەتییەك لە نیزامی ئابووری وڵات ڕێی پێدەدەرێ.

لەم کۆمارە ئەگەرچی سەرچاوە سرووشتییەکان لەژێر خاوەندارییەتی حکوومەتی دان، بەڵام لە هەمان کاتدا هەموو جۆرە خاوەندارییەتی تایبەتی بە فەرمی ناسراوە. بەپێی ئەم ماددەیە دابەشکردن و مۆڵەت دان بە خەڵکانی یاسایی و ئاسایی جەختی لەسەر کراوە بەڵام کڕین و فرۆشتنی یاساغ ڕاگەیێندراوە. لە ماددەی پێنجەمی یاسای بنەڕەتیشدا، زمانی فەرمی وڵات قرقیزییە بەڵام بایەخی زۆر دراوە بەزمانەکانی دیکە لەم کۆمارەداو لەوانە زمانی ڕووسی. بە جۆرێك ئاقایف بۆ فەرمی کردنی زمانی ڕووسی لە ساڵی ١٩٧٧ هەوڵێکی بەرفراوانی دا تا ئەوەی کە پارلمانی قرقیزستان لە مانگی مای ٢٠٠٠ زمانی ڕووسی وەك زمانی فەرمی لە تەنیشت زمانی قرقیزی بە فەرمی ناسی[1].

بەپێی ماددەی نۆهەم، کەڵك وەرگرتن لە هێزی سەربازی بۆ چارەسەرکردنی پرسە نێوخۆییەکانی قرقیزستان یاساغ کراوە و ئەم هێزە سەربازییانە تەنیا ئەرکی بەرگری کردن لە وڵاتیان لە ئەستۆیە. لە ماددەی هەشتەمیش گشت هاووڵاتیان مافی بەشداریکردن لە حیزبە سیاسییەکان و یەکیەتییە سڤیلو ڕێکخراوە کۆمەڵایەتییەکانیان هەیەو حکوومەت دەبێ ماف و بەرژەوەندییە یاساییەکان گەرانتی بکا. هەڵبەتە درێژەی لە ئەم ماددەیەدا هەڵسووڕانی حیزبە سیاسییەکان بەرتەسك کراوە، بە جۆرێك حیزبە سیاسییەکان لەسەر بنەمای ئایینی و نەتەوەیی یاساغ ڕاگەیەندراوە. هەروەها ڕێکخراوە ئایینییەکان مافی گرتنەبەری ئامانج و ئەرکە سیاسییەکانیان نییە.

(1) B. B. C, Radio, Central Asian Surrey, 25 May 2000

بەرپرسانی نیزامیو دادو تەناهی نەتەوەیی قرقیزستان مافی ئەندامێتی یان لایەنگری کردن لە حیزبە سیاسییەکانیان نییە، تەنانەت چالاکی بەرپرسانی ئەو حیزبانەی، کە مافی بەشداری لە حیزبە سیاسییەکانیان هەیە، نابێ لە کاتی ئیداری و کاتەکانی کاری حکوومی بێو چالاکی حیزبە سیاسییەکانی قرقیزستان لە وڵاتانی دیکەو بە پێچەوانە یاساغ و پێشی پێ گیراوە.

لە ماددەی ١٤ی یاسای بنەڕەتیدا لەگەڵ بیانییەکان و ئەو خەڵکانەی هاووڵاتی ئەو وڵاتە نین بەپێی پێوەرە نێونەتەوەییەکان هەڵسو کەوتیان لەگەڵدا دەکرێ. هەڵبەت ئەو خەڵکانەی کە بارودۆخێکی تایبەتییان هەیە مۆڵەتی پەنابەری سیاسییان پێدەدرێ.

لە یاسای بنەڕەتی کۆماری قرقیزستاندا بۆ هەموو هاووڵاتیانی ئەم وڵاتە، یەکسانی ماف و ئازادی تاك و کۆمەڵایەتییەکان بەبێ سەرنجدان بە ڕەگەز، زمان، نەتەوە، ئایین و باوەڕمەندییە سیاسییەکان گەرانتی کراوە. بە چەشنێك بەپێی ماددەی ١٨ی ئەم یاسایە، داسەپاندنی هەر چەشنە سنووردارکردنی ماف و ئازادییەکانی یاسای بنەڕەتی قرقیزستان بۆ هاووڵاتیان تەنیا بەپێی یاساو حوکمی دادگا دێتە ئاراوە لە گرینگترین ماف و ئازادییەکانی یاسای بنەڕەتی قرقیزستان بۆ هاووڵاتیانی خۆی کە لەبەرچاو گرتووە بەم جۆرەی خوارەوەیە:

١ـ ڕێزگرتن لە داب و نەریتەکانی خەڵك کە بە پێچەوانەی یاسای بنەڕەتی نەبێ.

٢ـ ئاسایشی تاك و مافی ئازادی، لەوانە ئازادی بەیان و نووسین، ئایین و ئایین زاکان، هەروەها ئازادی چالاکییە وێژەییەکان، هونەری، زانستی، ئازادی چاپەمەنیو ئاڵ و وێری زانیاری و ڕاوبۆچوون، ئازادی هەڵبژاردنی پیشە و شوێنی نیشتەجێبوون، بەشداری لە مانگرتن و ڕێپێوانەکان، مافی بەڕێوەبردنی خۆپیشاندانی ئاشتیخوازانە دوور لە هەرچەشنە کردەوەی چەکدارییانە.

٣ـ مافی بوونی خوێندنی بە خۆڕایی مافی کەڵك وەرگتن لە خزمەتگوزاری پزیشکی بێبەرانبەر لە نەخۆشخانە، دەرمانخانە حکوومییەکان، ئازادی چالاکی ڕێکخراوە فێرکارییە تایبەتییەکان و ناحکوومییەکان، مافی ئازادی هەڵسووڕانی ئابووریو کەڵك وەرگرتنی ئازاد لە کەرەستەکان و شت و مەك بۆ ئەنجامدانی هەر چەشنە چالاکییەکی ئابووری، مافی یەکسان بۆ دەست پێڕاگەیشتن بە خزمەتگوزاری حکوومیو کۆمەڵایەتی لە کاتی پیری و پەککەوتووی، نەخۆشیو لەدەست دانی هێزی کارکردن، یان لە کاتی بێکاری و نەبوونی کەس و کار، پارێزراو مانەوەی نووسراوەکان و پێوەندییە تەلەفوونیو پۆستەکان، ڕێزدانان بۆ ژیانی تاکو پاراستنی نهێنییەکانی تاك و بنەماڵە و کۆمەڵێك خاڵی دیکە لەم بابەتە.

لە سەرەوەی هەموویان، بە گوێرەی ماددەی حەوتی یاسای بنەڕەتی، فەرمانڕوایی لە کۆماری قرقیزستان لەنێوان سێ دەسەڵاتی بەڕێوەبەر، دادوەریو یاسادانەر دابەشکراوە، بەم پێیە پێکهاتەکانی حکوومی وڵات بە شێوەی سەربەخۆ کار دەکەن و بنەماکانی دابەشبوونی دەسەڵات لەبەرچاو گیراوە.

ئەلف. دەسەڵاتی یاسادانەر

دوای راپرسی گشتی ئۆکتۆبری ١٩٩٤ دەسەڵاتی یاسادانەری قرقیزستان لە دوو پارلمانی یاسادانەرو پارلمانی نوێنەرانی گەل بەکۆی ١٠٥ نوێنەر پێکهاتووە. بەدوای راپرسی ئۆکتۆبری ١٩٩٨یش رێژەی ئەندامانی ئەم دوو پارلمانە کۆمەڵێك گۆڕانی تێدا کرا، بە جۆرێك کە ژمارەی نوێنەرانی پارلمانی گەل لە ٧٠ کەس دابەزی بۆ ٤٥ کەس و بە پێچەوانە رادەی نوێنەرانی پارلمانی یاسادانەری ئەم وڵاتە لە ٣٥ کەسەوە بوو بە ٦٥ کەس. ئەم دوو پارلمانە پێکەوە پارلمانی باڵای قرقیزستان پێکدێنن. نوێنەرانی ئەم دوو پارلمانە بە دەنگی راستەوخۆی خەڵك بۆ ماوەیەکی دیاریکراوی ٥ ساڵە هەڵدەبژێردرێن کە تێکەڵاوێکە لە نوێنەرانی حیزبەکان، گرووپەکان، یان کاندیداتۆرە سەربەخۆکان. لەم نێوەدا بەهێزترین حیزبی بەرهەڵستکاری حکوومەت، حیزبی کۆمۆنیستی قرقیزستانە کە زۆرینەی پارلمانی بەدەستەوەیە.

بەپێی یاسای بنەڕەتی قرقیزستان شوورای باڵای ئەم کۆمارە بەرزترین ناوەندی نوێنەرایەتی هەمیشەییە. ئەم ناوەندە کاری یاسادانان و چاودێری بەسەر پارلمانی باڵای وەئەستۆیە. لە ماددەی ٥٦ی ئەم یاسایە، نوێنەرانی شوورای باڵا خاوەنی پارێزراویی تاك و سیاسین و تەنیا بە رەزامەندی ئەوان دەتوانرێ لێپرسینەوە لە نوێنەرانی پارلمان بکرێ. شوورای باڵا ناتوانێ پیشەی حکوومی هەبێ، یان لە دەزگا قەزاییەکان بەشداری بکا، یان سەرقاڵی کاری بازرگانی بێ. سەرۆکی شوورای باڵا بە دەنگی نهێنی دەستنیشان دەکرێ و لە بەرانبەر نوێنەرانی ئەم شوورایە بەرپرسیارەو بە دەنگی زۆرینەی ٢ لە ٣ی ئەوان لەسەر پۆستەکەی لادەبردرێ. لە ماددەی ٥٩ی یاسای بنەڕەتیدا، ئەرك و دەسەڵاتەکانی سەرۆکی شوورای باڵا بەم شێوەیە دارێژراوە.

١- رەزامەندنی دیسیپیلینی نێوخۆیی پارلمان و بەڕێوەبردنی دانیشتنەکانی شوورای باڵا.

٢- دەستنیشان کردنی پرسەکانی جێگای باس لە کۆبوونەوەکانی شوورای باڵاو لێژنەی سەرۆکایەتی.

٣ـ واژۆی بەڵگە و پەسند کراوەکانی شوورای باڵاو لێژنەی بەڕێوەبەریو ئەو خاڵانەی دیکە کە لە یاسای بنچینەیی پێی سپاردووە.

٤ـ هەروەها شوورای باڵا هێندێك لە کاروبارەکانی بە یارمەتی جێگرەکانی خۆی کە بە دەنگی نهێنی هەڵدەبژێردرێن، جێبەجێ دەکا.

سەرۆك، جێگرەکان و بەرپرسانی کۆمیسیۆنەکان، لێژنەی سەرۆکایەتی شوورای باڵا پێکدێنن و بەپێی ماددەی ٦٠ی یاسای بنەڕەتی، گرینگترین ئەرکەکانیان دەتوانین بەم جۆرە ئاماژە پێ بکەین:

١ـ لێژنە سەرۆکایەتی، کۆبوونەوەکانی شوورای باڵا دیار دەکاو هاوئاهەنگی لە نێوان کاری کومیتە و کۆمیسیۆنە کاتییەکان پێکدێنێ. لێژنەی سەرۆکایەتی بابەتەکانی پێوەندیدار بە رەشنووسی یاساکانی وڵات و پرسە گرینگەکانی دیکە رێکدەخا.

٢ـ لێژنەی سەرۆکایەتی دەقی یاسا پەسندکراوەکانی شوورای باڵاو بەڵگە پەسند کراوەکانی دیکە بڵاودەکاتەوە.

٣ـ لێژنەی سەرۆکایەتی لە بەرانبەر شوورای باڵا بەرپرسیارە.

لە ماددەی ٦١یش ئەرکەکانی کۆمیتەکان و کۆمیسیۆنە کاتییەکانی شوورای باڵا بەیان کراوە، بۆو وێنە کۆمیتە و کۆمیسیۆنە کاتییەکانی رەشنووسی یاساکان ئامادە دەکەن و چاودێری بەسەر جێبەجێ کردنی یاساو پەسند کراوەکانی پارلماندا دەکەن. هەروەها ئەو پرسانەی کە دەیگەڕێتەوە بۆ شوورای باڵا، سەرلەنوێ تاوتوێی دەکەن.

بەپێی ماددەی ٦٤ مافی یاسادانان لە ئەستۆی کۆمەڵێك دامەزراوەی سەربەخۆیە کە بریتین لە: نوێنەرانی شوورای باڵا ناوەندی سەرۆك کۆماری، دادگای باڵای ئابووری ئەم وڵاتەو دواتر گەڵاڵەی سێسەد هەزار کەسی دەنگدەران، لەم نێوەدا دەسەڵاتی شوورای باڵا بەپێی ماددەی ٥٨ زۆر قورس و بەرفراوانە کە گرینگترینیان دەتوانین ئاماژە بەوانەی خوارەوە بکەین:

١ـ گۆڕین و دەستکاری یاسای بنەڕەتی پێداگری لەسەر یاساکانی وڵات و چاودێری بەسەر جێبەجێکردنیان.

٢ـ دیاریکردنی رێچکەی سەرەکی لە سیاسەتی نێوخۆیی وڵات و دەستنیشانکردنی پێکهاتەی حکوومەت.

٣ـ چارەسەرکردنی پرسە پێوەندیدارەکان بە خاك و ئیدارەو گۆڕانکاری لە سنوورەکانی وڵاتدا.

٤ـ هەڵبژاردنی سەرۆکی دادگای باڵا، هەروەها سەرۆکی دادگای باڵای ئابووری وڵات، هەڵبژاردنی جێگرو دادوەرەکان لەسەر داوای سەرۆك کۆمار.

٥- پەسندکردنی رێکەوتننامە نێونەتەوەییەکان و بڕیاردان لە هەمبەر پرسەکانی پێوەندیدار بە شەڕو ئاشتی

٦ـ راگەیاندنی باری نائاساییو بارودۆخی شەڕو بلاوکردنەوەی فەرمانەکان کە لەم بوارەدا لەلایەن سەرۆك کۆمارەوە رادەگەیەندرێ، بڕیاردان لەسەر کەڵك وەرگرتن لە هێزی چەکدار لە کاتی پێویست و لەسەر بنەمای رێککەوتنەکانی نێونەتەوەیی لە راستای بەرگری لە ئاشتیو ئاسایشی وڵاتدا.

٧ـ بڕیاردان لەمەڕ لابردنی کاربەدەستان لەسەر کۆمەڵێك خاڵی تایبەتی کە لە ماددەی ٥٢و بەندی یەکی ماددەی ٨١ی یاسای بنەڕەتیدا دەستنیشان کراوە.

٨- دەرکردنی فەرمانی راپرسی گشتیو لێبوردنی گشتی، دیاریکردنی رێکەوتی هەڵبژاردنەکانی سەرۆك کۆماری، هەروەها دیاریکردنی سیستمی دراوی و پەسندکردنی بوودجەی وڵات

٩ـ دیاریکردنی بەرپرسو جێگرەکانی هۆبەی چاودێری بەسەر شوورای باڵا لەسەر پێشنیاری سەرۆکایەتی شوورای باڵا.

١٠ـ دانی خەڵات و هێماکانی حکومی، هەروەها دیاریکردنی پلەی نیزامی و سیاسییەکان و گشت هێماکانی جێی شانازی وڵات.

١١ـ هەڵبژاردنی سەرۆکی دادگای یاسای بنەڕەتی، هەروەها هەڵبژاردنی جێگرو ٧دادوەری ئەندام لەم دادگایە لەسەر پێشنیاری سەرۆك کۆمار، هەروەها رەزامەندی دەربڕین لە پێوەندی لەگەڵ دیاریکردنی دادوەری گشتی وڵات و سەرۆکی بانکی ناوەندی، هەروەها لە ماددەی ٥٢ی یاسای بنەڕەتیدا بەمجۆرە هاتووە کە سەرۆك کۆمار لە کاتی ئەنجامدانی تاوان یان خەیانەت بە وڵات، تەنیا بە بڕیاری دادگای یاسای بنەڕەتیو بە دەنگی ٢ لە ٣ی نوێنەرانی شوورای باڵا لە پۆستی خۆی وەلا دەنرێ.

سەرەڕای ئەوەی کە لە بەندی ١ی ٨١دا هاتووە کە ئەگەر فەرمانبەرانی دادگای باڵا، دادگای یاسای بنەڕەتی، هەروەها دادگای باڵای ئابووری وڵات خەیانەت، یان تاوانێك ئەنجامبدەن، تەنیا بە زۆرینەی ٢ لە ٣ی دەنگی نوێنەرانی شوورای باڵا لە پۆستەکانی خۆیان وەلا دەنرێن.

ب: دەسەڵاتی بەڕێوەبەری:

بەپێی یاسای بنەڕەتی، جۆری حکوومەت لە کۆماری قرقیزستاندا سەرۆکایەتییە. لە حکوومەتی سەرۆکایەتیدا، سەرۆك کۆمار دەسەڵاتی زۆری بەدەستەوەیە، مافی ڤیتۆی پەسند کراوەکانی یاسادانان و تەنانەت دەسەڵاتی هەڵوەشانەوەی پارلمانیشی هەیە. سەرۆك کۆمار لەنێوان سێ هێزی وڵات هاوئاهەنگی پێکدێنێ. بڕیارات و هێڵە گشتییەکانی سیاسەتی وڵات دەستنیشان دەکات. ئەو بەرزترین پۆستی بەڕێوەبەری وڵاتی وەئەستۆیە. سەرۆك کۆمار بە دەنگی راستەوخۆی خەڵك بۆ ماوەیەکی دیاریکراوی ٧ ساڵە هەڵدەبژێردرێ. ماددەی ٤٢ی یاسای بنچینەیی قرقیزستان سەرۆك کۆماری ئەم وڵاتەی لە نوێنەرایەتی لە شوورای باڵا، بەشداری لە حیزب و رێکخراوە سیاسییەکان، ئەنجامدانی هەر چەشنە چالاکی ئابووری یان بوونی پۆستێکی دیکە بێبەش کردووە.

لە ماددەی ٤٦ی یاسای بنچینەیی دەسەڵات و ئەرکەکانی سەرۆك کۆمار زۆر قورس و داگری کۆمەڵێك خاڵی بەرفراوانە کە دەتوانین بەرچاوترینیان بەم جۆرە باسی بکەین:

١ـ لەسەر داوای نوێنەرانی شوورای باڵا، سەرۆك وەزیران هەڵدەبژێردرێ و دواتر لەسەر پێشنیاری سەرۆك وەزیرو رەزامەندی شوورای باڵا ئەندامەتی دیکەی حکوومەت دیاریدەکات.

٢ـ دانان و لابردنی سەرۆك وەزیرو ئەندامانی دیکەی حکوومەت، هەروەها دانان و لابردنی دادوەری گشتی وڵات و بەرپرسی بانکی ناوەندی، هەڵبەت بە رەزامەندی شوورای باڵا.

٣ـ پەسندی بەرپرسانی ئیدارەی قەزاو شارەکان کە لەلایەن سەرۆك وەزیرو بە رەزامەندی شوورای هەرێمی پێشنیار دەکرێن، هەروەها لەسەر پێشنیاری سەرۆك وەزیرو رەزامەندی شوورای قەزاکان، بەرپرسانی ئیدارە دەوڵەتییەکان، پارێزگاکان و شاری بێشکەك هەڵدەبژێردرێ.

٤ـ سەرۆك کۆمار پالێوراوان بۆ هەڵبژاردنی سەرۆك و جێگرەکانی دادگای باڵاو دادگای باڵای ئابووری وڵات، هەروەها دادگای یاسای بنەڕەتی و حەوت کەسی لێژنەی بەڕێوەبەری بۆ پەسندکردنیان، بە شوورای باڵایان دەناسێنێ. هەروەها سەرۆك کۆمار جێگری دادگا هەرێمییەکان و شاری بێشکەك و قەزاکان و شارەکان و جێگری دادگا ئابوورییەکانی هەرێمی و دادگا نیزامییەکانی وڵات بەپێی یاسای بنەڕەتی و یاساکانی دیکە و هەڵبەت بە رەزامەندی شوورای باڵا دادەنرێن و لادەبرێن.

٥ـ دانی مۆڵەتی پەنابەریی سیاسی، هەروەها دانی پلەو پایەی باڵای نیزامی هێما ئیفتیخارییە حکوومییەکان.

٦ـ بەڕێوەبردنی راپرسی گشتی لەسەر پرسە گرینگەکانی حکوومی و مافی هەڵوەشاندنەوەی پارلمان پێش کۆتایی پێ هاتنی کاتی دیاریکراو.

٧ـ فەرماندەیی گشتی هێزە چەکدارەکان و دانان و لابردنی فەرماندەکانیان، هەروەها راگەیاندنی شەڕو ئاشتی و راگەیاندنی باری نائاسایی، لە کاتی کەتنە مەترسی ئاسایشی وڵات، هەڵبەت دەبێ ئەمانە رەزامەندی نوێنەرانی شوورای باڵایش لەگەڵدا بێ.

٨ـ واژۆی بڕیارەرکانی پارلمان دوای پەسندیان لەلایەن شوورای باڵاوە، هەروەها سەرۆك کۆمار دەتوانێ بەڵگەو بڕیاری باڵوێزخانەکان، کۆمیتەکانی حکوومیو دەزگای ئیداری قەزاکان لەکاتی سەرپێچی کردنیان لە یاسای بنەڕەتی و یاساکانی دیکەی وڵاتدا رابگرێ و هەڵیوەشێنێتەوە.

٩ـ بەڕێوەبردنی وتووێژ، هەروەها واژۆی رێکەوتنە نێونەتەوەییەکان دوای پەسندی شوورای باڵا.

شایانی ئاماژەپێدانە کە کاتێك سەرۆك کۆمار بەهۆی نەخۆشیی یان ئەنجامدانی تاوان و خەیانەت یان هەر هۆیەکی دیکە کە نەتوانێ ئەرکەکانی خۆی راپەڕێنێ، دوای راگەیاندنی بڕیاری دادگای یاسای بنەڕەتی، نوێنەرانی شوورای باڵا بە کۆکردنەوەی **٢** لە **٣**ی دەنگەکانیان دەتوانن سەرۆك کۆمار لەسەر پۆستی خۆی لاببەن. لەم کاتەدا بەرپرسایەتییەکانی سەرۆك کۆمار دەگوازرێتەوە بۆ سەرۆکی شوورای باڵاو لە کاتی لێنەهاتوویی ئەم شوورایە بەرپرسایەتییەکان دەدرێتە سەرۆك وەزیران. هەڵبەت دواتر هەڵبژاردنی سەرۆك کۆمار دەبێ کەمتر لە سێ مانگ بەڕێوەبچێ.

دوای ناوەندی سەرۆك کۆماری، بەرزترین دەزگاکانی بەڕێوەبەری لە سەرۆك وەزیر، وەزیران و جێگری یەکەمی وەزیر، هەروەها بەرپرسی ئۆرگانە حکوومییەکان پێکدێ. ستراکتۆری حکوومەت لەم کۆمارە بە پێنشنیاری سەرۆك وەزیران و لەلایەن سەرۆك کۆمارەوە دەستنیشان دەکرێ. زێدەباری ئەوەش سەرۆك کۆمار مافی بەڕێوەبەری کۆبوونەوەکانی هەیەو دەتوانێ چالاکییەکانیان کۆنترۆڵ بکا. بەپێی ماددەی **٧٣**ی یاسای بنەڕەتی جگە لە دەسەڵاتی ئیداری و چاودێری کە بەپێی یاسا لە دەسەڵاتەکانی سەرۆك کۆمارو شوورای باڵایە، کاروبارەکانی دیکەی حکوومی لەلایەن لێژنەی وەزیران بەڕێوە دەچێ. لەم نێوەدا سەرۆك وەزیران خاوەنی دەسەڵاتێکی زۆرو بەرفراوانە، بۆ وێنە سەرۆك وەزیر کاندیداتۆر بۆ پێکهێنانی لێژنەی حکوومەت بە سەرۆك کۆمار پێشنیار دەکاو سەرۆکی ئۆرگانە حکوومییە ناوچەییەکان و شاری بیشکەك بە سەرۆك کۆمار پێشنیار دەکا، یان دەتوانێ بەرپرسانی ئەو شوێنانە بە رەزامەندی شوورای شار و ناوچەکانی دایانبنێ و لایانبەرێ.

پاشان دەسەڵاتی بەڕێوەبەری لە ناوچەکان و شارەکاندا لە رێگای دامەزراوە خۆجێی و بەرپرسانییەوە بەڕێوەدەچێ و لە شارۆچکەکان و گوندەکان ئەم کارە لەلایەن کاربەدەستانی شوورای ناوچەکان ئەنجامدەدرێ. شایانی ئاماژەپێدانە کە بە مەبەستی ئاسانکاری لە ئیدارەی کاروباری حکوومیدا، کۆماری قرقیزستان بە ٤ ناوچەی لە یەك جیا دابەشکراوە کە بریتییە لە: ناوچەی ئیسك کۆڵ کە ناوەندەکەی پڕژواسکە، ناوچەی نارین و ئووش کە ناوەندەکانیان هەر بەناوی خۆیانەوەیە نارین و ئووش، لە دواییدا ناوچەی تالاس کە ناوەندەکەی شاری بیشکەکە، هەروەها دەبێ بزانین کە ئەم کۆمارە خاوەنی ٦ ویلایەت، **٤٣** ناحیە، **٢١** شارۆچکە، **٣١** شار و **١٧٨٠** ئاواییە. لەم نێوەدا هەرێمەکانی کۆماری قرقیز بریتییە لە: چۆ، ئیسك، کۆڵ و تالاس، جەلال ئاباد و ئووشە.

بەپێی ماددەی **٨٥**ی یاسای بنەڕەت شووراکان و ناوەندەکانی دیکەی ناوچەیی، لە چوارچێوەی شارەکان، شارۆکەکان و ئاواییەکان دەتوانن دادگای ریش سپییانی ئەتنیکیو دادگاگەلی نێوبژیوانی لەنێو خەڵکانێك کە دەستڕۆیشتوون و خۆشەویستن، پێکبێنن. ئەم دادگا خۆجێییانە، ئەو دۆسییانە کە پێوەندیدارن بە ئاریشە بنەماڵەیی و پرسە شەخسییەکان تاوتوێ دەکەن، هەڵبەت هەردوولا دەبێ رەزامەندییان لەسەر نێوبژیوانەکە هەبێ. ئەگەر رەزامەندی هەردوولا نەبێ داواکارییەکە هەڵدەوەشێتەوە. دەبێ بزانین کە شوورا خۆجییەکان ئەرکی قورسی دیکەشیان وەئەستۆیە، لەوانە بودجە خۆماڵییەکان پەسندو جێبەجێ دەکەن. شوورا خۆجییەکان لە چوارچێوەی دەسەڵاتی خۆیاندا دەتوانن یاساگەلێکی پێویست بۆ بەڕێوەبردنی بهێنە گۆڕێ، هەروەها شوورای ناوچەو شارەکان و شوێنگەکان دەتوانن بەرپرسانی حکوومی پێوەندیدار بە زۆرینەی دەنگ دابنێن و لایببەن، هەڵبەت دەبێ ئەوەمان لەبەرچاو بێ کە شوورا ناوچەییەکان بە شێوەی سەربەخۆو جیا لە ئیدارە حکوومییە ناوچەییەکان چالاکی دەکەن.

ج ـ دەسەڵاتی دادوەری:

سیستمی دادوەری کۆماری قرقیزستان لە دادگاگەلی جۆربەجۆر پێکهاتووە کە بریتییە لە: دادگای سەرەکی، دادگای باڵا، دادگای باڵای ئابووری، هەروەها دادگای خۆجێییەکان کە بریتین لە دادگای پارێزگاکان، شاری بیشکەك، شارەکان، دادگای ئابووری ناوچەکان، دادگا نیزامییەکان، دادگای سەرۆك خێلەکان. لەم نێوەدا دادگای یاسای بنەڕەتی باڵاترین ناوەندی دادوەریە بۆ بەرگری لە نیزامی دادوەری و یاسای بنەڕەتی وڵات. ئەندامانی ئەم دادگایە

بریتییە لە سەرۆك، جێگرو ٧ دادوەر. دادوەرەکانی دادگاکانی یاسای بنەڕەتی بۆ ماوەی ١٥ ساڵ لەلایەن شوورای باڵاو پێشنیاری سەرۆك کۆمار دەستنیشان دەکرێن. ئەم دادگایە خاوەنی دەسەڵاتێکی بەرفراوانە، بۆ وێنە دادگای یاسای بنچینەیی یاسای بوونی هەڵبژاردنەکانی سەرۆك کۆماری رادەگەیەنێ، هەروەها لەمەڕ دانان و لابردنی سەرۆك کۆمار، دادوەرەکانی یاسای بنەڕەتی، قازییەکان، دادگای باڵاو دادگای باڵای دادوەری رای تایبەتی خۆیان پێشکەشدەکەن. بڕیاراتی دەزگا حکوومییەکان و بەڵگە یاساییەکانی وڵات لەکاتی دژایەتی لەگەڵ یاسای بنەڕەتیدا هەڵدەوشێنێتەوە. سەرەڕای ئەوە دادگای یاسای بنەڕەتی تەنیادامەزراوەیەکە کە ئەرکی شرۆڤەی یاسای بنەڕەتی هەیەو دوایین بڕیار دەداو دووبارە ناکرێتەوە. بەپێی یاسا، هاووڵاتیانی قرقیزی دەتوانن وەك دادوەری دادگای یاسای بنەڕەتی، ... هەڵبژێردرێن، بەو مەرجەی کە تەمەنیان لەنێوان ٢٥ تاکو ٧٠ ساڵ بێو هەروەها خاوەنی بڕوانامەی باڵای یاسایی و دەساڵ ئەزموونی کارکردنیان هەبێ. دادوەر لە پارێزراوەیی تاکەکەس بەهرەمەندە و بۆ پاراستنی سەربەخۆیی دەنگی کۆمەڵێك گەرانتی تایبەتی هەیە.

بەپێی ماددەی ٨٣ی یاسای بنەڕەتیش دادگای باڵای وڵات بەرزترین ناوەندی دەسەڵاتی بەڕێوەبەری لە بوارە مەدەنییەکان، سزادان و ئیدارییەکانە. ئەم دادگایە چاودێری لەسەر چالاکی دادگاکانی بیشکەك، هەروەها چالاکی دادگا ناوچەییەکان، شارەکان و نیزامی وڵات دەکا. سەرەڕای ئەوە بەپێی ماددەی ٨٤ی یاسای بنەڕەتی، دادگای باڵای ئابووری وڵات لەگەڵ دادگا ئابوورییەکانی ناوچەکان پێکەوە یەکانێکی دادگای ئابووری کۆماری قرقیزستان بەرهەڤ دەکەن. هەر بەپێی ئەم ماددەیە، جیاوازی لەنێوان یەکانەکانی بەرهەم لەسەر بنەمای خاوەندارییەتی جۆراوجۆر لە دادگا ئابوورییەکان توێژینەوەیان لەسەر دەکرێ، زێدەباری ئەوە دادگای باڵای وڵات هەڵسووڕانە پێوەندیدارەکان بە دادگا ئابووری ناوچەکان دەخاتە ژێر چاودێرییەوە.

بەپێی ماددەی ٨٠یش دادوەرەکانی دادگای باڵاو دادگای باڵای ئابووری وڵات لەسەر پێشنیاری سەرۆك کۆمار لەلایەن شوورای باڵا بۆ خولێکی ١٥ ساڵە دیاری دەکرێن. هەروەها دادوەری دادگای قەزاکان لەلایەن سەرۆك کۆمارو بە راکێشانی رای شوورای باڵا لە خولی یەکەم بۆ ماوەی ٣ ساڵ لە خولی دوایی بۆ ماوەی ٧ ساڵ دەستنیشان دەکرێن.

بەپێی ماددەی ٨١یش لە کاتێکدا دادوەرەکانی دادگای یاسای سەرەکی، دادگای باڵاو دادگای باڵای ئابووری وڵات تاوان یان خەیانەتیان لێ رووبدا لەسەر رای دادگای یاسای

بنەڕەتیو بە زۆرینەی دەنگی ٢ لە ٣ی دەنگی نوێنەرانی شوورای باڵا لە پۆستی خۆی وەلا دەنرێ. هەروەها دادوەری دادگای قەزاکان لە کاتی نەخۆشی، سەرپێچی لە یاسا، بەڕێوەنەبردنی ئەرك، یان ئەنجامدانی تاوان، بەپێی فەرمانی دادگا لادەبرێن. شارۆمەندانی کۆماری قرقیز بە بڕوانامەی باڵای یاساییو لانیکەم ٥ ساڵ ئەزموونی کارو لانیکەم ٦٥ ساڵ تەمەن دەتوانن لە دادگای قەزاکان ئەرك بەڕێوە ببەن.

بەپێی ماددەی ٧٦، جێبەجێکردنی یەکسانیو وردی بەڵگە یاساییەکان لەلایەن دادوەری وڵاتەوە دەکەوێتە ژێر چاودێرییەوە. هەروەها بەپێی ماددەی ٨٩، ئەرکی سەلماندنی تاوان لێکۆڵینەوە لە پەروەندەی تاوانباران لە ئەستۆی دادوەرە. بەپێی ماددەی ٧٨یش ئەو کەسە لە هەر قۆناخێك لە لێکۆڵینەوەی دۆسییەکەی دەتوانێ بەرگری لە خۆی بکا بەڵام ئەگەر کەسێك توانای ماڵی بۆ وەگرتنی وەکیل لە دادگادا نەبێ، بەرگریکردن لە مافەکانی لەسەر ئەستۆی حکوومەتە.[1] کە لە سێ دەسەڵاتی کۆماری قرقیزستان تێپەڕبین، خاڵێك کە لە یاسای بنەڕەتی دەبێ سەرنجی پێبدرێ، سیستمی هەڵبژاردنی وڵاتە. لەم کۆمارەدا سیستمی هەڵبژاردن وەك هەڵبژاردنی سەرۆك کۆماری و نوێنەرانی پارلمان بە شێوەی دەنگی شاراوەی گشتی یان راستەوخۆ بەڕێوە دەچێ. بۆ نموونە پاڵێوراوەکانی سەرۆك کۆماری دەبێ مەرجەکانی خوارەوەیان هەبێ:

١ـ تەمەنی دەنگدەران نابێ لە ٣٥ ساڵ کەمتر بێ.

٢ـ زمانی فەرمی وڵات بزانن و تا کاتی هەڵبژاردن لانیکەم ١٥ ساڵ دانیشتووی کۆماری قرقیزستان بێ.

٣ـ رێژەی پاڵێوراوانی سەرۆك کۆماری بەرتەسك نییە، هەر کەسێك ٥٠ هەزار واژۆ کۆ بکاتەوە، دەتوانێ خۆی بپاڵێوێ بۆ سەرۆك کۆماری.

٤ـ ئاکامی هەڵبژاردنەکان دەبێ بەلانی زۆرەوە ٧ رۆژ دوای هەڵبژاردن لەلایەن دادگای یاسای بنەڕەتییەوە پەسند کرابێ[2].

لە کۆتاییدا پێویست بە ئاماژە کردنە کە چاکسازییەکان و تاوانەکان لە یاسای بنەڕەتیدا لەسەر پێشنیاری سەرۆك کۆمارو بە زۆرینەی ٢ لە ٣ی دەنگی نوێنەرانی شوورای باڵا، یان پتر

---

(١) کولایی، یاسا بنەڕەتییەکانی فیدراسیۆنی رووسیە و کۆمارەکانی ئاسیای ناوەندی، لاپەڕەکانی ١٦٠ـ ١٣٣

(٢) مەعزەمی گودەرزی، پێشوو، لاپەڕەکانی ١٣٠ ـ ١٢٩

له ٣٠٠ کەسی له هاوولاتیان دەکرێ بێته ئاراوه. ئەم تاوتوێکردنه نابێ کەمتر له ٣ مانگو زیاتر له ٦ مانگ دوای پێشکەشکردن جێبەجێ بکرێ[١].

(٤ـ٤) حیزبه سیاسییەکان

له کۆماری قرقیزستان هەر وەك کۆمارەکانی دیکەی ئاسیای ناوەڕاست تاکو ساڵی ١٩٩٥، تەنیا حیزبی کۆمۆنیست به شێوەی فەرمیو یاسایی ئاکتیڤ بوو. بەڵام دوای سەربەخۆیی لەم کۆماره دەیان حیزبی سیاسی دەستیان کرد به چالاکی کردن، که له روانگەی شرۆڤەوانەکان، قرقیزستان وەك فره حیزبیو دێموکراتترین کۆماری ئاسیای ناڤین به ئەژمار دێ. بەپێی زانیاری وەزارەتی دادوەری قرقیزستان ٢٧ حیزب تا ساڵی ٢٠٠٠ تۆمار کراون که به شێوەی کورتکراو باسی ئەم حیزبانه دەکەین.

١ـ حیزبی کۆمۆنیستی قرقیزستان[٢]

ئەم حیزبه له سێپتامبری ١٩٩١ی زایینی به شێوەی فەرمی ناودێر کرا، بەڵام ئاقایف پێشی به هەڵسووڕانی ئەم حیزبه گرت تا ئەوەی که له ساڵی ١٩٩٢ حیزبی کۆمۆنیستی قرقیزستان سەرلەنوێ پێکهاتەوه. ئابسامات ماسالیف[٣] رێبەری ئەم حیزبەیه. ئەم حیزبه له هەڵبژاردنی پارلمانی هەڵسووڕانێکی بەربڵاویی له خۆی نیشاندا، به جۆرێك که له هەڵبژاردنی پارلمانی ساڵی ١٩٩٥ توانی دوو کورسی بەدەستبێنێ بەڵام له هەڵبژاردنی پارلمانی ٢٠ی فیەوریيەی ٢٠٠٠ زۆرترین کورسییەکانی بەدەستهێنا[٤].

گەلاڵەو ئارمانجەکانی ئەم حیزبه بریتی بوو له: پاراستنی یەکپارچەیی خاك، مافی یەکسانو هاوکاری دوولایەنەی خەڵك کۆمەڵگای جیهانی. ئەم حیزبه لەلایەن کومیتەکانی بەڕێوەبەری و کۆنگرەکان ئیداره دەکرێ. پێگەی کۆمەڵایەتی ئەم حیزبه کرێکاران، گوندنشینەکان، کرێکارانی رووناکبیر و خاوەنکارەکان و بێکاران و خانەنشینان پێکدێنێ. رێژەی ئەندامانی ئەم حیزبه ٢٥ هەزار کەسه. نێونجی تەمەنی ئەندامانیان له نێوان ١٨ تاکو ٧٥ ساڵ دایه.

لەنێوان مانگی ئووتی ١٩٩٩دا، لقێك له حیزبی کۆمۆنیستی قرقیزستان پێکهات که "کلارا ئاجینکۆف" رێبەری دەکرد. ناوبراو لەو بڕوایەدا بوو که رێبەری حیزبی کۆمۆنیستی

(١) کولایی، پێشوو، لاپەڕەکانی ١٦٠ ـ ١٣٣

(2) The communist Party of Kyrgyzstan
(3) Absamat Masaliyev
(4) http://www. rferl. org

قرقیزستان واته ئابسامات ماسالیف سەرپێچی له ئیدئۆلۆژی ئەم حیزبه کردووه به جۆرێك چەنین جار بەرگری له چەند وەزیرێك که گەندەڵی ماڵیو مۆراڵییان هەبووه، کردووه.

٢ـ حیزبی سوسیال دێموکرات

ئەم حیزبه له سێپتامبری ١٩٩٣ی زایینیدا له دادگای کۆماری قرقیزستان تۆمار کراو مۆڵەتی هەڵسووڕانی وەرگرت. خولقێنەری ئەم حیزبه، جومعه بیك ئۆف، شارەداری بیشکەکه، که پێشتر نوێنەری رووناکبیره بژاردەکان له دەزگای دەسەڵاتدا بووه. لەنێو ئەندامانی ئەم حیزبه چەندین وەزیر، پارێزگارو بەرپرسی ناحیەکان بەرچاو دەکەوێ. حیزبی سوسیال دێموکرات له هەڵبژاردنی پارلمانیدا هەڵسورانێکی بەربلاوی هەبووه، به جۆرێك حیزبی سوسیال دێموکرات له هەڵبژاردنی پارلمانی ساڵی ١٩٩٥ی زایینی توانی وەپێش حیزبەکانی دیکه بکەوێ. لەم هەڵبژاردنەدا ١١کەس له هەڵبژێراوان ئەندامی حیزبی سوسیال دێموکرات بوون. هەشت کەس له ئەندامانی پارلمان پشتگیرییان له رێبازی ئەم حیزبه دەکرد. یەکێك له ئەندامه ئەکتیڤەکانی ئەم حیزبه سەرۆکی ئەنجوومەنی یاسادانەری وڵات و ئەوەی دیکەیان جێگری پارلمانی گەلی قرقیز بوو. ئەم باڵه بریتییه له ٢٢ کەس له پارلمانتارانی ١٠٥ کەسەی ئەو وڵاته. ئەندامانی ئەم حیزبه نزیکەی ٦هەزار کەسه[١].

٣ـ حیزبی گەلی قرقیزستان

ئەم حیزبه له خەڵکی ترین حیزبەکانی وڵاته که له ساڵی ١٩٩٥ تۆمار کرا. حیزبی گەلی قرقیزستان که دینار یوسنۆف رێبەری دەکا له هەڵبژاردنی سەرۆك کۆماری ساڵی ١٩٩٧ پشتیوانی له عەسکەر ئاقایف کرد. ئەندامانی ئەم حیزبه نزیکەی ٢٦هەزار کەس بوو که هەنووکه رێژەیان بۆ ٣٣هەزار کەس بەرز بۆتەوه. ئامانج و گەلاڵەکانی ئەم حیزبه بریتییه له: چاکسازی له یاسای بنەڕەتی، یەکیەتیی دامەزراوەکانی سەرۆك کۆماری و حکوومەت.، گەڕانەوه بۆ پارلمانی یەك دەست، سەربەخۆیی راستەقینەی دادوەرەکان له رێگای هەڵبژاردنی راستەوخۆ لەلایەن خەڵکەوه...

٤ـ حیزبی دێموکراتیکی پێشڕەوی قرقیزستان

ئەم حیزبه ناسراوه به "ئارکین قرقیزستان"[٢] و لەلایەن "ئۆرسون بای" رێبەری دەکرێ که ساڵی ١٩٩١ تۆمار کراوه. به جۆرێك رێبازی ئەم حیزبه، وڵاتپارێزی و دێموکراسییه. ئەم حیزبه

(1) http://www. rferl. org
(2) The Erkin Kyrgyzstan

لە هەڵبژاردنی پارلمانی ساڵی ١٩٩٥ دوو کورسی بەدەستهێنا. پێگەی کۆمەڵایەتی ئەم حیزبە گوندنشینەکان، رووناکبیران و خوێندکاران پێکی دێنن کە بارستاییان ١٢ هەزار کەسییە.

٥ـ تەڤگەری دێموکراتیکی قرقیزستان

ئەم حیزبە کۆنترین حیزبی سیاسی قرقیزستانە کە لە ساڵی ١٩٩٣دا ناودێر کراو بەرزترین ئامانجی پشتیوانی لە دێموکراسی بۆ ئەم کۆمارەیە. بەڵام لەم ساڵانەی دواییدا هێزی ئەم حیزبە لاواز بووو زۆرینەی ئەندامەکانی پەیوەست بوون بە حیزبەکانی دیکەوە. تەڤگەری دێموکراتیك لەلایەن جیپار جەکشیف، ئەندامی پێشووی پارلمانی قرقیزستان رێبەری وەئەستۆی گرتووە. لە هەڵبژاردنی ١٩٩٥ کورسییەکی بەدەستهێنا. گەڵاڵەکانی ئەم حیزبە بریتی بووە لە گەشەی کۆمەڵایەتی دێموکراتیك، پێکهێنانی حکوومەتێکی یاسامەندو پەروەردەیی کەسایەتیو ئابوورییەکان. رێژەی ئەندامانی ئەم حیزبە ٥٠٠ کەسە.

٦ـ حیزبی ئاتا ـ ماکەن[١]

ئەم حیزبە لە رووناکبیرانی لاوو توێژی بازرگان لە ساڵی ١٩٩٢دا پێکهاتووەو لەلایەن عومەر بەیك تەك لە نوێنەرانی پێشووی پارلمان رێبەری دەکرێ. حیزبی ئاتاماکەن لە هەڵبژادنی پارلمانی ساڵی ١٩٩٥، چوار کورسی بەدەستهێنا. ئەندامەکانی ئەم حیزبە پتر لە دووهەزار کەسە.

٧ـ حیزبی ژیانەوەی نەتەوەیی قرقیزستان

ئەم حیزبە کە لە ئاسابا[٢] ناسراوە، دوای دامەزراندنی لە ساڵی ١٩٩١ بەدوای گەشەدان بە کولتوورو ئیدئۆلۆژی ناسیۆنالیستی بوو. حیزبی ژیانەوەی نەتەوەیی قرقیزستان کە لەلایەن بازار بایەف[٣] رێبەری دەکرا، لە هەڵبژاردنی پارلمانی ١٩٩٥، سێ کورسی بەدەستهێنا. پێگەی کۆمەڵایەتی ئەم حیزبە تیئۆریسیۆنەکان و گوندنشینەکان پێکی دێنێ. رادەی ئەندامەکانی ئەم حیزبە ٣٧٥٠ کەسە.

٨ـ حیزبی وەرزێرانی کۆماری قرقیز

ئەم حیزبە لە ساڵی ١٩٩٣ تۆمار کرا. رێبەری ئەم حیزبە ئارلین عەلی یووف بووو گەڵاڵەکانی بریتی بوو لە دانانی چاکسازی جووتیاری، پشتیوانی لە ماف و بەرژەوەندییەکانی کرێکاران، بەشی

(1) Ata Maken
(2) Asaba
(3) Bazar Bayer

جووتیاران. ئەم حیزبە لەلایەن کۆمیتەی بەڕێوەبەری و کۆنگرە ئیدارە دکرێ. پێگەی کۆمەڵایەتی ئەم حیزبە وەرزێران و پسپۆڕانی جووتیاری پێکی دێنێ، رێژەی ئەندامەکانیان لە ساڵی ١٩٩٩ پتر لە ٨٠٠٠ کەس بووەو نێونجی تەمنیان لەنێوان ١٨ تا ٥٥ ساڵەدایە[١].

٩ـ حیزبی جووتیاران و کرێکارانی قرقیزستان

لە ساڵی ١٩٩٤ دامەزرا. یوسن سەیدی کەف رێبەری دەکا. پلانەکانی حیزب بریتییە لە زاڵبوون بەسەر قەیرانە پیشەییەکان و پێشگیری لە فەنا بوونی ژێرخانە شارییەکانە. پێگەی کۆمەڵایەتی ئەم حیزبە وەرزێرانن و رێژەی ئەندامانیان نزیکەی ١٢٣٠٠ کەسەو نێونجی تەمەنیان لە نێوان ١٨ تا ٥٥ ساڵە.

١٠ـ حیزبی ئانامیس (شکۆە یان شەرافەت)

لە ساڵی ١٩٩٩ نێوزەد کرا، فیلیکس کۆلف رێبەری دەکاو گەڵاڵە گشتییەکانی بریتییە لە خوشگۆزەرانی ژیانی خەڵکی قرقیزستان بە دامەزراندنی حکوومەتێکی یاسامەندو دێموکراتیك و دڵنیابوون لە بارودۆخی راستەقینە بۆ پێشڤەچوونی ئابووری، سیاسیو کۆمەڵایەتیو مەعنەویی لەسەر بنەمای تایبەتمەندییە مێژووییو کولتوورییەکانی ئەو کۆمارە دایە. ئەم حیزبە گشت چین و توێژەکان لەخۆ دەگرێ ئەم حیزبە بۆ هەموو ناوچەکانی قرقیزستان نوێنەری ناردووە. رێژەی ئەندامانیان ١١٠٠٠ کەس بەراورد کراوە. لە رووی پێگەوەو، ئەم حیزبە گشت چین و توێژەکان لەخۆ دەگرێ.

١١. حیزبی عەمەل (کشوەری)

لە ساڵی ١٩٩٨ تۆمار کرا. ئاتۆربائۆف جۆمەرات سەرکردەیانە. ئامانج و گەڵاڵەکانی ئەم حیزبە بریتییە لە: بەردەوامی چاکسازییە سیاسییەکان، پێویستی بە بوونی بەڕێوەبەرێکی لێهاتوو و بەهێز، پێویستی بە بوونی داڕشتنی گەڵاڵە بۆ گەشەی ئابووری بازاڕ، رێوشوێن و پێوەرەکان بۆ بەکارهێنانی کردەوەی رەوتی سەرنەکەوتوو لە پێوەندی لەگەڵ لێنەهاتوویی کەسایەتییە ئابوورییەکان. ئەم حیزبە لە گشت ناوچەکان نوێنەرایەتی هەیە. بارستایی ئەندامەکانیان نزیکەی ٣٠٠٠ کەسە.

١٢ـ حیزبی دێموکراتیکی قرقیزستان

لە ساڵی ١٩٩٤ تۆمار کرا. لەلایەن تۆکۆن شایلیف رێبەری دەکرێ. پلان و ئامانجەکانی ئەم حیزبە بریتییە لە: هاندانی ژنان بۆ بەشداری بەربلاوی ژنان لە بەڕێوەبەری کۆمەڵگاو وڵات،

(1) http://www. rferl. org. RFE/RL-30May20002

پتربوونی رۆڵی ژنان له نووسینگەی هەڵبژاردنەکان و له هەموو بوارەکانی بڕیاردەریدا. ئەم حیزبە لە ڕێگای شوورای بەڕێوەبەرییەوە بەڕێوە دەچێ. پێگەی کۆمەڵایەتی ئەم حیزبە نزیکەی ١٥هەزار کەسە. حیزبی ئاماژەپێکراو لە هەڵبژاردنەکانی پارلمانی ساڵی ١٩٩٥ تەنیا کورسییەکی بەدەستهێنابوو، لە کاتێکدا لە هەڵبژاردرنی پارلمانی ٢٠ی فێبروەرییەی ٢٠٠٠ لە دوای حیزبی کۆمۆنیست زۆرترین کورسییەکانی پارلمانی بەدەستهێناوە[(1)].

١٣ـ حیزبی ژیانەوەی مەعنەویی (ماناس ئاڵ)

ئەم حیزبە لە ساڵی ١٩٩٥ تۆمار کراو لەلایەن عەلی سولتان عیش مۆف سەرکردایەتی دەکرێ. پلان و ئامانجەکانی حیزب بریتییە لە یەکیەتیی و دژایەتی لەگەڵ توندوتیژی خوازی خەڵکی قرقیز. هاوکاریو هاوئاهەنگی ئەتنیکی، گەشەی پەروەردەو کولتوورو بردنەسەری ساغڵەمی گشتی ئەم حیزبە لەلایەن کۆمیتەی ناوەندییەوە بەڕێوە دەچێ و پێگەی کۆمەڵایەتی ئەم حیزبە رووناکبیران و خاوەندارانی کۆمپانیا ئابوورییەکانی پێکیدێنێ. بارستایی ئەم حیزبە ٥٠٠ کەسو نێونجی تەمەنیان لە نێوان ١٨ تا ٧٠ ساڵدایە.

١٤ـ حیزبی وەحدەتی قرقیزستان (پۆك)

ئەم حیزبە لە ساڵی ١٩٩٤ تۆمار کراوە. ڕێکخەری شوورای ئەم حیزبە ئامان گۆلویی نورالیفە. گەڵاڵەو ئارمانجەکانی ئەم حیزبە بریتییە لە: یارمەتی کردن بە دامەزراندنی کۆمەڵگایەکی دێموکراتیك و حکوومەتێکی یاسایی، خەبات دژی شۆڤێنیزم. ئەم حیزبە لەلایەن شوورایەکی سیاسی و کۆنگرەوە بەڕێوە دەچێ. پێگەی کۆمەڵایەتی ئەم حیزبە رووناکبیرە تێکنۆکراتەکان و خاوەندارانی کۆمپانیاکانن، ڕێژەی ئەندامەکانی ئەم حیزبە ١٢٥٥٦ کەسەو نێونجی تەمەنیان لە نێوان ٢٢ تاکو ٦٠ ساڵەدایە.

١٥ـ حیزبی پارێزگاری لە بەرژەوەندییەکانی کرێکاران، بەشی پیشەییو جووتیاریو بنەماڵە کەم داهاتەکان لە کۆماری قرقیز (حیزبی پارێزگاری)

ئەم حیزبە لە ساڵی ١٩٩٥ ناودێر کراو عەلی ئایتیکەف ڕێبەری دەکا. گەڵاڵەو ئارمانجەکانی ئەم حیزبە بریتییە لە: چاکسازی راستەقینەی ئابووری لەسەر بنەمای گەشەی پیشەییو پاڵپشتی کردن لە ئابووری وڵات و بەرژەوەندیی کرێکارانی پیشەیی و جووتیاری. پشتیوانی لە بەرژەوەندی بنەماڵە کەم داهاتەکان و سامانی نەتەوەیی، دامەزراندنی

(1) http://www. iwpr. net,14march2002

کۆمەڵگای یاسامەندو دێموکراتیك و پێکهێنانی سیستمێکی ئابووری بە لاگیری کۆمەڵایەتییەوە. بەڕێوەبردنی ئەم حیزبە وەئەستۆی کۆنگرەی باڵایە. پێگەی کۆمەڵایەتی ئەم حیزبە کرێکاران، وەرزێران، ئەندازیاران و پسپۆڕان و بەرپرسانی پیشەسازییەکان و کەرتە جووتیارییەکان پێکیدێنن. ڕێژەی ئەندامانی ئەم حیزبە ٦٧٠٠ کەس و نێونجی تەمەنیان ١٨ تاکو ٦٠ ساڵە(١).

١٦ـ حیزبی کایران ئاڵ

ئەم حیزبە لە ساڵی ١٩٩٩ تۆمار کرا. لەلایەن تۆکتۆباڵ مۆلکۆباتەف ڕێبەری دەکرێ. بەرنامەو ئامانجی ئەم حیزبە بریتییە لە: هێنانە گۆری بەرژەوەندییەکانی گەلی قرقیزستان و یارمەتیدان بە پێکهاتنی وڵاتێکی یاسامەندی راستەقینە، هەوڵدان بۆ دامەزراندن و بەردەوامی بارودۆخی لەباری پەرەگرتن و گەشەی ئابووری بۆ وەچەی تازە پێگەیشتوو، یارمەتیدان بە بووژانەوەی میراتی کولتووری گەلی قرقیزستان. ئەم حیزبە لە گشت شارەکاندا لقی هەیەو ڕێژەی ئەندامەکانیان ٣٠٠٠ کەسە.

١٧ـ حیزبی تەعاونی کۆماری قرقیز (هاوکاری)

ئەم حیزبە لە ساڵی ١٩٩٩ تۆمار کرا. ڕێبەری کردنەکەی وەئەستۆی تۆرگۆن بای ئانار کۆلۆفە. گەڵاڵەو ئارمانجی ئەم حیزبە بریتییە لە: دامەزراندنی کۆمەڵگایەکی مەدەنی لەسەر بناغەی گۆڕانکاری لە ژیانی سیاسی و مەعنەویی، دامەزراندنی حکوومەتێکی دێموکراتیکی سەربەخۆ، گەرانتی کردنی خۆشگوزەرانیو ژیانی پڕبەها بۆ شارۆمەندان. ئەم حیزبە لە گشت ناوچەکان لقی هەیە. رادەی ئەندامانی ئەم حیزبە ٧١٦١ کەسە.

١٨ـ حیزبی یەکگرتوو و رەزامەندی گەلی ئەم حیزبە لە ساڵی ١٩٩٩ تۆمار کرا.

ڕێبەری ئەم حیزبە ئارام جان ئەکبەرئۆفە. بەرنامە و ئامانجەکانیان: ئازادراگرتنی کۆمەڵگا لەسەر بنەمای یەکسانی کۆمەڵایەتی، ئازادی هاووڵاتیان و بڕوا بە یەکسانی راستەقینەی مافی گشت نەتەوەکان و گرووپە ئەتنیکەکانی ئاکێنجی لەوڵاتدا گەرانتی کردووە. لقەکانی ئەم حیزبە لە بیشکەك، جەلال ئاباد، ئووشیو چۆ هەڵکەوتوون. ڕێژەی ئەندامانی ئەم حیزبە ٦٢٥٠ کەسە.

١٩ـ حیزبی کۆمەڵایەتی ـ ئابووری گوندنشینان (وەرزێران)ی قرقیزستان (پفپەك)

ئەم حیزبە لە ساڵی ١٩٩٩ تۆمار کرا. ڕێبەری ئەم حیزبە ئاسکنۆڵ ئایساکرۆفە. بەرنامەو ئارمانجی ئەم حیزبە بریتییە لە پشتیوانی لە بەرژەوەندییە سیاسی، ئابووری و کولتوورییەکانی

گوندنشینان. دڵنیابوون لە ئەمنییەتی خواردەمەنی قرقیزستان، ئیمکانی دەست پێڕاگەیشتنی خەڵکی گوندەکان بە گشت لایەنەکانی ژیانی سیاسی، ئابووری، کۆمەڵایەتی، کولتووری پێوەست و بۆ بەهێزکردنی ماف و ئازادییەکانی مرۆڤ. ئەم حیزبە لە سەرانسەری قرقیزستان لقی هەیەو بارستایی ئەندامەکانیان دەگاتە ٣٨ هەزارکەس.

٢٠ـ حیزبی سیاسی شەڕوانانی ئەفغانستان و بەشداربووان لە خەباتی شەڕە نێوخۆییەکان

ئەم حیزبە لە ساڵی ١٩٩٤ تۆمار کراو "ئاکبۆکان تاشنناکبۆف" ڕێبەری دەکا. ئەم حیزبە بە مەبەستی یەکخستنی هاوولاتیانی بۆ دامەزراندنی کۆمەڵگایەکی یاسامەند و دێموکراتییەك و بە لاگیری ئابووری و بازاڕ لەسەر بنەمای گرینگیدان بە هاوئاهەنگی تاك و ئەتنیکی چالاکی دەکاو پشتیوانی لە بەرژەوەندی شەڕوانان لە شەڕی ئەفغانستان و بەشدارانی شەڕە نێوخۆییەکان دەکا. لقە ناوچەییەکانی ئەم حیزبە لە بیشکەك، ئەسیك کوڵ، تالاس و ئووش هەڵکەوتوون. ڕادەی ئەندامانی ئەم حیزبە ١١٢٠٠ کەسە.

٢١ـ حیزبی کۆماریخوازانی قرقیزستان (ڕەپەك)

ئەم حیزبە لە ساڵی ١٩٩٩ ناودیر کراوەو لەلایەن گیازتۆکۆباف ڕێبەری دەکرێ. گەڵاڵەو ئارمانجەکانی ئەم حیزبە بریتییە لە ئازادی تەواوی یاسا، بە دوور لە ڕەگەز، نەتەوە، باوەڕمەندییە ئایینییەکان، یەکسانی پارێزگاری لە ژینگە (ئاو، هەوا، زەویی).

ئەم حیزبە لە هەموو ناوچەیەك لقی هەیە، بارستایی ئەندامانی ئەم حیزبە دگاتە ٥٥٠٠ کەس.

٢٢ـ حیزبی کۆماریخوازی قرقیزستان، یەکسانی

ئەم حیزبە لە ساڵی ١٩٩٩ تۆمار کراو ڕێبەری ئەم حیزبە چەنگتیر ئاستماتۆف نووسەری بەناوبانگی قرقیزە. گەڵاڵەو ئامانجەکانی ئەم حیزبە بریتییە لە: گەرانتی نوێخوازی هەمە لایەنەی ئابووری، لەبارترکردنی ئابووری لەگەڵ پێوانەی هەموو بارودۆخەکان، ئاسایشی ماڵی و دابەزاندنی نرخی هەڵاوسان، ڕاکێشانی سەرمایەدانەرە دەرەکی و نێوخۆییەکان لە بەشی ئابووریدا. ئەم حیزبە لە هەموو دەڤەرەکانی وڵاتدا لقی هەیە. بارستایی ئەندامانی حیزب دەگاتە ٣٥ هەزارکەس.

٢٣ـ حیزبی گەلی کۆماریخوازی قرقیزستان

ئەم حیزبە لە ساڵی ١٩٩٢ تۆمار کراو بەك تەنتیف ڕێبەری دەکا. ئامانج و گەڵاڵەکانی ئەم حیزبە بریتییە لە: سەقامگیری ژیانی ئابووری- کۆمەڵایەتی و سیاسی

وڵات لەگەڵ گەشەی بەردەوام. بەڕێوەبەری ئەم حیزبە لەلایەن ناوەندێکی هاوئاهەنگ و کۆنگرەی حیزبی بەرەو پێش دەچێ. پێگەی کۆمەڵایەتی حیزب، ڕووناکبیران و خاوەندارانی حیزب پێکی دێنێ. بارستایی ئەندامانی حیزب دەگاتە ٣٥٠٠ کەسو نێونجی تەمەنیان ٢٥ تا ٧٠ ساڵە.

٢٤ـ حیزبی سوسیال دێموکراتی قرقیزستان (سەد پەك)

ئەم حیزبە لە ساڵی ١٩٩٣تۆمار کراو عەبدی قانی ئارکۆف ڕێبەری دەکا. ئارمانج و گەڵاڵەکانی حیزب بریتییە لە دەستنیشان کردنی گەڵاڵە سیاسییەکانی گەشەی قرقیزستان بە لاگیری کۆمەڵایەتی و بەپێوانە کردنی هۆکارە دەرهەستەکان و چاودێری بەسەر سیاسەتی بەڕێوەبەران لە ڕێگای بەرپرسانی حکوومی و لەسەر بنەمای یاسای بنچینەییە. ئەم حیزبە لە ڕێگای شوورای هاوئاهەنگی و کۆنگرەی حیزبی بەڕێوە دەچێ. پێگەی کۆمەڵایەتی حیزب، ڕووناکبیران، فەرمانبەران و بەرپرسانی ئەم حیزبە پێکیدێنێ. ڕێژەی ئەندامانی حیزب ٤٢٥٠کەسە و نێونجی تەمەنیان ٢٢ تاکو ٦٠ ساڵە[1].

٢٥ـ حیزبی بووژانەوەی ئابووری کۆماری قرقیز

ئەم حیزبە لە ساڵی ١٩٩٧ تۆمار کرا. ڕێبەری ئەم حیزبە والیری خوونەیە. ئامانج و پلانەکانی حیزب بریتییە لە: ژیاندنەوەی ئابووری وڵات لە ماوەی خولی گواستنەوە، کەڵك وەرگرتن لە ڕێچکە سیاسییەکان لە راستای چاکسازی ئابووری. ئەم حیزبە لە چوئیسك کوڵ، نایرەن، جەلال ئاواو بیشکەك لقی هەیە. ڕێژەی ئەندامانی حیزب ٢٢٧٥ کەسە.

٢٦ـ حیزبی کرێکاران

ئەم حیزبە لە ساڵی ١٩٩٧ دامەزرا. لەلایەن ئان ئامیل عومەر کانۆف ڕێبەری دەکرێ. پلان و ئارمانجەکانی حیزب بریتییە لە: هەوڵدان بۆ دەسەڵاتی ڕاستەقینەی گەلی قرقیز، دامەزراندنی حکوومەتێکی یاسایی سەربەخۆ، هاندانی نوێگەرایی تاکەکەسی لەسەر بنەمای خاوەندارییەتی تایبەت، پاراستن و گەشەدان بە داب و نەریتە نەتەوەییەکان، یەکسانی لەگەڵ نەتەوەکان. ئەم حیزبە لقی لە ناوچەکان نییەو ڕادەی ئەندامانی نزیك ١٠هەزار کەسە.

(1) http://www. transcapspian. ru

٥ـ تاجیکستان

(١ـ٥) سیاسەت و حکوومەت لە ڕەوتی مێژوودا

مێژووی تاجیکستان زۆر بە مێژووی ئۆزبەکستان دەچێ. هەردوو وڵات تا پێش پەیوەست بوون بە ئیمپراتۆری ڕووسیەوە لەژێر دەسەڵاتی ئیمپراتۆری ئێرانییەکانی وەك هەخامەنشینەکان، سمانیا، سەلجووقیان، خوارەزمەکان و گورکانییەکاندا بوون. لە هێندێك برگەدا حکوومەتگەلی وەك هۆنەکان، قەراختاییان، مەغوولەکانو کۆمەڵێك لە شیبانییەکان بە بێ ئەوەی کە لەژێر دەسەڵاتی حکوومەت دا بن، بەسەر ئەم وڵاتەدا زاڵبوون. بە هەر شێوەیەك تاجیکییەکان لە ڕەوتی دەسەڵات لە ئاسیای نێوەڕاستدا ڕۆڵێکی بەرچاویان نەبووە و لەژێر کۆنترۆڵی خانانی فەرمانڕەوای "ماوەرائەلنەهر" لە باشووری ڕۆژهەڵاتی ئەم نیشتمانەدا حوکمە خۆجییەکانیان بەڕێوە دەبرد. بەشێکی دیکەی تاجیکستان واتە پامیریش لەژێر دەسەڵاتی فەرمان ڕەوایانی "تەبەت" یان دا"بەدەخشان" دا بوون.

لەگەڵ هێرشی هونە تورکەکان بۆ سەر ماوەرائەلنەهر لە چاخی پێنجەمی زایینیدا کارتێکەری تورکان لە ناوچەکەدا پەرەی گرت و تاکو سەدەیەك پێش داگیرکاری ناوچەکان لەلایەن عەرەبە موسوڵمانەکانیش درێژەی هەبوو. لەگەڵ ئەوەی کە بەدوای جێگربوونی تورکان لە ماوەرائەلنەهر زمانی تورکی وەك زمانی گشتی خەڵك بە خێرایی لە ماوەرائەلنهر گشتگیر بوو، هەروەها زمانی فارسی سەرەڕای ئەوەی کە زمانی توێژێکی بەرچاوی ڕووناکبیرو زانستوانان لە سەرانسەری ماوەرائەلنهر بوو، پەرەی گرت. لەنێو خەڵکی پامیرو تاجیکستان کە ئاخێزگەو شوێنی لەدایك بوونی زمانی فارسی بوو تەنانەت دوای هەرەسهێنانی سامانییەکان و فەرمانڕوایی زنجیرەی تورکەکان وەك زمانی ئاخاوتنی خەڵك مایەوە.

جۆری ناونانی تاجیك هەمان جۆری لێك جیاوازی ناوچەکە لەگەڵ تورکەکاندا بووە. چونکە ئەم خەڵکە لە یەك شوێن جێگیر بوون و بیابانگەڕ نەبوون و دانیشتووانی ڕەسەنی ماوەرائەلنهر لەو تورکە کۆچەرو بیابانگەرانەی کە لە لایەن ئەو عەرەبانەی کە هاتبوونە ماوەرائەلنهرەوە بوون بە موسوڵمان. بەم هۆیە ئەوان ئیسلامیان قەبووڵ نەکردو پێیان دەگوتن تازیك یان تاژیك و عەرەبەکانیشیان بەم نێوە پێناسە دەکردو پاشان گۆڕانی بەسەردا هاتووەو لە پاشماوەی دیکۆمێنتەکان وشەی تازی زۆر بەرچاو دەکەوێ. چاوگی ئەم وشەیە گوایە لە وشەی "تی" نێوی هۆزی ناسراوی عەرەبە، کە "حاتەم تایی" سەردەمانێك سەرۆکایەتی دەکردو بەهۆی

پێوەندی لە مێژینەی ئێرانییەکان و شارەزابوون لە زمانیان لە ڕیزی یەکەم کۆچەرانی عەرەب بۆ ماوەرائەلنهر بوون. هەڵبەت لە هێندێك شوێنەواردا بۆ تاجیکەکان وشەی سارت کە بە ئەتنیکە جێگربووەکانی تورك و فارس دەگوترا، بەکار هێنراوە.

بەدوای دەستپێکی هێرشی ڕووسەکان بۆ ئاسیای ناڤین بەتایبەتی بە سەرنجدان بە نزیك بوونیان لە ئەفغانستان وەك سەرەتای کارتێکەریان لە هێندوستان بە ئەژمار دەهات. ئەم سەرزەوینە کە بەشێك لە میرنشینی بۆخارا بوو،و بە نیشانەی هاتنە ناوەوە بۆ ئەفغانستان لەقەڵەم دەدراو بایەخێکی تایبەتی بەدەست هێنا. ڕووسەکان لەنێوان سەدەی نۆزدەیەمدا ناوچەکانی باکووری ڕۆژئاوا واتە خۆجەند و دەورووبەریان داگیر کردو لە کۆتایی ئەم چاخەدا باکووری تاجیکستان بەگشتی کەوتە ژێر فەرمانڕوایی ڕووسەکانەوە. هەڵبەت ناوچەی پامیر لەنێوان سەدەی هەژدەدا کەوتە ژێر کۆنترۆڵی ئەفاغنەی زاڵ بەسەر باکووری ئەفغانستان، واتە بەلخ و قەندووزو بەدەخشان. بۆیە لە سەرەتای چاخی نۆزدەیەمدا ئۆزبەکەکان باکووری ئەفغانستانیان داگیر کردو پانتایی دەسەڵاتی خۆیان هەتا پامیر بەرفراوان کرد. میری بۆخارا کە دەستنیشانکراویی تەزار بوو لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەمدا ئەم ناوچەیە، هەروەها باکووری ئەفغانستانی تاکو بەلخی بە پشتیوانی ڕووسەکان خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە.

لێرەدا بوو کە ئینگلیسەکان هەستیان بە مەترسی کردو لە ڕێگای چیاکانی هەندو کەشی ئەفغانستانەوە بەرو لای باکووری ئەو وڵاتە لەشکر کێشییان کردو پامیریان خستە مەترسییەوە و سەرەنجام سنووری نێوان ئەفغانستان و میرنشینی بۆخارا بەپێی ڕێکەوتنی نێوان ڕووسەکان و ئینگلیسەکان لە ساڵی ١٨٩٥ دیاریکراو لەو کاتەوە بە ڕووباری پێنج سنوور بە فەرمی ناسرا.

لە ساڵی ١٩٠٤دا ڕووسیە ڕاستەوخۆ فەرمانڕوایی خۆی لەجێی میری بوخارا بەسەر بەشی ڕۆژهەڵاتی تاجیکستان و پامیر سەپاندو بەدوای شۆڕشی ئۆکتۆبری ١٩١٧ سوپای سپی بە سەرنجدان بە نزیکنەبوونی تاجیکستان و پامیر بەو ناوچەیە، بۆ ئامانجەکانی وەك پێگەیەك کەڵکی لەم ناوچەیە دەگرت.

دەست پێڕانەگەیشتنی ئەم ناوچەیە بە جۆرێك بوو کە دانیشتووانی ئەو ناوچەیە پاش چەند مانگ هەواڵی ڕاپەڕینیان پێگەشت. جووڵانەوەی باسماچیش لە سەرانسەری ئاسیای ناوەندیدا بەتایبەتی لە تاجیکستان بە بایەخدان بە هەڵکەوتوویی جوغرافیایی خۆی بۆ خەبات ڕێکخست. هاتنی هێزەکانی ئینگلیس لە ڕەوگەی خوراسان و ئەفغانستان بۆ ئاسیای ناڤین

جووڵانەوەی دژە بلشویکی ئەم ناوچەیە کە پانتاییەکەی دەگەیشتە تاجیکستانیش خستە ژێر باندۆری خۆیەوە.

سوپای سوور سەرەتا لە ساڵی ١٩١٨ باکووری تاجیکستانی وەك بەشێك لە کۆماری خودموختاری تورکمەنستان ڕاگەیاند. بۆیە بەشی ڕۆژهەڵات و ناوەندی تاجیکستان لەوانە ناوەندی تازە درووستکراو، واتە شاری "دووشەنبە" دوای سێ‌ساڵ شەڕو پێکدادانی بەربڵاو کەوتە ژێر دەسەڵاتی کۆمۆنیستەکانەوە. سوپای سوور لە ١٩٢١ چووە ناوشاری دووشەنبەوەو دواتر لە ساڵی ١٩٢٥ەوە توانی دەستی بەسەر پامیریشدابگرێ. هەر بۆیە باسماچییەکان، تاکو ساڵی ١٩٣٥ لەم ناوچە کوێستانییە درێژەیان بە شەڕی چریکی دا، هێندێ جار لەلایەن میری پێشووی بۆخاراوە کە هەنووکە پەنای بردۆتە ئەفغانستان پاڵپشتی دەکران. لەگەڵ دابەشبوونی کۆماری تورکمەنستان لە ساڵی ١٩٢٤ تاجیکستان لەژێر ناوی کۆمارێکی خودموختار لە نێوخۆی کۆماری ئۆزبەکستاندا پێکهات و دواتر لە ١٩٢٩وە زێدەبوونی خوجەند کە پێشتر بەشێك لە ئۆزبەکستان بوو کۆماری تاجیکستان لەدایك بوو.

سیاسەتی سنووربەندی ئیستالین و دانی سەمەرقەندو بۆخاراو فەرغانە بە ئۆزبەکستان، هەروەها دانانی بەشە ئۆزبەك نشینەکان لە تاجیکستان و ناردنی کۆچبەرانی رووس بۆ تاجیکستان لەپێناو بەدەستهێنانی پۆستە هەستیارو گرینگەکاندا دوایی هات. هەربۆیە فەزای پێکهاتوو بەهۆی ئەم سیاسەتەوە لە تەنیشت باری خراپی گوزەرانیان و دەست پێ‌ڕاگەیشتنی مسکۆ بە تاجیکستان بەتایبەتی ناوچە گوندنشینەکانی بووە هۆکاری بەربەرەکانێ لە بەرانبەر کولتووری رووسی و هانابردنی هەرچی زیاتری ئەوان بۆ نەریتە ئایینییەکان و خێڵەکییەکانیان.

بە دەستپێکردنی هێرشی سوپای سوور بۆ ئەفغانستان لە ساڵی ١٩٧٩وە، رووسەکان بە مەبەستی دابەزاندنی ئاستی هەستیاریەتی موسوڵمانە ئەفغانییەکان،

سەربازو موچەخۆرە موسوڵمانە تاجیك و ئۆزبەکییەکانیان وەك پێشڕەوی هێزی مانەوە بەرو ئەو وڵاتە دەناردن. بەڵام لە ماوەیەکی کورتدا ئەم سەربازانە بە هەوڵی بنەماڵەکانیان، باوەڕمەندی ئایینی خۆیان هەروەك جاران پاراستبوو، و خەباتی کەس و کاری خۆیان لە ڕاپەڕینە ئایینییەکان دژی رووسەکان لەبیر مابوو، بۆیە زیاتر کەوتنە ژێر باندۆری موسوڵمانە شۆڕشگێڕەکان بەتایبەتی لایەنگرانی ئەخەوان ئەلموسلمینی ئەفغانستان و کاتی گەڕانەوە بۆ تاجیکستان ڕوانینەکی نوێیان لە ئیسلام وەك دیاری بۆ

هاووڵاتیانی خۆیان هێنایەوە. لەدوای پەرەگرتنی ئەندێشەی ئیسلامی سیاسی لە دەیەی هەشتا گرووپە نهێنییەکانی لاوان لە شارەکان، بەتایبەتی لە ئاواییەکاندا پێکهاتن‌و قورئان و حەدیس فێربوونیان کردە پیشە.

لەگەڵ گۆڕانکارییەکانی سەردەمی گۆڕباچۆف ئەم گرووپانە دەرفەتێکی لەباریان بۆ پەرەدان بە ئەندێشەی خۆیان بەدەستهێنا و بەرەبەرە بناغەی بزووتنەوەی ئیسلامییان دامەزراند، ئەم گرووپە بەهۆی تێڕوانینێك بەدەر لە پرسە نەتەوەییەکان لە ماوەیەکی کورتدا لەگەڵ هاوبیرانی موسوڵمانی خۆیان لە کۆمارەکانی دیکەدا بەتایبەتی ئۆزبەکستان و داغستان پێوەندییان دروستکرد و ڕێکخراوی خۆیان وەك تەڤگەرێکی گشتگیر لە سەرانسەری سۆڤییەتی پێشوو پێکهێنا. هەڵبەت ناوکی سەرەکی ئەم بزاوتە زیاتر لەلایەن تاجیکییەکانەوە پشتیوانی دەکران. ئەم خەڵکانە بە ڕاشکاوی ئێرانیان وەك وێنەیەکی باش لە شۆڕش و حکوومەت پێناسە دەکردو خومەینییان وەك ڕێبەری بزاوتە شۆڕشگێڕەکانی جیهان لە قەڵەم دەدا.

ئەم بزاوتە هێدی هێدی لایەنی خەڵکی بەخۆوە گرت. زانایانی ئایینی‌و سەرۆکی ئیدارەی دادوەران یان زانایانی تاجیکستان کە سەر بە ئیدارەی زانایانی تاشکەند بوو، بەنێوی قازی تورجان زادە بەرەبەرە مەیلی بۆ لای ئەم بزاوتە نیشاندا. لەنێوان کەسی ئاماژەپێکراوداو ئەم تەڤگەرە بەهۆی تێگەیشتنی خێرا لە پانتایی گۆڕانکارییەکان، هەروەها بەهۆی تێگەیشتنی لایەنگرانی بزووتنەوە لە پێویستی بەکارتێکەری ناوبراو لەناو سیستمی حکوومەتیدا، یەکانەگیرییەکی تا ڕادەیەك باشی هاتە ئاراوەو هەر ئەم کارەلە برەودان بە بزووتنەوەدا باندۆری خۆی هەبوو.

سەرەڕای ئەوە ئەم بزاوتە ئایینییە، ڕووناکبیرە نەتەوەگەراکانی تاجیکستانیش، بە مەبەستی ژیاندنەوەی کولتووری خۆیان کەڵکیان لە پروسترۆیکاو گلاسنۆست گرت.

سەرەتا بە داواکارییە کولتوورییەکان و دواتر بە هێنانەگۆڕی ویستە سیاسییەکان بەرەبەرە هاتنە گۆڕەپانەوە. ئەم گرووپگەلەش رووگەی بووژانەوەی ئاواتەکانی خۆیان لە ئێراندا دەدیت و بەهۆی ئۆگری بە ئێرانەوە لەگەڵ گرووپە ئایینییەکان هاوتەریب بوون. هەر بەم هۆیە یەکەمین هەنگاوەکانیان دوای پێکهاتن لە دوو گرووپی ڕەستاخیزو دیموکرات دامەزراندنی پێوەندی لەگەڵ ئێران و تەنانەت ئێرانییەکان تاراوگە بە مەبەستی هاوکاریکردنی ئەوان لە بواری کولتوورییەوە بوو.

(٢ـ٥) وەرچەرخانە سیاسییەکانی هاوچەرخ

کۆماری تاجیکستان یەکێك لە کۆمارە گەشە نەکردووەکانی سۆڤییەت بوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەیشدا، سەقامگیری سیاسی ئەم کۆمارە تاکو پێش سەربەخۆیی لە نیوەی دووهەمی ساڵی ١٩٩١ هیچکات نائارامی بە خۆیەوە نەدی و تەنانەت هەستی سەربەخۆخوازانە لەو کۆمارەدا لەگەڵ هەرەسهێنانی یەکیەتیی سۆڤییەتیش زۆر بەرچاو نەبووە، بەڵام پاش هەرەسهێنانی سۆڤییەت سەقامگیری سیاسی لە کۆماری تاجیکستان بە شێوەی لەناکاو تووشی گۆڕانکاری هات، بەجۆرێك گرووپە ئەتنیکیو ئایینی، نەتەوەیی و سیاسییەکانی ئەم وڵاتە کە هەرکام خاوەنی هانەیەکی تایبەتی خۆیان بوون لەگەل یەکتردا تێکهەڵچوونو لە بەرانبەر بژاردە نەریتییەکانی خۆیان کەوتنە شەڕو پێکدادان و هەر ئەم کارە بووە هۆی ئەوە تاکو شەڕو پێکدادانی نێوخۆیی جوربەجۆر لە ناوچە جیاجیاکانی تاجیکستان تەشەنە بکا[١].

لە سێپتامبری ١٩٨٩ حیزبی ڕەستاخیزی تاجیکستان بە ئامانجی چاکسازی ئابووری پێکهات[٢] کە ئەندامەکانیان بریتی بوون لە رووناکبیرانی شاری، سەرۆك کۆماری ئەوکاتی تاجیکستان، تاهیر مەحکەم ئۆف، لە نوامبری هەمان ساڵ گەڵاڵەو رێکخستنەکانی ئەم حیزبەی بە فەرمی ناسیو مەبەستی لەم کارەی "هاندانی فرە حیزبی"بوو لە تاجیکستاندا[٣]. بەڵام لە سەرەتای ساڵی ١٩٩٠دا دەسەڵاتخوازان و فەرمانڕەوایانی ئەم وڵاتە دەستیان لە وەها سیاسەتگەلێك هەڵگرت[٤]. هۆکاری ئەم کارە دەکرێ ئەوە بێ کە چین و توێژەکانی کۆمەڵگا لە رادەبەدەر پاڵپشتیان لە گرووپە نەیارەکان دەکرد، بە جۆرێك لە ٢٩ی ژانوییەی ١٩٩٠ خەڵکی تاجیکستان بۆ پشتیوانی لە حیزبی ڕەستاخیز لە شاری دووشەنبە، پێتەختی ئەم وڵاتە، رێپێوانیان کردو خوازیاری دابەزینی دەسەڵاتی برۆکراسی حیزبی و حکوومی بوون، لە یانزەی فیەورییەی هەمان ساڵیش نزیکەی سێهەزار کەس بە رێبەری حیزبی ڕەستاخیز لە شاری دووشەنبە کۆبوونەوەو ناڕەزایەتییان لە بارودۆخی خواردەمەنیو نەبوونی شوێنی نیشتەجێبوون دەربڕی و خوازیاری دەست لەکار کێشانەوەی مەحکەم ئۆف بوون[٥].

(1) Suzanne Crow, Informal Groups In Tajikistan: Will the hare a role, Report an the USSR, 23 February 1990, PP. 20- 23
(2) "Recorder of weekly Evemts", Report on the USSR, 17 December 1989, P. 27
(3) Soried News, 20 march 1989. P. 3
(4) The Economist, 3 February 1990
(5) Bess Brown, "disturbances in Tajikistan", Report on The USSR, 23 February 1991, PP. 32. 33

لەم نێوەدا مەحکەم ئۆف ئامادەیی خۆی بۆ دەست لەکار کێشانەوە راگەیاند بەڵام کۆمیتەی ناوەندی تاجیکستان دەست لەکارکشانەوەی ناوبراوی قبوول نەکردو فەرمانی بە سەربازەکاندا خۆپیشاندەران سەرکوت بکەن[١]. راگەیەنەکانی ژێر دەسەڵاتی حکوومەتیش دژی حیزبە بەرهەڵستکارەکان چالاکییان دەکردو لە سێپتامبری ١٩٩٠ دا ئەنجوومەنی شوورای باڵای تاجیکستان یاسایەکی بۆ ئەم مەبەستە هێنایە ئاراوە کە هەر کەسێك بوار بۆ ئاژاوە بڕەخسێنێو بوختان بۆ سەرۆك کۆمار هەڵبەستێ، بۆ ماوی ٦ ساڵ دەستبەسەر دەکرێ.

حیزبە نەیارەکانیش لە دژکردەوەدا بە دژی حکوومەت یەکگرتوو بوون. بۆ وێنە لە ئاگۆستی ١٩٩٥ دوو حیزبی ڕەستاخیزو دێموکراتیکی تاجیکستان دژی حکوومەت یەکیان گرت و خۆپیشاندانێکی هاوبەشیان بەڕێوەبرد. لەم خۆپیشاندانەدا پتر لە ٢٠ هەزار کەس بەشدار بوون. خەڵك خوازیاری دەست لەکار کێشانەوەی مەحکەم ئۆف و هەڵوەشانەوەی شوورای باڵاو بەڕێوەبردنی هەڵبژاردنی نوێ بوون. بەدوای تەشەنەکردنی ناڕەزایەتی خەڵکیو هەروەها ناکارامەیی حکوومەتی ناوەندی لەمەڕ گەڕاندنەوەی هێمنیو سەقامگیری بۆ ئەم وڵاتە، مەحکەم ئۆف ناچار بوو سەرلەنوێ دەست لەکار بکێشێتەوە[٢]. ئەنجوومەنی شوورای باڵای تاجیکستانیش لە ٣١ی ئۆکتۆبری هەمان ساڵدا دەست لەکار کێشانەوەی ناوبراوی پەسند کردو ئەسلان ئۆفی لەجێگای ئەو دانا.

ئەسلان ئۆف لە ٢٠ی ئۆکتۆبری ١٩٩١ گۆڕینی نیزامی سیاسی تاجیکستانی لەسەر بنەمای رێچکەی دێموکراسی پەسند کرد. هەروەها لە یەکەم کارەکانی گۆڕینی ناوی حیزبی سۆسیالیستی تاجیکستان بوو و خۆیشی لە سەرۆکایەتی ئەم حیزبە کێشایەوە.

ئەسلان ئۆف لە ٢٣ی ئۆکتۆبری هەمان ساڵ فەرمانی هەڵوەشاندنەوەی حیزبی کۆمۆنیستی دا، بەدوای ئەمەدا شەڕو ناکۆکی لەنێوان پێشکەوتنخوازان و پارێزەرانی ئەم حیزبە روویدا. ئەم کارە بووە هۆی ئەوە کە هێزە دژبەرەکان دەرفەتی هەرچەشنە دژکردەوەیەکیان بۆ بڕەخسێ. هەر لەم راستایە ئەنجوومەنی شوورای باڵای تاجیکستان لە کۆبوونەوەیەکی نائاسایی فەرمانی ئەسلان ئۆفی لەمەڕ هەڵوەشاندنەوەی حیزبی کۆمۆنیستی وەدوا خست. تاکو سەرەتای

(1) Moscow News, March 1990, P. 5

(٢) لە رۆژی ١٤ی فەروریيە مەحکەم ئۆف لەگەڵ سەرۆك وەزیران "عەزەت خایەف"و سەرۆکی شوورای باڵا "پالی یووف" لە تەلەڤیزیۆن دەست لەکار کشانەوەی خۆیان راگەیاند.

ژانوویەی ١٩٩١یش حالەتی نائاسایی راگەیەندرا. بەم شێوەیە ئەسلان ئۆف پۆستەکەی خۆی دا بە سەرۆکی ئەنجوومەنی شوورای باڵای تاجیکستان واتە رەحمان نەبی ئۆف[١].

لە دژکردەوە بەم کارە سێ حیزبی دێمورات، رەستاخیزو ژیانەوەی ئیسلامی[٢] خەڵکیان بۆ نارەزایەتی دەربڕین و هاتنیان بۆ ناو گۆرەپانی سیاسی بانگهێشت کرد[٣]. بەدوای ئەم بانگهێشتنە نزیکەی ٢٠هەزار کەس لە خەڵکی تاجیکستان لەپێش بینای ئەنجوومەنی شوورای باڵای ئەم وڵاتە دەستیان دایە نارەزایەتی و مانگرتن و خوازیاری هەڵوەشاندنەوەی باری نائاسایی و هەڵوەشاندنەوەی سەرلەنوێی حیزبی کۆمۆنیست و وەدواخستنی هەڵبژاردنی سەرۆك کۆماری و بەرێوەبردنی هەڵبژاردنی نوێ بۆ ئەنجوومەنی شوورای باڵاو بە فەرمی ناسینی گشت حیزبە سیاسییەکان بوون[٤]. بە پەرەگرتنی ئەم نارەزایەتییانە پارلمان ناچار بوو کۆتایی بە رەوشی نائاساییو جارێکی دیکە حیزبی کۆمۆنیست هەڵوەشێنێتەوە[٥].

هەروەها سێ حیزبی سەرەکی تاجیکستان بە فەرمی ناسران و مۆڵەتیان پێدرا تاکو نوێنەری خۆیان بۆ کۆمیسیۆنی هەڵبژاردنەکان بناسێنن[٦]. هەروەها بڕیار درا کە لە ٢٤ی سێپتامبری ١٩٩١ راپرسی گشتی لە هەمبەر هەڵوەشاندنەوەی ئەنجوومەنی شوورای باڵای تاجیکستان بەرێوەبچێ[٧].

بەڵام بەم حاڵێشەوە، کۆمۆنیستەکان توانیان رەحمان نەبی ئۆف لە هەڵبژاردنی سەرۆك کۆماری لە ٢٤ی نوامبری ١٩٩١دا سەرکەوتوو رابگەیەنن، ئەمە لە کاتێکدا بوو دوو حیزبی یەکگرتووی دێموکرات و ژیانەوەی ئیسلامی پشتیوانییان لە حکوومەتی خودانەزەرئۆف

---

(١) لە دووشەنبە هاتوچۆی خەڵك لە کاتژمێر ١٠ی شەوەوە قەدەغە راگەیەندراو وەها بارودۆخێك تاکوو مارسی ١٩٩١ درێژەی هەبوو. سەردانی ئەم ژێدەرە بکەن:

Moscow News, 13 April 1991. P4

(٢) ئەندامانی حیزبی ژیانەوەی ئیسلامی یان رێنێسانسی ئیسلامی بەدوای پێکهاتنی پتر لە ١٠ هەزار کەسی راگەیەندرا سەردانی ئەم سەرچاوە بکەن:

Bess Brown, "Setback For Conservatives in Tajikistan", Report an The ussr P. 21

(3) "Weekly Record For Even" Report on The ussr 26 July 1990, P. 36

(4) Moscow News, 12 August 1990, P. 11

(5) Moscow News December 1990, P. 8

(6) Bess Brown, "Setback for conservative in Tajikistan", Report on The USSR, P. 21

(7) Weekly Record of Events", Report on The USSR, 4 october 1991, P. 34

دەکردو نزیکەی سێ لە سەدی دەنگەکانیان بەدەستهێنا[١]. هەروەها لە مانگی مەی ١٩٩٢دا کۆمۆنیستەکان بە سەرۆکایەتی سەنگەك سەفەرئۆف توانیان جارێکی دیکە "کەنجایەف" کە لەژێر گوشاری خەڵك و لە ٢٢ی ئاوریلی هەمانساڵدا ناچار کرابوو کە دەست لە کار بکێشێتەوە، لەجێی ناوبراو ئەکبەرشا ئەسکەندەرئۆف بوو بە جێنشینی سەرۆك کۆمار بەڵام بارودۆخی وڵات ئارام نەبوو[٢].

هەر بۆ ئەم مەبەستە ئەنجوومەنی شوورای باڵای تاجیکستان لە رۆژی ١٦ی نوامبری ١٩٩٣دا لە خۆجەند کۆبوونەوەیەکی پێکهێنا. لەم کۆبوونەوەیەدا ئەو کۆمۆنیستانەی کە ٩٧٪ نوێنەرانیان پێکدەهێنا لە بڕیارێکی نایاساییدا ئەسکەندەرئۆفیان لابردو ئیمام عەلی رەحمان ئۆف[٣]یان بۆ سەرۆکایەتی باڵا دەستنیشان کرد. دواتریش رەحمان ئۆف لە رێگای هەڵبژاردن بە شێوەی فەرمی بوو بە سەرۆك کۆماری تاجیکستانو حکوومەتێکیان پێکهێنا کە نەیاران تێدا بەشدار نەبوونو لەگەڵ بەدەسەڵات گەیشتنی ئەم حکوومەتە سیاسەتی یاساغ کردنی حیزبو چاپەمەنییەکانو قۆڵبەست کردنی بەرهەڵستکاران دەستی پێکردو

---

(١) بارەنەت رۆبین، "هۆکارو دواهاتەکانی شەڕی نێوخۆیی تاجیکستان"، وەرگێڕانی فاتمە سوڵتان یەکتا، گۆڤاری توێژینەوەکانی ئاسیای ناوەندیو قەفقاز، ژمارەی ١٥، پاییزی ساڵی ١٣٧٥، لاپەڕەی ١٣٠

(٢) لە شەڕی نێوخۆیی کە لەنێوان ساڵەکانی ٩٣ ـ ١٩٩٢ لە تاجیکستان رووی دا نزیکەی ٣٠٠ هەزار کەس لە هاووڵاتیانی خۆی لەدەست دا. سەردانی ئەم سەرچاوە بکەن:

"شەڕ لەدوای شەڕ"، رۆژنامەی ئەیزوستیا، ١٩٩٧/٣/٥، هەروەها شادمان یوسف، تاجیکستان نرخی ئازادی، دەفتەری بڵاوکراوەی کولتووری ئیسلامی، ١٣٧٣، لاپەڕەکانی ٩١ ـ ٣٠٦

(٣) ئیمام عەلی شەریپیوچ رەحمان ئۆف لە ٥ی ئۆکتۆبری ١٩٥٢ لە ناوچەی کولاب دا لەدایك بوو. ناوبراو بڕوانامەی ئابووری لە زانکۆی حکوومی تاجیکستان دا وەرگرت. چالاکی پیشەیی ئیمام عەلی لە ساڵی ١٩٧١ وەك فەرمانبەری کارەبا لە شاری گۆرگان تەپە دەستی پێکرد. لە ساڵی ١٩٧٢ تاکوو ١٩٧٤ لە سوپای سۆڤییەت دا خزمەتی کرد. پاشان گەڕایەوە سەر پیشەی پێشووی خۆی. لەنێوان ساڵەکانی ١٩٧٦ تا ١٩٨٨دا بەرپرسو سەرۆکی کومیتەی یەکیەتیی بازرگانی زەوییە هاوبەشەکان لە بەشی دنگارا بوو. لە ساڵی ١٩٩٢ وە وەك سەرۆکی کومیتەی بەرێوەبەریی شوورای ناوچەی کولاب هەڵبژێرا. لە نۆزدەهەمین کۆبوونەوەی شوورای باڵای تاجیکستان، رەحمان ئۆف بۆ سەرۆکایەتی شوورا هەڵبژێرا. لە ساڵی ١٩٩٤ەوە لە رێگای هەڵبژاردنەوە بوو بە سەرۆك کۆماری تاجیکستان.

کۆمۆنیستەکان بە ڕێبەری بەرەی گەلی سەنگەك سەفەرئۆف بۆ سەرکوتی هێزە نەیارە نێوخۆییەکان هاتنە گۆڕەپانەوە[1].

لەم ڕێکەوتەوە شەڕو پێکدادانی خوێناویی لەنێوان حیزبە یەکگرتووەکان و گرووپە ئەتنیکییەکان لایەنگری بەنی ئۆف هاتە ئاراوە کە بووە هۆی بشێوی لە وڵاتدا. سەرەڕای ئەمە، لە تاجیکستان ناکۆکی عەشیرەییو قەومیش هەبوو کە بارودۆخی وڵاتی ئاڵۆزتر کردبوو. بەنی ئۆف لەلایەن خێڵەکانی نیشتەجێی کولابەوە پاڵپشتی دەکرا، بەڵام عەشیرەتی ڕکەبەرو دژی ئەو سەر بە شاری گۆرگان (قرقان) تەپە بوون کە ناوەندی شەڕە قورسە نێوخۆییەکان بوو.

لە نوامبری ١٩٩٢دا لەلایەن وڵاتە سەربەخۆو هاوبەرژەوەندییەکانەوە بە مەبەستی پاراستنی سنووری نێوان تاجیکستان و ئەفغانستان هێزی پاراستنی ئاشتی بە واتایەکی دیکە فرەرەگەزیان پێکهێنا کە داگری یەکانە سەربازییەکانی ڕووسیە، قەزاقستان، قرقیزستان و ئۆزبەکستان بوو. ئەم هێزە ئاشتی پارێزە هەرچەند ڕواڵەتێکی فرەرەگەزی هەبوو بەڵام لە بنەڕەتدا بە دەستێوەردانی ڕووسیە ناودێر کرا، بە جۆرێك ڕێژەی سەربازانی ڕووسی لەم بەرەیەدا دەگەیشتە ٢٥ هەزار کەس و بە شێوەی پرش و بڵاوەیی ڕووبەرووی هێزەکانی تاجیکستان و لایەنگرانیان دەبوونەوەو تەنانەت هێندێ جار لەنێو خاکی ئەفغانستانیش هێرشی دەکردە سەر هێندێك پێگە. لەم کاتەدا تۆڵە خوێناوییە ئەتنیکیو ئایینییەکان بەتایبەت لەلایەن هێزەکانی لایەنگری کۆمۆنیستەوە دەستیپێکردو ژمارەیەك لەنێو چوون و بێسەرو شوێن کران. ڕێبەرە سیاسییەکانی دژبەریش بۆ ئەفغانستانو مسکۆو کۆمارەکانی باڵتیك هەڵاتن.

لەم ڕاستایەشدا موجاهیدینی ئەفغانی دەستیان بە پەروەردەو ڕاهێنانی میلیشیاکانی دژی حکوومەتی تاجیکستان بەتایبەتی هێزی ژیانەوەی ئیسلامی کردو تەنانەت هێندێك لە ناوچەکانی خۆیانیان پێدان. پاکستان و وڵاتە ئیسلامییەکانی دیکەش کۆمەڵێك یارمەتیان

(١) حەبیبوڵڵا ئەبووحەسەن شیرازی، تاجیکستان: سەقامگیری سیاسی و پێشگیری لە ناکۆکییە نێوخۆییەکان" گۆڤاری ئاسیای ناوەندی و قەفقاز،ساڵی هەشتەم، دەورەی سێهەم، ژمارەی ٢٧، پاییزی ١٣٧٨، لاپەڕەی ١١٠

پێشکەش کردن[1]. ئەم شەڕە نێوخۆییە لەنێوان بیست هەتا ٤٠ هەزار کەس کوژراوو بریندازی لێکەوتەوە. نزیکەی ٨٠٠هەزار کەسیش ئاوارەو بێماڵ و حاڵ بوون. یەکێك لە بانکە جیهانییەکان لە ئاگۆستی ١٩٩٤دا پێوانەی کردووە کە شەڕی نێوخۆیی تاجیکستان دەورووبەری حەوت ملیۆن دۆلار زیانی ئابووری بە وڵات گەیاندووە.

لە کۆتاییدا بەنێوبژیوانی حکوومەتەکان و ڕێکخراوە نێونەتەوەییەکان لە ٢٧ی ژووئەنی ١٩٩٧ ڕێککەوتنی ئاشتی لەنێوان لایەنە دەرگیرەکان هاتەئاراوە. پەسندکردنی ئەم ئاشتییە نەتەوەییە سەرچاوەگرتوو لە چەندین پێویستی سیاسی و نێونەتەوەییە، بۆ نموونە گوشاری دامەزراوە نێونەتەوەییو ناوچەییو ترس لەمەڕ بوونی تاجیکستان وەك هاوشێوەی ئەفغانستانی دووهەم، سەرنەکەوتنی حکوومەتی دووشەنبە، لەمەڕ سەرکوتی نەیاران و لاوازی لە چارەسەرکردنی ئاریشە ئابوورییەکان و لەگەڵ دانی یارمەتی بەربڵاوی ڕووسیە، هەروەها گوشاری ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان و ڕێکخراوە ناوچەییو نێونەتەوەییەکان بۆ سەر ڕووسیە کە چیدیکە دەست لە کاروباری نێوخۆیی تاجیکستان وەرنەدات و واز لە پاڵپشتی کردنی حکوومەتی دووشەنبە بێنێ.

ئەم تەوژمە بە ڕادەیەك بوو کە حکوومەتی ڕووسیە لە کۆبوونەوەی سەرۆکەکانی ئاسیای نێوەڕاستدا ڕایگەیاند کە چیدیکە ئامادە نییە بەتەنیا بەرپرسایەتی ئاشتیو ئاسایش لەم ناوچەیەدا وەئەستۆ بگرێ، تەنانەت بۆریس یەلتسین، سەرۆك کۆماری ڕووسیە، گوشاری خستەسەر ڕەحمان ئۆف کە دانووساندن لەگەڵ دژبەران قبوولبکا. بۆ ئەو مەبەستە ڕێگا چارەگەلی گونجاو بۆ پێشگیری لە تێکهەڵچوون بگرێتە بەر[2]. بەم شێوازە لەنێوان حکوومەتی دووشەنبەو بەرەی بەرهەڵستکاراندا کۆمەڵێك ڕێککەوتن هاتە ئاراوەو لە بواری سیاسیو یاساییدا ڕێککەوتنگەلێك واژۆ کران.

وتووێژەکانی ئاشتی لەنێوان حکوومەتی ئیمام عەلی ڕەحمان ئۆف و بەرەی دژبەران بە ڕێبەری سەید عەبدوڵڵا نووری لە ئاوریلی ١٩٩٤دا بە نێوبژیوانی ڕێکخراوی نێونەتەوەیی لە

(١) راجان مەنۆن: "ئەمنییەتی ئاسیای ناوەندی دوای دارمانی سۆڤییەت"، وەرگێڕانی مەنوچەهر شوجاعی، تاران: گۆڤاری ئیتلاعاتی سیاسی ـ ئابووری، ساڵی ١١، ژمارەی ٧و ٨ی خاکەلێوەو بانەمەڕی ساڵی ١٣٧٦، لاپەڕەکانی ١١١ تاکوو ١٠٤

(٢) ئەبولحەسەنی شیرازی، پێشوو، لاپەڕەی ١١١

مسکۆ دەستپێکرد. لەم خولە لە وتووێژەکاندا ڕێگاگەلی کۆتایی هێنان بە تێکهەڵچوونەکان لە دەوروبەری سنوورەکانی تاجیکستان- ئەفغانستان، هەروەها ئامادەکاری بۆ بواری گەڕانەوەی ئاوارەکانی شەڕ بۆ وڵاتانی خۆیان تاوتوێ کران.

خولی دووهەم و سێهەمی وتووێژە ئاشتیخوازەکان لە هەمان ساڵدا واتە ساڵی ١٩٩٤ لە وڵاتانی ئێران و پاکستان بەڕێوەچوو. لە دوو خولی دانیشتنەکەدا هەردوولا لەمەڕ ڕاگرتنی شەڕو ئاگربەس و دواتر نوێکردنەوەیی‌و پاشان دامەزراندنی کۆمیسیۆنێکی چاودێری بەسەر جێبەجێکردنی گرێبەستەکان ڕێکەوتن[١].

خولی چوارەمی وتووێژە ئاشتیخوازەکان لە ماوەی ساڵەکانی ١٩٩٥ـ١٩٩٦ بەدوای یەکدا لە قەزاقستان، ئێران، تورکمەنستان، ئەفغانستان‌و ڕووسیە بەڕێوەچوو و لایەنە دەرگیرەکان لەمەڕ نوێکردنەوەی ئاگربەس، گۆڕینەوەی دیلەکانی شەڕ، پێکهێنانی ئاگربەسی نەتەوەیی‌و بەڕێوەبردنی هەڵبژاردنی ئازاد ڕێککەوتن[٢].

خولی پێنجەمی وتووێژە ئاشتیخوازەکانی تاجیکستان لە ساڵی ١٩٩٦ لە ئێراندا بەڕێوەچوو. لەم دانوساندنانەدا لە پێوەندی لەگەڵ ئامادەکردنی گەڵاڵەیەک بۆ ڕاگەیاندنی لێبووردنی گشتی، چۆنییەتی پێکهێنانی کۆمیسیۆنی ئاشتی نەتەوەیی، بەڕێوەبردنی هەڵبژاردن لە خولی گواستنەوەو پێداچوونەوە بە ستراکتۆری حکوومەت باسی لەسەر کرا و لەم بوارەشدا گەیشتن بە کۆمەڵێک ڕێککەوتن. بەم پێیە ڕەوتی ئاشتی لە تاجیکستان لە ساڵی ١٩٩٢دا دەستی پێکردو دواتر پاش بەڕێوەچوونی چەند خولەک وتووێژو دانووساندن لە کۆتاییدا لەنێوان لایەنە دەرگیرەکان، ئاشتی و لەیەک نزیک بوونەوە هاتە ئاراوە، هەڵبەت بەهۆی نەپاراستنی نێوەڕۆکی گرێبەستەکان و بێباوەڕی لە هەمبەر یەکتر هێندی جار گرووپە بەرهەڵستکارەکانی تاجیکستان لەگەڵ یەکتر دەرگیر بوون کە ئەم کارە تاکو ساڵی ١٩٩٧ درێژەی هەبوو، تا ئەوەی کە لە ٢٧ی ژوئەنی ١٩٩٧ ڕێکەوتنی ئاشتیخوازی گشتی لەنێوان لایەنەکان واژۆ کران کە زۆر جێگای بایەخ بوو[٣]. بە مەبەستی

(١) بڕوانا "دانووستانە ئاشتیخوازەکانی تاجیکستان"، مەشهەد: ڕۆژنامەی خۆراسان، ٨ی پووشپەڕی ١٣٧٦، لاپەڕەی ٢

(٢) بڕوانا "ڕێککەوتنی ئاشتی لە تاجیکستان دا"، ڕۆژنامەی ئیتلاعات، ٩ی پووشپەڕی ١٣٧٦

(٣) هەواڵنێری کۆماری ئیسلامی، "ڕۆژژمێری دۆسییەی ئاشتی تاجیکستان"، ڕۆژنامەی ئیتلاعات، ١٠ی جۆزەردانی ١٣٧٩، لاپەڕە ١٢

جێبەجێکردنی نێوەڕۆکی ئەم ڕێکەوتننامەیە چوار کۆمیسیۆنی تایبەت لە بواری سیاسی، نیزامی، یاسایی‌و پرسەکانی پێوەندیدار بە ئاوارەکان پێکهات تاکو بواری پێویست بۆ هێنانە ئارای وەها ئارمانجێک لە ماوەی ١٢ تاکو ١٨ مانگ لە داهاتوودا بەرهەڤ بکا.

بە جێبەجێکردنی بەندە نیزامییەکانی ڕێکەوتننامەی ئاشتی، دەبوایە گشت هێزە نیزامییەکان لە ماوەی قۆناخە تایبەتیەکاندا ئاوێتەی یەکتر بن و سوپایەکی یەکگرتوو پێک بێنن. هەر لەم ڕاستایەدا، سەید عەولا نووری ـ ڕێبەری بەرەی نەیاران ـ سوپای ژێر دەسەڵاتی خۆی هەڵوەشاندەوەو نزیک پێنج هەزار شەڕوانی تێکەڵ بە ریزەکانی حکوومی کردو نزیکەی ٢٧٠٠ کەسی سەرقاڵی پیشەی دیکە کرد. دواتر بەرەی دژبەران بوون بە هێزێکی سیاسی‌و لەدوای ئەمەش بواری ئازادکردنی هەڵسووڕاوانی حیزبەکانیش ئامادەکران[١].

بەشێکی دیکەی ڕێککەوتننامەی ئاشتیخوازانەی تاجیکستان پەیوەست بوو بە گەڕاندنەوەی ئاوارەکانی شەڕ لە ئەفغانستان و وڵاتانی دیکە کە بڕیار درا گشت ئاوارەکانی شەڕی نێوخۆیی تاجیکستان بۆ ئەم وڵاتە دیپۆرت بکرێتەوە. بەڵام ژمارەیەک لەوانە بەرەو وڵاتانی هاوقازانج چوون لەگەڵ هەوڵەکانی حکوومەت و کۆمیسیۆنی ئاشتی ئەوانە هەر لەو وڵاتانەدا ماونەتەوە، شارەزایان هۆکاری نەگەڕانەوەیان بۆ بوونی قەیرانی ئابووری تاجیکستان گەڕاندووەتەوە.

خاڵە گرینگەکانی بەشی یاسایی ڕێککەوتنامەی ئاشتی تاجیکستان پەیوەستە بە لێبووردنی گشتی‌و ئازاد کردنی دیلەکانی هەردوولا، چاکسازی لە یاسای بنەڕەتی و یاسای حیزبەکان و هەڵبژاردنەکان، هەر لەم ڕاستایەدا کۆمیسیۆنی ئاشتی نەتەوەیی، ڕەشنووسی گەڵاڵەی گۆڕینی یاسای بنچینەیی ئامادەو پێشکەش بە سەرۆک کۆماری کرد. بۆ وێنە خاڵەکانی ڕەچاوکراوو لە ڕەشنووسی لێکدانەوە و چاکسازی یاسای بنەڕەتی‌و بەرزکردنەوەی خولی سەرۆک کۆماری لە پێنج ساڵ بۆ حەوت ساڵ، دامەزراندنی دەسەڵاتێکی نوێی یاسادانەر پێکهاتوو لە دوو پارلمانی نەتەوەیی‌و نوێنەران (پارلمانی دوو ئەنجوومەنی)، ئازادی حیزبە ئایینی‌و نائایینییەکان بوو کە لەلایەن پارلمانی باڵای تاجیکستان پەسند کراو بەڕێوەبردنی ڕاپرسی گشتی دوایین بڕیاری لەسەر درا. گرینگترین بەشی سیاسی ڕێکەوتنی ئاشتی ئاماژە پێکراو پەیوەستە بە ئەسپاردنی ٣٠٪ دەسەڵات بە بەرەی نەیاران. ئەم بەشە لە ڕێکەوتنەکەدا ئەگەرچی بە شێوەی تەواو بەڕێوە نەبرا

(١) بڕوانا "هەنگاوە لەرزۆکەکانی تاجیکستان، بەرەو ئاشتی، ڕۆژنامەی ئیتلاعات، ٢٤ی خاکەلێوەی ١٣٧٩

بەڵام بەو حاڵەشەوە نزیکەی ٣٠ پۆستی گرینگ و ٢٠ پۆست لە بەرپرسایەتی شارەکان و ناحییەکان درا بە بەرەی بەرهەڵستکاران. هەروەها بەرەی دژبەران پێداگرییان لەسەر لابردنی وشەی سێکۆلاریزم لە یاسای بنەڕەتیدا دەکرد بەڵام حکوومەت دژی لابردنی بوو. ئەم ناکۆکییە لە دواییدا بە هێنانەگۆڕی بەندێك لە یاسای بنەڕەتی لەمەڕ ئازادی چالاکی حیزبە سیاسییە ئایینییەکان چارەسەر بوو کە بەدوای ئەمەدا سەرەتا حیزبی بزووتنەوەی ئیسلامی گەورەترین گرووپی بەرە، دواتر حیزبی دێموکراتیك- باڵی ئاڵماتی دەستەی یەکگرتوو، دەستیان بە هەڵسووڕان کرد. چالاکی بزووتنەوەی ئیسلامیو حیزبی دێموکراتیك (باڵی ئاڵماتی) کەمتر لە دوو مانگ پێش هەڵبژاردنی سەرۆك کۆماری تاجیکستان دەستیپێکردو پێچەوانەی چاوەڕوانییەکان ئەم دوو حیزبە هەڵوێستی جیاوازیان لەمەڕ هەڵبژاردنی سەرۆك کۆماری گرتە پێش، بە جۆرێك کە حیزبی بزووتنەوەی ئیسلامی پاڵپشتی خۆی بۆ دەوڵەت عوسمان، وەزیری ئابووری تاجیکستان کە بەپێی گرێبەستەکانی ئاشتی هاتبووە ناو حکوومەت دەربڕی، بەڵام حیزبی دێموکراتیك (باڵی ئاڵماتی) پشتیوانی لە خۆپاڵاوتنی رەحمان ئۆف دەکرد[1]. کۆمیسیۆنی ناوەندیی هەڵبژاردنەکانی تاجیکستان ناوی سێ خوازیاری بەربژاردەی هەڵبژاردنی سەرۆك کۆماری بە بیانووی کۆنەکردنەوەی ١٤٥ هەزار واژۆ بۆ بەشداری لە هەڵبژاردن تۆمار نەکرد، ئەم سێ بەربژاردەیە بریتین لە: دەوڵەت عوسمان، پاڵێوراوی بزوتنەوەی ئیسلامی، سوڵتان قووەت ئۆف پاڵێوراوی حیزبی دێموکراتیك(باڵی تاران) و سەف ئەلدین تۆرێف پاڵێوراوی حیزبی دادپەروەریی. دواتر ئەم کەسانە لە دادگای باڵای تاجیکستان سکاڵایان بەرز کردەوەو دەیانگوت کە بەرپرسە ناوچەییەکان و کۆمیسیۆنی ناوەندی هەڵبژاردن لە هەمبەر چالاکی کۆکردنەوەی واژۆکاندا ڕێگر بوون. دادگای باڵای تاجیکستان سکاڵای دەوڵەت عوسمانی قبوولکرد بەڵام سکاڵای دوو بەربژاردەکانی دیکەی پەسند نەکرد. کۆمیسیۆنی ناوەندیی هەڵبژاردنەکانی تاجیکستانیش بەپێی دەنگی دادگا، ناوی دەوڵەت عوسمانی بەبێ بوونی واژۆی ١٤٥ کەسی پێویست تۆمار کرد. بزووتنەوەی ئازادی لە دژکردەوە بەم کارە رایگەیاند کە کۆمیسیۆنی ناوەندی هەڵبژاردنەکان لەژێر گوشاری نێونەتەوەیی و بۆ دێموکراتیك نیشاندانی هەڵبژاردن نێوی دەوڵەت عوسمان ئۆفی وەك تەنیا رکەبەری رەحمان ئۆف تۆمار کردووە. نوێنەرانی بەرەی دژبەرانیش لە کومیسیۆنی ئاشتی بە نیشانەی نارەزایەتی دەستیان لە کار

(١) بڕوانا "ئاشتی تاجیکستان"، رۆژنامەی تەوسعە، ژمارەی ١٠٩، ٤ی رەزبەری ١٣٧٦، لاپەڕەی ٦

کشاندەوەو حیزبی بزووتنەوەی ئیسلامیش لەگەڵ دوو حیزبی دیکە کە ناوی پاڵێوراوەکانیان تۆمار نەکرابوون، هەڵبژاردنەکانیان بایکۆت کرد. دواتر سەید عەلی نووری رێبەری بەرەی دژبەران و سەرۆکی حیزبی بزووتنەوەی ئیسلامی، دوای هەوڵێکی زۆر کەلەلایەن رێکخراوی نێونەتەوەیی و وڵاتانی پارێزەری ئاشتی هاتە ئاراوە، بایکۆتی لە سەر هەڵبژاردنی سەروك کۆماری هەڵوەشاوە راگەیاند. سەید عەبدوڵڵا نووری هاوکات لەگەڵ راگەیاندنی هەڵوەشاندنەوەی بایکۆتی هەڵبژاردنی سەرۆك کۆماری گوتی، حیزبی بزووتنەوەی ئیسلامی پاڵێوراوی لە هەڵبژاردنەکاندا نییەوناودێرکردنی دەوڵەت عوسمان نایاساییە و هەڵبژاردنەکان تەنیا بە بەشداری پاڵێوراوێك بەڕێوە دەچێ. لە کۆتایی هەڵبژاردنەکاندا کۆمیسیۆنی هەڵبژاردن، دەنگەکانی دەوڵەت عوسمانی ٢/١١ لە سەدی گشت دەنگەکان و دەنگی رەحمان ئۆفی ٩٦/٩٧ لە سەدی تێکرای دەنگدەران راگەیاند و بەم جۆرە، رەحمان ئۆف بۆ ماوەی حەوت ساڵی دیکە وەك سەرۆك کۆماری تاجیکستان هەڵبژێردرایەوە[1].

لەنێوان ئۆکتۆبری ١٩٩٨، ئۆپەراسیۆنی هێزە حکوومییەکان دژی دوو باڵی دژبەر لە رۆژهەڵاتی شاری دووشەنبە بووە هۆی کوژرانی ١٣ کەسو قۆڵبەست کرانی ٦ بەرهەڵستکار. لە سەرەتای مانگی نوامبر شەڕێکی قورس لە دەوروبەری خۆجەند روویدا کە وەك توندوتیژترین تێکهەڵچوون لەدوای رێکەوتننامەی ئاشتی ١٩٩٧ بە ئەژمار هاتوەو بەدوای ئەمەدا بۆ دەستەبەسەرکردنی هێزەکانی خودا بەردی ئۆف[2] لە دەوروبەری فڕۆکەخانە لەنێوان هێزەکانی حکوومیو بەردی ئۆف پێکدادان روویدا کە لانیکەم ١٠٠ تا ٣٠٠ کەس کوژران (کە لەنێو کوژراوەکانیشدا سەربازی حکوومی بەرچاو دەکەون)و ٥٠٠ کەسیش بریندار بوونو کۆمەڵێك ئەفسەری پۆلیس بە بارمتە گیران. بەپێی ئەم راپۆرتە، هێزەکانی خودا بەردی ئۆف دوای پێنج رۆژ تیکهەڵچوون تووشی نسکۆ هاتن. سەرۆك کۆمار رەحمان ئۆف، عەبدولمالك عەبدوڵلای جانیفی بە هاندانی راپەریوەکان تاوانبار کرد. دادگای تاوەنە جەنابییەکان خێرا دەستی بە پێراگەیشتن بە دۆسییەی سەرۆك وەزیری پێشوو، هەروەها خودا بەردی ئۆف شارەداری پێشووی خۆجەندو برای عەبدوڵلا جانیف، عەبدقانی جانیف، جێگری پێشووی سەرۆك کۆمار، نەسروڵڵا دۆست ئۆف کرد. حکوومەتی ئۆزبەکستان بۆچوونەکانی رەحمان کەریم ئۆفی کە گوایە سەروك

(1) CNN, "Election Watch: Tajikistan Parliamentary election", 2000, PP. 1-20
(2) Khudoberdiyr

کوماری ئۆزبەکستان، هاوکاری راپەڕیوەکانی داوەو بە توندی رەت کردەوە(دەگوترێ کە خودا بەردی ئۆف بەدوای سەرنەکەوتنی شەڕی راپەڕیوەکان پەنای بۆ ئۆزبەکستان بردووە).

لەنێوان نوامبری ۱۹۹۸دا، پارلمانی بالاّ دەستنیشان کردنی چەند ئەندامی یەکیەتیی دژبەران وەك ئەندامی شوورای وەزیران بۆ وێنە تورجانزادە وەك جێگری یەکەمی سەرۆکایەتی، "زەکیر وەزیرئۆف" وەك جێگری سەرۆك و دەوڵەت عوسمانی وەك وەزیری ئابووری و پێوەندییە بازرگانییە دەرەکییەکان پەسند کرد. پۆستە زیادییە نزمەکانی دیکەی حکوومەتی، لە دسامبردا بۆ بەرەی دژبەران تەرخانکرا. نووری لە دسامبردا رایگەیاند کە بەرەی دژبەران لە سەرەتای ۱۹۹۹، چەك بە هێزە چەکدارەکانی دادەنێ و مۆڵەت دەدا بە حیزبە سیاسییەکان، لە چوارچێوەی رێکخراودا چالاکی بکەن. نووری هەروەها پێداگری دەکرد کە زۆرترین خالەکانی باسکراو لە رێکەوتننامەی ئاشتی ۱۹۹۷، جێبەجێ کراوە.

لە ژانوویەی ۱۹۹۹، وەزیری ناوخۆ راپۆرتێکی گرینگی لە پێوەندی لەگەڵ تاوانە چەکدارییەکان و قاچاخی ماددە هۆشبەرەکان کە لە ساڵی رابردوودا روویان دابوو خستەڕوو بە جۆرێك کە رێژەی تاوانە چەکدارییەکان لە ساڵی ۱۹۹۸ پتر لە ۸۰٪ راگەیەند. لەئاکامدا لە فیەورییەی ۱۹۹۹دا سەرۆك کۆماری بڕیاری بەڕێوەچوونی رێوشوێنی چڕوپڕی ئەمنییەتی دەرکرد. لە سەرەتاکانی فیەورییەدا، رێکخراوێکی سیاسی نوێ، حیزبی گەشە و دادپەروەی بە سەرۆکایەتی رەحمەتوڵلاّ زەهیر ئۆف"، لەلایەن وەزارەتی دادەوە ناودێر کرا. لە سەرەتای مارسەوە ناودێرکردنی حیزبە سیاسییەکان لەلایەن وەزارەتی دادەوە دەستیپێکرد. لە ۸ حیزبی تۆمارکراو تەنیا ٥ حیزب مۆڵەتی نوێیان وەرگرت. لە هەمان کاتدا، تاوانە جەناییەکان دژی ئەندامانی رێبەری حیزبە بەرهەڵستکارەکان، بۆ نموونە نووری و تورجانزادە، بەپێی دێکۆمێنتی لێبووردنی گشتی ۱۹۹۷ راگیراو بەم شێوەیە ۳۰۰ ئەندامی بەرەی دژبەران بۆ پۆستەکانی نزمی حکوومەتی دەست نیشان کران. لە کۆتایی مانگدا، دادگای بالاّ ۷ کەس لە لایەنگرانی خودا بەردیئۆف بۆ ماوەی ۱۰ تاکو ١٤ ساڵ زیندانی بەهۆی بەشداری لەشەڕو پێکدادانەکانی ئۆکتۆبری ۱۹۹۷دا مەحکووم کرد. هەروەها لە مارسی ۱۹۹۹وە رێبەری حیزبی سوسیالیزم، سەفەرعەلی کەنجایەف، لە دووشەنبە کوژرا. رەحمان ئۆف بڕیاری لێکۆڵینەوە لەمەڕ هۆی کوژرانەکەی دەرکرد. لەنێوان ئاوریلدا ٦ حیزبی سیاسی بە دەرکردنی راگەیەندراوێك، قامکی ئەم تاوانەیان بۆ لای بەرپرسانی

حکوومەتی درێژ کرد. لە هەمان کاتدا چالاکی حیزبی عومرانی و میهەنی[1] بۆ ماوەی ٦ مانگ راگیرا (سێهەمین حیزب بڕیار بوو لە مانگی مارسدا رابگیرێ).

لەنێوان مانگی مای ۱۹۹۹دا، پارلمانی بالاّ بڕیارنامەیەکی پەسند کرد کە بەو پێیە ۵۵۰۰ کەس لە خەباتگێڕانی ناڕازی کە خویان بە حکوومەت ناساندبوو، وەبەر لێبووردنی گشتی کەوتن. لە مانگی مای راگەیەندرا کە هەڵبژاردنی سەرۆك کۆماری لە سەرەتای نوامبری ۱۹۹۹دا بەڕێوەدەچێ، لە کاتێکدا هەڵبژاردنی پارلمانی کاتی بەڕێوەچوونی لە فیەورییەی ۲۰۰۰دا، تێناپەرێ. بە هەرحاڵ لە کۆتایی مای ۱۹۹۹، رێبەری یەکیەتیی دژبەران لە NRC هاتەدەر. لەنێو داواکارییەکانیدا، بەڕێوەچوونی هەڵبژاردنی پارلمانی بالاّ لە ۱۹۹۹دا، پێش هەڵبژاردنی سەرۆك کۆماری و دەستنیشان کردنی خەڵکانێکی زیاتر لە بەرەی نەیاران لە پۆستە حکوومەتییەکانیاندا بوون (تاکو بتوانێ یەك لە سێی پۆستە حکوومییەکان، بەو جۆرەی کە لە رێکەوتننامەی ئاشتی ۱۹۹۷دا شیمانە کرابوو بۆ خۆی تەرخان بکا). بە شێوەی تایبەتی بەرەی ناڕازییەکان خوازیاری دانانی فەرماندەی نیزامی خۆیان، میرزا زییائۆف[2] بۆ پۆستی وەزیری بەرگری بوون. وتووێژەکان لە سەرەتای ژووئەنەوە دەستیپێکردو لەنێوەی ژووئەندا، سەرۆك کۆمار رەحمان ئۆف و "نووری" کاتیان بۆ جێبەجێکردنی نێوەڕۆکی رێکەوتنی ئاشتی ۱۹۹۷ دیاریکرد. لە هەمان کاتدا، چوار ئەندامی بەرەی دژبەران لە پۆستە حکوومییەکاندا، دانران.

لە کۆتایی ژوئەنی ۱۹۹۹، پارلمانی بالاّ پێشنیارەکانی سەرۆك کۆماری لەمەڕ کۆمەڵێك ریفۆرم لە یاسای بنەڕەتی کە بڕیار بوو بسپێردرێ بە ریفراندۆمی نەتەوەیی لە مانگی سێپتامبر پەسند کرد. هەروەها راگەیەندرا کە وابڕیارە وەزارەتخانەیەك بۆ بارودۆخی نائاسایی‌و بەرگری شارستانی نوێ پێکبێ. لە کۆتای ژووئەنەوە دوو فەرماندەی بەرهەڵستکاری لایەنگری خودا بەردیف لە دادگای بالاّ، بە تاوانی جەنایەت و رێبەری کردنی شەڕو پێکدادان لە راپەڕینەکەی خۆجەند لە نوامبری ۱۹۹۸ مەحکووم بە ئێعدام کران. لە سەرەتای جوولای ۱۹۹۹ەوە سەرۆك کۆمار رەحمان ئۆف، پێنج نوێنەری بەرەی دژبەرانی لە پۆستە حکوومییەکان دیاریکرد کە لەنێوانیاندا میرزا زییائۆف وەزیری بارودۆخی نائاسایی‌و

(1) Civil and Patriotic
(2) Mitzoziyoyev

بەرگری شارستانی دەبینرا (لەگەڵ ئەوەی کە پێشنیاری دیاریکردنی زییائۆف بۆ پۆستی وەزارەتی بەرگری رەت کرابوو بەڵام ناوبراو پلەی بەرز کرایەوە بۆ سەرلەشکری). لە هەمان مانگدا بەپێی راپۆرتێك کە سەرۆك کۆمار رایگەیاند کە ۲۱ پۆست لە ٦۹ پۆستی حکوومەتییەکان بۆ ئەندامانی بەرەی بەرهەڵستکار دەستنیشان کراوە. لەسەرەتای ئاگۆستی ۱۹۹۹ رێبەری بەرەی نەیاران رایگەیاند شەڕوانانی بە تەواوەتی تێکەڵ بە هێزە چەکدارە حکوومییەکان بووە. لەنێوان ئاگۆستی ۱۹۹۹دا، بڕیاری لابردنی بایکۆت لە سەر حیزبە دژبەرەکان و راگەیەنە گشتییەکان کە لە۱۹۹۳ سەپێندرابوو بەپێی رێکەوتننامەی نوێ لەنێوان حکوومەت و بەرەی دژەکان راگەیەندرا. لە سەرەتای سێپتامبری ۱۹۹۹ راگەیەندرا کە وا بڕیارە هەڵبژاردنی سەرۆك کۆماری لە ٦ی نوامبر بەڕێوە بچێت. لەنێوان سێپتامبر کۆمەڵێك لە چالاکان کە شیمانە دەکرا سەر بە "حیزبی ئەلتەحریری ئیسلامی" بناژۆخواز بن، تاوانبار کران بە بڵاوکردنەوەی بلاڤۆکی نەیارانی حکوومەت و هەوڵدان بۆ دامەزراندنی حکوومەتێکی ئیسلامیخواز. لە ۲٦ی سێپتامبر راپرسی گشتی بۆ چاکسازی لە یاسای بنەڕەتی، بەڕێوەچوو کە نزیکەی ۷۲٪ دەنگی ئەرێنییان بە چاکسازی دا(کە پێکهێنانی دوو ئەنجوومەنی یاسادانەر، نوێکردنەوەی ماوەی سەرۆك کۆماری لە ٥ ساڵ بۆ ۷ ساڵ و رەواییدان بە حیزبە سیاسییەکان کە رەگی ئایینییان هەیە). ۹۲٪ دەنگی بەشداربووان، خاوەنی مەرجەکانی هەڵبژاردن بوون. چەند حیزبێکی دژی چاکسازی یاسای بنەڕەتی بوون کە بانگەشەی ئەوەیان دەکرد ئەو یاسایانە، هێزی لە رادەبەدەر دەدا بە سەرۆك کۆمارو دەبێتە هۆی تووڕە کردنی جیاخوازەکانی ناوچەکە.

لە کۆتایی سێپتامبرەوە حیزبی رێنێسانسی ئیسلامی تاجیکستان نێوی خۆی بۆ حیزبی ژیانەوەی ئیسلامی تاجیکستان (IRP) گۆڕیو بە شێوەی فەرمی لە وەزارەتی داد ناودێر کرا.

لەنێوان مانگی ئۆکتۆبر سەرلەنوێ بەرەی دژەکان بە شێوەی کاتی لە NRC کشانەوەو گوتیان کە بەڵێنیەکانی حکوومەت نەهاتووەتە دی. بەتایبەتی بەرەی بەرهەڵستکاران لە هەوڵی وەدواخستنی هەڵبژاردنی پێشەڕۆی سەرۆك کۆماریدا بوون، چونکە پێشی بە کێبەرکێ لە نیوان سێ پاڵێوراوی سەرۆك کۆماری بە گوێرەی پێوەرەکان گیرابوو. لە کۆتایی مانگ دادگای باڵا، داوای لە وەزیرانی ئابووری و پێوەندییەکانی دەرەوە و ئەندامانی حیزبی ژیانەوەی ئیسلامی واتە "دەوڵەت عوسمان" کردبوو کە خۆڕاگری بکات. لەنێوان مانگی ئۆکتۆبر راگەیەندرا کە جێگری

یەکەمی سەرۆك وەزیران و جێگری رێبەری بەرەی دژبەران، ئەکبەر تورجانزادە بەهۆی هەڵسوکەوتی نەشیاوو دژایەتی لەگەڵ سیاسەتی حیزبی ژیانەوەی ئیسلامی دەرکراوە.

لە هەڵبژاردنی سەرۆك کۆماری کە لە ٦ی نوامبری ۱۹۹۹دا بەڕێوەچوو، سەرۆك کۆمار رەحمان ئۆف سەرکەوتنی لە بەرانبەر تاکە نەیاری خۆی، واتە دەوڵەت عوسمان، بەدەستهێنا. بەپێی سەرچاوە فەرمییەکان، رەحمان ئۆف ۹۷٪ دەنگەکانی بەدەستهێنا. رێژەی بەشداری دەنگدەران نزیکەی ۹۹٪ راگەیەندراوە. بەهەرحاڵ نارازییەکان خوازیار بوون کە بەهۆی گوماناویی بوونی هەڵبژاردنەکە نوێکردنەوەی خولی سەرۆك کۆماری، نایاسایییە. رێکخراوی تەناهیو هاریکاری ئەورووپا (OSCE) لە ناردنی هەر چەشنە لێژنەیەکی چاودێری، لەمەڕ لەژێر پێنانی رێوشوێنەکانی هەڵبژاردنی پێشوو، خۆی پاراست. بەدوای دەسپێکی کار، سەرۆك کۆمار رەحمان ئۆف لە ١٦ی نوامبری دەستی لە سەرۆك کۆماری کشاندەوە، لەگەڵ ئەوەی کە وەزیرەکان هەتا پێکهێنانی حکوومەتی نوێ لە کۆتایی دیسامبر لە پۆستی خۆیاندا مانەوە. "عەقیل عەقیلۆف" جێگری فەرمانداری لێنین ئاباد، وەك سەرۆك وەزیر دیاریکرا.

لە سەرەتای دسامبری ۱۹۹۹دا یاسای بنەڕەتی بە مەبەستی پێکهێنانی دەسەڵاتی یاسادانانی دوو ئەنجوومەنی لە رێگای پارلمانی باڵاوە پەسند کرا. هەروەها راگەیەندرا هەڵبژاردنی هەردوو پارلمانی سەناو شوورا بەدوای یەکدا لە ۲۷ی فیەوریەو ۲۳ی مارسی ۲۰۰۰دا بەڕێوەدەچێ. لەگەڵ ئەوەی کە ٦ حیزبی سیاسی بۆ بەشداریکردن نێونووسییان کردووە، بەڵام ئەو باسی ئەوە دەکرا کە کۆمەڵێك لە حیزبە بەرهەڵستکارەکان لە کێبەرکێی هەڵبژاردنەکان بێبەش کراون (ناونووسی سەرلەنوێی حیزبەکانی دیکە، لە نیوەی مانگ دەستی پێ کرد). لە کۆتایی دیسامبری ۱۹۹۹دا دوو بڕیاری ئێعدام بۆ بەشداربووان لە راپەڕینی ۱۹۹۸، لە شاری خۆجەند درا کە لە رێژەی ئێعدام کراوەکانی بۆ ٥ کەسی بەرز کردەوە. کۆمەڵێکی دیکە لە لایەنگرانی خودابەردی ئۆف بۆ چەندین ساڵ مەحکووم بە زیندان کران. لە کۆتایی ژانوییەی ۲۰۰۰ەوە دادگایی کردنی ٦٦ گومانلێکراوی لە شاری دووشەنبەدا دەستی پێکرد. لە نیوەی مانگی فیەورییە، جێگری وەزیری ئەمنییەت، شەمسوڵڵا جابیرئۆف، لە هێرشێك کە ئامانج تیرۆری شارەداری دووشەنبە "مەحموود سەعید عەبدوڵلائۆف" بوو، کوژرا. وا بەرچاو دەکەوێ کوشتنی ناوبراو هەوڵێك بۆ هەڵوەشاندنەوەی هەلبژاردنی یاسادانان لە داهاتوودا بووە کە تێدا عەبدوڵلائۆف کاندید کرابوو.

لە مانگی مای ٢٠٠١ دوو کەس بە تاوانی چاندنی بۆمب تاوانبار کران و مەحکووم بە ئێعدام کران. لە ٢٧ی فیەورییەی ٢٠٠٠ هەڵبژاردنی پارلمانی نوێنەرانی نوێ بەڕێوە چوو و حیزبی گەلی دێموکراتیکی تاجیکستان بە ڕێبەری سەرۆك کۆمار ڕەحمان ئۆف (POPT) لەگەڵ هاوپەیمانەکانی ٦٤/٥٪ گشت دەنگەکانی هەڵبژادن و ٤٥ کورسی لە ٦٣ کورسی بەدەستهێنا. حیزبی کۆمۆنیستی تاجیکستان نزیکەی ٢٠/٦٪ (١٣ کورسی) لە کاتێکدا حیزبی ژیانەوەی ئیسلامی نزیکەی ٧/٥٪ (٢ کورسی) بەدەستهێنا. بەپێی سەرچاوە فەرمییەکان، نزیکەی ٩٣٪ بەشداربووانی مەرجداری دەنگدان، لە هەڵبژاردنەکان بەشدارییان کردووە. بەپێی بانگەشەی ڕێکخراوی ئاسایشو هاوکاری ئەوروپا (OSCE)و حیزبە دژبەرەکان پێشێلکاری لە بەڕێوەچوونی هەڵبژاردنەکان هاتبووە ئاراوە. عەبدوڵلا نووری سکالایەکی فەرمی ئاراستەی سەرۆك کۆمار ڕەحمان ئۆف، ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان و ئاسایش و ئەمنییەتی ئەوروپا کردو تێدا باسی ئەوەی کرد کە سەرۆك کۆمار لە بەڵێنییەکانی خۆی لە نوامبری ١٩٩٩دا کە پەیوەستە بە ڕێوشوێنی هەڵبژاردن کەم تەرخەمی کردووە. دووهەمین خولی دەنگدان لە ١٢ی مارسی ساڵی ٢٠٠٠ لە ١١ بیاقی هەڵبژاردن کە ٥٠ لە سەدی پێویستیی دەنگەکانیان بەدەست نەهێنابوو، جێبەجێ کرا. ئاکامی هەڵبژاردن لە سێ بیاڤو لە خولی یەکەمی دەنگدان هەڵوەشاوە ڕاگەیەندرا. یەعقووب عەزیم ئۆف سەرۆك وەزیری پێشوو، وەك وەزیری ئابووری و پێوەندی بازرگانی دەرەوە بەجێگای دەوڵەت عوسمان دیاریکرا.

لە کۆتایی مانگ NRC هەڵوەشاوە. بەپێی دوایین باروودۆخ، ڕێککەوتننامەی ئاشتی ١٩٩٧ (کە هەڵبژاردنی یاسادانان لە سەرەتای ساڵی ٢٠٠٠ەوە بەڕێوەچوو) نووری گوتی کە هێشتا هێندێك لەپرسەکانی وەکو وەرنەگرتنی پەنابەری تاجیك و مافی دانی ٣٠٪ی دەسەڵات بۆ نوێنەرانی بەرەی بەرهەڵستکاران لە حکوومەت چارەسەر نەکراو ماوەتەوە. بەهۆی کۆتایی کاتی دیاریکراو و کۆتایی کێشەو تێکەڵچوونەکان لە نێوان لایەنەکان لەمانگی مای ٢٠٠٠دا، هێزەکانی ئاشتی پارێزی ڕێکخراوەیی نەتەوەیەکگرتووەکان تاجیکستانیان بەجێ هێشت. لە کۆتایی ئۆکتۆبردا، سەرۆك کۆمار ڕەحمان ئۆف، ناساندنی دراوێکی نوێی "سومونی" بەجێگای روبلی تاجیکستان ڕاگەیاند.

لە کۆتایی دسامبری ٢٠٠٠ لەسەر داوای وەزارەتی داد، دیوانی باڵای وڵات چالاکی حیزبی دادپەروەری خوازی بە هۆی لە ژێر پێنانی یاسای حیزبەکان بۆ ماوەی ٦ مانگ ڕاگرت. ئەم

حیزبە بانگەشەی ئەوەی دەکرد کە هۆی ڕاگرتنی چالاکییەکانی دژایەتیکردن لەگەڵ سەرۆك کۆمار بووە لە کاتی بەڕێوەچوونی هەڵبژاردنی یاسادانان. لە ئاگۆستی ٢٠٠١دا، ئەم حیزبە دوای سەرنەکەوتن لە ناودێرکردنی دووبارەی ئەندامەکانی هەڵبژاردنی تەحریم کرد. لە ژانوییەی هەمان ساڵدا هەشت ئەندام لە گرووپی بایکوت کراوی بناژۆخوازی ئۆزبەك (حیزبی ئەلتەحریر) بە ٦ ساڵ مەحکووم کران.

بەپێی ڕاگەیاندنی سەرچاوەی حکوومی زیاتر لەسەد خەباتکار سەر بە گرووپی شەڕخوازی ئیسلامی لە ساڵی ٢٠٠٠ قۆڵبەست کران. لەنێوان مانگی ژانوییەی ٢٠٠١، لە دەزگای حکوومیدا کۆمەڵێك گۆڕانکاری کرا کە تێیدا وەزارەتی ئابووری، بازرگانی و کۆمیتەی هەرێمی بۆ گرێبەستەکانی بازەرگانی جێگای خۆیدا بە وەزارەتخانەیەکی نوێی ئابووریو پێوەندی بازرگانی دەرەکی، بە ڕێبەری حەکیم سولی ئۆف. لە نێوان مانگی ئاوریلدا یەکەمین جێگری وەزیرانی نێوخۆ، حەبیب ڕەنگین ئۆف، تیرۆر کرا. ئەم کارە زۆر جێگای تێڕامان بوو کە تیرۆرەکە بە تۆڵەی هەوڵەکانی وەزیر بۆ خەبات دژی قاچاخچییەکانی ماددە هۆشبەرەکان بەڕێوەچووە. هەروەها لە ئاوریلدا کۆمەڵێك تەقینەوە ڕوویدا کە کوژرانی لانیکەم چوار کەسی لێکەوتەوە.

لە سەرەتای مانگی مای ٢٠٠١دا، حیزبی ژیانەوەی ئیسلامی بانگەشەی بۆ کۆمەڵێك لە ئەندامەکانی کە بەهۆی ئەندامبوون لە حیزبی ئەلتەحریرو کۆکردنەوەی چەکی بێمۆڵەت تاوانبار کرابوون، کرد. لە کۆتایی مانگی مای حیزبی نوێی گەشەپێدان (توسعە) پشت بەستوو بە باڵی پێشووی حیزبی دێموکراتی تاجیکستان، کە لە تاراندا پێگەی هەبوو، سوڵتان کواتەفی وەك سەرۆك هەڵبژارد. لە مانگی ژووئەن یەکێك لە فەرماندە دژبەرەکان بەنێوی ڕەحمان سەنگین ئۆف، حەوت ئەفسەری پۆلیسی بە بارمتە گرت. پۆلیسە ئەفسەرەکان دوای ئەوەی کە بەڵێنیی چاوخشاندنیان بۆ سەر کردەوە جینایەتکارەکانیان بە دژی هەشت کەس لە لایەنگرانیان کرد، ئازاد کران.

لە هەمان مانگدا شەڕکەرە پێشووەکانی بەرەی نەیاران و لایەنگرانی ڕێککەوتننامەی ئاشتی ١٩٩٧، ١٥ کەس لە ڕێکخراوی فریاکەوتن و چوار بەرپرسی ئەمنییەتی، لە پێوەندی لەگەڵ قۆڵبەست کرانی چوار کەس بە دوای کوشتنی سەنگین ئۆف بە بارمتە گرت و دوای سێ ڕۆژ ئازاد کران (چوار کەسی تاوانبار بە کوشتنی سەنگین ئۆف لە مارسی ٢٠٠٢دا مەحکووم بە ئێعدام کران).

هەروەها لە ژووئەنی ٢٠٠١دا هێزە ئەمنییەکانی تاجیکستان هێرشێکیان بە دژی تاقمێك لە خەباتگێڕانی نارازی بە ڕێبەری ڕەحمان سەنگین ئۆف لە دەوروبەری شاری دووشەنبەدا دەست پێکرد. ڕاپۆرت درا کە نزیکەی ٢٦ کەس لە شەڕوان کوژراون و ٦٦ کەسیش قۆڵبەست کراون. لە مانگی ئاگۆستدا، ڕەحمان سەنگین ئۆف، لەلایەن هێزە ئەمنییەکانەوە کوژراو لە کۆتایی مانگدا بەرپرسانی تاجیکی ڕایانگەیاند کە نزیکەی ١٥ کەس لە لایەنگرانی ئازاد دەکرێن. هەروەها لە مانگی جوولایدا، ڕاوێژکاری دەرەوەی سەرۆك کۆمار تیرۆر کرا.

تاجیکستان بە توندی ئەو ساڵە تووشی ویشکەساڵی هات و لە مانگی مای ٢٠٠١ حکوومەت داوای یارمەتی مرۆییانەی لە ڕێکخراوی نەتەوەکان کرد بەڵام ڕێکخراوی نەتەوەکان گرینگییەکی ئەوتۆی بەم داوایە نەداو تەنیا ڕێکخراوێکی مرۆیی بە هانای ئەم داوایەوە هات. هەڵوێستەکانی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لە نیوەی مانگی سێپتامبرداو لە پێوەندی لەگەڵ خەباتێکی دژە تیرۆریستی بە مەبەستی پێشگیری لە ڕێکخراوی ئەلقاعیدەو میوانداری تاجیکستان لە ئەفغانییەکانی سەر بە ئەلقاعیدەو تالیبان، باندۆری خراپ لەسەر ڕەوشی مرۆیانە و پێوەندییەکانی ئەم وڵاتە و وڵاتانی بەرەی دژە تیرۆر دادەنێ.

لە سەرەتای سێپتامبری ٢٠٠١دا وەزیری کشت و کاڵ، چاپەمەنیو تەناهی، عەبددولڕەحیم ڕەحیم ئۆف تیرۆر کرا. کەرامەتوڵڵا عەلی ئۆف وەك جێنشینی ئەو لە مانگی ئۆکتۆبر دیاریکرا. هەروەها لە مانگی سێپتامبردا، نزیکەی ١٩ هەزار کەس لەژێر ناوی لێبوردنی گشتی ئازاد کران، هەتا بەمجۆرە دەیەمین ساڵوەگەڕی سەربەخۆیی تاجیکستان پیرۆز ڕابگیرێ. لە نوامبردا حیزبی وەحدەت (حیزبی یەکگرتوو) پێش ئەوەی کە بە فەرمی بتوانێ ڕێکخراوی خۆی تۆمار بکا، دامەزراو ناچار بوو پشتیوانی لانیکەم هەزار کەسی لە ماوەی دوو سێ مانگدا بەدەستبێنێ. لە دسامبردا ڕاپۆرت درا کە ١٠ کەس بە تاوانی خیانەت، تیرۆریست، ئاژاوەگێڕی و لایەنگری لە ڕاپەڕینی ١٩٩٨ لە خۆجەند بە ٨ تا ٢٥ ساڵ مەحکووم بە زیندانی کران.

لە ژانوییەی ٢٠٠٢دا، وەزارەتخانەی نوێی پیشەسازی پێکهات کە بریتی بوو لە شەش کۆمیتەی حکوومی کە زەید سەعید ئۆف وەك وەزیری پیشەسازی دەستنیشان کرا. لە هەمان کاتدا وەزارەتی دارایی حکوومەتی لیژنەی کۆکردنەوەی سەرانەی دامەزراند کە غولام جان بویایەف وەك سەرۆکی ئەو بەشە دیاری کرا.

لە مانگی مارسی ٢٠٠٢دا، ئەو پەیماننامە گشتییەی کە لە ساڵی ١٩٩٦ حیزبە سیاسییەکانی لایەنگری دەوڵەت و ڕێکخراوە ناحکوومییەکان واژۆیان کردبوو لەلایەن یەکێك لە نوێنەرانی حیزبی بووژانەوەی ئیسلامی بۆ یەکەم جار واژۆ کرا. لەم گرێبەستەدا پشتیوانیان لە درێژەی ئاشتی کردووە و پێداگرییان لەسەر هەوڵەکانی ئاشتەوایی ساڵی ١٩٩٩ سەرلەنوێ کراوەتەوە بە جۆرێك ئەم هەوڵانە هەر درێژەی هەبێ.

لە پێوەندی لەگەڵ ڕۆڵی وڵاتە دراوسێکان و هێزە ناوچەییەکان لە ڕاستای نەهێشتنی قەیرانی نێوخۆیی لە تاجیکستان، سەرەتا باس لەسەر سیاسەتی خۆهەڵقورتاندنی ڕووسیەو ئۆزبەکستان، هەروەها دامەزراندنی هێزێکی ئاشتی پارێز بە مەبەستی سەقامگیریو ئەمنییەتی گشتی لە ناوچەکەدا دەکەین. دوای هەرەسهێنانی بەرەی یەکیەتیی سۆڤییەت، هێزە نیزامییەکانی ڕووسی لە تاجیکستان مانەوەو بە شێوەی ڕەسمی هەڵوێستێکی بێلایەنیان گرتەبەر. بەدوای سەرکەوتنی کۆمۆنیستەکان لە شاری دووشەنبە و لە دسامبری ١٩٩٢دا، ئەوان بە ئاشکرا پشتیوانییان لە هێزەکانی لایەنگری کۆمۆنیستەکان لە سەرکوتی نەیاراندا دەکرد، حکوومەتی تاجیك بە شێوەیەکی بەربڵاو چ لە ڕووی نیزامی و چ لە ڕووی ئابوورییەوە بەستراوە بە ڕووسیە. لە ژانوییەی ١٩٩٣دا، ڕووسیە، قەزاقستان، قرقیزستان و ئۆزبەکستان بەڵێنییاندا کە بەرگری لە سنوورەکانی باشووری تاجیکستان بکەن و بەم شێوازە پشتیوانی حکوومەت لە بەرگری کردن لە سنوورەکانی نێوان تاجیك و ئەفغان درێژەی کێشا.

لە کردەوەدا هێزەکانی ڕووسی بۆ ڕاوەدوونانی شەڕوانانی ڕاپەڕیوو بەرگری لە سنوورەکانی CIS چوونە ناو خاکی تاجیکستانەوە، هەتا بەم جۆرە پارێزگاری لە بەرژەوەندییەکانی مسکۆ بکرێ. لە مانگی ئاگۆست، ڕووسیەو حکوومەتەکانی ئاسیای ناوەندی (جگە لە تورکمەنستان) ڕێککەوتننامەیەکیان لەمەڕ دامەزراندنی هێزێکی ئاشتی پارێز و کۆمەڵەی سەربەخۆی وڵاتانی هاوقازانج لە دەوروبەری سنوورەکانی تاجیکستان و ئەفغانستان واژۆ کرد. تا کۆتایی مانگی دسامبر، هێزێکی ٢٥ هەزارکەسی کە زۆرینەیان بریتی بوون لە یەکینە نیزامییەکانی سوپای ڕووسیە لەگەڵ سەربازەکانی ئۆزبەکستانو قرقیزستان، قەزاقستان، تاجیکستان ڕەوانەی ناوچەکە کران.

لەگەڵ تێوەگلانی ڕووسیە لە شەڕی نێوخۆیی تاجیکستان، ئەم وڵاتە لە هەوڵی نێوبژیوانی لەنێوان حکوومەت و ڕێبەری بەرهەڵستکاران لە تاراوگەدا بوو. لە نێوانی ساڵانی ٩٥ــ١٩٩٤

پێوەنییەکانی کاربەدەستانی رووسی و رێژیمی رەحمان ئۆف، بەهۆی نارازی بوون لە رێکاری رێژیمی تاجیك بۆ وتوویژی ئاشتی و ناکۆکییەکانی پێوەندیدار بە رەوشی یەکیەتیی دراو بەرەو ئالۆزی رۆیشت. بە هەرحاڵ رووسیە لە ساڵەکانی ١٩٩٦و ١٩٩٧ چەندین جار میوانداری وتوویژەکانی لەژێر چاودێری رێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان بۆ هێنانە ئارای ئاشتی لە تاجیکستان سەرئەنجام واژۆی گرێبەستی ئاشتەوای لە ژووئەنی ١٩٩٧ی لە مسکۆی لێکەوتەوە. لە ئاوریلی ١٩٩٩دا رووسیەو تاجیکستان گرێبەستێکیان لەمەڕ دامەزراندنی پێگەیەکی نیزامی رووسیە لەتاجیکستاندا واژۆ کرد، هەر لەو مانگەدا ٩ رێککەوتننامەی دوولایەنە، لەوانە پەیمانی یەکیەتییو هاوکاری واژۆ کران.

رێبەرانی ئۆزبەکستان، بەردەوام نیگەرانی خۆیان لەمەڕ ئەگەری سەرنەکەوتنی گرووپە دێموکرات ـ ئیسلامییەکان لە شەڕی نێوخۆیی تاجیکستاندا دەربڕی و پاڵپشتی نیزامی و سیاسی خۆی بۆ رێژیمی رەحمان ئۆف راگەیاند. لە ئۆکتۆبری ١٩٩٤دا، تاجیکستان و ئۆزبەکستان گرێبەستێکی هاوکارییان بە مەبەستی هاوئاهەنگی زیاتر بەتایبەت لە بواری سیاسەتی دەرەوەو ئاسایشی دوو لایەنە واژۆ کرد.

بەهەرحاڵ، حکوومەتی تاجیکستان بە رواڵەت رەخنەی لە کردەوەی حکوومەتی تاجیکستان لە مەڕ کەمینەی ئۆزبەکی لەو وڵاتەدا دەگرت و دەیگوت کە پۆستگەلێکی زۆر لە ئۆزبەکییە خوجێییەکان لەلایەن کولابییەکانەوە قۆرخ کراوە. لەگەڵ لۆمەکردنەکانی کەریم ئۆف سەرۆك کۆماری ئۆزبەکستان لەمەڕ نەرمی نیشان نەدانی رێژیمی تاجیك لە وتوویژ لەگەڵ نەیاراندا، ئۆزبەکستان درێژەی بە هاوکاری نیزامیو تەکنیکی بەرچاو بۆ بەرپرسانی تاجیك دا. بەدوای واژۆی رێککەوتننامەی ئاشتی لە ژووئەنی ١٩٩٧دا، رێبەرانی ئۆزبەکستان نیگەرانی دووبارەی خۆی لەمەڕ ئیسلامی کردنی تاجیکستان دەربڕی. پێوەندییەکانی دوو وڵات تا رادەیەك لە ساڵی ١٩٩٨دا، کە حکوومەتی تاجیك بەردەوام ئۆزبەکستانی بە دنەدانی راپەڕیوان لە تاجیکستان تاوانبار دەکرد، بەرەو ئاڵۆزی رۆیشت.

ئەم جۆرە تۆمەتانە بەتوندی لەلایەن ئۆزبەکییەکانەوە رەت دەکرایەوە. لە ئاگۆستی ١٩٩٩وە، کاتێك هێرش کرایە سەر باشووری تاجیکستان لەلایەن چەند فڕۆکەیەکی نەناسراو بۆ پاشەکشەکردن بە گرووپە ئیسلامگەراکان کە لە ناوچەی ئووشەوە هاتبوون بە پاڵپشتی قرقیزستان، کە دواتر تاجیکستان قامکی بۆ لای ئوزبەکستان راداشت، ناکۆکییەکان دەستی

پێکرد (لە بەرانبەردا رێژیمی ئۆزبەك دانی بەوەدا نا کە رەنگە هێزەکانی بە هەڵە کەوشەنی تاجیکستانی بۆردوومان کردووە). لە ئۆکتۆبردا نزیکەی هەزار دژبەری حکوومەتی ئۆزبەکستان لە قرقیزستانەوە چوونە ناو تاجیکستان کە بەهۆی یاساغ کرانی چالاکی لایەنگرانی ئیسلامگەرا لەلایەن بەرپرسانی ئۆزبەکییەوە. هەبوونی شەڕوانە ئیسلامییەکان پێوەندییەکانی تاجیك و ئۆزبەکی ئاڵۆزتر کرد. بە هەرحاڵ، حکوومەتی تاجیك داوای لە شەڕوانان کرد خاکی وڵاتەکەی بە جێ بهێڵن، هەر بۆیە زۆربەی شەڕوانەکان لە مانگی نوامبردا خاکی تاجیکستانیان بەجێهێشت. لە ئاوریلی ساڵی ٢٠٠٠دا، حکوومەتەکانی قرقیزستان و ئۆزبەکستان، بە توندی رەخنەیان لە حکوومەتی تاجیکستان گرت بەهۆی خۆبواردن لە دەرکردنی رێبەری یاخی بووان کە بانگەشەی ئەوە دەکرا پێگەیەکی هەمیشەیی لە تاجیکستان دەمەزراندووە. هێرشی چەکدارانە بۆ ناو خاکی دوو وڵات لەلایەن هێزە راپەڕیوەکان لە مانگی ئاگۆست دەستیپێکردەوە. لە کۆتایی ساڵی ٢٠٠٠ کەفوکوڵی تەنگژەکان نیشتەوە، لەگەڵ ئەوەیشدا، تێکهەڵچوونە توندوتیژەکان درێژەی هەبوو. لە مانگی مارسی ٢٠٠١دا لە وەڵامی بانگەشەی رێژیمی قرقیزستان لەسەر ئەوە کە تاجیکستان دالدەی ٢٥٠٠ تیرۆریستی نێونەتەوەیی داوە، حکوومەتی تاجیك رایگەیاند کە لە وڵاتەکەی هیچ ئەندامێکی یاخیبووی سەر بە هیچ کام لە رێکخراوەکان، لە ناوچەی ژێردەسەڵاتی ئەودا نییەو بانگهێشتنی لە حکوومەتی قرقیزستان کرد کە بۆ دڵنیا بوون سنوورەکانی بە سەربکاتەوە. لەم کاتەدا لە نێوان ساڵی ٢٠٠٠دا ئۆزبەکستان سنوورەکانی خۆی لەگەڵ تاجیکستانی مین رێژ کردبوو، لە هەوڵێك کە بۆ پێشگیری لە دزەنەکردنی یاخییەکانی هێرشبەری ئیسلامی، دابووی، تاجیکستانی لە کردەوەکانی خۆی لە مانگی مای ٢٠٠١ ئاگادار کردبوو. لە کۆتایی مانگ بەرپرسێکی فەرمی سنوور، ئۆزبەکستانی بە پێشێل کردنی رێوشوێنە نێونەتەوەییەکان کە بە درێژایی سنووری ناوچە سنوورییە کوێستانییەکانی تاجیك ـ ئۆزبەك مین رێژ کردبوو تاوانبار کرد. هەروەها بینرا تاکو ئەو کاتە، گشت زیان لێ کەوتووان هاووڵاتی ئۆزبەکی و تاجیکی بوون.

بەهەرحاڵ لەگەڵ بوونی ئەم ئاڵۆزییانەش، کەمبوونی رێژەی هێرشە تیرۆریستییەکان پێوەندییەکانی هەردوو وڵاتی تا کۆتایی ٢٠٠١دا بەرەو باشی برد. سەرۆك رەحمان ئۆف لە مانگی دسامبر چاوی بە ئیسلام کەریم ئۆف سەرۆك کۆماری ئۆزبەك کەوت، لەگەڵ ئەوەی کە

هیچ چەشنە ڕێکەوتننامەیەکی سنووری نەهاتە ئاراوە، ڕاگەیەندرا کە هاتوچۆی خەڵکی ناوچەی پەنجاکەنتی تاجیکستان و ناوچەی سەمەرقەندی ئۆزبەکستان دەبێ بکرێتەوە. هەروەها هەردوو سەرکردەکە کە بۆ هاوئاهەنگی لەپێناو خەبات دژی تیرۆرریزم، تاوان و قاچاخی ماددە سڕکەرەکان ڕێککەوتن. لە فیەورییەی ٢٠٠٢، لە چاوپێکەوتنەکانی نێوان سەرۆك وەزیرانی تاجیکستان و ئۆزبەکستاندا، ڕێکەوتننامەیەکی ڕواڵەتی هاتوچۆی سنووری واژۆ کرا. بە هەرحاڵ هەواڵەکان لەمەڕ دامەزاندنی بەربەست گەلێك لە سەرەتای ٢٠٠٢ەوە لەلایەن هێزی تایبەتی سنووری ئۆزبەك بۆ هێنان و ناردنی شت و مەك و خەڵك درێژەی هەبوو. لە کاتێکدا دزەکردنی کۆمەڵێکی زۆر دەوو دەرمانی نایاسایی لە تاجیکستانەوە هەڕەشەی لە پێوەندییە سنوورییەکانی تاجیك و ئۆزبەکی دەکرد.

تاجیکستان پێش داڕمانی یەکیەتیی سۆڤییەت بە سەرنجدان بە خاڵە هاوبەشە مێژووییەکانی دەستی بە فراوانکردنی پێوەندییە دەرەکییەکانی لەگەڵ ئێراندا کرد. بەڵام لاوازبوونی دەسەڵاتی ناوەندی تاجیکستان لە ساڵی ١٩٩٢ بە توندی بووە هۆی بەربەست لە بەردەم گەشەسەندنی پێوەندییە دەرەکییەکان. گرووپە دژە ئیسلامییەکان لەتاجیکستاندا بانگەشەی ئەوەیان دەکرد کە ئێران چەك و تەقەمەنی نیزامیو کەرەستە بۆ گرووپە ئیسلامییەکان لە تاجیکستان بەرهەڤ دەکا. بەڵام ئەم بانگەشەیە لەلایەن بەرپرسانی حکوومی ئێرانەوە کە تەنیا دانیان بە بەرهەڤ کردنی یارمەتی مرۆییو کولتووری دەکرد، ڕەت کرایەوە. لە جوولای ١٩٩٥و لە کۆتایی ١٩٩٦دا، سەرۆك کۆمار ڕەحمان ئۆف لە چاوپێکەوتنێکی لە تاراندا کۆمەڵێك گرێبەستی کولتووری و ئابووری و بەرگری واژۆ کرد. وتووێژەکانی ئاشتی بە سەرۆکایەتی ڕێکخراوی نەتەوەکان لەنێوان ڕێژیمی تاجیك و نوێنەرارنی بەرهەڵستکاران لە ساڵەکانی ١٩٩٦و ١٩٩٧ لە تاران درێژەی هەبوو. لە ئاوریلی ٢٠٠٢ تاجیکستان و ئێران ٩پرۆتۆکۆلیان لە بوارەکانی هاوکاری سیاسی، ئابووری و کاروباری کۆمەڵایەتی واژۆ کرد.

پێوەندییەکان لەگەڵ ئەفغانستاندا بەهۆی بێتوانایی ڕێژیمی ئەفغانستان بۆ پێشگیری لە هاتنی شەڕوانەکانی موجاهدینو ناردنی چەك و چۆڵ لە ڕێگای سنوورەکانی ئەفغانستانەوە بۆ نێو خاکی تاجیکستان ئاڵۆزتر کرد. حکوومەتی ئەفغانستان نکۆڵی لە هەر چەشنە بەشدارییەك لە قاچاخی چەکی دەکرد. ئەگەری ئەوە هەبوو کە چاوگی ناردنی چەك و تەقەمەنی نیزامی هی ڕێبەری موجاهیدینی یاخیبووی، حکمەتیار بووبێت کە لەو سەردەمەدا لە حکوومەتی

ئەفغانستان بەرپرسایەتی نەبووە. لە ئاوریلی ساڵی ١٩٩٣، ڕێژیمی تاجیکستان ناڕەزایەتی خۆی لەمەڕ بەرپرسانی ئەفغانی کە بانگەشەی ئەوە دەکرا ئەفغانییەکان هێڵی سنووری ئەفغانستانیان بەزاندووە و دەگوترێ کە یارمەتیو هاسانکاری بۆ پاشماوەکانی یاخی بووەکان دەکەن، دەربڕی. لە دێسامبردا بورهان ئەلدین ڕەبانی، سەرۆك کۆماری ئەفغانستان بە شێوەی ڕەسمی سەردانی تاجیکستانی کرد کە واژۆی گرێبەستی دۆستایەتیو هاوکاری دوو لایەنە، هەروەها ڕێکەوتننامەی هاوکاری ئابووری و ئاسایشی سنووری لێکەوتەوە. بە هەرحاڵ، ڕەبانی توانای کۆنترۆڵی باڵەکانی پشتیوانی ڕاپەڕیوە تاجیکییەکانی نەبووو بەزاندنی سنوورەکان هەر درێژەی هەبوو. لە ئاوریلی ١٩٩٠ ئەفغانستان بە توندی ناڕەزایەتی خۆی دژی لێدوانەکانی ڕووسیە لەمەر بوونێ پێگەی یاخیبووان لە ئەفغانستان دەربڕی. بە هۆی درێژەی تەنگژەکان، لەنێوان حکوومەتی تاجیك ١٩٩٦بە شێوەی کاتی لە دژکردەوەی داڵدەدانی ئەفغانییەکان لە هێزە بەرهەڵستکارەکان، سنووری لەگەڵ ئەفغانستانی داخست. سەرکەوتنی گشت لایەنەی هێزەکانی تاڵیبان لە ئەفغانستان لەو ساڵەدا، هەڕەشەی لە ڕەوشی رووخێنەرانەی ناسەقامگیری تاجیکستانی دەکرد. بەردەوام تاڵیبان لە باکووری ئەفغانستان پێگەی پتەوتر دەبوو، نیگەرانییەکی لە ڕادەبەدەر لە تاجیکستان و وڵاتانی دراوسێ، لەمەڕ شاڵاویی کۆچکردن بۆ ئەم وڵاتانە هاتە ئاراوە. لە جوولای ١٩٩٨، هاوکات لەگەڵ شەڕێکی قورس کە لە نزیك سنوورەکانی تاجیکستان و ئەفغانستان ڕوویدا، یەکانە نیزامییەکانی ڕووسی هێزێکی بێ شماریان لە سنوورەکانیان مۆڵدا. سەرلەنوێ ئۆپەراسیۆنی هێرشبەرانە لەلایەن تاڵیبان لە جولای ١٩٩٩، وای لە ڕەحمان ئۆف سەرۆك کۆمار کرد کە خوازیاری چڕترکردنی پاراستنی سنوورەکانی باشووری تاجیکستان بێت.

لە کاتێکدا شەڕ لە ئەفغانستان لە کۆتایی سپتامبری ٢٠٠٠ توندتر بوو، ڕێژیمی تاجیکستان بە شێوەیەکی کەم وێنە نیگەرانی خۆی لەمەڕ ویشکەساڵی شیمانەکراو، کە کۆمەڵێك لە پەنابەرانی لە پارێزگاکانی باشووری دەخستە ژێر باندۆری خۆیەوە دەربڕی و سنوورەکانی خۆی لەگەڵ ئەو وڵاتە داخست. لە کۆتایی نوامبر، پتر لە دەهەزار پەنابەری ئەفغانی لە دوورگە زەلکاوەکانی ڕووباری پیانج لە مەزری تاجیك ـ ئەفغان وەیلان بوون. شەڕێکی قورس لە سەرەتای دسامبر لە نێوان سنوورپارێزانی ڕووسیەو هێزە ئەفغانییەکان هاتە ئاراوە.

ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان پێشنیاری بە تاجیکستان کرد کە ڕێ بە پەناخوازان بدا. بەهەرحاڵ، لە سەرەتای ژانوییەی ٢٠٠١، سەرۆك کۆمار ڕەحمان ئۆف ڕایگەیاند کە تاجیکستان ڕێ بە ئەفغانییە ئاوارەکان نادا، چونکە لەنێو ئەم پەنابەرانە ئەندامانی گرووپە شەڕوانەکانی تێدایە. بەدوای هێرشی تیرۆریستی هەمەلایەنە لە ١١ی سێپتامبری ٢٠٠١ بۆ سەر ئەمریکا، کە ئوسامە بن لادن، بناژۆخوازی ئیسلامی لەدایك بووی عەرەبستانی سعوودی و ڕێکخراوی ئەلقاعیدەی لێ بەرپرسیار کرا، یەکانە نیزامییەکانی سوپای ڕووسیە بە درێژایی سنووری تاجیك ـ ئەفغان بە نیشانەی هەڕەشە، لەدوای گرتنەبەری هێرشی نیزامی دژی ئەفغانستان لەلایەن ئەمریکاو هاوپەیمانانی، نیشتەجێ کران. سەرەتای دژکردەوەی تاجیکستان لەمەڕ خەباتی جیهانی دژی تیرۆریزم بە ڕێبەری ئەمریکا بە پارێزەوە بوو. لەگەڵ ئەوەی کە "ڕەحمان ئۆف" تامەزرۆیی خۆی بۆ لای هاوکاری لەگەڵ ئەمریکا دەربڕیبوو، وردەکارییەکان لەمەڕ ئەو هاوکارییانە کە چاوەڕوان دەکرا، جێبەجێ بێ، بڵاوکرایەوە. لە نیوەی دووهەمی سێپتامبر، هەواڵی هاتنی هێزەکانی ئەمریکا لە ڕاگەیەنە جۆراوجۆرەکان بۆ تاجیکستان بڵاوکرایەوە.

لە سەرەتای نوامبر، تاجیکستان ئیزنی کەڵك وەرگرتنی سێ شوێنگەی ئاسمانی خۆی بە ئەمریکاو سەربازەکانی ناتۆ دا. ڕێژیمی تاجیك نیگەرانی خۆی لەوە دەربڕی کە شاڵاوی پەناخوازان هەستی ئیسلام گەراکان لەم وڵاتە دەبووژێنێتەوە. بەم جۆرە سنووری تاجیك ـ ئەفغان، هاتوچۆی تێدا یاساغ کرا، ئەگەرچی پەنابەران سەرکەوتوو بوون بە شێوەی نایاسایی سنوور ببەزێنن. سەرکەوتنی هێزە فرە ڕەگەزەکان لە مانگی نوامبر، لە مەڕ ڕووخاندنی ڕێژیمی تاڵیبان گوشارەکانی سەر تاجیکستان بۆ ڕێگەدان بە پەناخوازانی ئەفغانی بۆ ئەم وڵاتە کەم بۆوە. هەروەها مەرگی ڕێبەری بزووتنەوەی بناژۆخوازی ئیسلامی ئۆزبەکستان "جومعە نەمنگانی" لە مانگی نوامبردا فاکتۆرێکە بۆ کەم بوونەوەی مەترسی بووژانەوەی بناژۆخوازی ئیسلامی لە تاجیکستان. بەڵام لەگەڵ ئەوەی کە تەڤگەری بناژۆخوازی ئیسلامی ئۆزبەکستان چالاك مایەوەو لەساڵی ٢٠٠٠، هەواڵەکان لەسەر پشتیوانی لە "حیزبی ئەلتەحریر" گەشەی دەسەند. سەرەڕای ئەوەش، قاچاخی ماددەی هۆشبەرەکان لە ئەفغانستانەوە بۆ تاجیکستان نیشانەی بوونی کێشەیەکی گەورەیە، هەرچەند حکوومەتی کاتی ئەفغانستان بۆ کۆنترۆڵ کردنی بەرهەمهێنانی ماددە هۆشبەرەکان هەوڵی زۆری دا.

هەروەها لە مانگی ئاوریل، گەڕانەوەی ئاوارە ئەفغانییەکانی نیشتەجێی سنووری تاجیك ـ ئەفغان دەستیپێکرد. تا کۆتایی مانگ، نزیکەی نۆهەزار لەو کەسانەی کە ئاوارە ببوون، گەڕانەوە بۆ شوێنی نیشتەجێی خۆیان لە ئەفغانستان.

لە مارسی ٢٠٠٠دا، مەشقی هێزەکانی سوپای یەکگرتوو، وەك بەشێك لە ئۆپەراسیۆنی هاوپەیمانان بۆ خەبات دژی تیرۆریزمی نێونەتەوەیی لە ناوچەکە لەلایەن وڵاتانی قەزاقستان، قرقیزستان، تاجیکستان، ئۆزبەکستان و ڕووسیە لە باشووری تاجیکستان دەستیپێکرد. لە مانگی مای ساڵی ٢٠٠١دا، وڵاتانی واژوکاری پەیمانی تەناهی کۆمەڵایەتی: ئەرمەنستان، بێلەڕووس، قەزاقستان، قرقیزستان، ڕووسیەو تاجیکستان، هێزێکی پڕچەکداری خێرایان بۆ خەبات دژی ئیسلامگەراکان لە ئاسیای ناڤیندا پێکهێنا. لە ژانوییەی ٢٠٠٢دا، ڕاگەیەندرا کە ئەم هێزە بۆ ئەنجامدانی هەرچەشنە بڕیارێك ئامادەن. کۆمەڵەی ئابووری ئاسیای ناڤین کە تاجیکستان لە مارسی ١٩٩٨ پێوەستی ببوو، لەلایەن ڕێکخراوی هاوکاری ئاسیای ناوەندی هەڵوەشایەوە. ئەم ڕێکخراوە بۆ ڕێکخستنی هەوڵی دژی تیرۆریستییەکانو، هەروەها بۆ درێژەی هاوکارییە ئابووریو سیاسییەکان پێکهات. لە میانەی دەیەی ١٩٩٠، تاجیکستان بەدوای پەرەپێدانی پێوەندی لەگەڵ وڵاتانی ئاسیایی بەتایبەتی کۆماری گەلی چیندا بوو. لە ئاوریلی ١٩٩٦دا تاجیکستان هاوکات لەگەڵ ڕووسیە، قەزاقستان و قرقیزستان، ڕێکەوتننامەیەکی بەربڵاوی سنووریان لەگەڵ چین واژۆ کرد. ئەم ڕێکەوتننامەیە زێدە بوو بە واژۆکردنی گرێبەستێکی سنووری لە ئاگۆستی ١٩٩٩و ژانوییەی ٢٠٠٢دا. تاجیکستان گرێبەستێکی دیکەی بۆ چارەسەرکردنی پرسەکانی جێگای مشت و مڕی پێوەندیدار بە سنووری هاوبەشی دوو وڵاتەوە لە تەنیشت "گۆڕنۆی بەدەخشان"، لەگەڵ وڵاتی چیندا واژۆ کرد.

هەروەها لە ئاوریلی ١٩٩٧دا ڕێکەوتنێکی شاراوەی سەربازی واژۆ کرا. لە ژووئیەی ٢٠٠٠، "کۆبوونەوەی شانگهای"(چین، قەزاقستان، قرقیزستان، تاجیکستانو ڕووسیە) لە شاری دووشەنبە بەڕێوەچوو، ئامانج لەم کوبوونەوەیە دامەزراندنی سنوورێکی یەکگرتووی دژی تیرۆریستی بە مەبەستی بەربەرەکانێ لەگەڵ هێرشە چاوەڕوان نەکراوەکانی سنووری لەلایەن میلیشیا ئیسلام گەراکان و قاچاخچیانی ماددە هۆشبەرەکان بوو.

لەنێوان ساڵی ٢٠٠١ هەر کە ئۆزبەکستان بوو بە ئەندامی ڕێکخراوی هاوکاری شانگهای، گرێبەستی نێوان وڵاتان بەنێوی "گرێبەستی شانگهای بۆ خەبات دژی تیرۆریزم، جیایی خوازیو

"توندئاژۆیی" واژۆ کران. له کۆبوونەوەیەکی نائاسایی و چاوەڕواننەکراو له مانگی ئۆکتۆبردا، ئەندامانی ئەم ڕێکخراوە ڕەزامەندی خۆیان بۆ دامەزراندنی ناوەندێکی دژە تیرۆریستی دەربڕی.

له ژانوییەی ٢٠٠٢دا ڕاگەیەندرا کە لە ئاکامی هاوکاری نزیکی تاجیکستان لەگەڵ هاوپەیمانان به ڕێبەری ئەمریکا به دژی تیرۆریزمی جیهانی، ئەو ئابلۆقەیەی کە لە ساڵی ١٩٩٣ لەلایەن ئەمریکاوە لەمەڕ گواستنەوەی کەرەستەی بەرگری بۆ تاجیکستان سەپابوو، هەڵوەشاوەتەوە. تاجیکستان لە فیەوریيەی ٢٠٠٢ بۆ بەشداری لە هاوکاری نیزامی بە مەبەستی گەیشتن بە ئاشتی تێکەڵ بە ناتۆ بوو[١].

(٣ـ٥) یاسای بنەڕەتی

یاسای سەرەکی تاجیکستان لە ٦ی نوامبری ١٩٩٤ خرایە بەردەم ڕاپرسی گشتییەوەو دواتر پەسند کرا. یاسای بنچینەیی ئەم کۆمارە پێکهاتووە لە پێشەکییەك، دە پاژو سەد مادده. بەپێی ماددەی ١٠، ئەم یاسایە ڕەوایی تەواوی هەیە، پەسندکراوەکانی کارکردیی ڕاستەوخۆیان هەیەو ڕێساو بەڵگەکانی یاسایی ئەگەر بە پێچەوانەی یاسای بنەڕەتی بێ، بەهای خۆیان لەدەست دەدەن. هەڵبەت ئەگەر یاساکانی کۆماری تاجیکستان لەگەڵ جاڕنامەی یاسایی نێونەتەوەیی کە بەشی تەواوکەری سیستمی یاسایی ئەم کۆمارە پێکدێنێ، یەکنەگرێتەوە، کەڵك لە دیکۆمێنتە نێونەتەوەییەکان دەگیرێ.

بە گوێرەی ماددەی یەکەمی ئەم یاسا بنەڕەتییە، وڵاتی تاجیکستان خاوەنی دەسەڵاتێکی گەلی و دێموکراتیکەو سیستمی سیاسی ئەم وڵاتە کۆماری، سیکۆلارو یەك پارچەیە. لە ماددەی پێنجەم، مافی بەرابەری هەموو شارۆمەندان و ئازادی بۆ تاك و مافە کۆمەڵایەتییەکانیان بەبێ سەرنج دان بە ڕەگەز، زمان، ڕەچەڵەك و ئایینیان لەلایەن حکوومەتەوە گەرانتی کراوەو بە گوێرەی ماددەی چوارەم، دەستێوەردانی حکوومەت تەنیا بە مەبەستی دابینکرانی ماف و ئازادییەکانی خەڵك، پارێزگاری لە یاسای سەرەکیو یەکیەتیی خاك مۆڵەتی پێ دراوە. ماددەی حەوتیش باس لە پێکهاتەی ئیداری کۆماری یاسا دەکا، کە داگری پارێزگاکان، شارەکان، هەرێمەکان و گوندەکان، هەروەها پارێزگای کوێستانی خودموختاری بەدەخشانە.

(1) The Europe World Year Book 2002, PP. 3841 – 3853

لە ماددەی شەش یاسای بنەڕەتی تاجیکستانیش تەنیا ئاخێزگەی دەسەڵاتی حکوومیو ڕەوایی سیاسی خەڵکە و قۆرخ کردنی دەسەڵات بە گەورەترین تاوان بە ئەژمار دێ، هەربۆیە هیچ تاك یان گرووپێك نابێ دەسەڵات بۆ خۆی پاوان بکا. لەم ماددەیەدا تەنیا دەرفەت دراوە بە سەرۆك کۆمارو نوێنەرانی پارلمانی باڵا کە نوێنەرایەتی هەموو پێکهاتەی وڵات بکەن، بەپێی ماددەی نۆیەمیش دەسەڵات و فەرمانڕوایی سیاسی وڵات لەنێوان سێ دەسەڵاتی یاسادانەر، بەڕێوەبەرو دادوەر دابەشکراوە بەم شێوازە بناغەی جیایی هێز لە یاسای بنەڕەتی تاجیکستان لە بەرچاو گیراوە. پارلمانی کۆماری تاجیکستان لە ڕێکەوتی ١٠ی دسامبری ١٩٩٩ کرا بە دوو ئەنجوومەن کە بریتییە لەئەنجوومەنی سەفلی (نوێنەران)و ئەنجوومەنی باڵا (نەتەوەیی). یەکەمین هەڵبژاردنی فرە حیزبی تاجیکستان بۆ دیاریکردنی نوێنەرانی هەردوو ئەنجومەن لە ٢٧ی فیەوریيەو ٢٣ی مارسی ٢٠٠٠ بەڕێوەچوو. هەڵبەت تاکو پێش ئەم ڕێکەوتە تاجیکستان خاوەنی پارلمانێك بەناوی پارلمانی باڵا (نەتەوەیی) بوو. پارلمانی باڵا یان نەتەوەیی ئەم وڵاتە خاوەنی ٣٣ نوێنەرە کە ٨ کەس لەوانە بە شێوەی ڕاستەوخۆ لەلایەن سەرۆك کۆمارەوە دەستنیشان دەکرێن و ئەندامەکانی دیکە لەلایەن ئەنجوومەنە هەرێمییەکانەوە هەڵدەبژێردرێن.

پارلمانی نەتەوەیی تاجیکستان پارلمانێکی هەمیشەیی نییەو لە ساڵدا لانیکەم دوو جار کۆبوونەوە پێکدێنێ. ئەم پارلمانە لە ڕەوتی یاساداناندا ڕۆڵی گرینگ دەگێڕێ. بە گوێرەی یاسای بنەڕەتی نوێی تاجیکستان لە کاتی مردن، یان دەست لە کارکێشانەوە یان لابردنی سەرۆك کۆماری ئەم وڵاتە، سەرۆکی پارلمانی باڵای نەتەوەیی تا کاتی هەڵبژاردنی داهاتوو جێنشینی ئەو دەبێ.

ئەنجوومەنی نوێنەرانی تاجیکستانیش خاوەنی ٦٣ نوێنەرە کە ٤١ کەس لەلایەن خەڵك و ٢٢ کەسی دیکەیان لە لیستی حیزبەکان هەڵدەبژێردرێن[١]و بەپێی ماددەی ٤٨ی یاسای بنەڕەتی، ئەم پارلمانە بەرزترین سەرچاوەی نوێنەرایەتیو دەزگای سەرەکی یاسادانەری تاجیکستان بە ئەژمار دێ. نوێنەرانی ئەم پارلمانە بە دەنگی ڕاستەوخۆی خەڵك و بۆ ماوەی ٥ ساڵ هەڵدەبژێردرێن. بەپێی یاسای بنەڕەتی ئەو هاووڵاتییانەی لانیکەم ٢٥ ساڵ تەمەنی

(١) ئیلاهەی کولایی، یاسا بنەڕەتییەکانی رووسیەو کۆمارەکانی ئاسیای نێوەڕاست، (تاران، بلاوکراوەی دادگوستەر، ١٣٧٧)، لاپەڕەکانی ١٠٤ ـ ٨٥

هەبێ، دەتوانن خۆیان بۆ ئەم پارلمانە بەربژێر بکەن. سەرۆکی پارلمان بە زۆرینەی دەنگ و دەنگی شاراوەی نوێنەران دەستنیشان دەکرێ. سەرۆکی پارلمان جێگرێکی سەرەکیو چەندین جێگری دیکەی هەیە کە لە کاتی نەبوونی سەرۆکی پارلمان ئەرکەکانی ئەو رادەپەڕێنێ. لەم نێوەدا دەبێ یەکێك لە جێگرەکانی سەرۆکی پارلمانی نوێنەران سەر بە پارێزگای خودموختاری بەدەخشان بێ. ماددەی پەنجاونۆ پارێزراویی نوێنەرانی پارلمانی لەبەرچاو گرتووە. پارلمان ونوێنەران دەسەلاّتێکی بەرفراوانی هەیە، لەوانە: دانان و پەسند کردنی یاساکان، بەڕێوەبردنی ریفراندۆم و هەلّبژاردنی دادوەرانی دادگای بالاّ، سەرۆك کۆماریش وەك نوێنەری فەرمی ولاّت، هەروەها گشت ئەندامانی کابینەی ئەو دەبێ لەلایەن پارلمانی نوێنەرانەوە پەسند بکرێن. کاندیداکانی دادگای بالاّیش لەلایەن سەرۆك کۆمارەوە بە پارلمان پێشنیار دەکرێ، هەروەها دیاریکردنی نێوەڕۆکی گەلاّلە ئابوورییەکانیش دەبێ پارلمانی پەسندی بکا.

بە گوێرەی یاسای نوێی هەلّبژاردنی تاجیکستان ٢٢ کورسی لە ٦٣ کورسی پارلمانی نوێنەرانی ئەم ولاّتە بەشی حیزبەکانەو ئەو شەش حیزبەی کە مافی بەشداری لە هەلّبژاردنی پارلمانی نوێنەرانیان هەیە، دەتوانن لیستەیەکی ٢٢ کەسی لە بەربژاردەکانی خۆیان پێشکەش بە کۆمیسیۆنی ناوەندی هەلّبژاردنەکان بکەن. هەرکام لەو حیزبانە بۆ بەدەستهێنانی کورسییەك لە پارلمان دەبێ لانیکەم ٥ لە سەدی دەنگی خەلّکی تاجیکستان لە هەلّبژاردنەکانی حیزبی بەدەستبێنن و بەم جۆرە ٢٢ کورسی ئاماژەپێکراو بە بەراوردی ئەو دەنگانەی کە حیزبەکان بە دەستیدێنن دابەشدەکرێن. هەلّبەت یاساکانی تاجیکستان دەبێ لەلایەن سەرۆك کۆمارەوە واژو بکرێن کە ئەگەر ئەو رەزامەندی لەسەر یاساکە نەبێ لە ماوەی ١٥ رۆژ بە بەلّگەی بەهێزەوە بۆ پارلمانی بالاّی دەگەڕێتەوە، ئەگەر پارلمانی بالاّ یاسای پەسندکراو جارێکی دیکە بە لانیکەم ٢ لە ٣ی دەنگەکان پەسند بکا، سەرۆك کۆمار ئەرکە لەسەری واژۆی بکا. دەبێ بیلّێین کە ئەگەر سەرۆك کۆمار لەکاتی دیاریکراو یاساکە نەگەڕێنێتەوە، ئەرکە لەسەری واژۆکردنی جێبەجێ بکا.

دەسەلاّتی دادوەری تاجیکستانیش بەپێی یاسای بنەڕەتی سەربەخۆیەو چەندین دادگا لەخۆی دەگرێ. لە فەسلّی هەشتەمی یاسای بنەڕەتی تاجیکستان دەسەلاّت و ئەرکی دادگاکانی ئەم ولاّتە پێناسە کراوە کە بریتییە لە: دادگای یاسای بنەڕەتی، دادگای بالاّ، دادگای بالاّی ئابووری، دادگای نیزامی، هەروەها دادگای پارێزگای کوێستانی خودموختاری بەدەخشان، هەروەها دادگای پارێزگاکان، شاری دووشەنبەو شارەکان و ناوچەکان.

لە ماددەی ٨٤ خولی بەڕێوەبەری دادوەرەکان ٥ سالّ دەستنیشان کراوە. بە گوێرەی ماددەی ٨٥، ئەو هاوولاّتیانەی کە تەمەنیان لەنێوان ٣٥ تا ٦٠ سالّ بێو لانیکم ٥ سالّ پێشینەی کاری دادوەرییان هەبێ دەتوانن وەك دادوەری دادگای بالاّ، دادگای نیزامی، دادگای پارێزگاکان و شاری دووشەنبە هەلّدەبژێردرێن و کەسانێك کە تەمەنیان لەنێوان ٢٥ تا ٦٠ سالّدا بێ و لانیکەم سێ سالّ ئەزموونی دادوەریان هەبێ دەتوانن وەك دادوەری شارەکان و ناوچەکان هەلّبژێردرێن.

دانان و لابردنی دادوەری ئەم دادگایانەش لەلایەن سەرۆك کۆمارەوەو بە پێشنیاری وەزیری دادوەرییەوە دێتە ئاراوە. لەم نێوەدا دادگای یاسای بنەڕەتی لە ٧ کەس پێکدێ کە یەکێك لەوانە نوێنەری ناوچەی خودموختاری بەدەخشانە. دادوەرانی ئەم دادگایە لەنێو مافزانان دیاری دەکرێن کە کەمتر لە ٣٠ سالّ و زیاتر لە ٦٠ سالّ تەمەنیان نەبێو پتر لە ١٠ سالّ ئەزموونی کاری دادوەرییان هەبێ. دادوەری دادگاکان مافی ئەوەیان نییە ئەرکی حکوومی وەئەستۆ بگرن یان بەدوای پرسە سیاسییەکانەوە بن(ماددەی ٩٠).

پارێزراویی دادوەریش لە ماددەی ٩١ ئاماژەی پێکراوە, لە بەشی نۆیەمی یاسای بنەڕەتیش، دەسەلاّت و ئەرکەکانی دادوەری گشتی باسی لەسەر کراوەو سەربەخۆیی کاری گەرانتی کراوە. دادوەری گشتی لەلای پارلمانی بالاّو سەرۆك کۆمار بەرپرسایەتی هەیە کە بۆ ماوەی ٥ سالە دیاری دەکرێ. بەپێی ماددەی ٩٣، دادوەری گشتیو دادوەرەکانی ژێر دەسەلاّتی ئەو کۆنترۆلّ و چاوێری بەسەر جێبەجێکردنی وردو یەکسانی یاساکان لە سەرانسەری تاجیکستانیان وەئەستۆیە. دادوەرەکان مافی ئەندامەتی لە حیزب یان رێکخراوی سیاسیيان نییەو ناتوانن پیشەیەکی دیکەیان هەبێ، یان سەرقالّی چالاکی ئابووری بن.

فەسلّی پێنجی یاسای سەرەکی تاجیکستانیش تەرخانکراوە بە حکوومەت و دەسەلاّتی بەڕێوەبەری. دەسەلاّتی بەڕێوەبەری حکوومەتی کۆماری تاجیکستان بریتین لە: سەرۆك وەزیر، جێگری یەکەمی سەرۆك وەزیران، جێگرەکانی دیکە، وەزیرەکان و بەرپرسانی سەرجەم دەزگا حکوومییەکان. لەم نێوەدا سەرۆك کۆماری تاجیکستان بەرپرسایەتی حکوومەت و دەسەلاّتی بەڕێوەبەری وەئەستۆیە. ناوبراو بە شێوەی راستەوخۆ لەسەر بناغەی دەنگدانی گشتی بۆ ماوەی حەوت سالّ دەستنیشان دەکرێ. پالّێوراوی دیاریکراو دەبێ پتر لە نیوەی دەنگەکان بەدەست بێنێ تاکو بتوانێ بۆ پۆستی سەرۆك کۆماری خۆی بپالّێوێ. بە گوێرەی ماددەی ٦٨ی یاسای بنچینەیی، سەرۆك کۆمار مافی ئەنجامدانی چالاکی دیکەی نییە. لە ماددەی ٧٢یشدا، جەخت

لەسەر پارێزراویی سەرۆک کۆماری کراوە بەڵام لەکاتی لەژێرپێنانی بەڵێنییەکانی و ئەنجامدانی تاوان، پارلمانی باڵا دەتوانێ بە سەرنجدان بە لێکولینەوەکانی دادگای یاسای بنەڕەتیو کۆمیسیۆنی تایبەتی پارلمانی باڵاو بە پشتیوانی ٢ لە ٣ی نوێنەران، سەرۆک کۆمار لەسەر کار لابەن. هەڵبەت پرسی لەژێر پێنانی سوێندو ئەنجامدانی تاوان لەلایەن سەرۆک کۆمار دەبێ لانیکەم لە لایەن ١ لە ٣ی نوێنەران باس بێتە گۆڕێ تاکو لێکۆڵینەوە لەسەر تاوانەکانی بکرێ. لە دواییدا بەپێی ماددەی ٧١ی یاسای بنەڕەتی، لەکاتی مردن یان دەست لەکارکێشانەوە یان لابردن و ئەستاندنەوەی دەسەڵاتی سەرۆک کۆماری تاکو هەڵبژاردنی سەرۆک کۆمارێکی نوێ، ئەرک و بەرپرسایەتییەکانی دەکەوێتە سەر شانی سەرۆکی پارلمانە باڵا. لەم کاتەدا ئەرکەکانی سەرۆکی پارلمانی باڵاش دەکەوێتە ئەستۆی جێگری یەکەمی. پاشان لە ماوی ٣ مانگدا دەبێ هەڵبژاردنی سەرۆک کۆماری نوێ بەڕێوەبچێ.

ئەندامانی حکوومەت مافیان نییە ئەرکێکی دیکە وەئەستۆ بگرن، یان سەرقاڵی کاروباری ئابووری بن. فەسڵی شەشی یاسای بنچینەیی تاجیکستان باس لە رێکخراوە ناوچەییەکان و ئیدارە هەرێمییەکان و بازنەی دەسەڵاتەکەیان دەکا. سەرۆکی بەشەکان لە بەرانبەر سەرۆک کۆماردا بەرپرسیارن (ماددەی ٧٨). بە گوێرەی ماددەی ٧٧یش، نوێنەرانی پارلمانی هەرێمییەکان بۆ ماوەیەکی پێنج ساڵە هەڵدەبژێردرێن. بۆ وێنە ئەرکەکانی نوێنەرانی هەرێمەکان بەم شێوازەیە:

١ـ پەسندکردنی بوودجەی هەرێم و دانی راپۆرت لەو پێوەندییەدا، هەروەها تاوتوێ کردنی کەرەستەکانی گەشەی ئابووری ـ کۆمەڵایەتی هەرێمی.

٢ـ دیاریکردنی رادەی سەرانەو هەرێمی بەپێی یاسا.

٣ـ دیاریکردنی شێوازی ئیدارەکردنی سامانی گشتی بەپێی یاسا.

٤ـ پەسندکردنی بریارە یاساییەکان لە سنووری دەسەڵاتی خۆیان.

بەرپرسانی پارێزگای خودموختاری بەدەخشان، پارێزگاکان، شاری دووشەنبە، شارەکان و قەزاکان لەلایەن سەرۆک کۆمارەوە دادەنرێن و لادەبرێن و بۆ پەسند کردنیان بە شوورای نوێنەرانی خەڵک پێشنیار دەکرێن.

بە گوێرەی فەسڵی حەوتی یاسای بنەڕەتیش، پارێزگای کوێستانی خودموختاری بەدەخشان، بەشێکی تێکەڵاوو لەیەک جیانەکراوەی تاجیکستانە و بەپێی ماددەی ٨٣

دەسەڵاتی ئەم پارێزگایە بۆ کاروباری کولتووری و کۆمەڵایەتی و ئابووری، یاسای سەرەکی دەستنیشانی دەکا.

لە فەسڵی دەیەمدا، بوار بۆ گۆڕینو چاکسازی لە یاسای بنەڕەتی رەخساوە. ئەم کارە لەسەر پێشنیاری سەرۆک کۆمار یان لانیکەم ٢ لە ٣ی نوێنەرانی خەڵکی تاجیکستان جێبەجێ دەکرێ. پێشنیاری گۆڕین یان چاکسازی لە یاسای بنەڕەتی سێ مانگ پێش راپرسی گشتی لە بڵاڤۆکەکاندا بڵاودەکرێنەوە و بەڕێوەبردنی راپرسی گشتیی لەسەر داوای ٢ لە ٣ی نوێنەرانی خەڵک دێتە ئاراوە. هەڵبەت بەپێی ماددەی ١٠٠ی یاسای سەرەکی، قەوارەی کۆماری حکوومەت، بنەمای دێموکراتیو سیکۆلاربوونی سیستمی حکوومەت و یەکپارچەیی خاکی وڵات گۆڕانی تێدا ناکرێ.

بەپێی ماددەی دووی یاسای بنەڕەتی تاجیکستان، زمانی فەرمی وڵات فارسی تاجیکییە و زمانی رووسیش وەک زمانی هاوبەشی نێوان نەتەوەکان ناسێندراوە. هەموو ئەو ئەتنیکانەی کە لەم کۆمارەدا دەژین دەتوانن بە زمانی دایکی خۆیان قسە بکەن. هەروەها بەپێی ماددەی ٢٦ی یاسای بنەڕەتی، بەڕێوەبردنی ئەرکە ئایینییەکان ئازادە بەڵام نیزامی سیاسی تاجیکستان لەسەر بنەمای جیایی دین لە سیاسەت دامەزراوە و ماف بە دامەزراوە ئایینییەکان نادا کە دەستێوەردان لە کاروباری حکوومیدا بکەن[1].

دینی فەرمی وڵات ئیسلامە کە زۆرینەیان سوننەن. هەڵبەت کەمینەیەکی گەورەیش لە شیعەکانی ئیسماعیلییە و دوازدە ئیمامیو تەنانەت جوولەکەش لەم وڵاتەدا ژیان دەکەن. لە تاجیکستان پێڕاگەیشتن بە کاروباری ئایینی لەژێر چاودێری ئیداری ئەوقافە. هەروەها ئیدارەی ئەوقاف لە کۆمارەکانی ئاسیای ناوەڕاست و قەفقازدا لەژێر چاودێری ئیدارەی زانایانی ئایینییە کە ناوەندەکەی لە شاری تاشکەند، پێتەختی ئۆزبەکستانە، هەروەها زمانی فەرمیشی ئۆزبەکی راگەیەندراوە. ئەم دامەزراوە ئایینییە لەژێر ناوی ئیسلامی حکوومیو فەرمی لە سەردەمی یەکیەتیی سۆڤییەت پێکهاتوون. لە سەرەوەی ئەم ئیدارەیە موفتی گەورە جێی گرتووە. بە نوێنەرانی ئەم ئیدارەیە لە هەر پێنج کۆماری ئاسیای ناڤیندا پێیان دەڵێن "قازی" کە لە راستای ئارمانجەکانی ئیدارەی ئەوقاف ئەرکەکانیان بەڕێوە دەبەن. لە ساڵی ١٩٩٨ ئیدارەی ئەوقاف لەژێر چاودێری قازی تورجان زادە بوو کە لە وڵاتی ئوردون خوێندنی تەواو کردبوو.

(١) کولایی، پێشوو، لاپەڕەی ٩٢

ئیدارەی ئەوقافی تاجیکستان لەلایەن ڕێکخستنی ئایینی ئاسیای ناڤین و قەفقاز لە تاشکەند هاریکاری ماڵی و سلڤە وەردەگرێ، هەروەها لەلایەن وڵاتانی پاکستان، عەرەبستان، لیبی و ئوردون هاریکاری دەکرێن و مەرج بۆ هاوکاری وڵاتانی دەرەکیش "دووری لە چالاکی سیاسی" ڕاگەیەندراوە. سەرەڕای ئەوە ١٠٤ مزگەوتی فەرمیو ٢٨٠٠ مزگەوتی بچووك و نافەرمی لە ناوچە و شارەکانی تاجیکستان لەژێر چاودێری ئیدارەی ئەوقاف چالاکی دەکەن.

زانایانی ئایینی مزگەوت و وتاربێژانیش کە لەژێر چاودێری ئەم ئیدارەیەن پەرە بە کارتێکەرییان لە سەرانسەری تاجیکستاندا دەدەن. خوێندنگاکانیش لەلایەن ئیدارەی ئەوقافەوە بەڕێوە دەبرێن کە گرینگترینیان بریتین لە:

١ـ "مەعهەدی عالی"، کە لقێکە لە زانکۆی نێونەتەوەیی ئیسلامی پاکستان کە لەلایەن وەهابییەکانەوە بەڕێوە دەچێ. لەم خوێندنگایە نزیکەی ١٤٢ خوێندەڤان سەرقاڵی خوێندنن.

٢ـ خوێندنگایەك لە خۆجەند بە ١٠٠ خوێندەڤانەوە.

٣ـ خوێندنگای مەولانا یەعقووبی چەرخی لە شاری دووشەنبە بە ١٣٠ خوێندکار.

ئیدارەی ئەوقافی تاجیکستان حەوتوونامەی "مەنبەری ئیسلام" دەردەکا کە لە ڕۆژانی هەینی بە ڕێنووسی سیریلیك بڵاودەبێتەوە. دوای هاتنە سەرکاری بەرەی گەل قازی تورجان زادەیان لەسەر پۆستەکەی لابردو بەجێگای ئەو موفتی شەریف زادەیان وەك بەرپرسی ئیدارەی ئەوقافی تاجیکستان دیاریکرد. جیا لە ئیدارەی ئەوقاف دەستەی ئیسماعیلییەش بە ڕێبەری کەریم ئاقاخان لە ناوچەی بەدەخشانی تاجیکستاندا یەکێکی دیکەیە لە گرووپە ئایینییەکانی ئەو کۆمارە.

هەروەها لە ماددەی دوانزەی یاسای بنەڕەتی تاجیکستاندا مافی خاوەنداریەتی هەیە کە گەرانتی جێبەجێ کردنیان لەسەر ئەستۆی حکوومەتە. بە جۆرێك کە حکوومەت هەڵسووڕانی ئازادی ئابووری و سەرمایەدانان و پاراستنی هەموو جۆرە خاوەنداریەتییەك لەوانە خاوەنداریەتی تایبەتی گەرانتی کردووە.

بەم پێیە کەس مافی ئەوەی نییە کەسێك لە مافی خاوەنداریەتی بێبەش یان سنوورداری بکا. هەڵبەت سەرچاوە سرووشتییەکانی تاجیکستان موڵکی حکوومین و حکوومەت کەڵك وەرگرتنی بەسوود لەو سەرچاوانە لە ڕاستای بەرژەوەندی خەڵك گەرانتی کردووە. هەروەها حکوومەت دەتوانێ قەرەبووی تەواویی خەسارەکانی داگیرکردنەکان بکا.

لە یاسای بنەڕەتی تاجیکستان کە تێدا ئاماژە بە مافی تاکی و کۆمەڵایەتی کراوە، دەتوانین بەم جۆرە گرینگترینیان باسبکەین، مافی خاوەنداریەتی و ئازادی هەڵسووڕانی ئابووری، مافی هەبوونی شوێنی ژیان و پاڵپشتی لە هاووڵاتییە بێ کەس و کارەکان، مافی کارکردن و ئازادی هەڵبژاردنی کار، دانی خزمەتگوزاری بێ بەرانبەری پزیشکیو کۆمەڵایەتی، دابینکردنی ساخڵەمیی و گەشەپێدانی وەرزشی گشتیو راهێنانی لەش، پشتیوانی دادوەری و تەنانەت خوێندنی بە خۆڕایی لە هەموو بوارەکانی خوێندن، گەرانتی مافی هەموو شارۆمەندان لە کاتی پیربوون یان کەم ئەندامی، نەخۆشیو لەکار کەوتوویی، هەروەها نەبوونی سەرپەرشت، هەروەها بە گوێرەی یاسای سەرەکی دەستێوەردان لە ژیانی تایبەتی خەڵك و داگیرکردنی سامانی تاوانبارەکان یاساغە. جیا لە هێندێ جار کە لە یاسا ئاماژەی پێکراوە.

هاووڵاتیانی تاجیکی لە تاراوگە لەلایەن حکوومەتەوە پشتیوانی لێدەکرێن. کۆماری تاجیکستان بە خەڵکانی بیانی کە مافی مرۆییەکانیان پێشێلکراوە، مافی پەنابەری سیاسییان پێدەدا.

(٤ ـ ٥) حیزبە سیاسییەکان

دوای هاتنە سەرکاری گۆرباچۆف و ڕاگەیاندنی کەشی کراوەیی سیاسی لە تاجیکستانیش سەرۆك وڵاتانی دیکەی کۆمارەکان، کۆمەڵێك حیزبی سیاسی جۆراوجۆر دەرکەوتن، هێندێك لەو حیزبە سیاسییانە لە ماوەی ساڵەکانی پاش سەربەخۆیی لەلایەن ڕێژیمەوە نایاسایی لە قەڵەم دران و بێبەش بوون لە ڕکەبەرایەتی سیاسی. گرینگترینی ئەو حیزبانەی کە لە تاجیکستان پێکهاتوون بریتین لە:

١ـ حیزبی گەلیو دێموکراتیکی تاجیکستان
٢ـ حیزبی کۆمۆنیست
٣ـ حیزبی دێموکرات
٤ـ حیزبی تەڤگەری ئیسلامی
٥ـ حیزبی ڕەستاخیز
٦ـ کۆمەڵەی لەعلی بەدەخشان
٧ـ حیزبی سۆسیالیستی تاجیکستان
٨ـ حیزبی دادپەروەریخواز

٩ـ جوولانەوەی یەکگرتوویی نەتەوەییو ژیانەوەی تاجیکستان بە رێبەری ئیمام عەلی رەحمان ئۆف

١٠ـ حیزبی یەکگرتوویی نەتەوەیی بە رێبەری عەبدولمەلەك عەبدوللا جانوف

١١ـ حیزبی بووژانەوەی سیاسیو ئابووری بە رێبەری وەلی جان بابایەف

١٢ـ حیزبی شارۆمەندی و ولاتپارێز، بە رێبەری باباخان محەممەد ئۆف

١٣ـ حیزبی جووتیاری بە رێبەری حکمەتوللا نەسرەدین ئۆف

١٤ـ حیزبی دادپەروەری و گەشەسەندن بە رێبەری رەحمەتوللا زائیرئۆف

١٥ـ کۆنگرەی یەکبووی گەلی تاجیك بە رێبەری سەیفوللا سوورەیف

١٦ـ حیزبی سۆسیالیستی خۆجەند بە رێبەری خاتوو حاجی ئوورا

لێرەدا بە کورتی باس لە سەر هێندێك لەو حیزبانە دەکەین:

١ـ حیزبی گەلیو دێموکراتیکی تاجیکستان (حیزبی دێموکراتیکی خەڵك)

ئەم حیزبە سەرەتا لە ساڵی ١٩٩٤دا بەنێوی حیزبی گەلییەوە بە سەرۆکایەتی عەبدولمەجیدی دەستویف جێگری پێشووی پارلمانی باڵای تاجیکستان دامەزرێندرا. دواتر ئەم حیزبە لە ساڵی ١٩٩٧دا ناوی نوێی "گەلی دێموکراتی"ی بۆ خۆی هەڵبژارد کە رەحمان ئۆف سەرۆکایەتی وەئەستۆ گرتبوو. لەم حیزبەدا کەسایەتی گەلی بەرچاو لەنێو سیاسەتوانان، ئەندازیاران، پیشەسازیو جووتیاری، بیرمەندانو لایەنگرانی زانست و کولتووردا بەرچاودەکەوێ. گرینگترین ئارمانج و گەلاڵەکانی حیزبی گەلی دێموکراتیکی تاجیکستان بەمجۆرە ئەتوانین ئاماژەی پێبدەین.

١- رزگار کردنی ولات لە قەیرانە کۆمەلایەتیو ئابوورییەکان لە رێگای پێکهێنانی هێزێکی نوێوە.

٢- پشتیوانی لە ماف و ئازادییەکانی تاك بەپێی بنەمای نێونەتەوەیی و یەکانگیرییەکان لەنێو هەموو هاوولاتیانی تاجیکیدا.

٣- پێکهێنانی کۆمەڵگایەکی دێموکراتیك و سیکۆلار، لە بەرچاوگرتنی مافە نێونەتەوەییەکان و دەروەست بوون لە بەرانبەر بەها مرۆییەکاندا[1].

(١) رۆئیا مۆنتەزەمی، تاجیکستان، (تاران: دەفتەری توێژینەوەی سیاسیو نێونەتەوەییەکانی وەزارەتی کاروباری دەرەوە، ساڵی ١٣٧٤)، لاپەرەکانی ١٦ تاکوو ٢٠

٢ـ حیزبی کۆمۆنیستی تاجیکستان

ئەم حیزبە میراتگری حیزبی کۆمۆنیستی یەکیەتیی سۆڤییەتە کە سەرلەنوێ لە ساڵی ١٩٩٢ ناودێر کرا. رێبەری ئەم حیزبە شادی شەبدوولف، نوێنەری پێشووی پارلمانی تاجیکستانە. حیزبی کۆمۆنیستی تاجیکستان هەنووکەش خوازیاری ژیانەوەی یەکیەتیی سۆڤییەتەو ئەمە بە بەشێك لە ئارمانجی خۆی لە قەڵەم دەدا.

ئەم حیزبە لە سەردەمی شەرە نێوخۆییەکانی تاجیکستاندا پشتیوانی لە رێژیمی ئەم ولاتە دەکردو لە هەڵبژاردنی سەرۆك کۆماری ساڵی ١٩٩٩یشدا بە شێوەی فەرمی رەحمان ئۆفی وەك پالێوراو ناساند[1].

حیزبی کۆمۆنیستی تاجیکستان لەمەر بەهرەمەندبوون لە میراتی سامانی سەردەمی یەکیەتیی سۆڤییەت لەگەڵ حکوومەت ناکۆکی هەیە. ئەم ناکۆکییانە بووە هۆی ئەوەی کە رەحمان ئۆف بە دەرکردنی فەرمانێك سامانەکانی ئەم حیزبەی "نەتەوەیی" راگەیاند. سکرتێری ئەم حیزبەش لە دژکردەوەدا ئەم فەرمانەی بە پێچەوانەی یاسای بنچینەیی لە قەڵەم داو لە دادگای یاسای بنەرەتیدا بە دژی سکالای بەرز کردەوە.

چاودێرانی سیاسی لەو بڕوایەدان کە ئەم حیزبە لەنێو خەڵکانێکدا لایەنگریان زیاترە کە لە سەردەمی یەکیەتیی سۆڤییەتدا کاربەدەست بوون و بەم هۆیەوە بە باشی یادی سەردەمی سۆڤییەت دەکەنەوە[2].

تاکو ساڵی ١٩٩٢ بلاوکراوەکانی حیزبی کۆمۆنیستی تاجیکستان بریتیی بوو لە رۆژنامەی جمهورییەت بە زمانی تاجیکی و "نارۆدونایان گازتا" (رۆژنامەی خەڵك) بە زمانی رووسی بووە. لە ساڵی ١٩٩٢یش دا "چنەوای رەنجبەر" بە زمانی فارسی تاجیکی و "گۆلۆسی تاجیکستان" (دەنگی تاجیکستان) بە زمانی ئۆزبەکی دەردەچوون.

دوای کۆنگرەی بیست و دووی حیزبی کۆمۆنیستی یەکیەتیی سۆڤییەت، ئامانج و بەرنامەکانی حیزبی کۆمونیستی تاجیکستان بەم جۆرە راگەیەندراوە:

١ـ پارێزگاری لە سەربەخۆیی خاکی تاجیکستان و یەك پارچەیی خاکی ئەم ولاتە

(١) ئیتلاعات، ١٣٧٨/١٢/٢٥

(٢) مۆنتەزەمی، پێشوو، لاپەرەی ٦١

٢ـ بڕوا بە جیایی دین لە سیاسەت و دامەزراندنی بناغەی دێموکراسی و دادپەروەری کۆمەڵایەتی

٣ـ دامەزراندنی پێوەندی ئاشتیخوازانە لەگەڵ دراوسێکان و وڵاتانی دیکەی جیهاندا بەتایبەتی دامەزراندنی پێوەندی لەگەڵ رووسیەو ئێراندا بەهۆی هاوبەشیگەلی کولتووری

٤ـ لەپێش گرتنی گەڵاڵەیەکی ئابووری کە تێکڵاوێك بێ لە ئابووری پلان داڕێژراوو بازاڕی ئازاد، واتە لە هەمان کاتدا پشتیوانی لە تایبەتیکردنی یەکانەکانی وەبەرهێنان و سەرمایەدانان بکا، هەروەها خوازیاری دەستێوەردانی حکوومەت لە کاروباری ئابووریشە.

٣ـ حیزبی دێموکرات

ئەم حیزبە لە ساڵی ١٩٩٥ بە ڕێبەری شادمان یوسف لە کەسایەتییە ناسراوە سیاسی و کولتوورییەکانی تاجیکستان دامەزرێندرا. ئارمانج و گەڵاڵەکانی ئەم حیزبە بەم شێوازەی خوارەوە دەستنیشان کراوە:

١ـ دامەزراندنی نیزامی پارلمانی لە تاجیکستان و پشتیوانی لە ماف و ئازادییەکانی شارۆمەندانی ئەم وڵاتە بەبێ سەرنجدان بە ئایین، نەتەوەو کولتووریان.

٢ـ ئەنجامدانی چاکسازی ئابووری لە راستای بایەخدان بە خاوەندارییەتی تایبەت، دابەشکردنی زەویی لەنێوان جووتیاراندا و گۆڕانکاری لە پێکهاتەی ئابووری تاکەبەرهەمی.

٣ـ دژایەتی لەگەڵ بوونی سوپای رووسیە لە وڵاتانی تاجیکستان و دامەزراندنی پێوەندی ئاشتیخوازانە لەگەڵ وڵاتانی دیکەی جیهان.

حیزبی دێموکراتی تاجیکستان هەتا هەنووکەش زۆرترین گۆڕانی لە هەڵوێستە سیاسییە تایبەتییەکانی خۆی، هەروەها ئاڵوگۆڕ لە نێوخۆییدا پێکهێناوە. لە جەریانی تێکهەڵچوونە نێوخۆییەکانی تاجیکستانیشدا ئەم حیزبە چووە ریزی هێزە نەتەوەیی و ئیسلامییە بەرهەڵستکارەکانی رژێمەوە. لە ساڵی ١٩٩٣ دادگای باڵای تاجیکستان چالاکی ئەم حیزبە و هەروەها حیزبە نەیارەکانی دیکەی قەدەغە کرد. ئەم حیزبە لە ساڵی ١٩٩٤ دابەش بوو بەسەر دوو باڵ کە ئەم دوو باڵە ناسراون بە باڵی تاران و باڵی ئالماتی.

١ ـ ٣) حیزبی دێموکرات (باڵی تاران)

ئەم باڵە کە لەلایەن شادمان یوسف ڕێبەری دەکرێ لەکاتی هەڵبژاردنی سەرۆك کۆماری و راپرسی گشتی یاسای بنەڕەتی و دەسەڵاتداری حکوومەتی تاجیکستانی پەسند کردو بەم هۆیە مۆڵەتی هەڵسووڕانی فەرمی وەرگرت. دوای ماوەیەك ئەعزەمی ئەفزەلی بوو بە ڕێبەری ئەم باڵە

لە حیزبی دێموکراتدا. ئەم باڵەی حیزبی دێموکرات واتە باڵی تاران لە هەڵبژاردنی سەرۆك کۆماری ١٩٩٩ تاجیکستاندا بەڕێز سوڵتان قووەت ئۆفی وەك پاڵێوراوی خۆی دەستنیشان کردو بە یەکەمجار رەخنەی لە سیاسەتەکانی رژێمی تاجیکستان گرت. قووەت ئۆف لەلایەن کۆمیسیۆنی ناوەندی هەڵبژاردن ناودێر نەکراو لەئاکامدا باڵی تاران هەڵبژاردنی سەرۆك کۆماری بایکۆت کردو ئەم هەڵبژاردنەی بە نایاسایی لە قەڵەم دا. دوای هەڵبژاردن سەرۆکی دادگای تاجیکستان راگەیاند کە حیزبی دێموکراتیکی ئەفزەلی بەهۆی پێشکەش نەکردنی واژۆی راستەقینەی هەزارکەسی لە ئەندامە سەرەکییەکانی هەڵوەشاوەتەوەو بەم شێوازە باڵی تاران لە بەشداریکردن لە هەڵبژاردنی پارلمانی نوێنەران لە فیەورییەی ٢٠٠٠دا بێبەش کرا.

٢ ـ ٣) حیزبی دێموکرات (باڵی ئالماتی)

ئەم حیزبەش وەك حیزبی تەڤگەری ئیسلامی لە چوارچێوەی رێککەوتنەکانی ئاشتی تاجیکستان دەرفەتی هەڵسووڕانی فەرمی وەرگرت. ئەم باڵە لە حیزبی دێموکرات واتە باڵی ئالماتی لە یەکەمین کۆبوونەوەی خۆیدا دوای دەستپێکی سەرلەنوێی چالاکی، محەمەد رووزی ئەسکەندەرۆف لە فەرماندەیانی پێشووی یەکیەتی بەرهەڵستکارانی تاجیك و بەرپرسی کۆمپانیای خزمەتگوزاری شاری لە تاجیکستان بە جێگای "جومعە بایی نیازئۆف" بۆ سەرۆکایەتی حیزب دیاریکرا.

ئەم حیزبە بە یەکێك لە حیزبە دژبەرەکانی رژێمی تاجیکستان بە ئەژمار دێ بە پێچەوانەی باڵی دیکەی حیزبی دێموکرات (باڵی تاران) لە هەڵبژاردنەکانی سەرۆك کۆماریدا پشتیوانی لە کاندیداتۆری ئیمام عەلی رەحمان ئۆفی کرد، لەگەڵ حیزبە دژبەرەکانی دیکە رێك نەکەوت. ئەم حیزبە پاش هەڵوەشانەوەی باڵی تاران ناودێر کراو مۆڵەتی چالاکی بۆ بەشداری لە هەڵبژاردنی پارلمانی لە فیەورییەی ٢٠٠٠ بەدەستهێنا. حەوتوونامەی "عەدالەت" کە لە دووشەنبە بڵاو دەکرایەوە ئۆرگانی ئەم حیزبەیەو لە بڵاوکراوە ناوچەییەکانی بریتییە لە: "ئاریانا"، "بامداد"و "شەهادەت" کە هەڵوێستەکانی فەرمی باڵی ئالماتی بەیان دەکا[1].

٤ـ حیزبی جووڵانەوەی ئیسلامی

حیزبی تەڤگەری ئیسلامی لە سەردەمی یەکیەتیی سۆڤییەت بە شێوەی شاراوە دامەزراو دەستی بەکار کرد. ئەم حیزبە لە سەرەتاوە سەر بە حیزبی بزووتنەوەی ئیسلامی سۆڤییەت بوو

(١) مۆنتەزەمی، پێشوو، لاپەڕەی ٦١

کە دوای گەشەکردنی هەستی پان تورکیزم لەو باڵەی تاجیکستان، لەم حیزبە جیا بۆوە. حیزبی بزووتنەوەی ئیسلامی تاجیکستان دوای سەربەخۆیی ئەم وڵاتە لە ٢٦ی ئۆکتۆبری ١٩٩١ بە رێبەری محەممەد شەریف هەممەت زادە بە شێوەی فەرمی مۆڵەتی چالاکی وەرگرت و هاتە نێو گۆڕەپانی رکەبەرایەتی سیاسییەوە. ئەم حیزبە لە سەرەتادا وەك رکەبەری ئیدارەی ئەوقافی تاجیکستان بە ئەژمار دەهات کە لەلایەن تورجان زادەوە رێبەری دەکرا. رێبەری تەڤگەری ئیسلامی سەید عەبدوڵڵا نووری، جێگری یەکەمی ئەو "حاجی ئەکبەر تورجان زادە"و سکرتێری گشتی حیزب سەید عومەر حوسەینییە[(١)].

دوای هەڵوەشانەوەی ئەم حیزبە لایەنگرانی دەستیان بە شەڕی چەکدارانە لەگەڵ رژێم لە ناوچە سنوورییەکانی ئەفغانستان و بەدەخشاندا کرد. لە ناوچەی مسچا لە باکووری تاجیکستانیش قۆڵێك لە بزووتنەوەی ئیسلامی بە رێبەری محەممەد یوسف فازڵ، وتاربێژی مزگەوتی ئێقباڵ لە ناوچەی مسچا، چالاکی دەکەن. مانگنامەی "نەجات" ئۆرگانی ئەم حیزبەیەو لە ساڵی ١٩٩٩ەوە هەڵسووڕانی ئەم حیزبە ئازاد کراوەو لە ٢٧ی پووشپەڕی ١٣٧٨دا ئارمانج و بەرنامەی حیزب پەسند کراو دواتر لەلایەن وەزارەتی دادی تاجیکستان ناودێر کرا. حیزبی تەڤگەری ئیسلامی لە هەڵبژاردنی پارلمانی ٢٧ی فیەوریەی ٢٠٠٠دا، دوو کورسی پارلمانی بەدەستهێنا[(٢)].

بەم جۆرە دەتوانین ئاماژە بە ئامانجەکانی ئەم حیزبە بکەین:

١ـ پارێزگاری لە یەکیەتیی خاکی وڵات.

٢ـ دامەزراندنی سیستمێکی پارلمانی و کۆمەڵگایەکی ئازادو دێموکراتیك، مافێك کە لەسەر بنەما بەها بەرزە ئایینی، نەتەوەیی و زانستە مرۆییەکان پێکهاتبێ.

٣ـ بەرێوەبردنی چاکسازی و گۆڕینی سیستمی ئابووری لە راستای سەرنجدان بە نیزامی ئابووری بازاڕی ئازاد

٤- دامەزراندنی پێوەندی نزیك لەگەڵ وڵاتە ئیسلامییەکانداو خەبات لەگەڵ هزرە کۆمۆنیستییەکان دا[(٣)].

---

(١) حاجی ئەکبەری تورجان زادە لە هەڵبژاردنەکانی سەرۆك کۆماری ساڵی ١٩٩٩ی زایینی پشتیوانی لە رەحمان ئۆفی کردو رەخنەی لە هەڵوێستی بزووتنەوەی ئیسلامی گرت. هەر بەم هۆیەش لە حیزبی بزووتنەوەی ئیسلامی دەرکرا

(٢) رادیۆ BBC، تاوتوێی ئاسیای نێوەڕاست، هەواڵی کاتژمێر ٧ی پاشنیوەڕۆ، ٢٥ی ژووئەنی ساڵی ٢٠٠٠

(٣) رادیۆ BBC، تاوتوێی ئاسیای نێوەڕاست، هەواڵی کاتژمێر ٧ی دوانیوەڕۆ، ٢٧ی ژووئیەی ساڵی ٢٠٠٠

حیزبی بزووتنەوەی ئیسلامی تاجیکستان گەلاڵەی خۆی لەسەر بنەمای "جهان بینی" ئیسلامی، یاسای بنەڕەتی کۆماری تاجیکستان، دێکۆمێنتە یاساییەکانی دیکەو مەرجە نێونەتەوەییەکان دادەڕێژێ و جێبەجێیان دەکا. بونیاتنانی کۆمەڵگای یاسایی، شارستانییەت، کۆمەڵایەتی و دێموکراتیك کە تێدا گشت ماف و ئازادییە سرووشتی، سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانی شارۆمەندان دابینبکرێ ئامانجی سەرەکی حیزبی تەڤگەری ئیسلامی تاجیکستانە. ئەم حیزبە دیاردەی نەرێنی ناوچەگەرایی، قەوم گەری، درووستکردنی کێشە نێونەتەوەییەکان و سەرەڕۆیی سیاسیو ئایینی ئیدانەو لەسەر بنەمای داب و نەریتە نەتەوەیی و بەها ئایینییەکان و هانی هەموو ئەتنیکەکانی دانیشتووی تاجیکستان بۆ پێکەوە ژیانێکی ئاشتییانە دەکات. ئەم حیزبە ئەساسی فرەحیزبی بە ئازادی سیاسی و فرە هزری لە قەڵەم دەداو بە جۆرێك کە ئەوەی بە نیشانەی حکوومەتێکی یاسایی و دێموکراتیك پێناسە دەکا.

رێبەرانی ئەم حیزبە لەو باوەڕەدان کە تاجیکستان سەربەخۆ بە لەبەرچاوگرتنی بەرژەوەندییە نەتەوەییەکانی خۆی لەگەڵ گشت وڵاتانی جیهان پێوەندییەکی باشی سیاسیو ئابووری و دیپلۆماتیکی هەبێ. لەم بوارەدا ئەولەوییەت بەو وڵاتانە دەدرێ کە هاوبەشی کولتووری و مێژووییان هەیەو لە ریزی بەرژەوەندیە نەتەوەییەکان بە ئەژمار دێن.

٥ـ حیزبی رەستاخیز

بزووتنەی گەلی رەستاخیز لە سێپتامبری ١٩٨٩دا دەمەزرێندراو ئەندامەکانی لە رووناکبرانی شاری پێکدێن. رێبەری ئەم حیزبە پرۆفیسۆر تایر عەبدولجەبارە کە لەکاتی شەڕی نێوخۆیی تاجیکستانەوە لە تاراوگە ژیان بەسەر دەبا. دوای شەڕی نێوخۆیی هەڵسووڕانی حیزبی رەستاخیز نایاسایی راگەیەندراو رێبەرانی ئەم حیزبە لەگەڵ حیزبەکانی نارازی دیکە یەکیان گرت و بەرەی بەرهەڵستکارانی حکوومەتی تاجیکستانیان پێکهێنا. بە دەستپێکردنی چالاکی گرووپەکان و حیزبەکانی دیکە لە ساڵی ١٩٩٩دا رێ بە چالاکی ئەم حیزبەش دراو محەممەد شەریف هەممەت زادە، جێگرو نوێنەری ئەم حیزبە لە پارلمانی ئەم وڵاتەدایە. ئۆرگانی ئەم حیزبە حەوتوونامەی "رەستاخیز"ە دەتوانین بەم جۆرە ئاماژە بە ئامانج و پلانە سەرەکییەکانی ئەم حیزبە بکەین:

١ـ پەرەدان بە بیری نەتەوە خوازای لە چوارچێوەی گەشەدان بە زمانی فارسی وەك زمانی فەرمی وڵات.

٢ـ دژایەتی لەگەڵ ئەندێشە توتالیتاریستییەكان و دامەزراندنی نیزامی پارلمانی لەگەڵ پۆستی سەرۆك وەزیری.

٣ـ باوەڕمەندی بە ئایینی ئیسلام وەك یەكێك لە خاڵە پێكهێنەرەكانی كولتوری نەتەوەیی.

٤- سەربەخۆیی ئابووری و تایبەتیكردنی پیشەسازی لە بەرژەوەندی كرێكاران و دامەزراندنی نیزامی ئابووری بازاڕی ئازاد

٥ـ ئەولەوییەت دان بە دامەزراندنی پێوەندی لەگەڵ وڵاتانی هاوكولتووری وەك ئێران، ئەفغانستان و پاكستان.

٦ـ حیزب یان كۆمەڵەی لەعلی بەدەخشان

ئەم حیزبە چالاكی ڕەسمی خۆی لە مانگی مای ١٩٩٢ دەستپێكرد و لەلایەن ئاتابەك ئەمیر بیك ئۆف ڕێبەری دەكرێ. ئەندامانی ئەم حیزبە لەلایەن كەسایەتییە بەرچاوە زانستی، سیاسی و كولتوورییەكانی دووشەنبە لەوانە ئەكبەرشا ئەكەندرئۆف پێكی دێنن. حیزبی لەعلی بەدەخشان نزیكەی سێ‌هەزار ئەندامی هەیەو لەلایەن زۆربەی هەرە زۆری پامیرییەكانەوە پاڵپشتی دەكرێ‌و ئۆرگانی فەرمی ئەم حیزبە حەوتوونامەی "باختەر"ـە. بەرنامەو ئارمانجەكانی ئەم حیزبە بەم جۆرە دەتوانین باسی بكەین:

١ـ خودموختاری زیاتر بە ناوچەی بەدەخشان و باشتر كردنی ئاستی بژێوی ژیانیان.

٢ـ باوەڕمەندی بە جیایی دین لە سیاسەت و دامەزراندنی حكومەتێكی دێموكراتیك لە تاجیكستان.

٣ـ دامەزراندنی پێوەندیی لەگەڵ خەڵكی پامیری ئەفغانستان و چین.

٤ـ دابەشكردنی زەوییەكان و كۆمپانیاكان لەنێوان وەرزێران و كرێكاراندا

٥ـ دژایەتی لەگەڵ سیستمی سەرۆك كۆماریو باوەڕمەندی بە نیزامێكی ڕێبەرایەتی گشتی

٧ـ حیزبی سۆسیالیستی تاجیكستان

ئەم حیزبە لە ئاگۆستی ساڵی ١٩٩٦ بە ڕێبەری سەفەر عەلی كۆنجایەف یەكێك لە كەسایەتییە بەرچاوە سیاسییەكانی تاجیكستان بناغەی دانرا. بەشێك لە چاودێرانی سیاسی هۆكاری سەرەكی دامەزراندنی ئەم حیزبەی بۆ دژایەتیكردنی كۆنجایەف و گرووپێك لەوانەی كە ڕۆڵی كاریگەریان لە هێنانە سەركاری ڕێژیمی ڕەحمان ئۆفدا هەبووە، گەڕاندەوە. سەفەر عەلی كۆنجایەف لە ساڵی ١٩٩٩ لە شاری دووشەنبە تیرۆر كرا. بە فەرمانی ناوبراو زەبرێكی كاریگەر

لە حیزبی سوسیالیست درا. ئەم زەبرە بە ڕادەیەك بوو كە حیزبی سوسیالیست لە هەڵبژاردنی سەرۆك كۆماری ١٩٩٩ نەیتوانی هەڵوێستێكی سەربەخۆ بگرێتە بەر، هەرچەند دەگوترێ ئەم حیزبە پشتیوانی لە ڕەحمان ئۆفی كردووە، دوای مردنی كونجایەف كوڕەكەی شێر عەلی كونجایەف، بەڕێوەبەری حیزبی وەئەستۆ گرت. ئەندامانی حیزبی ئاماژەپێكراو پتر لە ٢٤ هەزار كەس دەبن.

حیزبی سۆسیالیستی تاجیكستان حیزبێكی ئەنترناسیونالییە، هەموو كەسێكی لەخۆیدا جێ دەكردەوە، واتە بێ لەبەرچاوگرتنی ڕەگەز، نەتەوە، ڕەچەڵەك، زمان، باوەڕمەندییە ئایینییەكان و پێگەی كۆمەڵایەتییەكان.

حیزبی سۆسیالیستی تاجیكستان لەسەر ئەو بڕوایەدایە كە دامەزراندنی ڕێژیمێكی دێموكراتیك، یاسایی، ئایینی، گەشەی دامەزراوە كۆمەڵایەتییەكان، شارستانییەت، دابینكردنی گشت دەسەڵاتداری خەڵكی، ڕێزدانان و پاراستنی ماف و ئازادییە مرۆییەكان ئەمانە كاتێك دێتە ئاراوە كە هاووڵاتیان دەرفەتی ڕاستەقینەی بەشداری ئاكتیڤیان لە ڕەوتی ئامادەو پەسندكردنی بڕیارات لە بەرژەوەندی خویاندا هەبێ.

٨ـ حیزبی دادپەروەریخواز

ئەم حیزبە یەكێك لە حیزبە نوێكانی تاجیكستانە كە لە فیەوریيەی ساڵی ١٩٩٦دا دامەزرا. حیزبی دادپەروەریخواز كە لەلایەن عەبدولڕەحمان كەریم ئۆف ڕێبەری دەكرێ، لەنێو خەڵكدا زۆر ناسراو نین و لەنێو ئەندامانیدا، خەڵكانی ناسراوی سیاسی نابینرێ. ئەم حیزبە لە هەڵبژاردنەكانی سەرۆك كۆماری ساڵی ١٩٩٩ سەیفەلدین تورەیفی وەك پاڵێوراوی خۆی ناساند و كەوتە ریزی نەیارانی ڕەحمان ئۆفەوە، بەم حاڵەش كەسایەتی تورەیف زۆرتر وەك پاڵێوراو بوو تاكو كەسێكی دژبەری گرینگ و كارتێكەر. ئەم حیزبە لە پلانی خۆیدا هەروەك حیزبەكانی دیكە جەختی لەسەر دامەزراندنی كۆمەڵگایەكی دێموكراتیكی كردووەو گرینگییەكی تایبەتی بە پەروەردە نیشانداوە. لە هەڵبژاردنەكانی تاجیكستان پاڵێواوانی حیزبی عەداڵەتخواز لە چوونە ناوەوە بۆ ناو پارلمانی نوێنەران بێبەش كران.

٩ـ حیزبی جووڵانەوەی نەتەوەیی تاجیكستان

سەرۆكی ئەم حیزبە حاكم شا محەببەت ئۆفە كە ئەو بڕوایەدایە كە گەلاڵەی حیزبی تەڤگەری نەتەوەیی تاجیكستان بۆ سێ قۆناخی پەرەگرتنی تاجیكستان داڕێژراوە.

قۆناخی یەکەم: رێگا سەرەکییەکانی وەدەستهێنانی بەرژەوەندییە نەتەوەییەکان، ئاشتەوایی گشتیو گونجان لەنێو ولآتدا، بەردەوامیو پتەوکردنی سەربەخۆیی تاجیکستان.

قۆناخی دووهەم: جێبەجێکردنی پلان بە سەرنجدان بە بنەماو بۆنە سەرەکییەکانی و گۆڕینی تاجیکستان لە ولآتێکی جووتیارییەوە بۆ ولآتێکی پێشکەوتووی پیشەسازی کە هەنووکەش زۆر لە دیاردە کۆنەکانی کۆمەڵگای تێدا بەرچاو دەکەوێ.

قۆناخی سێهەم: بەکردە کردنی گەلآڵەکان و شێوازی لابردنی بەرەبەری قەیرانە سیستمییە جیهانییەکان و تێپەڕین بەسەر چڕبوونی سەقامگیری و هاوتەریبی تاجیکستان کە لە ڕێگای گەشەی پیشەسازییەوە روو دەدا.

ئامانجی سەرەکی چالاکی حیزبی نەتەوەیی تاجیکستان دامەزراندنی ڕێژیمێکی یاسایی‌و کۆمەڵگای مەدەنییە کە تایبەتمەندییە مێژوویی‌و کولتووریەکانی ولآت لە بەرچاو بگرێ، ژیانی ئاسوودەیی کۆمەلآیەتی و ئابووری، گشت دانیشتووانی کۆمار گەرانتی بکاو ڕێزو بەها بۆ هەر شارۆمەندێك بەبێ لەبەرچاوگرتنی رەگەز، رەنگی پێست، نەتەوە، پێگەی ئەو لە کۆمەڵگا، زمان، ئایین، لەسەر بنەمای دێموکراسی دابنرێ.

حیزب بایەخێکی زۆر بۆ پتەوکردنی پێوەندییەکانی دوو لایەنە لەگەڵ رووسیە دەدا، چونکە رووسیە بە شەریکی سەرەکی ئیستراتیژکی ژێئۆپۆلیتیکی خۆیان دەزانێ. هەروەها دامەزراندنی پێوەندییەکی دوو لایەنەی پتەوو درێژخایەن لەگەڵ ولآتانی ئاسیای ناوەندیو کۆمەڵگای هاوبەرژەوەندی بایەخێکی تایبەتی هەیە.

ولآتی ئێمە دەبێ لە سیاسەتی دەرەکی خۆیدا هەوڵ بۆ هەرچی زیاتر لەناوبردنی ئالۆزییەکان لە ئەفغانستان بدا. بڕەودان بە هاوکاری هەمە لایەنە لەگەڵ ئێران بایەخی زۆر گرینگی دەبێ چونکە گەلی ئێمە لەگەڵ ئەوان کولتوورو مێژووی هاوبەشیان هەیە. هەروەها لە سیاسەتی دەرەکی ئێمەدا دەبێ گرینگی بە ولآتانی ئاسیای، بەتایبەتی ولآتانی بەشی باکووری و باشووری، ئەورووپای رۆژئاوا، قارەی ئەمریکاو ولآتە ئیسلامییەکان بدرێ.

تاجیکستان دەبێ بەشداری لە چالاکی ڕێکخراوە نێونەتەوەییەکان واتە ڕێکخراوی نەتەوەکان، ڕێکخراوی ئاسایش و هاریکاری ئەورووپا، ڕێکخراوی کۆنفرانسی ئیسلامی و... بکا.

بۆ گەشەی خێرا، کەڵك وەرگرتنی زیاتر نەك هەر لە هێزی نێوخۆیی ئابووری، بەڵکوو لە کەرەستە چالاکە ئابوورییەکانی دەرەکیش پێویستە.

حیزبی تەڤگەری نەتەوەیی تاجیکستان لایەنگری ئابووری گشتی جیهانی، لابردنی ئاستەنگە حکوومییەکانە بۆ باشکردنی رەوشی ژیانی خەڵك و دابینکردنی ئاشتی، بازرگانی نێونەتەوەییە

حیزبی بزووتنەوەی نەتەوەیی تاجیکستان وەك گشت رێکخراوە دێموکراتی و کۆمەلآیەتی و سیاسییەکان بۆ راکێشانی رای زۆرینەی خەڵك و بۆ هێنانە ئارای رێژیم و کۆمەڵگایەك بە گوێرەی بەها سەرەکییەکانی گەلآڵەی ئاماژەپێکراو، خەبات بو هاوئاهەنگی نێوان کولتووری کۆنی خەڵکی تاجیکستان و شارستانییەتی گشت جیهان دەکا.

بلآوکراوەی ئەم حیزبە ناوی "جوولآنەوە"یە (هەنووکە بلآونابێتەوە). ئەم بلآوکراوە لەکاتی هەڵبژاردنی سەرۆك کۆماری لە نوامبری ١٩٩٩ وێنەکانی رەحمان ئۆف، سەرۆك کۆماری ئێستای تاجیکستان، دەولەت عوسمان، پالێوراوی سەرۆك کۆماری و قوەت سولتان کە دەیهەویست خۆی بەربژێر بکا بۆ سەورۆك کۆماری، لە تەنیشت یەکتر بلآو دەکردەوە. هەروەها لە میانەی هەڵبژاردنی پارلمانی لە سێپتامبری ٢٠٠٠دا، شیعرێك بە نێوەرۆکێکی تاڵی کۆمەلآیەتی و بەشێوەی کۆمیدیا لەمەڕ نوێنەرانی پارلمانی پێشوو چاپ و ئەوانی بە گیانلەبەرێك وەك مانگا شوبهاندبوو.

١٠ـ حیزبی دادپەروەری و گەشەسەندن

ئەم حیزبە لە ساڵی ١٩٩٢ لەکاتی کۆبوونەوەکانی خەڵك لە گۆڕپانی دووشەنبە وەك هێزی سێهەم هاتبووە گۆڕەپانەوە، بەلآم لە رەوتی رووداوەکان نەیهێشت ئەم بیرە بچێتە بواری پراکتیکەوە لەژێر پێنانی دادپەروەری کۆمەلآیەتی لە تاجیکستان هانایەکی دیکەی دامەزراندنی حیزب بوو.

حیزبی ئاماژەپێکراو لە ٨ی فیورییەی ١٩٩٨ لە وەزارەتی دادپەروەری تاجیکستان تۆمار کراو شوێنی هەڵسووڕانی ئەم حیزبە زیاتر لە ناوچەکانی سەر بە ناوەند، خۆجەند، ختلان، دووشەنبە، حەسارو نۆرەسەن زادەیە. کەسایەتی سیاسی بەناوبانگ لەم حیزبەدا ئەندام نین و سەرمایەداران و خاوەندارانی کۆمپانیاکان پشتیوانییان لێ ناکەن.

حیزبی عەدالەتو گەشەسەندن بە رێبەری رەحمەتوللا لە قۆناخێکی زۆر هەستیارو ئالۆزی مێژوویی تاجیکستاندا هاتنە ناو گۆڕەپانی سیاسەتەوە. ئەم حیزبە داوا لە هاوولآتیانی تاجیکی دەکا بۆ بەکردەکردنی ئارمانجەکانی خۆی بەبێ لەبەرچاوگرتنی جنس، رەچەڵەك، زمان، بیروباوەڕی ئایینی، هاوکاری ئەم حیزبە بکەن. حیزبی دادپەروەری و گەشەسەندن

چالاکی خۆی لە چوارچێوەی یاسای بنەڕەتی و یاساکانی دیکەی وڵات، هەروەها بە لەبەرچاوگرتنی ماف و گرێبەستە نێونەتەوەییەکانی دەستپێدکا...

حیزبی ئاماژەپێکراو ئارمانج و گەڵاڵەکانی تایبەت بە خۆی وەك بنەمای کاری خۆی داناوە کە لە بەرچاوترینیان دەتوانین ئاماژە بەم خاڵانەی خوارێ بکەین:

١ـ دامەزراندنی دادپەروەری، ئازادی و دەسەڵاتی گشتی، لەم راستایەدا حیزبی عەدالەت باوەڕی بە دێموکراسی و دامەزراندنی سیستمێکی پارلمانیو هێنانە ئارای یەکیەتیی نەتەوەیی، مافی وەك یەکی هاووڵاتیان و دەسەڵاتێکی یاسامەند هەیە.

٢ــ یەکخستنی کۆمەڵگا، نەهێشتنی هەژاری و نایەکسانیو ئەولەوییەتی مافو دێموکراتیزە کردنی نیزامی هەڵبژاردن.

٣ـ رێزگرتن لە مافی مرۆڤ، پاراستنی بەها کولتووریو نەتەوەییو ئایینییەکانی خەڵك، پاراستنی مافی شارۆمەندیو دابینکردنی پرسە کۆمەڵایەتییەکان وەك پێڕاگەیشتن بە منداڵانی هەتیوو بەساڵداچووان.

٤ـ پارێزگاری لە ژینگەو لەبەرچاوگرتنی مافی وەك یەکی ژن و پیاو، هەوڵدان بۆ کۆمەڵگایەك کە بیری جیاواز تێدا ئازاد بێ و گەرانتی ئازادی و مافی تاك کەس و کۆمەڵایەتییەکان.

ئیستراتیژیی کردەیی حیزب بە مەبەستی پێشکەوتن، پەرەدانی دێموکراسی، کۆمەڵگایەکی مەدەنی، دابینکردنی یەکسانی، ئازادی و خوشگوزەرانی هاووڵاتیان، ژیاندنەوەو پتەوکردنی ناوەندەکانی دەسەڵاتداری حکوومەت. شێوازی بەڕێوەبەری لە تاجیکستان دەبێ بەم جۆرەی خوارێ بێت:

١ـ ئیستراتیژی کۆمەڵگای مەدەنی، هاریکاری کۆمەڵگای مەدەنی لەسەر بنەمای پرەنسیپی ئازادی، رێزگرتن لە جیابیران و تێگەیشتنی کۆمەڵگا لە هەمبەر ئەم پرسەو داهاتووی گەلی تاجیکستان.

٢ـ ئیستراتیژی گەشەی سیاسی، دامەزراندنی حکوومەتێکی یەکگرتووە، کەرتی تایبەتی و نیزامی و رێکخراوە ناحکوومییەکان.

٣ـ ئیستراتیژی گەشەی یاسایی جێبەجێکردنی دادپەروەری، ئازادی و بەرابەری.

٤ـ ئیستراتیژی گەشەی ئابووری:

ئەلف: پەرەی هەمەلایەنە

ب: گەشەی بازرگانییە بچووکەکان و نێونجییەکان.

پ: هەناردنی هەمەلایەنە بەپێی پاشکەوتەکان.

ت: راکێشانی توریزم (گەشتیار).

٥ـ ئیستراتیژی سیاسەتی ناوچەیی، نەهێشتنی ئاڵۆقەی نێوخۆییو دەرەکی لە سەر تاجیکستان، بە تایبەتی ئەو ناوچەیەی لە تاجیکستان کە کوێستانی بێو هەرێمێکی وشك هەبێ

٦ـ ئیستراتیژی گەشەی ئیدئۆلۆژی، دابینکردنی یەکسانی بەها مرۆییەکان، ئارمانی ریالیست خوازی و دادپەروەری خوازی، هاووڵاتی بوون و خاوەنی وڵات بوون وەك ئیدئۆلۆژی گشتی نەتەوەیی.

٧ـ ئیستراتیژی پەرەپێدان بە دەسەڵاتی مرۆڤ و هێزی کۆمەڵایەتی، دامەزراندنی رەوشی گونجاو بەهۆی گەشەو لێهاتوویی خەڵك و کەڵك وەرگرتنی باش لەو لێهاتووییە.

٨ــ ئیستراتیژی بەڕێوەبردنی حکوومەت و شێوازی ئیدارەکردنی دێموکراتیکی کۆمەڵگا کە داگری دابەشکردنی راستەقینەی حکوومەت و چالاکی راستەقینە، دوورەپەرێزی لە ناوەندگەریەتی.

١١ـ حیزبی سوسیال دێموکراتی تاجیکستان

رەحمەتوڵڵا زائەرئۆف، دوای یاساغ کردنی چالاکی حیزبی دادپەروەریو گەشە، حیزبی سوسیال دێموکراتی لە ساڵی ٢٠٠٠ یان لە کۆتایی ساڵی ١٣٧٩ دامەزراند. وەزارەتی دادیش بەهۆی ئەوەی کە چوارکەسی لە ئەندامانی حیزب بۆ ناودێرکردنی حیزب، خۆیان بە ئەندامی حیزب لە قەڵەم نەدابوو، لە تۆمارکردنی ئەو حیزبە خۆی پاراست.

حیزبی سوسیال دێموکراتی تاجیکستان حیزبێکی سیاسییە کە هاووڵاتیانی کۆماری تاجیکستان لەسەر داوای خۆیان بەبێ لەبەرچاو گرتنی جنس، رەچەڵەك و زمان و نەتەوە، شوێنی لەدایك بوونیان، یان باوەڕمەندی ئایینی جیاوازیەکانی دیکە بە کردەکردنی ئامانجەکانی لە دەوری خۆیدا کۆدەکاتەوە.

ئامانجەکانی حیزبی سوسیال دێموکراتی تاجیکستان بریتییە لە:

١ـ پڕۆپاگەندە بۆ پرنسیپ و بیرۆکەی دادپەروەری کۆمەڵایەتی، خەبات بۆ دامەزراندنی نیزامێکی حکوومی کۆمەڵایەتی راستەقینەی دێموکراتیك و یاسایی و کۆمەڵگایەکی مەدەنی لە تاجیکستان.

٢ـ کۆکردنەوەی هێز و کەرەستەکانی حیزبی سوسیال دێموکراتیکی تاجیکستان بۆ هاریکاری و چالاکی بەکەڵکی بەرهەڵستکاران لەگەڵ ئۆرگانە حکوومییەکان و یەکیەتییە گشتییەکان بە مەبەستی دابینکردنی گەشەو سەقامگیری کۆمەڵایەتی‌و دێموکراتیك و چاکسازییە سیاسییەکانی کۆماری تاجیکستان.

٣ـ پێکهێنانی رێبەری گشتی و ئیرادەی سیاسی هاووڵاتیان لە راستای کەڵك وەرگرتنی باش لە هێزی مرۆیی‌و پاشکەوتەکان، دابینکردنی دادپەروەری جنسی لە بەڕێوەبەری حکوومیدا.

٤ـ هێنانە ئارای بارودۆخێك کە لە راستای بەهێزکردنی ئالتّرناتیڤی سوسیال دێموکراتیك لە کۆمەڵگادا، بیرۆکەی پارلمانتاریزم و فرە حیزبی لە سەر بنەمای رێزگرتن لە ئەندێشەی تایبەتی تاکەکەسی‌و یەکتر موار کردن

١٢ـ حیزبی جووتیاری تاجیکستان

حیزبی جووتیاری تاجیکستان بە رێبەری حکمەتوڵڵا نەسرەلدین ئۆف لە دژوارترین قۆناخی مێژوویی تاجیکستاندا هاتە گۆڕەپانی سیاسی ئەم وڵاتەوە. لە دوایین ساڵەکاندا ئابووری تاجیکستان تووشی قەیرانێکی قوول بوو. بەرهەمهێنانی لۆکەو بەرهەمەکانی جووتیاری بە شێوەیەکی بەرچاو دابەزی و نەبوونی خواردەمەنییەکان زۆر بە باشی هەست پێ‌دەکرا. رووداوەکانی ساڵانی ١٩٩٢ ـ ١٩٩٣ هۆکاری ئەم قەیرانە ئاماژە پێکراوانە بوون.

بۆ بەرزکردنەوەی ئاستی بەرهەمهێنانی جووتیاری و دابینکردنی مەوادی خۆراکی خەڵکی تاجیکستان گەلاڵەیەکی گونجاو بۆ سەربەخۆیی خۆراکی تاجیکستان بەرهەڤکراوە. حیزبی جووتیاری تاجیکستان ئامانج و ئەرکی خۆی لە قۆناخی یەکەم پێشگیری لە دابەزینی وەبەرهێنانی بەرهەمە جووتیارییەکان و دابینکردنی بارودۆخی گونجاو بۆ گەیشتن بە خۆبەڕێوەبەری لە بەشی وەرزێری لە چوارچێوەی ئابووری ئازاددا لە قەڵەم دەدا.

ئیستراتیژی چالاکی حیزبی جووتیاری تاجیکستان لە راستای پەرەپێدان بە گەشەو برەویی کۆمەڵگای مەدەنییە و ئامانجەکانی بریتییە لە: دابینکردنی مافی وەك یەك، پاراستنی یەکریزی و ئاشتی‌و ئازادی، بەرزکردنەوەی ئاستی خۆشگوزەرانی گشتی.

ئیستراتیژی گەشەسەندنی بریتییە لە: دامەزراندنی حکوومەتێکی یەکگرتوو، تێکۆشان بۆ دێموکراسی، دانی مافە سەرەکی و مادییەکانی خەڵك. هەڵبەت لە تەنیشت ئەم حیزبانە، گرووپگەلی جۆراوجۆری دیکەش لە تاجیکستاندا هەن کە گرینگترینیان "کۆمەڵەی ئاریانەی کەبیر"ە.

دوای دەرکەوتنی گرووپ و رێکخراوگەلی جۆراوجۆر لە تاجیکستاندا گرووپێك لە ناسیۆنالیستەکانیش بەناوی "رێکخراوی کوورشی مەزن" بە هەستی ئێرانچییەتی پێکهات. ئەم رێکخراوە واتە رێکخراوی کوورشی کەبیر لە سێپتامبری ١٩٩١ ناوی خۆی بۆ "ئاریانای کەبیر"ی گۆڕی. بەڵام لە ئەساسنامەکەیاندا گۆڕانکاری پێك نەهات.

ئامانجی ئەم رێکخراوە یەکخستنی خەڵکی فارس زمان لە وڵاتانی تاجیکستان و ئێران و ئەفغانستان دایە. حەوتوونامەی "سامان" کە ئۆرگانی دامەزراوەی زمان و ئەدەبیاتی تاجیکە، روانگەکانی ئەم گرووپەیش بڵاودەکاتەوە. لە بڵاوکراوەکانی دیکەی ئەم رێکخراوە مانگنامەی "مێهر" ١ لە ٤ی بابەتەکان بە رێنووسی سیریلیك و سێ بەشەکەی تر بە زمانی فارسی بڵاودەکاتەوە. چالاکانی ئەم رێکخراوەش دوای شەڕی نێوخۆیی تاجیکستان قەدەغە کرا.

فەسڵی دووهەم

پرسی شوناسو قەیرانە ئەتنیکی ـ نیشتمانییەکان

پرسی شوناس لە چەندین بەشی زانستی مرۆڤایەتی و کۆمەڵایەتی هاتووەتە ئاراوەو بۆتە هۆی ئافراندنی دەیان گریمانە. بەم شێوازە کە شوناس، پرۆسەیەکی فرەرەهەندی بووە بە تێگەیشتنی یەك لایەنە لەمەڕ بەشێکی تایبەتی لەو مەسەلەیە ناتونێ راڤەیەکی گشتگیری لێبکەوێتەوە. لەلایەکی دیکەوە گۆڕانە بەرفراوانەکان لە هەردوو ئاستی تاك و بە کۆمەڵدا، شوناس پێکدەهێنن گۆڕانکاریگەلێکی وەك بواری دەروونی تاك، پەروەردەی بنەماڵەیی ئایین، قەومییەت، شوێنی جوغرافیایی، مێژووی هاوبەش و ئەزموونە کۆمەڵایەتییە نەتەوەیی و تاکییەکان، چینی حیزب، تەمەن ژینگە و داب و نەریتەکان لە دوایین رێکخستنەکانی شوناسدا رۆڵ دەگێڕن. شوناسی مرۆڤ لە سەرچاوەی جۆربەجۆرەوە سەرچاوە دەگرێو تاك لەپاڵ ئەو توخمە جۆراوجۆرانە کە واتا بە ژیانی دەبەخشێ، دەتوانێ بە پلەو پایەیەکی هاوتایی کەسایەتی بگات[1].

یەکێك لە سەرچاوەکانی شوناسی پێدەر، شوناسی نەتەوەییە، پێشینەی نەتەوە بە واتای نوێکەی دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی حەڤدەیەم لە ئەوروپادا کە لەدوای شەڕی سێساڵەو بەستنی گرێبەستی "وەستڤالیا" سیستمی نوێی واتایی فرەیی بەخۆوە گرت[2]. یەکە جوغرافیایە پرشو بڵاوەکان بوونە وڵاتگەلی سەربەخۆو چوونە ژێر دەسەڵاتی پادشاکان. بەدوای شۆڕشی فەرانسە

(١) بۆ زیاتر ناسینی گشتی پرسە دەروناسییەکانی ناسنامە سەردانی ئەو سەرچاوانە بکەن:
- Erik. H. Erikon, "Identity and The Cycle", Psychological
Issues, No, 1, 1959
- The Concept of Tdintity in Race Aelatios: Notes and Daedous, (No, 95), 1966, PP. 145-177
- Maurice, R. Stein, et. al, Identity and Anxiety (New York: Free Press, 1960

(٢) شاپووری رواسانی، "نێوەڕۆکی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگای مەدەنی لە کۆمەڵگایەکی دیاریکراویدا چییە؟" زانیاری سیاسیو ئابووری، ژمارەی ٥و٦، رێبەندانو رەشەمەی ١٣٧٦، لاپەڕەی ١٢

چەمکەکانی "حکوومەتی نەتەوەیی"، "دەسەڵاتی خەڵکی"و "نەتەوەگەرایی" بە کردەوە بێنراو تەنیا لە کۆتایی سەدەی هەژدەیەمدا بوو کە هەستە نەتەوەیی و نەتەوەخوازییەکان بەواتای نوێ گەشەی سەندووە جێی کردەوەو قەوارەی بە ژیانی تایبەتیو کۆمەڵایەتیدا.

پێش ئەم سەردەمە ئەمەگناسی تاکەکان پتر لە چوارچێوەی بەهاو هەستە ئەتنیکی و هۆزو خێڵەکییەکان، لە ئاستێکی بەربڵاوتردا، هەست بە گرێدراویی بە دەسەڵاتی فەرمانڕوایی ئیمپراتۆرییە نیزامی یان دەسەڵاتە ئایینییەکان کورت دەکرایەوە. بەهەرحاڵ بەهۆی فرەچەشنی فرەیی نەتەوەکان بەسەر توخمە پێکهێنەرەکانی نەتەوە بەتایبەتی توخمە سەرەکییەکانی، بۆچوونێکی لێ نەکەوتووەتەوە. کەس دڕدۆنگی لەوە نییە کە نەتەوە جۆرێك لە پێکهاتەی مرۆڤە کە دەرفەتی پەیوەست بوونی زۆر یان کەمی بەردەوامی کۆمەڵێکی زۆر لە مرۆڤەکان پێك دەهێنێ و ئەندامەکانی بۆ شوناسێکی نوێ ئامادە دەکا کە زۆر بەرزترە لە شوناسی ئەتنیکی، خێلی و عەشیرەتییەکان.

ئەوڕۆکە کۆمەڵگای تازە سەربەخۆکان لەگەڵ سیستمێکی نێونەتەوەیی تایبەتی بەرووڕوون کە ئەندامە پێکهێنەرە "حکوومەتە نەتەوەییەکانە"و ئەمە بەم واتایەیە کە ئەم کۆمەڵگایە هەرچی خێراتر قەیرانی هەڵقولاو لە گواستنە بۆ سیستمی "شوناسی نەتەوایەتی" تێپەڕ بکەن. ئەگەر کێشەی شوناسی لە گۆشە نیگای بیچمگرتنی "شوناسی نەتەوایەتی"یەوە بخرێتە بەر توێژینەوە بۆمان دەردەکەوێ گشت وڵاتانی هەنووکەی جیهان لە قۆناخێك لە مێژووی خۆی لە مێژووی هاوچەرخدا لەگەڵ قەیرانی شوناسی نەتەوایەتیدا بەرووڕوون و چارەنووسەکەیان تا رادەیەکی زۆر لە پێوەندی چارەسەرکردنی ئەم قەیرانەدا بوون و دەبێ سەرنج بدەین کە واتای نەتەوە لە سەردەمی هاوچەرخدا راستەوخۆ لەگەڵ واتای نوێگەرایی لە پێوەندی دایە، بەو واتایە کە ژمارەیەك لە خەڵك کە لە نیشتمانێکدا کۆبوونەتەوەو بەدەستهێنانی ژیانێکی باشترو بەهرەمەندبوون لە بەرهەمە شارستانییەتییە نوێیەکان خەریکی خۆڕێکخستنی بەربڵاوی کۆمەڵایەتی، سیاسی، ئابووری و کولتووری دەبن و بە دامەزراندنی حکوومەتوتەشکیلاتی ئیداری و حکوومی تێدەکۆشن و پلانێکی نوێ بۆ داهاتوویەکی باشتر دابڕێژن. لەم واتایەدا، نەتەوە بەگشتی لە کۆمەڵێکی هەراو بە ئەژمار دێن کە هەست و خوخدەکانیان بە یەکترەوە گرێداوە. پلەگەلێك لە باوەڕ بە یەکترو ئارمانجە هاوبەشەکان لە نێوانیاندا بیچمی گرتووە. بە کورتی ئەوەی کە پێکهێنانی نەتەوە بەستراوە بە بیچمگرتن و یەکانەگیری شۆناسی گشتی نوێ

واته شوناسی نەتەوایەتییە. کەوابوو گرینگترین پرسی کۆمەڵگا سەربەخۆ نوێیەکان ئەوەیە کە حەزو وەفادارییە ناوچەییەکان لە زۆربەی بوارەکاندا بۆ لای بەرژەوەندی بەربڵاو و گشتییەکان پاڵ پێوە بنرێ. ئەم کۆمەڵگایە خاوەنی هەستە نەتەوەییەکان دەبن.

هەڵبەت هەستە نەتەوەییەکانیش هەم هۆکاری یەکگرتوویی‌و هەم جیاکەرەوەن و بە واتایەکی دیکە تێخی دوو دەمە کە دەتوانێ گرووپەکان تێکەڵی یەکتر بکات و هەم هەستە جیایی خوازییەکان لە نێوانیاندا بجوڵقێنێ. هەر بۆیە یەکێك لە مەترسیدارترین و هەستیارترین ئەرکی بژاردە سیاسی‌و کولتوورییەکانی کۆمەڵگا سەربەخۆ نوێیەکان ئەوەیە کە توخمەکانی شوناسی ئەتنیکی و نەتەوەیی بە چەشنێك تێکەڵ بکەن و پێداگرییان لەسەر بوارگەلێ بکەن کە مەترسی نەکەوێتە سەر یەکگرتوویی و یەکڕیزی نەتەوەیی.

خاڵی جێگای تێڕامان لە ڕەوتی شوناسی لە دۆزی کۆمەڵگا سەربەخۆ نوێیەکاندا، ڕۆڵی یەکلاکەرەوەی پلان داڕێژان و بڕیاردەرە سیاسی و کولتوورییەکانی ئەم چەشنە کۆمەڵگایانەیەو زۆربەی لێکۆڵەران بە ڕادەیەك گرینگی بە پلان داڕێژی و دەستێوەردان لەم پڕۆسەیە دەدەن کە گوایە دەکرێ نەتەوەیش وەك ڕێکخراوێکی ئیداری پێکبهێنرێ.

چەمکی نەتەوەسازی خۆی دەربڕی ئەم شێوە بیرکردنەوەیە. بە هەرحاڵ ئەگەر قەبووڵ بکەین کە توخمگەلی وەك زمان، مێژوو، ئایین، داب و نەریت، ڕەگەز، نیشتمانی، وێژە، سیستمی حکوومەتی[١] لە گرینگترین هۆکارەکانی بەخشینی شوناسی یەکگرتوویی بە ئەژمار دێن دەتوانین بانگەشەی ئەوە بکەین بە هەر ڕادەیەك لە کۆمەڵگایەکدا ڕێژەی هاوبەشییەکان لە هەرکام لەو هۆکارانەی ئاماژە پێکراو زیاتر بێ، هەروەها هەرچی بارستایی پتر هۆکارەکانی سەرەوە لە کۆمەڵگایەکدا هەبێ، چارەسەرکردنی کێشەی شوناس ئاسانتر دەبێ بەڵام نابێ وا تێبگەین کە بەردەوامی و پتەوی شوناسی نەتەوایەتی بەگشتی گرێدراوە بە گشت هاوبەشییە بەرزەکانەوە.

لە پراکتیکدا بەشداری بەهێزی هێندێك لە هۆکارەکانی ئاماژە پێکراو دەتوانێ بوارێکی گونجاو لە پێکهێنانی نەتەوەو زاڵبوون بەسەر ئاڵۆزییەکانی شوناس بڕەخسێنن. چارەسەر کردنی کێشەی شوناس تا ڕادەیەك دەکەوێە ژێر باندۆری دیاریکردن و پلانداڕێژی بژاردە سیاسی و

---

(١) ویلیام فیرحال، زمان، شوناس، وتووێژ لە ئاسیای ناوەندی و قەفقازی باشووریدا، مانگنامەی توێژینەوەکانی ئاسیای ناوەندی و قەفقاز، ژمارە ٢٦، هاوینی ١٣٧٨، لاپەڕەی ٨

کولتوورییەکانەوە. چونکە دەستنیشان کردنی هەڵە یان پێداگری لە ڕادەبەدەری لەسەر چەند هۆکار ڕەنگە بە جێگای ئەوەی یەکگرتوویی بجوڵقێنێ بە خێرایی جووڵانەوە جیاییخوازەکانی لە ناوەندی بەدواوە دەبێ[١].

لە کۆمەڵگا سەربەخۆ نوێکاندا یەکێك لە خێراترین کردەوەکانی حکوومەتە نوێیەکان گۆڕینی هێماو ناوە پێشووەکان و ناساندن و بڵاوکردنەوەی هێماو ناوە نوێیەکانە لە چوارچێوەی شوناسی نەتەوایەتی نوێ دایە. هەروەها دەبێ بەهاکان، ئوستوورەکان، کەسایەتییەکان، دروشمە نەتەوەییەکان لە ڕێگای پەروەردە فەرمییەکان، ڕەشنووسەکان و ڕاگەیەنە گشتییەکانەوە لەنێوان چین و توێژە جۆراوجۆرەکان و گشت ناوچەکانی وڵاتدا بناسرێ و پڕۆپاگەندی بۆ بکرێ. بوونی زمانێکی هاوبەش دەتوانێ ئەم پڕۆسەگەلە ئاسان و خێرایی پێدەبەخشێ. هەستە هاوبەشەکان لەنێو خەڵك، گرووپەکان و ئەتنیك و نەتەوەکاندا بەهێز بکا. سەرەڕای ئەمەش لە سەردەمی دوای سەربەخۆییدا ڕادەو فرەچەشنی پێوەندییەکان بە شێوەیەکی بەرچاو پەرە دەستێنێ کە خۆی نیشانەی ئاڵۆزبوونی پێکهاتەی کۆمەڵگاو فرەچەشنی پتری ڕۆڵەکان، هەروەها بەرزبوونەوەی کردەوەی بەرانبەرانە و هاوپێوەندی بەرانبەرانە لەنێو خەڵك و گرووپ و دامەزراوەکان دایە "دانکوارت ڕاستو" ڕۆڵی زمانی لە کۆمەڵگادا لەگەڵ ڕۆڵی دراو لە ئابووریدا بەراورد دەکا، ئەمە بەو واتایەیە کە دراو بەردەوام کۆمەڵگاکانی هەنووکە هۆکاری پێوەندییە ئابوورییەکانە و زمانی هاوبەشیش هۆکاری پێوەندییە مرۆیی و کۆمەڵایەتییەکانە. ئەم ڕۆڵە بێگومان لە کۆمەڵگا سەربەخۆ نوێیەکاندا کە ڕێکخستنی کۆمەڵایەتی، سیاسی و کولتووری و ئابووری نوێی پێویستە و پێوەندییەکان لە ئاستی نێوان تاك و گرووپدا پەرە دەستێنێ پتر یەکلاکەرەوەیە. لەگەڵ ئەوانەشدا، ڕۆڵی هاوپێوەندی هێنەری یەکگرتوویی هۆکارەکانی دیکەی وەك مێژوو، داب و نەریت، ئایین و کەلەپوور تا ڕێژەیەکی زۆر لەنێو گرووپدا هەیەو بوونی زمانی هاوبەش، زمانی نەتەوەییە[٢].

---

(١) سەید عەلی ئەسغەر کازمی، "هزری وەرزی کولتوورو شارستانییەت سازی"، زانیاری سیاسی ئابووری، ژمارەکانی ٩و ١٠، پووشپەڕو گەلاویژی ١٣٧٨، لاپەڕەی ١٣

(٢) سەید عەلی مورتەزەویان، "قەیرانی شوناسی نەتەوایەتی: ڕۆڵی زمان و ڕێنووسی هاوبەش لە نوێژەن کردنەوەی شوناسی نەتەوەیی"، وەرزنامەی توێژینەوەکانی ئاسیای نێوەڕاست و قەفقاز، ساڵی چوارەم، ژمارەی ٩، بەهاری ١٣٧٤، لاپەڕەی ٤

به قبوولکردنی ئەم راستییە کە پێوەندییەکی نزیك لەنێوان زمان و شوناسی نەتەوەییدا هەیە، ئێستا باشتر دەتوانین تێبگەین کە سیاسەتە زمانییەکانی رێژیمی سۆڤییەت تا چ رادەیەك لە لاوازو دابەشی شوناسە نەتەوەییەکان لە ئاسیای ناوەندیدا کاریگەرییان هەبووە. بە جۆرێك دەتوانین سیاسەتەکانی حکوومەتی کۆمۆنیستی بەرامبەر بە نەتەوە غەیرە رووسەکان وەك دژایەتی لەگەڵ نەتەوە و بە رووسی کردندا کورت بکەینەوە. ئەم جووڵانەوەیە هێدی هێدی لە شۆڕشی ئۆکتۆبرەوە دەستیپێکردو لە سەردەمی رێژیمی ئێستالین رادیکاڵتر بۆوە، دەسەڵاتدارانی دیکەی سۆڤییەتی پێشوو هەر ئەو سیاسەتە گشتییەیان گرتە بەر.

دۆزی نەتەوەکان لەسۆڤییەتدا، لەڕاستیدا پرسی شوناسی سیاسی بوو[(١)]. گرینگترین پرسیار لە دڵی ئەم مەسەلەیەدا ئەوە بوو کە خەڵکی سۆڤییەت چۆن پێوەندی سیاسی خۆیان لەگەڵ یەکیەتیی سۆڤییەت پێناسە و روون بکەنەوە؟ لەم پێوەندییەدا پێنج بابەت جێگای گرینگی پێدانە:

بابەتی یەکەم ئەوەیە سۆڤییەتی پێشوو بە واتای تەواوی وشە، ئیمپراتۆرییەك بوو. ئیمپراتۆرییەکان خاوەنی تایبەتمەندییەکی هاوبەشن. لە هەموو ئیمپراتۆرییەکاندا ئەتنیك، رەگەزو گرووپێك لە سنووری هێز و ساماندا جێیان گرتووە و ئەتنیك و گرووپەکانی دیکە لە پەراوێزدا هەڵکەوتوون و لە هەمبەر ناوەندەوە ناچارن گوێڕایەڵ و جێبەجێکاربن. ئیمپراتۆرییە کۆنەکانی ئێرانی، رۆم، یونانییەکان و ئیمپراتۆرییەکانی هاوچەرخ عوسمانی و بریتانیا هەموویان لە تایبەتمەندی سەرەوەدا هاوبەشن. دەبێ جەخت لەسەر ئەوە بکەینەوە لەگەڵ هاوبەشی ئاماژەپێکراودا، چۆنییەتیی هاوبەشی ناوەندو دەوروبەر پێوەندی فەرماندەران لەگەڵ فەرمانبەران لە ئیمپراتۆرییە جۆربەجۆرەکان لەرووی پێکهاتەگەلی تایبەتەوە هەرکام لەوانە جیاوازییان لەگەل یەکتردا هەبوو. بەڵام یەکەم هەموویان فرە نەتەوەن‌و دووهەم ئەتنیك و گرووپێك لەچاو ئەوانی دیکەوە بەهایەکی زیاتری هەیە. سێهەم ئیمپراتۆرییەکان بۆ پێوەندی نێوان ناوەند و دەوروبەر، ناچاری خولقاندن و دارشتنی تیۆرییە تایبەتەکان، یان بە پێکهێنانی بارودۆخێکی کۆمەڵایەتیو ئابووری بۆ دانیشتوانی ئیمپراتۆرییەکانن. چوارەم کەرەستە گەلی تایبەت بۆ داسەپاندنی پێوەندییەکانی ئاماژەپێکراو پێویستە. هێندێك لە ئیمپراتۆرییەکان شێوازێك لە گوشاری توندوتیژانە واتە هێزی سەربازی و گوشارگەلی هێمن واتە کولتوور بەکار

(١) بۆ باس لەسەر تایبەتمەندییە نەتەوەییەکانی ئیمپراتۆری سۆڤییەت سەردانی ئەم سەرچاوەیە بکەن:
Robert Conquest, The Last Empire: Nationality and The Soviet Future (Stanford: Hoover Institution press, 1986)

دەهێنن. لەم چوارچێوەیەدایە کە شوناسی سیاسی هاوبەشی دانیشتووانی ئیمپراتۆرییەکان دێتە گۆڕێ. سۆڤییەتیش وەك ئیمپراتۆرییەك لەم رێچکەیەدا بێبەش نییە.

دووهەمین مژار لە پێوەندی لەگەڵ ناسینی پێوەندی شوناسی سیاسیو ئیمپراتۆری سۆڤییەت پێویستی بە سەرنجدانە، گرێدراویی جوغرافیایی تایبەت بە ناوەندی ئیمپراتۆری و وڵاتەکانی ژێر دەسەڵاتی ئیمپراتۆری سۆڤییەت بووە. هەموو ئیمپراتۆرییەکان بەمجۆرە نەبوون. بۆ وێنە وڵاتانی بیاڤی فەرمانڕوایی ئیمپراتۆرییە ئەوروپاییەکان واتە بریتانیا، فەڕانسە، پۆرتەغالو ئیسپانیا لە هەموویان لە قارەی ئاسیا، ئافریقاو ئەمریکاداهەڵکەوتوو بوون.

گرێدراوی جوغرافیایی ئیمپراتۆری سۆڤییەت لەگەڵ ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتیدا، تێکەڵبوونی ئەتنیکی تایبەتی بەدواوە بوو. رووسەکان و غەیرە رووسەکان لە چوارچێوەی بەرینی سۆڤییەتدا بە جۆرێك تێکەڵبوون کە تا رادەیەك هەموو ناوچەکانی ئەم قەوارەیە، سیمایەکی فرەنەتەوەییان هەبووەو ئێستاش هەموویان بەگشتی نێوەڕۆکی فرە نەتەوەییان بەخۆوە گرتووە. زایەڵەی ئەم گرێدراوییە و تێکەڵبوونە ئەتنیکییانە، لە چڕوپڕبوونی پرسی شوناسی سیاسیدا بوو. لە تەنیشت رەوشی ئاماژەپێکراودا، بێگومان رووسەکان، بارودۆخی بەرزتریان هەبوو. پاراستنی ئەم سەروەرییە لە کردەوە تیئۆریدا، لە ناوچەیەکدا کە تێکڵاویی نەتەوەیی لە پێکهاتەی کۆمەڵایەتیو ئابووری لەیەك دانەبڕاون، گەیشتن بە یەك شوناس دەبێتە هۆی کردەیەکی ئاڵۆز.

سێهەمین بابەتێك کە دەبێ راڤەی دیاردەی شوناسی سیاسی لە سۆڤییەتی پێشوودا لە بەرچاو بگیرێ، واتایی ئیدئۆلۆژی مارکسیستی- لێنینیستی بوو. ئیمپراتۆرییەکان نێوەڕۆکێکی دەسەڵات تەوەرو نەتەوەییانەیان هەبووەو کۆبەند لە چوارچێوی نەتەوەیەك زاڵ بەسەر نەتەوەکانی دیکەدان. لە سەردەمی سۆڤییەتدا، ئیدئۆلۆژی مارکسیستی- لێنینیستی، لە رووی تیئۆرییەوە لە دژایەتی لەگەڵ بناغەی پاراستنی ئیمپراتۆریدا جێی دەگرت. چونکە ئیدئۆلۆژی مارکسیستی- لێنینیستی، بانگەوازێکی جیهانی هەبوو و لەگەڵ سرووشتی ئینتێرناسیۆناڵیستی خۆیدا، دژی سنووربەندی رەگەزی، پوانگەلی و نەتەوەیی بوو. چۆنییەتی چارەسەرکردنی ئەم کێشەیە واتە پاراستنی دەسەڵاتی ئیمپراتۆری لەگەڵ ناوەندیەتی قەومی رووس، پەرەدان بە ئیدئۆلۆژی مارکسیستی- لێنینیستی، وەك قەیرانێکی هزری و کردەیی گەورەی بۆ کرملێن بە ئەژمار دەهات و ئاڵۆزییەکانی ئاکامی

شوناسی سیاسی لە سۆڤییەتدا زیاتر دەکردو چارەسەر کردنی ئەم کێشەیە بەستراوەیی چڕی بە بارودۆخی هەمەلایەنانەی سۆڤییەت و شێوازی تاکی ڕێبەرانی سوڤییەت هەبوو. شێوازەکانی لێنین، ئێستالین، خرۆشچۆف، بێرژنێف و گۆرباچۆف جیاوازییان لە چارەسەرکردنی پرسی نەتەوەیی.[1]

چوارەمین بابەت لەمەڕ ناسینی ئاکامی شوناسی سیاسی کە پێوەندییەکی ڕاستەوخۆی لە چارەسەرکردنی پرسی شوناسدا هەیەو ڕۆڵی پێکهێنەرانە و کارتێکەرانەی ئێستالینییە[2].

ئەو داڕێژەری سەرەکی سیاسەتە ئەتنیکیو نەتەوەییەکانی سۆڤییەت لە سەردەمی دوای کۆمۆنیزمدا بوو. ئێستالین گورجی بوو، وەك ڕووسەکان هەڵسوکەوتی دەکرد. ئەو هەر وەك ڕێبەرانی دیکەی سۆڤییەت، پێداگری لەسەر یەکسانی گەلان دەکرد بەلام لە کردەوەدا میراتی ئیستالین لە بواری مەسەلەی نەتەوەکانەوە بە دوو تایبەتمەندی دەتوانین بناسین.

تایبەتمەندی یەکەم: نیشتمانی کردنی پرسی نەتەوەکانو شوناسی ئەتنیکییە. ئەو بە کردەوە تورکستانی گەورەی ڕووسیەی دابەش بەسەر کۆمارگەلی جۆراوجۆرو ناونیشانی ئەم کۆمارانەی وەك کۆمەڵێکی دیاریکراو لە قەومەکان یەکسان کرد. تەنیا دانی بە پێنج کۆماری نەتەوەییدا نا تورکمەنستان، تاجیکستان، قەزاقستان، ئۆزبەکستان و قرقیزستان. ئەوانی دیکە لە نێوخۆی ئەم وڵاتانەدا وەك ئەتنیکی جۆراوجۆر، بێبەش کران لە وڵات و حکوومەتی سەربەخۆ لە پراکتیکدا جۆرێك دژکردەوەی شوناسی نەتەوایەتی هاتە گۆڕێ. ئاکامی وەها بابەتێك بووە هۆی ئاڵۆزتربوونی نێوەڕۆکی شوناسی سیاسی بەتایبەت ئەگەر وادابنێین کە ئێستالین ناوچە خودموختارەکان و کۆمارە خودموختارەکانی بەنێوی هێندێك لە نەتەوەکان لەنێو کۆمارە سەربەخۆکاندا ڕێکخست. بۆ وێنە کۆماری خودموختاری نەخجەوان بە زۆرینەی ئازەری لە ناو ئەرمەنستان جێی گرت و کۆماری خودموختاری قەرەباخ بە زۆرینەی ئەرمەنی

(١) بۆ باسی ڕۆڵی یەکلاکەرەوەی ئیدئۆلۆژی لە چوارچێوەی ئیمپراتۆری سۆڤییەتدا بڕوانن بە:

Hanes Adometi, Russia asa "Great power" in World Affair: Images and Reality", International Affairs (Condon) vol. 77, No. 1 (January 1995), PP. 33-56

(٢) بۆ ناسینی ڕۆڵی ئیستالین لە دروستکردنی پێکهاتەی پرسی نەتەوەییەکان لە سۆڤییەت سەردانی ئەم سەرچاوە بکەن:

Richard Pipes, The Formation of The soviet un

لەنێو کۆماری ئازەربایجاندا جێیان گرت و ئەمە لە کاتێکدا بوو کە هەموو خەڵك وەك هاووڵاتی سۆڤییەت یەکسان لە قەڵەم دەدران[1].

تایبەتمەندی دووهەم: پرسی نەتەوەکان لە سەردەمی ئێستالیندا دەبێ لەسەر کارتێکەرییەکانی شەڕی دووهەمی جیهانی بەدوایدا بگەڕێین. ئێستالین کە خۆی گورجی بوو، وەك گشت وڵاتانی دەرگیر لە شەڕ بە دژی ناسیۆنالیزم داو پێداگری لەسەر بەرگری لە وڵاتی دەکرد. ئەم مرۆڤانە کە بەرهەمی نیوسەدە دەسەڵاتداری سوسیالیزم لە قەڵەم دەدرێن دەبێ لە گرێدراویی نەتەوەکان دوور بخرێتەوەو بیریان لە بەرژەوەندییەکانی سوسیالیزم بکردبایەتەوە. بۆیە شوناسی سیاسی ئەوان نەدەبەسترایەوە بە خاك و حکوومەتەکانی کە لەوێ لێی بوون، بەڵکوو لە پێوەندی لەگەڵ سوسیالیزمدا پێناسە دەکران[2].

لە کۆتاییدا، لە سەردەمی ئێستالین، شوناسی نێوەڕۆکی نیشتمانی بەخۆوە گرت، بە جۆرێك چارەنووسی هاوبەشی هەموو نەتەوەکانی سۆڤییەت هاتە بەر باس و نەتەوەکان دابەش کران بەسەر باش و خراپ. لە کۆبەندا پرۆسەی شوناسی لە ڕابردووش ئاڵۆزتر بوو، بەڵام قەوارەی ئیداری دامەزراو لەلایەن ئێستالینەوە تاکو دوایین چرکەکانی ژیانی سۆڤییەت هەر مابوو، هەنووکەش ئاسەوارەکانی ئەم پێکهاتەیە لە سنووردانانەکانی نێوان ئەم کۆمارانەی دەوروبەری سۆڤییەتدا ئاشکرایە.

دوای ڕۆڵی ئێستالین، پێنجەمین مژار تێگەیشتنی ئێمە لە ئاکامی شوناسی سیاسی لە سۆڤییەتدا بەرز دەکاتەوە، سەرنجدان بە واتای "مرۆڤی نوێی سۆسیالیستی"یە. ئەم واتایە کە بەپێی بنەمای تیئۆریکی ئاکامی شوناسی سیاسی لە ئاستی سۆڤییەتدا دەهێنێتە بەر باسەوە. بە گشتی لە دەیەکانی کۆتایی ئەو سیستمەدا زیاتر ئاوڕی لێ درایەوە. بە گوێرەی ئەم واتایە، دوایین ئارمانجی حکوومەت و کۆمەڵگای سۆڤییەت، بۆ خولقاندنی مرۆڤگەلێك تەرخان کرا کە

(١) بۆ دابەشکردنی ئیداری و سنوورییەکانی نێوخۆیی سۆڤییەتی پێشوو سەردانی ئەم سەرچاوەی خوارەوە بکەن:

Jerry Hough and Merle Fainsod, How The soviet is Governed (Cambridge: Harvard University Press, 1979), PP. 480-517

(٢) بۆ توێژینەوە لەسەر باندۆری شەڕی دووهەمی جیهانی لەمەڕ ناسنامەی گشتی لە سۆڤییەتداو ڕۆڵی ئیستالین لەم پێوەندییەدا سەردانی ئەم چاوگە بکەن:

Richard Little, Governing The Soviet Union (New York Longman, 1989), PP.257-289

"نوێ"و "سوسیالیزم" بێ. ئەم مانایە کە گرێدراویی بە زنجیرێکی جیهانی بەدواوە بوو، تا رادەیەك بەخشێنەری شوناس بووە، بەتایبەتی ئەگەر ئەوە لەبەرچاو بگرین کە لە رێگای حیزبی کۆمۆنیستەوە دەرەتانی بەشداری نەتەوە جۆراوجۆرەکان لە تەنیشت یەکەوە تا رادەیەك دێتە دی، بەڵام بەو جۆرە نەبووو هەموو خەڵك بەگشتی خۆیان بە هاووڵاتی سۆڤییەتی بزانن[1].

واتای مرۆڤی نوێی سویالیستی، بنەمای هزری، پێداگۆژی نوێ، کولتوور، هونەرو بنەماو ئاکارە کۆمەڵایەتییەکان بە ئەژمار دەهات و هەموو کردە کولتوورییەکان بە شێوەیەك لە خولقاندنی وەها مرۆڤێك چالاکیان بکردبایە. بۆ وێنە سینەماکانی سۆڤییەت فیلم گەلێکیان بڵاودەکردەوە کە بتوانێ لە پرۆسەی مرۆڤی نوێی سوسیالیستیدا بەشدار بن، بەڵام لە کردەوەدا مرۆڤی نوێی سۆسیالیستی نەك هەر پێی لەسەر گۆڕەپانی بوون نەنا، بەڵکوو کەلێنە کۆمەڵایەتییە بەرفراوانەکان لە کۆمەڵگای سۆڤییەت درووستبوو کە بە هێمنی پتر لە رادەی چاوەڕوانکراو لە سەردەمی بێرژەنیف و لە کۆتاییدا هەرەسهێنانی لە سەردەمی گۆرباچۆفی بەدواوە بوو[2].

لە کۆی باسەکاندا لەمەڕ شوناسی سیاسی لە سەردەمی سۆڤییەت گەیشتن بەم روانگە ئاساییە کە کۆمۆنیستەکان دوای نزیك بە حەفتاو چوارساڵ حکوومەت، لەگەڵ بانگەشە تیئۆرییەکانیان، نەیانتوانی پرسە نەتەوەییەکان، هەروەها مەسەلەی پێناسەی سیاسی چارەسەر بکەن. ئەوان تەنیا پرسی ناسنامەیان ئاڵۆزتر کرد. لە هەمان کاتدا ناتوانین لەم خاڵەدا کەمترخەم بین کە میکانیزم و کەرەستەی هزری و پراکتیکی پێویست بۆ دامەزراندنی جۆرێك شوناسی گشتی بەرهەڤ کرا. بەدوای رووخانی سۆڤییەتی پێشوو، شوناسی گەورەی ئیمپراتۆرخواز، تووشی لەبەریەك هەڵوەشانەوەی پێکهاتەیەك هات و لە ئاکامداو پرش و بڵاوی لە سێ ئاستی سیاسی گشتگیرداو بێ توانایی ئیدئۆلۆژی مارکسیست ـ لینینیستی لە دابین کردنی بارودۆخی یەکسان و پەرەو گەشەی کۆمەڵایەتی و لاوازبوونی هێزی سەرکوت و

(١) بۆ باس لەسەر پێکهێنانی "مرۆڤی نوێی سوسیالیستی" سەردانی ئەم چاوگە بکەن:
Richard Little, Governing the Sariet Union (New York: Longman, 1989), PP. 257-289

(٢) بۆ سەرنجدان بە بەردەوامی پێکهاتەی ئیستالینی لە تەنیشت شێوازی جۆراوجۆری جێنشینەکانی ئیستالین لەمەڕ پرسە نەتەوەییەکان سەردانی ئەم چاوگە بکەن:
Sweryn Bailer, Stalin's Successors: Leadership, Stability and change in the Soriet Union Cambridge: Harvard University Press, 1980), pp. 207-226

هێزی نیزامی، لە کۆتاییدا بووە هۆی لەیەك بڵاوبوونەوەی شوناس لە کۆمارەکانی دەوروبەری سۆڤییەت لەدوای ساڵی ١٩٩١دا.

بە واتایەکی دیکە داینامۆ سەرەکییەکانی پاراستنی ئەم ئیمپراتۆرییە واتە "هێزی نیزامی"و "ئیدئۆلۆژی مارکسیستی"، کارامەیی خۆی لەدەستدا. تێشکانی شوناس و لە یەك جیابوونەوەی چینە شوناسییەکان لە زەمەنی دوای هەرەسهێنانی سۆڤییەتدا، بە راڤەی سێ ئاست لە بەریەك هەڵوەشانەوەی شوناس روونتر دەبێتەوە:

ئاستی یەکەم، هەڵوەشانەوەی ناسنامە لە ناوەندی ئیمپراتۆری سۆڤییەت واتە بازنەی ئیسلامییەکان، بە شێوەی گشتی و رووسەکان بە شێوەی تایبەتییە. لە ناوەندی ئیمپراتۆری سۆڤییەتی پێشوو واتە لە بازنەی بە رەچەڵەك سلاڤی کە بە زۆری رووسەکان و بیلەرووسەکان و ئۆکرانییەکان لەخۆ دەگرێ، جێیان گرتبوو. بە دوو شێوە لەم ناوەندەوە دابرانی پێناسە هاتە ئاراوە. شێوەی یەکەمی ترازان لە نێو ئیسلامییەکاندا بووە ئەوەی دیکە گۆمانێکی ئاشکرا کە ناسیونالیزمی ئۆکراینی لەگەڵ ناسیونالیزمی رووسیدا ناکۆکیو دژایەتییان هەیە.

جۆری دووهەمی لە یەك بەربوون لە ناوەندەوە، درزتێکەوتنی شوناسی نێوان رووسەکان بوو. پێشتر وا لێکدەدرایەوە کە رووسەکانی دانیشتووی سۆڤییەت شوناس و چارەنووسێکی هاوبەشیان هەیە. بەڵام ئەم شوناسە هەنووکە کەلێنی تێکەوتووەو لە وڵامی رووسییەك کێ بوو؟ چ تایبەتمەندییەکی هەیە؟ شێوە وڵامێکیان نییە. کێشەی شوناسی رووسی، لە پرسە بنەماییەکانی رووسیە هەنووکەیە[1].

لانیکەم لە سێ بەشی شوناسی رووسیدا، لەچاو رابردوو، تووشی درزتێکەوتنێکی قووڵ هاتووە.

بەشی یەکەم، چوارچێوەی تاکییە. لەپاڵ مێژووی هاوبەش و کولتووری رووسی، پێناسەکردن لە شوناسی هاوچەرخی رووسی لەگەڵ شك و گومان رووبەروو دەبێتەوە. فرەبەریانییەکان، گرووپەکان، حیزبەکانو تەنانەت قەوم و نەتەوەکانی نێو فیدراسیونی رووسیە، شکان لەم بەشەدا پێشاندەدەن ئایا چیچانییەك کە لە فیدراسیونی رووسیەدا دەژیت و بە گوێرەی هەڵسەنگاندنی مسکۆ، بە بەشێك لە هاووڵاتیانی رووسی لە قەڵەم دەدرێن، رووسین؟

(١) بۆ باسەکانی پێوەندیدار بە شوناسی رووسی ئێستاو بەریانە جۆراوجۆرەکانی شوناس سەردانی ئەم چاوگە بکەن: ئیلاهەی کولایی، "ژیانەوەو گەشەی هەستە نەتەوە خوازانە لە رووسیە، زانیاری سیاسی ـ ئابووری، ساڵی هەشتەم، ژمارەی ٨٠ ـ ٧٩ (خاکەلێوەو بانەمەڕی ١٣٧٣).

ئایا ژێرنۆفسکی ڕێبەری حیزبی لیبراڵ دێموکراتی رووسیە، رووسییە کە خوازیاری بەربڵاوکردنی سنوورەکانی رووسیە هەتاکو خەلیجی فارسە یان سۆلوژنیسین، نووسەری شاری رووسی کە پەرگرتنی سنوورەکانی رووسیە تاکو ئاسیای ناوەراست و قەفقاز لە چاخی هەژدە بەم لاوە لە دیاردەیەکی شەرمەزاری بۆ رووسیە پێناسە دەکا؟[1]

بەشی دووهەم تێکشکانی پێناسەی رووسی، لە شکان و تێکڕووخانی سەر ئیداری دەردەکەوێ. وا بەرچاو دەکەوێ کە لێکدانەوەی دامەزراوە ئیدارییە جۆربەجۆرەکانی رووسیە لە واتای پێناسەی رووسی جیاوازیان لەگەڵ یەکتردا هەیە. لێکدانەوەکانی سوپای رووسیە لە واتاو رۆڵی رووسیەو شوناسی رووسی، جیاوازە لەگەڵ لێکدانەوەی دامەزراوەکانی دیکەی ئیدرای ئەم وڵاتەدا. تامەزرۆیی بە واتای بەربڵاو لە شوناسی رووسی و نێوەرۆکێکی فەرمی لە نێوان باڵەکانی ناو سوپادا جێگای تێرامانی تایبەتییە.

سێهەمین بەشی تێکشکانی شوناسی رووسی، رەنگێکی نێونەتەوەیی هەیە. شوناسی نێونەتەوەیی سۆڤییەت، پێشتر رۆڵێکی جیهانی بۆ ئەم وڵاتە بەدواوەیە. ئایا رووسیەی هەنووکە خاوەنی هەر ئەو شوناسە نێونەتەوەییە یان ئەو شوناسە رۆڵێکی دیکە بە خۆیەوە بگرێ؟ وڵام بۆ ئەم پرسیارە بەخشینی شوناس، مەرجێکە بۆ هەڵسەنگاندنی بەریانە سیاسییەکان لە ناوەوەی رووسیەو پرسیارگەلی زۆر جیاواز بەیانگەری دارمانی یەکگرتوویی راوو رێکەوتن، لەراستیدا تێکشکان لە شوناسی نێونەتەوەیی رووسیە دایە.

لە دووهەمین ئاست، واتە ئاستی ناوچەیی، شکان و رووخانی شوناسگەلێکی جۆراوجۆر بەرچاو دەکەوێ. دەبێ ئەوە بڵێین کە رووخانی سۆڤییەت، بووە هۆی کرانەوەی ناوچەیەك کە نزیکەی سەدەیەك بەسەر ناوچەکانی دەورووبەر داخرابوون. "دیاردەی کرانەوەی ناوچەیی" لە دەوروبەری سیبری تاکو چین، ئاسیای ناوەندی، دەریای خەزەر، قەفقاز، سنوورەکانی رۆژهەڵات و باکووری ئەورووپا لە خۆ دەگرێ. لەم ناوچەگەلەدا، پێشاندەدا کە شۆناسی پێشوو لایەنی گشتگیری هەیەو گۆڕدراوە.

(١) بۆ ئاگاداربوون لە روانگەکانی سۆلوژ نتسین سەردانی ئەم سەرچاوە بکەن:
سەید عەلی کازم سەجادپوور "گەڕانەوەی سۆلوژنتسین بۆ رووسیە: دەرکەوتنی ناسیۆنالیزم دوورنگار"، ئیتلاعات، ١٣٧٣/٣/١٦

رووی یەکەمی شوناسی ناوچەیی، گەڕانەوە بە جۆرێك تێگەیشتنی هاوبەشی لەنێو کۆمارەکانی ناوچەیەك کە لەنێو سۆڤیەتی پێشوودایە ئەم شوناسەیە لەناوچەی باڵتیك پترە لە ناوچەکانی دیکە. سەرنجدان بە شوناسی بە کۆمەڵ لە ئاسایی ناوەندیش لەم پێوەندییەدا جێی دەگرێ. ئەم سەرنجە ناوچەییە نابێ بە واتای رێکەوتن لەمەڕ شوناسی ناوچەیی لە قەڵەم بدرێ.

رووی دووهەم شوناسی ناوچەیی، گەشەسەندنی پێوەندی نێوان ناوچەکانی سەرێ لەگەڵ ناوچەکانی دەوروبەر لە دەرەوەی سوڤییەتی پێشوویەکە هەم لە رووی پێکهاتەیی جۆغرافیاییو هەم لەرووی پێوەندییە مێژووییو کولتووری، شوناسە هاوبەشەکان سەرچاوە دەگرێ. پێوەندی کۆمارەکانی ئاسیای نێوەڕاست لەگەڵ ئەیالەتی سین کیانگ چین، ئەفغانستان و ئێران، بەیانگەری بوونی شوناسێکی سەربەخۆی ناوچەییە. پێوەندی قەفقاز لەگەڵ ئێران و تورکیە، پێوەندی کۆماری مۆلداویی لەگەڵ رۆمانیو پێوەندی کۆمارەکانی بالتیك لەگەڵ وڵاتانی بیاقی باکووری ئەورووپا، نیشانەکانی دیکەی تەشەنەی شوناسە ناوچەییەکانە[1].

بە سەرنجدان بە تەشەنەی شوناس گەلێك، ناتوانین چاوپۆشی لەم نیشانانە بکەین کە لەم یەکگرتنە ناوچەییانە، جۆرێك لە شکان و ئاڵۆزی پێوەندییە شوناسییەکان هەیە. هەرکام لەم ناوچەگەلە لە رووی مێژوویی، درێژەدەری سرووشتی ناوچەو بیاڤگەلی دەوروبەری خۆیان بوون. بەلام نزیکەی سێ دەیە دەسەڵاتی ئیمپراتۆری رووسیە یان سۆڤییەت، پێکهاتەیەك لە پێوەندییە ئابووریو ئیداریو کۆمەلایەتی لەگەڵ مسکۆ بەرهەم هێناوە کە بە هیچ شێوەیەك لە بارودۆخی ئێستادا ئیمکانی لە یەکترازانیان نییە. لەلایەکی دیکەوە کرانەوەی ناوچەکان، ئیمکانی گەڕانەوە بە جۆرێك لە شوناسی مێژوویی و کولتووری دابین کردووە. کۆی دوو پێوەند، واتە پەیوەندی پێکهاتەی ئابووری- ئیداری و پەیوەندی مێژوویی- کولتووری، رووناهیەك لە کێشەکان و ئاڵۆزییە شوناسییەکانە.

سێهەمین ئاستو دوایین ئاستی لە یەك بڵاوبوونەوەی شوناس، ئاستی نەتەوەیی لەخۆ دەگرێ. هەرکام لە کۆمارەکانی سۆڤییەتی پێشوو، لەگەڵ کۆمەڵێك پرسی شوناسیدا بەرووڕوون کە هێندێکیان پاشماوەی ریشەی پێکهاتەی ئیستالینی لە زەمەنی سۆڤییەتدا هەیە. سێ هێما دەتوانین لە یەك دابڕانی شوناسی نەتەوەییدا لە چوارچێوەی کۆمارەکان

(١) جۆ، ئان، گراس. گراس. گۆڤاری توێژینەوەکانی ئاسیای ناوەندی و قەفقاز

دەبینین. جێگای ئاماژەیە کە رەوشی هەر کۆمارێك لەگەڵ کۆمارەکەی دیکە، بەتایبەتی پرسە شوناسییەکان لەگەڵ یەکتردا جیاوازن، بەڵام لە توێژینەوەیەکی گشتی، دەتوانین نیشانەگەلی گشتی ببینین.

هێمای یەکەم لێکترازانی نەتەوەیی لە نێوەڕۆك و شوناسی واتای شوناسی نەتەوەیی شاراوەیە. بەو جۆرەی کە هێماکانی رۆیشتن، نێوی هەرکام لە کۆمارەکانی هەنووکە، بەگشتی گرێدراوە بە ناوی قەومێکەوە. هەموو کۆمارەکان لەگەڵ کێشەیەکی تایبەتی لەم بوارەدا دەست و پەنجە نەرم دەکەن. شوناسی ناسنامەی قەزاقی، بە سەرنجدان بە حەشیمەتی گەورەی رووسەکانی دانیشتووی ئەم کۆمارە- یەکێك لە نیشانەکانی لێکدابڕانە. پێداگری کۆماری فیدراتیوی رووسیە بە دانی مافی هاووڵاتی رووسیە بۆ نزیکەی ٢٥ رووسی دانیشتووی کۆمارەکانی سۆڤییەت، روونکەرەوەی کێشەی پێناسی شوناسی نەتەوەیی لەم کۆمارانەیە.

نیشانەی دووهەمی لەیەك پچڕانی نەتەوەیی، لە تەشەنەی پێناسە دژەکان لەنێو نەتەوەو قەومێك دایە. شەڕی نێوخۆیی تاجیکستان، کە شەڕێك لەنێوان نەتەوەیەکە، لە رەگی هۆکارگەلی جۆراوجۆردا لەوانە پێناسەی خۆجێییدا هەیە، گرێدراویی بە شارەکانی خۆجەندو کولاب، ریزبەندییەکانی ناوچەگەلی باکووری و باشووری، بە گوێرەی کۆی توێژەرەکانی کاروباری تاجیکستان، یەکێك لە ناکۆکییە سەرەکییەکانی تاجیکستانە. دەرکەوتنی شوناسی خۆجێیی لە چوارچێوەی توندوتیژانەو نیزامی، بەیانگەری نەبوونی یەکگرتوویییەکی نەتەوەییە.

دەتوانین سێهەمین نیشانەی لێکدابڕان لە دیاردەی سنوورییەکان بەدوایدا بگەڕێین کە سنووری نێوان کۆمارەکانی پێشوو، کە نێوەڕۆکێکی دەستکردی هەیەو میراتی ئێستالینە. زۆر ئەو خەڵکانەی کە لە یەك نەتەوەدان بەڵام بە دابەشکردنێکی ئیداری و تەنانەت لە یەك ناوچەی جوغرافیایی جیا بوونەتەوە. ئابخارییەکان باشترین نموونەی ئەم پارچە پارچە بوونانەن. هێندێکیان لە بیاڤی ئیداری رووسیەو بەشێکیان لە بیاڤی ئیداری گورجستاندا جێیان گرتووە. لە کردەوەدا ئەم دابەشکردنە یەکێك لە هۆکارەکانی شوێندانەر لە شەڕە نێوخۆییەکانی گورجستاندا جێیان گرتووە. لە کردەوەدا ئەم دابەشکردنە یەکێك لە هۆکارەکانی شوێندانەر لە

شەڕە نێوخۆییەکانی گورجستاندا بوو. ئەم لێکدابڕانە باندۆر لەسەر چۆنییەتیی رەوتی شوناسی نەتەوەییەکاندا هەیە[1].

بەم پێیە بوونی هەرجۆرە لێکترازانی ئاشتی هەڵنەگر لە کۆمەڵگا بۆتە بەربەست لە پەیوەست بوون بە یەکگرتنێکی گشتی لەمەڕ ئارمانجەکانی ژیانی سیاسی و پێش بە ئامادەکردنی چوارچێوەکانی پێویست بۆ یەکتر پەسندکردنی بەشداری و رکەبەرایەتی دەکاو یارمەتی بە دامەزراندنی نیزامی سیاسی دوور لە رکەبەرایەتی دەکا. ئەم دەستە شەق بردنانە رەنگە ئابوورییەکی "پوانگەلی" خۆجێیی، ناوچەییو قەومیو کولتووری و یان "جیاکردنەوەی شارستانی" بێ. بێگومان وەها جیاییەك پێش بە ئامادەکردنی شوناسی نەتەوەیی یەکگرتووش دەگرێ و رەنگە ببێتە هۆی تەنگژەو ئاڵۆزی قووڵ لە نێوان قەومو گرووپەکان. فرە گرووپی قەومی، زمانی و ئایینی بێشك دەتوانێ ئاستەنگەلێك بێ بۆ یەکڕیزی نەتەوەییو گەشەی سیاسی. کۆمارەکانی ئاسیای ناڤینیش دوور نین لەم شتانە. فرە لایەنییەکانی کۆمەڵگا لەم ناوچەیە بە درووستبوونی ئاڵۆزی شوناس خۆی نیشانەی بەردەوام بوونی پێکهاتەی دەسەڵات خوازی حکوومەتەکانە.

---

(١) سەید محەممەد کازم سەجادپوور، "لێکدابڕانی شوناس لە کۆمارە بەجێماوەکانی سۆڤییەت" وەرزنامەی توێژینەوەکانی ئاسیای ناوەندی و قەفقاز، ژمارەی ٩، ساڵی چوارەم، بەهاری ١٣٧٤، لاپەڕەکانی ٣٣ - ٢٣

پاژی سێهەم

ناوچەی ئاسیای ناڤین لە سیستمی نێونەتەوەییدا

ژێر سیستمی ناوچەی ئاسیای نێوەڕاست و بەشەکانی

لە تاوتوێ کردنی گۆڕانکارییە ناوچەییەکانی ئاسیای ناڤیندا، دەتوانرێ بە کەڵك وەرگرتن لە پرسە تیۆرییەکانی ئەم بیاڤە، بەتایبەتی تیۆری ژێر سیستەمەکان، یەکانگیرییەکی پێویست بە توێژینەوەکراوەکان بدرێ. بەم پێیە ئاسیای ناوەندی وەك سیستمێکی بچووکی ناوچەیی لە قەڵەم دەدرێ، چونکە دراوسێتییەك لەنێوان کاراکتەرەکان و بەشە جۆربەجۆرەکانی لە ئارادایە، هەروەها تەشەنەی هەر چەشنە گۆڕانێك (لەگەڵ سەرهەڵدانی دەرگیرییەکی ئەتنیکی) دەتوانێ بەشەکانی دیکەی ناوچەی ئاسیای ناڤین بخاتە ژێر باندۆری خۆیەوە. نەك هەر ئەمە بەڵکو لە رووی نێوخۆیی و دەرەکیشەوە وەك یەکانێکی لە یەك جیا پێناسەی کراوە و کاراکتەرە ناوچەیی و دەرەوەی ناوچەییەکانیش رۆڵی تێدا دەگێڕن. بە نوینگە هەڵگرتن لە دابەشکراوە سیستمە ناوچەییەکان بە سێ بەشی کانتۆری و ئیشپیگەڵ، دەتوانین ناوچەی ئاسیای ناڤین لەسەر ئەم بنەما دابەش کردنەی خوارێ وەبەر توێژینەوە بدەین.

ئەلف) بەشی ناوەند یان ناوك: کۆمارەکانی قەزاقستان، قرقیزستان، ئوزبەکستان، تورکمەنستان و تاجیکستان لەخۆ دەگرێ.

ب) بەشی دەورووبەر: وڵاتە ناوچەیەکان، رووسیە، تورکیە، ئێران و چین، ئەفغانستان، دەگرێتە خۆی.

ج) سیستمی دەستێوەردەر: هێزەکانی دەرەوەی ناوچەکە وەك ئیسرائیل، هێند، پاکستان، ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، وڵاتە ئەوروپاییەکان و هێندێك لە رێکخراوەکانی دەرەوەی ناوچە وەك ناتۆو رێکخراویی ئاسایش و هاریکاری ئەورووپا لەخۆ دەگرێ. لێرەدا بە چڕی

گرینگی زیاتر بە بەشی(ب)ی ژێری ئەم سیستمە، کە ئەو پێنج کۆمارەی لە بەشی پێشوودا باسی لێ کرا دەدەین. لەم بەشەدا بە شێوەی کورتکراویش ئاماژە بە گرینگترین کاراکتەرەکانی بەشی دەوروبەرو سیستمی دەستێوەردان و دەرەوەی ئەم ناوچەیە دەکرێ.

فەسڵی یەکەم

١ـ رووسیە ئاسیای نێوەڕاست و دەوروبەری

دوای رووخانی سۆڤییەت و پێکهاتنی کۆمەڵەی وڵاتە سەربەخۆ و هاوقازانجەکان[1](cis) رووسیە سیاسەتی دەرەکی خۆی لە دوو تەوەر "دەرەوەی نزیك"[2] و "دەرەوەی دوور"[3] وەبەر سەرنجدا، کە لە دیکۆمێنتی "واتای سیاسەتی دەرەکی فیدراسیونی رووسیە" کە لە کۆتایی ساڵی ١٩٩٢دا پەسند کرا رەنگی داوەتەوە. لەنێوان ئامانجەکانی پێوەندییدار بە سیاسەتەکانی رووسیە لە هەمبەر دەرەوەی نزیك کە ئاسیای ناوەندیش لەم چوارچێوەیەدا پێناسە دەکرێ تەوەرەکانی خوارێ پێداگریان لەسەرکراوە:

١- قووڵکردنەوەی هاریکاری سیاسی ـ نیزامی و ئابووری لەگەڵ وڵاتانی تازە بە سەربەخۆیی گەیشتوو لە چوارچێوەی cisو بەو شێوەیەی کە لە بنەڕەتدا پێوەندی دوولایەنەی هەیە، ٢- گەشەپێدان و بەهێز کردنی پێکهاتەی cis، ٣ـ بە ئەنجام گەیشتن لە گرێبەستەکان لەپێناو پشتیوانی لە مافی شارۆمەندە رووسییەکان لە هەمبەر هەرکام لە وڵاتانی تازە بە سەربەخۆیی گەیشتوودا ٤ـ پاڵپشتیو پارێزگاری بە کۆمەڵ لە سنوورەکانی cis، ٥ـ پێکهێنانی هێزەکانی پارێزەری ئاشتی cisو هتد. ...[4]

١ـ رۆژئاوا خوازان (ئاتلانتیك خوازان)[5]

بەریانی رۆژئاوا خوازانە لە مێژوویی رووسیەدا دیاردەیەکی لە مێژینەیەو کۆنە. لە سەردەمی پیتری گەورەوە هێندێك لە رووناکبیران و سیاسەتوانان، رزگاری وڵاتی خۆیان لە

(1) Commonwealth of Independent states

(2) Near Abroad مەبەست لە دەرەوەی نزیك، کۆمارەکانی سۆڤییەتی پێشوویە

(3) Far Abroadمەبەست لە دەرەوەی دوور، وڵاتانی دیکەیە

(4) sergei Gertsky, "Russia,s Policiy Toward central Asia", see Internet site http: ll www. CA – C. org, 1997.

(5) Atlanticsrs.

نزیك بوونەوەی لە رادەبەدەر لە رۆژئاواو و کەڵك وەرگرتن لە نموونە رۆژئاواییەکان لێکدەدایەوە. لە سەردەمی دوای سەربەخۆیی رووسیەدا، لایەنگری لە چاکسازی چڕوپڕی رۆژئاواخوازانەو داخوازی یەکدەست بوونی ئابووری رووسیە لە ئابووری جیهانی سەرمایەداری، بە درێژەی ئەم بەریانە لەقەڵەم دەدرێ. ئەندەر کۆزیرئۆف سیاسەتی دەرەکی لایەنگری رۆژئاوا بە رەنگدانەوەی هزری گشتی رووسیە لەسەر دەزگای دیپلۆماسی زانیوەو، ئازادی کردەو خۆ بەڕێوەبەری سیاسەتەکانی رووسیەش پێی لەسەر داگیراوە. ناوبراو رووسیەی بە نۆرمەکانی رێکخراوی نەتەوەکان و رێکخراوی ئاسایش و هاریکاری ئەورووپا بە دەروەست لەقەڵەم داوە، خوازیاری وەرگرتنی رووسیە لە گرووپی حەوت وڵاتی پیشەسازی جیهان و کرانی ئەو گرووپە بۆ هەشت وڵاتی پیشەیی بوو.

هەوڵەکانی کۆزیرئووف بۆ هاوئاهەنگی و هاریکاری کردەیی لەگەڵ رۆژئاواو ئەمریکا لەگەڵ سەرکەوتن رووبەڕوو نەبوو. سەرکەوتنی حیزبی لیبراڵ دێموکرات بە بەریانی توندئاژۆی نەتەوە خوازانە بە رێبەری "ولادیمێر ژێرونۆفسکی" لە هەڵبژاردنە پارلمانییەکانی دسامبری ۱۹۹۳ بووە ئاستەنگێکی گەورە لە پێش جێبەجێ کردنی سیاسەتی دەرەکی رۆژئاواگەری لە رووسیەدا. لە راپۆرتی شوورای سیاسەتی دەرەکی و بەرگری رووسیە، یەکانەگیری ئیستراتیژیك لەگەڵ رۆژئاوا رەت کراوەتەوە و لە هەمبەر ئابڕوی سیاسی، متمانە بەخۆو شەرافەتی رووسیە هۆشداری درا، هەروەها جەخت لەسەر پێویستی گەشەی پێوەندییەکان لەگەڵ وڵاتانی ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و هێند و پاکستان کراوە.[1]

(۲) سلاڤگەراکان (نەتەوەخوازە تۆندئاژۆکان)

سلاڤخوازەکانی رووسیە لە سەردەمی چاکسازییەکانی پیتری گەورە، ریزەکانی خۆیانیان پتەو کرد. ئەوان لە سەدەی نوزدەیەم لە دوای شوناسی جیا بۆ رووسیە، جیایی رۆژهەڵات و رۆژئاوایی جیهان و لە هەمانکاتدا ئاڵقەیەك لەنێوان ئەم دووانەدا بوون، لە رەوانگەی نەتەوەخوازانی ئێستادا، لێکچوونێکی زۆر لەنێوان رووسیە و سلاڤخوازانی سەدەی نۆزدەیەم دەبینرێ. نەتەوەخوازانی ئیستاش بە سەرنجدان بە بووژانەوەی هێزی جیهانیی رووسیە، خوازیاری گۆڕان لە سیاسەتەکانی دەرەوەی کۆزیرئۆففدا بوون. بە بۆچوونی ئەوان، گەڵاڵە چاکسازییەکان لە

(1) Rodric Braith wraite, Russianreqlities and western policy, survival, vol. 36, no. 3, (Autumn 1994), p. 13.

رووسیە، ئەم وڵاتە دەباتە ریزی وڵاتانی پلە دووی جیهان و دابینکەری بەرژەوەندییەکانی رۆژئاواوە. ئەوان دانی یارمەتی رۆژئاوا بە رووسیە ئەگەر بێتە دی، لەپێناو کۆنترۆڵی وڵاتی لێکدەدەنەوە. لە روانگەی نەتەوەخوازانی رووسیەوە هاریکارییە ئەمنییەتییەکانی رووسیە لەگەڵ رۆژئاوا تەنیا کەرەستەیەکە بۆ دزەکردنی رۆژئاوا بۆ نێو رووسیە و پەلە کردن بۆ لەناو بردنی ئەوان. رۆژئاوا لەم رێگایەوە دەستێوەردان لە کاروباری نێوخۆی رووسیەدا دەکا. ئەوان هەوڵەکانی رۆژئاوا لە هەمبەر تێکهەڵچوونە ناوچەییەکان لەنێوخۆ و دەرەوەی پاشماوەیی کۆمارەکانی دوای لەبەر یەك هەڵوەشانی یەکیەتیی سۆڤییەت لە پێناوی بەدەستهێنانی چەك و تەقەمەنی پێشووی سۆڤییەت لەقەڵەم دەدەن. نەتەوەخوازان سەرنجی رۆژئاوا گەراکان بۆ پەیوەست بوونی بە ناتۆ وەك خاڵی کۆتایی ئابلوقەی رۆژئاوا لەسەر رووسیە لێکدەدەنەوە. لە روانگەی ئەوانەوە "نەزمی نوێ جیهانی" ئەمریکا واتایەتی جیا لە پەژراندن و پایسڤ بوون لە هەمبەر زاڵبوون بەسەر جیهاندا نییە. ئەم گرووپە تایبەتمەندی بەرچاوی رووسیە لە بەستراوە نەبوونی بە رۆژهەڵات و رۆژئاوا بە سەرەتایەك بۆ چاوپێداخشاندنەوە بەسەر سیاسەتی رۆژئاوا خوازانەی کۆزیرئۆف لەقەڵەم دەدا. باندۆری هزری سلاڤخوازی یان نەتەوەخوازی لەسەر سیاسەتی دەرەکی رووسیە لە راستیدا دەتوانرێ بە قۆناخێکی نوێ لە سیاسەتی دەرەکی بە ئەژمار بێنن. لە ئەنجامی رووبەڕوو بوونەوەی دووما لەگەڵ سیاسەتەکانی یەلتسین، ناوبراو ناچار بوو سەرۆك وەزیری کابینەکەی بە نێوی ئیگۆر گێدرا کە ریفۆرمخوازی رۆژئاواگەرا بوو، لەسەر کار لاببات و بە جێگای ئەو ویکتۆر چێرنۆمێردین لە دیسامبری ۱۹۹۲دا بۆ سەرۆك وەزیر هەڵبژێرێ. مانگێك دواتر، یەلتسین بە رەخنە گرتن لە هێرشی ئەمریکا بۆسەر ئێراق، لە بەرانبەر ئەمریکادا هەڵوێستی گرت. لە ماوەی ساڵی ۱۹۹۲، ناوبراو فەرمانی فرۆشتنی چەك و تەقەمەنی بە ئێران دا. هەروەها مسکۆ بەشێوەیەکی چالاکتر دەستێوەردانی لە ئاریشەکانی دەرەوەی قەفقازو شەڕی نێوخۆیی تاجیکستاندا دەکرد. وێرای ئەم وەرسووڕانە نەتەوەخوازانە، ناکۆکی یەلتسین لەگەڵ دەسەڵاتی یاسادانەر درێژەی بوو و بووە هۆی تێکهەڵچوونی سەربازی لە سپتامبری ۱۹۹۳دا. بەڵام لەکاتێك دوومایەکی نەتەوەخوازترو کۆمۆنیستتر لە سپتامبری ۱۹۹۳دا پێکهات، یەلتسین بەجێی بەرەنگاری، هاوکاری هەڵبژاردو ئەم پرسەی رووسیەی بۆ قۆناخی سێهەم لە سیاسەتی دەرەکیدا پاڵ پێوەنا.[1]

(1) Robert O. Freedman, Russia and Irean: Tactical Allance, SAIS Review, (summer – Fall 1997), p. 95

٣ـ ئوراسیا خوازان[1] (ناسیۆنالیسته پارێزکارەکان)

ئەم گرووپە بە لە بەرچاوگرتنی تایبەتمەندییە ژئیوپۆلۆتیکەکانی رووسیەو میراتی مێژوویی، رۆڵی جیاوازی رووسیە وەبەر سەرنج دەدەن. روانینی "سەرگەئیی ئێستانگویج" راوێژکاری پێشووی یەلتسین لەم راستایەدا شایانی ئاماژەیە. ناوبراو لە گۆڤاری "بەرژەوەندی نەتەوەیی" پێویستی رووسیە بە رەسەنایەتییەکی مێژوویی هێناوەتە بەرباس کە بەرزترە لە هەڵپەرستییەکی ناسیۆنالیستیو جەخت لەسەر دەوری رووسیە وەك ئاڵقەیەك لەنێوان رۆژهەڵات و رۆژئاوا دەكا. باندۆری تیۆرییەکانی تۆلستۆیی و داستایوڤیسکی لەسەر ئەم گرووپە زۆر بەرچاوە. پاش لەبەر یەك هەڵوەشانەوەی سۆڤییەت و شك وگۆمانەکان لە هەمبەر شوناسی نەتەوەیی رووسیە، ئورئاسیا خوازان هەوڵیاندا بە پێداگری لەسەر میراتی مێژووی رووسیە بە شێوەیەك جیاوازی ئەمە لەگەڵ ولاتانی دیکەی جیهان زەق بکەنەوە. ئەوان بە روانینی ئایدیال خوازانەی مێژووی ولاتی خۆیان، ئەوەیان بە هێرشی بەردەوامی دەرەکی لێکدەدایەوە، هێرشەکانی مەغولەکان،هەتا ناپلئۆن و هیتلەر لەلایەن ئوراسیا خوازان بایەخی پێدەدراو پێویستی یەکگرتووی پتەوی نەتەوەیی بۆ پاراستنی خەڵکی ئەم ولاتە لە نەتەوەوە قەومە جۆربەجۆرەکان باسی لێدەکرێ. بە بۆچوونی ئوراسیا خوازان، رووسیە ناتوانێ کەڵك لە مۆدێلی ئازادی خوازانەی رۆژئاوا لە ئابووریو سیاسەت وەرنەگرێ. بەلکو دەبێ بە دوای رێگایەك جگە لەوە بێ. ئێستا نگویچ بەریانی رۆژئاواخوازانەی (تاتلانتیك گەرا)ی لە سیاسەتی دەرەکی رووسیەدا بە زیان بۆسەر بەرژەوەندی نەتەوەیی ئەم ولاتە لێکدەداتەوە. ناوبراو لەم چوارچێوەدا گرینگی پێداگری چڕ بۆ پاراستنی بەرژەوەندییە ئەتنیکییەکانی رووسیەی وەبەر سەرنج داوە. بارودۆخی رووسەکانی دانیشتووی کۆمارەکانی دەوروبەریش لە پەرەپێدانی ئەم بەریانەدا کاریگەری جیددی هەبووە. بوونی نزیکەی ٢٥ ملیۆن رووسی لە "دەرەوەی نزیك" کە نزیکەی نیوەی ئەوان لە ئوکراین ژیانیان بەسەر دەبرد ئاستی گرینگی هەستیار بوونی نەتەوەخوازی بەرز کردەوە. دوای هەڵبژاردنی پارلمانی دووماو سەرکەوتنی کۆمۆنیستەکان لە ساڵی ١٩٩٥دا، سەرۆك کۆمار بە جێبەجێ کردنی ئاڵوگۆڕگەلێك، هێندێك لە کەسایەتییە سەرەکییەکانی رۆژئاواخوازو ریفۆرم خوازی ئابووری بازاڕی لەسەر کار لابرد، لەبەرچاوترین کەسایەتییەکان، ئەندەر کۆزیرئۆف بووکە لە ئوکتۆبری ١٩٩٠دا بەرپرسایەتی

(1) Eurasianests

وەزارەتی کاروباری دەرەوەی لەئەستۆ بوو، یەلتسین، یوگنی پریما کۆفی وەك وەزیری کاروباری دەرەوە دەستنیشان کرد.

لێرەدا پێویستە ئامانج و بەرژەوەندییە نەتەوەییەکانی رووسیە لە ئاسیای ناوەندیدا لە دوو بڕگەی جیاوازی سەرۆك کۆماری یەلتسین و پوتیندا لێکبدەنەوە:

ئەلف) سەردەمی یەلتسین

بە دوای لەبەریەك هەڵوەشانەوەی سۆڤییەت، سیاسەتی دەرەکی رووسیە لە ئاسیای ناوەڕاست بە سێ بەش زەمەنی دابەش دەبێ.

١ـ لە سەردەمی یەکەم (١٩٩١- ١٩٩٢) بە هۆی سەرلێ شێواویی هەڵقولاو لە هەرەسهیان و رکەبەرایەتی لەنێوان هێزە پارێزکارەکانی (دووما)و ریفۆرمیستەکانی (سەرۆك کۆماری) رووسیە، نەیتوانی بناغەی سیاسەتێکی دەرەکی دیاری کراو و ریالیستانە لەناوچەی ئاسیای ناوەڕاست داربرێژی. لەم سەردەمەدا نەك هەر حکوومەتی رووسیە بەلکو ئاندرە کۆزیرئۆف،وەزیری کاروباری دەرەوەیش لە دانانی سیاسەتێکی یەکانە لە ناوچەکەدا سەرکەوتوو نەبوو، چونکە سەرەکیترین پرس بۆ سیاسەتوانە رووسییەکان پەرەپێدانی پێوەندی لەگەڵ رۆژئاوادا بوو.

بەلێکترازانی یەکیەتیی کۆمارەکانی سۆڤییەت، رووسیە تووشی کۆمەڵێك هەرەشەی نوێ ببوو کە ئاسایشی وەمەترسی دەخست. ترس لە تێکهەڵچوونە سەربازییەکانی نێوان ولاتە سەربەخۆ نویکان[1]، بووە هۆی نووسینی رەشنووسی تیۆری نیزامی رووسیە لە مانگی مای ١٩٩٢دا. وەها تێکهەلپرژانگەلێك بە واتای هەڕەشە بۆ تەناهی رووسیە و سەقامگیری نێوخۆی ئەم ولاتە بە ئەژمار دەهات. شەڕی نێوخۆیی تاجیکستان کە لە بەهاری ١٩٩٢دا گەیشتبووە لوتکەی خۆی، سەرەنجی رووسەکانی بۆ هەڕەشەی بناژۆخوازی راکێشا. هەر لە هەمان ساڵدا بە دەسەلات گەیشتنی ئیسلامگەراکان لە تاجیکستان مەترسی یەکگرتنی حکوومەتەکانی تاجیکستان و ئەفغانستان (حکوومەتی رەبایی) هاتبووە ئاراوە. هەروەها مەترسی دامەزرانییەکانەگیریەکی ئیسلامی سیاسی لە سنوورە باشوورییەکانی سۆڤیەتیی

(1) Boris z. Rumer, the potential forpolitical Instability and Regionalconflicts, (Indianapolis Indiana University Press, 1994), Pp. 89 – 105.

پێشوو کە لە پاکستانەوە دستی پێدەکردو لە ئاسیای ناڤین و تورکیە کۆتایی پێدەهات لە ئارادا بوو.[١] لەگەڵ گەشە کردنی بناژۆ خوازی لە ناوچەکە، ویلیام ماڵی و ئەمین سیکل دوو شرۆڤەوانی دەرەکی بەم جۆرە شرۆڤەیان دەکرد: "حکوومەتی یەلتسین هەستی بە مەترسی کردووە کە رووسیە کارتێکەری خۆی لە بەرژەوەندی لەگەڵ وڵاتانی دیکە لەدەست بدا. بۆیە توانای بەجێ گەیاندنی مکانیزمی چاودێری لەسەر حکوومەتە ئاماژە پێکراوەکان، هەر وەك سەردەمی پێشوو نابێ و ئەمە مەترسییەکی گرینگە بە دژی ئاسایشی نەتەوەیی رووسیە و تەواوی خاکەکەی،[٢] بەم جۆرە دەسەڵاتدارانی رووسیە سوور بوون کە پێش بە کاراکتەرە ئیسلامییەکان بۆ ناوچەکەو پێکهێنانی فیدراسیۆنی ئیسلامی بگرن.

ڕێبەرانی کۆمارەکانی ئاسیای ناوەندیش ئاماژەیان بە مەترسی بناژۆخوازی ئیسلامی چ لەنێو خۆ چ لە دەرەوەی سنوورەکانی وڵات دەدا.[٣] و رووسیەیان خستە ژێر گۆشارەوە کە چالاکتر لەگەڵ مەسەلەکە هەڵسوکەوت بکاو لە پێوەندیدا خوازیاری سیستمێکی ئەمنییەتی بە کۆمەڵ بوون، سەرۆك کۆمار ئەسکەر ئاقایۆف گوتی کە نێوەرۆکی ئوراسیا بە رووسیە گرێدراوە و ئەگەر رووسیە هێزی جیهانی لەدەست بدا، لەسەر قرقیزستانیش کارتێکەری نەخوازراویی دەبێ، بۆیە ئێمە دەبێ یارمەتیی ژیانەوەی سەرلەنوێ رووسیە بدەین.[٤] لەلایەکی دیکەوە، کۆچی بەربڵاوی کەمینەی رووسی لە کۆمارەکانی ئاسیای ناڤین بۆ ئەم وڵاتە دەتوانێ ئاستی قورسایی ئاریشەکانی رووسیە بباتە سەرێ. بۆیە بیردۆزییەکانی سیاسەتی دەرەکی مسکۆ لەسەر ئەم بناغەیە کە پاڵپشتی لە دە ملیۆن کەمینەی رووسی بکەن و لە کاتێکدا ژیان و خۆشگوزەرانیان کەوتە مەترسییەوە لەناوچە، کەڵك لە هێزی نیزامی وەرگرن. بە

(١) رۆژنامەی ئیزوستیا نووسی بووی کە حکوومەتەکانی ئاسیای نێوەڕاست شوێنێکی لەبارە بۆ بناژۆ خوازانی ئیسلامی ئیزوستیا، ١٨ی فێورییەی ١٩٩٢.

(2) Willam Marley and Amin Saikal, Russiain search of its Future, (newyoek: Cambridge Uninersity press, 1995), Pp. 142 – 157.

(٣) ئیسلام کەریم ئووف بەردەوام لە هاوینی ١٩٩٢دا، راگەیاندبوو کە ئەم وڵاتە لەلایەن بناژۆخوازی ئیسلامی تاجیکستانو ئەفغانستان هەڕەشەی لێدەکرێ.

بڕوانن بۆ ئەم سەرچاوەیە:

Bess Rrewn, "tadjikistan: the fall of nabiev", RFE/ RL Research Repember 1992, p. 14.
(4) Interpax, 15 July 1992, F Bis – sov – 92 – 138, 17 July 1992, p. 59.

پەرەسەندنی شەڕی نێوخۆیی تاجیکستان و تەشەنە کردن بۆ وڵاتانی دیکەی ئاسیای ناوەڕاست، رووسیە هەستی بە مەترسی کرد بە جۆرێك حکوومەتی یەلتسین نیگەرانی خۆی لە مەڕ ژیانی ٣٥٠ هەزار کەسی کەمینەی رووسی لە تاجیکستان دەربڕی. راپۆرتە گەیشتووەکان باسی ئەوە دەکەن کە هەتا کۆتایی ساڵی ١٩٩٢ز، لانیکەم سەد هەزار کەسو ساڵی دواتری پتر لە دووسەد هەزار کەس کەمینە لەوێ بەرەو رووسیە کۆچیان کردو لەگەڵ کێشەی نیشتەجێ بوونو سەقامگیربوون رووبەڕوو بوون. هەر ئەم مەسەلەیە بووە هۆی ئەوە تاکو مسکۆ بایەخێکی تایبەتی بە سیستمی تەناهی بە کۆمەڵ بداو لەم سیستمەدا لەپێناو پارێزگاری لە ژیانی کەمینەی رووسیە توانی کەڵك لە هێزی کۆمارەکانی دیکە لەم پێوەندییەدا بگرێ بەو جۆرەی کە لە تاجیکستاندا ئەم کارەی بەڕێوەبرد. زێدەباری ئەمە، رووسیە توانی کەڵك لە هێزی کۆمارەکانی دیکەی لەم پێوەندییەدا بگرێ هەتا ناوچەکە هەنگاو بەرەو سەقامگیری بهاوێژێت.

هەروەها، رووسیە دەگەڵ وڵاتانی نوێ هاوسنوور بوو کە ئیمکانی مەترسی تەشەنەی ماددە هۆشبەرەکان، هاتوچۆی نائاسایی قاچاخچییەکان و. .. .. هەبوو. بەم پێیە ئاسیای ناوەندی سەلەنوێ لەبەر هۆکاری ئەمنییەتی گرینگی تایبەتی بۆ مسکۆ هەبوو هەتا سیاستێکی یەکانگیرتر بەڕێوەببا.

٢ـ دووهەمین سەردەمی داڕشتنی سیاسەت لە رووسیە لە ئاسیای ناوەڕاستدا لە ساڵی ١٩٩٣ تاکو ساڵی ١٩٩٥، کە دەتوانین وەك "دەرەوەی نزیك" ئاماژەی پێبدەین. لەم سەردەمەدا رووسیە نیگەرانی لەدەستدانی دەسەڵاتی خۆیی لەناوچەکە لە بەرانبەر هێزەکانی دەرەوەی ناوچەکە بووە، بە جۆرێك کە گۆزیرئوف جەختی دەکرد کە ئەم بۆشایی دەسەڵاتە دەبێ خێرا پڕ بکرێتەوە. نیگەرانی ئاماژە پێکراو بووە هۆی هاوپێوەندییەکی نوێ لەنێوان سیاسەتوانە رووسییەکان لە رووبەڕوو بوونەوە لەگەڵ پرسەکانی ناوچە بۆ پێشگیری لە دەسەڵاتی خەڵکانی دیکە لەم بۆشاییەی ئەم وڵاتەدا بوو. لەم ئاراستەیەدا رووسیە جارێکی دیکەی بۆلای تێڕوانینی نەریتی خۆی واتە تێڕوانینی ئیستراتیژیکی، کە لەسەر بناغەی بەدەست هێنانی سەرلەنوێ هێزو زاڵبوون بەسەر ناوچەکانی پێشوودابوو هەنگاوی دەهاویشت. لەم تێڕوانینەی ژیانەوەی ئیمپراتۆریدا بە کەڵك وەرگرتن لە کەرەستەی سیاسی ـ ئابووریو تەنانەت نیزامیش هاتە گۆڕێ و ئەو سیاسەتوانانەی کە لەو بڕوایەدا بوون کە رووسیە هێشتا خاوەنی بەرژەوەندی تایبەتییە لە ئاسیای ناڤیندا و دەبێ

بە شێوەی چالاك لە ناوچە بوونی هەبێ و پێش بە كارێگەری هۆكارە دەرەكییەكان لەم ناوچەیە بگرێ. خاڵی رووبەڕووی تیۆروانینی ئووراسیای روانگەی ئاتلانتیك خوازی بوو لە بووژنەوەی ئیمپراتۆری لەسەر بنچینەی رووبەڕوو بوونەوە و ناكۆكی لەگەڵ نۆرمە دێموكراتیكە رۆژئاواییەكانی ئەرێنی لێكدەدایەوە. لایەنگرانی روانگەی ئاماژە پێكراو لەو بڕوایەدا بوون كە سیاسەتی دەرەكی رووسیە دەبێ بەدوای پەرەدانی پێوەندی لەگەڵ رۆژئاوادا بێ‌و خۆی لە ئاریشەكانی كۆمارەكانی دیكەی بەتایبەتی ئاسیای ناوەندی وەردات. ئەوان پشتیوانیان لە دامەزراندنی بەرەیەكی سلاڤی لە نەبوونی كۆمارەكانی ئاسیای ناوەڕاستدا دەكرد بەلام هۆیەكانیان جێی رەزامەندی نەبوو. بۆیە سەرەتای ١٩٩٣دا تووشی نسكۆ هاتن. یەلتسین لە سووڕانێكی سیاسیدا لە روانگەی ئاتلانیك خوازی بە بەریانی ئوراسیایی بەم جۆرە دوا، كاتی ئەوە هاتووە كە جموجۆڵی خۆمان بەرەو لای بەشی رۆژهەلاتی دەستپێبكەن. لە بەرانبەریشدا وەزیری دەرەوەی رووسیە پشتیوانی لە تیۆری "دەرەوەی نزیك" كردو پێنج هۆی خوارێی بە هەندی لێكدایەوە:

١- ئیستراتیژی رووسیە لەسەر بنەمای پاراستنی یەكپارچەیی خاكی فیدراسیونی رووسیەوە هەر چەشنە پێكدادان و تێكهەڵچوونێك لە سنوورەكانی دەوروبەر دەتوانێ وەك مەترسییەك بە دژی رووسیە لەقەڵەم بدرێ، بۆیە رووسیە ئەركە لەسەرشانی پێش بەم تێكهەڵچوونانە بگرێ.

٢- ئامانجی رووسیە، دروستكردنی پشتوێنێكی بەرگری لە دەرەوەی سنووری دراوسێ باشەكانییەتی.

٣- مسكۆ خۆی بە پارێزەری رەوایی ناوچەی ژێر دەسەلاتی یەكیەتیی سۆڤییەتی پێشوو، زامنی سەقامگیری سیاسی و نیزامی ناوچەكە ناساندووە. ئەوە پێویستی بەوە هەیە كە رووسیە بە بەرپرسایەتیگەلێكی تایبەتی ئەمنییەتی وەك رێبەری ناوچەكە بۆ چارەسەر كردنی ناكۆكییەكانی ناوچە، ناردنی هێزەكانی پاراستنی ئاشتیو دابینكردنی ئاسایش لە سنوورەكانی ئوراسیا، دوای سۆڤییەت وەئەستۆ بگرێ.

٤- مسكۆ بەرگری لە مافی كەمینە رووسییەكان و كۆمەڵی رووسی زمانەكان كە لە تاراوگە ژیان بەسەر دەبەن، دەكا.

٥- رووسیە تێدەكۆشێ تاكو یەكانگرییەكی پتر لە رێكخراوەی كۆنسەی وڵاتە سەربەخۆو هاوقازانجەكان پێكبێنێ هەتا لە داهاتوودا ببێت بە رێكخراوێكی كاریگەرتر لەپێناو پاراستنی قازانجەكانی روسیەدا.[1]

بە گشتی بە زاڵبوونی بەریانی ئوراسیایی، قازانجە نەتەوەییەكانی رووسیا لە ئاسیای ناوەڕاست بەم جۆرە دەستنیشان دەكرێ:

١ـ كەڵك وەردەگرتن لە كانزاو پاشكۆ زەوینییەكانی ئاسیای نێوەڕاست هێندێك لە سیاسەتڤانانی رووسی هەنووكە وەك زینۆیەف وا دەزانن كە رووسیە وەك سەردەمانی پێشوو پێویستی بە پاشكۆ زەوینییەكانی ئاسیای ناڤین و قەفقازە و لەم پێوەندییەدا دەبێ لانی زۆری قازانجەكان بۆ خۆی تەرخان بكات. رووسیە هێشتا ناچار بە ناردنی نەوت و مەوادی خاوەو بەهاكەی لە ناوچەكانی ئاسیای ناوەڕاستو قەفقازدا هەروەها كەمتر لە بازارە جیهانییەكانە. لەلایەكی دیكەوە، كەرەستە رووسییەكان لە بازاڕە جیهانییەكاندا لەگەڵ كێشەی ركەبەرایەتیو بە سەرنجدان بە دابەزینی چۆنایەتی بەرەو روو، مسكۆ دەتوانێ بە دروستكردنی مەوادی خاوی ئەم ناوچەگەلە بە كالاو بەرهەمەكانی جێی پێویستییان، ئەم ناوچەیە بە بەرهەمە رووسییەكانی، بەستراوە بە ئابووری خۆی بهێڵێتەوە. لە رابردوویشدا، ئەم سیاسەتە بەجۆرێك پلانی بۆ دارێژرابوو كە هەم رووسیەو هەم كۆمارە ئاماژە پێكراوەكان كەڵكیان لە بەرژەوەندییەكەی وەردەگرت و هەنووكە وەها سیاسەتێك دەتوانێ وەك هاوكاریگەلی دوو لایەنەی ئابووری لەنێوان دوو وڵات بێتە گۆڕێ كە هەر دوو لایەن كەڵكی لێ وردەگرن.

٢ـ پاراستن و پشتیوانی لە مافی ١٠ ملیۆن رووسی نیشتەجێ لە ئاسیای ناوەندیدا بە هەڵگیرسانی شەڕە نێوخۆییەكان ـ یەك لەوان لە تاجیكستان ـ كەمینەی رووسی كۆچیان كردو قورسایی كێشەكانی رووسیە پتر بوون. زێدەباری ئەوە رووسیە ناچار بوو، ٢٥ هەزار سەربازی رووسی رەوانەی ناوچەكە بكا، هەتا سەرقاڵی شەڕی پارتیزانی بن. باڵی دژبەری تاجیكستان كە لەلایەن ئەتنیكە تاجیك و موجاهیدینە هاوكێشەكانی ئەفغانستان پشتیوانیان لێ دەكردو وا بەرچاو دەكەوت بۆ درێژەی شەڕ تاكو چەند ساڵی دیكە بەڕادەی پێویست هێزی بەرەنگاری

(١) بڕوانن تێزی دوكتورای حەبیب لڵا ئەبولحەسەنی:
H. A. shirazi, the dyami cs of political stability in post- soviet Tajikistan, (Sydney university,1997), Pp. 193- 207.

هەبێ، بۆیە رووسیە گەیشتە ئەو ئاکامەی کە ئەگەر دژبەرانی ڕێژیمی تاجیکستان هەرلەوێ پێشیان پێ نەگیرێ، لەسەر سنوورەکانی رووسیە دەمێننەوەومەسکۆ لەگەڵ ئاریشەی لە رادەبەدەری مادده هۆشبەرەکان لەم ناوچەیەوە بۆ فیدراسیونی رووسیە رووبەڕوو دەبێ. بە سەرنجدان بە وەها ئاریشەیەك، رووسیە ڕێبەرانی ئاسیای ناوەڕاستی خستەوە ژێر گۆشارەوە کە پارێزگاری لە مافی کەمینەی رووسییەکان بکا، ئەگینا مسکۆ لە هەر چەشنە یارمەتییەك خۆی دەبۆێرێ.

٣ـ گرینگی چەکە ناوەکییەکانی قەزاقستان بۆ رووسیە

قەزاقستان وەك تاکە ولاّتی خاوەنی چەکی ناوکی لە ئاسیای نێوەڕاستدا ناسراوە، رووسیە دوای لەبەر یەك هەڵوەشانی یەکیەتیی سۆڤییەت هەوڵیداوە کە چەکەکان بخاتە ژێر کۆنترۆڵی خۆیەوە. خوێندنەوەیەك هەیە رەوتی سەرلەنوێی یەکریزی ئیستراتیژیکی رووسیە بەرە بەرە پێکدێتەوە. ئەم رەوتە لە سەرەتای ساڵی ١٩٩٥دا بە مەبەستی بەدەستهێنانی کەشێکی هاوبەشی نیزامیو ئیستراتیژیك دەستپێکردو لە ژانوییەی هەمان ساڵدا بە بەیاننامەیەکی هاوبەش لەنێوان رووسیەو قەزاقستان لەسەر بنەمای پێکهێنانی هێزێکی نیزامی هاوبەشی توندوتۆڵ درێژەی هەبوو. پاشان ٢٦ی مای ١٩٩٥دا، ڕێککەوتننامەیەك لە هەمبەر جێگر کردنی هێزە سنوورییەکانی رووسیە لە سنوورەکانی دەرەوەی نێوان رووسیە، رووسیەی سپی، قەزاقستان، قرقیزستان، ئەرمەنستان، گورجستان و تاجیکستان لە منێسك واژۆ کرا. ڕێبەرانی رووسیە جەختیان دەکرد کە وا بڕیارە کۆمەڵی حکوومەتە سەربەخۆ هاوقازانجەکان پشتیوانی هاوبەش و کارتێکەر (بە ڕێبەری رووسەکان) لە سنووورەکانی ولاّتە ئاماژە پێکراوەکاندا، کەڵك وەرگرتنی هاوبەش لە ڕێکخراوە نیزامییەکان و ئۆپەراسیونی هاوبەشی بەرهەمهێنانی کەرەستەکان پەسند بکەن.[1] وەها پرسێك دەرخەری ئەوەیە کە رووسیە هێشتا رازییە بە گێڕانی رۆڵی برای گەورەتر و بە سەرنجدان بە قازانجە هاوبەشەکان، لەنێوان کۆمارەکانی CIS هەیە دەتوانرێ وەك پاراستنی ئاشتیو ئارامی لەناوچەکە لێکبدرێتەوە. ئاشکرایە کە بۆ ئامانجی بەرگری و چاودێری بەسەر هەڵێنجانی چاوگە دەوڵەمەندە ژێرزەوینییەکان کە لە هێندێك لە کۆمارەکانی پێشوو هەن سەرقاڵی پاراستن یان دامەزراندنی پێگە نیزامییەکان دەبێ.

(١) بەلك و برایت و تاناکا، "بەرژەوەندی نەتەوەیی رووسیە" وەرزنامەی توێژینەوەکانی ئاسیای ناوەندی و قەفقاز، ساڵی هەشتەم، خولی سێهەم، ژمارەی ٢٣، پاییزی ١٣٧٧، لاپەڕەکانی ٥٧ ـ ٥٦.

٤ـ کۆنترۆڵی بناژۆخوازی و جووڵانەوە توندڕۆکان

بۆشایی سیاسی ـ ئیستراتیژیکی پێکهاتوو بە هۆی نسکۆی ئیدئولۆژی کۆمۆنیزمو پڕوپاگەندەی توندی رۆژئاوا دژی رادیکالیزمی ئیسلامی، رووسیەی هێنا سەر ئەو باوەڕەی کە بناژۆ خوازی وەك مەترسییەکی گەورە بۆ بەرژەوەندی نەتەوەیی لەقەڵەم بداو لەم پێوەندییەدا رێوشوێنی ئەمنییەتی تایبەتی لەبەرچاو بگرێ. لە وەها تێڕوانینێکدا، ئاسیای ناوەندی وەك گۆڕەپانێکی رووبەڕوو بوونەوە و گەمەیەکی گەورە، وێنا کراو بوو، کە بەردەوام دەیتوانێ لەلایەن ولاّتە ئیسلامییەکانەوە هەڕەشەی لێ بکرێ. تەنانەت لە سەردەمی دەسەلاّتی کۆمۆنیستەکان، مسکۆ وەك مەترسی جیهانی ئیسلام لە سنوورە باشوورییەکانی بۆ یەکریزی حکوومەتی سۆڤییەت و تەناهی خۆی دەڕوانی. بەرژەوەندی رووسیە لەگەڵ ناسیۆنالیزم کە لە حاڵی پەرەگرتنی ئەتنێکی- سەرزەوینی کە هێندێك جار لەلایەن ئیسلامگەرا توندڕۆکانەوە دەورووژێندران لە دژایەتیدا بووو هەر ئەمە بووە هۆی لاوازیی کەمینەی رووس لە ولاّتە تازە سەربەخۆیی گەیشتووەکان، ئەم بۆچوونە کە باشوورێکی خەسار هەڵگر رەنگە بەرژەوەندی رووسیە بخاتە مەترسییەوە هێشتا هەر ماوە. مەترسی ئاڵۆزی لە تاجیکستان، ئەم ترسەی لەنێوان سیاسەتوانانی رووسی پێکهێنا کە رەنگە لەم ئاڵۆزییە ببێ بە شەڕێك لە شێوەی شەڕی ئەفغانستان، یان بە دامەزراندنی حکوومەتێکی ئیسلامی لە تاجیکستان و مەترسی پەرەگرتنی باندۆری بناژۆخوازی ئیسلامی بێتە ئاراوە. بۆیە جەخت لەسەر بوونی ئەمنییەت لە سنوورە باکوورییەکان کراوە هێزە رووسییەکان بۆ ئەم مەبەستە نێردران بۆ ناوچەکە. دوای دامەزراندنی سەقامگیری لەناوچەکە، لایەنگرانی تێۆری ئوراسیا پێشنیاریان کرد کە نابێ بە گشتی دژایەتی لەگەڵ ئیسلامدا بکرێو دەبێ بپارێزرێ و کۆنترۆڵ بکرێ و لە کاتی پێویستدا لە دەسەلاّتی کەم بکرێتەوە. لەلایەکی دیکەوە، ئەم تێڕوانینە لەلایەن ئاتلانتیك خوازانیش هاتە ئاراوە کە بەسەرنجدان بە هاوشێوەبوونی قازانجەکان، رۆژئاوا هێز بە رووسیە دەدا تا بە نوێنەرایەتی جیهانی رۆژئاوا، مەترسی بناژۆخوازی ئیسلامی سنووردار بکا. هەر بۆیە رووسیە بە دوای ئەوەیە کە هەڕەشەی ئیسلامی وەك بواری رەوایی پێدان لە پێناو دەستێوەردان لە کەوشەنی ژێر دەسەلاّتی پێشووی خۆی لەژێر ناوی "تیۆری نوێی مۆندۆسکی" بەکار بێنێ. سیاسەتی دەرەکی رووسیە بە دوای متمانە لە گەیشتن بەم ئاکامەی، کە ئیسلامی سیاسی ناگاتە ئەو ئاستەی کە بەرژەوەندی ئەوان بخاتە مەترسییەوە و زیان بە دەسەلاّتی ئەوان نەگەیەنێ.

٥ـ بەردەوامی کۆمەڵەی وڵاتە سەربەخۆ و هاو قازانجەکان نوێکردنەوەی هاوگرتوویی ئابووری، سیاسی ـ ئیستراتیژیك لەناوچەکە.

لە ٨ی دسامبری ١٩٩١دا کۆمەڵەی وڵاتە سەربەخۆو هاوقازانجەکان (CIS) بە بەشداری وڵاتانی ئوکراین رووسیە، بیلەرووس، مۆلداویی، قەزاقستان، ئوزبەکستان، قرقیزستان، تاجیکستان و ئەرمەنستان پێکهات، ئەم کۆمەڵەیە لەسەر بنەمای دوو روانینی سەرەکی لەلایەن ئوکراینو رووسیە بوو، ئوکرانییەکان لەو بڕوایەدا بوون کە پێکهاتنی CIS کەرەستەیەکە بۆ تێپەر بوون لە قۆناخی گواستنەوە بەرەو سەربەخۆیی کۆمارەکان، لە کاتێکدا رووسەکان لەو بڕوایەدا بوون کە CIS یەکیەتییەکە هاوئاهەنگی و رێك و پێکی پێوەندییە ئابووری، سیاسی و نیزامی، کۆمارە بەجێ ماوەکانی دوای رووخانی وەئەستۆیە و رووسییەش بە شوێن باشتر کردنی پێوەندییەکانی نێوان ئەم کۆمارانە دایە. ئابووری پاشماوە لە نیزامی گەلاڵە داڕێژی کۆکراو لە سۆڤییەتی پێشوو لە ئاسیای ناوەندیدا، بووە هۆی بەستراوەییەکی چڕی ئەم وڵاتانە بە یەکتر. مسکۆ بە هاریکاری کردنی روو لە زیاد بە ئاسیای ناوین، هەوڵیداوە هەتا پێش بە پاشکەوتوویی ئەم ناوچەیە بگرێ و دوای رووخانیش بە مەبەستی پاراستن و بەردەوامی کۆمەڵەی وڵاتە سەربەخۆ هاوقازانجەکان، سوبسیدگەلێکی زۆر(بەبڕی نزیك ٥ تریلیۆن رووبل) یارمەتیداوە. قەرزە ئاماژە پێکراوەکان پێشان دەدەن کە هێشتا ئەم کۆمارانە گرێدراون بە رووسیەوەو دەبێ لەگەڵ رووسیە هاریکاری ئابووری نزیکیان هەبێ. هەروەها رێبەرانی ئاسیی ناوەندی پێوەندی لەگەڵ مسکۆیان، بە پاراستنی ئەمنییەت و پێگە و دەسەڵاتی خۆیان لێکدەدایەوە لەم پێوەندییەدا چەندین جار ئاماژەیان بە نوێ کردنەوەی هاوپێوەندی سیاسی- ئیستراتیژیك لەناوچەکەدا کردووە.

بەسەرنجدان بە ئامانجەکانی سەرێ و لە درێژەی باسەکەدا لە پێوەندی دەگەڵ دووهەمین خولی داڕشتنی سیاسەتی رووسیە لە ئاسیای ناڤیندا لە ساڵەکانی (١٩٩٣ــ ١٩٩٥) دەبێ بزانین هەڵوێستی رووسیە لەگەڵ رۆژئاوا لە ساڵی ١٩٩٣دا گۆڕانی بەسەردا هات کە دەیتوانی دەگەڵ بەرژەوەندی رووسەکان لە دژایەتی دابێ. "یەوگنی پرسیمائووف" لە راپۆرتێکدا بۆ رێبەرانی رووس ئاماژەیدا کە حکوومەتە رۆژئاواییو ئیسلامییەکان لە هەوڵی پەرە پێدان بە باندۆری خۆیانن لە ناوچەکانی سۆڤیەتی پێشوودا.

حکوومەتەکانی ئاسیای ناوەڕاست بەتایبەتی تاجیکستان و ئوزبەکستان کەوتنە ژێر کاریگەریە ئاڵۆزەکانی ئەفغانستانەوە و ئەمە بە گوێرەی دنەدانەکانی وڵاتانی دەرەوەی

ناوچەکە هاتووەتە ئاراوە. لە هەمان ساڵدا راگەیەنراوە فەرمییەکانی رووسیە لە پێوەندی لەگەڵ ناوچەکانی پێشتری ژێر دەسەڵاتی سۆڤییەت پتر رووی نیزامی بە خۆیەوە گرت. رووسیە چیدیکە توانای درێژەدانی بە سیاسەتێکی ئاکتیڤو دەستێوەردانە نەبوو. بۆیە کەلێنێك لەنێوان ئامانجەکانی ئەم وڵاتەو تواناکانی هاتبووە گۆڕێ. سیاسەتی رووسیە لەهەمبەر شەڕی تاجکستان (١٩٩٣ ـ ١٩٩٥) گەشەی وەها کەلنێنێك پتر دەردەخا. وەها پرسیك بووە هۆی ئەوە هەتا رووسیە پاڵپشتی لەلایەنێکی دەرگیر لە شەڕی نێوخۆیی تاجیکستان بکاو بە شێوەی چڕوپڕ پشتیوانی بکا هەتا بە مانەوەی رووسیە گرێدراوبن. لەم ساڵانەی دواییدا رووسیە بۆ چارەسەر کردنی ئەم کێشەیە لە سیاسەتێکی هێرشبەرانە (زاڵ بوونی نیزامی) رووی کردە سیاسەتێکی هێمنانەتر (وتووێژ). رەنگە بە دەسپێکردنی شەڕی چیچان لە ساڵی ١٩٩٤دا، رێبەرانی سیاسی- نیزامی رووسیە هەستیان بە خاڵە لاوازەکانی ئەم وڵاتە کرد. رووسەکانی بەرە بەرە حکوومەتی تاجیکستانیان خستە ژێر گۆشارەوە کە دانووستاندن دەگەڵ هێزە بەر هەڵستکارەکان بکاو لە کۆتاییدا پەیماننامەی ئاشتی لە ژووئەنی ١٩٩٧دا لە نێوان لایەنەکان واژۆ کران.

٣ـ خولی سێهەم سیاسەتی دەرەکی رووسیە لە ئاسیای ناڤین لە ساڵی ١٩٩٦وە دەست پێدەکا کە ناسراوە بە خولی گەڕانی کردەیی بۆ دانی رێگا چارەی، چارەسەر کردنی کێشەکان. لە ژانوییەی هەمان ساڵدا، یوگنی پریماکۆف وەك وەزیری کاروباری دەرەوەی رووسیە دەست نیشان کرا تاکو سیاسەتی نوێ لەسەر بناغەی روانین و گەمە بە ئاکامی کۆی جەبری سفر، درێژە پێبدا. بەسەرکەوتنی سەرلەنوێ یەلتسین لە هەڵبژاردنی سەرەککۆماری و هاتنە سەرکاری ریفۆرم خوازانی وەك "ئاناتۆلی چۆبایس" و" بۆریس نەمتسۆف" لە مارسی ١٩٩٧ بەریان بەرەو هەڵبژاردنی ئیستراتیژی ئابووری لە هەمبەر وڵاتانی ناوچە بەهێز بوو. رێژیمی نوێ لەگەڵ پێداگری بەسەر یەکانییەتی گەشەی ئابووری و رێفۆرمە ئابوورییەکان لە رووسیە، لە دەرفەتە پێش هاتووە ئابوورییەکان و پەرەسەندنی پێوەندییە ئابورییەکانی لەگەڵ وڵاتانی هەڵکەوتوو لەم ناوچەیە (باکوور و رۆژهەڵاتی رووسیە) کەمتەرخەمیان نەکرد.

بە شێوەی گشتی سیاسەتی دەرەکی رووسیە لەمەڕ ناوچە، لە ساڵی ١٩٩٦دا بووبە روانینێکی ژیئوئۆکۆنۆمیستیو رێبەرانی رووسیە بەو ئاکامەی گەیشتن کە سەردەمی یەکیەتییەکانی فرە لایەن بەسەر چووە پێویستە بۆ بەرەنگاربوونە لە باندۆری رۆژ لەگەڵ

ڕۆژی ڕۆژئاوا، چالاکانە بەشداری لە گەلاڵە ئابوورییەکانی ناوچەکەدا بکەن. بەڵام ڕووسیە لە ڕووی ئابوورییەوە توانای پێویستی بۆ ڕکەبەرایەتی لەگەڵ ڕکەبەرە بەهێزەکانی دیکەی لەناوچەکەدا نییە. بۆیە تاکە ڕێگای کاریگەری ناوچە کەڵك وەرگرتن لە کۆنترۆڵی ڕێگاکانی هاتووچۆی سەرچاوە وزەکانە کە لەم وڵاتانە دایە. لەلایەکی دیکەوە، کاراکتێرە نوێیەکان لەوانە گرووپە ماڵیو ئابوورییەکان، خاوەنداریێتی پیشەسازییە گەورەکان، کۆمپانیای گازو نەوت و ڕێبەرانی هەرێمیی ئەم وڵاتە، دەچنە ناو گۆڕەپانی سیاسەتی دەرەکی ڕووسیە کە هێندێ جار بە شێوەی سەربەخۆ لە دەرەوەی بازنەی ڕێژیمی ڕووسیەدا چالاکی دەکەن. ئەم کارە بووە ئاڵۆزی و ڕاوەستانی سیاسەتی ئەم وڵاتە لە هەمبەر ناوچەکەدا. لەلایەکی دیکەوە، ئاسیای ناوەڕاست لە دوو ڕووەوە، ئیستراتیژیك و ئەمنییەتی جێگای نیگەرانی ڕووسیە بووە. تاجیکستان و ئۆزبەکستان، هەڵکەوتوو بە درێژایی سنوورەکانی ئەفغانستانەوە زۆر خەسار هەڵگرە لە هەمبەر ڕووداوەکانی ئەم دواییانەی ئەم وڵاتەدا، وبە هۆی کۆمەلێك تێکچڕژاوی و بەستراوەیی ئەمنییەتی، هەروەها لە ڕووی سنوورییەوە لە بەرانبەر یەکتردا بەربەستن. تاجیکستان کە دوای شەڕی نێوخۆیی لە ڕووی سیاسییەوە ڕوخێنەرو لاواز مایەوە و بوو بە هاوپەیمانی سەرەکی ڕووسیە لە ئاسیای ناویندا. ئوزبەکستان لە ترسی بناژۆ خوازانی ئیسلامی، کۆمەڵێك ئاڵۆزی لەناوچە کە بەتایبەت لە پێوەندی لەگەڵ تاجیکستان و قرقیزستان پێکهێنا. کاتێك بەرە بەرە تاجیکستان هاریکاری ئەمنییەتی خۆی لەگەڵ ڕووسیە ڕاگرت و دواتر لە ئاوریلی ١٩٩٩دا لە "پەیمانی ئەمنییەتی بە کۆمەڵ" هاتە دەرو هاوکاری خۆی لەگەڵ ئەمریکا پەرەپێداو نیگەرانی ئیستراتیژیکی ڕووسیەش ڕوولە زیاد بوون چوو.

ڕووخانی ڕێژیمی تاڵیبان مەترسی دەرەکی بۆسەر وڵاتانی ئاسیای ناوەندی دابەزاند و بووە هۆی بەرزبوونەوەی ڕەوشی ئەمنی گشتی لەناوچەکەدا. بەم حاڵەوە، ئەم کارە وەك تەنگەژەیەك بۆ سیاسەتی ڕووسیە هاتە گۆڕێ. کاتێك ئەمریکا ڕێبەری نوێژنکردنەوەی ئەفغانستان وەئەستۆ گرت و هاوکاری ئەمنییەتی وەك بەشێك لە پلانی هاوپەیمانی نێونەتەوەیی دژی تیرۆریزم پەرە پێدا، ڕووسیەی وەلانا. لە هێندێك بواردا، ئەمریکا ئەرکی چاودێری بەسەر هێزە جوڵێنەرە ئەمنییەکانی وەئەستۆ گرت. لە کاتێکدا ئەمریکا ڕەوشی ئەمنی گشتی لەناوچەکەدا بەرز کردەوە پێگەی ژیئوئەستراتیژیکی ڕووسیەی ئاڵۆزتر دەبوو.

ب: سەردەمی پۆتین.

بە هاتنە سەرکاری پۆتین لە ساڵی ٢٠٠٠دا سیاسەتی دەرەکی ڕووسیە بە کەڵك وەرگرتن لە دوو ڕوانگەی ئاتلانتیك خوازان (لیبراڵەکان)و نەتەوە خوازە توندئاژاوەکان پلان داڕێژی بۆ کرا. بە سەرنجدان بە تیۆرییە نوێیەکانی سیاسەتی دەرەکی ڕووسیە، ئەم وڵاتە بە ناسینی پرۆسەی بە جیهانیبوون و ئاکامەکەی ـ بەهێزبوونی بەستراوەیی دوولایەنە لە جیهان و نێونەتەوەیی بوونی هەموو لایەنەکانی ژیانی کۆمەڵگای پێشکەوتوو ـو باروودۆخ و ڕەوشی، نیزامیو نێونەتەوەیی بە دوای دانوستاندن لەگەڵ گشت وڵاتانی جیهانیو بەهێز کردنی دەوری ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان و چالاك کردنی مافە نێونەتەوەییەکانە.

لە ڕوانگەی ڕووسیەوە ڕێ خۆشکردنی هەلومەجی لەباری نێونەتەوەییو بەشداری چالاك و کاریگەری ڕووسیە بەستراوە بە پەرەسەندوویی نێوخۆی ڕووسیەوەو مەرجی یەکەم بۆ گەیشتن بە پەرەسەندوویی و دابینکردنی ئەمنییەتە. بۆیە وا دیارە ئەم وڵاتە بۆ پاراستنی بەرژەوەندییە ئەمنییەکانی ناچارە دەگەڵ ئەمریکا، ناتۆو یەکیەتیی ئەورووپا هەڵبکا.

بارودخی دوای ١١ی سپتامبر کۆمەڵێك ئەرکی نوێی لە سیاسەتی ڕووسیە هێنایە ئاراوە. ئەگەرلە داهاتوودا، ڕووسیە خوازیاری گێرانی نەقشی گرینگتر بێ لە پرسە ئەمنییەکانی ئاسیای ناوەندی، دەبێ بسەلمێنی کە بۆ وڵاتانی ئاسیای نێوەڕاست بەکەڵك دبێت، لە کاتێکدا کاراکتەرە دەرەکییەکانی دیکە ئامادەی هاریکاری کردنن. چەندین هێزی دەرەکی و ڕێکخراوە نێونەتەوەیی لە ئاسیای ناوەندی خەریکی دانووستانن و حکوومەتەکانی ناوچەکە لە پێناوی بردنە سەرێی پێوەندییەکانیان لەگەڵ جیهانی ڕۆژئاوا زۆر چالاکتر بوون. ئەم بارودۆخە نوێیە، ئەرکی زیاتری لە هەمبەر سیاسەتەکانی کاراکتەرێکی ئاکتیڤ دەخاتە ڕوو کە تێدەکۆشێ وتەیەکی بۆ گوتن لەناوچەکەدا هەبێ. لەم بارودۆخە نوێیەدا، ڕووسیە دەبێ بە هاوپەیمانێکی وەك تاجیکستان و وڵاتانی دیکەی ناوچەکە بسەلمێنێ کە کاراکتەرێکی لێهاتووو بە کەڵکە. لەکاتێکدا پێوەندییەکانی ڕووسیە و تاجیکستان لە ناوچەیە بێ هاوتا بوو، بەڵام بەردەوامی ئەم پێوەندییە ناتوانێ لە درێژماوەدا جێگای چاوەڕوانی بێ. تەنیا حکوومەت گەلێك یان ڕێکخراوگەلێك دەتوانن حکوومەتەکانی ئاسیای ناوەڕاست لە بەرانبەر هەڕەشەی بناژۆخوازی یارمەتی بدەن،کە ڕۆلێکیان لە مەڕ پاراستنی ئاسایشی خۆیان لە داهاتووی ناوچەکەدا هەبێ. هەڵبەت سیاسەتی نوێی پۆتین لە ئاسیای نێوەڕاستدا کۆمەلێك ڕەخنەی لەنێوخۆیی ڕووسیە

هێنایە گۆڕێ. بارودۆخی نوێ، ئەم پرسیارەی هێنایە ئاراوە کە گەلۆ گۆڕان لە سیاسەتی ڕووسیە لە ئاسیای ناوەندیدا بەردەوامە یان تاکتیکییە؟

لە سەردەمی پۆتیندا پرسی تیرۆریزم، بیانوویەك بوو بۆ ڕووسیە لە پێناو ڕەواییدان بە بەریانی ئەم وڵاتە لە هاوپێوەندی نیزامی نەك هەر لە ئاسیای ناوەندی بەڵکو لەگەڵ گشت کۆمەڵەی وڵاتە سەربەخۆ و هاوقازانجەکان. لە کۆبوونەوەی شوورای باڵای بەرگری cis لە مای٢٠٠١ لە (باکۆ)، سەرگەئی ئەیوان ئۆف وەزیری بەرگری ڕووسیە لە پێش گرتنی "سیاسەتێکی یەکگرتووی بەرگری" بۆ گشت وڵاتانی cis لە ژێر ئالای خەبات بە دژی تیرۆریزمی پێشنیار کرد. ناوبراو ڕایگەیاند کە گشت وڵاتانی cis لەگەڵ هەڕەشەی تیرۆریستی بە نێوەڕۆکێکی وەکیەك بەرەو ڕوون و ئەم وڵاتە ئامادەیی تەواو بۆ ڕووبەڕوو بوونەوە لەگەڵ تیرۆریزم هەیە، بەڵام پێشنیارەکەی سەری نەگرت.

پێداگری ڕووسیە بۆ خەبات دژی تیرۆریزم کەرەستەیەك بوو بۆ ڕازی کردنی وڵاتانی ئاسیای نێوەڕاست لە هەمبەر پەیوەست بوون بە هاریکاری بە کۆمەڵ، بە ڕێبەرایەتی ڕووسیە، لە ساڵانی ٢٠٠٠و ٢٠٠١دا ڕووسیە سەرنجی بەرەولای هەڕەشەی ئەفغانستان و سنوورەکانی ئاسیای ناوین بوو. بەرە بەرە ڕووسیە جلمێری کۆنترۆڵی لەدەستدا لە کاتێکدا لە هەوڵی ڕاکێشانی پشتیوانی وڵاتانی ئاسیای ناڤین لە بەرانبەر تاڵیباندا بوو بە پەرەدان بە دەستێوەردانەکانی لە ئەفغانستان لە بیری ئەوەدا بوو کە ئوزبەکستان لە چوارچێوەی هاریکاری ئەمنییەتی cis جیا بکاتەوە و تاجیکستانیش هەر لەژێر باندۆری خۆیدا بهێڵێتەوە.

پلانی کاریی دژە تیرۆریستی پۆتین لە ساڵی ١٩٩٩دا هەوڵێکی لێبڕاوانە لە پێناو بەرز کردنەوەی ڕۆڵی ڕووسیە لە ئاسیای ناوەندی و دابینکردنی بارودۆخی ئەمنییەتیدا بوو. تاکو سپتامبری ٢٠٠١ ئەم هەوڵە لەگەڵ سەرکەوتن ڕووبەڕوو نەبوو و ئەزبەکستان لە ڕوانگەی ڕووسیە نزیك نەبوو و ڕەوشی ئاسایشی ناوچەکە ئاڵۆزتر و ڕووسیەش باندۆری خۆی لەسەر ناوچەکە لەدەست دابوو.

بە دوای هێرشە تیرۆریستییەکان بۆسەر ئەمریکا، پۆتین لە وتووێژێکی تەلەفوونی لەگەڵ جۆرج بووش لە گەڵ دەربڕینی هاوخەمی وڵاتەکەی، بە مافی ڕەوای وڵاتی ئەمریکای زانی کە سزای تیرۆریستەکان یەك لەوان ئوسامە بنلادن و ڕێکخراویی ئەلقاعیدە و ڕیژیمی تاڵیبان بدا. لە بەرواری ١٣ی سپتامبری ٢٠٠١، ڕووسیەو ناتۆ بە دەرکردنی بەیاننامەیەکی هاوبەش

هێرشە تیرۆریستیەکانیان مەحکووم کرد. ڕووسەکان لە هاوکاری کردنی نزیکتر دەگەڵ ویلایەتە یەکگرتووەکان چاوەڕوانی پتریان هەبوو.

وەڵامی لێبڕاوانە و پشتیوانی هەمەلایەنە لە ڕووسیە، لە پەرچەکردارەکانی ئەمریکا بوو، بە خێرایی دەرکەوت کە ڕووسیە بە هۆی ناڕەزایەتییەکی زۆر لەنێوخۆ، بە شێوەی ڕاستەوخۆ بەشداری لە ئۆپەراسیۆنی سەربازی لە ئەفغانستان لەگەڵ سەربازە ئەمریکاییەکان ناکات. هەروەها، لە نێوان یەکە نیزامییەکانی ڕووسیە دژایەتی جیددی لە پێوەندی لەگەڵ هاوڕێیەتی لەگەڵ ویلایەتە یەکگرتووەکان لە ڕاستای کەڵك وەرگرتن لە وڵاتەکانی ئاسیای ناڤین هاتە ئاراوە.

لە ١٤ی سپتامبری ٢٠٠١، سەرگەئی ئەیوانۆف وەزیری بەرگری ڕووسیە ڕایگەیاند: ئاسیای ناڤین لەناوچەیەکە کە پەیمانی ئەمنییەتی بە کۆمەڵی، کۆمەڵەی وڵاتە سەربەخۆ هاوقازانجەکان تێدا هەڵکەوتووە. من هۆکارێك نابینم ئەگەری ئەوە هەیە جا بە هەر هۆکارێك، ناتۆ لە ڕۆڵی جێبەجێکاری ئوپەراسیۆن لە وڵاتەکانی ئاسیای ناوەڕاست کە بە ئەندامی کۆمەڵەی وڵاتە سەربەخۆو هاوقازانجەکان بە ئەژمار دێن، چالاکی بکا.(1)

وڵاتانی ئاسیای ناوەندی خوازیاری هاریکاری لەگەڵ ئەمریکادا بوون. لە ١٦ی سپتامبری٢٠٠١، عەبدولعەزیز کاملۆف وەزیری دەرەوەی ئوزبەکستان ڕایگەیاند کە ئامادەی هەر چەشنە هاوکارییەك لەگەڵ ئەمریکا بۆخەبات دژی تیرۆریزم (لەوانە کەڵك وەرگرتن لە خاکی ئوزبەکستان بۆ هێرش کردن بۆسەر کەمپە تیرۆریستییەکان لە ئەفغانستان)دا دەبێ. ناوبراو هاوکاری لەگەڵ ئەمریکای بە بیرهێنایەوە و جەختیشی لەسەر ڕاوێژ کردن لەگەڵ ڕووسیەی دەکرد. لە ٢٤ی سپتامبری ٢٠٠١ پۆتین ڕایگەیاند کە ڕووسیە و هاوپەیمانانی لە ئاسیای ناوەندی دەرفەتی کەڵك وەرگرتن لە کریدۆرە ئاسمانیو فرۆکەخانەکانی خۆی (بۆ گرووپە زانیاری و فریاکەوتنەکان)بە ئەمریکاو هاوپەیمانەکانی دەدا. بەڵام ئەوان نابێ لەپێناو ئوپەراسیۆنە سەربازییەکان کەڵك لەو شوێنانە وەربگرن. سەرگەئی ئەیوانۆف، وەزیری بەرگری ڕووسیە، لە ٢٦ی سپتامبری ٢٠٠١دا ئەوەی پشتڕاست کردەوە کە ڕووسیە و وڵاتانی ئاسیای ناوەندی کریدۆرە ئاسمانییەکانی و فرۆکەخانەکانیان بۆ کەڵك وەرگرتن لەلایەن ئەمریکاییەکانەوە،

(1) O RT Vremia Program, 14 septemper, 2001 IIAR – TASS, 14 septemper, 2001/ Jamestown manitor, Lssue 170 – 18 september, 2001

کردووەتەوە. ڕاگەیاندراوی دەرچوو ئاکامی ڕاوێژکردنە چڕوپڕەکانی بەرپرسانی ڕووسیە و وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست بوو.[١] کاتێك کە سەرۆك وەزیرانی کۆمەڵەی وڵاتە سەبەخۆ هاوقازانجەکان لە ڕێکەوتی ٢٨ی سپتامبری ٢٠٠١ کۆبوونەوە، ئەوان ئەم بۆچوونەی پۆتینیان ڕەتکردەوە. هەرچەندە پۆتین لە ئاخاوتنەکانی خۆی لە بەرواری ٢٤ سپتامبر تەنیا ئۆپراسیۆنی زانیاری، مرۆییانەو فریاگۆزاری هێنابەرباس و بە ئاشکرا دەریبڕی کە نابێ هێچ کردەوەیەکی هێرشبەرانە لەم وڵاتانەوە ئارستەی وڵاتانی دیکە بکرێ، بەڵام شێوازی ئاخافتنی ناوبراو بەهەستو سۆزەوە بوو. پێشتر سەربازانی ئەمریکا لە مەشقە نیزامییەکانیان دەگەڵ وڵاتانی ئاسیای ناوەندی لە چوارچێوەی پلانی هاوبەش بۆ ئاشتی ناتۆ بەشدارییان کردبوو. بەڵام ئەوەیان بە تەواوەتی جیاواز بوو. لە ڕابردوودا مسکۆ بەردەوام سیاسەتێکی جیاواز لە سیاسەتەکانی لە هەمبەر ڕۆژئاواو لە ئاسیای نێوەڕاست بەکار دەبرد چونکە ئاسیای ناوەندی وەك ناوچەیەك بۆ قازانجی ڕووسیە لەبەرچاو گیراوەو هێزە دەرەکییەکان دەبوایە لە دەرەوەی ئەو بازنەیەدا بن. پۆتین چاوەڕوانی لە ئەمریکا هەبوو کە ستراکتۆرە ئەمنییەکان بە ڕێبەری ڕووسیە لە چوارچێوەی "پەیمانی ئەمنییەتی بە کۆمەڵ"[٢] cst بۆ هاوئاهەنگی لەگەڵ کردەوە تیرۆریستیەکان لە ئاسیای ناوەڕاستدا کەڵکی لێ وەربگرێت کە ئەم چاوەڕوانییە بە هیوا بڕوا مایەوە.

لە بەرانبەردا، ئەمریکا بە شێوەی ڕاستەخۆ پێوەندی لەگەڵ ئوزبەکستان، قرقیزستان و تاجیکستان دامەزراند. کاتێك بوردومانی ئەفغانستان لە ١١ی ئوکتۆبری ٢٠٠١ دەستی پێکرد بە ڕوونی شاراوەییەکی نوێ لە سیاسەتی دەرەوەی ڕووسیە هاتە بەرباس. نە citو نە cst هیچکام ڕۆڵی ڕاستەخۆی لەبەرەی دژە تیروریستی بە ڕێبەری ئەمریکایان نەگێڕا.

زێدەباری ئەوە، هاوکات دەگەڵ باندۆڕی ڕوو لە زیادبوونی ئەمریکا لە ئاسیای ناوەڕاستدا، ڕووسیە کۆمەڵێك هەوڵی لە پێناو پەرەسەندنی هاریکارییە فرە لایەنەی لە چوارچێوەی cst لەمژاری خەبات دژی تیرۆریزم درێژەی پێدا. باس وتووێژەکانی کۆبوونەوەکانی cst وەك بارودۆخی نوێی پاش ١١ی سپتامبر لێکەوتەکانی لەسەر بیاڤی بەرپرسایەتی cst، ڕۆڵی ڕووسیە لە خەباتی جیهانی دژی تیرۆریزم، هاوئاهەنگی وڵاتانی ئەندامی cst لە هاوپەیمانی بە سەرۆکایەتی ئەمریکادا بوو. بە

(١) نیگۆر ئەیوانۆف وەزیری دەرەوەی ڕووسیە گوتی: "سەرۆك کۆمار پۆتین لەم باسەدا لەگەڵ ڕێبەرانی ئاسیای ناوەندی ڕێکەوتبوون" ئینتر فاکس، ١٦ی سپتامبری ٢٠٠١.

(2) the collective security treaty

دەسپێشخەری تاجیکستان لە ڕۆژەکانی ٨و ٩ی ئوکتۆبری ٢٠٠١دا کۆبوونەوەیەکی تایبەتی پێکهاتوو لە کۆمیتەی وەزیرانی شوورای ئەمنییەتی نەتەوەیی cst لە پێناو وتووێژ لە مەڕ باس لەسەر بارووەدۆخی ئاسیای ناڤین و کردەوە هاوبەشەکان بۆ خەبات بە دژی تیرۆریزمی نێونەتەوەییو بناژۆخوازی ئیسلامی لە شاری دووشەنبە پێکهات. ڕاگەیاندنی کۆتایی دانیشتنەکە ڕەنگدانەوەی ئامانجی پلانی cst وەك بەشێك لە کردەوە نێونەتەوەییەکانی بە سەرۆکایەتی ئەمریکا بوو بە جۆرێك کە وڵاتانی ئاسیای ناوەندی دیکۆمێنتی ڕێگا چارەی هاوبەشی cst بگرنە بەرو هاوکات هاوکاری ئەمریکاو هاوپەیمانەکانی بکەن. بەشداری لە هێزەکانی دژکردەوەی خێرا cst درێژەی هەبوو، هەرچەند دامەزراندنی ڕاستەقینەی تاکو ساڵی ٢٠٠٢ درێژەی کێشا. ناوەندی لێکۆڵینەوەی دژە تیرۆریستی cst لە مسکۆ کێشەی لە بەردەم جێبەجێ کردنیدا هەبوو، قازانجی سەرەکی ڕووسیە بۆ وڵاتانی ئاسای ناڤین، هێنانە ئارای ئەوان بۆ ناو هاریکاری ئەمنییەتی، دابەزاندنی بەهای چەك و کەرستە نیزامییەکان بوو. دوای ئەوەی کە دانیشتنی تایبەتی ڕێبەرانی cst لە سەرەتای ٢٠٠٢ (یەکەمین دانیشتنی ڕێبەرانی دووای ١١ی سپتامبر) بەڕێوەچوو، ڕووسیە ڕێگاچارەیەکی نوێی بۆ هاتنی ئەمریکا بۆ ناوچەکە هێنا گۆڕێ. مژاری ئەم دانیشتنە تایبەتییە، ئوپەراسیۆنی نیزامی ئەمریکا لە ئەفغانستان و بوونی هێزی سەربازی ئەم وڵاتە لە ئاسیای نێوەڕاستدا بوو، کەشو هەوای نوێ تێکچرژاوبوو کاتێك ولادیمێر پۆتین ڕاگەیاند کە نابێ دەربارەی بوونی هێزە سەربازییەکانی ئەمریکا لە گورجستان و ئاسیای ناڤین نیگەران بین. "ئەمە کارەسات نییە (ئەگەری بوونی سەربازی ئەمریکا لە گورجستان)و نایشتوانێ وابێ. بۆچی بوونی هێزەکانی ئەمریکا لە ئاسیای ناوەندی دەکرێ ببێ، بەڵام لە گورجستان موارڕ* ناکرێ.

ئەم بابەتە سەرلەنوێ لە کۆبوونەوەی cst لە مانگی مای دووپات بۆوە کاتێك کۆبوونەوەی کۆمەڵەی شوورای ئاسایشی بە کۆمەڵ بەڕێوە چوو، والری نیکولانکۆ[١] ڕاگەیاند کە بوونی سەربازانی ناتۆ لە خاکی سۆڤیەتی پێشوو لە هاوکێشەی خەباتی دژی تیرۆریستی هاوبەش، لۆژیکییە. ڕووسیە خۆی لەگەڵ بارودۆخە نوێیەکانی ئاسیای ناڤین دەگونجاند.[٢]

* موارڕ: تەحموول کردن

(١) Valey nikolaenkp

(٢) لنایانسن، "ڕووسیە و ئاسیای ناوەندی دوای ١١ی سپتامبر"، وەرزنامەی توێژینەوەکانی ئاسیای ناوەندیو قەفقاز، ژمار ٤١، بەهاری ١٣٨٢، لاپەرەکانی ١٨٨ ـ ١٨٣.

هەنووکە رووسیە هەوڵدەدا کە پەرە بە cst بدا. لە دەیەمین ساڵی پێکهاتنی cst لە مانگی مای ٢٠٠٢، شەش وڵاتی ئەندام لە راگەیاندراوێکی هاوبەشدا، جەختیان لەسەر بەرز کردنەوەی پێگەی ئەم رێکخراوە و سەرلەنوێ رێکخستنەوەی و تەشکیلاتی دەکردوو هەروەها خوازیاری بە فەرمی ناسینی لەلایەن رێکخراویی نێونەتەوەیی وەك رێکخراوێکی ناوچەیی بەپێی پاژی ١٣ی جارنامەی رێکخراویی نەتەوەکان بوون. ئەرکەکانی cst تایبەتی بۆ هەڕشەکانی دەرەکی کورت نەکراوەتەوە بەلکو بەرگری لە بەرانبەر هەڕەشە نوێیەکان لە هەمبەر ئاسایشی نەتەوەیی، ناوچەیی و نێونەتەوەیی وەك تیرۆریزم، قاچاخی مادده هۆشبەرەکان و چەك و تەقەمەنی رێکخستنی تاوانیش لەخۆ دەگرت. راگەیاندنی هاوبەشی cst وەك رێکخەری میکانیزمی سیاسەتە دەرەکی و نیزامییەکان و حکوومەتەکانی ئەندام، هەروەها وەك ئاڵقەی پێوەندییەکان لەگەڵ جیهانی دەرەوەی ناساند، هەروەها پێداگری لەسەر ئەوە دەکا کە لە پێوەندی نیزامی ـ سیاسی لەنێوان وڵاتانی ئەندام لەسەرەوەی پێوەندییەکانی ئەو وڵاتانەن، کە تێدا ئەندام نین. ئامانجی رێکخراویی ئاماژە پێکراو، گەورە کردنەوەی cst و کردنی ئەم رێکخراوە بە شەریکەکی بەهێز بۆ رۆژئاوا لە کاتێکدا هاوکات پشتیوانی لە وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست دەکا.

"وادیم لۆکۆ" باڵوێزی رووسیە ئەم بارودۆخەی لەرستەیەکدا شیکردەوە و گوتی رۆژئاوا دەبێ cst وەك شەریکێك لە پێناو هاوکاری لە ئاسیای ناوەڕاستدا قەبووڵبکا: "خولی ئۆپەراسیۆنی دژە تیرۆریستی لە ئەفغانستان ئەم بیانووەی بەرۆژئاوادا کە چاوخشاندنێکی سەرلەنوێ بە پێکهاتەی ئەمنییەتی ناوچەکەدا هەبێ تاکو لە خەباتی دژە تیرۆریستی سەرکەوتوو بێ و چالاکییەکانی سەقامگیری ئاسیای ناوەندی و ناوچەکانی دەوروبەری لێبکەینەوە. بە لەبەرچاوگرتنی پەیامی ئەمنییەتی بە کۆمەڵ و رێکخراوی هاوکاری شانگهای، ئۆپەراسیۆنی دژە تیرۆریستی پێشوو دەریخستووە کە بە قازانجی رۆژئاوا نییە کە پێکهاتە ئەمنییەتییەکانی دامەزراو لە یەکیەتی سۆڤیەتی پێشوو لەبەرچاو نەگرێ. ئەوانە بە چڕی هاتوونەتە گۆڕێ وەك پاڵنەرێکی بەهێز و بە کەڵك بایەخی پێدەدرێ."[1] هێشتا نە ئەمریکاو نە ناتۆ خوازیاری پەرەپێدانی پێوەندییە رێکخراوییەکان دەگەڵ cst نین. وڵاتانی ئاسیای ناوەندی، لە پێوەندی دوولایەنە لەگەڵ وڵاتە ئەوروپاییەکان بە شێوەی سەربەخۆ کار دەکەن. بە شێوەی گشتی، ئامانجە سەرەکییەکانی رووسیە

(١) و. لۆکۆ، "رۆڵی پێویستی رووسیە لە خەبات بە دژی تیرۆریزم" ئینترنشناڵ ئەفروز، ساڵی ٤٨، ژمارە ١٧ ساڵی ٢٠٠٢، لاپەڕەی ٥٩.

لە ئاسیای ناوەڕاست و پێوەندی دامەزراندن لەگەڵ ئەمریکا، لە سەردەمی سەقامگیری رێژەیی، هەنووکە بە شێوەی خوارێ کورت بێژی دەکەن:

١ـ پاکانە حێسبی رووسیە لەگەڵ بزووتنەوەی تاڵیبان، یەکێك لە ئامانجەکانی رووسیەو هاوپەیمانانی لە ئاسیای ناوەڕاست و پێش گیری لە تەشەنەی قەیرانی ئەفغانستان بۆناوچەی ژێر دەسەڵاتی ئەمنییەتی رووسیە بوو، ئاشکرایە کە هەتا لەناوبردنی وەها ناوەندێکی مەترسیهێنەر، پاساو هێنانی پێویست بۆ مانەوەی هێزە رۆژئاوییەکان لە ناوچەکە دەمێنێتەوە.

٢ـ کاتبەندی سەرلەنوێ دانەوە و تەنانەت لێ خۆش بوون لەهێندێك لە سلّفەکانی رووسیە کە قەرزار بوو بە دامەزراو، ماڵی و تەرخانکراو نێونەتەوەییەکان.[1]

٣ـ دواخستنی بڕیاردان لەمەڕ پەیوەست بوونی هێندێك لە وڵاتە سەربەخۆ هاوقازانجەکان بە ناتۆ، بەتایبەتی وڵاتانی دەوروبەری دەریای باڵتیك وەك ئوکراین کە دەگەڵ رووسیە سنووری هاوبەشی هەیە.[2]

٤ـ مسکۆ لە رێگای بەشداریکردن لە ئۆپەراسیۆنی خەبات دژی تیرۆریزم دەتوانێ هێوادار بە پاراستنی پێگە نیزامیو ئیستراتیژیکەکانی خۆی لە ئاسیای ناوەڕاست بێ.[3]

٥ـ بەرەنگاری خێراو بێ نیگەرانی لەگەڵ هەر چەشنە جموجۆڵێکی ئیسلامی لەنێو خۆ، بە سەرنجدان بەوەی کە ئەم وڵاتە پتر لە ٢٠ ملیۆن موسڵمانی هەیە.

٦ــ تێکشکاندنی خەباتکارە چیچانەکان بە کەڵکوەرگرتن لە پشتیوانی تەواوی نێونەتەوەیی[4] و خەبات بەدژی چاوگەکانی بەهێز کردنی هزرو کەرەستەکانی ئیسلامی خوازان[5] کە چیچان بووەتە جێی نیگەرانی و ئاریشە بۆ رووسیە، بە هاوکاری دارای رۆژئاوا.

(١) هەر لەم پێوەندییە بەشی جێگای سەرنج لە قەرزەکانی ئەم وڵاتە لە ناوەند رۆژئاوایان لە چوارچێوەی کولوپی پاریس و لەندن بەرە بەرە درانەوە.

(٢) ئەندامیەتی رووسیە پرسی گوشاری رۆژئاوا بۆسەر رووسیە لە هەمبەر وەپێش کەوتنی ئەندامەیەتی وڵاتە سەربەخۆ نوێکان و رۆژهەڵاتی ئەوروپا تا ماوەیەك دابەزاند.

(٣) لەم پێوەندییەدا رووسیە لە رووی سەربازییەوە هێزی خۆی لە تاجیکستان بۆ رادەیەکی بەرچار بەرز کردەوە

(٤) رووسیەو بەرژەوەندییەکانی شەڕ لەگەڵ تیرۆریزم- ماڵپەری ئەنتێرنێتی ئەلجەزیرە— حوسینی -رۆژنامەی حەیاتی نوێ- بی تا.

(٥) ئەحمەد رەشید رۆژنامەوان و لێکولەر، بۆ زانیاری پتر سەردانی ئەم چاوگە بکەن: بابەتی سەرهەڵدانی گەشەی ئیسلامی گەریانی لە ئاسیای ناوەندی، رۆژنامەی هەمشەری، ١٣٨١/٤/١٣ لاپەڕەی ١٥.

٧ـ بەرگری لە مافی بە رچەڵەك رووسەکان.

٨ـ نوێژەنکردنەوە و بردنەسەری رەوشی ئابووری وڵات.

٩ـ پاراستنی سەرۆکایەتی لە کۆمەڵەی سەربەخۆی هاوقازانجەکانی cst.

١٠ـ رووسیە لەو بڕوایە دایە کە راستییەکانی زاڵ بەسەر ناوچەکە، ئەمریکا دێنێتە سەر ئەو بروایە کە ناتوانێ بۆ درێژماوە لە ناوچەکەدا بمێنێتەوە چونکە پێکهاتەی ئەتنیکی ـ کولتووری و سیاسی ئەم وڵاتە بە رادەیەکی پێویست لە بوارگەڵ و وزەگەلی سەرهەڵدانی ناکۆکییەکانی تێدا بەدی دەکرێ کە لە درێژ بوونەوەدا دەتوانێ ببێتە هۆی نیگەرانی بۆ ئەم وڵاتە. دواترخۆیان بەو ئاکامەی بگەن کە کۆتایی بێنن بەم بوونە و لە کاتی سەرهەڵدانی وەها بارودۆخێکدا یەکەمین وڵات کە ئەم وڵاتانە پێویستییان پێ دەبێ، رووسیەیە.

٢ـ تورکیە

تورکیە زۆرتر خۆی بە وڵاتێکی ئەوروپای لەقەڵەم دەدا تاکو ئاسیایی، لە کاتێکدا تەنیا بەشێکی بچووکی خاکی ئەم وڵاتە لە قارەی ئەوروپادا هەڵکەوتووە، بەشێکی زۆر لە کارناسان، تورکیە لە رووی جوغرافیایی سیاسیو ژئوپۆلۆتیکی بە پردێکی پێوەندی لەنێوان ئەوروپاو ئاسیا پێناسە دەکەن. سەرکردەکانی تورکیە بەم روانینەوە تێدەکۆشن تاکو لە بوارە ئابووریو ناوچەییەکان و بەتایبەتی لە پلانەکانی نەوت و گازی دەریای خەزەر رۆڵێکی سەرەکی بگێڕێ. لە راستیدا لە روویەکەوە تورکیە وەك هێزی دەرەوەی سنوور بۆ ئاسیای ناوەڕاست بە ئەژمار دێ، چونکە ئەم ناوچەیە لە رێگای تورکیەوە دەتوانێ بە ئەوروپاو رۆژئاوا پێوەست بێ.

لە چاوپێداخشاندنێکی گشتیدا، ئیستراتیژی تورکیە لە ئاسیای ناوەندیو تەنانەت قەفقازیش بۆ دەسپێڕاگەیشتن بە ئامانج و قازانجە ئابوورییەکان دەتوانین لە چەند خاڵدا چڕ بکەینەوە، یەکەم دەستڕاگەیشتن بە بازارێکی بەربڵاویی بەکاربردن، دووهەم جێبەجێ کردنی رۆڵی پێوەندی بۆ سەرمایەگوزاری رۆژئاواو سێهەمیش کەڵکوەرگرتن لە هێزی کاری کەم بەهاو مەوادی خاوی ناوچەکە، هەروەها یارمەتیکردنی بە پلانەکانی ئاوەانکردنەوەو بەشداری لە پرۆژەکانی نەوت و گاز کۆمەڵێك لە کارەکانی تورکیەیە لە ئاسیای ناوەندی، یارمەتی بە دامەزراندنی هێڵی بۆرییەك کە گازی تورکمەنستان لە رێگای ئێران و تورکیەوە بەرێ دەکا بۆ ئەوروپا. وێڕای ئەوە، هاریکاری و سەرمایەدانان لە وڵاتانی ئاسیای ناوەندی لەپلانەکانی دیکەی تورکیە لەم ناوچەیە دایە کە لە راستای ئەم کارانە هێندێك کاری کردووە: بۆ وێنە لە

بواری پێداگۆژی، راهێنانی دیپلوماتەکان و بانکداران، بەڵام گەورەترین کاری دامەزراندنی بانکی "ئەگزێم" لە پێناو پەرەدان بە کاروباری بازرگانی بوو. هەروەها بە سەرنجدان بە پرۆژە درێژماوەکانی وڵاتانی ناوچەکە، یەکێك لە گرینگترین کارەکانی ئەنجامدارو لەم بوارەدا، سەرمایەدانانە لە بابەت پلانە هاوبەشەکان لە مەڕ دامەزراندنی بانکەکان. لەم پێوەندییەدا کۆمپانیایەکی هاوبەش لەلایەن بانکی <u>ئەگزیمی</u> تورکیەو بانکی پەرەو نوێژەن کردنەوەی ئەوروپا لە راستای گواستنەوەی تەکنۆلوژیاو یارمەتییە تکنیکییەکان بۆ ئەم وڵاتە دامەزرا. هەروەها تورکیە هێندێك پشتیوانەو یارمەتییە دارایەکانی بۆ ئەم ناوچەیە تەرخان کرادووە.

تورکیە بە پەرەسەندنی پێوەندییە ئابووریو بازرگانیو کەڵکوەرگرتن لە دەرفەتەکانی سەرمایەدانان لە ئاسیای ناوەندی تامەزرۆیی بەرفراوانی نیشان داوە، تورکیە لە ساڵی ١٩٩٠ تاکو ١٩٩٧ی زایینی پتر لە پێنج ملیارد دولار سەرمایە لەم ناوچەیە خستووەتە گەڕ، بەڵام بەهۆی ئەوەی کە تورکیە لە راستای دابینکردنی ویستەکانی ئەم وڵاتانە نەجووڵاوەتەوە، لەئاکامدا شوێنەوارێکی جێی رەزامەندی لە یارمەتییە دارییەکانی دەر نەکەوتووە.(١)

هەنووکە ئامانجی تورکیە ئامادەکردنی لە رادەبەدەری هێنان و راکێشانی ئابوورییەکانی ئاسیای ناوەندی و قەفقازە بۆ ناو ئابووری جیهانەوە تێدەکۆشن تاکو یارمەتی بە دامەزراوە کردنی ئابووری بازاڕی ئازاد لەم ناوچەیەدا بکەن. هەر لەم راستایەدا ئاژانسی هاریکاریە نێونەتەوەییەکانی "تیکا"ی لە ساڵی ١٩٩٢ لەم وڵاتەدا دامەزراند.(٢)

لە روانگەی تورکییەوە، ئاسیای ناوەندی لە راستیدا وەك ناوچەیەکە بۆ تێکەڵبوونی خۆی دەگەڵ یەکیەتیی ئەوروپاو رۆژئاوایە. تورکیە لە هەمبەر وەرنەگیرانی ئەم وڵاتە لە یەکیەتیی ئەوروپاداو چاوەڕوانی لە پشت دەرگا داخراوەکان، سەرەنجی بۆ لای بیاڤەکانی دیکەی دەرەکی راکێشراوە. یەك لەوانە گەشەسەندنی رۆژ دەگەڵ رۆژی پێوەندییە ئیستراتیژیکییەکانی لەگەڵ ئەمریکاو ئیسرائیل، روانین بە رۆژهەڵات و گرینگیدان بە بەهێزکردنی پێوەندییە ئابووریو سیاسی و کولتوورییەکانی لەگەڵ وڵاتانی ناوچە بەتایبەت ئاسیای ناوەڕست و قەفقاز" سەرکردەکانی تورکیە بە سەرنجدان بە پێوەندییە ئەتنیکیو

(1) Philips Ropins, "Between sentiment and selr interest: Turkey policy toward Azabaijan and the central Asia", Middle East Journal, vol, 43, n. 4, 1993, p. 608.
(2) news post, April 1992, p. 2.

رەگەزییەکانی خۆی لەگەڵ وڵاتانی ئاسیای ناڤین لە هەوڵی ئەوەدایە کە یەکیەتیی ئەورووپا لە رۆڵی سەرەکی تورکیە ئاگادار بکاتەوە، تاکو ببێت بە ئەندامی ئەم یەکیەتییە. بەم پێیە روانینی تورکیە بۆسەر ناوچەکە روانینێکی تاکتیکییە و سەرکردەکانی ئەم وڵاتە بە سەرنجدان بە پێگەی ژیئوپۆلوتیك و پێگەی نێونەتەوەیی خۆی لە هەوڵی گێڕانی رۆڵی گەورەتر لە ئاسیای ناوەڕاستە. لەلایەکی دیکەوە، ئابوورییە گەشە نەکەوتووەکانی ئەم ناوچە و بەهرەمەند بوون لە بازارگەلی نوێ و گانگای نەوت و گاز وەك دەرفەتێك و تێکەڵییەك بۆ ئابووری لە حاڵی گۆڕانی تورکیەدا بووە و هەم ئەم کارە بایەخی پتری لە بوونی ئەم وڵاتە لە ئاسیای ناوەندیدا بەخشیوە. بە جۆرێك باندۆری تورکیا لە یەکەم مانگەکانی دوای سەربەخۆیی وڵاتانی ئەم ناوچەیە زۆر بەرچاوە، نوینگەی سیکۆلاریزم بەریانی بەلای رۆژئاواو دانی بەڵێنی دڵفراوانە بە کۆمپانیا رۆژهەڵاتییەکان، هەستێکی تایبەتی لە ئاسیای ناڤیندا پێکهێنا بوو، ئاوێتە بوو لەگەڵ ناسیۆنالیزمی ئەتنیکیش.

سولەیمان دەمیرەڵ، سەرەك کۆماری پێشووی تورکیە لە کۆنفرانسێکی چاپەمەنیدا راگەیاند کە "تورکیە جەخت لەسەر ئەوە دەکا تاکو کەشێکی ئاشتەوایی و ئارام لەسەر بناغەی هاریکاری و بەرپرسایەتی هاوبەش لەناوچەکەدا پێکبێنێ". تورکیە لە بوارە ئابوورییەکاندا ئاکتیڤ بووە، بۆ وێنە بونیادێکی هاوکاری ئابووری، کولتووری، پەروەردەییو تەکنیکی بۆ یارمەتیدان بە وڵاتە تورك زمانەکان دامەزراندووە. ئامانج لەم دامەزراوە بەرزکردنەوەی ئاستی پێوەندی وڵاتانی ناوچەکە هەروەها یارمەتیدان بە ئەوانە هەتا بتوانن پەرە بە پێکهاتەی سیاسی خۆیان بدەن، خۆیان باسەکانیان دابڕێژن، هەروەها گرفتەکانی پێوەندییدار بە بانکداری، بیمە و بازرگانی دەرەکی، بودجەو نیزامیماڵیاتی خۆیان لە قۆناخی تێپەڕەوە بگۆڕن بۆ بازاڕی ئابووری ئازاد.[(١)]

نموونەی روونی هاریکاری ئابووری تورکیە لەگەڵ ئاسیای ناوەندی، سلڤەی یەك ملیارد دۆلاری بانکی ناوەندی هەنارده و هاوردەی تورکیە "ئەگزیم بان"ە، کە تەرخانکراوە بۆ وڵاتانی ناوچەکە. کە لەم رێژەیە ٢٠٠ ملیۆن دۆلار بۆ ئوزبەکستان و ٩٠ ملیۆن دۆلار بۆ تورکمەنستان و ٥٠ ملیۆن دۆلار بۆ تاجیکستان لەبەرچاو گیراوە. لە راستیدا وڵاتانی دواکەوتووی ئاسیای

---

(١) "داهاتووی کۆمەڵەی هاوقازانجەکان"، راپۆرت، ناوەندی توێژینەوەی ئیستراتیژیکییەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، ژمارە ٣٣، لاپەڕەی ٨.

ناوەندی لە سەرەتای ساڵەکانی سەربەخۆیی وەك وڵاتێکی سەرکەوتوو دەیڕوانییە تورکیە کە توانی بوونی ئابوورییەکی پەرەگرتووی لەسەربناغەی تێکەڵاوییەك لە بەدەستهێنان و بازرگانیو دێموکراسیو جیایی ئایین لە سیاسەت دامەزراوە کە ئەم کارە رێگای بۆ سەرمایەدانان و ئاکتیڤ بوونی دیپلۆماسی تورکیە دەکردەوە. بەڵام بە خێرایی رێبەرانی ئاسیای تێگەیشتن کە لەمەڕ توانایی ئابووری تورکیە زۆر زێدەڕەویی کراوە، چونکە ئەم لە وەها رەوشێکدا نییە کە بۆ رزگار کردنی ئابووری پاشکەوتوویی ئەوان هاریکاری سەرکیان بکا. لە ئاکامدا ئەم گەشبینییە لە سەرتای مانگەکانی دوای سەربەخۆیی ناوچەکە بە پان تورکیزم دامرکایەوە. و حکوومەتەکانی ناوچە بە دوای یارمەتیدەری باشتربوون. لە راستیدا ئەو پرسانەی کە ئەم وڵاتانە لەگەڵی رووبەڕوون، بە رادەیەکی نەك تورکیە بەلکو هیچ وڵاتێکی دیکە ناتوانێ بە تەنیا هەوڵی چارەسەر کردنیان بدا. هەر بۆیە نابێ لە رێژەی توانایی ئابووری تورکیە زێدەڕەویی بکرێ، بەڵام ئەم وڵاتە دەتوانێ بە پاڵپشتی سەرمایە و تەکنۆلۆژی رۆژئاوا رۆڵێك وەئەستۆ بگرێ و لە درێژماوەدا دەسەڵاتێك لەناوچەکە بەچنگ بێنێ. بەڵام تاکو هەنووکە ژمارەیەکی کەم لە کۆمپانیا ئەمریکاییو ئەورووپاییەکان لە رێگای تورکیەوە بۆچوونە ناو بازاڕەکانی ئاسیای ناڤین بەریانیان پێشانداوە.

بە شێوەی گشتی لە بەراورد کردنێکی کورتدا لەسەر باندۆری ئابووری تورکیە دەتوانین بڵێین کە بە سەرنجدان بە ئامانج و قازانجەکانی ئەم وڵاتە، بوونی تورکیە لە ئاسیای نێوەڕاست شوێنەوارێکی نەگونجاو و جۆرە رەکەبەرایەتییەکی لەگەڵ ئێران پەرەپێداوە. بەڵام بە گرینگیدان بە سەرهەڵدانی بوارەکانی هاوکاری ناوچەیی تورکیەو ئێران لە چوارچێوەی رێکخراوی هاریکاری ئابووری (ئیکۆ) تا رادەیەك شوێنەواری نالەباری رەکەبەرایەتی دابەزیوە. هەروەها ئێران بە کەڵکوەرگرتن لە تایبەتمەندییەکانی زۆرترین هەوڵی لە پێناو پاراستنی بەرژەوەندییەکانی داوە. کەواتە هەرچەندە ئەم وڵاتانە نموونەی حکوومەتی تورکیە بەباشی لەقەڵەم دەدەن بەڵام لێك نزیکی لە رووی جوغرافیاییو بوونی سنووری دوور و درێژ، هاوبەشی مێژوویيو کولتووری، دەست پێراگەیشتنی بە ئاوایی ئازاد لە تایبەتمەندییەکانی ئێرانە. ئەم دوو تایبەتمەندیە واتە دراوسێتی جوغرافیاییو هاوپێوەندی کولتووری و مێژووی لەگەڵ خەڵکی ئاسیای ناوەندیو بەتایبەت تورکمەنستان و تاجیکستان و ئوزبەکستان لە پەرەسەندی هاریکارییەکانی ئێران لەگەڵ ئەم وڵاتانە رۆڵی گێڕاوە. وێڕای جیاوازی بۆچوونەکانی نێوان تورکیەو ئێران و رکەبەرایەتی بۆ

کارتێکەری لە ناوچەکە ناتەبایی لە بەرژەوەندی ئەم دوو وڵاتە لەگەڵ یەکتر لە ئارادانییە و هیچکامیان خوازیاری سەرلەنوێ دارِشتنەوەی سنوورەکانی ناوچەکە نین. بەڵام رەنگە بەو حاڵەشەوە گوشارە نێوخۆییەکان و هێندێك کردەی ژیرانەی خەڵکانی هەرێمی لەوانەیە قازانجەکانی دوو وڵات بخاتە بەرانبەر یەکتر.[1] ئێران تامەزۆیی سەرمایەدانانە لەسەر بنەمای وشیاری نەتەوەیی لە وڵاتانی تازە بە سەربەخۆیی گەیشتوو ئاسیای ناوەندیدایە. ئاشکرایە کە ئیسلام بەشێکی گرینگ لە گەشەسەندن رابوونی نەتەوەییو هەستکردن بە شوناس، پێکدێنێ و بژاردەکانیش بە مەبەستی رەوایدان بە خۆیان هانی ئەوان دەدەن زێدەباری ئەوە، بەڵگەگەلێکی زۆر لە گۆرِێ دایە کە تورکیەو ئێران لەناوچەکە بەتایبەتی لە بواری ئابووری هاوبەش زۆر هەوڵدەدەن. نیشانەی پتەوی ئەم هەوڵە هاوبەشی دەوڵەت لە پەرەپێدانی پانتایی چالاکییەکانی رێکخراوی هاریکاری ئابووری (ئیکۆ) رێککەوتن لەمەرِ هێندێك پرۆژەی گرینگە. تورکیەو ئێران بەریانیان دوای تێپەرِبوون لە ساڵەکانی سەرەتای کاری هاوبەشی ئەم وڵاتانە پێشان داوەو ئەم بەریانییە لە دامەزراندنی سەقامگیری لەناوچەکەدا نەخشی هەبووە، بەڵام بەم حاڵەوە رێژەیەك لە رکەبەرانەی نێوان ئێران و تورکیە لەهەمبەر بوون و باندۆر لەسەر وڵاتانی ئاسیای ناوەندی لە ئارادا بووە، لەم نێوەدا پێگەی نێونەتەوەییو هاوتەریبی تورکیە لەگەڵ رۆژئاواو ئەمریکاو هاورِێ لەگەڵ بوارە هاوبەشییەکانی زمانی و رەگەزی لەگەڵ ئاسیای ناوەندی، بارودۆخێکی لەبارتری لە پێش ئەم وڵاتەدا داناوە.

روداوەکانی ئەم دواییانە لەناوچەکە ئەم بوارەی بۆ تورکیە رەخساندووە کە پەرەی بە رۆڵی خۆی بدا، ئەم مژارە هاورِێ لەگەڵ بێمەیلی یەکیەتیی ئەوروپا بۆ وەرگرتنی ئەندامیەتی تورکیە، رەنگە ببێتە هۆی ئەوەی کە تورکیە لە پێوەندییەکانی لەگەڵ وڵاتە تورکەکاندا پێداگری پتری هەبێ. روونە کە تەنانەت ئەگەر تورکیە بە ئەندامی یەکیەتیی ئەوروپا وەربگیرێ، ئەم وڵاتە دوایین پلەی لەنێو وڵاتانی ئەندامدا دەبێ، بەڵام دەتوانێ لەنێو یەکیەتیی وڵاتانی تورك نشین، لە پلەی یەکەم و رۆڵی رێبەری بەهەرەمەندی هەبێ، هەڵبەت ئەم خاڵانە لە ئەگەرەکانەو قورسایی پێویست بۆ گرینگیدانی ئەوروپا بە تورکیەی نییە.[2] پرسە

(1) Vnal Cevikoz, Europan Integration and new Regional cooperation Initiative, NATO Review, n. 3, June 1993, p. 52.

(٢) مەحکووم ئۆف، "ئاسیای ناوەندی لە هاوکارییە بەرانبەرە ئابووریەکان"، وەرزنامەی توێژینەوەی ئاسیای ناوەرِاستو قەفقاز ساڵی پێنجەم، ژمارە ١٦ (زستانی ١٣٥٧) لاپەرِەی ٣ ـ ١٨٢.

ئابورییەکان یەکێك لە گرینگترین بوارەکانی رکەبەرایەتی ئێران و تورکیەیە لە ئاسیای نێوەرِاست، هەر دوو وڵاتی ئێران و تورکیە وەك بازارێکی گونجاو دەرِواننە ئەم ناوچەیە کە بواری باش بۆ سەرمایەدانان تێدا بەدی دەکرێ. ئەگەر رەکەبەرایەتی ئێران و تورکیە لە ئاسیای ناوەندی گشت لایەنە لەقەڵەم بدەین، تەوەری سەرەکی ئەم رەکەبەرییە بەرژەوەندی ئابووری دیاریدەکا. بەڵام خاڵی سەرەکی لێرەدایە کە دەبێ توانایی ئابووری و رێژەی هێزی سەرمایەدانانی ئەم وڵاتانە لەبەرچاو بگیرێ. ئەو گۆرِەپانە، کە رکەبەرایەتی بەرژەوەندی ئابووری دەستنیشان دەکا. لە گۆرِەپانی رکەبەرایەتی ئابووری لەگەڵ قورسایی گرێبەستەکان و چالاکی کۆمپانیاکانی تورك و ئێران لە رووی رێژەی بازرگانیو تەجارەتەوە بە هۆی دەراوسێیی جوغرافیای لە پێشترە. بەڵام لە رووی سەرمایەدانان، ئێران لە بارودۆخێکداییە کە بتوانێ لەم وڵاتانە سەرمایەی پتر، وەگەر بخات.

پێوەندییەکانی ئێرانو تورکیە لە سەرکەوتنی کۆماری ئیسلامییەوە تا لەبەریەك هەڵوەشانی یەکیەتی سۆڤییەت، جۆرێك هاوپێوەندی ئیدیولۆژیك ئاوێتە لەگەڵ هاریکاریگەلی بە کەڵکی ئابووری و بازرگانی بوو. بەڵام لەکاتی هەرەسهێنانی سۆڤییەت ئەم دوو وڵاتە بوون بە گرینگترین رکەبەرانی یەکتر، لەم نێوەدا تورکیە بە کەڵکوەرگرتن لە پێوەندی نزیکی خۆی لەگەڵ ئەمریکاو ئیسرائیل نەك هەر رێکخراوی هاریکاریی ئابووری (ئێکۆ)ی تووشی جیابوونەوە کرد بەلکو تێدەکۆشێ بە گرتنە پێش سیاسەتە تایبەتییەکانی خۆی پێوەندگەلێکی پتەو بۆ هێنانە دی بیرۆکەی پان تورکیزم لەناوچەکەدا پێکبێنێ. هەر بۆیە وەك وڵاتێك کە رۆڵی ئاڵقەی پێوەندی نێوان وڵاتانی دەرەوەی ناوچە وەك ئەمریکاو ئیسرائیل دەگێرِێ. کە ئەم کارە بە زیانی رووسیەو ئێران کۆتایی پێدێت. بە جۆرێك یەکێك لە سەرکەوتووەکانی تورکیە واژۆی رێکەوتننامەی دامەزراندنی بۆرییەکانی گەیاندنی نەوتی باکۆ- جیهان،بە بەشداری سەرۆك کۆماری ئەوکاتی ئەمریکا بووە.[1] لە راستیدا ئەمریکاو ئیسرائیل بە ئامانجی درێژەی سیاسەتی لاواز کردن و ئابلۆقە بۆسەر ئێران درێژە بە بەهێز کردنی رۆڵی تورکیە لەناوچەکەدا دەدەن. هەر بۆیە ئەمریکا نارِەزایەتی خۆی لەهەمبەر دامەزراندنی هێڵی بۆریی نەوت و گازی ئاسیای ناوەندی کە لە ئێرانەوە بۆ تورکیەو دواتر بۆ

(1) Dlivier Weber, "Tuquie: unenouvelle Puissanceregionale en Asie Centrale" nouveaux mendes, n 3. Aout 1993, Pp. 27 – 35.

ئەورووپاو رۆژئاوا بگوازرێتەوە دەبڕیوە، هەر چەندە ڕێگای ئێران کورتترین و لە رووی ئابووریشەوە کەم تێچووترین رێگەیە.

تورکیە بانگەشەی ئەوە دەکا کە وەك ولاتێکی نموونە بۆ ناوچەکە بەژمار دێت و بۆیە دەتوانێ یارمەتی ولاتانی تورك زمانی ئاسیای ناوەندی بۆ پێوەست بوون بە ئابووری جیهان بکات. بە هەرجۆرێك تورکیە لەگەڵ تەقەلایەکی زۆر لەسەر رێگای کارتێکەری خۆی لە ئاسیای ناوەندی لەگەڵ کۆمەڵێك بە هیوایش رووبەڕوو بووە. بۆ وێنە لە دوای دانیشتنی سەرکردەکانی تورکیەو ولاتانی ئاسیای ناوەندی لە ئانکارا لە ئوکتۆبری ساڵی **١٩٩٢**ی زایینی بیرۆکەی پان تورکیزم کە لەلایەن تورکیەوە دارێژرابوو لەگەڵ تەنگژە رووبەڕوو بوو. چونکە حکوومەتە تازە بە سەربەخۆیی گەیشتووەکانی ئاسیای ناوەندی نیشانیاندا کە لە گەڕان بە دوای ئەڵترناتیڤ بۆ رووسیە بە پارێزەوە دەڕواننە دەسەڵاتی تورکیەوە. بەم حاڵەش، تورکیە دەستی لە هەوڵە جۆربەجۆرەکان بۆ دەسەڵات و کارتێکەری پتر بەسەر ئەم ناوچەیەدا هەڵنەگرتووە.

زێدەباری ئەوە، هێندێك ئاستەنگی دیکە کە لەسەر رێگای باندۆری تورکیە بۆسەر ئاسیای ناڤین هەیە کە گەورەترینیان لە جۆری ژیئوستراتیژیکە، چونکە تورکیە جیا لە چەند مایلەك سنووری هاوبەش لەگەڵ کۆماری خۆدموختاری نەخجەوان لە بیاڤی قەفقاز، هیچ رێگایەکی دیکەی بە کۆی ولاتە تورکزمانەکانی ئاسیای ناوەندیدا نییە. لە روویەکی دیکەوە تورکیە دەروازەی چوونی بۆ ناوچەی ئاسیای ناوەندی و ناوچەی قەفقازە. لە گەڵ ئەوەشدا بەربەستە جوغرافیاییەکان لە رووی ئابووری و سیاسیشەوە پێوەندی تورکیە لەگەڵ ئاسیای ناوەندی سنوورداراە. ئابووری تورکیە بە هۆی بەرزبوونەوەی هەڵئاوسانی دراوییو بێکاری ناتوانێ بۆ ولاتانی ناوچەکە سەرنجڕاکێش بێ. هەروەها تورکیە بەردەوام بەکۆگای چەكو تەقەمەنیو کەرەستەی دەستی ئەمریکا لەناوچەکە بە ئەژمار هاتووە و ئەندامەتی ئەو لە پەیمانی ناتۆ قورسایی سیاسی ئەوتۆی بۆی بەدواوە نەبووە. نزیکی تورکیە بە رۆژئاوا رۆڵی ئاڵقەی پێوەندی ئەم ولاتەش بۆ رێژیمەکانی ئاسیای ناوەندی بایەخێکی ئەوتۆی نەبووە، چونکە ئەوان بە باشیان زانیوە کە بە شێوەی راستەوخۆ لەگەڵ حکوومەتەکان و کۆمپانیا رۆژئاواییەکان لە پێوەندیدا بن.

لەبەریەك هەڵوەشانی سۆڤییەت و دەرکەوتنی بوارگەلی نوێی ژیئوپۆلۆتیك لە ئاسیای ناڤین سەرنجی زۆربەی ولاتانی ناوچەکەی بۆلای خۆی راکێشا. لەم نێوەدا تورکیە بە حوکمی

پێوەندیگەلی ئەتنیکی ـ ئایینی خۆی لەگەڵ زۆربەی ولاتانی تازە بە سەربەخۆیی گەیشتووی ئاسیای ناوەندی، زۆرترین بەریانی بۆ پەرەپێدانی پێوەندی لەگەڵ ئەم ناوچەیە لە خۆی نیشاندا،[(١)] چاوپێکەوتنە بەردەوامەکانی بەرپرسان و هەیئەتە تورکەکان لە ساڵی **١٩٩٢**ی زایینی لەناوچەکە شاهیدی بۆ ئەم مژارەیە. تورکیە بە دوای ناوچەیەکی ئارامە کە لە ئەورووپای ناوەندی دەستپێدەکا و لە چین کۆتایی پێ دێت، ئەمە پرۆسەیەکی درێژماوەیە کە لەلایەن تورکیەوە بۆ گەیشتن بەم قوناخە درێژەی هەیە. لە روانگەی بژاردەکان و بڕیاردەرانی تورکیە ئامانجەکانی مەبەست تەنیا لە رەوگەی پان تورکیزم پان ئیسلامیزم نایەتە دی، بەلکو بە هاوپێوەندی پشتیوانی ولاتانێك کە لەمەڕ پرسە گرینگەکان رێککەوتبن، بەدەستدێت.[(٢)] بەم جۆرە تورکیە بە دوای هەرەسهێنانی سۆڤییەت بە چڕی تێدەکۆشا تاکو باندۆرێکی نوێی لەم ناوچەیەدا بەدەست بێنێ. ئەم ولاتە بە هەڵکەوتن لەتەنیشت قەفقاز، لێکچوونە رەگەزی و ئەتنیکییەکان لەگەڵ ئاسیای ناوەڕاستدا، گەشەسەندن لە رووی کۆمەڵایەتییەوە، هەروەها بوونی هێزێکی پیشەسازی پسپۆر، پێگەیەکی گونجاویی بۆ جێبەجێ کردنی ئۆپەراسیۆن لە ئاسیای ناڤین و قەفقازدا هینابووە گۆڕێ.

لەلایەك بوونی بژاردە تورکزمان و سێکۆلارەکان لە زۆربەی ولاتانی ئاسیای ناوەڕاست کە بوون بە پشتیوانی ئیمپراتۆری عوسمانی، هۆکارێکی گرینگە لە گەشە سەندنی باندۆری تورکیە لەم ناوچەیەدا.[(٣)]

هەر بۆیە حکوومەتی ئانکارا بۆ دەست پێڕاگەیشتن بە بیاڤێك لە ئاسیای ناوەندیدا زۆرترین چالاکی خۆی- بە تایبەتی لە دەیەی ١٩٩٠ی ز، چڕ کردبووەوە سەر بواری کولتووری و بەئامانجی هاوپێوندی و تەنانەت بۆ دژایەتی لەگەڵ بناژۆ خوازی ئایینی دروشمی "پان تورکیزمی" بەرز کردبۆوە. دروشمێك کە هاتنە ئارای بە بۆچوونی زۆربەی شارەزایانی سیاسیی

---

(١) بۆ زانیاری پتر لەسەر پێوندی مێژوویی تورکیە لەگەڵ ئاسیای ناوەڕاست سەردانی ئەم سەرچاوانە بکەن:
Mehet saray, "Political Economic and cultural Relations Between Turkeyandcentral Asian Republics," Eurasian studies, vol 1, no 2 (sum 24) Pp. 47 – 52.

(2) Johan waltner, "Turkeyand Turkik Republics" Mceen. East Monitor, Vol. 1, no 2, 1992, p. 38.

(٣) جەلیلی رەوشەندڵ، "رۆڵی پان تورکیزم لە هاپێوەندی ناوچەیی، توێژینەوەکانی ئاسیای ناوەندیو قەفقاز، ژمارەی ١٦، ساڵی پێنجەم (زستانی ٧٥)، لاپەڕەی ٧٩.

پەیوەستە بە هۆکاری جۆربەجۆرەکان، لەوانە فرە زاراوەیی لە زمانی تورکی، بەربلاوی جوغرافیایی، لاوازی ئابووری و هاوئاهەنگ نەبوونی لەگەڵ تیۆری پێوندییە نێونەتەوەییەکان لۆژیکیانە نانوێنێ. بە سەرنجدان بەگۆڕانکارییەکانی سەدەی پێشوو بەتایبەتی گۆڕانە نوێیەکان کە لە دەیەی رابردوودا روویان دابوو، زێدەباری دوو بەریانی ئاتا تۆرکیستە نەرێتییەکان کە پێداگری لەسەر بەرەو رۆژئاوا چوون دەکەن، هەروەها ئیسلامخوازان کە لایەنگری لە پێوەندی دامەزراندن لەگەڵ ولاتە موسڵمانەکان و رۆژهەلات دەکەن. سێهەمین گرووپ بە ناوی پان تورکیزمەکان هاتنە گۆڕەپانەوە کە تێکەڵاوە لە ئەندێشەکانی ئاتاتورك و میراتی ئەتنیکی تورکەکان و لە هەولّی بەدەستهێنانی رێگا چارەیەك بۆ قەیرانی شوناسی تورکیەن و ئەو گرووپە سەدەی داهاتوو بە سەدەی تورکەکان شیمانە دەکەن و بە خەستی کەوتوونەتە ژێر باندۆری وەرچەرخانەکانی ئاسیای ناڤین.(1)

سەرکردەکانی تورکیە لەم بوارەدا خۆیان وەك "برای گەورەتر"ی تورك لە ئاسیای نێوەڕاست و تەنانەت بۆ هەموو رێبەرانی تورکەکان لەقەڵەم داوە. بە جۆرێك کە لە ساڵی ١٩٩٢ی زایینیدا وەزیری کاروباری دەرەوەی تورکیە لە باکۆ گوتی کە "ئێمە بە دوای ژیاندنەوەی ئەندێشەی پان تورکیزمین و بە فەرمی رادەگەیەنن کە پێکهێنانی ئیمپراتوری تورك لە دورگەری کەریمە تاکو سین کیانگی چین و گرێدانی گشت ئەتنیکە تورکەکان بە کۆماری تورکیە ئامانجی سەرەکی تورکیەیە".(2) ئەم سیاسەتەی تورکیە واتە ژیانەوەی پان تورکیزم بە سەرنجدان بە راستییەکانی هەبوو زۆرتر وەك ئەفسانەیەکە تاکو راستییەکی بەرهەست، بە جۆرێك کە هێندێك لە لێکۆڵەوەرەکان لەو بڕوایەن کە ئیمپراتۆری تورك، یان بە واتەیەکی دیکە بووژاندنەوەی پان تورکیزم بە سەرنجدان بە راستییەکان هەبوو لە ئاسیای ناوین، پتر لە تراویلکەیەك دەچێ.(3)

بە شێوەی گشتی دەتوانین بڵێین کە هانەگەلی تورکیە بۆ کارتێکەری لە ئاسیای ناڤین دەتوانێ ئەوە بێ کە لەنێو ولاتە ئیسلامییەکان لەوانە ئاکتیڤترین ولاتەکان بەدوای

(1) پیروز موجتەهدزادە، "لە کەنداوی فارسەوە تاکوو خەزەر، لە ئیدە ژئوپۆلوتیکەکان تاکوو واقعییەتی ئێرانی" زانیاری سیاسی ئابووری، ژمارە ١١٠ — ١٠٩ (رەزبەرو خەزەڵوەری ١٣٧٥) لاپەڕەکانی ١٥ ـ ٢.
(2) رۆژهەلاتی ناڤینی تورکمان، ئاواتی ئانکارا، ئەبرار، ژمارە ١٠٠٧، ١٣٧١/٢/١٤ لاپەڕەی ١٦.
(3) shireen T. Hunter, "the Muslim Republics of the Former Union: policy challenges for the united states", Washington guarterly, Vol. 15 (3), summar, Pp. 57 – 71.

دەرفەتگەلی نوێ لە راستای کەڵکوەرگرتن لە پێوەندییە ئەتنیکیو رەگەزییەکانە. تورکیە ناتوانێ لەم ناوچەیەدا کە وەك دەرفەتێکی نوێ لەپێناو پێگەی نێونەتەوەیی خۆی لێی دەڕوانێ لێی تێپەڕ بێ، تورکیە، ئاسیای ناوەندی و قەفقاز بە بەشێك لەناوچەی فەرمانڕەوایی کولتووری و مێژوویی خۆی لەقەڵەم دەدا؛ تورکیە وا لێکدەداتەوە کە رەنگە بە وروژاندنی هەستی ئەتنیکی بتوانێ بەسەر ناوچەکەدا زاڵبێ، و سەرنموونەی حکوومەتی خۆی کە بناغەیەکی نیزامی سێکۆلارە بەسەر ناوچەکەدا پەرە پێبدا، هەر لەم پێناوەدا چالاکییە کولتوورییەکانی تورکیە لەم کۆمارانەدا پانتایەکی بەرفراوانی لەخۆ دەگرێ، لە گرینگترینی ئەم چالاکییانە بایەخدان بە تەلەڤیزیۆنە تورکزمانەکانی ولاتانی ئاسیای ناوەندیە لەلایەن تەلەڤیزیۆنی تورکیەوە، هەروەها دانانی ئەلف و بێی لاتینی بە شێوازی تورکی لە جێگای ئەلف و بێی سیرلیکی و وەرگرتنی هەزاران خوێندکاری ئەم کۆمارانە لە زانکۆکانی تورکیە، لە راستیدا ئامانجێك کە تورکیە بەدوایەتی دامەزرانی کۆمەڵەیەکی کولتووری تورکزمان لە چینەوە تاکو باڵکان، زمان هۆکاری سەرەکییە لە دامەزراندنی ئەم پێوەندییە. سیستمی لائیکی تورکیە تێکەڵ بە کولتووری دژە ئایینی بووە،هەروەها بووەتە نموونەیەکی گونجاو بۆ رێبەرانی ئەم کۆمارانە. بەم پێیە پلانەکانی تورکیە لەپێناو برەودان بە دەسەڵاتی خۆی لەناوچەکەدا نەك هەر لە لایەن دەسەلاتدارانی ناوچەکە بەلکو لەلایەن رۆژئاوایەکانیش پشتگیری هەمە لایەنە دەکران. هەڵبەت ئەم پلانانەی تورکیە تاکو کاتێك جێی پەسندی رۆژئاواو فەرمانڕوایانی ناوچەکەیە کە تەنیا رۆڵی پێشگرتن بە دژەی ئێران بگرێ.

زێدەباری ئەوەیش، باندۆری تورکیە لەناوچەکەدا تەنیا بە مانای بوونی حکوومەتی لائیك نییە بەلکو باندۆری گرووپە ئایینییەکانو گەلی تورکیە کە گرینگی بە شوناسی تورکی و ئیسلامی خۆیان دەدەن، پەرەپێدەداوە،هەروەها کارتێکەری گرووپە موسڵمانەکانی دژبەری رێژیم لەم کۆمارانەدا پەرە دەستێنێ. تورکیە بۆ کارتێکەری زیاتر خۆی چالاکیگەلێك لە شێوەی پروپاگەندەی ئایینی، پەروەردە کردنی مامۆستایانی ئایینیو وبلاوکردنەوەی بلاڤوکە ئایینییەکان لەلایەن ئیدارەی ئەوقافەوە جێبەجێ دەکا کە دەتوانێ ببێتە هۆی بەهێز کردنی بەریانە ئایینیو ئیسلام گەرایی لە نێو خەڵکدا. لە راستیدا زۆرترین کەرەستەی باندۆری تورکیە لەناوچەکەدا لە رووی کولتوورییەوە بووە. ئەم ولاتە لەو بڕوایەدابوو کە بتوانێ لەم بیاڤەدا دەسکەوتگەلی پتر بەدەست بێنێ، بەلام تەنیا دەستکەوتیان کۆمەڵێك کاناڵی

سەتەلایت و گۆڕینی ئەلف و بێی سیرلیکی بوو کە ئەلفو بێی لاتین لە هێندێك لە ولاتان جێگای گرت. بەلام ئەم کەناڵە سەتەلایتیانەو گۆڕینی ئەلف و بێیش نەیتوانیۆ زاراوەگەلی جۆربەجۆری ئاسیای ناوەندی و قەفقاز نزیك بکا لە زاراوەی تایبەتی تورکی ئێستامبۆلی، تاکو ئەو جێگایە کە یەکەمین چاوپێکەوتنی سەرکردەکان لە ئانکارا ـ لە ساڵی ١٩١٢ ناچار بوون لە وەرگێڕە رووسییەکان وەك زمانی پێوەندی کەلکوەربگرن. تەنانەت باڵوێزخانەکانی تورکیە لە کۆمارە نوێیەکان نەیانتوانی کەسانێك بدۆزنەوە کە زمانی تورکی ئێستانبوولی بزانێ.[١]

بە بڕوای کۆمەڵێك کەس،ئاسیای ناوەندی، تورکیە *تەفزیل دەدا بە سەر ولاتانی دیکەدا، چونکە بەریانی رۆژئاوایی هەیەو پێداگری لەسەر جیایی ئایین لە سیاسەت دەکا، بەلام ئەم شکانەوەیە ئەندازەیەکی هەیە. ناتوانرێ لەوە زیاتر برەویی هەبێ، چونکە ئێرانیش گۆڕەپان بۆ تورکیە بەجێ ناهێلێ، بە بۆچوونی یەکێك لە لێکۆڵەران "…. بەڕای سەرکردەکانی کۆماری ئیسلامی باندۆری لە رادەبەدەری تورکەکان لە ئاسیای ناوەندی بۆ سەر تەناهی ئێران مەترسیهێنەرە و دەبێتە هۆی گەشەی هەستی نەتەوەگەرایی‌و هاتنە ئارای جیابوونەوەی بەشێك لە خاکی ئێران ….."“[٢] کەواتە بەگشتی تورکیە بۆ دانانی باندۆری کولتووری خۆی ئاستەنگەلێکی حاشاهەڵنەگری لە پێشە. لە راستیدا ولاتانی ناوچەکە بە گشت ئاسیای ناڤین و قەفقازەوە پێش ئەوەی کە لە تورکیەوە نزیك بن، بە بەشێك لە بیاڤی شارستانییەتی ئێرانی-ئیسلامی بەئەژمار دێن‌و لەگەڵ ئێراندا هاوگرتوویی کولتووری و مێژووی چەند هەزار ساڵەی هەیە. بەلام بەداخەوە هێندێك لە ولاتەکان لەوانە ئەمریکا سیاسەتی تەریك خستنەوەی ئێران و بە هێز کردنی رۆڵی ترکیەیان لە ناوچەکەدا گرتە بەرو تەنانەت رێبەرانی کۆماری ئیسلامیش نەیانتوانیوە یان نەیانویستووە کە کەڵك لە کەشێکی کولتووری وەربگرن تاکو ولاتانی ناوچەکە کە زۆرینەیان سونەن، بۆلای خۆیان رابکێشن، ئەو بارودۆخە ئەم دەرفەتەی بە تورکیە دەدا کە لەناوچەکەدا رۆڵێکی کاراتر بگێرێ و پەرە بە کارتێکەری خۆی بدا[٣]. هەروەها ئاکامی دەسەلاتی رووسیەی تەزاری، هەروەها هەفتا ساڵ دەسەلاتی کۆمۆنیستەکانی سۆڤیەت واتەگەلێك

(١) جەلیل رەوشەندڵ، "رۆڵی پان تورکیزم لە هاوپێوەندی ناوچەیی"، پێشوو.

(2) shiree T. Hunter, op. Cit.

(٣) محەممەد رەزا مەلەکی "پێوەندییەکانی تورکیەو ئیسرائیل و باندۆری ئەوان لەسەر ئاسیای ناڤین و قەفقاز"، توێژینەوەکانی ئاسیای ناڤین و قەفقاز، ژمارە ٢٤ (زستانی ١٣٧٧) لاپەڕەکانی ٤٨و ٥٠.

وەك "تورك" لاواز بووە و هەنووکە رابردووی خەڵك پێناسە ئەتنیکی‌و ناوچەییەکانی خۆیان وەك تورکمەن و ئوزبەکیان بەسەر شوناسی ئیسلامی تورکی تەفزیل دەدەن. پێوەندییە نزیکترە ئابوورریییەکان لەناوچە لە هەمبەر پرسی شوناس لەم کۆمارانەدا بە بایەخترە. ئەم پرسانە بوونەتە هۆی رکەبەرایەتی لەنێوان تورکیە و ئێران بۆ دەستپێڕاگەیشتن بەسەر ناوچەکەدا. زێدەباری ئەمەش، لە ولاتانی ئاسیای ناوەندی و قەفقاز نزیکەی ٢٥ ملیۆن رووسی ژیان دەکەن کە زۆرینەیان لە ئاسیای ناوەندین، بە جۆرێك کە نزیکەی ٣٨٪ حەشیمەتی قەزاقستان رووسین و لە تورکمەنستانیش دەوروبەری ١٠٪ لە حەشیمەتی رووسین، لە کۆمارەکانی دیکەی ئاسیای ناوین وەك چلمیرکی گوشار، هێزی پان تورکیزم بەرەو لاوازی دەروا.

دژکردەوەی توندی سەرکردەکانی تورکیە لە بەرانبەر ئیسلام گەراکان پێشاندەری نیگەرانی ئەوانە لەهەمبەر گەشە و تەشەنەی ئیسلام و بناژۆخوازی ئایینییە. بە واتایەکی دیکە ئەوان خوازیاری پێشگیری لە گەشەی ئیسلامی راستەقینە و چوونە سەری ئاستی گشت لایەنەی، خۆیان لە ولاتانی ئاسیای ناوەندین. لە چوارچێوەی سیاسەتی دەرەوەی ئاماژە پێکراوی رێبەرانی رێژیمی تورکیە لە دوو بابەتی ئەتنیکی و زمانی هاوبەش کەڵکوەردەگرن. بەجۆرێك کە سولێمان دەمیرەل سەرۆك کۆماری پێشووی تورکیە لە گەشتێکی کە بۆ پێنج ولاتی ناوچەکە لە ساڵی ١٩٩٢دا کردی، لەمەڕ هاوپێوەندییە زمانی‌و ئەتنیکییەکان لە عیشق ئاباد- پێتەختی تووکمەنستان بەم جۆرە ئاخاوتووە، "….. جیهانی نوێ تورك دێتە مەیدان و لەدایك دەبێ‌و هاریکارییەکانی تورکیە لەگەڵ کۆمارەکانی ئاسیای ناوەندی دەبێتە هۆی پیرۆزیی ئەم لەدایك بوونەو بوونی شارستانییەت، کەلتوور و زمانی هاوبەش هۆکاری هاوپێوەندییە…".[١] هەر چەندە ئەم ناچەیە لە رووی زمان‌و کولتوور کۆمەڵێك هاوبەشیان لەگەڵ ولاتی تورکیە دایەو تا رادەیەك ئەتنیکە تورکەکان ئاخێزگەیەکی هاوبەشیان هەیە، بەلام راستییەکەی ئەوەیە کە سەرنج و بەریانی تورکیە بۆ لای ولاتانی ئاسیای ناوەڕاست بەهۆی گرێدراویی زمانی‌و کولتووری نییە بەلکو رێژیمی تورکیە دەیهەوێ سەرنموونەیەکی حکوومەتی نوێ بهێنێتە گۆڕێ. لە بەرانبەر ئەم پنچینەیەدا سەرکردەکانی لە سەردانەکانیان باس لە جۆرێك رکەبەرایەتی نموونەیی حکوومەتی لەگەڵ ولاتە ئیسلامییەکان دێنێتە ئاراوە.

(١) بۆلتۆنی رادیۆ درەکییەکان، دەنگ و رەنگی کۆماری ئیسلامی ئێران، ١٣٧١/١/٢٠، لاپەڕەی ١٥.

له بەرانبەر ئەم ئامانجەی تورکیەدا، سەرکردەکانی ولاّتانی ئاسیای ناوەند دژکردەوەی جۆربەجۆریان لەخۆ نیشان داوە، بۆ وێنە، ڕێبەرانی توکمەنستان گوتوویانە کە "ئێمە وەك ولاّتێکی سەربەخۆ کاروباری نێوخۆییان لەسەر بنەمای بەرژەوەندی و پێداویستییەکانی کۆمەڵگای خۆمان جێبەجێ دەکەین و لە وەرگرتنی نموونەی حکوومەتداری ولاّتانی دیکە کە لەگەڵ ئێمە پێوەندی هەمە لایەنەیان هەیە خۆ دەبوێرین"، هەر چەندە هێندێك لە کۆمارەکانی ئاسیای ناوین رای دژی ئیستراتیژی سەرکردەکانی تورکمەنستانیان دەربڕیوە، بەلاّم بەهەرحاڵ بە گوێرەی لێکدانەوەی لێکۆڵەرێکی بیاڤی ئاسیای ناوەندی، ئەم کۆمارانە فیدراڵی بچووك نین کە چاوەڕوانی برای گەورەتر لە خۆیان بن و دەستیان بگرێ و لە مەترسی رزگاریان بکا...."[1] ئەوان لەگەڵ بوونی کەم وەکوریشەوە بانگەشەی شوناسی نەتەوەیی و سیاسی خۆیان لەبیر ناکەن. هەڵبەت دوورنییە یەك یان چەند کۆمارێکی ناوچەکە بە هۆکاری جۆربەجۆر بەرەو خەڵکانی دیکە رابکێشرێن، بەلاّم وا بەرچاو ناکەوێ ئەوان مەیل بە قەبووڵکردنی داگیرکاریو زاڵبوونی، ولاّتانی دیکە بن بەلکو ئەوان خوازیاری پەرەسەندنی پێوەندییەکانیان لەگەڵ هەموو ولاّتانی جیهانن. لەهەمبەر ئامانجە ئیدئولۆژیکەکانی ئێرانو تورکیە لە ئاسیای ناوین روانگەگەلی جۆربەجۆر هەیە، روانگەکانی هەرچییێك بێ" یەکانەگیری و یان بە واتایەکی دیکە نەگونجانی ئێران و تورکیە لەم گۆڕەپانەدا دەردەخا. تورکیە وەك ڕێژیمەکی عیلمانیو لایەنگری دێموکراسی رۆژئاواو ئێرانیش وەك حکوومەتێکی ئیسلامیو عیلمانی بۆ بیچمدانی شوناسی ناوچەکە لەگەڵ یەکتر بە چڕوپڕی رکەبەرایەتی دەکەن. پاکستانو عەرەبستانی سعوودی و کاراکتەرەکانی دیکەش بۆ بەدەستهێنانی دەسەلاّت بەشداری لەم رکەبەرایەتیە دەکەن.

زۆربەی ڕێژیمە عەرەب و رۆژئاواییەکان دەترسن کە ئێران لە هەوڵی گەشەپێدانی ئیسلامی بناژۆخوازیدا بێ. دەبێ بڵێین کە "لە بلاّوکردنەوەی ترسو دڵەراوکێ لەم چەشنە ئامانجانە، زێدەڕۆییەکی زۆر کراوە. ناوچەیەك کە ئیتر یەکیەتیی سۆڤیەت، ناتوانێ رۆڵی شەیتانی تێدا بگێڕێ، جیهان بڕیاری داوە ئەم رۆڵە بە ئێران بسپێرێ. ئێران نایهەوێ لەم چەشنە لە جیهان بشێویی پێکبێنێ بەلکو تێدەکۆشێ پێش پێ بگرێ تەنانەت سیاسەتوانانە ئەمریکاییەکان دان

(1) shireen T. Hunter, op. Cit

بەوەدا دەنێن کە ئێرانییەکان لە پێوەندییەکانی خۆیان لەگەڵ ولاّتانی ناوچەکە هیچ پێداگرییەك لەسەر شێوازی دانانی حکوومەتی ئیسلامی بە شێوەی ئێران لە ئاسیای ناوەندیدا نەکردووە"[1]
بەلاّم وەزارەتی دەرەوەتی تورکیە پێشنیاری گەلاّڵەی دامەزراندنی ناوچەی ئازادی دەریای رەش و کۆمارەکانی ئاسیای ناوەندی کردووە کە بەو پێیە، تورکیە ئاڵقەی پێوەندی ئەم بیاڤەیە. ئامانجێك کە تورکیە لەم راستایە گرتووەتە بەر، دامەزراندنی حکوومەتی سیکۆلارو پێشکەوتوویی پێشەسازییە. بەواتایەکی دیکە، سیاسەتی تورکیە ئەوەیە کە حکوومەتی سیکۆلار لەسەر بناغەی دێموکراسیی رۆژئاوایی، هەروەها سوودوەرگرتن لە شێوازی ئابووری لەم ولاّتانەدا بگرێ.

سەرکردەکانی تورکیە لەپێناو دانی شێوازی حکوومەتی خۆیان لە هەوڵی ئەوەدان تاکو پێش بە هەر چەشنە چالاکییەکی ئیسلام خوازی بگرنو لە ئاستێکی بەرینتر پێش بە پێکهاتنی حکوومەتی ئیسلامی لە داهاتووی ولاّتانی ناوچە بە هەر جۆرێك کە بگرێ ، بگرن. جۆرێك کە سولەیمان دەمیرەڵ ـ سەرۆك کۆماری پێشووتری تورکیە ـ لە وتووێژ لەگەڵ کەناڵی تەلەفیزیۆنی CNN لە پێوەندی لەگەڵ پەرەگرتنی ئیسلامخوازی لە ولاّتانی ئاسیای ناوەندیدا رایگەیاند کە "... ویستی ئێمە لەگەڵ ئامانجی رۆژئاواییەکان لەم ولاّتە هاوئاهەنگی تەواوی هەیە، ئێمە نیگەرانین لە گەشە کردنی ئایینی ئیسلام و ئامادەی هەر چەشنە هاوکارییەکین لەگەڵ رۆژئاوا...".[2] ئەم وتەیەی سەرۆك کۆماری تورکیە دەرخەری نیگەرانی سەرکردەکانی پایەبەرزی تورکیەیە لە هەمبەر پەرەگرتنی ئیسلام بەتایبەتی ئیسلام بناژۆخواز. بە واتایەکی دیکە ئەوان خوازیاری پێشگیری لەم گەشەی ئیسلامی راستەقینەو پترکردنی باندۆری گشت لایەنەی خۆیانن لەناوچەکەدا. ولاّتە موسڵمانە تازە بە سەربەخۆیی گەیشتووەکانی ئاسیای نێوەڕاست و قەفقاز بۆ دیاریکردنی نیزامی سیاسی خۆیان، لەنێوان دوو نموونە دان، یەکیان نموونەی خەڵك سالاری ئایینی ئێرانییە و ئەوەی دیکەیان نموونەی عەلمانییەتی تورکیەیە، لە روانگەی رۆژئاواییەکان یەك لەوان ئەمریکا نموونەی حکوومەتی ئێران مەترسیدارە، کەواتە پشتگیری لە نموونەی تورکیە دەکەن. چونکە ئەم مودێلە لە چەند رووەوە بۆ رۆژئاوا گرینگی هەیە، لە روانگەیەکەوە، مودێلی تورکیە لەسەر بنچیینەی دێموکراسی رۆژئاوایی ئەندێشەی

(١) Ibid

(٢) پۆڵتەنی رادیۆ دەرەکییەکان، دەنگ و رەنگی کۆماری ئیسلامی ئێران، ١٣٧٠/١٢/٢٢ لە لاپەڕەی ٢٤.

سیکۆلار لەخۆ دەگرێ کە لەم رووەوە گرێدراون لەگەڵ ئەمریکا. لەلایەکی دیکەوە، نیزامی سیاسی تورکیە دژی هەر چەشنە بناژۆخوازی ئایینیو گەشەدان بە ئەندێشە ئیسلامییە سیاسییەکانە لەناوچەکەدایە، هەروەها لە رووی ئابووریشەوە ئەم وڵاتە خاوەنی نیزامێکی بازاڕییە. پاشان تورکیە هاوپەیمانی نیزامی رۆژئاواو ئەمریکایەو دەتوانێ پشت بە پێگەی نیزامی ببەستێ.

باسی نموونەی حکوومەتی تورکیە بەسەر ئەم ناوچەیە بە رادەیەك لە گۆڕێ دایە کە دەتوانین بڵێین بابەتێکی جێگرتووە و بەرهەڵستی نییە. لەو جێگایەی کە بناژۆخوازی ئاینیو گەشەی بیرۆکەی ئیسلامی توندڕۆ لە بەرانبەر ئیدئۆلوژی لیبراڵیزم زاڵە بەسەر رۆژئاوا،جا بۆیە رۆژئاوایەکان بەتایبەتی وڵاتە یەکگرتووەکان نیگەرانی ئەم جۆرە بیرۆکانەن لەناوچەکەدا. هەر لەم پێناوەدا یەکێك لە پلانەکانی رۆژئاوا بۆ بەرەنگاری لە بەرانبەر ئەم مەترسییە؛ کەڵکوەرگرتن لە رێژیمە سیکۆلارەکان و رۆژئاواییگەری ناوچەکەیە بەجێی بەرەنگاری راستەخۆ. بەم پێیە تورکیە زۆربەی مەرجەکانی بۆ جێبەجێ کردنی ئەم رۆڵە گەورەیەی تێدا هەیە. تەنانەت مۆدیلی رۆژئاواییخوازی و عیلمانییەتی تورکیە لەلایەن رێژیمەکانی ئاسیای ناوەندیو قەفقازیش پێشوازی لێ دەکرێ کە جێی نیگەرانییە لە مەڕ پەرەسندنی ئیسلامی توندئاژۆ.

ئەگەر چی رەنگە لە کورت ماوەدا وەها سیاسەتێك لەلایەن تورکیەوە بۆ بەرژەوەندییەکانی رۆژئاوا بەسوود بێ، بەڵام لە هەمانکاتدا ئەم سیاسەتە رەنگە بە روانینی نوێ لە سیاسەتی دەرەکی تورکیە ـ گۆڕان لە سیاسەتی رۆژئاوایخوازدا پێکبێ و بگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ٧٠ ساڵ بەرلە ئێستا. بەتایبەتی ئەم پرسە لەگەڵ بێبەریانی ئەوروپا بۆ وەرگرتنی ئەندامییەتی تورکیە تێکەڵبووەو رەنگە بەم پێیە تورکیە لە پێوەندییە دەرەکییەکانی خۆی پێداگری پتر لەسەر وڵاتە تورك نشینەکان بکات. هەر لەمکاتەدا بەرپرسە ئەمریکاییەکان وەك مۆدێلی وڵاتێکی عیلمانی و دێموکرات دەڕاننە تورکیە کە دەتوانێ شێوازێکی گونجاو بۆ وڵاتەکانی ناوچەکە بێ. رێبەرانی تورکیەش تێدەکۆشن بە پەیڕەوی کردن لە رێچکەی سیاسەتە دەرەکییەکانی ئەمریکا، هەروەها بە دامەزراندنی حکوومەت لە نوێنگەی خۆیان، لە یارمەتی رۆژئاواییو ئەمریکاییەکان، بۆ کارتێکەری لە ئاسیای ناڤین بەهرەمەند بن.

٣ـ ئێران

پێوەندی ئێران و وڵاتەکانی ئاسیای ناوەندی ریشەی بۆ چەند هەزار ساڵ لەمەوبەر دەگەڕێتەوە. ئەگەر قەبووڵبکەین کە ئەتنیکە ئێرانییەکان شارستانییەتی خۆیان لە قەراخ رووباری نیك داییتی (جەیحوون)و کەستە ئایرانە ویجە (وەك خوارزم، خێوە و زێدەکانی دەورووبەری دەریاچەی ئاراڵ) دەستیان پێکردووە، کەواتە دەتوانین بەو ئاکامە بگەین کە ئاسیای ناڤین ئاخێزگەی کولتوور و شارستانییەتی ئێرانییە و لەم شوێنگەوەیە ئارياییەکان توانیان سەرانسەری خاکی ئێران و تەنانەت لە وڵاتانی وەك نیمچە دورگەی هێند و ئاسیای چووکە کۆچ بکەن و کولتوور و شارستانییەتی خۆیان گەشە پێبدەن. لە سەرانسەری سەردەمی کۆن، مێژووی ئێران و ئاسیای ناویندا نەك لە رووی کولتوور، ئایین و کۆمەڵایەتی هاوبەش بووە بەلکو لە رووی سیاسیشەوە دەسەڵاتێکی هاوبەش لە چوارچێوەی حکوومەتی فیدراڵی شاهەنشاییدا هەبووە. لە سەردەمی ئیسلامیشدا لە چەندین سەدەدا ئێران و ئاسیای ناوەندی پاژگەلی یەکینە دەزگای خەلافەتیو دواتر حکوومەتە ئێرانییە ئیسلامییەکان بووە، هەر چەند زۆربەی حکوومەتە ئێرانییەکان لە سەردەمی ئیسلامدا بەرەچەڵەك تورك بوون بەڵام بەو جۆرەیش خۆیان بە میراتگەری شارەستانییەتی ئێران- ئیسلامی زانیووەو تەنانەت گەشە و پەرەشیان پێداوە. بەڵام بە هۆکارگەلی جۆربەجۆر بە هاتنە سەرکاری حکوومەتی شیعەی سەفەویی لە ئێران و دواتر حکوومەتە تەزاری و کۆمۆنیستەکان لە ئیمپراتۆری رووسیەیان لە سۆڤییەتی پێشوو، ئەم پێوەندییە دوور و درێژە کولتووری و سیاسی و مێژووییە بەرە بەرە پچڕ پچڕ بووو لە زەمانی بلشویکەکان گەیشتە لوتکەی خۆی. بەڵام بە دوای هەرەسهێنانی سۆڤییەت دەرفەتی هاتنەدەرێ وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست لەم لەناوچوونە کولتووریو مێژووییە خۆش بوو، هەر بۆیە، ئێران دەرفەتێکی بۆ بووژاندنەوەی پێوەندییە مێژوویی و کەلتوورییەکانی لەم ناوچە بەدەستهێنا کە هەتا هەنووکە لەم دەرفەتە زێرینە کەڵکی پێویست وەرنەگیراوە.[1]

پێوەندییەکانی ئێران لەگەڵ ئاسیای نێوەڕاست، لە بیاڤی پرسە کولتوورییەکان بازنەیەکی بەربڵاویی لە هاوپێوەندییەکان پێکدێنێ، کە بە هیچ جۆرێك کورت ناکرێتەوە بە مژارگەلی

(١) ئادمۆند هەرزیك، ئێران و بیاڤی باشووری سۆڤییەتی پێشوو، وەرگێران کاملیا ئەحتەشامی، تاران: دەفتەری توێژینەوەی سیاسییە نێونەتەوەییەکان، ١٣٧٥، لاپەڕەکانی ١٧٨ ـ ١٧٤.

وەك زمانی هاوبەشییان لێکنزیکی مێژوویی و ئایینی. توێژینەوەیەکی ئاسیایی لە موسیقا، بیناسازی، شێوەکاری، وێژە، مێژووی ناوچەکە و تەنانەت داب و نەریتە کۆمەڵایەتییەکان لە سەردەمی کۆن، یان لە سەردەمی شارستانییەتی ئیسلامی، پێشاندەری هاوجۆری و سرووشتی بەرانبەری کولتوور و شارستانییەتی ئێرانە لەگەڵ ئەم ناوچەیەدا. یارمەتیدان بە ژیاندنەوەی ژێرخانە کولتووریە لە بیرکراوەکانی ئاسیای ناوین‌و بەدەستهێنانەوەی ناسنامەی کولتووری ناوچەکە لە پلانە گرینگەکانی ئێرانە لە ئاسیای ناڤین، باندۆری کولتووری قووڵی ئێران لە ناوچەکەدا بە رادەیەکە کە لە گەڵ هەوڵ و تەقەلای بلشویکەکان لە سۆڤییەتی پێشوودا، هێشتا ئێرانی- ئیسلامی بوونی بەشێکی گەورەیە لە پێناسەی کولتووری ئاسیای ناوەندی و قەفقاز، قووڵایی ئەم پێوەندییانە بە جۆرێکە کە رێبەرانی ناوچەکەی ناچار بە دانپێدانانی راشکاوانە و بەردەوام لە هێزی مێنۆکی ئێران لەم وڵاتانەدا کردووە، بۆیە لە رووی کولتوورییەوە لەگەڵ بوونی وەها هاوپێوەندییەکی هاوبەش و بنچینەیی لەنێوان ئێرانییەکان و خەڵکی ئاسیای ناوەڕاست و قەفقاز، هەروەها لەگەڵ بوونی واژۆی رێککەوتنگەلی جۆربەجۆری کولتووری لەنێو هەردوولا؛ ئاستی پێوەندی کولتووری کۆماری ئیسلامی ئێران لەگەڵ ناوچەگەلی ئاماژە پێکراو زۆر جێگای تێڕامان و رێزلێنان نییە.

لە پرسە مێژوویی و کولتوورییەکان کە تێپەڕ بین، هەروەها لەگەڵ تێکچوونی سۆڤیەت و پاشان سەربەخۆیی وڵاتەکانی ئاسیای ناڤین، ئێران لە رووی سیاسی ئابووریشەوە پێگەی ژیئوپۆلۆتیکی نوێی بەدەستهێنا کە دەیتوانی بەباشی کەڵکی لێوەربگرێ. لە وەها بارودۆخێکدا بوو کە ئێران هەوڵیدا پێوەندی سیاسی و ئابووری خۆی لەگەڵ ئەم ناوچەیە پەرەپێبدا. لەلایەکی دیکەشەوە، بەستراوییە چڕەکانی وڵاتانی ئاسیای ناوین بە رووسیە؛ ئەوانی هانداوە کە هەوڵێکی گشت لایەنە بۆ بەدەستهێنانی کۆمپانیای نوێی ئابووری ـ بازرگانی لەناوچەکە بدەن. لەم بارەوە ئێران بە هەبوونی سنووری دوور و درێژی هاوبەش، تایبەتمەندییە جوغرافیاییەکان و رەوگەی پێوەندی گونجاو،. .. .. بۆ گرێدانی ئاسیای ناوەندی بە بازاڕە جیهانییەکان رەوشێکی لەبارتری هەیە. لە راستیدا کەڵکوەرگرتن لە رەوگەی ئێران بۆ بدەستهێنانی بازاڕە جیهانییەکان و کەڵکوەرگرتن لە ئاوە ئازادەکانی ئەم وڵاتە (کەنداوی فارس و دەریای عەممان) نەك هەر لە رووی ئابووریەوە بە قازانج و کەم تێچووترینە بەلکو رێگایەکی نوێشە بۆ وڵاتەکانی ئاسیای ناوەندی بە ئەژمار دێ تاکو خۆیان لە بەستراویی‌و ژێردەستی

رووسیە رزگار بکەن. پێکهاتە ئابوورییەکانی ئێران و ئاسیای ناوەندی بوارگەلی گونجاوی بۆ گەشەی پێوەندییە گشت لایەنەکان لەنێوان خۆیاندا بەرهەڤ کردووە کە یەکێك لەو بوارانە هاریکاری لەمەڕ وزەو لەوانە نەوت و گازە. بەم جۆرەی کە ئەزموونەکانی ئێران لە بارەی هێنانە دەرو کەڵك وەرگرتن لە چاوگەکانی نەوت و گاز بۆ وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست و بەتایبەتی توکمەنستان و قەزاقستان زۆر جێگای تێڕمان بووە. بەرفرە کردنی هاریکاری لەم بەشەدا دەتوانێ لەپێناو پتەو کردنی سەربەخۆیی ئابووری هاریکاری ئەم وڵاتە بکات.[1]

بۆ وێنە یەکێك لە سیاسەتەکانی قەزاقستان گورینەوەی نەوتی خۆی لەگەڵ نەوتی ئێرانە تا بە دانی نەوت لە قەراخە باکوورییەکانی ئێران؛ بتوانێ نەوتی بەرانبەری بۆ فرۆش لە بازاڕە جیهانییەکان لە کەنداوی فارس وەربگرێ. تورکمەنستانیش بۆ گوڕاستنەوەی گازی سرووشتی خۆی لە رێگای ئێرانەوە بە تورکیە گرێبەستێکی لەگەڵ حکوومەتی کۆماری ئیسلامی بەستووە کە لەگەڵ گوشاری ئەمریکا، سوورە لەسەر تەواو کردنی. هەروەها ئێرانیش پتەو کردنی پێوەندییە ئابوورییەکانی خۆی لەگەڵ وڵاتەکانی ئاسیای ناوەڕاست لە چەند لاوە چالاکی خۆی رێکخستووە، لەوانە، دامەزراندن و نوێوژەن کردنەوەی هێڵە پێوەندییەکان وەك رێگای قیرو ئاسن، دامەزراندنی ناوچە ئازادە بازرگانییەکان و هەروەها دانانی هێڵەکانی بۆڕی نەوت و گازی سرووشتی، بۆ وێنە، بە دامەزران‌و تەواو کردنی هێڵی ئاسنی مەشهەد ـ سەرەخس ـ تەجەن، هەروەها تەواو کردنی هێڵی ئاسنی بافق- بەندەر عەباس لەلایەن ئێرانەوە، دەبێتە هۆی پەرەگرتنی ئابووریی ناوچەکەو پێوەندی هەرچی باشتری ئێران و ئاسیای ناوین.

بە شێوەی گشتی، وڵاتانی ئاسیای ناڤین و قەفقازیش لە چەند رووەوە بۆ ئێران گرینگی هەیە، یەکیان لە رووی سەرچاوە سرووشتییەکان و مەوادی شلی جۆراوجۆرە کە لەم وڵاتانە لەرادەبەردەر دەستدەکەون. بە جۆرێك کە هەموو وڵاتانی ئاسیای ناوەندی ـ کەم تا زۆر خاوەنی نەوت، گاز، زێرو ئاسنە واڵەکانی پڕبەهای دیکە و سەرچاوە ئاوییە بە کەڵکەکانی، هەروەها ئەم وڵاتانە خاوەنی چاوگی گەورەی تەنگستەن، کرۆم، روی، زیو، مس، قورقوشم، مەنگەنیزو ئورانیۆمە. بۆ وێنە هێندێك لە شرۆڤەکانی پیشەسازی نەوت بەراوردیان کردووە کە بیاقی نەوتی تەنگیز هەڵکەوتوو لە قەزاقستان دەتوانێ نزیکەی ١٠ ملیارد بەرمیل نەوت پاشکۆی

(١) مایکەل شەریدان "پاشکۆی مەکشوفەی ئاسیای ناوەڕاست"، وەرگێڕان مێهری قەزوینی، ئیندیپێندنت، ١٩٩٥.

نەوتی هەبێ کە لە پلەی بەراوەرد لەگەڵ بیاڤەکانی چل دانەی دەریای باکوور تەنیا ٣ ملیارد بەرمیل پاشکۆی هەیە، ئەژمارێکی جێگای سەرنجە.[١]

گەشەی بازاڕە سنوورییەکان و دانانی ناوچەگەلی ئازادی بازرگانی لە هەریمە سنوورییەکان- وێرای بەربەستو ئاریشەی بازاڕە هەرێمییەکان ـ یەکێك لە خاڵەکانە کە بایەخی ولاتانی ئەم ناوچەیەی بۆ ئێران دوو بەرانبەر دەکا. چونکە بەشێك لە بازاڕەکانی بەرخۆری ئەم ولاتانە دەخاتە ژێر رکێڤی ئێرانەوە. ولاتانی ئاسیای ناوەندی بۆ زۆربەی شتوومەکە بەر خۆرەکان، پێویستیان بە دەلاڵ و سەرمایەدانەرە. هەروەها ئەم ولاتانە خاوەنی توانایی هەناردنی هێندێك لە کالاکانیشە، کە هەنووکە رەوتی ئاڵوگۆڕەکانیان لەناوچە جۆربەجۆرەکانی جیهان درێژەی هەیە. بۆ ئاکتیڤ بوونی پێوەندییەکانی ئەم بیاڤە دەبێ لەلایەك پێداویستە هاوردەکانی ئەم ولاتانە بناسرێو بە بەشە حکوومی و تایبەتییەکانی ئێران رابگەیەندرێ و لەلایەکی دیکەوە کالا هەناردەکانیش دەستنیشان بکرێن. ئێستاکە لە زۆربەی گرێبەست و رێکەوتنەکانی نێوان ئێرانی و ولاتانی ناوچەکە ریزبەندی پەیوەیست بە هاوردەکان و رادەی هەناردەییەکان هەرکام لەوانە راگەیەندراوە کە بە هۆکاری جۆربەجۆر لە ئارشیوی بەڵگە حکوومییەکان ماوەو کەڵکی تەواویان لێ وەرنەگیراوە، لە کاتێکدا گەر بە بەشی تایبەتی رابگەیەندرێن دەتوانێ ببێتە هۆی گەشەی بازاڕەکانی دەرەکی ئێران.

هەڵبەت دەبێ ئەوە لەبەرچاو بگرین کە بۆ بەرژەوەندی ئاستی پێوەندییە ئابووری ـ بازرگانییەکانی ئێران لەگەڵ ولاتانی ئاسیای ناڤین ئاستەنگەلێکی مەزنیش لە گۆڕێدا بووەو هەمیشە بە سەرنجدان بە بەستراوییە بنەڕەتییەکانی ولاتانی ئاسیای ناڤین بە کۆماری فیدارتیوی رووسیەوە و تەنانەت ولاتانی دیکە ئەندامی کۆمەڵەی هاوقازانجەکان، رێژیمەکانی ئاسیای نێوەڕاست ناتوانن سیاسەتێکی ئابووری سەربەخۆ بگرنە پێشو لەم رووەوە بەچڕی بەستراون. زێدەباری ئەمە، کەمی سەرمایەدانانی ماڵی، هەروەها نالەبار بوونی ژێرخانی ئابووری و پێوەندی ئێران کە زۆربەیان نوێژەن، یان لە تەواو کردن دان، لەو هۆکارانەن کە ئاستەنگ بوون لە بەرزکردنەوەی ئاستی پێوەندی بازرگانی ئابووری ئێران لەگەڵ ولاتانی ناوچەکە. لەگەڵ جیاوازی و رەنگاورەنگی نێوان ئابوورییەکانی رێژیمەکانی ئاسیای ناوین،

(١) سەید رەسوڵ موسەوی، سەرچاوەی توانا ئابوورییەکانی ئاسیای ناوەندی و قەفقاز، هەمان، لاپەڕەی ٣٩٤.

هەموویان خوازیاری گواستنەوەی سیاسەتگەلی کۆجێیی گەری حکوومی بۆلای بەشی تایبەتی کردن و ئابووری بازاڕە ئازادن کە گەیشتن بەم ئامانجەش پێویستی بە سەرمایە دانانێکی بەرفرەی دەرەکییە، لە کاتێکدا وا بەرچاو ناکەوێ هیچکام لەم دوو لایەنە لە بارودۆخێکی گونجاو بۆ ئەم کارەبن. هەر بەم هۆیە ولاتانی ناوچەکە زیاتر لە هەوڵی دامەزراندنی پێوەندی لەگەڵ ولاتانی پیشەسازی رۆژئاوایی یان رۆژهەلاتی و باشووری رۆژهەلاتی ئاسیان کە خاوەنی توانایی رێژەیەکی بەرز بۆ سەرمایەدانانن. هەڵبەت تونای سەرمایە دانانی ئێران جێگای سەرنجە بەلام بارودۆخێکی هەنووکە ولات و ئاڵوگۆڕە دەرەکییەکان، ئەم جۆرە سەرمایە دانانە دەخاتە ژێر کارتێکەری خۆیانەوە و ئاستەنگن لە باشتر بوونی پێوەندییەکان. بەلام لە درێژە ماوەداو بە پتەوبوونی هەرچی باشتری ژێرخانە ئابوورییەکانی ولات و کۆنترۆڵی گۆڕانکارییە دەرەکییەکان دەتوانین هیوادار بین کە ئێران رۆڵێکی ئاکتیڤتر لەناوچەکەدا بگێڕێ.[١]

لە پێوەندی لەگەڵ هۆکارەکانو ئاڵوگۆڕە دەرەکییەکان دەبێ بڵێین ئەمریکا بۆ کۆنترۆڵو خستنە پەراوێزی ئێران لە ئاسیای ناڤین، لە کەرەستەگەلی وەك سەرمایە، تەکنۆلۆژی، کۆمپانیا فەرە رەگەزییە عەرەبییەکان، هەروەها حکوومەتە هاوپەیمانەکانی خۆی لەناوچەکە بەتایبەت ئیسرائیل، تورکیە، کەڵك وەردەگرێ و تەنانەت خەریکی سەلماندنی سیاسەتەکانی خۆیە لە هەمبەر پێوەندییەکانی ولاتانی ئاسیای ناڤین لەگەڵ ئێراندا، تا شوێنێك لەگەڵ ئەوەی کە ئێران بە هۆی بوونی پێگەیەکی لەباری پێوەندی کە دەتوانێ دەرفەتی دەست پێڕاگەیشتنی ئاسیای ناوەندی بە ئاوە ئازادەکان لە کۆرتترین، متمانەترین، کەم بەهاترین رێگەوە دەستەبەر بکات، بەلام کەڵکوەرگرتنی پێویست لەم ریگە پێوەندییە لەبارە، تاکو ئێستا تا رادەی چاوەڕوانی کردن نەبووە، چونکە ئەمریکا بە توندی تێدەکۆشێ پێش بە باندۆری کولتووری، سیاسی ئابووری ئێران لە ئاسیای ناوەڕاستدا بگرێ. هەڵبەت لەسەر رێگای بەرز بوونەوەی پێوەندییەکانی ئێران لەگەڵ ولاتانی ناوچەکە ئاستەنگەلی گەورەی دیکە وەك ناکۆکییە سنووریەکان، دەستێوەردانی کەمینە ئەتنیکییەکان، ئەندێشە و کردەوە توندڕۆیانە هێندێك لە گرووپەکان و گەشەی ناسۆنالیزمی توندڕۆ، شەڕی نێوخۆیی، یان تێکەڵچوونە ئەتنیکییەکان ئایینی لەگۆڕێ دایە. ئەم بەربەستانە بێگۆمان ئامانج و بەرژەوەندی راستەقینەی ولاتانی ناوچەکە لە بەرانبەر گوشاری رۆژئاوا و ئەمریکا خەسار هەڵگرکردووە و کاریگەری لەسەر بڕیاردان و سیاسەتی دەرەوەیان هەبووە.

(١) ئەدمۆند هەرزیك، ئێران و بیاڤی باشووری سۆڤیەتی پێشوو، هەمان سەرچاوە، لاپەڕەکانی ٥١ ـ ٥٠.

بەتایبەت ئەوەی کە، رکەبەرایەتییە ناوچەیی‌و نێونەتەوەییە بەفراوانەکان بۆ کارتێکەری لەسەر ئەم وڵاتانە درێژەی هەیە. بەم هۆیە پێشەڤە چوونی پێوەندییەکانی ئێران لەگەڵ هەموو وڵاتەکان وەك یەك نەبوون، بۆ وێنە، پێوەندی ئابووری ئێران لەگەڵ تورکمەنستان و قەزاقستان لە چاو کۆمارەکانی دیکە لە ئاستێکی باشتر دایە.[1]

سیاسەتی دەرەکی کۆماری ئیسلامی بۆ دابینکردنی بەرژەوەندییەکانی ئێران لە ئاسیای ناوەڕاست و قەفقاز گرتنەپێشی پاراستنی سەقامگیری ناوچەیی، پێشگیری لە باندۆرو دەسەڵاتی هێزەدەرەکییەکانی ناوچەکە، گەشەی پۆزەتیڤی دراوسێیەتی لەگەڵ هاریکارییە بەرانبەرییەکانی ئابووری‌و پاراستنی پێوەندی هاوڕێیەکانی لەگەڵ رووسیە و... وڵاتانی دیکەیە. ئێران لەگەڵ جەخت کردن لەسەر گەشەی پێوەندییە کولتوورییەکان بەردەوام لە هەوڵی برەودان بە پێوەندی ئابووری بازرگانی لەگەڵ وڵاتانی ناوچەکەش بووە. بەو جۆرەی کە زێدەباری گەشەی پێوەندی دوولایەنە کە واژۆی گرێبەستە جۆربەجۆرەکان لەگەڵ هەرکام لەم وڵاتانە لەخۆ دەگرێ، لە چوارچێوەی پێوەندی چەند لایەنەش گەشەی هاریکاری لە رێکخراوەیی هاوکاری ئابووری (ئێکۆ)، هەروەها هاوکاری نێوان وڵاتانی بیاڤی دەریای خەزەری گرتووەتە بەر. لەگەڵ ئەوەی کە ئاسیای ناوەڕاست و قەفقاز بۆ ئێران وەك لاگیرییەکی ئیستراتیژێکی ئەڵتێرناتیڤ یان تەواوکەر لە ئارادایە. واتە "روانیین بۆ لای باشوور" بە جێی تێروانینی نەریتی ئێران " بۆ لای باکوورە" کە لە سیاسەتی دەرەوەی ئەم وڵاتە بایەخی پێدراوە. بەم جۆرە بازاڕی بەربڵاویی ناوچەکە بۆ ئێران بە سەرنجدان بە پێویستییە نوێیە ئابوورییە جیهانییەکان جێی گرینگی پێدانە.

لە ئاستی شرۆڤەی ناوچەیی، دەتواتنین کردەی ئێران لە سێ تەوەردا شیبکەینەوە،[2] تەوەری یەکەم بەستراوە بە هاریکارییە ئابوورییەکانە کە گرینگترین رێچکەی هزری و بەڕێوەبەری ئەو رێکخراوە هاریکاری ئابووری ئێکۆیە. ئەم رێکخراوە هەنووکە دامەزراوێکە بۆ دانیشتنی سەرکردەکانی ١٠ وڵاتی ئەندام بۆ هاوئاهەنگی و هاوکاریکردن و چارەسەری پرسگەلی وەك بازاڕە رەشە سنوورییەکان، ئابووری دانیشتوانی سەر سنوور، قاچاخی چەك و ماددەی هۆشبەرەکان، چارسەر کردنی تێکەڵچوونە ئەتنیکییەکان، کاروباری پەنابەران،

---

(١) هەمان سەرچاوە، لاپەڕەی ٥١.

(٢) سەید محەممەد کازمی سەجادپوور "ئێران، ئاسیای ناوەندی و قەفقاز، تاوتوێ بابەتی ئاستی شرۆڤە لە پێوەندییە ئابووبرییە سیاسییەکان لەگەڵ توێژینەوەی ئاسیای ناوەندی و قەفقاز، ژمارە ٧، ساڵی ٣ (زستانی ٧٣)، لاپەڕەی ١١.

پارێزگاری لە ژینگەو هێندێك بابەتی دیکەی لەم چەشنە،[1] جیا لەوە دەتوانین کردەی ئێران لە بابەتێکی دیکەدا شرۆڤە بکەین، ئەویش تامەزرۆیی بە گەشەی رێکخراوە ناوچەییەکان جگە لە ئێکۆیە، لەوانە گەلاڵەی رێکخراوی هاریکارییەکانی لێواری دەریای خەزەرە کە لە گۆڕەپانی پراکتیکدا زۆر سەرکەوتوو نەبووە. دەریای خەزەر وەك مەزنترین دەریای جیهانە کە چاوگی مەزنی نەوت و گاز لەخۆ دەگرێ. هەروەها بە پردی پێوەندی نێوان ئاسیای ناڤین و قەفقاز بە ئەژمار دێ. ئێران بە بەراورد دەگەڵ وڵاتانی دیکە کە ناردنی دەریا واتە قەزاقستان، تورکمەنستان، رووسیەو کۆماری ئازەربایجان بۆ هاریکاریە جۆربەجۆرەکان زیاترین پێداگری کردووە داهاتووی هاریکاریە ئابوورییەکان لەم دەریایە بەستراوەتەوە بە هۆکارگەلی جۆربەجۆری، وەك دەریایکردنی رێژیمی یاسای دەریای قەزەر، وەرێخستنی پێکهاتەی لە بارو هاوئاهەنگی پتری ئەوانە هەیە.[2] سێیەمین تەوەر بۆ روونکردنەوە لەسەر کردەی ئێران لە ئاست شرۆڤە ناوچەیی گرێدراوە بەرۆڵی ئەم وڵاتە لە هێنانە ئارای ئاشتی‌و چارەسەر کردنی ناکۆکی ناوچەیی، بۆ وێنە دەتوانین ئاماژە بە شەڕی نێوخۆیی تاجیکستان بکەین کە کۆماری ئیسلامی ئێران لەماوەی چەند خولی وتووێژ و نێوبژیوانی وەك یەکێك لەلایەنەکانی هێنانە ئارای ئاشتەواییدا لەتاجیکستان ناسراوە.[3] بە شێوەی گشتی، کۆماری ئیسلامی ئێران لە چوارچێوەی ئێکۆ، هەروەها لەناو رێکخراوی هاوکارییەکانی وڵاتانی قەراخ دەریای خەزەرو بە سەرنجدان بە هاوپێوەندییە کولتووری و مێژووییەکان لەگەڵ ئەم ناوچەیەدا دەتوانێ یارمەتییەکی گەورە بە پەرەگرتنی ئابووری وڵاتانی ئاسیای ناڤین و قەفقاز بکات. لە سەرەتای دەستپێکی سەربەخۆیی ئەم وڵاتانە تاکو هەنووکە چەندین جار ئێران و وڵاتانی ناوچە پێشی بە گەشەکردنی ئەم هاوکارییانەیان گرتووە کە پێویستە ئیرادەی سیاسی بەهێزی وڵاتانی ناوچەکەو شیمانە کردنی داهاتوو بۆ لابردنی ئەم بەربەستانە تێبکۆشن.

---

(١) مێهردادی موحسنین، "رۆڵی ناوچەیی ئێران لە داهاتووی ئاسیای ناوەڕاستدا (نموونە توێژینەوەکانی: پێوەندی ئێرانو تورکمەنستان) " توێژینەوەی ئاسیای ناوین و قەفقاز، ژمارەی ١٩، ساڵی ٥ (زستانی ٧٥)، لاپەڕەی ٦٦.

(٢) ر، ك ب: محەممەد رەزا دەبیری، "رێژیمی ئاسیای دەریای خەزەر بۆ بیاڤی ئاشتی وگەشە" وەرزنامەی توێژینەوەکانی ئاسیای ناڤین و قەفقاز، ژمارە ٥، ساڵی ١٣، هاوینی ١٣٧٣، لاپەڕەکانی ٢٠ ـ ١٣.

(٣) ر، ك ب: مێهراد مۆحسێنین "تەنگژە ناوچەییەکان و هەوڵە بونیادنەرەکانی کۆماری ئیسلامی ئێران" وەرزنامەی توێژینەوەکانی ئاسیای ناوەندی و قەفقاز، ژمارەی ٦، ساڵی ٣ (پاییزی ٧٣)، لاپەڕەکانی ٤ ـ ١.

فەسڵی دووهەم

ئاسیای ناڤین و هێزەکانی دەرەوەی ناوچەکە

١ـ ئەمریکا

بەرلە هەڵوەشانی یەکیەتیی سۆڤییەت و دروستبوونی پێنج وڵاتی سەربەخۆ لە ئاسیای ناڤین حکوومەتی ئەمریکا لەگەڵ راستی گەلێکی نوێ لە سیاسەتی دەرەکی خۆی رووبەڕوو بوو، چونکە سیاسەتی دەرەکی ئەمریکا لە سەردەمی شەڕی ساردو لە ماوەی پتر لە ٤٥ ساڵ رکەبەرایەتی لەگەڵ سۆڤییەتدا وەك زلهێزێکی رکەبەر، لە پێکهاتەیەکی تایبەتیو لەگەڵ هانەو یەکانەییەکی دیاریکراو لەخۆ گرتبوو. بەڵام رووخانی بەرەی رۆژهەڵات، ئەمریکای رووبەڕووی کۆمەڵێك یەکانەی سیاسیو وڵاتی سەربەخۆ کرد کە هیچکامیان پێشینەیان لە پێوەندییە دەرەکییەکانی ئەم وڵاتەیان نەبووە. ئەم بابەتە بووە هۆی ئەوەی کە ئەمریکا چاوخشاندن بە سیاسەتی دەرەکی خۆیدا بکاو ئیستراتیژییەکی نوێ لەهەمبەر وڵاتانی بەجێماو لە سۆڤیەتی پێشوو بەتایبەتی ئاسیای ناوین بگرێتە پێش. بوونی سەرچاوگەلی سرووشتی لەم ناوچەیەو هەڵکەوتنی لەنێوان شوێنی بە یەکگەیشتنی رۆژهەڵات و رۆژئاوا لەو هۆکارگەلەن کە بووەتە هۆی سەرنجڕاکێشانی ئەمریکا بۆسەر ئەم ناوچەیە. بەریانی سەرکردەکانی ناوچە بۆلای بازاڕو کەڵکوەرگرتن لە کەرەستەی ئابووری رۆژئاوا، هەروەها کەڵکوەرگرتن لە ئەمریکا وەك هێزێکی پاراستنی یەکسان لە بەارنبەر هێزە ناوچەییەکان لەوانە رووسیەو چین. .. .. بووەتە هۆی نزیکبوونی پێوەندی وڵاتانی ناوچەکە لەگەڵ ئەمریکا. هەرچەندە لە دابەش کردنەکانی ئەنجام دراودا لەلایەن لێکۆڵەرانی پێوەندییە نێونەتەوەییەکان، ئەمریکا لە دەستەی کاراکتەرەکانی دەرەوەی ناوچەیی پلەیەك بە ئەژمار دێ، بەڵام رۆڵ و جۆراجۆری بازنەی ئۆپراسیۆنی کردەوە و لێهاتوویی گەلێك کە ئەم وڵاتە هەیەتی یان ئەوەی کە بۆ خۆی گەڵاڵەی داڕشتووە- بە جۆرێکە هەنووکە ئەم وڵاتە لە دەستەی کاریگەرترین و سەرەکیترین کاراکتەرەکانی ناوچەکەدا هەڵکەوتووە. هێندێك لە ئەولەوییەتەکانی ئەمریکا لەناوچەکە بە کورتی ئاماژە پێدەکرێ.

ئەلف. تێبینییە ئیستراتیژیك و جیهانییەکان

کۆمەڵێك لە تێبینییە ئیستراتیژییەکانی لە دیاری کردنی جۆری هەڵسوکەوتی وڵاتە یەکگرتووەکان کاریگەرە،کە لێرەدا ئاماژە بە گرینگترینیان دەکەین.(١)

١) پێشگیری لە پێوەندییە ئیستراتیژییەکانی هێندو رووسیە

پێوەندییەکانی نێوان هێند و رووسیە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی سۆڤییەتی پێشوو تاکو شوێنێك کە ئەم پێوەندییە سێبەریشی خستبووە سەر هاوپەیمانانی ئەمریکا وەك پاکستان. هەروەها دوای دەیەی ١٩٩٠یش پێوەندی نێوان هێند و رووسیە درێژەی هەبووو پێوەندییەکانی دوو وڵات لە ئاستە جۆربەجۆرەکاندا پەرەی گرتووە. بەڵام ئێستا رەوشی نوێی ئەفغاستان درێژەی هاوکاری هێند و رووسیە لەگەڵ سیاسەتی ئەمریکا لە ئەفغانستان و ئاسیای ناڤین لە دژایەتی دایە، بۆیە بوونی ئەمریکا لە قرقیزستان و ئەفغاستان دەتوانێ کاریگەری بێ لە بۆشایی نێوان رووسیەو هێندا.

٢ـ بەرەنگاری لەگەڵ پلانە ناوچەییەکانی چین

هاوسنووریی لە رۆژئاواو باکووری چین و نزیکبوون لەناوچەی باشووری ئاسیاو کاریگەریدانان لەسەر گۆڕانکارییەکانی ئەم ناوچەیە لە ئامانجە ناوچەیەکانی دیکەی ئەمریکایە کە لەم بڕگەیەدا بە دانی یارمەتیگەلی ماڵی پتر بە وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست دەچوونە پێشێ. رێژیمی چین لە ساڵانی دواییدا رۆڵێکی ئەکتیڤی لە ئاسیای ناڤینداگێڕاوە و پێوەندییەکانی خۆی لە هەموو بۆارەکان بەتایبەتی ئەمنییەت، لەگەڵ وڵاتانی ئاسیای ناڤیندا بەرز کردوەتەوە. چونکە ترسی ئەوە لەئارادا بوو کە وەك هێزێکی ناوچەیی لە ساڵەکانی داهاتوو لەم ناوچەیە دەر بکەوێ رێژیمی ئەمریکا بە بوونیو باندۆری لەناوچە لە تەنیشت وڵاتانی چین دەرفەتێکی کە لەباری بەدەستهێناوە تاکو بتوانێ چالاکییە حکوومییەکانی چین کۆنترۆڵ بکا. لەلایەکی ترەوە، پرسی تەبەت لە دوو دەیەی دواییدا بیانوویەکی داوە بەدەست بەرپرسانی ئەمریکایی هەتا بەردەوام رەخنە لە سیاسەتەکانی چین لە هەمبەر پێشلکردنی مافی مرۆڤ بگرن. بەرپرسانی ئەمریکا تێدەکۆشن لە هاوکێشە نیونەتەوەییەکان لە بەرانبەر سیاسەتی پاوانخوازانەی چین لە

---

(١) ئەم کۆمەڵە تێبینییانە بە هێندێك دەستیوەردانەوە لەم سەرچاوە وەرگیراوە:

تەهمینە عەزیزی (ئیستراتیژی ئەمریکا لە ئاسیای نێوەڕاست) "نهضت" (بزووتنەوە)، ساڵی چوارەم، ژمارە ١٣، بەهاری ١٣٨٢ ل ٨٩ - ١٠

تایوان یان ئاسیای ناوەڕاستو. ... هتد وەك كەرەستەیەكی گوشاری سیاسی كەڵك لە تەبەت وەربگرن. بانگهێشتن لە دالآیی لاما، ڕێبەری جیاخوازی تەبەت بۆ ئەمریكاو كردەوە سیخوڕییەكانی لەناوچەكە دەتوانێ بەڵگە بێ. لە ساڵانی دواییدا گەشەی تاڵیبان و مەسەلەی بناژۆخوازی ئیسلامی لە ئەفغانستان یان ئاسیای نێوەڕاست و سین كیانگ، حكومەتەكانی هێنایە سەر ئەو باوەڕە هەتا بۆ پێشگرتن لە گەشەی وەها هزرێك ڕێوشوێنی چڕتری ئەمنییەتی لە وڵاتانی خۆیان بە شێوەی هاوئاهەنگ بگرنەبەر. بەم پێیە، حكومەتی چین پێشنیاری دەمەزراندنی وەها ڕێكخراوگەلێك بە وڵاتانی ئاسیای ناوەندی بەتایبەتی ڕووسیە كرد. ئەم پەیمانە كە بە "پەیمانی شانگهای" ناسراوە سەرەتا پرسە ئەمنییەتییەكانی لەخۆ دەگرت و دواتر لە بواری ئابووریش كۆمەڵێك بابەتیان تێدا گونجاند. كۆنفرانسی سەركردەی وڵاتانی ئەندامی ئەم پەیمانە (چین، قەزاقستان، قرقیزستان، ڕووسیە و تاجیكستان) لە ساڵانی دواییدا لە چەند قۆناخێكدا لە شانگهای چین و رقیزستان و قەزاقستان بەڕێوە چوو. بەڵام بەهۆی ڕووداوەكانی چەند ساڵی رابردووی قرقیزستان ناوەندی دووهەمی ئەم پەیمانە لە ببشكەك، پێتەختی قرقیزستان، جێگیر كرا. هەنووكە بوونی ئەمریكا لەناوچەكەدا دەتوانێ كاریگەری بێ لە لاواز كردنی پەیمانی شانگهای كە لە هەرحاڵدا كارتێكەری چین و دواتر ڕووسیە لە ئاسیای ناڤین بەهێز دەكاو یەكێك لە ئامانجەكانی ئەمریكا بێئەعتبار كردنی ئەم گرێبەستە لە ڕێگای ئەندامەكانی واتە (قرقیزستان یان ئوزبەكستان).

٣ـ پێشگیری لە ڕووسیە لە مەڕ بەدەستهێنانی دەسەڵات وەك ركەبەر

جیا كردنەوەی ڕووسیە لە كۆمارەكانی سۆڤیەت كەمكردنەوەی دەسەڵاتی مسكۆ بەسەر كەوشەنی نەریتی دەسەڵاتی پێشووی و خستە پەراوێزی ئەم وڵاتە لە چوارچێوە ناوچەیی لە ئامانجەكانی دیكەی وڵاتە یەكگرتووەكانە لە ئاسیای ناویندا. ئەم سیاسەتە لە ڕێگای پتر كردنی هاریكارییە ماڵییەكانی ئەمریكا بۆ ئەم وڵاتانە، دەگێڕایە پێش. پتر كردنی یارمەتییە ماڵییەكانی ئەمریكا بۆ كۆمارەكانی ئاسیای ناڤین جیا لەوەی كە یارمەتی بە توانایی وڵاتانی ناوچە و بەڕێوەبردنی ڕێوشوێنی ئەمنییەتی لە شوێنگە سنوورییەكان دەكرد، هۆكارێك بوو بۆ هاندانی ئەم وڵاتانە بە هاریكاری نیزامیو ئەمنییەتی لەگەڵ ئەمریكا. ئەم بابەتە سەرەتا دەتوانێ، كاریگەری لە دابەزینی ڕۆڵی ڕووسیە لە هاوكێشە ئەمنییەتییەكانی ئاسیای ناوەڕاستدا هەبێ. دووهەم، دەتوانێ پەرە بە شك و گۆمانی هێندێك لەوڵاتانی ئەندامی گرێبەستی ئەمنییەتی هەرێمی لەسەر بێ توانایی ڕووسیە لە وڵامدانەوە لە پێویستی ئەمنییەكانی وڵاتانی

ئاسیای ناڤیندا بدا، بەتایبەتی هێندێك لەم كۆمارانە بە گرتنەپێشی ئیستراتیژی تایبەت، داهاتووی ئەم گرێبەستەیان لەگەڵ مەترسی لەناوچوون ڕووبەڕوو كردووەتەوە. لەگەڵ ئەوەیشدا ئەمریكا لە دانی یارمەتی ماڵییەكان، دوای شەڕی دووهەمی جیهانی ئەزموونێكی نەرێنی هەیە، گەشەی باندۆری سیاسی لە ڕێگای دانی یارمەتییە ئابوورییەكان، هەروەها پشتیوانی دیپلۆماتێك لە وڵاتانی ناوچە بەمەبەستی شوێندانان لە كردەو گۆڕینێك ئاراستەی سیاسەتی دەرەكی ئەم وڵاتە لەهەمبەر هاریكاری لەگەڵ ڕووسیەداو تەنانەت لەگەڵ ئەوروپاو وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ئاسیا بۆ هاوكاری لەگەڵ ئەمریكا، گرینگییەكی زۆری بۆ ویلایەتە یەكگرتووەكان هەیە. بەواتەیەكی دیكە، لەگەڵ لاوازی وڵاتانی ئاسیای ناڤین لە گەشەی ژێرخانەی ئابوورییەكاندا، هەروەها نابەرابەری لە دابەشكردنی سامانو پەرە گرتنی بەرچاویی گەندەڵی و بەرتیلخۆری بەرپرسانی پایەبەرزی ئەم وڵاتە، هۆكاری سەرەكی لە یارمەتییە ماڵییەكانی ئەمریكا بە وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست بە تەماح خستنەبەر ڕێبەرانی ئەم وڵاتانە بۆ ڕاكێشانی وڵاتانی ئاسیای ناوەندی بە مەبەستی بەدەستهێنانی پشتیوانی ئەوان لە سیاسەتە كورت ماوەو درێژماوەكان و لە وتەیەكدا، یارگیری لە بیاڤی ژێر دەسەڵاتی نەریتی ڕووسیەیە.

لەگەڵ بوونی ئەوەش، دەبێ بڵێین كە سیاسەتی وڵاتە یەكگرتووەكان لە مەڕ ڕووسیە، درێژەی سیاسەتەكانی سەردەمی شەڕی سارد نییە. بناغەی سیاسەتی ئەمریكا لەمەڕ ڕووسیە لەسەر تەوەری هاوڕییەتی ئیستراتیژیكە. بە واتایەكی دیكە، وڵاتە یەكگرتووەكان بە مەبەستی گەشەدان بە بیاڤی دەسەڵاتی سیاسی، كەڵكوەرگرتنی ئابووری لە كانزا گەورەكانی نەوت و گاز، بەردەوامی هێژمۆنی نیزامی جیهانی لەسەر بنەمای نەزمی ئەمریكاییو گشتگیر كردنی بەها ئەمریكاییەكان، بوون لەناوچەی دەوروبەری دەریای خەزەر هاوكات لەگەڵ سیاسەتی خۆی لە مەڕ دێموكراتیزە كردنی ڕووسیەو پتەوتركردنی دوستایەتی ئیستراتیژیكی لەگەڵ مسكۆ، هاوكاتیش ركەبەرایەتی بۆ بەدەستهێنانی پێگەیەكی لەبارتر لەناوچەكەدا لە قەڵەم دەدات.

پێوەندییەكانی دوو وڵات دوای تێكچوونی كۆمۆنیزم بە ڕێبەری یەلتسین و پۆتین بە جۆرێك بوو كە ڕێبەرانی ئەمریكای بە گۆڕتر لە هەموو كات بۆ لای گەشەپێدان بە سیاسەتگەلی نزیكتری ئابووری، تێك ئالآوی بەربلاوتری سیاسی و ئاڵوگۆڕی بەرفراوانتری زانیاری و هاوپێوەندییە نیزامییەكان پاڵ پێوە ناوە. ئەمریكا كە سەردەمانێك نزیكەی حەوت هەزار بۆمبی ناوكی بۆ لەناوبردنی یەكیەتیی سۆڤییەت پاشكۆ كردبوو، ئەمڕۆكە، خاوەنی دووهەمین

ئاستی سەرمایەدانانە لە رووسیەدا.[1] رووسیە گەورەترین بەرهەمهێنەری نەوت لە دەرەوەی رێکخراوەیی ئوپێك کە توانای وەبەرهێنانی نزیکەی چەند ملیۆن بەرمیلی لە رۆژدا هەیە. رۆڵی سەرەکی لە سیاسەتەکانی ئەمریکادا بۆ هاوسەنگکردنی هێزو لەژێر رکێف خستنی رێکخراوی ئوپێکە. بەم جۆرە، رێبەرانی ئەمریکا لە تەنیشت کانزای نەوتی کۆماری ئازەربایجان و تاجیکستان و قەزاقستاندا بە مەبەستی هاوسەنگی لە سیاسەتی ئەندامانی ئوپێك و دابەزاندنی بەهای راستەقینەی نەوت، بایەخێکی تایبەتییان بە نەوتی رووسیەداوە.

٤ـ گشتگیر کردنی بەها ئەمریکاییەکان

بەریان بەلای رۆژئاوا هەم لە ئاستی رژێمەکانی ئاسیاییو هەم لە ئاستی جووڵانەوە بەرهەڵستکارەکانی ئەم ناوچەیەدا دەبینرێو نارزاییان لەو بڕوایەن دستێوەردانی ئەمریکاو رۆژئاوا لە ئاسیای ناوەڕاست یارمەتی بە ئارمانجی دێموکراسیخوازی دەکا. لە کردەوەدا، زۆربەی یارمەتییەکانی ئەمریکا بە ئوزبەکستان، قەزاقستان یان گورجستان نەك هەر بۆ پشتیوانی لە پەرەپێدان بە ئابووری بازاڕە، بەلکو بۆ دامەزراندنی نیزامێکی سیاسی دێموکراتیکیشە. گوشارەکانی سیاسی واشنگتۆن بووە هۆی دەرکردنی راگەیاندراوێکی هاوبەش لە نێوان ئەمریکا ـ ئوزبەکستان لە مارسی ٢٠٠٢دا کە بە گوێرەی ئەو راگەیاندراوە، ئوزبەکستان دەروەستە بە دامەزراندنی "کۆمەڵگای مەدەنیو بەهێزو کراوە"، "رێز گرتن لە مافی مرۆڤ و ئازادییەکان"، "سیستمێکی راستەقینەی فرە حیزبی"، "هەڵبژاردنی ئازادو دادپەروەرانە"، "پۆلۆرالیزمی سیاسی، بیرو بۆچوونی جۆراجۆرو ئازادی بەیان"، "سەربەخۆیی راگەیاندنەکان"و "سەربەخۆیی دەزگای دادوەری".[2] یارمەتی بە پتەو کردنی دەسەڵاتی وڵاتانی ئاسیای ناوەندیو قەفقاز و سەربەخۆیی ئەوان لە رووسیە، دەرکەوتنی وڵاتانی سەربەخۆ، پێشکەوتوو، دێموکراتیك لەگەڵ لاگیری تەواو بەلای ئەمریکادا، متمانە بە ئەمریکا دەدا کە پێش بە تەشەنە کردنی ئەگەری ئاریشەکان لە داهاتوودا دەگرێ.[3] بە دوای گرینگیدان بەم ئیستراتیژیکەی ئەمریکا، دەبێ سەرنج بدەینە ئەم پرسە کە بەهۆی پاشماوەی

(١) حوسێن دێهشیار، "روانینی ئیستراتیژیکی ئەمریکا بۆسەر ناوچەی خەزەری" ئێران، ٨١/١٠/١٢، ل ٥.

(٢) رۆژنامەی ئێران، ٨٢/١/٢٨، لاپەڕەکانی ١٣.

(٣) برندا، شافر "قەفقازو ناوچەی خەزەر"، "تێگەیشتنی سیاسەتی وڵاتە یەکگرتووەکان"، وەرگێران مەلعە مەهدی زادە، حەیاتی نوێ، ٨١/٧/١٠.

پێکهاتەی سەردەمی یەکیەتیی سۆڤییەت و لە کاتێکدا بژاردەکانی فەرمانڕەوای ئەم وڵاتە نەتوانن لە مەڕ هێنانە ئارای گۆڕانکاری گونجاو لە پێکهاتەی وڵاتانی خۆیانداسەرکەوتن بەدەستبێنن. ئەگەری روودانی ئاڵۆزییە کۆمەڵایەتییەکان کردەیەکی چاوەڕوانکراو دەبێ. زۆربەی رێبەرانی وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست و قەفقاز لە پاشماوەی بژاردەکانی سەردەمی سۆڤییەتن کە بۆ ماوەیەکی زۆر بەبێ رکەبەر توانیان لەسەر کورسی دەسەڵات بمێننەوە. جگە لەوە دەتوانین ئاماژە بە باسەکانی پێوەندییدار بە مافی مرۆڤ، چاکسازییە دێموکراتیکەکان، نیگەرانی لە ژینگەو..... هتد بکەین.[1]

ب. تێبینییە سیاسییەکان

رۆژئاوا بەتایبەتی ئەمریکا بە دوای دامەزراندنی "پلۆرالیزمی جۆغرافیایی" لە بیاڤی ئاسیای ناوەڕاستن. وڵاتانی ئوزبەکستان ـ قرقیزستان، لە هێندێك بەشدا تاجیکستانیش وەك یەکەمین ئامانجی ئەمریکا لە پێوەندییەدا لە ئارادان. بەهۆی پێکهاتەی بەجێماو لە (سیستمی سۆڤییەت و نە گۆڕینی ئەم پێکهاتەیە بە درێژایی سەردەمی دەسەڵاتداریو بژاردە بەجێ ماوەکان) یەکیەتیی سۆڤییەت، ئەگەر ئەم بژاردانە نەتوانن لە مەڕ هێنانە ئارای گۆڕانکاری لە پێکهاتە سیاسییەکان سەرکەون، ئەگەری سەرهەڵدانی قەیرانە کۆمەڵایەتییەکان چاوەڕوانکراون و زۆربەی رێبەرانی وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست و قەفقاز بژاردە بەجێ ماوەکانی سەردەمی سۆڤیەتن کە بۆ ماوەیەکی زۆر بەبێ رکەبەر توانیویانە لەسەر کورسی دەسەڵات بمێننەوە.[2] جگە لەوە دەتوانین ئاماژە بە پرسەکانی پێوەندییدار بە مافی مرۆڤ ـ چاکسازییە دێموکراتییەکان، پشتیوانی لە ئازادییە ئاینییەکان ـ نیگەرانی لە هەمبەر ژینگەو هتد.... بکەین.

ج. تێبینییە ئەمنییەتییەکان

ئەمریکا لە چوارچێوەی روانینێکی تاك جەمسەری بە نیزامی نێونەتەوەیی ناخوازێ ناوچە هەستیارو ئیستراتیژیکەکانی جیهان بەجێ بهێڵێت.[3] نیگەرانییە ئەمنییەکانی وڵاتە

(١) حەمید رەزا حافزی، پێوەندی رووسیە و ئەمریکا لە ئاسیای ناوەندی و قەفقاز دوای ١١ی سپتامبر ، وەرزنامەی توێژینەوەکانی ئاسیای ناوەڕاست و قەفقاز، پاییزی ١٣٨١.

(٢) هەمان سەرچاوە.

(٣) حەمید رەزا حافزی، "بەهێز کردنی رۆژئاواییەکان لە ئاسیای ناوەڕاست، ئامانج و رەوتەکان". ئیدارەی یەکەمی بەرژەوەندی هاوبەش، ١٣٨٠/١١/١٥

یەکگرتووەکان لە نیشانە ئیستراتیژییەکانی ئەمریکا لە ئاسیای نێوەڕاست بە ئەژمار دێ کە خاڵەکانی خوارەوە، لەخۆ دەگرێ.[1]

١) سەرهەڵدانە ئیسلامییەکان:

واشنگتۆن بە ڕاگەیاندنی شەڕی دژی تیرۆریزمی نێونەتەوەیی، هێزەکانی بە ڕێبەری ئەمریکا بەرەو وڵاتانی پێشووی یەکیەتیی سۆڤییەت هەنارد.[2] ئوزبەکستان و قرقیزستان و تاجیکستان بوون بە پێگەی جێگرتنی هێزە نیزامییەکانی ئەمریکا. جۆرج بوش، کوڕی سەرۆك کۆماری پێشووی ئەمریکا، لە کاتی دانی گەڵاڵەی بودجەی حکوومەتەکەی بۆ ساڵی ٢٠٠٣ کۆنگرە،زیاتر کردنی یارمەتییە ماڵییەکانی ئەمریکا بە ٢٥ وڵاتی جیهان کە لە ڕوانگەی حکوومەتی واشنگتۆنەوە لە هێڵی پێشەوەی خەبات لەگەڵ تیرۆریزمی نێونەتەوەییدا دانراون ـ بدات. بەم پێیە هێندێك لە وڵاتانی ئاسیای ناڤین لەوانە قرقیزستان، ئوزبەکستان، تاجیکستان و تورکمەنستان لە ڕیزی ئەو وڵاتانە دان کە وا بڕیارە یارمەتی ئابووری پتریان بدرێتێ.[3] ڕۆژنامەی "لۆمۆند دیپلوماتیك" ئەم یارمەتیانەی بە ٦٤ ملیۆن دولار بۆ خەبات لەگەڵ ڕاپەڕیوان و ١٠٠ ملیۆن دولار بۆ گەشەی گورجستان، ١٦٠ ملیۆن دولار بۆ خەبات دژی ئیسلام گەراکان لە ئوزبەکستان و یارمەتییەکانی لەم چەشنەی بە تاجیکستان، قەزاقستان، ئازەربایجان و ئەرمەنستان ڕاگەیاندووە.[4] لە ڕاستیدا، دوای ڕووداوەکانی ١١ی سپتامبر،

(١) ئەم ئەتێبینییانە بە دەستکارییەکی کەم لە سەرچاوەی خوارێ وەرگیراوە:
تەهمینە عەزیزی، "ئیستراتیژی ئەمریکا لە ئاسیای نێوەڕاست" نێهزەت، ساڵی چوارەم، ژمارە ١٣، بەهاری ١٣٨٢، لاپەڕەکانی ١٠٦ ـ ٨٩.

(٢) خانمی بەتی جۆنز، یاریدەدەری حکوومی سەرۆکی حکوومەتی ئەمریکا لە کاروباری ئەورووپاو ئوراسیا لە وتووێژێك لەگەڵ cnn لەبەرواری ١٧ ژانوییەی ٢٠٠٢ بە ئاماژە کردن بە سەردانی بەرپرسانی ئەمریکا لەگەڵ بەرپرسانی حکوومەتەکانی ئاسیای ناڤین لە بواری هاوکارییە نیزامییەکانی داهاتووی ئەمریکا لەگەڵ وڵاتانی ناوچەکە گوتی: ئەمریکا ئامادەیە تاکوو یارمەتی بە ڕاهێنانە درێژماوە نیزامییەکان لەناوچەکەدا بکا. ئێستا لەبیری ئەوە داین کە چوون پەرە بە سوپایەکی بەرگریانە بدەین کە بتوانێ پارێزگاری لە سنوورەکان و کەڵکوەرگرتن لە کەرەستەکان بۆ بەرگری لە وڵاتدا بکات. ئەمە بە مانای ڕێکخستنی سیستمی هێرشبەرانە نییە. "

(٣) ڕادیۆ BBC، 16/11/1381.

(٤) "پێگە کەم بەهاکانی ئەمریکا لە ئاسیای نێوەڕاستدا"، کۆماری ئیسلامی، ١٣٨١/١١/١٧.

خەبات لە دژی ئیسلام لە جۆری تاڵیبانی بوو بە یەکێك لە گرینگترینو خێراترین ئەولەوییەتەکانی سیاسەتی دەرەکی کۆشکی سپی، گرینگی ناوچەگەلی وەك ئاسیای ناڤین و وڵاتانی هەڵکەوتوو تێدا وەك ئوزبەکستان لە کۆبەندنی تێبینییە دەرەوەی سنوورییەکاندا زیادبوونێکی بەرچاوی بەخۆیەوە دی. کە لە دوو هۆکاری گرینگی خوارێ سەرچاوەی دەگرت: سەرەتا،ئەو ڕۆڵە گرینگەی کە ئەم ناوچەیە دەیتوانی لەبردنە پێشی ئۆپراسیۆنی نیزامی ئەمریکا لە ئەفغانستاندا بگێڕێ، دووهەم، چالاك بوونی توند ئاژۆیی ئایینی لە هێندێك لە ناوچەکانی ئاسیای ناڤین کە دەیتوانی یارمەتیدەر بێ لە بەهێز کردنی بەریانە ڕادیکاڵەکان، لەم ناوچەیەدا. کۆی ئەم پرسانە، وای لە ئەمریکا کرد هەتا لە وڵاتانی وەك ئوزبەکستان نزیك ببن. وەزیری کاروباری دەرەوەی ئەمریکا لە کاتی سەردانی بۆ ئوزبەکستان ڕایگەیاند کە بەرژەوەندی وڵاتەکەی لەم وڵاتەدا هەمیشەییە. ئەو گوتی: بەرژەوەندی ئێمە بەو جۆرەی کە ئێمە لەبەرچاومان گرتوو، بە شێوەی بێمەرج درێژ ماوەن، من و سەرۆك کۆمار کەریم ئۆف“ لەم پێوەندییەدا ئاڵوگۆڕی بیروڕامان کردووە. بەرژەوەندی ئێمە ئەم ناوچەیە دەبێ بەردەوام بێ، بۆیە پێوەندییەکانی ئێمە دوای کێشەی (ئەفغانستان)یش درێژەی دەبێ."[1]

بەریانی ئایینی ناوچەی ئوراسیا بەتایبەتی ئاسیای ناوەڕاست و قەفقاز بۆلای ڕادیکالیزمی نەریتی (گەشەی وەهابییەت) بووە هۆی ئەوەی کە کاراکتەرەکان نیگەرانی ئاسایشی بەرژەوەندی خۆیان لەناوچەکەدابن. "ئیسلامی سیاسی"و "ئیسلامی بناژۆخواز" لە واژەگەلێکن کە بۆ گەشەی ئیسلامی سیاسی کەڵکی لێوەر دەگیرێ. "ئەگەر چی کوڕە ئیسلامییەکان زۆر پشتیوانیان لە ئیسلامی سیاسی لە ئاسیای ناڤین و قەفقاز نەکردووە و ئیسلامی سیاسی نەیتوانیوە ڕێبەرانی کارێزمای بە کۆمەڵگا ئیسلامییە سەربەخۆ نوێیەکان بناسێنێ. ئەم ڕاستییە حاشا هەڵنەگرە کە ئیسلام بۆ ڕۆژئاوا بەمەترسییەکی گرینگ بە ئەژمار دێ".[2]

لە ڕوانگەی کارناسانی ئەمریکاییەوە، ئەگەر ڕەوتی نەخوازراو ڕووداوگەلی وەك گەشەی بناژۆ خوازی ئیسلامی، تێکهەڵچوون لەنێوان ڕووسیە و کۆمارەکانی ئاسیای نێوەڕاست بەهۆی

(١) مەهدی ئەمیری، "لاپەڕەیەکی نوێ لە پێوەندییەکان لەنێوان ئەمریکاو ئوزبەکستان:، بژاردەیەك لە ڕووداوەکانی جیهان، خەرمانانی ١٣٨١.

(2) Paul a. Goble, "Back on the Map. The Geopolitics, Cantral Asia", on: 2 (8), 1997.

پرسە ئەتنیکیو سەرزەوینیو سەرچاوە کانزاییەکان، کێشەی بەریانە ئەتنیکیکان و گەشەی چەکە ناوکییەکان، ناوچەکە بەرەو ناسەقامگیری ببا، کاریگەری لەسەر بەرژەوەندییەکانی ئەمریکا دادەنێ[1]. لە سەردەمی پێش جۆرج بوش هاوکات لەگەڵ سیاسەتەکانی ئابلۆقە دژی ئێران، هەبوونی ئابوورییەکی کاریگەریانە بەتایبەتی لە پێشەسازی نەوت و گاز پێشگیری لە کریدۆری رۆژهەڵات بۆ رۆژئاوا، لە پڕبایەخترین هۆکارەکانی سەرنجی حکوومەتی کلینتۆن بۆسەر ناوچەی ئاسیای ناوەڕاست،کۆنترۆڵکردنی جووڵانەوە ئیسلامییەکان بوو. بەڵام جۆری مامەڵەکردنی لەگەڵ ئەم دیاردەیەدا جیاواز بوو. بە واتایەکی تر، رۆژئاواو شرۆڤەوانانی رۆژئاوایی کەڵکیان لە پروپاگەندە دەکردو رووسیە و جووڵانەوەکانی ناوچە و هەروەها، هاوپەیمانی ئەمریکا واتە تورکیە رێگای توند و تیژانەیان دەگرتە بەر.

لەلایەکی دیکەوە، ئەگەر چی حکوومەتی بوش بە سانایی تاڵیبانی رووخاند،بەڵام هێشتا بە تەواوەتی مەترسی، لانەچووە. زێدەباری ئەوە، زۆربەی دەسەڵاتدارانی تاڵیبان، هەروەها هێزەکانی ئەلقاعیدە لەناوچەکانی دەوروبەر، خۆیان حەشار داوە. لەوانە، ناوچەگەلێك کە بە سەرزەوییە دەست پێرانگەیشتووەکان بەئەژمار دێن،وەك چیاکانی باکووری رۆژهەڵاتی ئەفغانستان و باشووری قرقیزستان.

ناوچەی باشووری قرقیزستان لە دوو ساڵی رابردوودا بارودۆخێکی لەبارتری بەخۆیەوە بینییەوە تاکو لەو رێگایەوە هێزە ئیسلامییەکان دزە بکەنە ناو ئاسیای ناوەندییەوە. هەر بۆیە، چاودێری و ئابلۆقەی ئەفغانستان بۆ پێشگیری لە پەرەگرتنی پرسە تیرۆریستییەکان و کۆنترۆڵی هەر چەشنە هزری توند ئاژۆییانە لە نیشانەکانی گرینگی ئیستراتیژیکی ئەمریکایە کە لە ئاسیای ناڤین بەڕێوە دەچێ.

ئەم بەشە لە نیگەرانییەکانی ئەمنییەتی وڵاتە یەکگرتووەکان هاوتابوو لەگەڵ روانینی زۆرینەی حکوومەتەکانی ئاسیای ناوەند و قەفقاز. بۆ نموونە، ئیسلام کەریم ئۆف، سەرەك کۆماری ئوزبەکستان، لە وتووێژێکدا لەگەڵ رادیۆی ئوزبەکستان، گوتی" لە راستیدا، ئەمریکا رۆڵێکی گرینگی لە مەڕ لەناوبردنی تاڵیبانو ماشێنی شەڕی تیرۆریزمدا هەیە. لە ئاکامدا،

(1) تورەج حاتەمی، "هاوتەریب بوونی بەرژەوەندی ئەمریکا و رووسیە لە ئاسیای ناوەڕاست و قەفقاز"، رۆژنامەی رەساڵەت، ١٣٨١/٥/٢٧

ئەوان ئوزبەکستانیان بەدەست هێرشی نیزامیو ئیدیۆلۆژی رزگار کردووە. "ناوبراو لە درێژەدا ئاخاوت: "بە بۆچوونی من، ئەوان تاکو کاتێك دڵنیا نەبن لە بارودۆخی ناوچەکە، بۆپارێزگاری کردن لە ئێمە لێرە دادەمێننەوە".

بەرەنگاری نیزامی ئەمریکا نەك هەر یارمەتی بە سەرەك کۆماری ئوزبەکستان کرد هەتا جووڵانەوەی ئیسلامی لە ئوزبەکستان لەناو ببات بەلکو یارمەتییەك بەبڕی ١٦٠ ملیۆن دۆلاریشی وەرگرت. ئەم جووڵانەوەیە کە پێگەیەکی جێی متمانەی لە ئەفغانستاندا هەبوو، بە هێرش کردنە سەر ناوچە سنوورەییەکان جار دەگەڵ جار ئاڵۆزتر دەبوو. لە هەموو گرینگتر، جیهانبینی واشنگتۆن لەگەڵ روانینی تاشکەند لە چەند ساڵی رابردوودا یەکدەگرێتەوە: سەقامگیری هەنووکە لەلایەن شەڕکەرانی ئیسلام هەڕەشەی لێ دەکرێ و دەبێ لێبڕاوانە دژیان خەبات بکرێ.

بە گوێرەی هێندێك لە راپۆرتەکان، دوای هاوهەنگاویی لەگەڵ ئەمریکا، کالین پاوەڵ، وەزیری دەرەوەی ئەمریکا لە کاتی سەردانی بۆ ئوزبەکستان، نامەی جۆرج بوشی دابە ئیسلام کەریم ئۆف کە بە راشکاویی باسی ئەوەی تێدا کردبوو کە واشنگتۆن بەتەواوەتی پشتیوانی لە هەوڵەکانی خۆی بۆ گەشەی سیاسەتی سەربەخۆیی دەرەوە دەکا بە شێوەی سەرەکی یارمەتی هاتنە دەرەوەی تاشکەند لە بیاڤی ژێر دەسەڵاتی رووسیەدا دەکا.

بەرپرسانی وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست لەمەڕ راکێشان و وەرگرتنی هاریکارییە جۆربەجۆرە دەرەکییەکان هەوڵ زۆر دەدەن. ئەم مژارە جاروبار لە ئاخاوتنەکانی بەرپرسانی ئەم وڵاتانە لە هەمبەر نیگەرانیان لە پەرەسەندنی نائارامییەکان لە ئاسیای ناوین، کاریگەری بەردەوامی ئاڵۆزییەکان لەسەر گۆڕانە ناوچەییەکان و گەورەپێشاندانی نیگەرانی وڵاتانی وەك ئوزبەکستان و قرقیزستان لە مەڕ گرووپە توندئاژۆ ئیسلامییەکان، هێندێك لە ناوەندە حکوومەتییەکان هەژاری و بێکاریان بە هۆکاری سەرهەڵدانی گروپە ئیسلامی خوازەکان لەناوچەکەدا لەقەڵەم دەداو بە بەهێزکردنی پێوەندییەکانی خۆیان لەگەڵ وڵاتانی دەرەکی و راکێشانی سەرمایە دەرەکییەکان ئامانجی زاڵبوونی بەسەر ئاڵۆزی و ئاریشە ئابوورییەکانی خویانیان هەبووە. زێدەباری ئەوەیش، ئەم باوەڕانە لەناوچەکەدا بەهێز بووە کە پێوەندییە ئابوورییەکان لەگەڵ ئەمریکا، وەرگرتنی پشتیوانی ماڵی لە دامەزراوە نێونەتەوەییەکان، هەروەها وەرگرتنی یارمەتی دەرەکی دەتوانێ بوار بۆ هاندانی کۆمپانیای دەرەکییەکان بۆ سەرمایەگۆزاری لە بەشە

پیشەییکانی وڵاتانی ناوچەکەدا خۆش بکا. لە کۆتاییدا، یارمەتی بە پێشکەوتنیو گەشەی ئابووری، پتر بوونی داهات و سەرمایەگۆزاری نەتەوەییو باش بوونی رەوشی ئابووری، کۆمەڵایەتیو سیاسیو وڵاتانی ناوچەکەدا دەکا.

۲) چەکە کۆمەڵکوژەکان

پرسی زۆر بوونی چەکە ناوکیو کۆمەڵکوژەکان لە مژارە سەرەکیو شوێندنەرەکان لەسەر سیاسەتی دەرەوەی ئەمریکا بووە. دوای هەرەسهێنانی یەکیەتیی سۆڤییەتیش ئەم نێگەرانییە لە ئارادا بوو، چونکە ئەمریکا نەیتوانی لە ساڵانی دواتردا بە گوێرەی رێککەوتنەکانی ئیستارت لەگەڵ رووسیەدا بە رێککەوتن بگات و دوای دامەزراندی وڵاتە نوێیەکان کە هێندێك لەوانە وەك هێزی ناوکی بە ئەژمار دەهاتن ئاریشەکانی رابردوو سەرلەنوێ سەری هەڵدایەوە. لەنێو وڵاتانی ئاسیای ناڤین، قەزاقستان چوارمین وڵاتی هێزی ناوکی جیهان، کەوتەبەر سەرنجی کارناسانی ئەمریکا. نووسینی وتارێك لەمەڕ فرۆشتنی موشەکەکانی ئێس، ئێس ۱۸ بە ئێران و وڵاتانی دیکە جیهانی سێهەم پەرەی بە پانتایی ئەم نیگرانییانە داوە، تاکو لە ساڵی ۱۹۹۲ قەزاقستان بەفەرمی رەزامەندی خۆی لەسەر واژۆ کردنی پەیمانی کەمکردنەوەی چەکە ئیستراتیژییەکاندا.

لە روانگەی ئەمریکاوە، پێویستە تاکو هەرچ خێراتر چەك و تکنۆلۆژی ناوکی و چەکە پێشکەوتووەکان لەم ناوچەیەدا کۆنترۆڵ یان لەناو ببرێن، ئەمریکا گەڵاڵەی راگواستنی چەکە ناوکییەکانی شوورەویی دارشتووە و گرینگی زیاتری داوە بەم وڵاتانەی کە چەکی ناوکییان وەبەر کەوتووە، لەم بارەوە ئەمریکا یارمەتی بە رووسیەو سێ کۆماری (قەزاقستان، ئوکراین، رووسیەی سپی) دەدا تاکو هێزە ناوکییەکانی خۆیان لە نێو ببا، یان بیپارێزن، لە بەرانبەر ئەو کارەدا بەڵێنی دانی یارمەتی ماڵیی پێداون.(۱)

۳) پەرەپێدانی ناتۆ

سیاسەتی دیکەی ئەمریکا لە بواری نیزامی و ئەمنییەتی، هەوڵدان بۆ هێنانی وڵاتانی ئاسیای ناوین و قەفقاز بۆ بیاڤی پێوەندییە ئەمنییەتییە رۆژئاواییەکان و بەشداری لە کۆنفرنسی ئاسایش و هاوکاری ئەورووپا و پلانی هاوبەش بۆ ئاشتییە. ئەمریکا بەم کارانەی لەهەوڵی دابەزاندنی باندۆری رووسیە لەم ناوچەکە و پتەوتر کردنی پێگەی خۆیەتی. ناتۆ بە شێوەی گشتی و ویلایەتە یەکگرتووەکان بە شێوەی تایبەتی لە ماوەی ساڵانی رابردوودا بە

(۱) ئەسەدوڵڵا مونفەرید، س پ

گەڵاڵەی جۆراوجۆر لە هەڵی پەرەپێدانی ناتۆ بەرەو رۆژهەڵات دان و تاکو دزە بکاتە ناوەوەی ستراکتۆری نیزامی رکەبەری کۆنی خۆی واتە کۆی کەوشەنی پێشووی سۆڤییەت، ئەم سیاسەتە، بە بەریانی یەك بەدوای یەکی رێبەرانی کۆمارەکانی ئاسیایی بۆ هاوکاری لەگەڵ ناتۆ، زۆر سەرکەوتوو بووە. دانی بەڵێنی سەرمایەگوزاری رزگاریدەرانە لە پاڵ بەرگریو دامەزراندنی ئاشتی، ئاماجگەلێکی لەبارن کە ملیۆنان مرۆڤ بڕوایان پێی هەیە.

بەرە بەرە گشت ئەندامانی پێشووی "پەیمانی وارشۆ" دوای ساڵی ۱۹۹۱بوون بە ئەندامی ئاتلانتیکی باکوور. لە مارسی ۱۹۹۲ گشت وڵاتانی سەربەخۆی هاوقازانج واتا وڵاتانی ئاسیای نێوەڕاست و قەفقاز بە ئەندامانی شوورای هاریکاری ئاتلانتیکی باکووری وەرگیران. ناتۆو ئەمریکا بە پەرەدانی چالاکییەکانیان لە وڵاتانی رۆژهەڵاتی لەوانە وڵاتانی ئاسیای ناڤین و قەفقاز، بە دوای چاودێریو شوێندانان لەسەر ئەم رەوتە سیاسیانەی کە لە بوارگەلی جۆراوجۆر لە ئارادا بوون هەتا بە شێوەیەك بتوانن پێش بە رووداوە نەخوازراوەکان بگرن. لە ژانوییەی ۱۹۹٤دا یەکەم هەنگاو بۆ پەرەپێدانی ناتۆ بە پلانی "بەشداری بۆ ئاشتی" دەستپێکرد. بەڵام لە بەرانبەر گوشارە چڕەنێوخۆییەکان بۆسەر رووسیە و رەنگدانەوەی سیاسەتی دەرەکی ئەم وڵاتە هەتا ساڵی ۱۹۹۷ پەرەپێدانی ناتۆ بۆ رۆژهەڵات راگیرا.

بە وەرگرتنی رووسیە لە کوی حەوت وڵاتی پیشەیی یەکەمین قۆناخ لە پەرەی ناتۆ لە رۆژهەڵاتدا دەستی پێکرد. لە ۲۷ی مای ۱۹۹۷ رێبەرانی شانزە وڵاتی رێکخراوی ئەتلانتیکی باکووری رووسیە بەڵگەنامەکی بە ناوی "بەڵگە نامەی بنچینەیی لە هەمبەر پێوەندی بەرانبەر، هاوکاری و ئاسایشی نێوان ناتۆو رووسیە لە پاریس واژۆیان کرد کە رەوشی هاوکارییە ئەمنییەتیەکانی نێوان دوژمنە کۆنەکانی لەخۆ دەگرت. گریمانە لەسەر ئەوە بوو کە بە واژۆ کردنی ئەم بەڵگەیە، مسکۆ بەرانبەر بوونی پێوەندی ئەمنییەتی بەتایبەتی لەگەڵ رۆژئاوا لە دژایەتی ئاکتیڤ لەگەڵ پەرەی ناتۆ بۆ رۆژهەڵاتی ئەورووپا خۆی دەبوێرێت. پاشان لە دانیشتنی رێبەرانی ناتۆ لە ئیتالیا (۲۰۰۲) رووسیە رازی بوو بە فەرمی لە بڕیاردانەکانی ناتۆدا بەشدارییکا.

٤) ئەمنییەتی هێڵی بۆریی وزە

لەیاری گەورەی ئاسیای ناوەڕاست و ئەو وڵاتانەی کە رەنگە رەوگەی گواستنەوەی سووتەمەنی لەوێوە تێپەڕ بێ، وەك ئێران، ئەفغانستان، رووسیە و تورکیە و... وڵاتانێك هەن کە خۆیان بەرهەمهێنەری مەوادی سوتەمەنین، بەرهەمەکانی وڵاتانی بەرهەمهێنەری نەوت و گازی

ئاسیای ناڤین دەبێ بگاتە بازاڕەکان. لە گەڵ ئەوەیشدا، گواستنەوەی نەوت و گاز لە وڵاتێك بۆ وڵاتێکی تر ئیمکانی باندۆرو تەنانەت چاودێری سیاسیش دەڕەخسێنێ. بەم پێیە، ئەمریکا بۆ پشتیوانی لە کۆمپانیا نەوتییەکان کە لەم وڵاتانەدا سەرمایە گوزارییی یان کردووە و بە مەبەستی دژایەتی کردن لەگەڵ ئێران، بە شێوەی گشتی پلانی دامەزراندنی هێلی بۆری لە ریگەی خاکی تورکییەوە بۆ راگواستنی نەوت و گازی دەریای خەزەر قەبوولکردووە. رێورەسمی کردنەوەی پرۆژەی سێ ملیارد دۆلاری "فیلی سپی" (هێلی لوولەی باکۆ ـ تەفلیس ـ جیهان) لە ١٨ی سپتامبری ٢٠٠٢ بەڕێوە چوو. فێدر یکۆپنا، وەزیری پێشووی وزەی ئەمریکا، لەم بارەوە دەڵێت "حکوومەتی ئەمریکا دژی گواستنەوەی نەوت لە رێگای ئێرانەوەیە، چونکە ئێمە دەمانهەوێ پێش بەوە بگرین کە ئێران دەروازەی وزە لە ناوچەکە بێ کە بۆ ئێمە بایەخی هەیە".[1]

لەلایەکی دیکەوە، پرسی چیچان و رکەبەاریەتی نهێنی رووسیە و ئەمریکا، کریدۆری باشوورو باکوور، ناسەقامگیری لە ئەفغانستان، کریدۆری رۆژئاواو رۆژهەڵات و یاسای "داماتۆ" دژی ئێران، کریدۆری باکوورو باشوور لە ئاستی ئەم رکەبەرایەتییە کەم دەکاتەوە.

داغستان کە یەکێکە لە ناوەندەکانی گەشەسەندنی ئیسلامخوازی، بووەتە هۆکارێك کە هەم رۆژئاواو هەم رووسیە نیگەرانی داهاتووی ئەم ناوچەیە بن، چونکە داغستان ٧٥٪ سنووری دەریایی لەگەڵ رووسیە لە دەریای خەزەر پێکدەهێنێ و گەلاڵەی بۆڕی گەورەی کە لە خەزەرەوە بۆ دەریای رەش پەیوەست دەبن، لەوێوە تێپەڕ دەبێ.[2] دەزانین کە سێ ساڵ دوای ئەو شەڕانەی کە بۆ خودموختاری چیچان هاتە ئاراوە، ناوچەی قەفقاز جارێکی دیکە تووشی نائارامیو بشێویی هات و ئەم جارە راپەڕین و تێکهەڵچوون لە رۆژهەڵاتی چیچان لە داغستانی رووسیە دەستی پێکرد. لە ١٦ی گەلاوێژی ساڵی ١٣٧٨هـ (بەرانبەر بە ١٩٩٩ز) نزیکەی دووهەزار چەکدار لە سنووری چیچان هێرشیان کردە سەر دوو پارێزگای داغستان بە ناوەکانی بۆتلیخ و ستومادین و پاش چەند رۆژێك لەگەڵ پاشەکشە کردن بەهێزکانی رووسی، داغستانییەکانی نیشتەجێی لەناوچەکەدا توانیان دوو هەرێم داگیرو حکوومەتی سەربەخۆ

---

(١) وینفرید ئاشنایدر دیترز، "قەفقاز باشووری: تێکهەڵچوونە نێوخۆییەکان و بەرژەوەندییە دەرەکییەکان". گۆڤاری توێژینەوەکانی ئاسیای ناڤین و قەفقاز ، پاییزی ١٣٨١.

(٢) عەلیرەزا نووری، "داغستان ناوەندی نوێ ئاڵۆزی قەفقاز"، گۆڤاری بۆچوونەکان و شەوقەکان، ژمارەی ١٣١، لاپەڕەی ٥.

رابگەیەنن. بە گوێرەی بەڵگە و دیکۆمێنتەکان، هێرشبەران لە دەستەی شامیل باسیف، رێبەری خەباتگێڕانی چیچانی کە پشتیوانی لێ دەکردن، بوون. لایەنە چالاکە وەهابییەکان لەناوچەکە، هەروەها حکوومەتەکانی بیاڤی کەنداوی فارسیش پشتیوانیان لێدەکردن، ولادیمێر راشیلۆ، وەزیری وڵاتی رووسیە، رایگەیاند کە هێندێك لە هاووڵاتیانی توندئاژۆی وڵاتانی وەك پاکستان و عەرەبستانی سەعوودی و ئیماراتی یەکگرتووی عەرەبی یارمەتییان بە دوایین راپەڕینی داغستان داوە، کە ئەم خەڵکانە لەلایەن رێکخراوە تیرۆرسیتییەکان و جیایی خوازەوە بۆ ناوچەکە نێردرابوون.[1]

٥) دۆزینەوەی پێگەی نیزامی نوێ ئاڵترناتڤێکە بۆ پێگەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە کەنداوی فارسو وڵاتە عەرەبییەکان

مەسەلەی ئەفغانستان و بنلادەن و پێوەندی ئەلقاعیدە لەگەڵ وڵاتە عەرەبییەکان تا رادەیەك بووە هۆی ناڕەزایەتی هێزەکانی یەکگرتووی عەرەبی لە کردەوکانی ئەمریکا لە هەمبەر سەرکوتی ئەلقاعیدە و تالێبان. وڵاتانی عەرەبی لە پشتیوانانی حکوومەتی تالێبان بوون و هەنووکە وەها ناکۆکیگەلێك گەلێ بۆچوونی جۆراوجۆری لەنێوان عەرەبەکان و ئەمریکا لەمەڕ ئەفغانستان هێناوەتە ئاراوە. شیمانەی ئەوە دەکرێ کە بنلادەن و هێزەکانی وەفاداری لە وڵاتە عەرەبییەکان ببنە هۆی لاواز بوونی ئەمریکا لە ناوچەی رۆژهەڵاتی ناڤین و کەنداوی فارس، حکوومەتی ئەمریکا لەم دەرفەتە کەڵکی وەرگرتووە هەتا کۆمەڵێك لە هێزەکانی بۆ نێو خاکی ئەفغانستان و ئاسیای ناڤین رابگوێزێت و ئەوان لە ئەگەری هێرشی نیزامی و تیرۆریستی هێزەکانی بنلادەن بپارێزێ.[2]

٦) تێبینییە ئابوورییەکان

لەم بوارەدا چەند تێبینییەك شایانی سەرنجدانە کە گرینگترین تەوەرەکانی بریتین لە: دابەزاندنی بەستراویی بە نەوتی کەنداوی فارس لە درێژ ماوەدا،[3] دامەزراندن و دۆزینەوەی بیاڤە نەوتی و گازییە نوێیەکان و هێڵەکانی راگواستنیان بۆ بازاڕی بەرخۆر، دۆزینەوەی

---

(١) ئێران، ٢/٦٨٧،

(٢) موسا ئەلرەزا وەحیدی، "بوونی نیزامی ئەمریکا لە ئاسیای ناڤین و قەفقاز، دژکردەوەی رووسیە"، وەرزنامەی توێژینەوەکانی ئاسیای ناڤین و قەفقاز، ژمارە ٣٧، بەهاری ١٣٨١.

(3) http: www.energyHopress/releaseso1/ Maypr/ energy– policy–htm.

بازاڕێك بۆ كەلوپەلی بەرخۆری بۆ ركەبەرایەتی لەگەڵ چین و وڵاتانی دیكەی ناوچەكە. لە درێژەی باسەكەدا تێبینییە ئابوورییەكانی ویلایەتە یەكگرتووەكان لەناوچەی ئاسیای ناوەندیدا لێكدانەوە لە سەر دەكرێ.[1]

۱ـ گەڕان بە دوای پاشكەوتە ئیستراتیژیكییە نوێیەكان و ئەڵترناتیڤ

بە سەرنجدان بە زیاتر بوونی قەیران لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و رەوتی بەرەو گەشەی نارەزایەتی عەرەبەكان لە ئەمریكا، هەنووكە ئاسیای ناڤین بۆ وڵاتە رۆژئاواییەكان گرینگییەكی زۆری هەیە. بەراوردی كانزاكانی دوو ناوچە كەنداوی فارس‌و ئاسیای نێوەڕاست رێتێچوونی گۆڕانەكانی ناوچەییەكانی لە داهاتوویەكی نزیكدا رێنوێنی دەكا: **٦٧٩** ملیارد بەرمیل نەوت (٦٥٪ پاشكەوتە ناسراوەكانی جیهان)و **٣٥**٪ پاشكەوتی گازی جیهان لەناوچەی كەنداوی فارس هەڵكەوتووە. لەلایەكی دیكەوە بە گوێرەی تازەترین لێكۆڵینەوەكانی ئەنجام دراو، بەراورد دەكرێ كە پاشكەوتە راستەقینەكانی نەوتی قەفقازو ئاسیای ناوەندی دەگاتە **٢٣٥** ملیارد بەرمیل، بە پێی لێكولینەوەكان، ئەم مەسەلەیە نیشاندەدا كە ئاسیای ناوین دووهەمین ناوچەی گرینگی چاوگی وزەیە لە جیهاندا. پاشكەوتەكانی گازی ناوچەی ئاسیای ناڤین و قەفقاز نزیكەی **٣٤**٪ پاشكەوتی گازی جیهان پێكدێنێ،بەم جۆرە ئاسیای ناڤین وكەنداوی فارس لە رووی پاشكەوتی گازەوە جیاوازییان نییە.

ئەسپنسر ئابراهام، وەزیری وەزی ئەمریكا، رۆژی ٢٠ی ژووئەنی ٢٠٠٢ لە بەرانبەر ئەندامانی كۆمیتەی ناوەندی كاروباری نێونەتەوەیی پارلمانی نوێنەران جەختی لەسەر ئەوە كردەوە كە لە ساڵی ٢٠٢٠ هاوردەكانی لەناوچەی كەنداوی فارسەوە نزیكەی ٢٦ لە سەدی پێداویستی ئەمریكا لەخۆ دەگرێ. لەم نێوانەدا، رەنگە ئەوروپا پتر لە ئەمریكا بە كەنداوی فارس بەستراوەبێ. كارناسان لەو بڕوایەدان كە لە ساڵی ٢٠٣٠ ئەوروپا ناچار دەبێ تاكو ٩٢٪ نەوت و ٨١٪ گازی بەرخۆری خۆی لەم ناوچەیەدا بەرهەڤ بكا. بەرپرسانی ئێدارەی وزەی نەتەوەیی ئەمریكا ئەم بارودۆخە بە"هەڕەشە بۆسەر ئەمنییەتی نەتەوەیی" لێكداوەتەوە و بە دوای وەبەرهێنانی چاوگی نوێی گازو نەوتن. هەروەها پێشنیاز كراوە كە توێژینەوە لەمەڕ شێوازگەلی نوێی بەرهەمهێنانی وزە پەرە بدرێ.

---

(١) ئەم تێبینییانە بە دەستكارییەكی كەمەوە لەم چاوگەی خوارێ وەرگیراو: تەهمیە عەزیزی "ئیستراتیژیكی ئەمریكا لە ئاسیای ناوەندی" هەمان سەرچاوە.

هەنووكە، ئەمریكا هەوڵدەدا لەم ناوچەیەدا پەرە بە دەسەڵات و رۆڵی پترلە ناوچەكە بگێڕێ. كەڵكوەرگرتن لەسەرچاوە نەوتییەكان، دروستكرنی پاڵاوگە، دروستكردنی كەرسەو پێویستییە ماڵییەكانی لەم وڵاتانە ئەم دەرفەتەی بە ئەمریكا دەدا هەتا بە كەڵكوەرگرتن لە شێوازگەلی دانی یارمەتی ماڵی كەم تێچوو و هەڵخەڵەتێنەرانە، جێ پێی خۆی لەناوچەی ئاسیای ناڤیندا پتەو بكا، سەرچاوە وزەكان و پاشكەوتە نەوتی‌و گازییەكان لە ئاسیای ناڤیندا هێندە گرینگی بۆ ئەمریكا هەیە،كە تەنانەت ئامادەیە كە هاوكاری ماڵی توركمەنستان (لەگەڵ بوونی پێشینەی هاوكاری لەگەڵ تاڵیبان، هەروەها خۆبواردنی عیشق ئاباد لە هاریكاریكردنی ئەمریكا لە شەڕی دژە تیرۆریزم لە ئەفغانستان)دا بكات. هەبوونی هێڵی سنووری لە دەریاری مازندەران، بوونی پاشكەوتی نەوت گازو پێویستی ئەم وڵاتە بە سەرمایەدانانی دەرەكی بۆدەرهێنانی ئەم سەرچاوەگەلە لە هەرێمی ئاویی توركمەنستان، لە هانەگەلی ئەمریكایە بۆ یارمەتی كردن بەم وڵاتانە بە ئەژمار دێ. لەگەڵ ئەوەی كە بەهێزكردنی پێوەندییەكانی ئەمریكا لەگەڵ توركمەنستان دەتوانێ هۆكارێكی شوێندانەربێ، بۆ هاتنی واشنگتۆن بۆ ناو هاوكێشەكانی دەریاری مازەندەران لە داهاتوودا.[1] پاشكەوتی گازی توركمەنستان دەگاتە ٢١ملیارد میتری چوار گۆشە و ئەم شوێنە چوارەمین پاشكەوتی گازی جیهانی لەخۆ گرتووە.[2]

لەلایەكی ترەوە، گرینگی نەدانی ئەمریكا لە دانی یارمەتی ماڵی بە قەزاقستان لەراستای ئەم ئامانجە، شیاوی هەڵسەنگاندنە. چارەسەر نەكردنی مەسەلەكانی پێوەندیدار بە سەرمایەگۆزاری دەرەكی، هەروەها روون نەبوونی چۆنییەتی رێژەی دانی سەرانەی كۆمپانیا ئەمریكاییەكان دەتوانێ سیاسەتی سزادانی لەلایەن ئەمریكاو بایەخنەدانی ئەم وڵاتە بە قەزاقستان لە دانی یارمەتییە ماڵییەكان بێ. بەڵام لە هەمووی گرینگتر پێشینەی سیاسەتی رێبەرانی قەزاقستان لە هەمبەر یاساغ كردنی هەناردنی نەوتە بۆ ئەمریكا، روون نەبوونی رەوشی هاوكاری و بەشداری قزاقستان لە گواستنەوەی نەوت لە هێڵی بۆڕی نەوتی باكو- جیهان لەتەنیشت ناوهێنانی ئێران وەك یەكێك لە

---

(١) ئەمیر حوسێن ئەسدوڵلاهی مونفەرێد، "ئامانجگەلی ئەمریكا لە دانی یارمەتی ئابووری بە كۆمارەكانی ئاسیای ناوەندی"، بژاردەیەك لە گوڕانكارییەكانی جیهان، رەشەمە ١٣٨١.

(٢) محەممەد قراگۆزلو، "ئەمریكا، عێراق، كومێدی یان تراژیدیا؟" ئیتلاعاتی سیاسی ـ ئابووری، ژمارە ١٨٠ـ ١٧٩، لاپەڕەی ١٠٠.

جێنشینانی راگواستنی نەوتی قزاقستان بۆ بازاڕی بەرخۆر دەتوانێ لە هۆکارگەلی بێمەیلی ئەمریکا لەمەڕ حکوومەتی ئاستانەدا بێ. زێدەباری ئەوەش، هاوکاری هێندێك لە کاربەدەستانی نیزامیو ئەمنییەتی قەزاقستان لە مەڕ راگواستنی چل فڕۆکەی شەڕکەری میگ بۆ کوریای باکووری ناکرێ لەبەرناچاو نەگیرێ، بەتایبەتی دەبێ ئاماژە بە حکوومەتی ئەمریکا لە دانانی قەزاقستان لە دەستەی ولاتانێك کە توانای بەهەراهێنانی چەکی بیولۆژیکیان هەیە بکەین.[1] بۆ بەڵگەکانی ئاماژە پێکراو دەبێ ئەوەی پێ زیاد بکەین کە پاشکەوتی ئەم ناوچەیە هی ئەو ولاتانەیە کە زۆربەیان ئەندامی ئوپێك نین و پتر لە رووی سیاسییەوە، بەریانی رۆژئاواییان هەیە. هێنانی نەوتی خەزەر بۆ گوڕەپان دەتوانێ ببێتە هۆی لاواز بوونی بناغەی ئوپێك، گوشار خستنەسەر سیاسەتی نرخ دانانی عەرەبستانی سعوودی و ولاتانی دیکەی ئەندامی ئوپێك کە لە کۆتاییدا دەبێتە هۆی دابەزینی رادەی نرخی نەوت لە جیهاندا. بە سەرنجدان بەوەیکە ٦٥٪ پاشکەوتی نەوتی جیهان لەناوچەی رۆژهەلاتی ناڤین هەڵکەوتووە و لەم رێژەیە، نزیکەی ٢٥٪، واتە ٢٦١ ملیارد بەرمیل هی عەرەبستانی سعوودییە، لە روانگەی حکوومەتی ئەمریکاوە، پتر لە ٢٠٠ ملیۆن بەرمیلی نەوتی دەریای خەزەرو ئاسیای ناوەڕاست دەتوانێ جێگرەوەیەکی زۆر گونجاو بێ. هەناردنی ١٠ ملیۆن بەرمیل نەوت لە رۆژدا بۆ ئەمریکا کە نزیکەی ١/٧ ملیۆن بەرمیل لەلایەن عەرەبستانی سعوودییەوە دابیندەکرێ، رێگا چارەیەکی بۆ کاربەدەستانی حکوومەتی ئەمریکا نەهێشتووەتەوە کە بۆ بەدەستهێنانی بەرزترین رادەی ئاسایشی ئابووری ئاسایشی سیاسیو نیزامی، بوونیان لەناوچەی دەریای خەزەر بە پێویست بزانن. بە سەرنجدان بەوەی کە نیوەی ئەو رادەیە لە پترکردنی دەرهێنانی نەوت لە جیهاندا لە دەیەی ٩٠ ئەمریکا مەسرەفی کردووە، ئەم ولاتە لە پشتیوانانی سەرەکی دامەزراندنی هێڵەکانی رۆژهەلاتی ـ رۆژئاوایی بۆ گواستنەوەی نەوتە بۆ بازاڕی ئازاد و لەم بوارەدا، دروستکردنی هێڵی بۆڕی غەیرە ئابووری، بەلام پڕبایەخی سیاسی "باکۆ ـ تەفلیس ـ جیهان" لە بیاڤی نەوتی "ئازەری"، "چراخلی"و گانچلی" لە سەرەوەی سیاسەتەکانی ئەمریکایە لەناوچەی دەریای خەزەردا.

٢. سیاسەتی هێڵەکانی راگواستنی وزە

بە سەرنجدان بە سنووردار بوونی زۆربەی ولاتانی بیاڤی ئورئاسیاو دەستپێڕا نەگەیشتنی ئەوان بە ئاوە گەرمەکان، چۆنییەتی راگواستنی نەوت و گاز دەرچواندنی هێڵە بۆڕیەکان لە

(١) ئەسد مونفەرید، هەمان سەرچاوە.

ولاتانی دراوسێ بۆ گەیاندنی نەوت و گاز بە بازاڕە نێونەتەوەییەکان و ولاتانی بەرخۆر، بووەتە یەکێك لە پڕکێشەترین باسە سیاسی و نەوتییەکانی جیهان و لەم رەوگەیەوە هەرکام لە ولاتانی ناوچەوزلهێزەکان تێدەکۆشن تاکو کەڵکی سیاسیو ئابووری لەم کارە بگرن، بە جۆرێك کەدەبێ بڵێین ئەم مژارە بووەتە گەمەیەکی سیاسی. کاراکتەرەکانی ئەم گۆڕەپانە لایەنگەلی جۆربەجۆریان بۆ داڕشتنی نەخشەی رەوشی دەرچواندنی هێڵە بۆرییەکان لەبەرچاو گرتووەتە کە بە شێوەی کورتکراوەی خوارەوەیە:

ـ ئەمریکا پشتیوانی لە هێڵی باکۆ ـ جیهان دەکا کە ئەم پشتگیرییە بە مەبەستی گوشار بۆسەر رووسیەو تەریکخستنەوەی ئێرانە.[1]

ـ ئازەبایجان لە پێوەندییە سیاسییە ناوچەییو نێونەتەوەییەکانی لەگەڵ ئێران، تورکیە، رووسیە و ئەمریکا لە رەوگەی سەرەکی راگواستنی نەوت وەك کەرەسەیەك بۆ ئامانجە سیاسیو ئەمنییەتییەکانی خۆی کەڵك وەردەگرێ. هەر چەند جۆراوجۆری هێڵە بۆرییەکانی نەوت بۆ ئەم ولاتە باشترین هەڵبژاردنە، لەگەڵ ئەوەشدا، هێشتا لەم بارەیەوە بە ئاکامێکی یەکلاکەرەوە نەگەیشتووە یان ئەوەی کە پێی وایە درێژە بەم گەمە سیاسییە بدا.

ـ حکوومەتی قەزاقستان بە راگەیاندنی سیاسەتی یەکلاکەرەوەی خۆی لە جۆراوجۆری رەوگە هەناردەیەکان ـ ئەولەوییەتی خۆی لەهەمبەر دروستکردن، کەڵکوەرگرتن و سەرمایەدانان لە رێگاگەلی جۆربەجۆر لە نێو شك وگوماندا هێشتووەتەوە.

ـ رووسیە تێدەکۆشێ لە سیاسەتی خۆی لەنێوان رێژیمی یاسایی دەریاری خەزەرو دەرچواندنی هێڵی بۆڕی لە خاکی خۆیەوە بە سەرنجدان بە پرسە ئەمنییەکان هاوسەنگی پێکبێنێ. بەم حاڵە، ئامادە نییە پێگەی ئێستا خۆی بە هاسانی لە بەرژەوەندی جۆربەجۆری هێڵە هەناردەییەکان لەدەست بدات.

ـ ئێران لەو بڕوایە دایە کە هەڵبژارنەکان دەبێ لەسەر بناغەی رێوشوینە ئابوورییەکان بێ. هەر بۆیە، جۆراوجۆری هێڵە هەناردەییەکان بۆ گواستنی نەوت و گازو سیاسەتی ئابووری حاشاهەڵنەگرە، بەلام لەم رەوگەیە ئەولەوییەت گەلێکیش دەبێ لەبەرچاو بگیرێن.

(1) Wiliam E. odom, "us policy toward central Asia and The soutn caucaus," File: LD: Lminel chechnyal /31 1. hrml, 12/13/99.

ـ کۆمپانیا نێونەتەوەییە نەوتییەکان کەم و زۆر سیاسەتێکی لە چەشنی ئێرانیان گرتووەتەبەر، بەڵام هێندێکیان بە ناچاری پەیڕەویی لە سیاسەتی حکوومەتەکانیان دەکەن و هێندێکی دیکەیان بە تەنیا بڕیادەر نین، بەلکو رووداوەکانی ناوچەی باندۆری لە سەر بڕیاردانیان هەیە.[1] لە هەرحاڵدا، مەسەلەی راگواستنی وزە لەناچەی خەزەر، بیاڤی ئاسیای ناوەڕاست و قەفقاز لە تەنگژە سەرەکییەکانی ئەم ناوچەیە بە ئەژمار دێ کە زلهێزە رۆژئاوایەکان بەردەوام لە هەمبەر ئەم پرسە پلان گەلێکیان داڕشتووە. ئەم بانگەشەیە دەگەڕێتەوە بۆهۆکارێکی تایبەتی: کەڵکوەرگرتن لە خوێندکارانی خوێندنگا ئایینییەکانی پاکستان، عەرەبستان، ئیماراتی یەکگرتووی عەرەبی بۆ کۆجێیی هێز لە ئەفغانەستان، پلانێك بوو کە لە ساڵی ١٩٩٤ بە ئامانجگەلی ئیستراتیژی دەگیرایەبەر. راست لە هەمان سەردەمدا کە تاڵیبان هێشتا لە ئەفغانستان بە تەواویی دەسەڵاتی بە دەستەوە نەگرتبوو، دانووساندن لەمەڕ نەوت و راگواستنی لە رێگای ئەفغانستانەوە، لەنێوان کۆمپانیا ئەمریکاییەکا نو کۆی کۆمپانیا رۆژئاواییەکان وتەنانەت شەریکەی دەڵتای عەرەبستانی سعوودی دەستیپێکرد. رووداوەکانی ١١ی سپتامبرو سەرنەکەوتنی تاڵیبان لە بەجێگەیاندنی پرۆژەکانی، ئاگادارین کە لەگەڵ نەبوونی سەقامگیری رەوشی سیاسی لە ئەفغانستاندا، وتووێژ لەسەر نەوت لەم وڵاتە بۆ راگواستنی گازی سرووشتی و نەوت و وزە لە ئاسیای ناوەندیو قەفقاز بە شێوەی گشتی لە بیاڤی خەزەر دەستیپێکرد. لەلایەکی دیکەوە، بێ ئاگایی تاڵیبان و نەبوونی تێگەیشتنێکی ورد و ژیرانە لە بارودۆخی نێونەتەوەیی و بارودۆخی لە حاڵی گۆڕانی جیهان دەرفەتێکی بۆ ئەمریکا پێکهێنا کە لە پانتاییەکی گەورە و بێ وێنەدا، بوونی خۆی لە ناوچەیەکی ئیستراتیژیکی جیهان جێگیر بکا. ئەمە هەمان ئەو ئامانجە بوو کە سەرۆك کۆمار جورج بوش لەسەردەمی شەڕی کەنداوی فارس لە ساڵی ١٩٩١ هەوڵیدا ئەم پرسە لەگەڵ بیرۆکەی نەزمی جیهانی بە رێبەری ئەمریکا بێنێتە ئاراوە کە لەگەڵ دژایەتی رووبەڕوو بۆوە.

٣. بە دەستەوەگرتنی بازاڕی سەرمایە و بازاڕی مەسەرەفی ناوچە:

ئەزموون نیشانیداوە کە هەرکات نیشانەکانی شکانی ئابووری دەرکەوتووە دواتر قەیرانگەلی نێونەتەوەیی و راکێشانی رای گشتیش هاتووتە ئاراوە. ئەگەر چی رەهەندەکانی

(١) "وزەو ژینگە لە دریای خەزەر"، گۆڤاری بۆچوونەکان و شرۆڤەکان ژمارە ١٣١، لاپەڕەی ٣٦.

رووداوی ١١ی سپتامبری هێشتا روون نییە و یەکێك لەو هۆکارانە هەر ئەم پرسە ئابوورییانەی ئەمریکایە کە مەسەلەی ئەفغانستان بوارێکی نوێی بۆ چالاك کردنی ئابووری ئەمریکا پێکهێناوە. پرسی دەریای خەزەر، گواستنەوەی گاز لەوێوە و راوەستانی زۆربەی پلانەکانی ئەمریکا لە ئاسیای ناوەڕاست هەموویان دەرخەری ئەوەیە کە ئەم وڵاتە تێدەکۆشێ لەم قەیرانە رزگاری بێ. بوونی ئەمریکا لەناوچەکە جیا لە بوونی نیزامی، لەسەر هەڵسوڕانە ئابوورییەکانی ئەم وڵاتە شوێنواری ئەرێنی دادەنێ.

لەنێو بازاڕە ئابوورییەکانی جیهان، ئوراسیا لە هەموویان گەورەترە، ١٠٪ گەورەترە لە گشت ئەمریکای لاتین.[1] ئوراسیا بازاڕێکی گەورەی لە دوو قاڕەی ئاسیاو ئەوروپا پێکهێناوە کە بۆ سەرمایە دانان زۆر گرینگ بە ئەژمار دێ. لەلایەك، تواناکان و مەوداکانی ناوچەکو، لەلایەکی دیکە، دابەزینی ئابووری ـ مێژوویی ئەم بیاڤە لە ماوەی دەسەڵاتداری یەکیەتیی سۆڤییەت بووەتە هۆکارێك هەتا هەم کۆمپانیاکانی سەرمایە دانەری دەرکی بەچاوی تەماحەوە لەم ناوچەیە بڕوانن و هەم حکوومەتەکانیش لە رکەبەراتییەکی ئاشکرا بە دوای رێگاچارەگەلی گونجاوو بەکەڵك بۆ قەرەبوو کردنەوەی دابەزین و پاشکەوتنی ئابووری خۆیان بن.

کردەوە گەلێکی بەر فرە لە بواری سەرمایەدانانی لە ئورئاسیا جێبەجێ کراوە کە پێشاندەری گرینگی رۆژ لەگەڵ رۆژی ناوچەکەیە. لەو کارانە دەتوانین ئاماژە بە "بەرنامەی ئینوگێت"، "بەرنامەی فار"، "بەرنامەی ستلین"، "بەرنامەی تراسکا"و "سەرکەوتنە گشتگیرەکان" بکەین.

بەرنامەی ئینۆکێت لە ساڵی ١٩٩٥ بە هەشت وڵاتەوە دەست بەکار کرد و هەنووکە پتر لە پەنجا لیژنە لە نوێنەرانی وڵاتان و دامەزراوە ماڵی و رێکخراوە نێونەتەوەییەکان تێدا چالاکیان هەیە. دوو ئامانجی سەرەکی ئەم گەلاڵەیە، دانی نەوت و گازی دەریای خەزەر بە کڕیارانی ئەوروپاییو وڵاتانی دەوروبەری دەریای رەش و راکێشانی سەرمایەدانانی نێونەتەوەیی بۆ نوێژەنکردنەوە و پەرەپێدانی تۆرە نەوتیو گازییەکانە.

رێککەوتننامەی گشتگیریش کارێکی بونیادییە. سەرکردەی وڵاتانی ئەرمەنستان، ئازەربایجان، رووسیەی سپی، گورجستان، قەزاقستان، تورکمەنستان، ئوکراین، ئوزبەکستان،

(١) "دەرفەتی سەرمایەدانان لە بازاڕەکانی ئورئاسیا"، پەیامی ئەمرۆز، ژمارەی ٨، لاپەڕەی ٧٢.

مۆڵـداویی و ڕۆمانیـا بـە مەبەسـتی تـاوتویٚ گەلاڵەگـەلی سـەرمایەدانان کۆمـەڵێك بـواری هانسکاری بۆ دەرچواندنی نەوت و گاز لە سنووری ئەو وڵاتانەی کە ئـەم هێڵـە بەوێـدا تێپـەڕ دەبـێ، واژۆیـان کـردووە.[1] گـرینگترین تـەوەرە گـشتییەکانی سیاسـەتی دەرەوەی وڵاتـە یەکگرتووەکان لەناوچەی ئاسیای ناوەندی بریتییە لە:

١ـ پێشگیری لە گەشەسەندنی دژەی ئێران لە ناوچەکەدا.

٢ـ دانی نوێنگەگەلی حکوومی جێی ویستی ڕۆژئاوا بۆ وڵاتانی ناوچەکەدا.

٣ـ بەرەنگاری لەگەڵ ئیسلامگەرایی‌و ئەندێشەی ئیسلامی سیاسی.

٤ـ بڵاو کردنەوەی نیزامی ئابووری بازاڕی ئازاد لەناوچەکەدا.

٥ـ پێشگیری لە پەرەگرتنی چەکە ناوکییەکان.

٦ـ کۆنترۆڵی قەیرانە ناوچەییەکان بەتایبەتی دەرگیرییە ئەتنیکی ـ سـەرزەوینی‌و چـاودیری کردنی ئەوانە لە پێناو سەقامگیری پێویست بۆ ناوچەکە.

٧ـ دەست پێڕاگەیشتنی هاسان بە سەرچاوەکانی هیدروکەربۆنی ناوچە، بە شـێوەی گـشتی بازاڕی مەوادی خامی ناوچەکە.

٨ـ پشتیوانی لە مافی مرۆڤ ، دێموکراسی‌و پارێزگاری لە ژینگەی جیهانی.

٩ـ پێشگیری لە سەرهەڵدانی سەرلەنوێی پاوانخوازی ئیدیۆلۆژیك یان ڕادیکالیزمی ڕووسـیە کە دەتوانێ ڕێخۆشکەری گەڕانەوەی دووبارەی جیهان بۆ ڕەکەبەرایەتی چەکی ناوکی بێ

١٠ـ بەرتەسککردنی چین‌وپەرەدان بە دەسەڵاتی ئیسرائیل لەناوچە[2]کەدا.

"ئاستەنگ و ئاریشەکانی بوونی ئەمریکا لە ئاسیای ناڤین".

هەڵبەت سەرنجدان بەم خاڵە گرینگە، ئەمریکا لە بوونی درێژماوەی لە ئاسیای ناڤین لەگـەڵ دژواریگەلێك ڕووبەڕوو دەبێتەوە. ئەم بابەتە لە جۆری ڕوانین بۆسەر هاریکارییە درێـژماوەکانی وڵاتانی ناوچەکە دەگەڵ ئەمریکا شـوێندانەر دەبـێ. لەگـەڵ ئـەوەی کـە ئـەمریکا ناچـارە بـۆ ڕاکێشانی متمانەی ڕوسەکان بۆ هاوکاریکردنی دەگەڵ ئەمریکا لە هێندێك بـواردا پوانگـەلێك بۆسەر ڕێگای بوونی ئەمریکا لە ئاسیای ناوین‌و قەفقاز پێکبێنێ. کۆمەڵێك لـەو هۆکارەکـانی

(١) "نەوت و گازی دەریای خەزەر و بەرنامەی ئینۆگێت"، گۆڤاری بۆچوونەکان و شرۆڤەکان، لاپەڕەی ٤٥.

(٢) حەبیوڵلا ئەبولحەسنی شیرازی، "بەرژەوەندییە نەتەوەییەکانی ئەمریکا لە ئاسیای ناوەڕاست"، وەرزنامـەی توێژینەوەکانی ئاسیای ناڤین و قەفقاز، ژمارەی ٢٩، بەهاری ١٣٧٩، لاپەڕەکانی ٦٠ ـ ٤٧.

کە دەتوانێ بە شێوەی بنچینەیی لەناوچەکەدا کە پێوەندی بـە بـوونی درێـژماوەی ئـەمریکادا هەیە و کێشە خولقێن، بریتین لە:

پاشماوەی پێکهاتەگەلی سیاسی و ئابووری و کولتوورییەکانی سەردەمی سۆڤییەت، بـوونی هێزە نیزامی و نەریتی ڕووسیەکان لەناوچەکەداو بستراوییە ئابووری‌و نیزامییەکان بـەم وڵاتـە، نیگەرانییەکانی چین‌و ڕووسـیەو هاوکارییـەکانی ئـەو دوو وڵاتـە لـە چوارچـێوەی دوولایەنـەو شانگهای،[1] جیاوازییە کولتوورییەکانی وڵاتـانی ناوچـەکە لەگـەڵ ڕۆژئـاواو ئـەمریکا. دانـی کۆمەڵێك پوان لەلایەن ڕۆژئاواو ئەمریکاوە کاریگەری لەسەر چوونە سـەری ئاسـتی تواناکـانی ڕووسیە لە هێنانە ئارای گۆڕانکارییەکان لە داهاتووی ناوچەکەدا دەبێ،کە بریتیین لە:

ئەندامیەتی تایبەتی ڕووسیە لـە چوارچـێوەی فۆرمـۆڵی ١+١٩، ئەندامیـەتی لـە کۆمـەڵی ئابووری ٨ وڵاتـی پیـشەیی، دانـەوەی قـەرزکانی ڕووسـیە بـە ناوەنـدە ماڵییـە ڕۆژئاواییـەکان، نوێژەنکردنەوەی تێکنۆلۆژییەکانی ڕووسیە، دیاریکردنی پێگەیەکی نوێ بۆ ڕووسـیە لـە پرۆسـەی جیهانی بەرهەم و فروشی نەوت و گاز، لەناوبردنی تالێبان و جێگیرکردنی تەناهی و سـەقامگیری لەناوچەکەدا، دانانی بەربەستگەلێك لە بەردەم کارتێکەری چین لە ناوچەی ئاسیای ناڤین.

سیاسەتی دەرەوەی ئەمریکا دوای ١١ی سپتامبر:

گەورەترین ڕەوتی سیاسی شوێندانەر لەسەر دانی بڕیاراتی ئەمریکا لـە دوای ڕووداوەکـانی ١١ی سپتامبر لە ڕووبەڕوو بوونەوەیەك کە لەنێوان کۆنەپارێزکاران و پارێزکارە نوێیەکان کە لـە پێکهاتی هێز لە ئەمریکادا پێکهات دەرکەوت ئەگـەر چـی ئـەم ڕووبـەڕوو بوونـە لـە دەیـەی هەشتای زایینی بە دواوە لە سەردەمی حکوومـەتی ڕێگـان دەسـتیپێکرد و بـە سـەرنجدان بـە ڕابردووی مێژوویی ئەو لە دەیەی شەستی زایینی بە دواوە بـوو بـە مـژارێکی جێگـای بایـەخ، بەڵام ئەمڕۆکە ئەم ڕووبەڕوو بوونەوە تا ڕادەیەك پێشکەتووە کە کیسنجیەر باوکی پارێزکارەکان بە توندی کەوتووەتە ژێر گوشارەوە.

مۆدیلی جێی پەسندی پارێزکارانی نـەریتی یـان بـە واتایـەکی دیکـە (ڕیالیـستەکان) لـە ئەندێشەی کەسانێك وەك پال کەندی- هێنری کیسێنجێرو ڕیچارد هاس، سەرچـاوەدەگرێ. ئـەم ڕووانگەیە لەو بڕوایە دایە کە دەبێ ئوپراسیۆنی ڕاسـتەخۆی ئـەمریکا لـە جیهـانی سـنووردار

(١) گرووپی شانگهای لەساڵی بە ئەندامیەتی وڵاتانی چین و ڕووسیە ـ قەزاقستان ـ قرقیزستان ـو تاجیکستان پێکهات و ئوزبەکستانیش دواتر پێوەست بوو، پێیان.

بکرێ و بە کەڵکوەرگرتن لە هاوپەیمانان و ئەسپادرنی رۆڵ بەوان هێزی ئەمریکا وەك پایەیەك لە نیزامی چەند جەمسەری لە جیهاندا جێگیر بکرێ.

ریالیستەکان لەو بڕوایەدان کە تاوتوێ رووداوە ناوچەییەکان دەبێ گرینگی بە بوونی وڵاتە سەربەخۆکان و ئانارشیزمی زاڵ بەسەر پێوەندییە نێونەتەوەییەکان بدرێ. ستراکتۆری جیهان فرە نەتەوەییە و ئەندامان پێکەوە گرێدراون و ئەم بەستراوەیی و هاوپشتییەی ئەوانە کە دەبێتە هۆی لەناوچوونی کێشەکان و پێوەندییە نێونەتەوەییەکان و ئانارشیزمی زاڵ بەسەریاندا.

بەڵام لە روانگەی پارێزکارە نوێیەکانەوە کە لە ئەندێشەکانی کەسانێك وەك چۆن برژینسکی هانتینگتۆن ـ نیوت کینگریچ سەرچاوە دەگرێ. روانگەی پارێزکارە نەریتییەکان کارایی خۆی لەدەست داوە. لەم رووەوە ئەوروپا هاوپەیمانی سەرەکی ئەمریکا لە توانای پێویست بۆ بەشداریو هێزی بێ هەتای ئەمریکا بەهرەمەند نییە. قەوارەی ئەم بۆچوونە جێبەجێکردنی تیۆری ئیمپرالیزمی خێرخوازانەیە کە هێندێك لەبەشە گرینگەکانی بریتی لە:

ئەلف ـ دنەدان لەناوچە ژیئوپۆلۆتیکەکان و پتر کردنی هێزی ئەمریکا بۆ زاڵ بوون بەسەر نانۆرمی ژیئوپۆلۆتیك لە درێژماوەدا و لابردنی ئاستەنگ و بەربەستەکانی سەر رێگای دەست پێڕاگەیشتن بە سەرچاوەکانی وزە.

ب ـ رەتکردنەوەی هاوگرتوویی دەگەڵ هاوپەیمانە نەوتییەکان و کارکردی یەك لایەنە لە گۆڕەپانی نێونەتەوەییدا

ج ـ لەبەرچاو نەگرتنی رۆڵی رێکخراوی نەتەوەکانو لاواز کردنی دەسەڵاتیان.

د ـ هێنانە ئارای گرینگی هێزی نیزامی بۆ چارەسەر کردنی ئاریشەکانی جیهان

هـ ـ هاتنەدەر لە پەیمانە نێونەتەوەییەکان وەك! کیۆتو ـ ABM ـ بەشی سزادانی نێونەتەوەیی، بەم پێیە پرسی کردەوەی راستەخۆیی هێزەکانی تاکە زلهێزی نیزامی جیهان (ئەمریکا) لە ناوەندە گرینگ و هەستیارەکانی جیهان بایەخی دەبێ و ئەم گرینگییە لە کاتێکدا دەتوانێ بێتە ئاراوە کە بە هۆی پێکەوەبوونێکی ئاشکرا لەگەڵ رکەبەری لە مێژینە نیزامی ئەمریکاو لەسەر بنەمای هەڕەشە هاوبەشەکان پێکبێ.

"گۆڕانە شوێندانەوەکان لە پێکهێنانی بارودۆخی هاریکاری ئەمریکا و رووسیە لە ئاسیای ناڤیندا" دوای رووداونی ١١ی سپتامبر لە واشنگتۆن و نێویۆرك و دواتر هێرشی هێزەکانی ئەمریکاو بریتانیا بۆسەر ئەفغانستان و لەناوبردنی رێژیمی تالیبان و لە راستای تەواو کردنی

ئیستراتیژی خەبات دژی تیرۆریزم لەلایەن ئەمریکا و هێزە هاوپەیمانەکان، کۆمەڵێك لەم هێزانە لە ئاسیای ناوەڕاست (لە دەوروبەری ناوچەی شیویی فەرغانە، دراوسێتی لەگەڵ ئەفغانستان کە بە یەکێك لە ناوەندەکانی رادیکالیزمی ئیسلامی بە ئەژمار دێ)و لە وڵاتانی وەك قرقیزستان، ئوزبەکستان و تاجیکستان پێگەیان هەیە.

جێگرکرانی ئەم هێزانە کە پەیڕەویکردن لە ناوەندی فەرماندەیی ناتۆ، تایبەتمەندی هاوبەشیانە، لەناوچەیەك کە بەپێی پێناسەی نەریتی رووسەکان بیاڤی "دەرەوەی نزیك"ە لە ئەولەوییەتی سیاسەتە دەرەکیەکانی رووسیەیە و گرینگی نیزامی و ئیستراتیژیکی بەرزی هەیە. ئەم بابەتە دواتر لە پێوەندی دەگەڵ جێگرتنی هێزەکانی ئەمریکا لە گورجستان بە مەبەستی راهێنانی هێزە گورجییەکان لە خەبات دژی تیرۆریزم و دەربڕینی هەڵویستێکی نەرم لەم پێوەندییەدا، سەرسوڕمانی چاودێرانی دوو هێندە کرد. بەڵام بۆ شرۆڤەکاران کە مژاری پێوەندی رووسیە ـ ئەمریکا و رووداوە نێوخۆییەکانی ئەم دوو وڵاتەوچاودێری رەوتی پێوەندیو هاوکارییەکانی دوو وڵاتیان دەکرد بابەتێکی پێشبینی کراو بوو. بەتایبەتی لەو رووەوە کە بە هاتنە سەرکاری ولادیمیرپۆتین و گرتنە پێشی سیاسەتگەلی ریالیستانە بۆ بەڕێوەبردنی وڵات، بەتایبەتی دژایەتی کردن لەگەڵ تێکەڵاوکردنی ئیدئۆلۆژی لە سیاسەتی دەرەکی، پێناسەیەکی نوێی لە پەرژەوەندەی نەتەوەیی و پەسند کردنی تیۆرییە نوێیەکان لە رەهەندگەلی ئابووری ـ سیاسی ـ ئەمنییەتی و نیزامی، رووسیە پێگەی نوێی خۆی لە نیزامی نێونەتەوەیی هێنا ئاراوە. بەم پێیە باشترین رێگا بۆ رووسەکان دووریکردن لە رکەبەرایەتیو دیاریکردنی سامان و کەرەستەی وڵات بۆ کاروباری پەرەدان بە نوێژەن کردنەوەی ئابووری و وەرگرتنی سەهمییەی پێویست بۆ هێنانە گۆڕێی ئابووری نێونەتەوەییە، بۆ وێنە وزە،[1] بازرگانیی جیهانی، بەرهەمهێنان و وەرگرتنی تکنۆلۆژی نوێ.

گرتنەبەری رێگاچارەی نوێ لەلایەن ئەمریکاو لە بەرانبەریشدا رووسیە کە بووەتە هۆی بەهێز بوونی هێندێك لە سەرچاوە جیهانییەکان لە بواری گۆڕانە نێونەتەوەیەکان تاکو هاوکاری دوولایەنە لە بوارگەلێکی شیاوی سەرنج پەرە پێبدەن. هێندێك لە بەشەکانی هاوکاری رووسیە و ئەمریکا لە ئاسیای ناڤین دەکرێ بەم جۆرەی خوارێ باسی لێ بکەین:

---

(١) رووسیە خاوەنی پێنج چاوگی ناسراویی نەوتی جیهانە. لەم سەرچاوە وەرگیراوە:
Reliable Affordable, and Report of the natonal Energy Enrironmentally suoad .Energy for Americas Future – policy Development Group – 2001 – Pp – 8 – 13

١ـ کۆنترۆلی قەیرانەکان (ئەوەی کە بۆ رووسیە لەم راستایەدا بایەخی حەیاتی هەیە بەدەستهێنانی پشتیوانی رۆژئاوا لە خەبات دژی شەڕوانە جیاخواز و ئیسلامگەراکانی چیچانە).

٢ـ خەبات دژی پەرەگرتنی ئیسلامخوازی رادیکاڵ و نیشانەکانی دیکەی توند ئاژۆیی.

٣ـ هاوکاری کردن لە بواری وزە وەك بەهێزکردنی ژێرخانە ئابوورییەکان بەتایبەت لە رەهەندگەلی ئابووری وزەو چاودێری بەسەرچاوگە سووتەمەنییە فەسلییەکان هەبوو لەناوچەکەدا (پێناسە کردنی رکەبەری بەکەڵك لە لایەن ئەمریکاوە بۆ ئۆپێك گرینگییەکی زۆری هەیە، هەروەها بۆ رووسیەش بۆ بەدەستهێنانی لانیکەمی کۆنترۆڵی هێڵەکانی گواستنەوەی نەوتو راکێشانی سەرمایە دانەرە رۆژئاوایەکان لە مەڕ نوێژەنکردنەوەی ستراکتۆری پیشەسازی نەوتی رووسیە قازانجی هەیە.)

٤ـ خەباتی هاوبەش لە بواری تیرۆریزم[1]

٥ـ چاودێری پتر بەسەر کردەوەی هێندێك لە کاراکتەرە شوێندانەرەکانی ناوچەیی، وەك چین ـ ئێران، بە هۆکاری جۆربەجۆر پێکهاتەی ئەم دوو وڵاتە توانایەکی تا رادەیەك بەرزیان هەیە بۆ پەرە پێدانی پێوەندییەکانی خۆیان لەگەڵ وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاستدا. لە روانگەی رووسیەوە پەرەسەندنی بوونی ئەمریکا لەناوچەکەدا، دەتوانێ ببێتە هۆی بەهێز بوونی پێوەندییەکانیان. ئەم بابەتە لە داڕشتنی مکانیزمی بەڕێوەبەری گۆڕانکارییەکانی ئاسیای ناوین و قەفقاز لەلایەن رووسیەوە، دەتوانێ یارمەتی بە بەرزکردنەوەی تواناکانی ئەم وڵاتە بدا.

٦ـ دابینکردنی ئەولەویەتییەکانی وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست ـ هێندێك لەم ئەولەوییەتانە بریتین لە: لاوازی ئابووری و هاریکاری ماڵی لە وڵاتانی ئاسیای نێوەڕاست بە پێی پێویست، هاتنەدەر لەژێر باڵی دەسەڵاتی رووسیە (بۆ ئەم مەبەستە پێویستی بە هێزیکی گەورەتر لەهەمبەر هاوسەنگی دەگەڵ رووسیەدا هەیە)، گرینگیدان بە چاکسازییە سیاسی و ئابووری و نیزامییەکان، لەنێوبردنی هەڕەشەکان لەلایەن گرووپە ئیسلامگەراکان و بناژۆخوازەکان،

(١) ئیگۆر ئیوانۆف لەم پێوەندییەدا لە هەڤ پەیوینێك دەگەڵ بلاو کراوەی نێویۆرك تایمز دەڵێ: گرینگترن ئەرکی ئێمە بەهێز کردنی بەرەی دژە تیرۆرە لە جیهاندا. تەنیا وەها بەرەیەکە کە دەتوانین پێش بە چالاکییەکانی تیرۆریستی بگرن.
بەرواری ٢٧ ژانوییەی ٢٠٠٢ Newyork Times

هەرچەند ئەم گۆڕانە رێخۆشکەرە بۆ مانەوەی ئەمریکا لەناوچەکەدا و دەبێتە هۆی نێگەرانی رووسیەو هێندێك لە وڵاتانی دیکەی ناوچەکە.

٢ـ ئیسرائیل

کۆمارەکانی ئاسیای ناوەڕاست و قەفقاز بە دوای لەبەریەك هەڵوەشانی سۆڤییەت بەبێ هیچ ئەزموونێك لە کاروباری بەڕێوەبەری وڵات چووە ناو کەشێکی نوێوە کە مەترسی زۆر گەورەی لەگەڵدا بوو. لەو سەردەمەدا قەیرانگەلی جۆربەجۆری وەك قەیرانگەلی ئابووری و کۆمەڵایەتی و تەنانەت قەیرانی شوناس بەرۆکی بەم وڵاتانە گرت کە رێبەرانی ناوچەکەی بە چڕی بە خۆیەوە سەرقاڵ کرد، بە جۆرێك کە ئەم قەیارنانە ببوو بە دێوەزمەیەك بۆ سەرکردەی وڵاتانی ئاسیای ناڤین و قەفقاز، کە هەردەم چاوەڕێی ئەوە دەکرا ناوچەگەلی ئاماژە پێکراو تووشی ناسەقامگیری و شەڕی نێوخۆییش بکا. قەیران و مەترسییە پێشهاتووەکان نەك هەر رێبەرانی ناوچەکە بەڵکو وڵاتانی دوور و نزیکیش هەستیان پێکردبوو، بە جۆرێك وەزیری دەرەوەی پێشووی تورکیە ـ حکمەت چیتەن ـ لەساڵی ١٩٩٣دا لەم پێوەندییەدا گوتبووی، "ئیستراتیژیك و جوغرافیایی سیاسی تورکیە، ئەم وڵاتەی لەگەڵ دراوسێتی نائارامترین و شیمانە نەکراوترین ناوچە رووبەڕوو کردووەتەوە، کەواتە هەردەم ئەگەری ئەوە هەیە قەیرانەکان پەرە بسێنێ و بەرۆك بە تورکیەش بگرێ. ..."[1] کۆمارەکانی ئاسیای ناڤین و قەفقاز دوای سەربەخۆیی بە هۆی کێشە ئابوورییەکان پێشنیاری هەر وڵاتێکیان بۆ دانی یارمەتی وەردەگرت. بەم پێیە، رێبەرانی ئەم کۆمارانە پێشوازییان لە پێشنیاری ئیسرائیل کردو لەگەڵ نارەزایەتی وڵاتانی وەك ئێران رووسیە بەرەو روو بوو، بەلام ئەوان پەرەیان بە پێوەندییەکانی خۆیاندا. جگە لە فاکتۆرە نێوخۆییەکان، فاکتۆرە ناوچەییەکان وەك هێزەکانی دەرەوەی ناوچەش رۆڵیان لە پێشخستنی ئامانجەکانی ئیسرائیل لە ئاسیای ناوەندی و قەفقازدا هەبوو.

بێگۆمان یەکێك لەو هێزانەی کە زۆرترین رۆڵی بۆ بوونی ئیسرائیل لەناوچەکەدا گێڕاوە، ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکایە. بە دوای کۆتایی هاتنی شەڕی ساردو هەرسهێنانی سۆڤییەت، ئیسرائیل سیاسەتی خۆی لە هەمبەر وڵاتانی ناوچەکە گۆڕی و دەستیکرد بە داڕشتنەوەی تاکو بتوانێ رۆڵی گەورەتر لەناوچەکەدا بگێڕێ. چونکە رۆڵێك کە ئیسرائیل لە

(1) Milik Mafti, "Dareng and Cautianin Tur Kish Foreign Policy", The Middle Esat Journal Vol 52, no, 1, winter 1997, Pp. 33 – 34.

کاتی شەڕی ساردو هەبوونی سۆڤییەتی پێشوو وەك زەلهێزێك قەبووڵ کردبوو لە سەردەمی نوێداو لە هەمبەر وڵاتە سەربەخۆ نوێیەکانی ئاسیای ناوەڕاست و قەفقازدا شیاوی کەڵکوەرگرتن نەبوو، لەم سیاسەتە ناوچەییە نوێیەدا، ئیسرائیل بە دوای جێبەجێکردنی پلانێکی ئەمنی گونجاو و نوێ بۆ خۆی بووە تاکو لە ژێر سێبەریدا بتوانێ ئامانجە سیاسیی و ئابوورییەکانی خۆی لەناوچەکەدا بگرێتە بەر.[1] لەم ڕێگەیەدا ئیسرائیل لە پشتیوانییە ماڵییەکانی ئەمریکا بەهرەمەند بوو کە بۆ بردنەپێشی مەبەستەکانی ئەم ڕێژیمە لە ئاسیای ناوەڕاست و قەفقاز شوێندار بووە. بە جۆرێك کە لە ئووتی ١٩٩٢ی زایینی ئەمریکاو ئیسرائیل پرۆژەیەکی هاوبەشیان لەم وڵاتانە گرتەبەر کە لەم پرۆژەیەدا ئەمریکا سەرمایەی ماڵی پرۆژەکەی دابین دەکردو ئیسرائیلیش گواستنەوەی تکنۆلۆژی و پسپۆڕیی پێویستی وەئەستۆ بوو.

بۆشایی دەسەڵات لە ئاسیای ناوەڕاست و قەفقاز هانی ئیسرائیلیدا تا نوێنگەگەلی ڕۆژئاوایی حکوومی لە نێوانیاندا پەرەپێبدا. هەروەها ئیسرائیل هەوڵێکی بەرفراوانیدا تاکو مەترسی بناژۆخوازی ئایینی لە ئاسیای ناوەڕاست و قەفقاز بە مەترسی (سوور) لەقەڵەم بداو ئەم سیاسەتە رای گشتی ڕۆژئاوا بەتایبەتی خەڵکی ئەمریکای کردبووە ئامانج. کەڵکوەرگرتن لە ویلایەتە یەکگرتووەکان بۆ پێشخستنی ئامانجە سیاسیو ئابوورییەکانی ئیسرائیل تەنیا لە ڕێگای گەورە کردنەوەی مەترسی بناژۆخوازی ئیسلامی لەناوچەکەدا نەهاتووەتە ئاراوە، بەلکو ئەم ڕاستییە لە ڕێگاکانی دیکەش ڕەنگی داوەتەوە. یەکێك لەم ڕێگا شرۆڤەیانە، پلانێکە کە بانگەشەی ئەوە دەکا هەنووکە ئیسرائیل لەناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناڤین بووەتە جێنشینی ویلایەتە یەکگرتووەکان و لە ڕاستیدا نەزمی نوێی ڕۆژهەڵاتی ناڤین وەك بەشێك لە نەزمی نوێی جیهانی بە پشتیوانی ئەمریکا دێنێتە گۆڕێ.[2] جگە لەوانە بە گوێرەی هێندێك ڕاپۆرت لە دەساڵی ڕابردوودا پلانگەلێك ئامادەکراوە کە تێدا پێشنیار بە حکوومەتی ئەمریکا کراوبوو کۆمەڵێك ئەرکی نوێ لە ئاسیای ناوەندی بە ئیسرائیل بسپێرێ. لەو گەڵاڵانەی کە لەلای شوورای ئاسایشی نەتەوەیی ئەمریکاو هاوکاری وەزارەتی

(1) Hader. "The last days of likud: Journal of Palestine studies, Vol. 21, no, 4, 1992.

(٢) "ئیسرائیل ـ ئاسیای ناوەڕاست: سیاسەتەکان و کارکردەکانی"، وەرزنامەی ناوەندی توێژینەوەکانی ڕۆژهەڵاتی ناڤین، خەزەلوەری ١٣٧٣هـ، لاپەرەی ١١.

کاروباری دەرەوە و ئیدارەی زانیاری ناوەندی (سیا) ئامادە کراوە. لەم پلانەدا کە بەڕێوەبەری سەرەکی سامۆئیل بەرگر ـ ڕاوێژکاری ئاسایشی نەتەوەیی ئەوکاتی ئەمریکا ، پێشنیار کردبوو کە بەرنامەکانی ئیسرائیل لە کۆمارە تازە سەربەخۆیی گەیشتووەکان لە قۆناخی یەکەم دەبێ بۆلای وڵاتانی موسلمانی ئاسیای ناوەڕاست و قەفقاز بێ تاکو ئەم وڵاتە بتوانێ پێش بە باندۆری دەسەڵاتی ڕووسیەو ئێران و هێندێك لە وڵاتانی عەرەبی لەم وڵاتانە بگرێ و مەترسی بناژۆخوازی ئایینیو ئیسلامی سیاسی لەناو ببات، هەروەها پێش بە گواستنەوەی تکنۆلۆژی نیزامی بۆ ئێران بگرێ.[1]

لە پاش ئەمریکا، بە سەرنجدان بەهاوپەیمانییەتی تورکیە لەگەڵ ئیسرائیل لەناوچەی خۆرهەڵاتی نێوەڕاستدا ئەم دوو وڵاتە پێناسەی خۆیان بۆ قازانجە هاوبەشەکانیان لە کۆمارەکانی ئاسیای ناوەڕاست و قەفقاز کرد کەئەوانی جارلەگەڵ جار لێك نزیکتر کردووە. یەکێك لە نموونەکانی هاوکاری ئیسرائیل و تورکیە لەم ناوچەیە پۆشتە کردنی کۆماری ئازەربایجان بە چەکە پێشکەوتووەکان، لەوانە مۆشکەکانی ئیستینگێرە کە بەکەم وڵات دەدرێ.[2] ئەو هۆکارەی کە قازانجی ئیسرائیل و تورکیە لە ئاسیای ناوەڕاست و قەفقاز پێکەوە گرێدەدا بریتییە لە کۆمەڵێك هۆکار کە گرینگترینیان ئەوانەی خوارێیە:

ـ ئیسرائیل هەروەك تورکیە پێویستییەکی بەردەوامی بە نەوت و گاز و سەرچاوە سرووشتییەکانی دیکەی ئاسیای ناڤین و قەفقاز هەیە. بۆیە ئەم دوو وڵاتە هەوڵدەدن بۆ هاوکاری و پلاندارێژی هاوبەش و ڕکەبەرە گرینگەکانی خۆیان وەك ڕووسیە ئێران چین وەلا بنێن، یان لانیکەم بەشی زۆرتر بۆ خۆیان تەرخانبکەن. تورکیە بەردەوام لە پێوەندی دەگەڵ پشتیوانی کردن لە ئیسرائیل هیچ گۆمان و دوودڵیەکی نەبووە و لەمڕووەوە بەردەوام هاوڕێی ئەمریکا بووە. هۆکارێکی دیکە کە قازانجی تورکیە و ئیسرائیل پێکەوە گرێدەدا، پرسی بەرەنگای دەگەڵ ئیسلامگەراکانە لەناوچەکەدا. بە جۆرێك یەکێك لە کارناسانی سیاسەتی دەرەکی ئیسرائیل لەم بارەوە ئاخاوتووە، ". .. .. وێنا کردنی بناژۆخوازییەکی ئایینی و ئیسلامی دژی ئەمریکایی لە ئاسیای ناڤین، پلانێکی ئەمنیەتی پێویستی بۆ ئیسرائیل

(١) "پێوەندییە باشەکانی ئیسرائیل دەگەڵ وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست"، ئەوسەت، ژمارە ٣١٦، (١٦ی فێورییەی ١٩٩٨) بە گوێرەی گۆڤاری تەرجومان، ساڵی سێهەم، ژمارە ١١٨، لاپەرەی ٢٧.

(٢) هەمان سەرچاوە ٢٧.

هێناوەتە گۆڕێ. بە سەرنجدان بەوەی کە، تورکیە لە دوای شەڕی سارد قورسایی ئیستراتیژیکی خۆی بۆ رۆژئاوا لەدەست داوە، ئەم ولاتە هەولدەدا تاکو خۆی وەك هێزێکی نوێ دژی بناژۆخوازی ئایینی لەئاسیای ناڤین و قەفقاز پێشانبدا. بۆیە بیرۆکەی یەکبوونی ئورشەلیم و ئانکارا لە دوای شەڕی سارد چووەتە ناو ئیستراتیژی ئیسرائیل و ئەمریکاوە لە مەڕ ئیسلامی سیاسیو دژی ئایینی هەلویستەکی یەکگرتوو بگرنەبەر..."[1]

بەم پێیە لە روانگەی ئیسرائیل هاوکاری ئەم رێژیمە لەگەڵ تورکیە دەتوانێ بەر بەستێك بێ لەسەر رێگای گەشەی بناژۆخوازی ئایینیو چالاکی هێزی ئیسلامگەراکان کە بە دوای زەبروەشاندن لە قازانجەکانی ئەمریکان لەناوچەکەدا. جیا لەو خالانەی ناوبراو خەبات دژی قاچاخی مادده هۆشبەرەکان و چەك و هەروەها بەربەرەکانێ لەگەڵ تیرۆریزم لە تەوەرەکانی دیکەیە کە بۆ هاریکاری نێوان ئیسرائیل تورکیە لەناوچەکەدا راگەیاندراوە، تورکیەو ئیسرائیل هەر دوو خوازیارن کە ئەمریکا لەناوچەکەدا بە شێوەیەکی ئاکتیڤ و بەهێز بمێنێتەوە هەتا پشتیوانیان لێ بکات. هەڵبەت هاوکاری دوو لایەنەی ئەمریکا دەگەڵ ولاتانی تورکیەو ئیسرائیلیش شێوازی جۆربەجۆر و بەتایبەتی لایەنی نیزامی لە راستای قازانجە درێژماوەکانی ئەمریکا بووەو لە کاتی پێویستدا دەتوانێ کەڵکیان لێوەر بگرێ.[2] بەلام خالی جێ سەرنج ئەوەیە کە گرینگیدان بەو جولەکانە و دەرفەتی گەڕانەوەیان بۆ ئیسرائیل لە سەرەوەی سیاسەتی دەرەوەی تێلئاویبییە. و ئەم کارەش تەنیا بە هاوکاری رووسیە جێبەجێ دەبێ و ئەمە یەکێك لە پرسەکانە کە بایەخی رووسیەو دەرەوەی نزیکی بۆ ئیسرائیل دوو هێندە دەکات.

یەکێکی دیکە لە هانەکانی ئیسرائیل لە ئاسیای ناوەڕاست و قەفقاز، رۆژئاوایی بوونی رووسیە هاو ئاهەنگی ئەم ولاتە دەگەڵ رۆژئاوا بۆخەبات دژی رێژیمی کۆماری ئیسلامی ئێران، هەروەها بەرەنگاری دژی بەرەنگاری بناژۆخوازی ئایینی و تیرۆریزم لەناوچەکە دایە. ئەوەی کە گەلۆ خواستی ئیسرائیل لەناوچەکە دێتە ئاراوە یانە، زۆر روون نییە، بەلام ئەوەیش روون نییە کە پێوەندی ئیسرائیلو رووسیە بتوانێ هەم کاریگەری لەسەر

(١) پولنیت ئاراس، "ئیستراتیژی ئیسرائیل لە کۆمارەکانی ئازەربایجان و ئاسیای ناوەڕاست"، وەرگێڕان حەمید ئەحمەدی، وەرزنامەی رۆژهەلاتی ناڤین، سالی ٦، ژمارە ٤، (زستانی ١٣٧٧)، لاپەڕەی ٦٨.

(2) Barrty Rubin, "notes on turkey – Israel Relations" Maria Issue. No, 79. July 1999. Pp. 10 -12.

چۆنایەتی خەبات دژی ئیدئولۆژیك و سیاسەتی ئێران دابنێ و هەم ببێتە هۆی پەرەسەندنی دەسەلاتی ئیسرائیل لە ئاسیای ناڤین و قەفقاز. لە راستیدا باشترین بارودۆخ بۆ ئیسرائیل دامەزراندنی یەکیەتییەکی سێ لایەنە کە پێکهاتبێ لە ولاتانی رووسیە، تورکیە و ئەمریکا، تاکو لە بەرانبەر هێزەکانی دژی رۆژئاوا رابوەستن. وابەرچاو دەکەوێ کە قازانجی هاوبەشیان بۆ وەها رێککەوتنێك هەمان کەلکوەرگرتن لە گەورە کردنەوەی تیرۆریزم و مەترسی بناژۆخوازی ئایینییە لەناوچەکەدا. بەلام خالێك کە هێشتا بە تەواوەتی دیار نییە ئەوەیە کە رووسیە هەتا چ رادەیەك ئامادەیە خۆی دەگەڵ ئەم ئامانجگەلە هاوئاهەنگ بکاو لە ریزی رووبەڕووی ئێران راوبوەستێ. بەلام ئەم خالە بۆ ئێمە ئاشکرایە کە رووسیە بەهیچ چەشنێك ناخوازێ لە نزیك سنوورەکانی خۆی یەکیەتییەکی رۆژئاوایی پێکبێ. بەتایبەتی مژارگەلی پێوەندیدار بە پەرەی پێدانی ناتۆ کە رووسیە ئەوەی وەك جۆرێك هەڕەشە بۆسەر قازانجە درێژخایەنەکانی خۆی لەقەلەم داوە[1]. بەو جۆرەی کە "سەرگەئی ئاروتیونۆف"، لێکۆڵەری رووسی، لەم پێوەندییەدا دەلێت، "... هاوکاری نزیکی تورکیە ـ ئیسرائیل لە روانگەی جیهانییەوە راستییەکی ئەرێنییە بەلام بە شێوەی گشتی پێوەندییەکانی رووسیە ـ تورکیە ـ ئیسرائیل ئالۆزتر دەکا. رەنگە ئەم کارە پەرەبە ئازاردانی جوولەکەکان بدات. ئەم مەسەلەیە دەبێتە هۆی گەشە سەندنی ترسی و نیگەرانی لە ئەرمەنستانیش. لە قۆناخی یەکەم، دەبێ رێگاچارەیەکی گونجاوی دوولایەنە بۆ کێشەی قەرەباخ بدۆزرێتەوە و تەنیا لەو سەردەمەدا ئیمکانی دەسپێکی هاوکاری نێوان تورکیەو ئیسرائیل لە خۆرهەلاتی ناوەڕاست و ولاتانی دەرەوەی نزیك دێتە ئاراوە و مەترسیشی نابێ. جگە لەمە دەتوانێ ببێتە هۆی نزیکبوونەوەی رووسیە ـ عێراق و رووسیە ـ ئێران و ئەرمەنستان و تەنانەت رەنگە توندئاژۆ ئەرمەنییەکان لە گشت جیهان ناچار بە هاریکاری کردن دەگەڵ توندئاژۆ فەلەستینییەکان بکا".[2]

خالی کۆتایی ئەوەیەکە ئیسرائیل، بەردەوام ئاگاداری ئەوە بووە کە لە گەڵ ئەو هێزەی کە رەنگە ببێتە هۆی مەترسی بۆ سەر بەرژەوەندییە سەرەکییەکانی مسکۆ لە دەرەوەی

(١) بۆلنت ئاراس ـ ئیستراتیژی ئیسرائیل لە ئازەربایجان و ئاسیای ناڤین، لاپەڕەی ٧٠.

(٢) هەمان چاوگ، لاپەڕەی ٧١.

نزيك، پێوەندی دەگەڵی دانەمەزرێنیٚ، چونکە تەنگژەو رووبەڕوو بوونەوە دەگەڵ رووسیە دەتوانیٚ ئاریشگەلی جۆربەجۆر بۆ ئیسرائیل پێکبێنیٚ، بۆ نموونە یەکێك لەم کێشانە هەڵوێستی ناسیۆنالیستی توندڕۆیانەی کۆمەڵێك کەسی و رێکخراوەکانە کە هەڵویستێکی دژی سامی و دژی ئیسرائیيلی تووندیان هەیە. بوونی ئیسرائیل لەناوچەکە و پتر بوونی دەسەڵاتی بەهۆی بۆشایی هێزەکە لەم ناوچەیەدا پێکهاتووە، بە واتایەك ئەمە کەموکۆڕی و خاڵی لاوازی وڵاتانی ناوچەکەیە کە بە هەڵپەرستی ئیسرائیل بووەتە پێگەیەکی تایبەتی بۆ کارتێکەری ئەو وڵاتە. وڵاتانی ئاسیای ناڤین و قەفقاز بە دوای سەربەخۆیی لە راستیدا نەیانویستووە سەر بۆ هیچ دەسەڵاتێکی دەرکی دانەوێنن، ئاریشەی وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست پرسە ئابوورییەکان بووەو هەیە. وڵاتانی وەك تورکیە و ئێران و تەنانەت چین و رووسیەش بەو جۆرە نەیانتوانیوە لە چارەسەرکردنی کێشەکان یارمەتی ئەم وڵاتانە بدەن. بۆیە لەم بۆشاییەی هێزی ئابووری ئیسرائیل توانی خۆی وەك ئەڵترناتیڤێك بناسێنیٚ و تەنانەت خۆی وەك دەروازەی جیهانی رۆژئاوا بناسێنیٚ کە دەتوانیٚ سەرمایەگەلێکی بەرفرە بۆ ئەوان دابینبکا. لەم رووەوە کە ئیسرائیل لە خاڵە لاوازەکانی ئاسیای نێوەڕاست و قەفقاز و وڵاتانی دراوسێی کەڵکیوەرگرت و جیٚ پێی خۆی لەناوچەکەدا کردەوە. ئیسرائیل بە دوای هەرسهێنانی سۆڤییەت دەرفەتێکی بەدەستهێنا هەتا پەرە بە باندۆری خۆی لە ئاسیای ناوەڕاست و قەفقاز بداو ئەم کارە بە شێوەی بەربڵاو بە هاوکاری وڵاتانێك وەك ئەمریکاو تورکیە و لە سەرەوەی هەمووی ئەوانە بەهۆی بارودۆخی بۆشایی هێزی سیاسیو ئابووری کە لەناوچەکەدا هاتبووە ئاراوە. ئاشکرایە ئیسرائیلیش وەك وڵاتانی دیکەی شوێندانەر بە دوای بەدەستهێنانی ئامانجگەلی سیاسیو ئابووری خۆیەتی لە ناوچەکەدا کە دەکریٚ بەم جۆرە ئاماژە بە گرینگترینیان بدەین:

١) یەکێك لە گرینگترین هانەکانی ئیسرائیل لە دامەزراندنی پێوەندی لەگەڵ وڵاتانی ئاسیای ناڤین و قەفقاز، پێکهێنانی تۆڕگەلی پێویست لە پێناو پێوەندی نزیك دەگەڵ جوولەکەکانی دانیشتووی ئەو ناوچەگەلە و یان کۆچی ئەوان بەرەو ئیسرائیل. بە جۆرێك کە لە ماوەی کەمتر لە چوارساڵ واتە لە کاتی لەبەریەك هەڵوەشانەوەی سۆڤییەت هەتا ساڵی ١٩٩٦ی زایینی نزیك بە نیو ملیۆن کەس لە دانیشتوانی وڵاتانی پێشووی سۆڤییەت بەرەو

ئیسرائیل کۆچیان کردووە ١٠٪ حەشیمەتی ئەو وڵاتەی بەرز کردەوەتەوە.[١] زۆربەی ئەم کۆچەرانە دەرچووانی زاستگاکانی سۆڤییەتی پێشوو بوون.[٢] لەنێو جوولەکەکانی دانیشتووی سۆڤییەتی پێشوو نزیکەی دووسەد هەزار کەس نیشتەجێی ئاسیای ناوەڕاستن کە ئیسرائیل دەیهەویٚ کە هاسانکاری بۆ کۆچی ئەوانە بۆ وڵاتەکەی بکا.[٣] یەکێکی دیکە لە هانە سەرەکییەکانی ئیسرائیل بۆ دامەزراندنی پێوەندی دەگەڵ ئاسیای ناڤین و قەفقاز، دامەزراندنی تۆڕگەلی پێویست بۆ هێنانە دەریٚ جوولەکەکان لەناوچەکە دایە. هەڵبەت ئیسرائیل بە کەڵکوەرگرتن لەکەمینەی جوولەکەی دانیشتووی ئەم ناوچەگەلە،لەوان وەکو چلمیری کارتێکەری خۆی لەو وڵاتانە بۆ پەرەدان بە ئەندێشەی زایونیزم کەڵکوەردەگریٚ.

٢) ئامانجێکی دیکەی ئیسرائیل لە وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست و قەفقاز، بەردەوامیو هێنانە ئارای سیاسەتی دەرەکی ئەم وڵاتە لەژێرناوی "ئیستراتیژی دوروبەری"ە کە لە رابردوودا نەقشەی بۆ دارێژرابوو. ئیستراتیژی دەوروبەر کە لەلایەن دەیویدبن گۆڕیۆن ـ یەکەمین سەرۆك وەزیری ئیسرائیل ـ پلانی بۆ دارێژراوە، پێشنیاری دامەزراندنی یەکیەتیی نێوان ئیسرائیلو وڵاتانی تورکیەو ئێرانی سەردەمی شاو ئیتیۆپی کرد. ئەم پلانە بە رووخانی رێژیمی شا لە ساڵی ١٩٧٩ی زایینی نەهاتە ئاراوە و راوەستا. کۆمەڵێك لە کارناسانی سیاسی لەو بڕوایەن کە بە بۆچوونی ئیسرائیل، ئاسیای ناوەندی و قەفقاز بۆ ئیسرائیل جیٚ ئێرانی گرتووەتەوە. ئەگەر وەها بیرۆکەیەك راست بیٚ دەردەکەویٚ کە هێشتا ئەولەوییەتەکانی سیاسەتی دەرەکی کاراکتەرە سەرەکییەکانی ناوچە زۆرتر لایەنی سیاسی ـ ئەمنییەتی هەیە هەتا سیاسی ـ ئابووری. و ئەمە خاڵێکە کە لە زۆربەی یەکیەتییەکان و گرێبەستەکانی ناوچەی ناوبراو بەرچاو دەکەویٚ. ئەم کارە هۆی جۆربەجۆری هەیە کە یەکێك لەوانە ترسی لە دەست پێڕاگەیشتنی دوژمنانی ئیسرائیل لە رۆژهەڵاتی ناڤین بە چەکی ناوکییە.

---

(١) عەلی ئەکبەر رەزایی، "ئیسرائیل لە ئاسیای ناوەڕاست" وەرزنامەی توێژینەوەی ئاسیای ناڤین و قەفقاز، ساڵی سێهەم، ژمارە ٢٣، (پاییزی ١٣٧٧).

(2) Naomi shepherd, EX – Soviet Jews in Israel: Asset, Burden, or Cha llenge Israelaffairs. Vol, 1, no, 2 (winter 1994). P. 24 .

(3) Robert Freedd Israel and central Asia: A Prelmnry Analysis, Centroul Asia Menitor, no. 2, 1993. P. 17 .

٣) بەربەرەکانێ دەگەڵ شۆڕشی ئیسلامی ئێران و پێشگیری لە پەرەسەندنی بناژۆخوازی ئایینی لەناوچەکەدا، ئیسرائیل لەلایەك رێژیمی ئێرانی بە گەورەترین دوژمنی خۆی لەناوچەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا لەقەڵەم دەداو دژی بوونی ئەم رێژیمەیە. ویلایەتە یەکگرتووەکانیش ئەم ئامانجەی گرتووتەبەر. چونکە ئامانجی ئەمریکا تەریکخستنەوەی رێژیمی ئێرانە لە جیهان.

هەر لەم پێناوەدا یەکێك لە بەرنامە هاوبەشەکانی ئەمریکاو ئیسرائیلو تەنانەت تورکیەیش تەریکخستنەوەی ئێرانە لەناوچەگەلی ئاسیای ناڤین و قەفقاز، بۆ وێنە، ئەمریکا لە پلانەکانی ئێران بۆ گواستنەوەی نەوت و گازی ناوچەکە کارشکێنی دەکاو لەگەڵ نائابووری بوونی هێڵی بۆڕی باکۆ ـ جیهان لە راستای زیان گەیاندن بە قازانجەکانی کۆماری ئیسلامی، پێداگری لەسەر دامەزراندنی کردەوە. چونکە لە روانگەی سەرکردەکانی کۆشکی سپییەوە ئێران رکەبەرێکە بۆ ئەمریکاو هاوپەیمانەکانی لەناوچەکەدا، بەستراوە کردنی وزەی ئەم ناوچەیە بۆ رکەبەرایەتی ئەمریکا و هاوپەیمانانی لەناوچەکە لە بەرژەوەندییدا نییە.(١)

وڵاتانی ناوچەکەش بە شێوەی بەرانبەر لە پێوەندی لەگەڵ ئیسرائیل بۆ نزیکبوونەوە لە ئەمریکا سوود وەردەگرن و روانینی رێبەرانی ئەو وڵاتانە دەگەڵ ئیسرائیل دەرخەری پتر بوونی ناوزەنگ و پێگەی شیاویان لە رۆژئاواو رۆژئاوا بوونیانە. بەو جۆرەی کە ئاماژەی کرا پلانێك لەلایەن دەزگا جۆربەجۆرەکانی ئەمریکا ئامادە کرا کە تێدا رۆڵی رێبەری کردنی ئاسیای ناڤین دراوە بە ئیسرائیل. ئامانجی سەرەکی لەم پلانە گورزلێدانە لە قازانجەکانی ئێران لە ئاسیای ناوەندی، هەروەها بەربەرەکانێ دەگەڵ بناژۆخوازی ئایینی لەم ناوچەیەدا. هاوکاری دیکەی ئەمریکا لەم پلانە، تورکییەیە کە بۆ دەست پێڕاگەیشتن بە سەرچاوە سرووشتییەکانی ئاسیای ناوەڕاست پێویستی بە هاوپەیمانێکی وەك ئیسرائیل هەیە. قازانجە هاوبەشەکانی سێ وڵاتی ئەمریکاو ئیسرائیلو تورکیە بۆ هاوکاری لەگەڵ یەکتر، پێشگیری لە جووڵانەوەی ئایینییەکان لەناوچەکە هەروەها بەرەنگاری لەگەڵ کۆماری ئیسلامی ئێرانە. رەنگە باشترین هۆکار بۆ ئیستراتیژیك بوونی ئەم یەکیەتییە نە گۆڕانی پێوەندی نێوان تەلاوییۆو تورکیە تەنانەت بە دەسەڵات گەیشتنی حیزبە ئیسلامخوازەکانە لە تورکیەدا، بە هۆی گرتنە بەری هەڵوێستێکی توند لە هەمبەر ئیسرائیلدا، نیشانیانداوە کە لە کردەوەدا دژی پێوەندی نزیك دەگەڵ ئیسرائیل

(١) عەلی ئەکبەر رەزایی، پێشوو، لاپەرەی ٦٨.

نین و لەگەڵ دژایەتیکردنی وڵاتە ئیسلامی و عەرەبییەکان کۆمەڵێك رێککەوتننامەیان دەگەڵ ئەم وڵاتەدا واژۆ کردووە.(١)

٤) راکێشانی سەرنجی رێبەرانی وڵاتانی ئاسیای ناوەندیو قەفقاز بۆ پشتیوانی نەکردن لە راپەڕینی خەڵکی فەلەستین و حکوومەتی خودموختار، یەکێکی ترە لە ئامانجە سیاسییەکانی ئیسرائیل لەم وڵاتانەدا. ئیسحاق شامیر سەرۆك وەزیری پێشووی ئیسرائیل کۆمەڵێك نامەی بۆ ٢٣٠ کەس لە ئەندامانی کۆنگرەی ئەمریکا نووسیو خوازیاری بە کارهێنانی گوشارە بۆ سەر سەرکردەکانی ناوچەکە بە مەبەستی کەمکردنەوەی پێوەندییەکانیان دەگەڵ فەلەستینییەکان.(٢) تەنانەت حکوومەتی ئیسرائیل داوای لە جیمزبیکر وەزیری پێشووی دەرەوەی ئەمریکا کرد تاکو هۆشداری بە وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست یەك لەوانە قەزاقستان لە هەمبەر پێوەندییەکانیان دەگەڵ فەلەستین بدا. بەڵام لەگەڵ هەموو ئەم کردەوانە، چالاکی و باندۆری رێکخراوی رزگاریدەری فەلەستین لە ئاسیای ناوەڕاست و قەفقاز دەگەڵ سەرکەوتن رووبەڕو بووە، بە جۆرێك کە لە ژانوییەی ١٩٩٢ی زایینی عەرەفات سەردانی عەرەبستانی کردو هەردوولا جەختیان لەسەر پتر کردنی ئاستی پێوەندییەکانیان کرد. لە فیەورییەی هەمان ساڵ عەرەفات سەردانی وڵاتانی تاجیکستان و ئوزبەکستانی کرد کە لە راگەیاندراوەکاندا رەنگدانەوەیەکی بەربڵاوی هەبوو. ئەم چاوپێکەوتنانە ناساندنی وڵاتی فەلەستینی بە دواوە بوو، بووە هۆکارێك هەتا رێکخراوی رزگاریدەری فەلەستین باندۆری خۆی لەنێو وڵاتانی ناوچەکە بەرەز کاتەوە، بەڵام بە شێوەی گشتی دەتوانین بڵێین حکوومەتەکانی ناوچەکە بە هۆی کۆمەڵێك پرسی سیاسی و بەرژەوەندی ئابوورییەوە نەیانتوانیوە بگەنە خاڵێکی هاوبەشی لە هەمبەر پرسی فەلەستین و کێشەکانی ناوچەکە. واتە ئەگەر چی رێبەرانی ئەوان بە بوونەگەلی جۆربەرجۆر پشتیوانیان لە خەڵکی فەلەستین دەربڕیوە، بەڵام هیچکام بە شێوەی پراکتیك لەم بوارەدا چالاك نەبوون.

٥) پەرەگرتنی پێوەندییە ئابوورییەکان دەگەڵ وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست و قەفقازیشی یەکێکی ترە لە ئامانجەکانی ئیسرائیل لەم ناوچەیەدا، لە راستیدا پلانە ئابوورییەکانی ئیسرائیل لەم وڵاتانە دەکرێ لە چەند گۆشەنیگاوە هەڵبسەنگێندرێ، یەکەم ئەوەیە، ئیسرائیل

(١) Strategic Digest, vol. XXVII, NO,November, 1997, p. 1776.

(٢) عەلی ئەکبەر رەزایی، پێشوو، لاپەرەی ٦٩.

خوازیاره لە بەشە پێشەیی و جووتیارییەکاندا رۆڵێکی شوێندانەر بگێڕێ، لەوانە لە بەشی بەرێوەبەری چاندنی لۆکە، دووهەم ئەوەییە، ئیسرائیل هەروەك تورکیەو ئەمریکا پێویستی بە نەوت و گاز و سەرچاوە سرووشتییەکانی دیکەی ئاسیای ناڤین و قەفقاز هەیە. ئیسرائیل ئەم ئامانجەی خۆی بە هاوکاری هاوپەیمانی لەناوچەکەدا واتە ئەمریکاو تورکیە دەپێکێ. لە رووی ئابوورییەوە، قەزاقستان گرینگترین ئامانجی ئیسرائیلە لەناوچەی ئاسیای ناوەڕاستداو زۆرترین چالاکییە ئابوورییەکانی ئیسرائیل لەم وڵاتە جێبەجێ کراوە. ئیسرائیل لە بەشی جووتیاری و بانکداری و هەتا دامەزراندنی سۆپەرمارکێت گەڵێك سەرمایەگۆزاری کردووە و لە بەشی تەلەفوون و گەیاندنی زانیاریش هاریکارییەکی بەرفرەی ئەم وڵاتەی کردووە. لە تورکمەنستانیش ئیسرائیلیەکان چالاکن لە پلانە جووتیارییەکانو سیستمە ئاودێرییەکان و بەرێوەبەرییە ئاوییەکان. ئیسرائیل لە پرۆژەیەکی ١٠٠ ملیۆن دۆلاری لە بەرێوەبەری ئاوداشتنی تورکمەنستان، هەروەها هاریکاری لە دامەزراندنی هێڵی بۆری گازی ئەم وڵاتە دەکا کە دەگوترێ ئەم هێڵە بۆرییە تاکو ئیسرائیلیش درێژەی دەبێ. تەنانەت ئیسرائیلییەکان لە بەرزکردنەوەی ئاستی دروستکردنی پالاوگەی تورکمەنباشی ئەم وڵاتە بە پرۆژەیەکی پێنسەد ملیۆن دۆلاری بەشداری کردووە. ئەوان لە کۆماری تاجیکستانیش لە پرۆژە ئاودێرییەکان و چاندنی لۆکە چالاکن بەڵام بە چڕی نیگەرانی پەرەی جموجۆڵە ئایینییەکانی ئەم وڵاتەن کە هەڵسوڕانی کۆمپانیا گەورەکانی ئیسرائیلی تا رادەیەك خستووەتە ژێر کاریگەری خۆیەوە. ئەم جۆرە پێوەندییە ئابووری و تێکنولۆژیکە لە کۆمارەکانی قرقیزستان و ئوزبەکستانیش کەم تازۆر دامەزراوە.(١)

٦) یەکێکی دیکە لە هانەکانی ئیسرائیل لە هەمبەر دامەزراندنی پێوەندی دەگەڵ وڵاتانی ئاسیای ناڤین و قەفقازە، هەوڵی گشت لایەنە بۆ راکێشانی هاریکاری رێبەران و رووناکبیرانی ئەم وڵاتە لە کۆڕە نێونەتەوەییەکان لە بەرژەوەندی خۆیەتی، بە واتایەك ئامانجی ئیسرائیل راکێشانی پشتیوانی خەڵك و حکوومەتە ناوچەییەکان لە رێکخراوگەلی نێونەتەوەییو یان ناوچەیی بۆ دامەزراندی گوشار دژی ئیسرائیلو لابردنی قەیرانی رەوایی نێونەتەوەییەتی. هەروەها پێشگیری لە بەرەی دژی ئیسرائیلی لەناوچەکەدا، پەرەدان بە ئاستی پێوەندی دەگەڵ وڵاتانی موسڵمان و دامەزراندی هەڵوێستی دیپلوماتیکی هاوشێوازی حکوومەتەکانیان لەمەڕ

(١) هەمان سەرچاوە، لاپەرەکانی ٧٦ ـ ٧٥.

مشت و مڕی عەرەبەکان و ئیسرائیل و لە کۆتاییدا پەلە کردن لە پرۆسەی ئاشتی خۆرهەڵاتی ناڤین، لە هانەکانی دیکەی ئیسرائیلە لە ئاسیای ناڤین و قەفقاز بەئەژمار دێ.(١)

٧) بوونی چەکە ناوکییەکان لە ئەفغانستان و ترسی ئیسرائیل لە ئەگەری ناردنی ئەم جۆرە چەکانە بۆ وڵاتانی ناوچەکە، یەکێکی تر لە ئامانجەکانی بوونی ئەم وڵاتە ئاسیای ناوەندی وێنا کراوە. هەتا ئەو جێیەی کە نوور سوڵتان نەزەر بایەف ـ سەرەك کۆماری قەزاقستان ـ بۆ کۆتایی هێنان بەو دەنگۆیانەی کە گوایە قەزاقستان چەکی ناوکی فرۆشتووە بە هێزێك لە وڵاتانی ناوچە، لە وتووێژێك دەگەڵ "دیەیۆنت ئارانۆت" پێداگری دەکرد کە لەم بوارەدا نابێ هیچ نیگەرانییەك بێتە ئاراوە، چونکە ئێمە بەباشی پارێزگاری لە چەکەکانی خۆمان دەکەینو ئەگەری بە نهێنی چوونەتە دەرەوەی سنوورەکانی قەزاقستان بە هیچ شێوەیەك بناغەی نییە. نیگەرانی ئیسرائیل لە دوای هەرەسهێنانی سۆڤییەت دەستیپێکرد کە ژمارەکی زۆر لە زانایان و پسپۆڕانی ئەم وڵاتە چوونە دەرێ و ئەگەری ئەوە بووە کە ئەوان هاوکاری ناوکی وڵاتانی ناوچەکە بکەن. بەم جۆرە سیاو موساد بە وردی جموجۆڵی کارناسانی وزەی ناوکی لە ئاسیای ناوەندی و قەفقازییان خستووەتە ژێر چاودێریەوە.(٢)

٣ـ پاکستان

بە دوای یەك هەڵوەشانەوەی سۆڤییەت، وا وێنا دەکرا کە بەرە بەرە لە گرینگی ئیستراتیژیکی پاکستان دێتە خوارێ، بەم پێیە رێبەرانی ئەم وڵاتە هەوڵیاندەدا لە شوێنێکی دیکەی ئەم بۆشاییە پڕ بکەنەوەو بگرێن بە شوێن پێگەکی شیاو بۆ وڵاتەکەیان تاکو هەروا وەك کاراکتەریکی گەورە لە ئاشتی ناوچەکەدا بمێنەوە، لەم نێوەدا سەربەخۆیی کۆمارەکانی ئاسیای ناوین و قەفقاز "دەرفەتێکی مێژوویی"(٣) بۆ پاکستان پێکهێنا. هەر بۆیە بە خێرایی سەربەخۆیی وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست و قەفقازی بە فەرمی ناسی و پێوەندی دیپلوماتێکی لەگەڵیان دامەزراند و بە

(١) کازمی سەجاد پوور، "ئێران، ئاسیای ناوەندی و ئیسرائیل"، وەرزنامەی خۆرهەڵاتی ناڤین، ژمارە ٣، زستانی ١٣٧٣.

(٢) محەممەد رەزا مەلکی "پێوەندی تورکیە و ئیسرائیلو شوێنەواری لەسەر ئاسیای ناوەڕاست و قەفقاز" توێژینەوەکانی ئاسیای ناوین قەفقاز ساڵی ٧، خولی ٣، ژمارەی ٢٤ زستانی ١٣٧٧، لاپەرەی ٥١.

(3) Histcri Copportunity

تامەزرۆیی گشت توێژینەوەی لەسەر لایەنە پێوەندییەکانی ئابووری ـ بازرگانی کردو پێشوازی لێکردووەو بەم مەبەستە نەواز شەریف و بێنەزیر بۆتۆ- سەرۆك وەزیرانی ئەوکاتەی پاکستان سەردانی وڵاتانی ئاسیای ناڤینی کرد رێبەرانی ئەم وڵاتانەش سەردانی ئیسلام ئابادیان کردەوە و دەیان رێککەوتننامە لە بواری بازرگانی و پێوەندییەکان و ئاڵوگۆڕی زانست، فەنی و فەرهەنگییەکان لەنێوان لایەنەکان و واژۆ کران بە هەڵسەنگاندنی رێککەوتننامەکانی ئاماژە پێکراو، هەروەها توێژینەوەی وردی سیاسەتی دەرەکی پاکستان لە هەمبەر ئاسیا دەتوانین بەو ئاکامە بگەین کە ئەم وڵاتە بە دوای گۆڕینی رۆڵی خۆی لە ناوچەکەدا بووە و بە پێداگری لەسەر هاریکاری ئابووری و بازرگانی لە هەوڵی ئەوەدا بووە هەتا لە درێژماوە چارەسەرێك بۆ ئاریشە ئابوورییەکانی بدۆزێتەوە. پاکستان لەلایەك بە دوای بازاڕی سەربەخۆی ئەم ناوچەیە بووەو لەلایەکی تریشەوە هەوڵیداوە نەوت و گاز گشت مەوادە پێویستەکانی بە بەهایەکی هەرزانتر بەدەست بێنێ هەتا دەرفەت بۆ ژیانەوەی ئابوورییەکەی بڕەخسێنێ.

پاکستان هەر لە سەرەتاوە پێداگری لەسەر لایەنی پێوەندییە ئابوورییەکانی دەگەڵ ئاسیای ناوەڕاستدا دەکرد، چونکە ئەم ناوچەیە نەك هەر دەتوانێ بازاڕێکی بەرخۆری باش بێ بۆ شتومەکەکانی پاکستان بەلکو دەتوانێ، مەوادە پێویستەکانی ئەم وڵاتەش دابینبکا. لەم رووەوە سیاسەتی سەرەکی پاکستان لەسەر بنەمای بەرهەمهێنانی خۆماڵی بۆ وڵاتانی ئاسیای ناڤین دانی رێگا تەرانزیتەکان بەوان لەپێناو هێنانو گواستنەوەی شتومەکەکانیان بۆ شوێنی مەبەست لەناوچەکەدا. کەواتە سیاسەتی دەرەکی پاکستان لەم پێوەندییەدا لەسەر دوو پایەی تەرانزیت و بازرگانییەوە بەندە.[1] هەروەها پاکستانییەکان هەوڵدەدەن هەتا بازاڕێکی هاوبەشی لە چوارچێوەی رێکخراوی هاوکاری ئابووری ـ ئێکۆ ـ دابمەزرێنن کە پێنج وڵاتی ئاسیای ناوەندیو هاورێ دەگەڵ کۆماری ئازەربایجان، پاکستان، تورکیە، ئەفغانستان و ئێران لە خۆی بگرێ. نەواز شەریف سەرۆك وەزیری ئەوکاتەی پاکستان ـ لە کاتی کرانەوەی کۆنفرانسی وەزیرانی دەرەوەی وڵاتانی ئەندامی ئێکۆ لە ئیسلام ئاباد لە بەراوری ٣ی نوامبری ١٩٩٣ی زایینی کە پێکهات، پێداگری دەکرد کە، ".... رێکخراویی ئێمە ئێستا لە درێژایی ئەو زێدە کۆنە کە بناغەی رزگاری و شارستانییەتی بۆ جیهان دامەزراندووە، پەرەی سەندووە و جێبەجێ کردنی کۆمەڵێك پرۆژەی گەورە و پرسوود جارێکی تر لەسەر جادەی کۆنی هەورێشم دەست

(1) The Econimist, "Looking North," February 22, 1992, p. 57.

پێدەکاتەوە. خەڵکی ئێمە خاوەنی مێژوویەکی هاوبەشن و هەروەها لە بەهامنۆکی و کولتوورییەکانی هاوتا بەهرەمەندن. ..."[1] گرووپێك لە بیرمەندان دامەزراندنی بازارێکی هاوبەشی ئیسلامی لە چوارچێوەی ئەندامانی ئێکۆیان ناکردەیی لێکدەداتەوە و دەست نیشانیان کردووە تەنیا پێوەندییەکی سنووردار لەسەر بناغەی قازانجی هاوبەشی لەنێوان ئەندامانی ئەم رێکخراوە هەیە، ئەوان ئاستەنگەلی جۆربەجۆریان لەسەر رێگای رێکخراویی ناوچەیی ئێکۆ دەست نیشانکرد. بۆ نموونە پێویستییەکانی سەردەمی گواستنەوە و ئاڵوگۆڕە نانۆرمە ئابووری ـ سیاسییەکان لەنێوان ئەندامانی ئێکۆ بەستراوەیی ئابوورییەکان و تەنانەت پێوەندییە مێژووییەکانی ئاسیای ناوەڕاست و قەفقاز دەگەڵ کۆمەڵەی وڵاتانی سەربەخۆی هاوقازانج، شەڕی نێوخۆی لە ئەفغانستان، تاجیکستان و وڵاتانی دیکەی ناوچەکە، گەشەی بناژۆخوازی ئایینی و بڕەوی ناسیۆنالیزمی ئەتنیکی و پێکدادان لەنێوانیاندا، بەزاندنی سنووری قازانجی نێوان هێندێك لە وڵاتانی ئەندامی ئێکۆ، هەروەها بوونی هێزەکانی دەرەوەی ناوچەکەو رۆڵی زاڵبوونی ئەوان، بەزاندنی سنوورەکانی رووسیە لە لایەن ئێکۆوە، هەروەها دەگەڵ کارشکێنییەکانی ئەم وڵاتە، هەژاری گشتی وڵاتانی ئەندامی ئێکۆو نەبوونی سەرمایەگوزاری پێویست و هتد.....

نەوازشەریف لە کۆنفرانسی ناوبراودا چوار رێگای لە پێوەندی لەگەڵ بەرانامەکانی ئێکۆ دەستنیشان کرد کە بریتین لە، ١) هاسانکاری تەجارەتی دوولایەنەو هاوکاری ئابووریو گەشەی دامەزراوە ماڵیو بازرگانییەکان. ٢) پەرەی پێدانی سەرچاوە مرۆیەکانیو هاوکاری لە زانست، تەکنولۆژی و پێوەندییەکان. ٣) دامەزراندنی تۆڕە بەربڵاوەکانی جادەییەکان، رێی ئاسن و هێڵی ئاسمانییەکان بۆ هاسانکاری و پشتیوانی لە چالاکییە ئابوورییەکانی ئەندامانی ئێکۆ. ٤) پەرەگرتنی هاتوچووەکانو نزیك کردنەوەی خەڵکی ناوچەکە لە رێگای پێوەندی و ئاڵوگۆڕە کولتوورییەکان.

غولام ئیسحاق خان ـ سەرۆك کۆماری ئەوکاتەی پاکستانیش پێداگری لەسەر هاریکارییە ئابوورییەکانی ئەندامانی ئێکۆ کردووە و گوتوویەتی کە ئەم رێکخراوە دوو ئامانجی گەورەی لەبەرچاو بگرێ، یەکەم دامەزراندنی بازاڕی هاوبەش بۆ پێشکەش کردنی خزمەتگوازاری و دەرچواندنی کاڵا لەنێو وڵاتە ئیسلامییەکان و ئەوەی کە پەرەدان بە سەرمایەگوزاری و

(1) Dawn (Karachi), 30 november 1992.

دامەزراندنی بازاڕە ماڵییەکان لەپێناو هاوتەریب کردنی پەرداختەکان و بە ئەنجامگەیاندنی پرۆژە گەورە ئابوورییەکان لە نێو ئەندامانی ئێکۆدا بێ.[1]

ئابووریزانان ژمارەیەك لەسەرچاوە و کاڵاهاوبەشەکان لە پێناو ئاڵوگۆر لە نێوان پاکستان و وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست دیاری کردووە، لەوانە، پاکستان توانای هەناردنی کاڵای پیشەیی، ناردنی کەسانی پسپۆڕ، هەروەها پەروەردەی کادری زانستی، فەنی لە وڵاتانی ئاسیای ناڤینی هەیە، ئەم وڵاتانەش بە پێچەوانە توانای دابینکردنی گاز، نەوت و سەرچاوە سرووشتییەکانی دیکەیە بۆ پاکستان کە خاڵییە لە سەرچاوە وزەییەکان هەروەها پاکستان کۆمەڵێك بەرنامەی کولتووری، سیاسی دەگەڵ وڵاتانی ئاسیای ناڤین دەست پێکردووە. هەر چەند هۆکارگەلیك تێکچوونی ستراکتۆری پێوەندی گونجاو، قەیرانی ئەفغانستان و نێوەڕۆکی ڕێژیمەکانی لە ئاسیای ناوەندی بوونەتە هۆکاری ئەوە هەتا ئاستی پێوەندییەکان لە رادەیەکی گونجاو نەبێت.

شیاوی باس کردنە کە پاکستان لە پێوەندییەکانی خۆی دەگەڵ وڵاتانی ئاسیای ناوەندی لە پشتیوانی تەواوی ئەمریکا بەهرەمەند بووە. چونکە کارناسانی ئەمریکایی، پاکستانیان وەك هاوپەیمانی ئەم وڵاتە لە پێناو دامەزراندنی ئاسایش‌و هاوسەنگی هێز لە ناوچە بە گرینگ لە قەڵەم داوە. لە بەڵگەیەك کە لە وەزارەتی بەرگری ئەمریکادا لە پێوەندی دەگەڵ بایەخی ئیستراتیژیکی پاکستان بۆ رۆژئاوا بەمجۆرە هاتووە: ". .. . پێوەندی سوودمەند لە نێوان وڵاتە یەکگرتووەکان و پاکستان شوێنگەیەکی گرینگە لە ئیستراتیژی ئێمە بۆ پشتیوانی‌و بەرزکردنەوەی ئاستی بارودۆخی ئاسایشی بەردەوام لە باکووری رۆژئاوای ئاسیا، هەروەها ئاسایشی ناوەندی دەبێ. هەر بۆیە ئێمە دەبێ هەوڵدەین کە سەرلەنوێ پێوەندی نیزامی دروست بکەینەوەو بە جۆرێك کە رێگاچارەیەکی گونجاویش بۆ پێوەندی ناوکی ئێمە بێت".[2]

ئەگەر چی پاکستان بایەخ بە لایەنی ئابووری پێوەندییەکانی دەگەڵ وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست دەدا بەڵام پرسە ئیستراتیژیك و سیاسییەکانیش لە رووی رێبەرانی ئەم وڵاتە دوور نەکەوتووەتەوە. بەم شێوازە پاکستان بە ئاشکرا هەوڵی داوە هەتا وڵاتانی ئەندامی ئێکۆ وەك

(1) the Mnslim (Islamabad). 29 november, 1992, p. 7.
(2) Times (new york, gmarch, 1992)

هێزێکی هاوسەنگ کەرەوە لە بەرانبەر هێندوستان و پشتیوانی ئەم وڵاتە لە مشت و مڕی لەسەر کشمیر بێنێتە ئاراوە[1] بەڵام ئەولەوییەتییەکانی ئەم کۆمارانە لە سیاسەتی دەرەکی خۆیان سەقامگیری سیاسی رێژیمە لاوازەکانیان و چارەسەری قەیرانی ئابوورییەکانیانە. بەمجۆرە ئەم وڵاتانە ئامادە نەبوون هێندوستان بەرژەوەندییەکانیان بخاتە مەترسییەوە، چونکە ئەم وڵاتانەش دەگەڵ وڵاتانی ئاسیای ناڤین پێوەندی بازرگانی هەیە.

پاکستان جگە لە پێویستی بە وزەی ئاسیای ناوەڕاست هیوادارە بە هەڵکەوتنی لەسەر رێگای گواستنەوەی نەوت و گازی ئەم ناوچەیە بۆ بازاڕە جیهانییەکان و ترانزێت کاڵا. ئەم مژارە پاکستانی رووبەڕووی رکەبەرایەتی دەگەڵ وڵاتانی ناوچەکە داناوە، بۆیە هەوڵدەدا هەتا بەشدارییەکی چالاکانە لە خۆی پێشانبدا. ئەم وڵاتە خاوەنی کەرەسە گەلێکە کە ئەگەر بوار بڕەخسێ، دەتوانێ ببێتە هۆی دەست پێڕاگەیشتنی ئاسیای ناوین بە دریاری ئازاد. لە راستیدا یەکێك لە تایبەتمەندییە گرینگەکانی پاکستان ئەوەیە کە ئەم وڵاتانە دەتوانن کەڵك لە کەرەستەکانی بەندەری کەراچی بگرن. حکوومەتی پاکستان کۆمەڵێك هاسانکاری بۆ باشکردنی هێڵە ئاسنییەکان هەتا کەراچی و رێگا قیرییەکان کە دەبێتە هۆی هاسانکاری بۆ دەست پێڕاگەیشتنی ئاسیای ناوەڕاست بە بەندەری ئاماژە پێکراو، دابینکردووە.[2]

بەم پلانە وڵاتانی ئاسیای ناوەندی دەتوانن کاڵاکانی خۆیان بۆ ئەفریقا، خۆرهەڵاتی ناڤین، باشووری رۆژهەڵاتی ئاسیاو ناوچەکانی دیکە بنێرن. هێڵە ئاسمانییە نێونەتەوەییەکانی پاکستانیش بیاڤی چالاکی خۆی لەم ناوچەیەدا پەرە پێداوە. هەروەها رێککەوتن لەسەر بەرنامەیەکی هاوبەش بۆ دامەزراندنی هێڵە ئاسمانییە تایبەتییەکان "ئێکۆ" لە کۆبوونەوەی وەزیرانی دەرەوەی وڵاتانی ئەندامی ئەم رێکخراوە لە ئیسلام ئاباد (لە نوامبری ١٩٩١) هاتە ئاراوە.

لە بواری گواستنەوەی نەوت و گازی تورکمەنستان بۆ پاکستان کۆمەڵێك گەڵاڵە لەبەر دەستی جێبەجێ کردن دایە، دامەزراندنی هێڵی بۆڕی گاز بۆ پاکستان لە رێگای ئەفغانستانەوە یەکێکە لەم بەرنامەگەلە. ئەم هێڵە بۆڕییە ١٥٠٠ کیلۆمەتر درێژایی هەیەو دەتوانێ ساڵانە ٢٠ ملیارد مەتری چوار گۆشە بنێرێت. ناسەقامگیری ئەفغانستان لە دەیەی رابردووو لاوازی

(1) Dawn (karachii), 28 June, 1992.
(2) Dawn (krachi), 28 Juks, 1992.

ئابووری ولاَتانی ئاسیای ناڤین و تەنانەت پاکستانیش بۆ دابینکردنی سەرمایەگەلی پێویست، جێبەجێ کردنی ئەم پرۆژەیان لەگەلْ ئاریشەی بەرفرە ڕووبەڕوو کردووەتەوە بەم حالەش، ڕێبەرانی پاکستان زۆرجار جەختیان لە سەر ئەوە کردووە کە خوازیاری کەلکوەرگرتن لە سەرچاوەکانی گازی تورکمەنستانن، بۆ ڕاکێشانی ئەم ولاَتە پێشنیاریان کردووە کە بەشێك لە گازی هەنارده، دوای گەیشتن بە ئیسلام ئاباد لە ڕێگای هێڵی بۆڕی ئامادەوە،دەگوازرێتەوە بۆ دەریای عەممان و دەفرشرێ بە کڕیارەکانی دیکە.[1] لەلایەکی دیکە، کۆمپانیای (برایداس)ی ئارژانتین ئاکتیڤە لە دۆزینەوەکان و بەرهەمهێنانی نەوتی تورکمەنستان، بە دوای ئەنجامدانی وتووێژگەلێك دەگەلْ حکوومەتی ئەوکاتی ئەفغانستان کە لەژێر دەسەلاَتی تالێبان بوو ڕایگەیاندبوو کە کەلْك لەو ڕێگایە وەردەگرێ.

جیا لە هێڵی بۆریە نەوتیو گازییەکان، تەرانزێتی شتومەك لە ڕێگای ئەفغانستانەوە داهاتێکی باشی بۆ پاکستان دابینکردبوو. بە گوێرەی بەراوەردی بانکە جیهانییەکان، ئەم داهاتە سالاَنە دەگەیشتە پتر لە ٢/٥ ملیارد دۆلار، ئەمە جگە لە بەرهەمی بەدەست هاتوو لە قاچاخی ماددە بێهوشکەرەکان کە داهاتەکانی سالاَنە دەگەیشتە یەك ملیارد دۆلار. کە لە ڕاستیدا ئەم هۆیە بوو کە پاکستان بەردەوام داوای لە تالێبان دەکرد هەتا بە گرتنە پێشی چاودێرییەکی چڕی نیزامی پێش بە بازرگانی تەرانزیتی ئەم ماددەیە بگرێ. ڕەنگە هەر بەم هۆیە بێ کە سەراج عەزیز ـ وەزیری دارایی ئەوکاتی پاکستان، گوتبوویی کە ئەفغانستان لە ڕووی ئابوورییەوە پارێزگاری پێنجەمی پاکستان بە ئەژمار دێ.

هەر بۆیە بەربەستگەلی زۆر لە گۆڕێ دایەکە کارتێکەری ئەرێنی لەسەر پێوەندییە نزیکەکانی نێوان پاکستان و ئاسیای ناڤین دادەنێ، لەوانە دەتوانین ئاماژە بە ناسەقامگیری سیاسی لەناوچەی ئاسیای ناوەڕاست و بوونی کاراکتەرەکانی دەرەوەی ناوچەکە، هەروەها ئاریشە ئابوورییەکانیو قەیرانی ئەفغانستان بکەین. کە بە کورتی ئاماژە بە دوو خالْ دەکەین.

لە ڕووی ئابوورییەوە دەتوانین بلێین کە پاکستان زۆرتر لەسەر بناغەی بەرهەمە جووتیارییەکان بەندە، هەناردەکانی ئەم ولاَتە زۆرتر لۆکە، خوری، پێست، دانەوێڵە، فەرشو

(1) A. Dastarac and M. Levent, "Islamabad regard Vwrs I, Asie Centrale", Le Mende Piplomatigue.

کەرەستەکانی، پۆلاَ، مەوادی کیمیایی، کەرەستەی ئۆتومبێل کەرەستەکارەباییەکان، پارچەو نەوت پێکیدێنێ. پاکستان پتر لە نێوەی داهاتی نەتەوەیی خۆی لە ڕێگای جووتیارییەوە دابیندەکا. هەر بۆیە کێشەی سەرەکی پاکستان نەبوونی سەرچاوەی مالّی پێویستە بۆ هێنانە دی ئاواتی لە مێژینە خۆی واتە دروستکردنی پردێك،لە نێوان ولاَتەکەی و ئاسیای ناوەڕاستە. دانی پشتیوانییە ئابوورییەکانی پاکستان زۆرتر لایەنی سۆمبولیکی هەیە. بەم حالەوە پاکستان هەولْدەدا ولاَتانی ڕۆژئاوا ڕازی بکا بۆ دانانی سەرمایە لە پێناو پەرەدان بە لایەنە ئابوریو پێوەندییە گشتییەکان لەم ناوچەیەدا.

بەلاَم ئیمکانی جێبەجێ بوونی زۆربەی سەرمایەدانان و پلانە هاوبەشەکان لە نێوان پاکستانو ئاسیای ناوەڕاست بە شێوەی جیددی جێگای شك و گومانی ئابووریناسانە. بۆ وێنە تێچووی گواستنەوەی کارەبا لە تاجیکستانەوە بۆ پاکستان زۆر گرانترە لە بەرهەمهێنانی ئەم وزە لە نێوخۆدا. هاتنە ئارای زۆربەی ڕێککەوتنە هاوبەشەکان لە نێوان پاکستان و ئاسیای ناڤین پێویستی بە واقیعبینی و سەرنجدان بە سیاسەتگوزاری و پلاندارێژییە. بارودۆخی ئالۆزی ئەفغانستانیش کە یەکێکی دیکەیە لە پرسەکان، کە دەبێتە هۆی ئاستەنگ لە بەردەم بەرزبوونەوەی ڕادەی چۆنییەتی پێوەندییەکان لە نێوان، ئاسیای ناوەڕاست. چونکە ڕێگا سەرەکییەکانی پێوەندی پاکستان بە ئاسیای ناوین لە ئەفغانستانەوە تێپەڕ دەبێ، بەم پێیە هەتا گەڕانەوەی بارودۆخی ئاسایی بۆ ئەفغانستان، پلانەکانی ئەفغانستان لە پێناو بوونێکی شوێندانەر لەم ناوچەیەدا لەگەلْ بەربەستگەلی جیددی بەرەوڕوو دەبێ. ئەگەر چی هەنووکە بە هۆی داگیر کردنی ئەفغانستان لەلایەن ئەمریکاوە تا ڕادەیەك سەقامگیریەو ئارامی لەم ولاَتە هاتووتە گۆڕێ، بەلاَم هەروەها لە ئەفغانستان ڕەوشەکە نائارام و ئالۆزەو شیمانە ناکرێ کە هەتا داهاتوویەکی نزیك سەقامگیری ڕاستەقینە لەم ولاَتە دابمەزرێ. ئەم کارە دوواهاتێکی جیددی بۆ باشووری ڕۆژئاوای ئاسیای بەدواوەیە.

٤ـ ناتۆ[1] (nato)

دەگەلْ لەبەریەك هەلْوەشانی یەکیەتیی سۆڤییەت بارودۆخێك پێکهات کە ناتۆ بتوانێ پەرە بە ناوچەی ئەمنییەتی خۆی بدا. بۆ ئەم مەبەستە ناتۆ دوو ڕێچکەی گرتەبەر: یەکەم لە ڕێگای دامەزرندنی "شوورای هاوکاری ئاتلانتیکی باکووری" و دووهەم بە جێبەجێ کردنی پلانی

(1) North Atlantic treaty organization.

"بەشداری بۆ ئاشتی". لە ساڵی ١٩٩٢، هەموو وڵاتانی سەربەخۆی هاوقازانج وەك وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست و قەفقاز بۆ ئەندامیەتی شواری هاریکاری ئاتلانتیکی باکووری وەرگیران و شوورا لە پێناو پێکهێنانی پێوەندییەکی رێکوپێك، کۆمەڵێك کۆنفرانسی بەڕێوەبرد. لە راستیدا، شواری هاوکاری ئاتلانتیکی باکووری بە دوای چاودێری و شوێندانان لەسەر رەوتە سیاسییەکان لە بوارە جۆربەجۆرەکاندا بوو، هەتا بە جۆرێك بتوانێ پێش بە رووداوە دڵتەزێنەکان لەم وڵاتانەدا بگرێ. بۆ پەرەدان بە هاوکاریە نیزامی و بەرگرییەکان دەگەڵ ناتۆ پلانی هاوبەش بۆ ئاشتی هاتە ئاراوە کە گشت وڵاتانی ئاسیای ناڤین (جگە لە تاجیکستان)و قەفقاز بوون بە ئەندامی. ئامانجی درێژماوە و ئیستراتیژیکی ئەم پلانە لە ئاسیای ناوەڕاست بریتین لە:

١. تێوەگلاندنی وڵاتانی ئاسیای ناوەندی و قەفقاز لە کاروبارو پرسە ئەمنییەکانی ئەورووپا لە رێگای دانی دەرفەتی بەشداری کردنیان و بەڕێوەبردنی راوێژە هاوبەشەکان لە کاتی هەڕەشەدا.

٢. ئاڵوگۆڕی زانیاری و پەرە بە هاریکارییە نیزامییەکان.

٣. دابینکردنی باوەندگراند لە راستای ئەنجامدانی ئۆپەراسیۆنی پاراستنی ئاشتی لە کاتی قەیران.

٤. پتەو کردنی سەقامگیری لە ناوچەکە لە پێناو پاراستنی قازانج و ئامانجەکانی رۆژئاوا.

کۆمەڵێك لە سیاسەتوانانی رووسی، پلانی بەشداری بۆ ئاشتی یان نەك هەربە مکانیزمی دزە کردنی ئیمپریالیزمی رۆژئاوا بۆ رۆژهەڵاتی ئەورووپاو ناوەندی لەقەڵەمدا، بەڵکو بۆ دەوروبەری قەفقازو ئاسیای ناوەندیشیان لێکدەداتەوە. بە بڕوای ئەوان، سیاسەتی رووسیە لە هەمبەر پەیمانی ئاتلانتیکی باکووری تەنیا دەبێ دژکردەوە بە دژی ناتۆ و وێرانکردنی ئەم رێکخراوە بێ. ئەگەر چی رووسیە مافی ویتۆ کردنی وەرگرتنی وڵاتە سەربەخۆکانی لە ناتۆدا نییە، هەنووکە کۆمەڵێك کەس لەو بڕوایەدان کە پەیوەست بوونی رووسیە بە ناتۆ و رێکخراوە بە کۆمەڵەکانی دیکەی وڵاتانی رۆژئاوا، وڵامدەری قازانجەکانی رووسیەیە. بە هەرحاڵ ئەوەی کە دەتوانین وەك بوارگەلی قازانجی هاوبەشی نێوان دوو رێکخراوی ناتۆو کۆمەڵەی CIS بێتە گۆڕێ بریتین لە: دابینکردنی ئاشتیو ئارامی، بەڕێوە بردنی ئۆپەراسیۆن بۆ پارستنی ئاشتیو هاوکاری هەمە لایەنەی نیزامی،گرتنە بەری رێوشوێنی پێویست لە پێناو کۆنتڕۆڵی چەکەناوکییەکان و پێشگیری لە پەرە سەندنی چەکە ناوەکییەکان و گرتنە بەری رێوشوێنی پێویست لە پێناو سڕینەوەی گومان ناکۆکی دوولایەنە.

روانگەی هێندێك لە حکومەتەکانی ئاسیای ناوەڕاست و قەفقاز لەسەر ئەم بنەمایە بەندە کە پەیوەست بوون بە پلانی بەشداریکردنی بۆ ئاشتی دەتوانێ دوو ئامانجی سەرەکی بپێکێ:

١. دابەزینی بەستراوەیی نیزامی ئەم وڵاتانە بە رووسیە

٢. نوێژەنکردنەوەی کەرەستە و کەلوپەلە نیزامییەکانی وڵاتانی ناوبراو بەهێز کردنی دەسەڵاتی نەتەوەیی.

لەم پێوەندیەدا، ساڵی ١٩٩٦ قەزاقستان و ئوزبەکستان پێشوازیان لە پێشنیاری مسکۆ بۆ بەجێ گەیاندنی چاکسازی لە هێزە نیزامییەکانی وڵاتانی سەربەخۆی هاوقازانج لە پێناو دامەزراندنی ستراکتۆرێکی هاوبەشی نیزامیان ئەکردو هاورێ لەگەڵ قرقیزستان خوازیاری دامەزراندنی هێزێکی پاراستنی ئاشتی بە رێبەری رێکخراویی نەتەوەکان بوون.[1] بە هاتنی سێ کۆماری ئازەربایجان، ئەرمەنستان و گورجستان، ئەوانیش بەشدارییان لە پلانی ئاشتی ناتۆ کردو شیمانە نەدەکرا کە هەرکام لەم وڵاتانە بە خێرای خوازیاری هاتنەدەر لە سیستمی ئەمنییەتی بە کۆمەڵی وڵاتانی سەربەخۆی هاوقازانج، هاتنەدەری سەربازانی رووسیە لە قەفقازو جێگرتنی پێگە نیزامییەکانی ناتۆ لە ناو چەکە بن.

بە شێوەی گشتی دوای لەبەریەك هەڵوەشانی سۆڤییەت، سێ کۆماری قەفقازی باشووریو پێنج کۆماری ئاسیای ناڤین چەمکێکی سەقەت و سنوورداریان لە کردەی سەربەخۆیی خۆیان خستە رووو ئەوەیان تەنیا بۆ رزگاری لە ژێر دەستی سۆڤییەت کردبووە هاوکێشە. هێندێك لەم کۆمارانە لەوانە کۆماری ئازەربایجان و گورجستان گەشە و پێشکەوتنیان هاوتا دەگەڵ رۆژئاوایی بوون و یەکگرتنی هەرچی زیاتر لەگەڵ پێکهاتەکانی دیکە لەقەڵەم دەدا. دوواهاتی وەها روانینێك، جێبەجێ کردنی چاکسازی سیاسیو پێکهاتەیی بەپێی نوێنگە رۆژئاواییەکان بوو کە بووە هۆی دانان و پەسندی یاسای بنەڕەتی هەڵقوڵاو لە یاسا رۆژئاوایەکان و گۆڕینی سیستمی سیاسییەکانی وڵاتانی قەفقاز بۆ نیزامی سەرۆکایەتی بووو پاشان بەرە بەرە دوور کەوتنەوەی دوو کۆماری ئازەربایجان و گورجستان لە رووسیەو کۆمەڵەی وڵاتە سەربەخۆو هاوقازانجەکان شاهیدی هاوئاهەنگی پێ بە پێی ئەوان دەگەڵ پێکهاتە سیاسی و ئابووری و نیزامییە رۆژئاوایەکانن.[2]

(1)Bruno Coppiters, "the central Asian Region in a new International Environment", n Ato Rereiw, no, 5, Septetember 1996, p. 27.

(٢) پەرەدان بە دراویی نەتەوەیی، گرینگیدان بە راکێشانی سەرمایەدانەرە رۆژئاواییەکان، هەوڵدان بۆ پەیوەست بوون بە ستراکتۆرە ئورووپایەکان و...

هاوکاری وڵاتانی ئاسیای نێوەڕاست و قەفقاز لەگەڵ ڕێکخراویی ئاتلانتیکی باکووری لە چوارچێوەی بەرنامەی "بەشداری بۆ ئاشتی دەگەڵ دزە کردەوەی ئەرێنی ئەندامانی ناتۆو بەتایبەتی ویلایەتە یەکگرتووەکان ڕووبەڕوو بووەتەوە. وڵاتانی خوازیاری ئەندامیەتی لە ناتۆ، دەبێ بەرژەوەندی ئیستراتیژیکی ئەم یەکیەتییە بەهێز بکەن و پەرە بە ئەمنییەتی وڵاتە ڕۆژئاوایەکان بدەن. ئێستا ئەم پرسیارە دێتە گۆڕێ کە قازانج و ئامانجی ئەندامانی ناتۆ یەك لەوان وڵاتە یەکگرتووەکان لە بوونی گشت لایەنییان لە ئاسیای ناڤین و قەفقاز چییە؟!

دەتوانین بەم جۆرە ئاماژە بە ئامانج و قازانجەکانی ئەندامانی ناتۆ بکەین:

١) بوون لە هەرێمی بۆشایی ڕووسیە پاشماوەی وڵاتانی یەکیەتیی سۆڤییەت لە ئاسیای ناوەڕاستو قەفقاز، بە واتایەکی دیکە پڕ کردنەوەی بۆشایی هێز کە بە هۆی تێکچوونی سۆڤییەت پێکهاتووە

٢) زاڵبوون بەسەر سەرچاوە نەوتییەکانو سەرچاوە سرووشتییەکانی دیکەی وڵاتانی ئاسیای ناوین و قەفقاز

٣) پێشگیری لە مەترسی باندۆری وڵاتانی ناوچەکە، لەوانە ڕووسیە، چینو ئێران لە ڕێگای ناوچەی ئیستراتیژیکی قەفقازو ئاسیای ناوینەوە

٤) پێوەندی ژێئوپولۆتیکی ناوچەی خەزەر بە ڕۆژئاوا لە ڕێگای تورکیەوە.

٥) بەرئەنگاری دەگەڵ تیرۆریزم و دروستکردنی چەکە کۆمەڵکوژەکان، لەوانە پێشگیری لە. قاچاخی چەك و چەکە ناوەکییەکانی وڵاتانی جیهانی سێهەم .

٦) خەبات دژی ماددە هۆشبەرەکان و بزاوتەکانی دژی ئەمریکاو ڕۆژئاوایەکان.

٧) پێشگیری لە بناژۆخوازی ئایینیو مەترسی ئیسلامی سیاسی، پێشگیری لە تێکهەڵچوونە ئەتنیکی ـ ئایینییەکان لە کاتێکدا بۆسەر قازانجە ڕۆژئاوا مەترسی خولقێن بێ.(١)

ئەم مەسەلەیە، باس لەوە دەکا کە هەنووکە وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست و قەفقاز بە دوای دامەزراندنی ڕێوشوێنی نیزامی نوێن بە هاوکاری ڕۆژئاوا لەم ناوچەیەدا. کارێك کە دەتوانێ ببێتە هۆی دابەزینی ڕادەی دزەی ڕووسیە لە ناوچەکە. لە بەرواری ٢٦ی ١٩٩٩ کۆمسیۆنی هاوبەشی ئوزبەکستان ـ ئەمریکا لە تاشکەند پێکهات و چەندین ڕێککەوتننامە بۆ خەبات دژی تیرۆریزمو هاریکارییە هاوبەشەکان لە نێوان دوو وەزارەتخانەی بەرگری ئەمریکاو

(١) حوجەتوڵڵا فەغانی، "بەرفراوانکردنی ناتۆ بۆ ڕۆژهەڵات: تاوتوێ هەڵوێستی گورجستان"، وەرزنامەی توێژینەوەکانی ئاسیای ناڤین و قەفقاز ژمارە ٢٦، هاوینی ١٣٧٨، لاپەرە٢١.

ئوزبەکستان واژۆ کران. ئوزبەکستان وەك هاوپەیمانێکی سەرەکی دەروانێتە ئەمریکاو بە شێوەی بەربڵاو لە هەڵوێستەکانی ئەمریکا لە هێندێك پرسدا وەك هێرشی نیزامی بۆسەر عێراقو یوگوسلاویی پشتیوانی کردووە. لە دوو ساڵی ڕابردوودا سەربازە ئەمریکاییەکان لە مەشقە هاوبەشەکانی وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست بەتایبەتی لە ئوزبەکستان بەشدارییان کردووە و بڕیارە هەتا لە ئوزبەکستانو وڵاتانی دیکەی ئاسیای ناڤین کۆمەڵێك سەرباز بۆ ڕاهێنانیان بۆ ئەمریکا بەرێ بکرێن. ئەستفان ستانویچ، نوێنەری تایبەتی ئەمریکا لە پێوەندی دەگەڵ هاریکارییە بەرگرییەکان دەڵێت: "ئێمە لە هەمبەر هاوکارییەکانمان بە دوای دامەزراندنی هێزی پاراستنی ئاشتی لە ئاسیای ناڤین و ئەمنییەتی سنوورەکان گەیشتووین بە کۆمەڵێك ڕێککەوتن". جیا لەوە ناوبراو وەبیری هێنایەوە کە "ئەمریکا پلانی دامەزراندنی پێگەی نیزامی لە ئوزبەکستان نییە، بەڵام کارناسانی ئەم وڵاتە یارمەتیمان دەدەن کە ئەو چەکە میکروبیانە کە پاشماوەی چەك و چوڵە نیزامییەکانی سۆڤیەتی پێشووەو لەم وڵاتە ماوەنەتەوەو دەبێتە هۆی پیس بوونی ژینگە، لە ناوی بەرن. بەڵام لە کردەوەدا ئوزبەکستان هێشتا بۆ دابینکردنی ئاسایشی خۆی بەستراوەیە بە ڕووسیە. لە ماوەی دوو ساڵی ڕابردوودا، مەترسییەکان بۆسەر ئوزبەکستان پەرەی گرتووە، بە جۆرێك کە لە نێوان ساڵی ١٩٩٨ بە جێگرتنی هێزی تاڵیبان لە ئەفغانستان، سەرنجی ئوزبەکستان بۆ لای دژبەرانی توندئاژۆ کە چالاکتر ببوون، ڕاکێشرا. هەر ئەمە بووە هۆی ئەوەی هەتا ئوزبەکستان بەرەو لای هاوپەیمانێکی وەك ڕووسیە بروا کە نیگەرانی گەشەسەندنی باندۆری ئەفغانستانە لە ناوچەکەدا. هەوڵی ئوزبەکستان، ڕووسیەو تاجیکستان بە دژی توندئاژۆ ئایینییەکان توندوتۆڵتر ببوو، وا بڕیاربوو لەم بوارەدا هاوکاری یەکتر بکەن. لەم پێوەندییەدا یارمەتیگەلێك بە هێزەکانی دژی تاڵیبان واتە ئەحمەدی شامەسعوود کرا کە لە شیویی پێنجشێردا جێگر ببوون. لە بەرانبەریشدا حکوومەتی ئەفغانستان بۆ شەڕوانانی ئیسلامی کە لە ئوزبەکستانەوە هاتبوونە دەرەوە و لە نێوان چیاکانی ناوچەی تاجیکستان و قرقیزستان نیشتەجێ ببوون یارمەتی گەلێکی بۆ دەناردن. لە هەمان کاتدا کۆمەڵێك تاقم و بزاڤی ئیسلامی ئوزبەکستان(1) بە ڕێبەری جومعە نەمنگانی هەڵسوانیان دەستپێکرد بوو. لە ئاگۆستی ١٩٩٩دا، جوڵانەوەی ئیسلامی ئوزبەکستان هێرشی کردە سەر ناوچەی باتکەنی قرقیزستان و هەر لەم پێناوەیشدا شەڕوانانی چیچانی دەربەندەکانی کانی داغستانیان داگیرکرد. ئارمانجی سەرەکی لە هێرشی بۆ سەر

(1) the Islamic movement of Usbekisfan (IMU)

قرقیزستان، داگیرکردنی بەشی ئۆزبەکی دەربەندی فەراغانە بوو. سەرۆك کۆماری ئوزبەکستان کە لە هەوڵەکانی هێزە قرقیزییەکان ناهومێد و نیگەران ببوو. لە ڕێگای کەڵکوەرگرتن لە هێزی ئاسمانی ئوزبەکستانەوە دەستی دایە سەرکەوت و بوردومانکردنی دژبەران. ئەگەر چی رووسیە پێشنیاری یارمەتیدانی دا بەڵام چەند هەفتە لە هەناردنی وەدوا کەوت. هەتا کۆتایی ئوکتۆبری ١٩٩٩ حکوومەتی قرقیزستان توانای کۆنترۆڵکردنی رەوشەکەی نەبوو، ئەمە لە کاتێکدا بوو کە راپەریوان بەرەو ناو خاکی تاجیکستان پاشەکشێیان پێ کرابوو.[١]

راپۆرتەکانی مانگی فیورییەی ٢٠٠٠ باس لەوە دەکا کە نەمنگانی بە پشتیوانی ٧٠٠ شەڕوان گراوەتەوە بۆ نێوان سنووری تاجیك ـ قرقیزو حکوومەتی قرقیز و حکوومەتی قرقیزستان بانگەشەی ئەوە دەکا کە لە مانگەکانی داهاتوو بۆ ئەنجامدانی ئوپەراسیۆنی نیزامیو دامەزراندنی ناوچەی ئەمنییەتی سنووری هەوڵدەدا.

ئەگەر چی قەزاقستان بە شێوەی راستەوخۆ هەڕەشەی لێنەکراوە بەڵام خاڵە ئەمنییەتییەکانی لەبەرچاو گرتووە. وڵاتی قەزاقەکان ببوو بە هەرێمێك بۆ شەڕ لە نێوان شەڕوانانی ناوبراو، بۆیە لە پێتەختی قەزاقستان راگەیاندراوێکی هاوبەشی لەلایەن وڵاتە سەربەخۆو هاو قازانجەکانەوە بە دژی ئیسلامی سیاسی- نیزامی دەرکراوە.[٢] قەزاقستان بە هاریکاری نیزامی نزیکی خۆی دەگەڵ رووسیە، بەپارێزەوە هەڵسوکەوت دەکا. ئەم وڵاتە لە تیۆریە نیزامییەکانی پێداگری لەسەر دامەزراندنی یەکیەتییەکی سیاسی ـ نیزامی دەگەڵ فیدارسیۆنی رووسیە دەکا کە بە شێوەی هاوکات بتوانێ دەگەڵ ناتۆ هاوکاری بکات. هەر لەم پێناوەدا لە بەهاری ساڵی ١٩٩٨، قەزاقستان، یەکەمین حکوومەتی ئاسیای ناوەندی بوو کە شاندێکی تایبەتی بۆ ناتۆ نارد. بە بڕوای "کاسنوف" کارناسی ئەمنییەتی قەزاقستان، مەترسی سەرەکی ئەفغانستانە کە ئەم مەترسییە رەنگە هەڕەشە لە گشت ناوچەی ئاسیای ناوەندی بکات. سنوورەکانی ئەفغانستان شوێنگەیەکی لەبارە بۆ قاچاخچیان، ناوەندی دابەشکردنی مادەە هۆشبەرەکان و شەپۆلی کۆچی نایاسای خەڵك بۆ ناو خاکی وڵاتانی ناسیای ناقینە. لەلایەکی دیکەوە نابێ مەترسی ئیسلامگەرایی کە لەلایەن ئەفغانستانەوە پشتیوانی لێ دەکرێ لەبەرچاو نەگرین. هەر ئەم بابەتە بووتە هۆی ئەوەی کە قەزاقستان پلانی نوێ لە

(1) OADB, Zseptember 1999.
(2) Lena Jonaon, "Russia and central Asia: Anew web of Relations", (London: the Royal Institute of International Affairs, 1999), p. 31.

هەمبەر تیۆری بەگرییانە و ئەمنییەتی چڕوپڕتر دابرێژێ. "تەکپاکەرایەف" وەزیری بەرگری قەزاقستان ئاماژەی بە کۆکردنەوەی هێزی دژکردەوەی بە پەلە و ئاراستە کردنی موشەك لەو جۆرە موشەکەی کە ناتۆ هەیەتی،لە کاتی پێویستدا کرد. ناوبراو دەستخوشی لە دیاریکردنی بودجەی ٨٧/٥ ملیۆن دۆلاری لەلایەن حکوومەتەوە کرد. هۆکارە مەترسی هێنەرە کورت ماوەکان لە سەر بارودۆخی قەزاقستان بریتین لە:

١. کێشە نێوخۆییەکان یان ناسەقامگیری وڵاتانی دراوسێ دەتوانێ ببێتە هۆی تێکدانی رەوشی نێوخۆی قەزاقستان.

٢. بوونی تاقمگەلی چەکداری تاوانکارو توندئاژۆ ئایینییەکان لە ناو قەزاقستان.

٣. پەرەسەندنی پروپاگەندە لە دەرەوەی وڵات وەك پێکدادانی ئەتنیکی و ئایینی (لە قەزاقستان پتر لە سەد ئەتنیك هەیە). لە کاتێکدا تیۆرسییەنەکانی بەرگری قەزاقستان شوێنەواری ئەگتیڤیان لە وڵاتانی دراوسێ نەهێشتووە، بەلکو ئەوانی سەرقاڵی بەهێز کردنی بناغەی بەرگری کردووە. شوورای ئەمنییەتی نەتەوەی ئوزبەکستانیش بە دوای پلانگەلێکە هەتا بتوانێ هێزە چەکدارەکانی خۆی بەهێز بکات. بۆ ئەم مەبەستە بودجەی ئوزبەکستان لەو ساڵەدا بە رێژەی ٣٣٠ملیۆن دۆلار پەسند کرا. رادەی هێزە چەکدارەکانی لە ٣٠٠٠٠ کەس گەیشتە ٥٠٠٠٠ هەزار کەس. هێزە ئاسمانییەکانی تەیارن بە موشەکگەلی بەهێز، بە جۆرێك کە لە فرۆکەکانی جۆری ٣٩ میگ ٢٩و ٣١ سێخۆی ٢٧ بە دژی (شەڕوانانی باتکەن) کەڵکی لێوەرگیراوە.[١]

٥. رێکخراویی تەناهی و هاریکاری ئەوروپا[٢](osce)

رێکخراویی ئاسایش و هاوکاری ئەوروپا بە دوای واژۆی راگەیاندراوی هیلسینکی لە ساڵی ١٩٧٥ زایینی پێکهات. بەڵام ئەم رێکخراوە هەتا ساڵی ١٩٩٥ وەك کۆنفرانسێکی ئەمنییەتیو هاوکاری ئەوروپا (osce) ناسراوبوو. بوارە مێژوویییەکانی دەرکەوتنی ئەم

(١) لە سەرەتای ساڵی ١٩٩٥، قرقیزستان سکاڵای لە تاشکەند کرد کە ئوپەراسیونی نیزامی لە سەر سنوورەکان و شێوەی فەرغانی بەڕێوە بردووە، دواتریش بوردوومانکردنی باتکەن. لە ئوکتۆبری ١٩٩٩، بەرپرسانی تاجیکی نارەزایەتییان لە هەمبەر سنوور بەزاندەکانی تاشکەند لە ناوچەی لەنیین ئاباد (خوجەند) دەربڕی.

(2) Organization of sec urity and cocperation in Eurepe

کۆنفرانسە واتە کۆنفرانسی ئاسایش‌و هاوکاری ئەوروپا بۆ بیرۆکەی مارشاڵ تیتۆ- ڕێبەری جووڵانەوەی کۆمۆنیستی یۆگسلاڤی دەگەڕێتەوە، چونکە ئەو لە ساڵی ١٩٤٥ی زایینی داوای بەرفراوانکردنی هاریکاری لەنێوان گشت وڵاتانی ئەوروپایی کردبوو. ئەم داواکارییەی تیتۆ دواتر لە سەر پێشنیاری مۆلۆتۆف ـ وەزیری دەرەوەی ئەوکاتی یەکیەتیی سۆڤییەت ـ لەژێر ناوی سیستمی ئاسایشی پان ئەوروپایی لە ساڵی ١٩٥٣ هاتە ئاراوە. بە دوای ئەم پێشنیارەی مۆلۆتۆف تیتۆ لە ساڵی ١٩٦٥دا جارێکی تر پێداگری لەسەر بەهەند گرتنی دامەزراندنی کۆنفرانسێکی ئەمنییەتی لە سەرانسەری ئەوروپا کرا. تەنانەت حکومەتی یوگۆسلاڤی بۆ جێبەجی کردنی وەها ئامانجێك کۆمەڵێك پێشنیاری بۆ گشت وڵاتە ئەوروپاییەکان، هەروەها کانداو ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا نارد کە لەو سەردەمەدا زۆر بە ساردی وەرگیرا، ئەم پێشنیارە جارێکی تر لە ساڵی ١٩٧٣ی زایینی ئارستەی وڵاتانی ناوبراو کرا.

بە کۆتایی هاتنی شەڕی سارد و لەبەریەك هەڵوەشانی بلۆکی ڕۆژهەڵات ئەگەر چی لە سەرەتاوە هەر وەك ناتۆ شك و گومانێکی جیددی لە مەڕ کارایی کۆنفرانسی تەناهی و هاوکاری ئەوروپا هاتبووە گۆڕێ، بەڵام ئەم کۆنفرانسە بە خێرایی توانی خۆی دەگەڵ باودۆخی نوێی نێونەتەوەیی بگونجێنێ‌و ڕێگایەك بۆ مانەوەی خۆی بدۆزێتەوە. تەنانەت بە پێچەوانەی گۆڕانکارییەکانی کۆتایی دەیەی ١٩٨٠و گۆڕانکاری لە ڕەوشی ئەوروپا، کۆنفڕانسی ئاسایش و هاوکاری ئەوروپا بە دوای شەڕی سارد نەك هەر تووشی قەیرانی شوناسی، ئەو جۆرەی کە شیماتەی دەرکرا، نەبووە بەلکو لە پێناو گۆڕانە نوێیە نێونەتەوەییەکان دوو هێندە ڕۆڵی لە پاراستنی ئاسایشی ئەوروپایشی وەئەستۆ گرتووە. لە ڕاستیدا کۆتایی هاتنی شەڕی سارد بواری بۆ بنچینەیی کردنی کۆنفرانسی ئاسایشی و هاوکاری ئەوروپا خۆشکرد. لە ساڵی ١٩٩٦دا ڕێکخراوی ئاسایش و هاوکاری ئەوروپا و ناتۆ چوونە ناو ڕەوتێکی بەربڵاوی هاوکاری و هاوئاهنگی، بە جۆرێك کە ڕێبەرانی ئەم ڕێکخراوە بە شێوەی ڕێکوپێك لە کۆبوونەوەکانی ناتۆ، وەك کۆبوونەوە گرینگە سیاسی ـ نیزامییەکانی گرووپی کاتی پێوەندییدار بە هاوکاری لە پاراستنی ئاشتیدا بەشداری دەکەن و سکرتێری ناتۆ یان یەك لە نوێنەرانی ئەو لە بەشداری لە کۆبوونەوە گرینگەکانی ڕێکخراوی ئاماژە پێکراو دەکەن[1]. دوو ڕێکخراو ئاسایش و هاوکاری ئەوروپا و ناتۆ لە ئاسیای ناڤین و قەفقاز، بە دابەشکردنی

(1) HTTP: llwww. Osce. ORGLEXTERNALCO –OPERATION /NOT/ HTM. 229 – IFOR – 230 – SFON.

کارەکانیان بە شێوەی هاوئاهەنگ کار دەکەن. بەو جۆرەی کە مانفیێر دۆڕنۆ ـ سکرتێری گشتی پێشووی ناتۆ، گوتوویە، ئەم دوو ڕێکخراوە بەجێ ئەوەی کە ڕکەبەری یەکتر بن، دەبێ شەریك بن، بۆیە ئەو ئەرکانەی کە هەرکام پێی هەڵدەستن، تەواوکەری یەکترن. بە جۆرێك کە ناتۆ لە چوارچێوەی پلانی هاوبەشی بۆ ئاشتی، بە دوای پەرەپێدان بە پێوەندیە نیزامییەکان، گۆڕینەوەی زانیاری و ئەنجامدانی مەشقە هاوبەشەکان دەگەڵ وڵاتانی ئاسیای ناوەڕاست و قەفقازە، لە کاتێکدا ڕێکخراوی ئاشایش و هاوکاری ئەوروپا بە گرتنەبوری شێوازگەلی جۆربەجۆری سیاسی وەك هۆشدارییە سەرەتاییەکان، دیپلۆماسی پێشگیرانە و بەڕێوەبەری قەیران وەك نێوبژیوان لە مشت ومڕەکانی ناوچەی ئاسیای ناوەندی و قەفقازەوە ئەم دووکارە لە ڕاستیدا تەواوکەری یەکترن. لە ڕاستیدا ڕێکخراوی ئاسایش‌و هاوکاری ئەوروپا هەر وەك ناتۆ دوای هەرەسهێنانی یەکیەتیی سۆڤییەت لە بارودۆخ و هەلومەرجی ناو ئاسیای ناوەندی و قەفقاز کەڵکی وەرگرتووە و هەتا ئێستا هەوڵیداوە ناوەندی چالاکی خۆی لەم دوو ناوچەیە پەرە پێی بدا. ڕێکخراوی ئاسایش و هاوکاری ئەوروپا، بە مەبەستی بەرەنگاری لە گەڵ تەنگژەکانی هەڵقولاو لە گەشە نەکردوییە ئابووریەکان، ناسەقامگیری هەڵقولاو لە گۆڕانکارییە سیاسییەکان، گەشەی هەستی نەتەوەخوازی و ئەتنیکییەکان لە ئاسیای ناوین‌و قەفقاز بە کەڵکوەرگرتن لە ڕێچکە نوێیەکان لەوانە هوشدارییە سەرەتاییەکان، دیپلۆماسی شیلگیرانەو کۆنترۆڵی قریرانەکان، وەك کەرسە سەرەکییەکان کەڵکی لێورگیراوە. هەنووکە ئەم ڕێکخراوە چەند ئەرکی سەرەکی لە ئاسیای ناوەراست و قەفقاز گرتووەتە خۆ، کە بریتین لە:

١) هەوڵی گشت لایەنە بۆ بەرزراگرتنی بەها هاوبەشەکان لە ئاسیای ناوەندی و قەفقاز یەکێك لە ئەرکە گرینگەکانی ئەم ڕێکخراوە پێکدێنێ. ٢) ڕێکخراویی ئاسایش و هاوکاری ئەوروپا ڕێکخەری وتووێژەکان لە مەڕ پرسە ئەمنییەکان لە ئەوروپا لە قەڵەم دەدرێ. لەم چوارچێوەیەدا هەر وڵاتێکی ئەندام لە هەر کاتێکدا دەتوانێ هەر جۆرە نیگەرانییەکی ئەمنییەتی خۆی دەگەڵ ئەم ڕێکخراوە باسبکا. ئەم شێوازە بۆ پێکهێنانی متمانە گرینگییەکی تایبەتی هەیە ٣) ڕۆڵی ڕێکخراوی ئاماژە پێکراو کۆنترۆڵکردنی چەك‌و چوڵە گرینگەکانە ٤) ڕێکخرای ئاسایش و هاوکاری ئەوروپا تەیارە بە کەرەستە و پێداویستییەك کە دەتوانێ بە دەستێوردان لە قەیرانەکان و شەڕە ناوچەییەکان لە ڕاستای کەمکردنەوەی ئاستی کێشەکان، ڕۆڵێکی بەرچاو دەگێڕێ. بۆ نموونە دەتوانین ئاماژە بە کردەوەکانی ئەم ڕێکخراوە لە چارەسەر کردنی قەیران و پرسەکانی ناوچەی قەفقازو ئاسیای ناوەڕاست، وەك

پرسەکانی پێوەندییدار بە چیچانی رووسیە، تێکهەڵچوونەکانی هـەڵقوڵاو لـە چـالاکییەکانی ئوستییەکان و ئابخازییەکان لە گورجستان، هەروەها شەڕی قەرەباخ و قەیرانە نێوخۆیـەکانی تاجیکستان بکەین.

ڕێکخراویی تەناهیو هاوکاری ئەوروپا بە مەبەستی چارەسەری قەیرانە جۆربـەجۆرە ئـەتنیکیو نەتەوەییەکانی ناوچەیی ئاسیای ناڤین و قەفقاز و هـەروەها بـۆ پـەرەدان بـە بانـدۆری خـۆی، بـە دۆرۆشمی خەبات دژی وەها تەنگەژە گەلێك، هاوکاری گرووپی خۆی دەگەڵ وڵاتە رۆژهەڵاتییـەکانی ئەوروپا و کۆمارەکانی پیشووی سۆڤییەت دەست پێکردووە. پێکهێنـانی بونیاتـە نوێیـەکانی وەك "کۆمیسیۆنی باڵا بۆ پێراگەیشتن بـە کاروبـاری کەمینـە نەتـەوەکان"، لـە راسـتیدا بـە ئامـانجی کەمکردنەوەی پێکدادانەکانی پێوەندییدار بە کەمینە ئەتنیکییـەکان لەناوچـەی قـەفقازو ئاسـیای ناوەڕاست دامەزرێندرا. ڕێکخراوی ئاسایشو هاوکاری ئەوروپا هەوڵدەدا هەتا وەك نێو بـژیوان کـار بکا بۆ لە ناوبردنی ئەم قەیرانگەلە. ئەم ڕێکخراوە نەك هەر وڵاتانێك کە گشت یان بەشێك لە خاکی ئەوان لە ئەوروپا دایە بەلکو دوو وڵاتی ئەمریکای باکووری ئەندامی ناتۆن، هەروەها کۆمەڵێك لـە وڵاتانی پێوەندییدار بە ئاسایش لەخۆ دەگرێ. بە گوێرەی ڕێککەوتنێك کە لە ژانوییەی **١٩٩٢** هاتە ئاراوە، هەموو وڵاتانی تازە بە سەربەخۆیی گەیشتووی سۆڤییەتی پێشوو لەوانـە وڵاتـانی قـەفقازو ئاسیای ناوەڕاست بە مافی یەکسان دەتوانن ببن بە ئەندامی ڕێکخراوی ئاسایشو هاوکاری ئەوروپا. یەکێك لە هانەکانی ئەم ڕێکخراوە لە هەمبەر گرتنە بەری وەها بڕیارێك پێش پشتگیری ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان لە ئاکامی لە بەریەك هەڵوەشـانی یەکیـەتیی سـۆڤییەت بـووە. هـەتا لـەم ڕێگایەوە کۆمارە تازە بە سەربەخۆیی گەیشتووەکانی ئاسـیای ناوەڕاسـت و قـەفقاز کـە جیـا لـە ئەرمەنستان و گورجستان هەموویان موسڵمانن، لە مەترسی کاریگەری کۆماری ئیسلامی ئێران و بناژۆ خوازی ئیسلامی بپارێزرێن، هەروەها ئەوان دەروەستی ئەو بەڵێنانەی کە لەلایەن سۆڤییەتەوە لە بواری مافی مرۆڤ و چاودێری چەکەکان قەبووڵیان کردبووبن. نەك هەر ئەمـە بـەلکو ڕێکخـراوی ئاسایشو هاوکاری ئەوروپا دەیهەویست لەژێر هەر بارودۆخێکدا ناوچەی قەفقازو ئاسیای نێوەڕاست (لە دوای کەنداو فارسو سـیبری رۆژئـاوا یـەکێك لـە دەوڵەمەنـدترین سەرچـاوە نـەوتی و گـازی سرووشتی جیهان لەخۆ دەگرێ) تێکەڵ بە ئەوروپای گەورەی بکا. هەڵبەت ئەم ڕێکخراوە بۆ وڵاتانی تازە بە سەربەخۆیی گەیشتووی ئاسیای ناوەڕاست و قەفقاز ئەم دەرفەتـەی پێکهێنـاوە. هـەتا لـە هەمانکاتدا پێگەی خۆیان لە نیزامی نێونەتەوەیی پتەوتر بکەن،کەمتر بەستراوە بە رووسیە بن.

پێرەستی چاوگەکان

چاوگە فارسی یەکان

کتێبەکان

١ـ ئادامز. جیمز، سیخوڕانی نوێ (تاران: چاپەمەنی ئیتلاعات، ١٣٧٧).

٢ـ ئاکینەر. شیرین، ئەتنیکە موسڵمانەکانی یەکیەتیی سۆڤییەت، وەرگێڕانی محەمەد حوسێن ئاریا (تاران: چاپەمەنی زانستیو کولتوری، ١٣٦٧).

٣ـ ئاکینەر. شیرین، ئەتنیکە موسڵمانەکانی یەکیەتیی سۆڤییەت، وەرگێڕانی عەلی خەزاعی فەر (مەشهەد: بڵاوکراوەی ئاستانی قودسی ڕەزەوی، ١٣٦٦).

٤ـ ئۆبن. مارتین، کا.گ.ب: مردنو سەرلەنوێ ژیانەوە، وەرگێڕانی مەحموود گەوهەرچی (تاران: چاپەمەنی ئیتلاعات، ١٣٧٤).

٥ـ ئەبولحەسەنی شیرازی. حەبیبوڵلا، نەتەوەکانی ئاسیای نێوەڕاست (تاران: ناوەندی توێژینەوەی سیاسیو نێونەتەوەییەکانی وەزارەتی دەرەوە،ی ١٣٧٠).

٦ـ ئەبولحەسەنی. ساڵح، قەزاقستان (تاران: چاپەمەنی سەنتەری توێژینەوەکانی وەزارەتی کاروباری دەرەوە، ١٣٧٦).

٧ـ ئەلباتس. بوگنیا، کا.گ.ب: حکومەتێك لەناو حکومەتان: وەرگێڕانی مێهدی پەرتۆیی؟؟١؟، (تاران: چاپەمەنی قەقنووس، ١٣٧٩).

٨ـ بلینتسکی. ئا، خوراسان و ماوەرائەلنەهر (ئاسیای ناڤین)، وەرگێڕانی دوکتور وەرجاوەند (تاران: دامەزراوەی توێژینەوەو لێکۆڵینەوە کولتورییەکان، ١٣٧١).

٩ـ پوورئەسغەری. سەکینە، تاوتوێ و بەراورد کردنی ڕەوشی ئابووری وڵاتە موسڵمان نشینەکانی ئاسیای ناوەندی و قەفقاز بۆ ناسینی بوارەکانی هاوکاری کردنی ئابووری، تاران: ئینتیشاراتی ناوەندی پلان و بوودجە، خەرمانانی ١٣٧١).

١٠ـ چەرەمی. داوود، ئۆزبەکستان (تاران: بڵاوکراوەی وەزارەتی کاروباری دەرەوە ١٣٧٥)

١١ـ حوسێن پوور. ئەکرەم، مەنیژە توراب زادەو ئەوانی دیکە، نێوەڕۆکی وەرچەرخانەکان لە ئاسیای نێوەڕاست و قەفقاز (تاران: بڵاوکراوەی وەزارەتی کاروباری دەرەوە، ١٣٧٣).

١٢ـ حەیدەری. غوڵام حوسێن، تایبەتمەندییە ژیئۆپۆلیتیکەکانی ئاسیای ناوەندی، (تاران: ئینتشاراتی سەنتەری جوغرافیایی وەزارەتی بەرگری، ١٣٧٢).

١٣ـ دارابی شەر. یان، گۆڕانکارییە سیاسییەکان لە یەکیەتیی سۆڤییەتدا، وەرگێڕانی هورموز هۆمایۆن پوور (تاران: بڵاوکراوەکانی شۆڕشی ئیسلامی، ١٣٦٧).

١٤ـ شادمان. یوسف، تاجیکستان نرخی ئازادی، سەنتەری بڵاوکراوەی کولتوری ئیسلامی، ١٣٧٣

١٥ـ شێخ عەتار. عەلی ڕەزا، سەرچاوەی کردەوەکانی سیاسی لە ئاسیای ناڤین و قەفقاز، (تاران: ئینتشاراتی وەزارەتی کاروباری دەرەوە، ١٣٧٣).

١٦ـ تلووعی، مەحموود، لە لینینەوە هەتا گۆرباچۆف، (تاران: چاپەمەنی تاران، ١٣٧٠).

١٧ـ کارەر دانکۆس. هلێن، ئیمپراتۆری هەڵوەشاوە، وەرگێڕانی غوڵام حوسێنی سەیار (تاران: بڵاوکراوەی نوێ، ١٣٦٦).

١٨ـ کازەرونی. سەنەم،، ئاسیای ناوەندی داهاتوویەکی نادیار (تاران: بڵاوکراوەی گوزینش، ١٣٦٧).

١٩ـ کەریمی. حوسێن، تورکمەنستان (تاران: بڵاوکراوەی وەزارەتی کاروباری دەرەوە، ١٣٧٥).

٢٠ـ کولایی، ئیلاهە، یەکیەتیی سۆڤییەت لە پێکهاتنەوە هەتا هەرەسهێنان (تاران: چاپەمەنی وەزارەتی کاروباری دەرەوە، ١٣٧٦).

٢١ـ کولایی. ئیلاهە، سیاسەتە و حکوومەت لە ئاسیای ناوەڕاست (تاران: بڵاوکراوەی دادگوستەر، ١٣٧٤).

٢٢ـ کولایی. ئیلاهە، سیاسەت و حکوومەت لە فیدراسیۆنی رووسیە (تاران: چاپەمەنی وەزارەتی کاروباری دەرەوە، ١٣٧٦).

٢٣ـ کولایی. ئیلاهە، یاسا بنچینەییەکانی فیدراسیۆنی رووسیەو کۆمارەکانی ئاسیای ناوەندی (تاران: بڵاوکراوەی دادگوستەر، (١٣٧٧).

٢٤ـ گۆرباچۆف. میخائیل، پروسترویکا، وەرگێڕانی عەبدولڕەحمانی سەدرییە (تاران: بڵاوکراوەی ئاویی، ١٣٦٦).

٢٥ـ مالکۆم. والترز، جیهانی بوون، وەرگێڕانی سمایلی گیوی مەردانی (تاران: چاپەمەنی سەنتەری بەڕێوەبەری پیشەیی، ١٣٧٩).

٢٦ـ کۆمەڵە وتارگەلێك لەمەڕ جوغرافیای وڵاتانی ئاسیای ناڤین (تاران: چاپەمەنی سەنتەری جوغرافیای وەزارەتی بەرگری).

٢٧ـ مەعزەمی گودەرزی. پەروین. قرقیزستان (تاران: بڵاوکراوەی وەزارەتی کاروباری دەرەوە، ١٣٧٧).

٢٨ـ مۆنتەزەمی. رۆئیا، تاجیکستان (تاران: بڵاوکراوەی وەزارەتی کاروباری دەرەوە، ١٣٧٤).

٢٩ـ هەرزیك. ئادمۆند، ئێران و بیاڤی باشووری سۆڤییەتی پێشوو، وەرگێڕانی کاملیا ئەحتشامی ئەکبەری (تاران: چاپەمەنی ناوەندی توێژینەوە سیاسیو نێونەتەوەییەکانی دەرەوە، ١٣٧٥).

"لات"

١ـ ئاراس. پولنت "ستراتیژی ئیسرائیل لە کۆماری ئازەربایجان و ئاسیای ناڤین، وەرگێڕانی حەمید ئەحمەدی، وەرزنامەی خۆرهەڵاتی نێوەڕاست، ساڵی ٦، ژمارەی ٤ (زستانی ١٣٧٨).

٢ـ ئەبولحەسەنی شیرازی. حەبیبوڵڵا، "بەرژەوەندی نەتەوەیی ئەمریکا لە ئاسیای نێوەڕاست"، وەرزنامەی توێژینەوەکانی ئاسیای ناڤین و قەفقاز، ژمارە ٢٩، بەرهاری ١٣٧٩.

٣ـ ئەسپانینت. مارتیا، ئیسلام، کۆمۆنیزم و سیاسەت"، وەرزنامەی توێژینەوەکانی ئاسیای ناڤین و قەفقاز، ساڵی یەکەم، ژمارە ٣، زستانی ١٣٧٢.

٤ـ ئەسەدوڵڵا مونفەرد. ئەمیر حوسێن، "ئامانجەکانی ئەمریکا لە دانی یارمەتییە ئابوورییەکانی بە کۆمارەکانی ئاسیای نێوەڕاست، گوڵبژێرێك لە گۆڕانکارییەکانی جیهان، رەشەمەی ١٣٨١.

٥ـ "ئیسرائیل ـ ئاسیای نێوەڕاست: سیاسەتەکان و کارکردەکان"، وەرزنامەی توێژینەوەکانی خۆرهەڵاتی نێوەڕاست، مانگی رەزبەری ١٣٧٣.

٦ـ ئەشنایدێر دیترز. وەینفرید، قەفقازی باشووری، تێکەهەڵچوونە نێوخۆییەکان و بەرژەوەندی دەرەوەی، وەرزنامەی توێژینەوەکانی ئاسیای ناوەندی و قەفقاز، پاییزی ١٣٨١.

٧ـ "ئابووری تاجیکستان"، وەرزنامەی توێژینەوەکانی ئاسیای ناڤین و قەفقاز، ساڵی سێهەم، ژمارە ٧، ١٣٧٣.

٨ـ "ئابووری قرقیزستان"، وەرزنامەی توێژینەوەکانی ئاسیای ناڤین و قەفقاز، ساڵی سێهەم، ژمارە ٧، ١٣٧٣.

٩ـ ئیمامی، حیسام ئەلدین، "قەزاقستان و ئەزموونی نوێی دێموکراسی"، رۆژنامەی عەسری ئازادەگان، ١٣٦٧/٧/٢٠.

١٠ـ ئەمیری. مێهدی، "بڕگەیەکی نوێ لە پێوەندییەکانی نێوان ئەمریکاو ئۆزبەکستان"، بژاردەیەك لە گۆڕانکارییەکانی جیهان، خەرمانانی ١٣٨١.

١١ـ "وزەو ژینگە لە دەریای خەزەر"، گۆڤاری روانگەکانو شرۆڤەکان، ژمارە ١٣١.

١٢ـ ئولکات. بریل، "سەربەخۆیی نەخوازراو بۆ ئاسیای نێوەڕاست"، وەرگێڕانی نێهدی ئەعیانی فەرد، وەرزنامەی توێژینەوەکانی ئاسیای نێوەڕاست و قەفقاز، ژمارە ٤، بەهاری ١٣٧٢.

١٣ـ ئەیگۆراتوو، "گەلۆ ئاسیای ناوەندی دەتەقێتەوە؟" وەرزنامەی توێژینەوەکانی ئاسیای نێوەڕاست و قەفقاز، ساڵی دووهەم، ژمارە یەك هاوینی ١٣٧٢.

١٤ـ بی نا، "رێکەوتننامەی ئاشتی لە تاجیکستان"، رۆژنامەی ئیتلاعات، ٩ی پووشپەڕی ١٣٧٩.

١٥ـ بی نا، "هەنگاوە هێدییەکان تاجیکستان، بەرەو ئاشتی"، رۆژنامەی ئیتلاعات، ٢٤ی خاکەلێوەی ١٣٧٩.

١٦ـ بی نا، "دانووساندنەکان بۆ ئاشتی تاجیکستان"، رۆژنامەی خۆراسان ٨ی پووشپەڕ ساڵی ١٣٧٩.

١٧ـ "ئابوورییە نوێیەکان"، ژمارەی ٧٦، بانەمەڕی ١٣٧٨.

١٨ـ تەکمیل هومایون. ناسر، "روانینێك لە ئاسیای نێوەڕاست"، وەرزنامەی توێژنەوەکانی ئاسیای ناوەندی و قەفقاز، ساڵی یەکەم، ژمارە ٣، زستانی ١٣٧١.

١٩ـ جگـوا، مـاری، "ئاسـیای نێوەڕاسـت، لـە تۆتالیتـاریزمی سوسیالیـستییەوە هـەتا بورژۆکراسی"، وەرگێڕانی حەسەن کازم پوور، گۆڤـاری تـەرجوومانی سیاسـی، سـاڵی چـوارەم، ژمارە ١؟؟٥؟(ساڵی ٤ ژمارە ١ چۆن دەبێ؟)، ڕێبەندانی ١٣٧٧.

٢٠ـ حاتەمی. توورەج، یـەکگرتنی بەرژەوەندییـەکانی ئـەمریکاو رووسـییە لـە ئاسـیای نێوەڕاست و قەفقاز"، ڕۆژنامەی رەساڵەت ١٣٨١/٥/٢٧.

٢١ـ حافزی، حەمید رەزا، "بەهێزکردنی بوونی رۆژئاوا لـە ئاسـیای ناوەندیـدا، ئامـانج و رەهەندەکان"، بەڕێوەبەری یەکەمی هاوقازانجەکان، ١٣٨٠/١١/١٥.

٢٢ـ حافزی. حەمیدرەزا، "هاوکاری رووسیە لەگەڵ ئەمریکا لە ئاسـیای نێوەڕاسـت و قەفقاز دوای ١١ی سێپتامبر"، وەرزنامەی توێژینەوەکانی ئاسـیای نێوەڕاسـت و قـەفقاز، پاییزی ١٣٨١.

٢٣ـ حەسەن پوور، ئەکبەر، نێـوەڕۆکی گۆڕانکارییـەکان لـە ئاسـیای ناوەنـدی و قـەفقاز، (تاران: سەنتەری توێژینەوەکانی سیاسیو نێونەتەوەیی وەزارەتی دەرەوە، ساڵی ١٣٧٣).

٢٤ـ حەیدەری، غولام حوسێن، "کۆمەڵێك وتار لەمەڕ جوغرافیای سیاسی وڵاتانی ئاسیای نێوەڕاسـت"، مانگنامـەی زانیـاری سیاسـیو ئـابووری، ژمارەکـانی ٦١ ـ ٦٢، رەزبـەرو خەزەڵوەری ١٣٧١.

٢٥ـ "رۆژهەڵاتی نێوەڕاستی تـورك زمـان، ئـاواتی ئانکـارا"، ئـەبرار، ژمـارەی ١٠٠٧، ١٣٧١/٢/١٤.

٢٦ـ هەواڵگری کۆماری ئیسلامی، "رۆژژمێری دۆسییەی ئاشتی تاجیکستان"، رۆژنامەی ئیتلاعات، ١٠ی جۆزەردانی ١٣٧٩.

٢٧ـ دەبیری. محەممەد رەزا، "رێژیمێکی یاسایی دەریای خەزەر وەك بنەمایـەك بـۆ ئاشـتیو گەشە"، وەرزنامەی توێژینەوەی زانیارییەکانی ئاسیای ناڤین و قەفقاز، ژمارە ٥، سـاڵی ١٣، هاوینی ١٣٧٣.

٢٨ـ دهشیار. حوسێن، "روانینی ئیستراتیژیکی ئەمریکا بۆ ناوچەی خـەزەر"، رۆژنامـەی ئێران، ١٣٨١/١٠/١٢.

٢٩ـ دهقان تـەرزجانی. محەممـەد، "ئەولەوییەتـەکان و سەرچـاوەکانی مەترسـی بـۆ سـەر بەرژەوەندی نەتەوەیی ئێران لە ئاسـیای نـاڤین و قـەفقاز"ن مانگنامـەی زانیـاری سیاسـی ـ ئابووری، ساڵی چواردەیەم، ژمارەکانی ١٤٥ـ ١٤٦، رەزبەرو خەزەڵوەی ١٣٧٥.

٣٠ـ رەزایی. عەلی ئەکبەر، "ئیسرائیل لە ئاسیای ناوەندی"، وەرزنامـەی توێژینـەوەکانی ئاسیای ناوەندیو قەفقاز، ساڵی سێ، خولی سێ، ژمارە ٢٣، پاییزی ١٣٦١.

٣١ـ رەزەویی. حەسەن، رەحمـانی. عـەلی،"شـوك ئالمائاتـا"، وەرزنامـەی توێژینـەوەکانی ئاسیای ناڤین و قەفقاز، ژمارەی ئەوەڵ، ساڵی یەکەم، هاوینی ١٣٦١.

٣٢ــ "پێوەندییـە ئەۆێنییـەکانی ئیـسرائیل لەگـەڵ کۆمارەکـانی ئاسـیای ناوەنـدی"، "الوسط"، ژمارەی ٣١٦، (١٦ی فیوریییەی ١٩٩٨)، وەرگیراو لە گۆڤـاری تـەرجومان، سـاڵی سێ، ژمارە ١١٨.

٣٣ــ رواسـانی. شـاپوور، نێـوەرۆکی کۆمەڵایـەتی کۆمەڵگایـەکی مـەدەنی لـەنێو کۆمەڵگایەکی داگیر کراو چییە؟"، زانیاری سیاسیو ئابووری، ژمارەکانی ٥ ـ ٦، رێبەنـدان و رەشەمەی ١٣٧٦.

٣٤ـ رۆبین بارنت، "هۆکارو ئاکامەکانی شـەڕی نێوخـۆیی تاجیکـستان"، وەرگێڕانـی فاتمـە سوڵتانی یەکتا، وەرزنامەی توێژینەوەکانی ئاسیای ناڤین و قەفقاز، ژمارە ١٥، پاییزی ١٣٧٥.

٣٥ـ رەوشەندڵ. جەلیل، "رۆڵی پان تـورکیزم لـە هاوئاهـەنگی ناوچـەییدا"، وەرزنامـەی توێژینەوەکانی ئاسیای ناڤین و قەفقاز، ژمارە ١٦، ساڵی پێنجەم (زستانی ٧٥).

٣٦ـ سەجادپوور. سەید محەممەدکازم، ئێـران، ئاسـیای نـاڤین و قـەفقاز، :تـاوتوێی پرسـی ئاشتی شرۆڤە لە پێوەندییە ئابووری و سیاسییەکان"، وەرزنامەی توێژینەوەکانی ئاسیای نـاڤین و قەفقاز، ژمارەی ٧، ساڵی ٣، زستانی ١٣٧٣.

٣٧ـ سەجادپوور، سەید محەممەدکازم، "ئێران، ئاسـیای نـاڤین و ئیـسرائیل"، وەرزنامـەی خۆرهەڵاتی ناڤین، ژمارە ٣، زستانی ١٣٧٣.

٣٨ـ سەجادپوور. سەید محەممەدکازم. "گەڕانەوەی سولێژنتـسین بـۆ رووسـیە: سـەرهەڵدانی ناسیۆنالیزمی نێوخۆیی"، رۆژنامەی ئیتلاعات، ١٣٧٣/٣/١٦.

٣٩ـ سەجادپوور، سەید محەمـەدکازم، "لەبەریەکهەڵوەشـانەوەی شـوناس لـە پاشماوەکـانی کۆمارەکانی سۆڤییەت"، مانگنامەی توێژینەوەکانی ئاسیای ناڤین و قەفقاز، ژمارە ٩، ساڵی چوارەم، بەهاری ١٣٧٤.

٤٠ـ سەیف زادە. سەید خوسێن، "قەیرانی شوناسی نەتەوەیی لە وڵاتانی ئاسیای ناڤین و قەفقاز"، مانگنامەی توێژینەوەکانی ئاسیای نـاڤین و قـەفقاز، سـاڵی دوو، ژمـارە چـوار، بەهاری ١٣٧٣.

٤١ـ شافەر. براندا، "قەفقازو ناوچەی خەزەر، تێگەیشتن لە سیاسەتی وڵاتە یـەکگرتووەکانی ئەمریکا"، وەرگێڕانی مەلیحە مەهدیزادە، رۆژنامەی حەیاتی نوێ، ١٣٨١/٧/١٠.

٤٢ـ شریدان. مایکـل، "پاشـکەوتە دۆزراوەکـانی ئاسـیای نـاڤین"، وەرگێڕانـی مەهـدی قەزوینی، ئینیدپیندنت، ١٩٩٥.

٤٣ـ شەمسا برات "گەشەی ئیسلام گەرایی لـە ئاسـیای نـاڤین"، رۆژنامـەی ئیتلاعـات، ١١ی رەشەمەی ١٣٧٨.

٤٤ـ شوکۆئی. تیو، "سەرکەوتنی ژیئۆپۆلتیك و ئابووری وڵاتانی ئاسیای ناوەندی لە دەیـەی ٩٠داو چاوخشاندنێك بەسـەریاندا"، وەرگێڕانـی شـاهرۆخ بـەهار، وەرزنامـەی ئاسـیای نـاڤین و قەفقاز، ژمارە ٥، هاوینی ١٣٧٣.

٤٥ـ شیرازی. حەبیبوڵڵا ئەبولحەسەن، تاجیکستان، سەقامگیری سیاسـی و پـشتگیری لـە ئاریشە نێوخۆییەکان"، وەرزنامەی ئاسیای ناڤین و قـەفقاز، سـاڵی هەشـتەم، خـولی سـێهەم، ژمارە ٢٧، پاییزی ١٣٧٧.

٤٦- تـاهری. محەمـەد، "ئێـران پـردی ئیـستراتیژیك لـەنێوان رۆژهـەڵات و رۆژئـاوادا، ژیاندنەوەی رێگای هەوریشم"، رۆژنامەی ئیتلاعات، ١٣٧٥/٢/٢٠.

٤٧ـ عەزیزی. تەهمینە، "ئیستراتیژی ئەمریکا لە ئاسیای ناڤیندا"ـ، وەرزنامەی نهـضت، ساڵی چوارەم، ژمارە ١٣، بەهاری ١٣٨٢.

٤٨ـ "دەرفەتی سەرمایەگوزاری لە بازاڕەکانی ئوراسیا"، "پەیام امروز"، ژمارە ٨.

٤٩ـ فیرماڵ. ویلیـام، "زمـان، شـوناس و مـشتومڕ لـە ئاسـیای نـاڤین و قـەفقازی باشـووری"، وەرزنامـەی توێژینـەوەکانی ئاسـیای نـاڤین و قـەفقاز، ژمـارە ٢٦، هاوینی ١٣٧٨.

٥٠ـ قەرا گوزلو. محەمەد، "ئەمریکا، عێراق، کۆمێدا یا تراژید؟"، مانگنامـەی زانیـاری سیاسی ـ ئابووری، ژمارە ١٨٠ ـ ١٧٩.

٥١ـ غۆ. گوگوان، "رۆڵـی کانزاکـان لـە گەشـەی ئـابووری ئاسـیای نـاڤین"، وەرزنامـەی توێژینەوەکانی ئاسیای ناڤین و قەفقاز، ژمارە ٨، ١٣٧٣.

٥٢ـ "دەسـەڵاتی دادوەری تورکمەنـستان"، وەرزنامـەی توێژینـەوەکانی ئاسـیای نـاڤین و قەفقاز، ژمارە ١٠، ساڵی ١٣٧٤.

٥٣ـ کازمی. سەید عەلی ئەسغەر، "ئەندێشە وەرزی و کولتوری و شارستانییەت سازی"، مانگنامەی زانیاری سیاسی- ئابووری، ژمارەکانی ٩ ـ ١٠، پووشپەڕو گەلاوێژی ١٣٧٨.

٥٤ـ کولایی. ئیلاهە، ژیاندنەوە و گەشەی هەستە ناسیۆنالیستی لە رووسیەدا، مانگنامـەی زانیاری سیاسی ـ ئابووری ساڵی ٨، ژمارە ٧٩ـ ٨٠، خاکەلێوەو بانەمەڕی ١٣٧٣.

٥٥ـ گراس. جۆئان، "شوناسی کولتوری و ئایینی لە ئاسیای ناڤین"، وەرگێڕانی مـەحموود شوری، وەرزنامەی توێژینەوەکانی ئاسیای ناڤین و قـەفقاز، سـاڵی دووهـەم، ژمـارە چـوارەم، بەهاری ١٣٧٣.

٥٦ــ لاکـوور. والـتر، "ناسـیۆنالیزمی رووسـی"، وەرگێڕانـی عـەلی رەزا دەربـەیگی، وەرزنامەی سیاسەتی دەرەوە، ساڵی هەشتەم، ژمارەی ٤، زستانی ١٣٧٢.

٥٧ـ لوکو. و، "رۆڵی پێویستی رووسیە لەمـەڕ خـەبات دژی تیرۆریـزم"، ئینتێـر ناشـناڵ ئەفرووز، ساڵی ٤٨، ژمارە ١، ساڵی ٢٠٠٢.

٥٨ـ موجتەهدزادە. پیرووز، "لە کەنداوی فارسـەوە تـاکو خـەزەر"، مانگنـامی زانیـاری سیاسییو ئابوورییەکان، ژمارە ١٠٩ ـ ١١٠، رەزبەرو خەزەڵوەری ١٣٧٥.

٥٩ـ موجتەهدزادە. پیروز، "جوغرافیاو سیاسەت لە جیهانی راسـتییەکان"، مانگنامـەی زانیارییە سیاسی ـ ئابوورییەکان، ژمارە١١٩ ـ ١٢٠، بانەمەڕو جۆزەردانی ١٣٧٦.

٦٠ــ موحـسین. مـەهرداد، "قەیرانـە ناوچـەییەکانو هـەوڵی ئەرێنییـەکانی کۆمـاری ئیسلامیی ئێران"، وەرزنامەی توێژینەوەکانی ئاسیای ناڤین و قەفقاز، ژمارە ٦، سـاڵی ٣، پاییزی ١٣٧٣.

٦١ــ موحــسین. مــەهرداد، "رۆڵــی ناوچــەیی ئێــران لــە داهــاتووی ئاســیای ناڤینــدا، توێژینەوەکان: پێوەندییەکانی ئێران و تورکمەنستان، وەرزنامەی توێژینەوەکانی ئاسیای ناڤین و قەفقاز، ژمارەی ١٩، ساڵی ٥، زستانی ١٣٧٥.

٦٢ـ مەحکەم ئۆف، "ئاسیای ناڤین لە هاوکارییەکانی بەرانبــەری ئــابووری"، وەرزنامــەی توێژینەوەکانی ئاسیای ناڤین و قەفقاز، ژمارە ١٦، ساڵی ٥، زستانی ١٣٧٥.

٦٣ــ مورتــەزەویان. ســەیدعەلی، "قــەیرانی شوناســی نەتــەوەیی: دەوری زمــانو هێڵــی هاوبەشی لە نوێژەنکردنەوەی شوناسی نەتەوەیی"، وەرزنامەی توێژینەوەکانی ئاســیای نــاڤین و قەفقاز، ساڵی چوارەم، ژمارە ٩، بەهاری ١٣٧٤.

٦٤ـ مەلەکی. محەممەدرەزا، "پێوەندی تورکیەو ئیسرائیلو باندۆری لەسەر ئاسیای نــاڤین و قەفقاز، وەرزنامەی توێژینەوەکانی ئاسیای ناڤین، ژمارە ٢٤، زستانی ١٣٧٧.

٦٥ـ منون. راجان، "تەناهی ئاسیای نــاڤین دوای هەرەســهێنانی ســۆڤییەت"، وەرگێڕانــی مەنووچــەهیری شــوجاعی، مانگنامــەی زانیارییــە سیاســی ـ ئابوورییــەکانی، ســاڵی ١١، ژمارەکانی ٧ ـ ٨، خاکەلێوەو بانەمەڕی ١٣٧٦.

٦٦ـ "نەوت و گازی دەریای خەزرو پلانی ئینوگیت"، روانگەو شرۆڤەکان، ژمارە ١٣١.

٦٧ـ نووری. عەلی ڕەزا، "داغستان ناوەندی نوێی قــەیرانی قــەفقاز"، بلاڤــۆکی روانگــەو شرۆکان، ١٣١.

٦٨ـ وەبل. پلــك، برایــت وایــت و تاناکــا، "بەرژەوەنــدی نەتــەوەیی رووســیە"، وەرزنامــەی توێژینەوەکانی ئاسیای ناڤین و قەفقاز، ساڵی حەوتەم، خولی سێهەم، ژمارە ٢٣، پاییزی ١٣٧٧.

٦٩ـ وەحیدی. مووساڕەزا، "بــوونی ســەربازی ئــەمریکا لــە ئاســیای نــاڤین و قــەفقاز، پەرچەکرداری رووسیە"، وەرزنامەی توێژینــەوەکانی ئاســیای نــاڤین و قــەفقاز، ژمــارە ٣٧، بەهاری ١٣٨١.

٧٠ــ یانــسن. لنــا، "رووســیەو ئاســیای نــاڤین دوای ١١ی ســێپتامبر"، وەرزنامــەی توێژینەوەکانی ئاسیای ناڤین و قەفقاز، ژمارە ٤١، بەهاری ١٣٨٢.

سەرچاوە ئینگلیزییەکان:

Books

1: Alexander Bennigsen and Enders Wimbush, muslims of the soviet empire, (Bloomington: Indiana university press , 1986) .

2:Alexander bennigsen and s.enders wimbush, muslims of the soviet empire, (London c.hurst and co,1985).

3:alexsander park,bolshevism in turkestan 1917-1927 (newyork: Columbia university press,1957)

4: allworth. Edward, central asia: 120 years of Russian rule, (London: duke university press, 1989)

5: amirahmadi , hooshang et entessar, Nader. Eds. Reconstruction and reginnal diplomacy in the Persian gulf. London , rout edge , 1992

6: Andres aslund, gorbachev s struggle for reform, (n.y: cornel university press, 1989)

7: banouaziz, ali et weiner, myron, eds. the new geopolitic of central asia and its borderlands. London , tauris, 1994

8: bennigsen and broxup, the Islamic thraeat to the soviet state , croom helm, 1983.

9: bennigsen and wimbush, muslimc of the soviet empir, endiana university press, Bloomington , 1986

10: Brendan Kiernan , the end of soviet polites, (boulder : westview press ,1993)

11: brinton. crane, anatomy of revolution, (London: penguin publishing press , 1925)

12: calabrese, john. revolutionary horizons: regional foreing policy in post – Khomeini iran, New York, martin s press, 1994

13: carrere d encausse. Helen, Islam and the Russian Empiare, (London: I.B. tairis and Co ltd, 1988

14: davis. H.B, nationalism– Marxist and labor theories of nationalism to 1917, (New York,1976)

15: donna bahry, outside Moscow : power , politics and budgetary policyin the soviet republies , Columbia University press, 1987.

16: Eastern Europe, Russia and central Asia, (London: Europa Publication Ltd 2002)

17. Eastern Europe, Russia and central Asia, (London: Europa Publication Ltd 2003)

18. Ehteshami, Anoushiravan, from the Gulf to central Asia, players in the new great game, university of Exeter Press, 1994

19. Ferdinand, Peter, ed, the new central Asia and its neighbors. The Royal institute of international affairs, London: printer publishers, 1994

20. fuller, Graham E, the center of Universe: the geopolitics of Iran, West view, Boulder, 1991.

21. Geoffrey Wheeler, the Modern history of Soviet centra Asia (London: Wiedenfeld Press, 1994)

22. Helence Carrer d'Encausse,the decline of empire (New York: Newsweek Inc, 1978)

23. Josef Stalin, ON the national question (London: Lawrence and Wishart, 1942)

24. M.S Gorbachev, Perestroika (New York: Collins, 1987)

25. Malik, Hafeez, central Asia; Its strategic importance and future prospects, Macmillan, 1994.

26. Malik, Hafeez, central Asia; Its strategic importance and future prospects, Macmillan, (New York: St. Martin's Press, !994)

27. Pakowska. Teresa– Harmstone, Russia and Nationalism in central Asia (Bolder: westview press 1953)

28. Ramazani Rouholla K. Iran's foreign policy, 1941- 1943, a study of foreign policy in modernizing nations. University Press of Virginia. Charlottesville, 1975.

29. Richard Pipes; The Formation of Soviet Union: Communism and nationalism in 1971– 1923 (Cambridge: Harvard University press, 1954)

30. Richard Sakwa, Gorbachev and his reforms, (Cambridge: Philip Allan, 1990)

31. Richard Sakwa, Gorbachev and his reforms, (Cambridge: Philip Allan, 1993)

32. .Shirazi. Habibllah Abolhasan, Political Stability or instability in post – Soviet Tajikistan, Ph.D Thesis, Sydney University, 1997.

33. The European World Year Book 2002, (London: Europa Publication Ltd, 2003)

34. Thomas Remington, Building Socialism in Bolshevik Russia: Ideology and Industrial organization 1917 – 1921, (Pittsburgh: University of Pittsburgh press, 1984)

35. United Nations, Land Transport Corridors between central Asia and Europe, (New York: ESCAP, 1997)

36. Vincent Cable, Globalization and Globe Governance, (London: the Royal institute of international affairs, 1999)

Article

1. Ahmar, Moonis, India and its role in new central Asia, Pakistan horizon, vol. 45 (3), Juillet 1992

2. Ahrari, M. E. "the dynamics of new great game in Muslim central; Asia survey, vol. 13, no 4 1994

3. Akbarzadeh, Shahram. "Nation – building in Uzbekistan", central Asia Survey, vol. 15, No1, March 1960.

4. Armstrong. John A. "Assessing the Soviet Nationalities Movements: A critical review", Nationalist Papers, vol. 114, No 1, Spring 1991.

5. Atkin. Muriel, "the survival of Islam in Soviet Tajikistan, Middle East Journal, vol. 43, No 4, Autumn.

6. Bahtty, Maqbool Ahmad, "impact of central Asian changes on s. & w. Asia", regional studies. (Islamabad), vol. X, No 2, spring 1992.

7. Bashirov. L, "Islam v Nashidni" (Islam in our day), slovo lektora, 1989

8. Bellhorne, B. “Brezhnev’s cadre policy”, problems of communism, no. 4, vol. 25, 1977.

9. Bess Brown, “the Islamic Renaissance Party in central Asia, Radio Liberty Research Bulletin, 10 May 1991.

10. Biliniski. Yaroslav, “The Rules and The ruled”, problem of communism, No. 2, vol. 16

11-blank,Stephan.`Russia, the golf of central asia in a new middle

12-bohr.a, kocaoglu.,`birlik`s stages another demonstration in tashket”report on the ussr,16june 1989;g.gleason, `birlik” report on the ussr,1 june 1990.

13-bohr.a., `Turkmenistan under precstroika:an overview` radio liberty research bullentin,23 march 1990.

14-Brown Bess A.`entral asia: the economic crisis deepens”REF \ RL Research Report, vol.3,No 1, 7jan.1992.

15-brown,bess a. `0verriding economics`.Transition,1 Fev.199.

16-Brown, Bess A.`Regional cooperation in central Asia? 1 REFERl Research Reoprt , vol e , no, 29 janvier.

17- Brown .Bbesss A. `three central asian states from Economic Union`REF/RL Research Report , vol. 3 , No 13, I avril 1994 .

18- Brown . Bess ,`Disturbances in Tajikistan “ Report on the USSR, 23 february 1991.

19-Brown .Bess, `Kazakhs Counter Seventy years of soviet Economic Disaster” Report on ths USSR,.july.1991.

20-Brown. Bess,`Kirgizia: Stagnation Gives Way Democratic Impulse” Report on the USSR,12 june 1990.

21-Brown. Bess,`Nursultan Nazarbayev of Kazakhstan: A profile” Report on the USSR,31 May 1991.

22-Brown. Bess,`Political Change in Central Asia:

reform or Regression, Report on the USSR , 12 march 199.

23- Brown. Bess, ` The Fall of masaliev: Kyrgyzstan`s Silk Revolution Advances” Report on the USSR,19 April 1991.

24-Brown. Bess, `The Islamic Renaissance Party in Central Asia”Report on the USSR,10 May 1991.

25-Brown. Bess, `The USSR Referendum in Central Asia”Report on the USSR,21 March 1991.

26-Bulag,Uradyn Erden.`Dark quadrangle in Central Asia: empires ethnogenesis,scholars and nation-state”Central Asian Survey, vol.13,No14,1994.

27-Carlson.Cgarles,`Political Stagnation Give Way to Democratic Impuiases”Report on the USSR,4 January 1991.

28-Christoffersen,Gage,`Xinjiang and he great Islamic circle:The impact of transnational forces on chines economic planning`.China Quarterty,No133, mars 1993.

29-Critchlow.J.,`Islam in Public Life:Can This Be Soviet Uzbekistan”Report on the USSR,10March 1990.

30-Critchlow,J.,`obduracy of Uzbek Cadres Casting shade on nationalities Plenum “Report on the USSR,24 March 1989.

31-Critchlow,J.,`Political Changes in Central Asia”Report on the USSR,1July 1991.

32-Critchlow,J.,`Political opposition in Uzbekistan:Fact and fiction”Report on the USSR,2February1991.

33-Critchlow,J.,`Religion in Uzbekistan:Report on the USSR,14 :December 1986 .

34-Critchlow, J.,`the Crisis Deepens"Report on the USSR,4 January 1991.

35-Critchlow, J., `Uzbekistan:Whatevev Happened to Marxism-Leninism?"Repoty on the USSR,22March,1991.

36- Critchlow.J., `Uzbeks Look at Gorbachev s Union Ideas , Report on the USSR , 1 march 1991.

37- crow. Suzanne, ` Infomal Groups in Tajikistan. Will They Have a Role? , Report on the USSR , 23 February 1990.

38- crowe . Suzann. Infomal Groups in Tajikistan. Will They Have a Role? , Report on the USSR , 23 February 1990. 39-C rowe. J., Economic Accord to Aid kigizia " Report on the USSR, soviet Sudies, 17 April, 1991 .

40- Crtichlow.J., `Uzbeks Demand Halt to Russian In –Migriton" Report on the USSR , 2 march 1990.

41- Dannreuther. Roland, `Creating news states inCentrl Asia" ADELPHI paper , NO 288, march 1994 .

42- DE COrdier, Bruno . `The Economic Cooperation Organization : towards a new silk road on the ruins of the cold war ?`Central Asian survey , vol. 1, no I, march 1996.

43- Described as `embodying the moderate Winy off Birlik `in Moscow News, NO . 19 , 1march 1990.

44-Dorian, James p ., Rosi , lan Sheffield et Indriyanto, S. Tony. C ental Asia s Oil and gaz pipeline network : current and future flows ` .post – Soviet Geography, Vol .6, (7), September 1994.

45- Eastren Europe News letter , `Central Asia: the Samarkand scentral " vol,No.21, 7 June1992.

46- Eastren Europe News letter ,`Soviet Central Asia : Forced Cohabitation " Vol., No.242. deambar 1991.

47- Erich Senn. Alfred,` Towards Lithuanian Independence:, problems of Communism, march- April; V. stanely Vardys l Lithuanian nationl politics" problems of Communism July-August 1989.

48-Feldbrugge. F.J.M., Samizdat and political Dissent in the Soviet Union " 197.

49-fuller. Graham, Central Asia: The Quest for Identity " Current 93-, NO.582, April 1994.

50- Gharabghi, Kiaras, Development strategies for central Asia in the 1990s:in serch of altarnatives. Third . World Quartely, vol.. No1,1994.

51-Gleason.G.,Birlik and the cotton Queston" Report on the USSR, 1June 1990.

52-Goble. Paul, Ethnic politics in the USSR" problems of Communism, July – August1989.

53- Goble. PaulTHe Mufti on Moscow TV " Report on the USSR, April26, 1990.

54-Hafeznia. Mohammadreza, Strateic Role of the Caucasus-Cental Asia Axis in Global competition" Amu Darya, vol.7,No. 14,spring 2003.

55 - Haghayeghi, Merdad. Islamic revival in the Central asian Republiqucs , Central Asian Survey, vol. 13, No 2, 1994.

56- Harris, Lillian Craig . `xinjiang, CWntral Asia and the implications for chin s olicy in the Islamic World`. China Quartely, No133, mars 1993.

57-Hayman, Anthony. Power and politics incentral Asia s new republics`. Conflict studies, 1994.

58- Hayman, shireen T . The Muslim Republics of the formen soviet Union: policy challenges for the United stases ` Washington Quarterly, vol. 1 (3),ete1992.

59-Inder Singh, Anita, “India relations With Russia and Central Asia’. International Affairs(London) vol.71(1), Javier 1995.

60- Islam, Shafiquel. ‘Capitalisme on the Route?’ Current History, avril 1994.

61- janabel, jigger, ‘When National Ambition Conflicts With Reality: studies

on Kazakhstan s ethnic relation” Central Asian Survey, vol. 15 , no 1, march 1996.

62- kagarlitsky. B, ‘Perestroika’, New Left Review, May 1988, no. 169.

63- kagarlitsky. Glasnost: The National Question and Soviet Language policy , soviet studes, vol. 43, No.1.

64-Kocaoglu. Tmiur, Uzbek students Demand Uzbek Be Made the Republican state Language, Report on the USSR, 23 februay1989.

65-Kocaoglu Timury , Uzbek students Call: For Uzbek to BE Made Republican state Language, Repor on the USSR,24 februay1989.

66- Mandelbaum, Michael. Ed. Central Asia and the World. Council on ForeignRelations, 1994.

67- Marnie, Sheila et Whitlock, Erik . Central Asia and economic integration ., RFE/RLResearch Report, vol 2 (14), 2 avril 1993.

68- Martin, Keith , china and Central Asia : between seduction and supeiction ,

RFE/RL Research Report, vol 3 (250,24 juin 1994.

69-MEnon, Rajan et Barkey, Henri j. The transformation of Central Asia implications for regional and international security . survival, vol. 34(4), hiver 92-93.

70- Miller.john H., cadre policy in Nationality Areas Recruitment of CpSU first and Second Secretaries in Non- Russian Republics of the USSR, soviet studies, January 1987.

71-Moscow News, 1March 1990.

72- Moscow News, 22march 1991.

73- Moscow News, 25 September 1990.

74- Moscow News,30 December 1990.

75- Moscow News,no 21, 3june 1990.

76- Making It without Moscow, US News and world Report, 5 April 1991.

77- Muriel Atkin, The Survival of Islam in TaJikistan, Middle East Journal, 1989.

78-Narli,Nilufer, Cooperation or Cooperiation in the Islamis world: Turkish-Iranian relations form the Islamic revolution to the Gulf war and after. GEMOTI, No 15, 1993.

79-Nuri, Maqusdul Hasan. India and central Asia past, present and future.Reginonal studies, (Islamabad),vol.11(1), hiver 92-9.

80-Olcott. Martha Brill,Central Asia Independence, Foreign Affairs, summer1992.

81- poorsoltan, keramat. Western Asia in turmoil and rivalry between Iran and Tukey. Contemporary Review, vol. 262(1527), avril 1993.

82- Pravda Vostoka(Tashkent), 25 November 1986.

83- Pravda Vostoka quoted in J. Critchlow, Uzbekistan: The Next Natioalities Crisis. Report on the USSR , 18 May 1990.

84- Radio Liberty Research Bulletin, 13 December 1990.

85-Ramazani, Rouhollah k. Emerging patterns of regional relations in foreign policy Orbis, No 18(4), hiver 1975.

86- Ramazani, Rouhollah k.Iran s foreign policy: both North and south . Middle East Journal, vol. No 46(3), ete 1992.

87-Rashid, Ahmed Central Asia, Linking up for trde, Big plans even for Bandar Abbas. Far Eastern Economics Review , 25 Fev . 1993 , sans numeros de pages.

88-Rhodes. Mark, Food Supply in the USSR, Report on the USSR,11 October 1991.

89-Roi. Yaacov, Religion as an Obstacle to Stabilize: The Official Perception “Soviet studies, No.2, 1987.

90-Roi. Yaacov,”The Islamic Influence on Nationalism in soviet Crntral Asia , problemes of Communism , July –August 1990. Reports in Moscow News, (30 Dec 1990, 25 may 1991).

91-Robert Blackwell, Cadres policy in the Brezhnev Era, problems of Communism, vol.28, No. 28, March 1979.

92- Record of Weekly Events on the USSR, 17 December 1989.

93-Sabol, steven,. The creation of soview central Asia The 1924 national delimitation, Central Asian surver, vol .14, No 2, 1995.

94-sander, Oral.Turkey ant the Turkic world, Central Asian survey, vol. 13No 1, 194.

95-soviet News, 20 March 1989, p.3. see also Report on the USSR< 7 July 1989.

96- soviet News,8March,1990.

97-stobdam,p. International aspectsof the confilctstuation in Central Asia an Indian perspective . strategic Analysis, vol.16(3), juin 1993.

98-Tass,30 august and 18 September 1991.

99-Tass,Report Reproduced in Report on the USSR, 26 july 1991.

100-The Economist, 11 December 1991.

101-The Red Banner of communism or the Green of Islam”Isvestia, 5 October 1991,g. Malignant, `Islam in Central Assia`Isvestia,11 October 1991,G.Melikyats, Islam in central Asia “Isvestia, 11 october 1991.

102-Time, 23 February 1992.

103-Time,22 July 1991.

104- Vaughn, Bruce, shifting geopolitical realities between south. West and central Asia’, central Asia survey, vol.13,No 2, 1992.

105- w.Benn Glasnost “The Journal of communist studies , No .3, September 1987.

106-w.Lapidus. Gail, Gorbachev and the National Question soviet Economy, soviet studies vol. 5, No.3.

107- Weekly Record of Events “Report on the USSR, 15 Jul 1991.

108- Weekly Record of Events “Report on the USSR, 15January 1991.

ئینترنێت

1- Kazakhstan in www.eit.Doe.gov/emeu/cas/kazak.html.

2- Kazakhstan in www.eit.Doe.gov/emeu/cas/kyrgz.

3- Tajikistan in www.eit.Doe. gov/emeu/cas/ tajik.

4- Turkmenistan in www. Eia.Doe. gov / emeu/ cabs/Turkmen.